ՄՀԳ

Միջազգային
Հայերենագիտական
Գիտաժողով

1982
Երևան

ԶԵԿ

ՀԱՅԿ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Г. АЧАРЯНА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СИМПОЗИУМ ПО АРМЯНСКОМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

Ереван, 21—25 сентября 1982 г.

ДОКЛАДЫ

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ARMENIAN LINGUISTICS

Yerevan, September 21—25, 1982

REPORTS

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

491.99(063)
ՖԳ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԸՆԹԵՐՑԱՄՐԱՀ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

Երևան, 21—25 սեպտեմբերի, 1982 թ.

A II 71530

ԶԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1984

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ:

Կ.Բ.Ջահուկյան /պատասխանատու խմբագիր/,

Հ.Լ.Զաքարյան, Ա.Հ.Խաչատրյան, Լ.Ս.Հովսեփյան, Ա.Ն.Մայիլյան,

Ն.Ա.Պառնասյան /պատ. խմբագրի տեղակալ/, Վ.Գ.Ջիհանյան,

Ն.Մ.Սիմոնյան /քարտուղար/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Г.Б.Джаукян /отв. редактор/,

В.Г.Джианян, О.Л.Закарян, А.Н.Маилян, Л.С.Овсепян,

Н.А.Парнасян /зам. отв. редактора/, Н.М.Симонян /секретарь/, А.А.Хачатрян

Editorial board:

G.B.Djahukian (editor in chief),

V.G.Djihanian, L.S.Hovsepian, A.H.Khatchatrian,

A.N.Mayilian, N.A.Parnassian (vice editor), H.L.Zakarian,

N.M.Simonian (secretary)

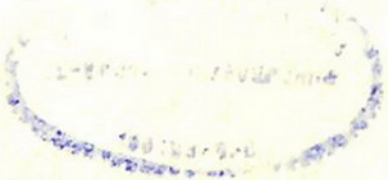

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն 1984

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ГРАММАТИКА АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

COMPARATIVE GRAMMAR OF THE ARMENIAN LANGUAGE

Մ.Ա. ԱՂԱԲԵԿՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՇԵՇՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՀՆԶՅՈՒՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենի նախապատմական շրջանում բառային շեշտն ամենայն հավանականությամբ լեզվի մակարդակներում գործել է միանշանակ ժևով՝ առաջացնելով բառաժևերում միանման փոփոխություններ: Այս հանգամանքը թույլ չի տալիս լեզվի ավելի հին շերտերը թափանցելու և գըտնելու հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանին մոտ ժամանակահատվածի շեշտադրության, թեկուզև տարածքային այն կաղապարը, որից հնարավոր համարվի հայերենի բառային շեշտի ծագումն ու զարգացումը: Իզուր չէ, որ հնդեվրոպական նախալեզվի այդ ընագավառի ուսումնասիրողները հայերենի նյութը անտեսում են՝ հիմնականում օգտագործելով հունարենի, հին հնդկերենի, բալթիական, գերմանական լեզուների տվյալները: Հնդեվրոպական նախալեզվի բառային շեշտի վերաբերյալ մեզ հայտնի ժամանակակից տեսություններից բխող հայերենի տվյալների բացատրությունները բավարար հիմնավորում չեն ստանում: Այդ պատճառով դժվար է վերականգնել հայերենի և հնդեվրոպական մյուս լեզուների բառային շեշտի ընդհանուր կապը:

Հայերենի, որպես հնդեվրոպական լեզվի, դեռ առաջին ուսումնասիրողները նկատել են, որ հայերեն բառերը հնդեվրոպական մյուս լեզուների համեմատությամբ մեկ վանկով պակաս են: Դա հիմք է տվել եզրակացնելու, որ հնդեվրոպական ընդհանրությունից հետո հայերենում բառային շեշտը ինչ-ինչ պատճառներով կայունացել էր նախավերջին վանկում: Այդպիսի վերջընթեր շեշտը փոփոխություններ է առաջացրել շեշտահաջորդ վանկում. նրա ժայնավորը սղվել է, երբեմն ընկել է նաև ամբողջ վանկը:

Նախապատմական շրջանի հայերենի շեշտահաջորդ վանկի ժայնավորի անկման օրենքին ենթարկվել են ոչ միայն առանձին բառերը, այլ նաև ժևաբանական հարացույցները: Սակայն որոշ դեպքերում, հատկապես քառի թեք ժևերում, թվում է՝ հնդեվրոպական բառի վերջին վանկի ժայնավորը հայերենում պահպանվել է: Այսպես. հնդեվրոպական եզ. սեռ.

*ǰedos(-ǰo), տր. *ǰedōi, բաց. *ǰedōt ձևերի դիմաց հայերենն ունի ցնտղ, հնդեվրոպական ծայնավորազուրկ հիմքերի սեռական-բացառականի *-es վերջավորությանը հայերենում համապատասխանում է -է: Այսպիսի ստուգաբանությամբ կարծես հնդեվրոպական նշված հոլովային վերջավորությունները հայերենում պահպանվել են, հետևաբար, շեշտը նախապատմական շրջանի հայերենում, կարելի է ենթադրել, ուներ ծեվաբանական գործառույթ:

Մենք այստեղ հիմնականում կանդրադառնանք վիճելի կետերին: Նախ՝ քննենք որոշ ծայնորդահանգ հիմքերով բառերի ընդհանուր օրինաչափություններից շեղվող այն հոլովական ձևերը, որոնք ունեն ավելի հավաստի ստուգաբանություններ: Հնդեվրոպական *pətēr, *matēr, *bhratēr հայերենում օրինաչափորեն պետք է տային *հայրը, *մայրը, *եղբայրը և շեշտահաջորդ վանկի ը-ի անկումով՝ հայր, մայր, եղբայր: Սրանց եզ. սեռական-տրական հայրը, մայրը, եղբայրը ձևերը, ինչպես հայտնի է, բացատրելի են հնդեվրոպական այլ լեզուների (հուն., հին հնդկ., լատ.) համապատասխան ձևերի համեմատությամբ միայն՝ πατρός, Ϝατρί, pitrē, μήτρος, matris, matri և այլն, որը թույլ է տալիս հայերենի սեռականի համար վերականգնել *pətros, *matros, *bhratros, իսկ տրականի համար՝ *pətri, *matri, *bhratri նախաձևեր, որոնց շեշտը հայերենի կանոնի համաձայն եղել է նախավերջին վանկի վրա, իսկ վերջին վանկի ծայնավորն ընկել է (վերջին անշեշտ վանկը լիաձայն՝ *ei չի եղել): Սեռականում եղել են *հայրոյ/ի, *մայրոյ/ի, *եղբայրոյ/ի (եթե ընդունում ենք բառավերջի *-s > -ի/-յ հնչյունափոխությունը), և բաղաձայնից հետո -յ/ի-ի սովորական անկումով՝ հաւր, մաւր, եղբաւր (կամ *-s-ն ընկել է նախքան *s > ի/յ հնչյունափոխությունը), իսկ տրականի ձևերում *-i(-ei) -ն պարզապես ընկել է, ու նորից ստացվել են հայր, մայր, եղբայր, այսինքն՝ սեռականը և տրականը ձևով նույնացել են:

Գործիականի *pətr̥bhi, *matr̥bhi, *bhratr̥bhi ձևերը, պետք է ենթադրել, նախ եղել են *patarbhi, *matarbhi, *bhratarbhi (շեշտի տակ *tr̥- վանկի լիաձայնության հետևանքով), որ տվել են *հայրերբը, *մայրերբը, *եղբայրերբը և ապա՝ -յ-ի անկումով և երկու ծայնավորների ծուլմամբ՝ հարբ, մարբ, եղբարբ (համմ. *treies > երեք): Հակառակ դեպքում կլինեին *հայրբը, *մայրբը, *եղբայրբը, քանի որ *e-ն *tr և ոչ *atar կապակցությունում է հայերենում տալիս ա, ինչպես տվյալ դեպքում է ենթադրվում: Իսկ եթե նախ կանխադրենք, ասենք, *matr̥bhi > *maurbhi ձև, ապա *r -ն այլևս վանկարար չէր լինի, հետևաբար հայերենում ծայնավոր հենարան (ը) չէր ստանա: Նույնիսկ եզակի թվի

մյուս թեք հոլովների հաւը-, մաւը-, եղբաւը- հիմքերը հարացույցում ընդհանուր միասնականացման օրենքով չեն նպաստել գործիականի հնդեվրոպական հիշյալ նախաձևերը *հաւըը և այլն դարձնելու:

Եզակի բացառականի -է վերջավորությունը ժայնորդահանգ հիմքերի ընդհանուր վերջավորությունն է, որը, ինչպես ենթադրվում է, ծագում է հնդեվրոպական մակբայակերտ *-tes/*-tos-ից կամ *-es-ից: Հայտնի է, որ հնդեվրոպական լեզուների մեծ մասը բացառականի հատուկ ձև չունի: Եթե իսկապես *-tes/*-tos ածանցները մակբայակերտ մասնիկներ կամ առանձին մակբայներ են եղել, ապա ամենայն հավանականությամբ, դրանք անվանական հիմքերին կցվել են ավելի ուշ, երբ ժևաբանական և բառային մակարդակներում իշխում էին ժայնավորահանգ հիմքով կազմությունները: Ուստի հնարավոր է, որ ժայնորդահանգ հիմքով բացառականը, նախապես լինելով բառային մակարդակի միավոր, նույնպես ժայնավորահանգ հիմք ուներ՝ *-e-tes/tos, որտեղ շեշտն ընկել է վերջընթեր վանկի, այսինքն՝ հիմքակազմ ժայնավորի վրա, իսկ նրան նախորդող *-tēr ածանցը ստացել է զրո ժայնդարձ՝ *matr-é-tes և այլն, ապա՝ *մաւրեէ > *մաւրէ և այլն (հմմտ. գործիականի ժևերի համար նշված հնչյունափոխությունները): Այս վարկածի օգտին կարող է խոսել նաև ո հիմքով բառերի -ոյ վերջավորությամբ բացառականի առկայությունը (եթե վերջինս սեռականի ժև չէ)՝ *uedo-tes > *uedóies > գեաոյ:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված բառերի եզակի թվի հոլովական հարացույցում նախապատմական հայերենի շեշտը ժևաբանական դեր չի կատարել: Այն մեխանիկորեն ընկել է նախավերջին վանկի վրա:

Նույն ժևով հայերենի ժայնորդահիմք մյուս բառերը, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն, թեքվելիս ի հայտ չեն բերում այնպիսի ժևեր, որոնց մեկնաբանությունը հանգեցներ նախապատմական հայերենի շեշտի նշված օրենքին հակասող մեկ այլ օրենքի ընդունման:

Հայերենի ժայնավորահանգ հոլովման համակարգը հիմնականում բացատրելի է հնդեվրոպականի համապատասխան համակարգով:

Եզակի սեռականի *-osio վերջավորությունը (հմմտ. հին հնդկ. -asya, հուն. -οιο, Ֆալիսկ. -scio) հայերենում վերջընթեր շեշտի գործառությամբ դարձել է -ոյ: Եզակի տրականն ուներ *-ōi<*-o+ei: Հայերենում այս վերջավորությունը պետք է ընկներ կամ տար ի: Այնինչ ո ժայնավորահանգ հիմքերը տրականում նույնպես ունեն -ոյ, որը հիմք է տվել այն բխեցնելու հնդեվրոպական *-ōi-ից: Հնարավոր է համարվում նաև հայերենում հնդեվրոպական *ōi-ի անկում, ապա սեռականի համաբանությամբ -ոյ վերջավորության ավելացում: Ինչպես հայտնի

է, հին հայերենը, հատկապես գոյականի և ածականի համար, սեռականը և տրականը ոչ մի թվում չէր տարբերազատում (մի քանի բառերի տրականի -ու̱մ վերջավորությունը դերանվանական հոլովի հետագա ազդեցություն է): Հայնավորահանգ ը հիմքերի դեպքում՝ տրականի վերջավորության անկման հետևանքով տրականը ծևով նույնացել է ուղղականի հետ: Այսպիսով, այդ հիմքերով բառերի համար տրականը որպես ինք հոլովածև վերացել է (համմտ. *gedo>*ցնեծ): իսկ ծայնորդահանգ և մյուս ծայնավորահանգ հիմքերի դեպքում այն նույնացել է սեռականի հետ (համմտ. *patri/ei >հայը, *ḱerdi-i/ei>սրտի): Հետևաբար, ը հիմքով բառերի սեռականի ծևը գիտակցվել է նաև որպես տրականի հոլովածև:

Օրենքից շեղում է թվում նաև բացառականի -է̱ վերջավորությունը: Հնդեվրոպական նախալեզվում բացառականի հատուկ ծև է վերականգնվում միայն ծայնավորահանգ (*o, *ē) հիմքերի համար՝ *-ōd < *-o+ed, որը հայերենում պետք է տար -ը: Վերն արդեն խոսվեց ը հիմքով բառերի -ու̱ վերջավորության մասին, որը *-ōd -ից ծագել չէր կարող: Հայերենի i և u հիմքերի դեպքում բացառականի -է̱ վերջավորությունը կարող է հետևանք լինել ուշ շրջանում վերը նշված հիմքերով բառերի բացառականի -է̱ վերջավորության տարածման:

Հնդեվրոպական լեզուներում հոգնակի թվի հիմնական ցուցիչը, թե անվանական և թե բայական համակարգում, *s-ն է, իսկ հայերենում՝ ը-ն: Այս իսկ պատճառով լեզվաբանների մեծ մասը հոգնակերտ ը-ն բխեցնում է հնդեվրոպական *s-ից: Մեզ հարցը հետաքրքրում է այլ տեսանկյունից. հայերենում ը-ն (անկախ ծագումից) հոգնակի հիմքերին ավելացել է անմիջապե՞ս, թե որևէ ծայնավորի միջոցով, այսինքն՝ այդ հոգնակերտը նախապես վա՞նկ է եղել, թե միայն առանձին հնչյո̱ւթ:

Հարցին պատասխանելու համար դիմենք հոգնակի ուղղականում մեկ վանկով ավելի հիմքերի քննությանը: Ակնհայտ է, որ այդ բառերի շեշտը հոգնակի թվում մեկ վանկով տեղափոխվել է դեպի աջ: Ինչպես հոլովական ծևերի քննությունը ցույց տվեց, դա տեղի էր ունենում, երբ բառը մեկ վանկով ածում էր, որովհետև հայերենի շեշտը ձգտում էր նախավերջին վանկին: Հետևաբար, կարելի է եզրակացնել, որ հոգնակի թվում նույնպես բառն ածում էր մեկ վանկով, ինչպես՝ *mōr>*մ̱ու̱ը>մ̱ուը, *mōr-es>մ̱ու̱ը̱ը (տվյալ դեպքում *ō-ն օգտագործում ենք որոշ պայմանականությամբ), *stēl-/*stēr-, *astēl>աստղ, *astēl-es>աստեղք, *dhuk̑tēr>դո̱ւստր, *dhuk̑tēres>դուստը̱ը, *ǵʰén-a>կին, *ǵʰn̥éi̯-es>կանայք (համմտ. հուն. γυναῖκες) և այլն: Հոգնակի հայը̱ը, մայը̱ը, եղբայը̱ը ծևերը բացատրելի են, եթե նախահայերենում ենթադրում ենք *հա-

հարք, *մայրք, *եղբայրք նախաձևեր, որոնք կարող էին ծագել *pətəres, *matəres, *bhratəres, այսինքն՝ *-tērածանցի թույլ ձայնավորումով կազմված ձևերից (հայերենում եզակի գործիականի հիմքի՝ հոգնակի թվի հարացույցում տարածվելու մասին ենթադրությունը, որ սահմանափակվում է այս դեպքով, համոզիչ չէ): Այս բառերում *-tēr ածանցի երկար ձայնավորը կարող էր թուլանալ (ապա սղվել), երբ այդ ածանցին հաջորդեր ոչ թե ոչ վանկարար հնչույթ, այլ՝ վանկ, որի վրա կտեղափոխվեր շեշտը (հմմտ. լատ. ուղղ. հգն. matrēs): Թույլ *ə-ն այստեղ պահպանվել է՝ ի տարբերություն թեք հիմքերի:

Հոգնակի թվի սեռ.-տր.-բաց. ց վերջավորությունը, ինչպես հայտնի է, բխեցվում է *-sko ածանցից, որի անշեշտ *o-ն ընկել է:

Հայերենում հոգնակի թվում հայցականի -ս վերջավորության առկայությունը նույնպես շեղում է թվում: Այն իր համապատասխանությունները ունի հնդեվրոպական լեզուների հոգնակի հայցականի *-ons, *-n̥s, *-ins, *-uns վերջավորություններում (հիմքակազմ ձայնավորը դիտվում է վերջավորության հետ միասին): Այդ վերջավորությունների ձայնավորները, որպես վերջնավանկի անշեշտ ձայնավորներ, սղվել են, իսկ *s-ն պահպանվել է ձայնորդի ազդեցությամբ: Ավելի ուշ *n-ն նույնպես ընկել է (հմմտ. *mens >ամիս):

Կոչական հոլովը, որ հնդեվրոպական լեզուները քիչ դեպքերում են ձևով տարբերում (հմմտ. հին հնդկ. rājan, agnē, հուն. ἄκμον, πόλι, լատ. lupe) հայերենում ընդհանրապես հատուկ ձև չունի հավանաբար հենց այն պատճառով, որ չշեշտվող վերջավորությունը (*-ei) ընկել է: Նույնը կարելի է ասել նաև ներգոյական հոլովի մասին: Հնդեվրոպական լեզուներում կոչական հոլովը հաճախ տարբերում են շեշտի միջոցով, որն ընկնում է բառի առաջին վանկի վրա (հմմտ. հուն. ուղղ. πατήρ, կոչ. πάτερ, հին հնդկ. ուղղ. pitā, կոչ. pitaḥ): Հայերենը կոչականի դեպքում օգտագործում է զանազան ձայնարկություններ (ով, այ, ո), իսկ գոյականը կորցնում է շեշտը՝ ո՛վ Արշակ, ա՛-Իշխան: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հնագույն շրջանում հայերենը կոչականը զանազանելու համար շեշտը տեղափոխում էր ձախ, դեպի առաջին վանկը: Հայերենի որոշ բարբառներում նույնպես կոչականն առանձնանում է շեշտի տեղափոխմամբ: Բայց դա կարող է բխել ոչ թե շեշտի ձևաբանական գործառությունից, այլ մեկին դիմելու, կոչելու խոսքի առանձնահատկությունից, երբ առաջանում է խոսողի կողմից տվյալ անձի կամ անձանց ուշադրությունը գրավելու, ասելիքը օբյեկտին ուղղելու անհրաժեշտություն: Դիմելիս խոսակցի անունը սովորական արտասանությունից ինչ-որ ձևով տարբերելու, առանձնացնելու

համար լեզուները բառի շեշտը տեղափոխելու միջոցին կարող են դիմել մնկը մյուսից անկախ:

Դերանվան համակարգը, որ հնդեվրոպական լեզուներում զանազան փոփոխությունների է ենթարկվել, քիչ դեպքերում է համապատասխանություններ ցուցաբերում: Բայց այդ սակավաթիվ զուգաբանություններում էլ նախապատմական հայերենի շեշտադրության օրենքը չի խախտվում, ինչպես՝ *k̑o-ro > ը̲ը, *eg̑ō > ես̲, ես̲, հմմտ. հուն. ἐγώ, ἐμοῦ, ընձ, հմմտ. լատ. mihi և այլն:

Նույնը կարելի է ասել նաև բայական համակարգի մասին: Հայերենի բայական համակարգի հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում հնդինականները շեշտի ծևաբանական գործառությանը էական դեր չեն հատկացնում:

Ինչպես արդեն նշվել է, շեշտահաջորդ վանկում ծայնավորն ընկել է, իսկ բաղածայնը կամ ծայնորդը՝ պահպանվել, ինչպես՝ ութ, հմմտ. հուն. ὄκτω, լատ. octo, հին հնդկ. aṣṭā̆, մ̲ի̲ս̲, հմմտ. հին հնդկ. mam-sá-, թոխ.B misa, ս̲ա̲ղ̲ը̲, հմմտ. հուն. δάηρ, լատ. levir, հին հնդկ. dēvar, ջ̲ա̲ն̲ն̲, հմմտ. հուն. ֆ̓ρατήρ ,,մորքի,, , հին հնդկ. uraṇa նույնը: Այս կանոնից շեղումները քիչ են: Ամենից հաճախ չի պահպանվում *ՏՏ բաղածայնը: Ինչպես վերը տեսանք, այն առկա է որպես հոգնակերտ մասնիկ (այսինքն՝ ունի ծևաբանական նշանրարեռնվածություն) և որոշ հնչյունների հարևանությամբ (*m, *n, *r ծայնորդների մոտ): Բառավերջի *Տ-ի անկումը կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ. *Տ -ն հայերենում տալիս է յ/հ, որը վերջին վանկի ծայնավորի սղումով հայտնվում է նախորդ վանկի բաղածայնի կամ ծայնորդի մոտ և հայերենի արտասանական կանոնների համաձայն ընկնում է:

Շեշտի գործառությամբ պետք է բացատրել նաև որոշ դիրքերում ը̲ և յ̲ ծայնորդների սղումը: Եթե շեշտն ընկել է այդ ծայնորդներին հաջորդող ծայնավորի վրա, որի հետևանքով պահպանվել են կողք-կողքի միևնույն ծայնավորով վանկերը, ը̲-ն և յ̲-ն սղվել են, ինչպես՝ *ǩoṃ̲óro- > նը̲ը, *ǩoṃ̲óro- > ս̲ը̲ը, *bhreu̯éros > ս̲ղ̲ը̲ը (սեռ.), *matr̥thi > *մայ̲ր̲ը̲ը > մ̲ա̲ը̲ը: Կարծում ենք հզն. ը̲ը̲ը ծևը նույնպես պետք է ստուգաբանել *su̯osóres > *ը̲ղ̲ա̲ր̲ը̲ը > ը̲ը̲ը̲ը (հմմտ. լատ. soror): Թեքման ժամանակ բառի միասնականացման օրենքով ը̲-ն հարացույցում պահպանվել է՝ հ̲ո̲վ̲, սեռ. հ̲ո̲վ̲ո̲յ̲, կ̲ո̲վ̲, սեռ. *կ̲ո̲վ̲ո̲յ̲ > կ̲ո̲վ̲ո̲ւ̲: Իսկ եթե շեշտն ընկել է ը̲ և յ̲ ծայնորդներին նախորդող ծայնավորի վրա, նրանք պահպանվել են. *bhreu̯er > ս̲ղ̲ա̲ը̲ը̲, *matēr > *մ̲ա̲յ̲ը̲ը > մ̲ա̲յ̲ը̲, նույն ծևով *su̯ósor > ը̲ղ̲ա̲ը̲ը (եթե ծևերում կարող էր հանդես գալ արմատի *e ծայն-

ղարձով հիմքը՝ ˋsuesr-): Այսինքն՝ վերջին վանկի ձայնավորի սղումով հիշյալ ձայնորդներն այլևս չեն գտնվել միջձայնավորային դիրքում:

Նեշտահաջորդ վանկի ձայնավորի սղումով և բաղաձայնի ու ձայնորդի պահպանումով հայերենի նախապատմական շրջանում ստեղծվել է այնպիսի վիճակ, երբ բառերն սկսել են վերջանալ բաղաձայնով կամ ձայնորդով: Իսկ բառավերջում՝ հակառակը, հատուկ էին ձայնավորով կամ ձայնորդով վերջացող վանկերը: Ուրեմն, շեշտվող վանկը հիմնականում ձայնավորով չէր վերջանում: Այդ իսկ պատճառով լեզվում ստեղծվում է ընդհանուր միտում, ըստ որի շեշտի տակ կարող էր գտնվել երկու ամանակից[1] ոչ պակաս երկարություն ունեցող վանկը: Լեզուն, ինչ-որ ձևով խուսափելով շեշտի տակ ընկնող ձայնավորով վերջացող միամանակ վանկից, պետք է ստեղծեր երկար՝ երկամանակ վանկ:

Հայերենում ձայնավորները քանակային հարաբերությամբ չէին հակադրվում, հետևաբար վանկը կարող էր երկարել ի հաշիվ ձայնավոր և ձայնորդ, կամ ձայնավոր և բաղաձայ կապակցությունների: Ձայնավորով վերջացող շեշտվող վանկը երկամանակ դարձնելու նպատակով նրան ավելացվում էր յ ձայնորդը: Բառավերջի յ-ի (և ոչ մեկ այլ հնչյունի) այսպիսի հավելման համար կարելի է անել հետևյալ ենթադրությունները.

ա) Այդ նպատակի համար հայերենն օգտագործել է ձայնորդ (և ոչ բաղաձայն), որովհետև նախապատմական շրջանում գերակշռել են ձայնավոր և ձայնորդ կապակցություններով վանկերը:

բ) Եթե նախահայերենի բառի համար ենթադրենք *s-ով վերջավորություն, ինչպես հնդեվրոպական շատ լեզուների է հատուկ, ապա նախքան շեշտահաջորդ վանկի ձայնավորի սղումը եղել է մի շրջան, երբ *s > յ հնչյունափոխությամբ (այսինքն՝ *s > ոչ ատամնային, հավանաբար կոկորդային հնչյուն, հմմտ. բրբ. տեհալ > տեսալ) բառերը վերջացել են յ-ով: Վերջին վանկի ձայնավորի սղումով յ-ն հայտնվելով բաղաձայնից կամ ձայնորդից հետո, ընկել է: Բայց նախքան այդ օրենքի ընդհանրանալը յ-ն կարող էր պահպանվել՝ ձայնավորով վերջացող նոր բառերի (հիմնականում փոխառությունների) շեշտվող վանկը երկամանակ դարձնելու համար՝ ընդհանուր միտումի անհրաժեշտությամբ:

գ) Եվ, վերջապես, բառավերջում յ-ն կարող էր առաջանալ շեշտվող ձայնավորի ուժգին և տևական, այսինքն՝ մեկ ամանակից ավելի, արտասանության հետևանքով՝ հավելցուկային օդի դուրս մղմամբ:

Գրաբարում, ինչպես հայտնի է, բառավերջի միայն ը և ու ձայնա-

վորներից հետո չի գրվում յ (բառավերջի է < եյ): Ամենայն հավանականությամբ դրանք նույնպես ստացել են յ, բայց որպես ը-ին շատ մոտ հնչյուն՝ հետագայում այն կարող էր ընկնել կամ ծուլվել նրան: Որ ու-ից հետո եղել է յ, երևում է մի քանի ձևերից: Հնդեվրոպական *peruti նախաձևից ունենք հերու, որը նախապես պետք է լիներ հերույ: Քանի որ ու խոնարհման բայերի ներկայի եզակի երրորդ դեմքը նույնպես ունեցել է *-ti վերջավորություն, ուրեմն նախապես եղել է *քողույ, ապա՝ քողու: Հետագայում ու-ից հետո յ-ն ընկել է՝ հավանաբար այն պատճառով, որ այդ երկբարբառը շատ մոտ է եղել ոյ երկբարբառին (հմմտ. կու և կոյ ձևերը, քողոյը, քողուլը-ի փոխարեն) և կամ ու-ն նախապես եղել է երկբարբառատիպ, այսինքն՝ երկար հնչյուն, որից հետո յ ավելացնելու անհրաժեշտություն չէր լինի:

Կարելի է ենթադրել, որ ոչ թե հայերենում են բառավերջի վանկի ձայնավորները սղվել, այլ հնդեվրոպական մյուս լեզուներն են բառաբաղադրմամբ մեկ վանկով բառն ընդարձակել: Սակայն հայերենին հատուկ վերը նշված հնչյունական փոփոխությունները ընդգրկել են նաև հնագույն փոխառությունները, այսպես՝ ացդ, հին պարսկ. azdā ,,լուր,, անաց, ասուր. anāku , անգդ ,,ամանի կանթ, ունկ,,, պարսկ. angul, ըղևսը ,,քարի նման ծովային մի բույս. մարջան,,, պարսկ. busdad, քաղաք, ակկադ. kalakku, կուլաը, ակկադ. kupru և այլն: Ուրեմն այդ երևույթն ավելի ուշ, հայերենում վերջընթեր շեշտի գործառության հետևանք է:

Բառի ձևաբանական փոփոխություններում տվյալ լեզվի հնչյունական օրենքներից այս կամ այն տիպի շեղումներ միշտ էլ կարող են լինել, որոնք պայմանավորված են ձևաբանական մակարդակում ձևերի միօրինականացման և այլ միտումներով: Հնչյունական մակարդակում այդ շեղումները կարող են առաջանալ փոխառյալ բառերի միջոցով փոխատու լեզվի հնչյունական յուրահատկությունների ներմուծմամբ և այլ գործոնների հետևանքով: Բայց, ինչպես ուսումնասիրությունները ցույց տալիս, նախապատմական շրջանի բառային շեշտի գործառության հիմնական օրենքը եղել է այն, որ մեխանիկորեն շեշտն ընկել է բառի նախավերջին վանկի վրա՝ առաջացնելով վերջին վանկի ձայնավորի թուլացում, ապա՝ սղում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ամանակ (мора) տերմինն օգտագործում ենք որպես վանկի երկարության միավոր՝ առանց շեշտի գործառության հետ կապելու:

А.А.АСМАНГУЛЯН (Ереван, СССР)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Изучение терминов родства того или иного языка или группы языков имеет большое значение для сравнительно-исторических исследований, поскольку данная терминология представляет собой один из древнейших слоев лексики всех народов мира. Одновременно эта терминология является ключом для изучения истории общества, в частности для изучения родовой организации и исторического развития семьи у различных народов. Этим и объясняется неослабевающий интерес в языкознании (а также в этнографии) к терминологии родства индоевропейских языков, которая, начиная с работы Б.Дельбрюка [I] и по настоящее время, находится в центре внимания исследований, связанных с так наз. индоевропейской палеонтологией, и используется для реконструкции семьи и родовой организации индоевропейских народов в древнейшую эпоху их истории. За последние 2-3 десятилетия как у нас, так и за рубежом появился целый ряд больших и малых работ, посвященных изучению терминов родства различных индоевропейских и неиндоевропейских языков как в плане синхронного описания, так и историко-этимологического анализа лексико-семантического поля родства [2-9] . В области индоевропеистики следует отметить, в частности, работы Э.Бенвениста [IO] и О.Семереньи [II] , содержащих много интересного, хотя иногда и весьма спорного как в отношении трактовки этимона ряда (обще) индоевропейских терминов, так и освещения всей системы общеиндоевропейской терминологии, а следовательно и системы родства и семейно-родовой организации у индоевропейских народов в древнейший период их исторического развития.

Что же касается армянской терминологии родства, то лексико-семантическое поле родства в нем в целом в историко-этимологическом плане до сих пор не изучено. Армянский материал появляется в сравнительно-исторических исследованиях и этимологи-

ческих словарях спорадически, при этом приводятся лишь те термины родства, которые вошли в научный обиход как слова, засвидетельствованные в древнеармянском и признанные большинством исследователей как имеющие индоевропейское происхождение. В результате, целый ряд терминов древнеармянского, входящих нередко в основную номенклатуру родства, а также весьма богатый диалектный материал выпадают из поля зрения исследователей. Между тем, проведенное нами исследование армянского материала привело нас к выводу, что необходимой предпосылкой для всестороннего, углубленного историко-этимологического изучения армянской терминологии родства является, прежде всего, установление по возможности более полной картины данной системы терминов в армянском с привлечением также диалектного материала. Особый интерес представляют, в частности, диалектные слова, обозначающие нередко такие отношения кровного и свойственного родства, специальные корневые термины для которых отсутствуют в древнеармянском (а также в современном литературном) языке, где соответствующие родственники обозначаются лишь описательно, путем использования основных терминов. Ср.диал. hasi , bibi "сестра отца", диал. coṙ(n) "правнук", aṙn "праправнук", koṙn "прапраправнук" и др.

Исследование всей системы терминов родства армянского языка приобретает особую актуальность еще и потому, что ученые, занимавшиеся вопросами происхождения армянского языка, нередко использовали армянские термины родства в качестве аргумента как в пользу его индоевропейского происхождения [I2] , так и, наоборот, как доказательство его неиндоевропейского ("двуприродного", "азианического") характера, как указание на то, что индоевропейский элемент в нем является лишь вторичным, побочным пластом, появившимся в результате влияния некоего индоевропейского субстрата [I3-I4] . С другой стороны, те исследователи, которые считали армянский язык несомненно индоевропейским, использовали армянские термины родства в качестве доказательства исконности у армян патриархальной семьи с мужским счетом родства, восходящей к индоевропейской эпохе [I2; I5, с. 393; I6, с. 68-69] . Р.Ачарян особо подчеркивал, что именно патриархальностью семьи объясняется отсутствие в праармянском (նախահայերեն) таких терминов как aner "тесть", шурин",

žokᶜanč "теща", kᶜeṙi "брат матери" и др.,[I] которые не являются индоевропейскими и заимствованы из какого-то неизвестного языка [IO, с. I24].

Проведенные нами исследования привели нас к выводу, что многие из этих так. наз. "заимствованных" терминов, в том числе и упомянутые выше, имеют индоевропейское происхождение, представляют собой вклад индоевропейского инвентаря в лексику армянского языка. Результаты этих исследований представлены для публикаций, поэтому не будем на них останавливаться. Отметим лишь, что в целом исследование всего богатого инвентаря армянского языка (древнеармянского и диалектного) дало нам возможность уточнить или пересмотреть некоторые старые интерпретации происхождения этих терминов, предложить этимологию для некоторых неэтимологизированных древнеармянских слов, а также корневых диалектных лексических единиц, среди которых, на наш взгляд, сохранилось немало слов индоевропейского происхождения.

В качестве иллюстрации приведем лишь некоторые примеры, показывающие важность включения диалектного материала в сравнительно-историческое изучение терминов родства армянского языка.

(I) Наряду с др.-арм. mayr , имеющим несомненно общеиндоевропейский характер, в диалектах имеется другое обозначение матери, диал. azi (ăzi, oizi, hăzi). Оно не имеет никакого историко-этимологического толкования, не вошло в ЭКС [I7], упоминается в "Провинциальном словаре" Ачаряна I8 и в "Толковом словаре" Ст.Малхасянца [I9]. Между тем, оно, на наш взгляд, заслуживает особого внимания, так как историко-этимологическая интерпретация его, как нам представляется, даст возможность для уточнения происхождения другого армянского слова, др.-арм. azn "род, племя, поколение, народ", также не имеющего достоверной, удовлетворительной этимологии. Разноречивые толкования др.-арм. azn приводятся в ЭКС и отвергаются Ачаряном. В арменистике далее были сделаны попытки связать арм. azn с названием древней страны Hayaša-Azzi (Azi) в хеттских источниках, о чем будет сказано позже.

Исходным для выяснения происхождения арм. azn, а также возможно az(z)i в топонимике Hayaša-Az(z)i должно послужить, на наш взгляд, диал. azi "мать". Морфологически оно членится на az + i , где az- является корневой морфемой, а -i ,

4 II 71530

как и во многих армянских словах на -i , - элементом (исторической) основы. Следовательно, azi по типу основообразования может быть отнесено к древнеармянским словам на - i , относящимся к двум типам склонения (-woy, -wov, -woç -woy, -eav, -eaç), и связанным с реликтами грамматического рода: муж.р. < < и.-е. *i̯i̯o- и женск.р. < и.-е. *-i̯i̯ā- [20; с. 147-49]. На основании этого можно сделать вывод, что арм. диал. azi по типу основообразования восходит к словам женск. рода на -i(< и.-е. *-i̯i̯ā-) , что вполне естественно, поскольку оно является обозначением лица женск.пола. Следовательно: azi < az+i < и.-е. *-i̯i̯ā-. Что же касается коренной морфемы, арм. az- , то она также должна быть, по-видимому, индоевропейского происхождения, о чем говорит ее связь с древнейшим суффиксом и.-е. *-i̯i̯ā-/*-i̯i̯o- , весьма продуктивным в армянских терминах родства. Ср. др.-арм. hani, k^{c}eni, k^{c}eri, ordi, диал. hasi, bibi, dayi, api, zizi и др. Согласно фонетическим законам армянского языка, azi может восходить к архетипу *ag'h + i̯i̯ā- (и.-е. *g'h > арм. z в интервокальной позиции). В "Индоевропейском этимологическом словаре" Ю.Покорного приводится корень *ag'h- "беременное животное / самка", соответствующие образования от которого засвидетельствованы в индоиранском и кельтских языках: др.-инд. ahī "корова", авест. azi adj.f. "беременная" (о коровах и кобылах) и др. [22, с.7].

Фонетически azi вполне может быть выведено из архетипа *ag'h - i̯i̯ā- , хотя здесь имеется большое расхождение в значении, что,на первый взгляд, препятствует установлению связи между данным корнем и арм. azi . Однако мы исходим из того, что в основе всех вышеприведенных образований лежит понятие беременности, т.е. признака, характеризующего самку, существо женского пола, способное рожать. Следовательно, в названиях животных женск. пола от и.-е. *ag'h- лежит основное понятие "рождающая, порождающая". На основании арм. azi "мать" (< женщина, беременная самка) <*ag'h-i̯i̯ā можно сделать вывод, что корень и.-е. *ag'h имел значение "рожать, рождать, порождать", которое первоначально относилось не только к животным, но и к человеку, к женщине. Таким образом, арм.диал. azi рассматривается нами как весьма древний индоевропейский вклад в лексику родства армянского языка, не засвидетельствованный в древнеар-

мянских памятниках, но законсервированный в диалектах. При этом, арм. azi дает также возможность установить для корня и.-е. *ag'h- более древнее значение "рожать, рождать, порождать". Кроме того, в арм. azi возможно усмотреть отчасти контаминацию /смешение/ и.-е. *-iiā- с и.-е. *-iā- , образующим nomina agentis. В таком случае *ag'h-i(i)ā- должно было собственно означать "родительница" > "мать".

Установление происхождения арм. azi < *ag'h-iiā- помогает нам выяснить происхождение другого, засвидетельствованного в древнеармянском слова - др.-арм. azn "род, племя, потомок, поколение, народ". В ЭКС Ачарян приводит др.-арм. azn с производным aznіv "благородный, благородного происхождения" и с рядом древних сложений, отмечая одновременно, что у древних авторов слово обычно не употребляется в форме ед.числа. Отвергая все попытки этимологизации, в том числе и предложенную им ранее интерпретацию, он оставляет слово неэтимологизированным. К этимологизации др.-арм. azn позже обратился Г.Б.Джаукян [23, с. 394-95] в связи с анализом второго компонента топонима Hayaša-Azzi , как предполагают - второго названия хайасцев. Отмечая, что это второе название хайасцев представляет трудности для этимологизирования, Джаукян допускает два возможных объяснения: связь либо с ликийск. azzalai "гарнизонов" (род. мн.), либо с арм. azn , что собственно и дало повод для этимологизации арм. azn. Отметим, что впервые о связи арм. azn (а также с арм. azg "род, племя, народ") с названием страны (Hayaša) - Azzi/Azi в хеттских источниках говорил Н.Мартиросян [24] , указывая на тождество корня az- во всех трех словах, хотя он и воздержался от окончательного решения вопроса, исходя из того, что этимология арм. azn неясна, а арм. azg связывают с иранским (пехл.) azg "ветвь". Он же впервые сделал предположение, что хайасск. Azzi/Azi означает "род, племя, поколение, потомство, народ". Г.Б.Джаукян же, возводя хайасск. azzi к и.-е. *ozghiio- /*ozdiio- , приходит к выводу, что как др.-арм. azg (< *ozgho-), так и др.-арм. azn (< *ozdiio-) являются словами, пришедшими в армянский язык через хайасский. Не имея возможности подробно останавливаться на данной трактовке, отметим лишь, что Джаукян тоже не дает однозначного решения вопроса о происхождении арм. azn.

Вернемся к нашей интерпретации арм.диал. azí "мать". Если арм. azi возводится к *ag'h-i(i̯)ā- с исходным значением "беременная самка" ⟷ "рожающая, родительница, мать", то легко устанавливается также связь между диал. azi и др.-арм. azn. В обоих словах выделяется общий корень, арм. az- < *ag'h-, который далее осложнен в двух разных деривациях разными суффиксами: *ag'h-i(i̯)ā- и *ag'h-ēn (с сохранением в склонении древнейшего чередования и.-е. *-en-/-on-/-n̥-). Важно также учесть, что значительная часть n-основ в армянском отражает индоевропейские образования среднего рода. В самом же индоевропейском основы на -n образовали, как известно, субстантивированные прилагательные и пассивные причастия на -n. Отсюда следует, что др.-арм. azn < *ag'h- en- первоначально было пассивным причастием и означало собств. "рожденный" > "потомок" > "род, племя", в то время как диал. azi < *ag'h-i(i̯)a- имело значение "родительница, мать", т.е. первое было образованием с пассивным, а второе с активным значением (nomen agentis).

Семантическая связь арм. azn "род, племя, потомок" со значением "благородный, благорожденный" прослеживается в производном прилагательном azniv "благородный, родовитый" собств. "благородного происхождения", в существительном aznuakan "благородного происхождения, дворянин", а также в древнеармянских сложениях со вторым компонентом azn: diwçazn прилаг. "богородный", сущ. "потомок богов, из рода богов", hskayazn "потомок великанов, из рода великанов", hamazn "того же происхождения", erkazn "двуродный", haykazn "потомок Hayk'a из рода Hayk'a = армянин".

Таким образом, согласно нашей интерпретации, др.-арм. azn включается в армянскую терминологию родства в качестве социального термина со значением "благорожденный, потомок", откуда "род, племя", и связывается с диал. azi "мать", возможно и с названием Hayaza-Azzi/Azi. Отношение между azi "мать" и az(z)i "род, племя" представляется как различие между женск. и средн. родом: azi "мать" < *ag'h-i(i̯)ā-, осн. на -jā- женск. рода и az(z)i "род" < *ag'h-i(i̯)o-, осн. на -jo- средн. рода, подобно герм. *kunja-, основа на -ja- < и.е. *-i̯o- средн. рода от и.-е. *g'en- "рождать". В последнем

случае, учитывая, что в первом компоненте Науаša (-Azzi) выделяется окончание род.падежа -ša , сложное название Науаša-Az(z)i можно понимать как "племя, род Наua ". В таком случае будем иметь нечто аналогичное др.-англ. Anzelcynn собств. "род, племя англа", как называлась Англия в древности.[2]

(2) Для обозначения родства по прямой нисходящей линии древнеармянский имеет термины лишь для первой и второй ступени родства: ustr/ordi - dustr t^{c}oŕn с производным t^{c}oŕneay "внучка", а также "праправнук/праправнучка". В диалектах же имеется ряд корневых слов, обозначающих потомков Ego вплоть до 5-го поколения. Это диал. coŕ (Ерев)/ coŕn (Карабах) "правнук" (проникший также в современный литературный язык), aŕn "праправнук" и koŕn (/hoŕn) "прапраправнук", встречающиеся только в карабахском диалекте. Все слова являются не этимологизированными, хотя с точки зрения индоевропейского вклада в лексику армянского языка они, на наш взгляд, представляют определенный интерес.

Весь этот ряд (t^{c}oŕn , coŕn , aŕn , koŕn) входит в определенный морфологический тип, отражающий n- основы, получившие широкое распространение в армянском, особенно в некоторых диалектах, включая и карабахский. Обращает на себя внимание также совпадение огласовки корня диал. coŕn и koŕn с др.-арм. t^{c}oŕn.

На основании наблюдаемого в индоевропейском диалектного чередования $*g^{(u)}$ - $*g'$, которые дают соответственно арм. k и c , представляется возможным установить общий корень для диал. koŕn и coŕn (ср. также kor , диал. koŕ и cuŕ, kamakor и camacuŕ и др.). Что же касается корневой морфемы kor- (cor-) с переходом r>ŕ перед следующим -n то она представляется нам тождественной с морфемой kor- в арм. kor-iwn "детеныш" и арм. хоč-kor "поросенок", т.е. в диалектах сохраняется самостоятельное функционирование корня, тогда как в древнеармянском он выступает только в древнейших (деэтимологизированных) деривациях и сложениях.

Др.-арм. kor-iwn "детеныш" сопоставляют /25,с.588;26, с.III,120/ с фриг. κορύβαντες/κυρβαντες "корибанты, дети Великой матери", возводя к архетипу $*g^{u}er(e)$-bhnto-, $*g^{u}or(e)bhn\underset{\circ}{t}$- от корня и.-е. $*g^{u}er$-/$*g^{u}or$- "зародыш, де-

теныш, дитя", что вполне согласуется с арм. диал. kor̂-n "прапраправнук", поскольку др.-арм. t^{c}or̂n и ordi также восходят к словам, означающим "детеныш". Таким образом, мы допускаем, что диал. kor̂n и cor̂n представляют собой этимологические дублеты, отражающие чередование к/с < и.-е. *g$^{(u)}$/ /*g' (перед e) в корне и.-е. *g$^{(u)}$or- /*g'er- с общим значением "детеныш, дитя, отпрыск". Фонетические варианты корня, арм. kor и *cer- > cor- по аналогии с t^{c}or̂n и kor̂n, далее были использованы для дифференциации разных поколений по нисходящей линии: cor̂n "правнук", kor̂n "прапраправнук". Что же касается диал. (караб.) ar̂n "внук внука, праправнук", то оно несомненно тождественно с др.-арм. ar̂n (ar̂in, ar̂ink^{c}) "дикий баран" < и.-е.*r̥sen- "самец", куда, кроме известных в различных индоевропейских языках слов, относят также урартск. arše "дитя, отрок, юноша", в основе которых лежит и.-е.*r̥s- < *eres-.

Обстоятельный анализ индоевропейских именных основ *ers-/ *wers-, данный Э.Бенвенистом [10,с.24], вскрывает аналогичную с др.-арм. ar̂n "дикий баран, самец" и арм. диал. ar̂n "прапраправнук" ("отпрыск, детеныш") семантическую связь в ряде слов в древнегреческом языке, в том числе между греч. eérsē "роса" и гомер. hérsai (hapaxleg.) "детеныш", мн.ч. от eérsē < и.-е. *wers- /*ers-, а также между греч. drósos "капля росы" и drósos /у Эсхила/ множ.число "детеныши животных", греч. psákas "мелкий дождь" и дериватом от него psákalon "новорожденный детеныш животного". Семантическое отношение между этими парами определяется следующим образом: все молодые животные-детеныши являются как бы росой, только что появившимися свежими капельками. Это - новорожденные малыши, только что появившиеся на свет. Бенвенист одновременно отмечает, что такое развитие значения, характерное для греческого, не произошло бы, если *wers- первоначально не имело бы значения "самец" [10,с.24].

Совершенно аналогичное развитие значения, как видим, было характерно и для армянского. При этом, поскольку вариант корня *wers- [3] был утрачен в армянском, второй вариант, *ers- в деривации *r̥sen- "самец" был использован, с одной стороны, для обозначения самца животного (др.-арм. ar̂n), с другой сто-

роны, подобно греческому (гомер.) hérsai "детеныши" и урартск. aršc "дитя, отрок, юноша", от первоначального значения "самец", развил значение "детеныш, дитя", откуда диал. aṙn "праправнук".

Таким образом, все обозначения степеней родства по прямой нисходящей линии, начиная от внука (др.-арм. tᶜoṙn < *tor-no-s < и.-е. *ter-/tor-) и дальше, являются терминами, образованными от различных индоевропейских корней с первоначальным значением "свежий, молодой, детеныш, дитя".

Анализ приведенных выше диалектных слов для обозначения родственных отношений показывает, что углубленное изучение древнейшего индоевропейского вклада в армянском языке в сравнительно замкнутом круге терминологии родства может быть осуществлено на более широкой основе, чем это делалось в классической арменистике, с привлечением диалектного материала армянского языка, что весьма важно не только для выяснения закономерностей развития семьи и родовой организации у армян в глубокой древности, т.е. для более углубленного освещения некоторых лингвистических и этнографических проблем, но также для установления более полной картины индоевропейского лексического вклада в словарный состав армянского языка и для уточнения тем самым ареального положения армянского языка среди индоевропейских языков с точки зрения лексических изоглосс.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Последний в дальнейшем был интерпретирован Ачаряном как имеющий индоевропейское происхождение.
2. О связи значения "мать" со значением "родная страна, родина" в армянском свидетельствует также арм. диал. mor "родина" [19], которое мы связываем с др.-арм. mayr род. maur (< и.-е. *mātēr), т.е. диал. Sop mor < *maur < *mātrā.
3. Не исключено, что *wers- сохраняется в др.-арм. gaṙn род. gaṙin "ягненок", возводимом обычно к и.-е. *u̯ərem. Однако в этом случае совершенно непонятно сохранение ṙ (вместо r) по всей парадигме, т.е. также в позиции не перед "n". Ср., например, др.-арм. ayr, род. aṙn

"мужчина", но aramb , ark^{c} , aranç и т.д., где появление է обусловлено его позицией перед ր.

ЛИТЕРАТУРА

I. Delbrück B. Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen. Leipzig, 1889.

2. Битарова З.А. Лексика родства и родственных отношений в осетинском языке. К/д, Цхинвали, 1973.

3. Бурячок А.А. Названия родства и свойства в украинском языке. К/д, Киев, 1954.

4. Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке. К/д, М., 1970.

5. Исаченко А. Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания. "Slavia", ročn. 22, Praha, 1953.

6. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. - сб. "Историческое развитие тюркских языков", АН СССР, М., 1961.

7. Thomson G. Studies in Ancient Greek Society. London, 1949-54.

8. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства. М., 1959.

9. Friedrich P. Proto-Indo-European Kinship. - "Ethnology", vol. 5, No 1, 1966.

10. Benveniste É. Le vocabulaire des institutiones indo-européennes, t.1, Economie, parenté, société, Paris, 1969.

11. Szemerényi O. Studies in the Kinship Terminology of the Indo-European Languages. - "Acta Iranica", 16, 1977, pp. 1-240.

12, Ամատյան Հր. Հայոց լեզվի պատմություն, 1-2 մաս, Երևան, 1940-51:

13. Ղափանցյան Գ.Ա. Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961:

14. Капанцян Г.А. Историко-лингвистические работы, т.П. Ереван, 1975.

15. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938.

16. Dumézil G. Series etymologiques armeniennes. - BSL, t. 41, fasc. 1, No 121.

17. Աճառյան Հր. Հայերեն արմատական բառարան /ЭКС/, 2-րդ հրատ. հ. 1-4, Երևան, 1971-79:
18. Աճառյան Հր. Հայերեն գավառական բառարան: - ,,Էմինեան ազգագրական ժողովածու,, Հ.Թ., Թիֆլիս, 1913:
19. Մալխասյանց Սո. Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1-4, Երևան, 1944-45:
20. Meillet A. Esquisse d'une grammaire comparée de l'armenien classique, 2 ed., Paris, 1936.
21. Ջահուկյան Գ. Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959:
22. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch (IEW). Bern, 1959.
23. Jahukyan G.B. The Hayasa language and its relation to the Indo-European languages. - "Archiv Orientalni", 29, 1961.
24. Մարթիրոսյան Ս. Հայերենի հարաբերությունը հիթիտերենի հետ: ՀԱ, 1924, 9-10 և 1926, 7-8:
25. Haas O. Zur Vorgeschichte des armenischen Sprache. - ՀԱ, 1961, 10-12.
26. Ջահուկյան Գ. Հայերենը և հին հնդեվրոպական լեզուները, Երևան, 1970:

G. BONFANTE (Rome, Italy)

THE ARMENIAN FAMILY-TERMINOLOGY

It is my intention to study the Armenian family-terminology and compare it with the other Indo-European languages.

I shall give here, following Solta (1) (who gives the full bibliographical information with a very good comment), the list of the Armenian words indicating relatives:

1. Arm. dustr, gen. dat. loc. dster 'daughter' (because of the accent): is the same word as Engl. daughter, Gr. θυγάτηρ etc.; Solta pp.36 f.
2. Arm. ełbayr, gen. dat. loc. ełbawr 'brother': Engl. brother, Lat. frāter etc.; Solta, p.37.
3. Arm. hayr, gen. dat. loc. hawr 'father': Engl. father, Lat. pater, etc.; Solta, p.45.
4. Arm. han, gen. dat. loc. hanoy or hani, hanvoy 'grandmother': despite the parasitic initial h (which appears also in other words, e.g. hot = Lat. odor and Cun. Hittite hannas) it is obviously connected with OHG. ane 'grandmother', Gr. ἀννίς· μητρος ἡ πατρος μήτηρ etc. etc. It is of course an infantile word, but already used currently by the Indo-Europeans (who also had children); Solta p. 47.
5. Arm. hav, gen. dat. loc. havu 'grandfather', 'ancestor': Lat. anos, Old Icelandic afi 'grandfather' etc. etc. Same remarks as for the preceding. The vacillation in meaning (in some languages it means 'uncle' [Germ. oheim] or 'grandchild' [O.Irish ane]) confirms the infantile origin; Solta p.48.
6. Arm. mayr, gen. dat. loc. mawr 'mother': word preserved with its original meaning better than all others in all Indo-European languages; only in Lithuanian (móté) has

it taken the meaning of 'woman', 'wife' and in Albanian (mótrë) of 'sister' (from 'older sister', who takes care of the house, cf. Sanskrit attā). In the Anatolian languages the infantile word anna- has taken over the meaning of 'mother' (Tischler, Hitt. etym. gloss., pp.24f.). See also above nr. 4 and 5. Solta pp.50 f.

7. Arm. skesur, gen. dat. loc. skesri, instr. skesraw 'mother-in-law': Vedic śvaśrū̆, Lat. socrūs etc.; Solta, pp. 57 f.
8. Arm. k^{c}oyr, gen. dat. loc. k^{c}eṙ 'sister': Lat. soros etc. Solta, pp. 62 f.
9. Arm. ayr, gen. dat. loc. aṙn 'man' (male): Gr. ἀνήρ etc.; Solta, p.121 (?).
10. Arm. kin, gen. dat. loc. knoj, nom. plur. kanayk^{c} 'wife'; Gr. γυνή, γυναῖκες, OCSl. žena etc.; Solta, p.168.
11. Arm. harsn, gen. dat. loc. harsin 'bride'; cf. Lat. procus, prex, Got. fraihnan etc.; Solta, p.172.
12. ner or nēr, gen. dat. loc. niri 'brother's wife':Gr. ἑνάτηρ Lat. ianitrīcēs, Lettish ſetere. The connection is not quite certain; Solta, p.193.
13. nu, gen. dat. loc. nuoy 'daughter-in-law': Gr. νυός Lat. nurus, Germ. schnur etc.; Solta, pp. 194 f.
14. Arm. cnawł 'parent', 'father': Lat. genitor, Vedic ǰanitā etc. (with suffix -tel-, instead of -ter-, as in Slavic); Solta, p.309.
15. Arm. ordi, gen. dat. loc. ordvoy 'son': has been connected by Meillet with Greek πόρτις 'young bull'; ordi goes back to a *portiyo-; Solta, pp. 324 f.
16. Arm. ustr, gen. dat. loc. uster 'son': Engl. son, Germ. sohn, Gr. υἱύς or υἱός ,Toch.B soyä; root *su- (on which see now Bonfante Rend. Acc. hineei, 1980, pp. 467) becomes hu- and then u- in Armenian (cf. Meillet, Gramm.^{2}, p.38). The ending has been remodelled on dustr 'daughter'; Solta, pp. 325 ff.
17. Arm. k^{c}eni 'wife's sister'; the initial k^{c}- goes back to a *su-, cf. k^{c}oyr (above). The word can then be very well connected with Lith. sváinė (same meaning as in Arm.); cf. also MHG. ge-swie 'sister-in-law'; Solta, p.343.

18. Arm. taygr, gen. dat. loc. tayger 'husband's brother': Gr. σαήρ , Lat. lēuir, Vedic devā́ etc.; Solta, p.58.
19. Arm. tal 'husband's sister' has been influenced by taygr in the initial; it is certainly Gr. γάλως , Lat. glōs (glōris) etc.; Solta, pp. 58 f.
20. Arm. amusin, gen. dat. loc. amusnoy 'spouse' (both 'husband' and 'wife'); the etymology proposed by Meillet is very likely: preposition am- 'with' (ἄμφι must be divided in *am + bhi, cf. Hom. Ϝῖφι and also *obhi, OCS. obŭ, Lat. ob and ἄμ - φω; Walde-Pok., I, p.55) plus us- from us-anim 'to get used to' etc.. Indo-European had probably no name for 'husband', see below at the end; Solta, pp.264 f.; 403 f.
21. mawru 'stepmother' (*mātruyā) is connected with Gr. (same meaning); Solta pp. 46; 51. It is another interesting Greco-Armenian isogloss.
22. yawray, gen. dat. loc. yawrayi 'stepfather' is connected phonologically with Lat. patruos, Gr. πάτρως , Vedic pitr̥vjáḥ, Avestan *tūiryō, MHG veter (from *faduruya), which all mean 'father's brother' (because of the levirat-marriage ? See Mayrhofer, Etym. Sanskrit Dict., II, p. 279). But Gr. πατρυιός corresponds exactly in form and in meaning to Arm. yawray, and the scepticism of Walde-Pokorny, I, p.4 seems excessive to me; Solta, p.46.

I doubt very much that Indo-European had a word for 'husband'; I have listed here 'man (male)', but with doubts. 'Man' (Lat. uir etc.) was in Indo-European times the head and center and master of the whole 'family', the 'grosz-familie' that included grandfathers, grandmothers, brothers, sisters, wives (nurus to the nir), uncles, cousins, in-laws and so on. He had a 'wife' (*g^{w}enā) devoted and obedient to him (2); he may have been called the 'master' (Gr. πόσις); he had over every member of the family the ancient terrible ius uitae et necis, that still survived among the Celts and the Latins in historical times. All the 'groszfamilie' descended originally from one ancestor, the paterfamilias: after his death, the older son would take his place. The Romans still preserved in republican times the 'groszfamilie'

(2), which dissolved slowly and is now almost completely disappearing. A good example of the 'groszfamilie', which had economic reasons and juridical power and kept the functions (e.g. through the vendetta) that belong now to the State, is the famous private war of the Fabii which became famous in Rome and was sung by Ovid.

If we now consider the Armenian terms for the members of the family, we are struck by some important considerations:

A. In Armenian no ancient term of family relationship is lacking; except Lat. nepōs, German neffe, Gr. ἀνεψιός, whereas the other Indo-European languages have lost several, or anyhow did not have them: Greek has changed the meaning of 'brother' and 'sister', Latin does not have either 'wife' or 'son' or 'daughter', Baltic, Slavic and Anatolian have lost the ancient word for 'father', Lithuanian and Albanian have given another meaning to the word for 'mother'. Armenian has probably added some words from Indo-European material.

B. Several terms preserved at Armenian are extremely rare in the languages where they survive: thus Lat. ianitrīcēs, leuir, glōs, Gr. γάλως, δᾶής, ἔορες, ἄννις (they are dying words, preserved sometimes only through grammarians).

C. The Armenian preservation of family terms is the more striking inasmuch Armenian is not an archaic nor a conservative language (3) and moreover has lost a great deal of the Indo-European lexicon (we leave apart obviously the words of Iranian origin). In Walde-Pokorny's dictionary, e.g., Sanskrit has about 60 columns, Greek has about 90, Latin has about 48, Slavic 60 and so on (I mention only languages that are well known to us, leaving aside Illyrian, Phrygian, Thracian and also Anatolian): Armenian has only 15; it can be compared only with Albanian, that has 4 (for the same reason as Armenian and Anatolian; mixture with foreign languages). In this picture the extreme preservation of family terms is very remarkable. It shows without any doubt that the ancestors of the Armenians preserved faithfully for a very long time the ancient 'groszfamilie' (4).

NOTES

(1) G.Solta, Die Stellung des Armenischen, Vienna, 1960.

(2) On the unlimited power of the paterfamiliās see e.g. O.Schrader, Sprachvgl. und urg^{3}., Jena, 1907, pp.236 ff.

(3) On my concept of "archaic" and "conservative" (that was approved by G.Devoto) see my work in Studi baltici, 5 (1936-37), pp. 30 ff.

(4) The "groszfamilie" is (or was until recently) very well preserved in Herzegovina and Montenegro; cf. Schrader, op.cit., 1907, II, 2, pp. 370 ff.

Т.В.ГАМКРЕЛИДЗЕ (Тбилиси, СССР)

ИНДОЕВРОПЕЙСКАЯ "ГЛОТТАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ" И СИСТЕМА ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО КОНСОНАНТИЗМА

Необходимость типологической реинтерпретации классической системы общеиндоевропейских смычных, которая была предложена нами ранее (ср. /1/, /2/), заставляет коренным образом пересмотреть предысторию развития консонантизма отдельных индоевропейских диалектов. Подобная реинтерпретация общеиндоевропейского консонантизма с допущением для индоевропейского особой серии глоттализованных согласных (со всеми вытекающими из этого структурными последствиями) определяется некоторыми исследователями как индоевропейская "глоттальная теория", сопоставимая с "ларингальной теорией" индоевропейского праязыка.

Постулирование для общеиндоевропейского праязыка типологически естественной консонантной системы с тремя сериями смычных, определяемыми как I глоттализованная (на месте звонкой серии в классической системе), II звонкая (с придыхательными и непридыхательными аллофонами), III глухая (с придыхательными и непридыхательными аллофонами), приводит к реконструкции картины возникновения и развития древнеармянского консонантизма, во многом противоположной той, которая традиционно принималась в классическом индоевропейском сравнительном языкознании.

В свете "глоттальной теории" праиндоевропейская система смычных оказывается структурно ближе к языкам, определившимся традиционно как системы с "передвижением согласных" (германский, армянский, хеттский), тогда как языковые системы, считавшиеся в отношении консонантизма наиболее близко стоявшими к исходной праиндоевропейской (и в первую очередь древнеиндийская), представляют собой продукт сложных фонемных преобразований первоначальной системы смычных.

В частности, глоттализованная серия I отражается в армянском как серия незвонких смычных, которая в грабаре, возможно,

сохраняет еще свой глоттализованный характер, однако, в фонологически преобразованном виде. В древнеармянском (вероятно уже в протоармянском), в котором возникает фонологически релевантная серия глухих придыхательных, признак глоттализации при фонемах серии I становится фонологически нерелевантным (избыточным). Этим и следует объяснить в ряде армянских диалектов утрату признака глоттализации при сохранении незвонкого характера рефлексов фонем индоевропейской серии I:

Ср. арм. tun дом при др.-инд. dám- (dám-patiḥ "хозяин дома") греч. δόμος , лат. domus "дом".

Еще более несомненным представляется архаизм армянской системы консонантизма в отношении отражения в нем серии II индоевропейских смычных-звонких придыхательных. Обнаружение в ряде современных армянских диалектов звонких придыхательных звуков, соответствующих в некоторых формах индоевропейским фонемам серии II, ставит по-новому вопрос о возможном отражении в древнеармянском индоевропейских звонких придыхательных.

Дистрибутивный анализ звонких придыхательных звуков в армянских диалектах дает основание считать в них звонкие придыхательные и соответствующие чистые звонкие аллофонами единой фонемы, которую можно охарактеризовать как звонкую фонему с придыханием в качестве фонологически нерелевантного признака. Аналогичные фонологические соотношения следует допустить и в древнеармянской системе в отношении отражения в них индоевропейских звонких придыхательных. Древнеармянский язык, как и ряд современных диалектов, по всей видимости, сохранил почти без изменений аллофонические различия и вероятные модели дистрибуции звонких фонем серии II:

Ср. др.-арм. berem [b^herem] "несу" при др.-инд. bhárāmi, греч. φέρω. лат. ferō;
др.-арм. dur-k^c [d^hur-k^h] "двери" при греч. θύρα, лат. forēs ;

Индоевропейская серия III (глухие [придыхательные]) отразилась в древнеармянском адекватно в виде глухих придыхательных p^h , t^h, k^h . При этом [p^h] претерпевает в армянском дальнейшее развитие в $f \rightarrow h \rightarrow \emptyset$ (в начале слова). В интервокальной позиции -ph- дает -w- , являющееся результатом озвончения $f < p^h$; t^h в аналогичной позиции переходит

в $\vartheta \rightarrow h \rightarrow \varnothing$: Ср. др.-арм. otn "нога", het "след", при лат. pēs , греч. πούς и др.

др.-арм. hayr "отец", при лат. pater , греч. πατήρ , др.-инд. pitā́ ;

др.-арм. hoviw "пастух", при др.-инд. avi-pā(lá)- и др.

Анализ древнеармянской системы смычных в соотнесении с индоевропейской системой позволяет судить об исключительной архаичности армянской системы. Исходная индоевропейская система смычных не претерпела значительных фонологических трансформаций в армянском. Тем самым, с точки зрения глоттальной теории снимается вопрос о "передвижении согласных" в армянском, аналогичном "германскому передвижению согласных", описываемому в классической теории индоевропейского консонантизма "Законом Гримма". В свете глоттальной теории древнеармянская система смычных, наряду с германской, выступает как наиболее близко стоящая к исходной индоевропейской системе в отношении сохранения в ней архаичных фонологических соотношений.

Вывод армянской системы из индоевропейской

Традиционная система				Реинтерпретированная система		
(b)	b^h	p	⟹	(p')	b^h/b	p^h/p
d	d^h	t		t'	d^h/d	t^h/t
g	g^h	k		k'	g^h/g	k^h/t
.	.	.		.	.	.
.	.	.		.	.	.
.	.	.		.	.	.
				↓	↓	↓
				(p [ʾ])	b^h/b	p^h
			др.-арм.	t [ʾ]	d^h/d	t^h
			система	k [ʾ]	g^h/g	k^h

ПРИМЕЧАНИЯ

/I/ Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. Лингвистическая типология и реконструкция системы индоевропейских смычных (Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Предварительные материалы, М., 1972).

/2/ Gamkrelidze Th.V., Ivanov V.V. Sprachtypologie und Rekonstruktion der gemeinindogermanischen Verschlüsse (Phonetica, 1973, v.27).

J.A. GREPPIN (Cleveland,USA)

THE REFLEXES OF THE INDO-EUROPEAN "VOICELESS ASPIRATES" IN ARMENIAN *

The origin of Arm. p^c, t^c and x from IE *ph, *th and *kh is a standardly given equation, frequently found. This Armenian rule has, however, been offered largely without inquiry into its internal consistency nor with any pertinent reflection on the ultimate origin of the Armenian series. Werner Winter (1965) ignored the question in his chapter on Armenian in Evidence for Laryngeals while Hiersche, in his study of the Indo-European voiceless aspirates (1964) effectively bungled the job because of his penchant for using as supporting evidence Armenian etymologies that most serious Armenologists would find appalling.

This paper will examine the development of these voiceless aspirates in Armenian and pay special attention to the various theories, proposed through the years by Indo-Europeanists, that seek to explain the origin of the series.

The first view of note in this century was by Siebs (1901. 300-324) who suggested that the IE voiced aspirates in initial position, when subjected to s-mobile, became voiceless[1]. He noted such an example as Skt. sphūrjati 'thunders, rumbles', Gk. σφαραγέομαι 'burst with a noise, crackle', but IE *bhr̥g- as in Lat. frango 'break to pieces'. A different idea was later advanced by Meillet (1930) who suggested rather subjectively that the aspiration arose in an 'expressive' context. This view received some support from Specht (1944. 252-258) who attempted to group words with voiceless aspirates according to semantic categories.

Then came Rolf Hiersche and the most thorough review of the problem made. Hiersche suggested that the voiceless aspirates were derived from the sequence *sC and he based this

interesting assumption on a phenomenon observed in the Prakrit languages. There an original sequence sC passed to Ch[2]. An example is the third singular of the copula, ásti, which becomes, in the Prakrits, atthi[3]. This phonetic shift, said Hiersche, was the basis of the voiceless aspirates not only in Indo-Iranian, but in the other Indo-European dialects as well. That he was taking a shift evidenced principally in the first millennium AD and applying it to a level of the language as it had developed at least a thousand years earlier did not seem to bother Hiersche, though it did puzzle some of his critics (Kuiper 1966. 220)[4].

The final significant suggestion for the origin of the voiceless aspirates is based on some sort of laryngeal sequence, and this is the idea that seems best understood and most accepted. Certainly its explication by Hoenigswald in Evidence for Laryngeals (1965) and further refinements by Polomé (1972) are polished and incisive works of scholarship[5]; the Avestan paradigm for 'path', nom. pantā (< *ponteH-), gen. paθo (< *pntH-), is a clear example of its working. Further, the continued support that the laryngeal solution receives (Mayrnofer 1970, Kuiper 1966, Lindeman 1982, to name a few) is a mark of its broad acceptance.

Armenian has a number of words with p^c and x that are of Indo-European origin and generally may be related to Indo-European *ph and *kh. The reflex of IE *th is t^c, the same as the reflex of *t, so it is not of special interest to this paper. Further, Armenian reflexes of IE *th are most uncommon; none exist initially, and I know only of one final example, ort^c 'calf', Skt. prthuka- 'young animal', IE *porth- [6].

Those Armenian words with x derived from Indo-European roots all stem from an original *kh, and the list which is compiled here differs considerably from that which Hiersche has composed. Bearing in mind that Hiersche's work was compiled before Pokorny's dictionary was finished, and for that matter, before Frisk's and Mayrhofer's etymological works were completed, it is not surprising that Hiersche's Armenian entries leave something to be desired[7]. My revised list is as follows.

c^{c}ax 'branch'	Skt. śā́khā 'id'	IE *śakh-	(?)
xałał 'calm'	Gk. χαλία:ἡσυχία (Hesy.) 'peace'	IE *khal-	
xač^{c} 'cross'	NP خاد (xādah) 'upright pole'	IE *khat-y-	
xawsim 'speak'	Gk. καυχάομαι 'speak loudly'	IE *khaw-ḱ-	(?)
xeł 'crippled'	Gk. χωλός 'lame'	IE *khel-	
sxalim 'fail, err'	Skt. skhálati 'stumble'	IE *skhal-	(?)
glux 'head'	Lith. galvà 'id'	IE *ghlu-kh-	(?)
xacanem 'bite'	Skt. khā́dati 'id'	IE *khad-y-	(?)

Of the ten roots with Arm. x given in Hiersche's list, only two have been repeated here, the rest being unacceptable etymologies. It can be noted from the above that there is a clear parallel of Armenian roots with Greek and Sanskrit roots with χ or kh. In the instance of glux 'head' we have difficulties, for though the root is ostensibly Indo-European, there is no parallel for the suffix *-kh- [8] and the final -x of glux is not clearly explained. The same is true of the *ḱ extension in xawsim. Further, the reflexes of *sḱ- (< Arm. c^{c}-) and *skh- (< Arm. sx-) is unsettling in view of the Armenian verbal extension -c^{c}-, Skt. -cch-, IE *-sḱ- (or *-sk- ?). The problem with xacanem is similar to that of hecanim: is Arm. -c- a true reflex of IE *-dy-?

Hiersche offers more than two dozen etymologies involving Armenian aspirate p^{c} [9]. Of those, only two are valid; my list, including his two words, is as follows:

p^{c}ayl 'glitter'	Skt. sphuliṅga- 'spark'	IE *phḷ-y-
p^{c}uk^{c} 'breath, flatulence'	Gk. φῦσα 'id'	IE *phus-
p^{c}amp^{c}ušt 'bladder' [10]	Gk. πομφός 'blister'	IE *phmph- (?)
p^{c}aycałn 'spleen'	Gk. σπλήν Skt. plīhā́ 'id'	IE *p(h)liǵh-

t^{c}up^{c} 'brambles' Gk. τύφη 'bed stuffing' IE *tuph-

These five roots show a parallel between Armenian aspirated p^{c} and similar aspiration in either Greek or Sanskrit. Two other words, probable but far from perfect etymologies, do not show this harmony of aspiration, and they must be discussed separately. Etymologies as vague as these have an intrinsic interest, but might be somewhat too weak to use to champion a phonological theory. They are:

p^{c}arem	'embrace'	Gk. σπεῖρα 'coil'	IE *pr̥-
p^{c}akem	'enclose'	Gk. πήγνυμι 'fasten, stick'	IE *pAeg-

The correspondence between Arm. p^{c}arem and Gk. σπεῖρα 'coil, rope' is weak on semantic grounds. The Armenian root reflects the basic value of 'contain, enfold' while the Greek word (and here note σπάρτον 'rope, cable') has the value 'twist'. It is perhaps wisest not to dismiss the etymology, but certain semantic problems must be acknowledged. Arm. p^{c}akem would seem to be based on a form II *pAeg- while Gk. πήγνυμι (and see also here Lat. pāgus 'canton') is from a form I *peAg-. This etymology is perhaps acceptable, though it needs special pleading.

It thus seems quite clear that Armenian words with p^{c} or x have cognates that show a parallel aspiration. We can say that IE *ph and *kh give Arm. p^{c} and x without exception and that Arm. p^{c} and x are derived from IE *ph and *kh also without exception [12]. The question remains about the ultimate origin of Arm. p^{c} and x and, perhaps, the derivation of IE *ph and *kh. It seems clear that no single phonological force caused all occurrences of the voiceless aspirates. Sieb's s-mobile before voiced aspirate sequences was clearly responsible for some of the shifts, though only a small portion. And clearly the Prakrits developed voiceless aspiration from sC sequences, though it seems impossible to say that this was a force operating in the Indo-European period affecting Indo-Iranian as well as Greek, Latin, Armenian and

call reflexes of the voiceless aspirates as a phenomenon that occurred in some of the Indo-European languages at a period later than the final dispersal of the Indo-European tribes. That is, Greek and Armenian produced their developments separately from Indic, Iranian and Latin, and they did so at a time later than the dispersal of the Indo-European tribes, a view recently stated (though with other etiology) by Kuryłowicz (1977. 197-205). This implies, then, that there was not a phoneme voiceless *Ch in Proto-Indo-European that functioned as a unit and that differed from *bh, *dh, and *gh only in voice[19]. Rather, there was a preliminary cluster, perhaps *CH, from which there later developed the various unit phonemes we conveniently call the voiceless aspirate series, and it is from this secondary series, arbitrarily written as *ph, *th and *kh, that we get our manifest reflexes, tangible from the literate period of the Indo-European dialects.

A grievous problem remains, however, and because of it the views expressed above about Armenian specifically, all of which are entirely conventional, must be subjected to a rigorous review. It is necessary to point out that we have a conflict in consonantal harmony. We note that Sanskrit has, as representatives of the voiceless aspirate series, Skt. ph, th and kh; in Iranian the representatives are f, θ and x; in Greek we find , and . These series are all very well balanced; they are in harmony. Yet in Armenian we have aspirate p^c for IE *ph, a velar fricative Arm. x for *kh, and for IE *th we have a reflex that merges with that of the non-aspirate series. This is entirely chaotic, and because of this chaos it is necessary, I believe, to consider reviewing the conventional conclusions this paper makes for Armenian.

Let us look again at the etymologies, the basis upon which the Armenian hypothesis is built. A rigorous examination strongly implies that there are none that are particularly strong, none as strong, say, as Arm. ort^c 'calf', Skt. prthuka- 'young animal', IE *porth- which, since it involves t, is not a proof for the voicelss aspirate series. Of the eight which showed Arm. x, five were questioned at the time they were

possibly Slavic. This particular weakness in Hiersche's argument was clearly revealed by Polomé (1972).

Nonetheless, it also seems clear that the series *Cs produced Ch in Armenian. We have Arm. ep^{c}em 'cook', Gk. ἕφω 'id'; Arm. top^{c}em 'beat with a hammer', Gk. ὀέφω 'knead something until it is soft'; and perhaps Arm. ap^{c} 'palm of the hand', Gk. ἄφος [13] 'joint, limbs (in plural)'. The continued effect of postconsonantal sibilants in Armenian can also be seen in later loan words where an original Cs sequence passes to Arm. C^{c}s: Gk. Ἀλέξανδρος = Arm. Aɫek^{c}-sandr, and p^{c}salmos 'psalm' [14]. Thus we can see that Hiersche's ideas, revealed most clearly in the Prakrits, do have a certain application to Armenian though not in the same way that Hiersche suggested[15].

But the bulk of the occurrences of Ch in words of Indo-European origin seem most easily described by a consonant plus a laryngeal. Certainly it explains why most of our instances of voiceless aspirates occur word-initial rather than elsewhere. This is because the laryngeal, in root formation, patterns after the resonants. It is for this reason that few post-consonantal, root-final aspirates appear as a sequence *CeCh. Rather, *H is usually medial, and produces a root-initial voiceless aspirate. It is this internal *H that we see so clearly in form II Arm. p^{c}akem 'enclose', but form I Lat. pāgus 'canton'.

It can be observed that several of the Armenian correspondences with Greek are unique, and include no other Indo-European languages. This observation corresponds to an observation on Hiersche made by Beekes[16] (1969. 181. 89), who noted that the Greek material discussed was greatly of substratum origin[17]. This observation is interesting for it again serves to tie proto-Armenian and proto-Greek closely together[18]. Perhaps it was a pre-Greco-Armenian substrat voiceless aspirate series which merged phonetically with Greco-Armenian *CH to produce the *Ch from which our Greek and Armenian reflexes resulted. However, such speculation might indeed be pointless.

It seems best to regard the development of what we

presented; of the remaining three not one is overly strong. Arm. xaxᶜ 'cross' is matched only by a word from New Persian, hardly an incontrovertable parallel. This leaves only Arm. xałał 'calm', Gk. χαλία 'peace' and Arm. xeł 'crippled', Gk. χωλός 'lame'[21]. For the aspirate pᶜ series we note that pᶜukᶜ 'breath', Gk. φῦσα 'id' could be onomatopoetic; tᶜupᶜ 'brambles' and Gk. τύφη 'bed stuffing' is not a semantic power house; pᶜampᶜušt 'bladder' was earlier pointed out as a problem, and pᶜaycaln 'spleen' is a wreck to begin with.

This leaves us four words upon which the whole shaky hypothesis is built in Armenian[22]. For the labials we have Arm. pᶜayl 'glitter', Skt. sphuliṅga- 'spark'; pᶜakem 'enclose', Lat. pāgus 'canton'. For tne velars we have the just-mentioned xałał 'calm' and xeł 'crippled'. These four words, none semantically distinctive, are insufficient to build a whole phonological series upon.

Most clearly it seems that we must reject the hypothesis that the Indo-European "voiceless aspirates" are continued in Armenian in a way different from voiceless non-aspirates. Our only entirely harmonic etymology is Arm. ortᶜ 'calf', Skt. pṛthuka-. And just as the very few examples for a reflex as Arm. pᶜ are etymologically weak, there is no solid evidence for a reflex as Arm. hV- or o-. The same statement can be made for the reflexes of *kh; there are no examples with Arm. kᶜ, and those examples with x are, by and large, unsatisfactory. Certainly the voiceless aspirate series in Indo-European is a weak one, poorly supported. Armenian, with its rather small stock of Indo-European words, supports only one agreeable reflex of *Ch: Arm. ortᶜ [23].

Footnotes

* I wish to extend special thanks to Jaan Puhvel and Edgar Polomé for their helpful comments on an earlier version of this paper.

1. This view was also shared by Kuryłowicz in his Apophonie (1956. 375-382).
2. The opposite seems to happen in Armenian. The original Indo-European sequence *sC remains without aspiration in Armenian (as well as in Germanic) and here the expected aspiration was clearly inhibited by the pre-consonantal *s-.
3. The t is doubled here for metrical reasons, for just as the -st- of ásti made position, so must the resultant -th-, hence -tth-. Further, though atthi is usually referred to as the copula, it is not truly so. The copula in the Prakrits is represented variously as hoi, hodi or bhodi, continuing the equivalent of Skt. bhávati.
4. Also, Hiersche cannot explain why there is no post-sigmatic aspiration in a form like tuṣṭāva 'he praised', yet there is in tiṣṭhati 'he stands'. This situation, though, is exactly what we'd expect, according to laryngeal theory (Polomé 1972. 242).
5. Kuryłowicz's most recent ideas (1977. 197-205) do not seem easily taken. One cannot agree with him when he sees it all as a problem of phonetics intermingled with morphology. He bases his rather cosmic thinking clearly in the Indo-Iranian realm, and though one cannot easily say his comments have no importance for those languages, it is difficult to see how they could equally apply to Armenian or other Indo-European languages which have phonological structures so different from that of Indo-Iranian.
6. The sequence st^{c}- is very rare in Armenian, and not at all of Indo-European lineage. Most examples can quickly be shown to be loan words from a fairly late source: st^{c}ar 'a horse blanket' < Arab. ستر (satr) 'cover, protect'; st^{c}ar 'a small weight' < Per., Arab. اسطار (istār) < Gk. στατήρ ; st^{c}ap^{c} 'sober, resolute' < ?; st^{c}er 'wild nard' (a late word) < Fr. asaret 'id' ?. Note

also lack of aspiration in Arm. sterǰ 'barren', Lat. sterilis 'id'.

7. Some of the etymologies I have rejected are Arm. xaxankᶜ 'laughter', Skt. kákhati 'laugh' (onomatopoetic); Arm. xoyl 'swelling', Skt. kholaka- 'ant hill' (semantics); Arm. xul 'deaf', Gk. κυλλός 'cripple' (semantics); etc. Some may indeed be argued to be right, but they are all too weak to use as a basis for a phonological hypothesis.
8. Meillet (1936. 36) is the one who suggested *-khos.
9. Examples of the rejected etymologies are: Arm. pᶜarat 'dispersed', Gk. σπείρω 'id' (better from Syr. pəŗat 'disperse'); Arm. pᶜund 'bucket', Lat. sponda 'bed frame' (semantics); Arm. pᶜeṫk 'tent pole', OIce spjalkur 'skewer'(the etymology might be fine, but Germanic data is not relevant to the question of voiceless aspirates); Arm. pᶜul 'collapse', Gk. σφάλλω 'cause to fall down' (phonology); Arm. pᶜkᶜin 'dart', Lat. spīca 'spike' (better from Per. پیکان [paykān] 'dart'); etc.
10. This suffix is most unusual. Only four other words end in -ušt and they are of non-Indo-European origin. Arm. kušt 'flank' (< Per. کشت [kušt] 'id'); Arm. anšušt 'certain, definite' (< ?); Arm. bušt 'abcess' (< ?) and ariwnšušt 'bloody' (< ?). Actually, it seems more likely that Arm. pᶜampᶜušt 'bladder' has only a superficial Indo-European appearance.
11. Note also Gk. σπλάγχνα 'inner organ', which is directly related. The Indo-European term seems clearly to have been tabu hence the variety of spellings in the dialects. It perhaps contained the consonants *s-p(h)-l-(n)-ǵh-n but their precise order remains obscure.
12. The correspondence Arm. kal 'barn floor', Skt. khála- 'id' is false. Arm. kal is more likely a loan from Georgian kalo 'id', and Skt. khála- is more likely a loan from Dravidian (but cf. Mayrhofer Wörterbuch).
13. The origin of the aspiration in the Greek words remains obscure.
14. Here see also Hiersche 1978. 11.

15. Both Arm. sp- and s- have been posed as reflexes of IE *sp-, the examples being Arm. spaṙnam 'threaten, menace', Lat. sterno 'scorn, despise'; Arm. aṙaspel 'fable, tale', Goth. spill 'id', but Arm. serem 'beget', sermn 'seed', Gk. σπέρμα 'seed'; Arm. sung, sunk 'mushroom, cork, fungus'; Gk. σπόγγος 'spunge', Lat. fungus. However, it is more likely that the equation IE *sp- > Arm. s- is fallacious. Arm. serem 'beget', sermn 'seed' would seem to go just as well with Lat. creō 'create', a correspondence which makes Arm. sung stand alone as the only example of this hypothetical but perplexing shift, and hence most doubtful.

16. Beekes is clearly most suspicious of a laryngeal solution for the origin of Gk. φ, χ and θ though he investigates the matter rather superficially.

17. Note Gk. κίσθος, κίστος 'rock rose'; ἀσπόδελος, ἀσφόδελος 'asphodel'; σκένουλη, σχένουλη 'tongs ?'.

18. Here see Wyatt 1982.

19. The Indian grammarians make it quite clear that there was a considerable difference between the voiced and voiceless aspirate series. Though Pāṇini does not mention aspiration, his commentators do. Aspiration is called soṣman (< sa-uṣman; note also an-uṣman), a term literally for 'heat'. The Atharva-prātiśākhya (i.12-13) notes that the aspiration of ph differs from the aspiration of bh. In the voiceless consonants the emission is breath; in the voiced consonants and the vowels it is sound (svāso 'ghoṣeṣvanupradānaḥ; nādo ghoṣavatsvareṣu). This point is repeated in the Taittirīya.prātiśākhya (ii.9-10) where we read that in h and in the voiced consonants (the emission) is h- sound; in voiceless consonants it is breath (hakāro hačaturtheṣu; aghoṣeṣu svāsaḥ). Whatever its causes, it is clear that the aspiration of ph and bh was perceived differently by the ancient Indian grammarians. But as interesting as this may be, there is no way we can say that this difference is the result of an earlier difference in formation.

20. Though the voiceless aspirate series is certainly composed

of unit phonemes in Sanskrit, there is considerable evidence for the secondary nature of this unit status, a point well developed in Hoenigswald (1965. 93-94) and repeated in Polomé (1972.237). They state:

a. The voiceless aspirates cluster more like double-consonants than like unit consonants.

b. As Lehmann has reminded us, kh is not palatalized before IE *e, i, y (ch- having an entirely different antecedent, 'sk-')...

c. Aside from initial sph-, sth-, skh-, which sometimes represents an s movable prefixed to voiced aspirates, such extra-Indo-Iranian etymologies as have been advanced with any promise mostly involve root final position for the voiceless aspirates. Initial th- occurs only in a few Middle Indicisms or otherwise foreign words. One of the few tenable etymologies involving an initial voiceless aspirate is khid- 'tear': Lat. caedere, and possibly a few items with initial ph-.

d. Very significantly, the list of the final roots contains a number of CCath combinations: prath- 'extend', vyath- 'be unsteady', śnath- 'pierce', śrath-, ślath- 'loosen', grath- 'tie', krath- 'be jubilent', klath- 'turn', kvath- 'boil'. By contrast, the only true CaCth guna is meth- 'alternate'.

e. Roots of the type math- 'stir', śrath- 'loosen', are set and have a present of the ninth class (mathnāti).

f. In Iranian, the nominative and the genitive of the word for 'path' are (Av.) pantā, paθō.

21. It should be noted that no full grade Armenian word is matched by a Greek word of the same grade, which is puzzling.

22. The words given by Meillet in his Esquisse (1936. 35-36) are, to a great extent, hopeless etymologies. In addition to Arm. c^{c}ax, glux, xacanem, xaṙ, xaxank^{c} that are mentioned elsewhere in this paper, he also offers up Arm. mux 'tempering of metal' (which he glosses as 'fumée'), Gk. μυχός 'innermost nook' and more importantly, σμῡχω

'to burn in a smoldering fire', For p^{c} he offers, in addition to p^{c}uí, p^{c}ayl, p^{c}uk^{c} mentioned earlier, Arm. sp^{c}if 'a spreading', Skt. sphuráti 'bound, dart, flash'; Arm. p^{c}rp^{c}ur 'foam', Gk. ἀφρος 'foam'; and Arm. lap^{c}em 'lap up', Gk. λαφύσσω 'gulp down'.

23. This does not constitute a break from the Greco-Armenian hypothesis, for the rexlexes of the whole obstruent series in Armenian has always followed more closely the pattern of Germanic, as does this new interpretation of the series made here.

Bibliography

Beekes, R.S.P.

1969 The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek. Mouton. The Hague.

Hiersche, Rolf

1964 Untersuchungen zur Frage der Tenues Aspiratae im Indogermanischen. Harrassowitz. Wiesbaden.

1978 "Les sourdes aspirées en indo-européen". REAnc 80.5-15.

Hoenigswald, Henry M.

1965 "Indo-Iranian Evidence". Evidence for Laryngeals. Werner Winter, ed. Mouton. The Hague. Pp. 93-99.

Kuiper, F.B.J.

1966 Review of Hiersche 1964. IIJ 9. 218-227.

Kurylowicz, Jerzy

1956 L'apophonie en indo-européen. Polska Akademia Nauk. Warsaw.

1977. Probablèmes de linguistique indo-européenne, Polska Akademia Nauk. Warsaw.

Lindeman, Frederik Otto

1982 The Triple Representation of Schwa in Greek and Some Related Problems in Indo-European Phonology. Universitetsforlaget. Oslo.

Mayrhofer, Manfred

1970 "Germano-Iranica". KZ 84. 224-230. Reprinted Ausgewählte kleine Schriften (1979. 120-126).

Meillet, Antoine

1930 "De la valeur des sourdes aspirées indo-européennes", A Grammatical Miscellany Offered to Otto Jespersen on his 70th Birthday. Copenhagen. Pp. 341-343.

1936 Esquisse d'une Grammaire comparée l'arménien classique. Imprimerie des Pp. Mekhitharistes.

Polomé, Edgar

1972 "Reflexes of Laryngeals in Indo-Iranian with Special Reference to the Problem of the Voiceless Aspirates". Saga og Språk. Studies in Language and Literature. John M. Weinstock, ed. Jenkins Publishing Co. Austin, Texas.

Siebs, Theodor
1901 "Anlautstudien", KZ 37. 277-324.
Specht, Franz
1944 Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Gottingen.
Winter, Werner
1965 "Armenian Evidence". Evidence for Laryngeals. Werner Winter, ed. Mouton. The Hague. Pp. 100-115.
Wyatt, William F.
1982 "Lexical Correspondences between Armenian and Greek". AArmL 3.19-42.

Э.Г.ТУМАНЯН (Москва, СССР)

О ПРИНЦИПАХ СТРУКТУРНОЙ РЕОРГАНИЗАЦИИ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ АРХЕТИПОВ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Среди проблем, стоящих перед компаративистами, одно из центральных мест занимает вопрос о принципах вычленения отдельных и.-е. языков из первоначальной общности. Весьма существенным при этом является установление закономерностей, на основе которых произошла внутриструктурная трансформация индоевропейских диалектов, давших начало отдельным языковым группам, из которых в дальнейшем вычленились самостоятельные языки. Указанный способ, разумеется, не единственный путь, по которому шло формирование и образование отдельных и.-е. языков: все обстояло гораздо сложнее и разнообразнее. Вместе с тем, в качестве рабочей гипотезы можно принять наличие изначальной общности единого языка и последующего его распада на множество диалектов.

Чисто с лингвистической точки зрения распад и последующее вычленение языков следует рассматривать как процесс, сопровождаемый различными внутриструктурными сдвигами в отдельных и.-е. диалектах и изменениями, происходящими на уровне их фонетики, морфологии, синтаксиса и, разумеется, лексики. При этом весьма существенным является то обстоятельство, что каждый и.-е. диалект осуществлял указанную внутриструктурную реорганизацию на основе собственных закономерностей, развивая далее полученную в наследство систему.

Более углубленное исследование закономерностей трансформаций, происшедших на различных уровнях и.-е. диалектов, позволит лучше понять процессы, на основе которых вычленяются отдельные и.-е. языки, формируется и кристаллизуется неповторимое своеобразие их структурного облика. Для наглядности достаточно взять один пример. Так в и.-е. архетипе для слова "мать" - *mātér вычленяется суффикс *-ter, который сохраняется в структуре данного слова у многих и.-е. языков, ср. др.-инд. mātár,

авест. matar , греч. μήτηρ лат. māter , др.-ирл. māthir , д.-в.-н. muoter и др. В армянском же языке в соответствующем слове *mayr* происходит более глубокая структурная реорганизация вышеуказанного суффикса *-ter и.-е. архетипа *mātér , превращаясь в звукокомплекс -yr .

В нашем исследовании будет сделана попытка показать некоторые закономерности трансформации морфологической структуры и.-е. архетипов на армянской почве и далее выявить, путем применения системного подхода к изучению указанных явлений, причины возникновения этих процессов, в результате которых в конечном счете сформировался армянский язык.

Указанные задачи ставились и частично решались усилиями компаративистов в прошлом. Однако современная наука взяла на вооружение новые методы и исследовательские приемы, позволяющие рассматривать процессы вычленения отдельных и.-е. языков не только в их динамике, но и системно. Если в прошлом сравнительное языкознание шло преимущественно по пути "инвентаризации" праязыковой материальной части на основе выявления новых фонетических, морфологических и лексических корреспонденций в отдельных и.-е. языках, то на современном этапе оно значительно шагнуло вперед, применяя методику системного подхода при решении ряда кардинальных задач.

Методика системного подхода при установлении общих принципов трансформации морфологического строя различных и.-е. языков и их последующего вычленения из первоначальной общности является чрезвычайно важной и имеет ключевое значение для понимания этих процессов. Многие закономерности самостоятельного развития и.-е. языков в период распада объясняются изменениями, происшедшими первоначально в отдельных звеньях различных уровней языка, а позже - уже в целостных системах. При системном подходе к исследованию фактов, изменения и реорганизация, происшедшие в структуре отдельных и.-е. языков, рассматриваются не изолированно, а в рамках целостной системы, в которую они организованы, в совокупности всех аналогичных и взаимосвязанных явлений.

В качестве материала для нашего исследования служит совокупность имен о-основ, которые имеют индоевропейское происхождение.

Общеизвестно, что в большинстве современных и.-е. языков, в том числе и в армянском, слова и.-е. происхождения перешли в статус корневых образований, далее не членимых на составные элементы по причине утери понятия внутренней структуры слова. Однако не подлежит сомнению, что указанные корневые единицы некогда восходили к архетипам, представляющим собой более сложные образования, например, производные слова с различными суффиксами, сложные слова - композиты и т.д. Сейчас без сравнительного анализа нельзя установить, например, что слово jerm "теплый" состоит из и.-е. корня *$g^{u}her$- и суффикса *-mo , слово ul "ягненок" - из корня *pōu , *pau "маленький" и и.-е. суффикса *-lo и т.д.

Процессы трансформации морфологической структуры и.-е. слова, изменения прежних морфемных швов, потери суффиксов и окончаний в различных языках произошли на основе каких-то закономерностей, специфичных для конкретных языков и сформировавших их специфичные контуры.

Анализируя процессы изменений, происшедших в структуре и.-е. слов на армянской почве, с попыткой дать им теоретическое обоснование, мы исходили из двух ключевых для нашего исследования постулатов, а именно: I) В период самостоятельного развития и.-е. языки могли изменять только ту систему, которую они получили в наследство от первоначального единства; 2) изменения в отдельных ключевых звеньях данной системы должны регулярным образом вести к последовательным изменениям всей системы на основе наличия закономерных связей ее элементов между собой. Отсюда вытекает положение о том, что причины изменений в структуре и.-е. слов следует искать, прежде всего, в самой системе языка.

В системе позднеиндоевропейского словообразования распространенной была модель производных слов, образованных с помощью весьма продуктивных суффиксов, которые оканчивались на гласный *o , например *-no, *-lo, *-ro, *-to(*-do), *-ko(*-sko), *-io (*-iio) и др. Они формировали систему тематических имен *e/o= основ с различными значениями.

Армянский язык унаследовал множество и.-е. слов, в структуре архетипов которых наличествовали вышеуказанные суффиксы с исходом на *-o (*-no, *-lo, *-ro, *-to и др.). Подавляющее

большинство этих слов в армянском языке относится к тематическим о-основам. Необходимо также отметить, что в армянском языке тематические о-основы содержат, по сравнению с другими основами, относительно бóльшее количество слов и.-е. происхождения. Наши подсчеты показали, что если в составе имен i/a -основ индоевропейское происхождение имеют 9,5%, в составе i- основ - 16%, то среди о-основ индоевропейскими являются 27,6% слов.[I]

Сравнение архетипов и.-е. слов, образованных с помощью этих суффиксов с их состоянием на уровне древнеармянского языка обнаруживает ряд изменений, происшедших в структурной организации указанных архетипов на армянской почве. Приведем примеры.

В индоевропейском засвидетельствован корень *g^{u}her- в значении "тепло" (ср. русск. "гореть"), который выступал как в чистом виде, так и в качестве производной основы с суффиксом *-mo (*g^{u}her - mo). В армянском языке представлены обе формы -как корневая, так и производная. Из корневой формы *g^{u}her- образуется арм. jer , род.п. jeroy "теплота, жара", точно соответствующая греческому θέρος , др.-инд. háras "жара" и др. Производная же основа с суффиксом *-mo(*g^{u}her-mo)дает в армянском jerm , род.п. jermoy и образует прилагательное "теплый", с точным соответствием в греч. θερμός , с ударением на конечном слоге.

Из и.-е. корня *suep-, *sup- "спать" образуется церк.слав. sъpati , др.-инд. svápiti "спит". Однако форма с суффиксом *-no , образующая в праиндоевропейском производное слово в виде *sṷépno-s, *sṷópnos , дает начало в армянском k^{c}un "сон", род.п. k^{c}noy <*sṷopnós /церкв.слав. sъnъ /, греч. ὕπνος "сон". Армянская форма род.п. восходит к архетипу *sṷopnós с ударением на конце. Индоевропейский суффикс *-to , который находился под ударением и образовывал многочисленную серию прилагательных, четко вычленяется в армянском слове mard "человек". Чистый и.-е. корень *mer- , *merə- "умереть" дает в армянском meṙanim с тем же значением. Производная же основа с суффиксом *-to (*mr̥-to) в значении "мертвый" отражена в армянском mard , собственно "смертный", "человек". Ср. еще греч. μορτός

Индоевропейский суффикс *-lo образует в праязыке уменьшительные, затем различные производные из других основ. Армян-

ский сохранил ряд слов, в составе которых содержится этот и.-е. суффикс. Так например, сочетаясь с и.-е. корнем *pōu: *pəu: pū "маленький, мало" суффикс *-lo / *-ko, *-ro и др./ образует архетип - производную основу *pō-lo-s , откуда и армянское ul "ягненок".

Число указанных примеров можно значительно увеличить. Но и этого достаточно, чтобы сделать некоторые выводы о принципах структурной реорганизации индоевропейских производных основ с суффиксами типа *-lo, *-no, *-mo, *-to и др., которые произошли в армянском языке.

Прежде всего бросается в глаза тот факт, что и.-е. суффиксы с исходом на *-o разрушаются, но не исчезают. Ср. производную и.-е. основу *g^{u}her-mo > в арм. jerm "тепло". В этом слове и.-е. суффикс *-mo так перестраивается, что его носовой элемент *-m отходит к корню, образуя новый его исход. Происходит переразложение суффикса в пользу корня. О том, что это -m действительно является частью и.-е. суффикса *-mo свидетельствует сохранение чистого корня *g^{u}her , представленного в армянском языке в слове jer , род.п. jeroy "теплота".

В слове ul "ягненок" из *pō[u]lo "маленький", где корнем является *pōu- , а суффиксом *-lo , четко выделяется сонант -l , который и здесь является согласным элементом суффикса *-lo , присоединившимся к корню.

Слово mard "человек", точнее "смертный", род.п. mardoy , восходящее к производной основе mr̥-to /с суффиксом *-to /, образовано по тем же правилам. Как видно из примеров, везде наблюдается аттракция корня, который притягивает к себе согласный элемент и.-е. суффикса. Далее, во всех проанализированных случаях гласный элемент суффикса (*o) представлен только в форме косвенных падежей, прежде всего в форме родительного. В прямых падежах он полностью исчезает.

На основе вышесказанного можно сформулировать следующую закономерность трансформации и.-е. производных основ, образованных с помощью суффиксов с исходом на гласный *-o [2]. Анализированные выше и.-е. архетипы на армянской почве подвергаются реорганизации, которая происходит в основном в конечном сегменте слова, состоящем из суффиксов и окончаний. Указанные

суффиксы в армянском языке подвергаются расщеплению таким образом, что согласный компонент отходит к корню, формируя его исход и сохраняясь во всех парадигматических рядах. Гласный компонент (*o) получает самостоятельность, проявляя избирательное отношение к падежам, которое выражается в том, что он становится обязательным для косвенных падежей и необязательным для прямых. В последних он полностью отсекается вместе с падежными флексиями. В результате этой реорганизации гласный элемент суффикса приобретает новое качество, маркируя основы и тип склонения уже в качестве тематической гласной. В совокупности все эти процессы ведут к снятию оппозиции именительного и винительного падежей ед.числа в системе падежной парадигматики, так как,потеряв конечный сегмент, они полностью совпали.

Структурная реорганизация и.-е. архетипов в различных языках, в том числе и в армянском, зависела от ряда факторов, способствовавших, в принципе, процессам их вычленения из первоначальной общности. В армянском языке сдвиги морфемных швов и перестройка архитектоники и.-е. слова имели место, как это было показано на примере о-основ, в конечном отрезке слова, т.е. там, где сфокусированы основные его морфологические признаки.

Поиски указанных факторов для объяснения сдвигов, происшедших в армянском языке, и установления причин, лежащих в их основе, привели к убеждению в необходимости выделить два, наиболее существенных, фактора. Это, во-первых, наличие в языке определенных предпосылок, унаследованных из праязыка, во-вторых - конструктивная перестройка акцентного статуса, что в действительности и имела место в протоармянском. Остановимся сперва на последнем обстоятельстве - на природе армянского ударения. На этот вопрос компаративисты обращали свое внимание, и он получил определенную трактовку, суть которой сводится к следующему. В протоармянском акцент приобретает динамический характер и закрепляется за предпоследним слогом. В результате этого конечный и.-е. слог отпадает. В косвенных падежах он снова восстанавливается. Такое объяснение нам кажется неполным, так как не вскрывает многих явлений и самого главного - механизма внутренних языковых процессов, которые способствовали становлению акцентной парадигмы в протоармянском. Наиболее обстоятельно об этом писал академик Г.Б.Джаукян[3]. Мы попытаемся изложить собственное

понимание и трактовку этого вопроса в целом, с выяснением как характера протоармянской акцентной системы, так и причин ее установления.

Вернемся к постулату о преемственности. Выше говорилось о том, что язык может изменять только то, что у него имеется, тем более, если он унаследовал не только материальную часть праязыковой субстанции, но также и тенденции, заложенные в динамике внутриструктурного развития праязыка. Рассмотрим в этом свете сперва особенности его акцентной парадигмы. Предполагается, что и.-е. ударение было сильно централизованным и вызывало либо ослабление неударных гласных, либо их исчезновение. Фонетическая природа его окончательно не выяснена. Во всяком случае, по данным одних языков оно было тоническим. Однако изменение гласных безударных слогов свидетельствует о действии акцента динамического. Возможно допустить также, что он исторически менялся - сперва был динамическим, что привело к редукции гласных в период распада, затем стал в отдельных языках тоническим. Не исключена также и экспираторно-тоническая трактовка ударения.

Место ударения в праязыке не постоянное и связано чаще всего со словообразовательной структурой слова. Выделяются несколько типов словесного ударения у имен и глаголов. Так, по мнению Г.Хирта [4], и.-е. акцентуация подразделяется на следующие виды.

I/ Подвижное главное ударение на предпоследнем и последнем слоге, напр. греч. им.п. мн.ч. πόδες , род.п. ποδῶν от слова "нога". По этому типу склонялись обычно атематические имена.

2/ Неподвижное ударение на конечном слоге, например, греч. θεός "бог", σκιά "тень". По этому типу склонялись чаще прилагательные.

3/ Неподвижное ударение на первом слоге основы, напр., греч. νόμος "порядок".

Хирт замечает, что у *o-основ типы 2-й и 3-й распределяются согласно значению слова, что произошло вероятно позже. Он считает, что оба типа (2-й и 3-й) находятся в определенной связи. Большинство атематических имен в и.-е. имели подвижное ударение, т.е. практически у них в прямых падежах, именуемых силь-

ными (баритоническими), была подударной основа, а в косвенных падежах подударными были суффиксы (окситонеза).

Трансформации, которые имели место в структуре и.-е. слова на армянской почве, свидетельствуют о том, что в протоармянский период установилось не фиксированное, как принято считать, а подвижное ударение. Статус фиксированного ударения на конце слова, характерного для армянского языка в последующем этапе его развития, есть результат конечного акта всего процесса исторического развития. Подвижное же ударение - промежуточная ступень этого процесса эволюции.[5]

В протоармянском указанное выше подвижное ударение находилось либо на корне, либо на суффиксе: в прямых падежах оно падало на корень, т.е. было баритоническим, в результате чего конечный безударный сегмент слова либо выпадал, либо видоизменялся; в косвенных падежах ударение перемещалось на суффикс, т.е. было окситонным, в результате чего финитный комплекс, куда входили суффиксы, вновь восстанавливался. В условиях потери оппозиции между именительным и винительным падежами ед.ч. восстановленные суффиксы и окончания меняли свой статус, формируя новую оппозицию, уже между прямыми и косвенными падежами. Сильно видоизмененный как в отношении своего места, так и своей природы акцентный статус и есть то основное звено, во всяком случае важнейшее среди других, перестройка которого стимулировала и привела к дальнейшим сдвигам в морфологической и словообразовательной системе протоармянского языка. Если эта посылка верна, тогда возникает новая проблема - откуда и почему началась эта перестройка, какие унаследованные от общеиндоевропейского состояния предпосылки дали им начало.

Поиски причин становления указанного акцентного статуса и механизма всего процесса привели к предположению, что узловым звеном, откуда началась перестройка, явилась система имен *о-основ в протоармянском, содержащих в своем составе большое количество слов и.-е. происхождения. Именно здесь, как нам кажется, первоначально установился статус подвижной акцентной парадигмы. Подвижная акцентная парадигма, как было показано выше, наблюдалась в и.-е. языке - основе, главным образом в системе атематических имен. Гласные *о-основы здесь имели неподвижный акцент, поэтому переход гласных *о-основ от неподвиж-

ного к подвижному акцентному статусу - уже инновация, происшедшая на армянской почве, но опирающаяся на определенные тенденции, наблюдаемые еще в праиндоевропейском.

Мы попытаемся выяснить, почему имена *о-основ от постоянного типа ударения (которое могло находиться либо на корне, либо на суффиксе в парадигматическом ряду), как это было характерно для и.-е. языка - основы, перешли к подвижному акценту.

Начнем с того, что имена *о-основ в праязыке получали тематическую гласную *о , появление которой влекло за собой постоянство места тона в склонении и неизменность огласовки корня. Это очень важное обстоятельство, так как в зависимости от того, где находился тон - на корне или на гласной суффикса (она же тематическая гласная) - во многих случаях зависело значение слова. Если при наличии тематической гласной *о тон падал на корень, эти основы выражали значение либо действия, либо абстрактного существительного, названия предметов и т.д. Например от глагола φέρω "несу" образуется существительное φόρος "налог", от λέγω "говорю" - λόγος "слово". Однако те же основы как только меняли место тона, т.е. переносили его с корня на гласную суффикса, меняли и свое значение: они превращались в прилагательные, выражая результат действия или производителя действия. Ср. τομός "режущий" наряду с τόμος "отрезок" /кусок свитка, том/. Тон никогда не падал на окончание.

Поскольку данное свойство в и.-е. наиболее четко было выражено у имен тематических *о-основ, постепенно тематическая гласная *о под ударением стала признаком адъективации, т.е. превращения различных категорий слов в прилагательные. Например, ряд имен *i = основ переходил в *о-основы и получая ударение на гласном *о суффикса становился прилагательным. Ср. и.-е. *medhi- "середина" образует с помощью суффикса *-i̯o прилагательное *medhi̯o "серединный", др.-инд. mádhya , арм. mēǰ , род.п. miǰoy и т.д.

Так постепенно тематическая гласная *о под ударением становилась средством для перехода слов из одной морфологической категории в другую - а именно, в категорию прилагательных. В армянском примером может служить еще образование из и.-е. атематического корня *pĕd, *pŏd "нога" двух слов: в одном случае из чистого корня *pod образуется otn "нога", а в другом,

при помощи гласного *o формируется прилагательное *pedó=s (род. падеж) со значением "след, то, что относится к ноге", откуда и армянское het , род.п. hetoy "след".

Механизм становления в протоармянском подвижного ударения сводится к следующему. Известно, что родительный падеж семантически может выражать значение обладания признаком, свойством, определенным качеством. В этом значении он аналогичен прилагательному и очень часто употребляется как прилагательное - определение. Но с другой стороны, в качестве родительного падежа могли функционировать и прилагательные. Ср., например, "отцовский дом" и "дом отца". Поскольку имена *o-основ, получая ударение на гласном *o суффикса, выражали значение прилагательных, они в парадигматическом ряду стали формировать родительный падеж с ударяемым суффиксом при сохранении ударения на корне в прямых падежах. Постепенно ударение на суффиксе стало восприниматься как показатель косвенных падежей. Так, на основе подвижного акцентного статуса возникла оппозиция прямых и косвенных падежей. Явление это в протоармянском началось именно в системе *o-основ, поскольку именно гласный *o суффикса, оказавшись под ударением, трансформировал значение слова, переводя его в категорию прилагательных или слов, выражающих признак и качество. Постепенно этот принцип распространился и на другие основы под давлением системы. Ударение установилось на конечном слоге в тот период, когда морфологические сдвиги и структурная реорганизация и.-е. слов на армянской почве были завершены. Исчезла на этой почве оппозиция между прямыми падежами, появилась новая оппозиция - между прямыми и косвенными формами слов.

Наконец, существенная роль *o-основ в этом процессе подтверждается тем фактом, что эти основы в праязыке в период распада были весьма продуктивными, в отличие от архаичных атематических основ, относящихся к более раннему периоду в истории праязыка. Во всяком случае, для позднеиндоевропейского периода производные образования, в составе которых наличествовали суффиксы с исходом на *o, представляются закономерными. Протоармянский унаследовал указанный класс производных имен в большом количестве.

Установление статуса подвижного ударения в продуктивной системе *o-основ имело решающее значение для последующей

тематизации именной парадигмы протоармянского. Грабар отражает этап, в котором эти процессы были уже завершены и ударение превратилось из подвижного в подвижно-фиксированное: оно постоянно имело место на конечном слоге и с увеличением структурных элементов слова передвигалось на конечный сегмент.

Закрепление ударения за конечным слогом имеет свои причины, среди которых наиболее веской, с нашей точки зрения, является необходимость сохранения оппозиции между прямыми и косвенными падежами в условиях снятия оппозиции между прямыми падежами в армянском.

Необходимо остановиться и на одном весьма важном факте, который до сих пор недостаточно освещен. Речь идет о словах с несколькими основами. Например, в грабаре около 140 слов являются параллельно-склоняемыми.[6] Структурный анализ имен и.-е. происхождения с вычленением составляющих компонентов в ряде случаев помогает понять и дать убедительную интерпретацию этому достаточно распространенному в грабаре явлению.

Данные структурного анализа позволяют установить, что принадлежность имен к определенному типу основ зависит, прежде всего, от характера и.-е. суффикса, оформляющего данную производную основу.[7] Наличие суффикса *-to в слове mard "человек", род.п. mardoy (*mrto) определяет его принадлежность к тематическим о-основам, суффикс *-mo в слове jerm "тепло", род.п. jermoy (*g^{u}hermo) также определяет принадлежность указанного слова к о-основам. Это их исконная первоначальная основа, оправданная структурой их архетипа.

Появление у ряда имен и вторых основ с одновременным сохранением первоначальной исконной основы, обусловленной структурой и.-е. архетипа, не связано с явлениями структурного порядка, а следует объяснить скрещиванием различных факторов, возникающих в языке в процессе его развития. К ним можно отнести принцип давления системы или действие аналогии, затем втягивание определенных лексико-семантических группировок в единую парадигму на основе тематического, смыслового признака. Так, существительное arj < *rk̂tós "медведь" в армянском склоняется по трем основам: по о-основе (arjoy), по u- основе (arju) и по i-основе (arji). Структурный анализ позволяет установить, что первичной, исконной здесь является

о-основа, так как в архетипе этого слова вычленяется суффикс *=to (в и.-е. ṛk=to=s). Основа на u возникла благодаря его семантическому признаку: имена, обозначающие названия животных, обнаруживали тенденцию втягиваться в систему u - основ[8]. Склонение по i- основам возникло позже и отражает стремление языка к унификации по одному, наиболее продуктивному типу склонения, каким стала i- основа в армянском языке.

П Р И М Е Ч А Н И Я

1. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978, с.150.
2. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке, с.314-315.
3. Джаукян Г.Б. Система склонения в древнеармянском языке и ее происхождение, Ереван, 1959, с.
4. Hirt H. Indogermanische Grammatik, Heidelberg, 1929, t. V, c. 219-220.
5. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен..., с.138.
6. Туманян Э.Г. Древнеармянский язык. М., 1971, с.237.
7. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен..., с.331.
8. Туманян Э.Г. Морфологический анализ индоевропейских терминов, обозначающих животных, в армянском языке., ВЯ, 1968, № 5, с.63-65.

ВЯЧ.ВС.ИВАНОВ (Москва, СССР)

ПЕРВОНАЧАЛЬНАЯ ГЛУБИННАЯ СТРУКТУРА ТЕКСТА ГИМНА ВАХАГНУ И ПРОБЛЕМЫ ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЭТИМОЛОГИИ

Текст гимна Вахагну, переданный Моисеем Хоренским, может быть возведен к эпохе более древней, чем те ранние (дописьменные) иранские и северокавказско-хуррито-урартские воздействия, следы которых можно обнаружить в лексике (возможно и в метрике) песни в том (позднейшем) виде, в котором она до нас дошла. Иначе говоря, можно предположить наличие первоначальной глубинной (в диахроническом смысле) структуры, отражающей принципы если не общеиндоевропейской, то общеиндо-иранo-армяно-греческой мифопоэтической[1] традиции. Судя по многочисленным исследованиям последних двух десятилетий, эта традиция (иногда не вполне точно называемая "индоевропейским поэтическим языком" без достаточного учета того, что основная масса примеров, выявленных до настоящего времени, относится к индо-иранo-греческому[2], к которому в свете приводимых данных представляется возможным присоединить и дописьменный раннеармянский[3]) характеризовалась наличием кеннингов[4], звуковым обыгрыванием структуры некоторых ключевых слов (анаграммы)[5] и наличием устойчивых метрических схем[6]. Эти особенности были связаны друг с другом, потому что составные части кеннинга-сложного образа, эвфемистически описывавшего предмет, объединялись друг с другом не только по звучанию, но и по значению (т.е. анаграмматически); в то же время подобные спаянные и по звучанию, и по значению стандартные (клишированные) эпические формулы обычно подчинялись метрическим законам индоевропейской (или индо-иранo-армяно-греческой) поэзии и составляли минимальные ритмические единицы, из которых и монтировались строки и строфы[7]. Это и позволяет предположить, что не только и не столько все перечисленные области изучения индоевропейского стиха порознь (именно и развивавшиеся до недавнего времени отдельно), но и наука об индоевропейском поэтическом тексте как едином целом может оказаться предметом столь

же точного исследования, которое раньше (в классическом сравнительно-историческом языкознании) было возможно только по отношению к минимальным текстам (словам) и их составным частям (морфам и фонемам). В поэтическом тексте звучание и значение связаны, что и позволяет применять сравнительно-исторический метод.

Я попытаюсь подойти с позиций сравнительно-исторического исследования индоевропейского (и, в частности, индо-ирано-армяно-греческого) поэтического текста к восстановлению первоначальной (глубинной) структуры текста мифа о Вахагне.

Начнем с первых двух строк, давно уже служивших предметом напряженного внимания индоевропеистов и арменоведов.

Первая строка и начало второй строки, ее продолжающей:

erknēr erkin, erknēr erkir,
erknēr ew covn cirani [8]

'В муках рождения было небо, в муках рождения была земля, в муках рождения было пурпурное море'[9] давно начали привлекаться для исследования анаграмматических этимологических фигур[10]. Для понимания этимологий каждого из слов, анаграмматически соединенных в первой и начале второй строки, основополагающим является вывод Мейе о развитии и.-е. *dw- > др.-арм. erk-, как в erki- два . Представляется, что с чисто фонетической точки зрения этот вывод в настоящее время оказывается возможным подкрепить параллелью с лувийским, для которого весьма вероятны ареальные контакты с доисторическим армянским периода хуррито-армянского взаимодействия, поскольку население областей М.Азии и Сев.Сирии, прилегавших к древнему ареалу расселения протоармян, было смешанным хуррито-лувийским во всяком случае уже во второй половине П - первой половине I тыс. до н.э. В лувийском засвидетельствован глагол kuwaya- 'бояться' (> иерогл. лув. hwa-s- с поздней спирантизацией k>h), 2 л. ед.ч. повел. накл. kuwaya бойся (KUB XXП 52 Vo 2), форма с глоссовым клином медиопассив. прич. kuwaya(m)mi- 'вызывающий боязнь' (хетто-лувийская активная субстантивированная форма с глоссовым клином kuwayamm-ant-s 'страшный, опасный', KBo IУ I4 П II след.; хеттизированная форма с глоссовым клином kuwayami mehuni 'в опасный = страшный час' в автобиографии Хаттусилиса Ш, I 5I, KBo IУ I4 П 38,42); про-

йзводное имя с суффиксом -tā kuwayatā страх, боязнь, от которого образуются хеттизированные формы с глоссовым клином (им.п. kuwayatas в сочетании с UGU BAL восстание, KUB XXII 52 Vo I; директив kuwayataz с послелогом šer KUB XXVI 33 III, KBo IV I4 II I6; отлок.п. kuwayataz KUB XXVI 32 I II), отыменный глагол с глоссовым клином kuwayatai- (KBo IV I4 III 42 в безличной конструкции типа рус. мне страшно)[II]. Несомненно, что лув. kuwaya 'бояться' родственно др.-арм. erkn-čʿim 'боюсь', греч. δέ-δϝοι-α, авест. duuaē∂a 'угроза' (последнее слово может быть вплоть до суффикса, т.е. целиком тождественно лув. kuwayatā, и в этом случае может быть добавлено к таким исключительным анатолийско-авестийским архаизмам, как хет. weš-tara- 'пастух': авест. vas-tar -'пастух'[I2]), тох. AB wi- 'бояться', причем в лувийском развитие kw- < *dw- аналогично арм. erk- (через вероятную промежуточную стадию erkw-) < *dw- (параллель с лувийским особенно разительна ввиду наличия в лувийских диалектах ротацизма -d- > -r-; иероглифический лувийский при этом допускает и начальное r-). Та же фонетическая закономерность *dw- > kw- обнаруживается в позднелувийском диалекте античного времени-ликийском, где kbi 'два' соответствует архаическому милийскому (лик. B) tbi < общехет.-лув. (общеанат.) *dwiya- [13], арм. erki-, и.-е. (*t'wi >) dwi-, тогда как лик. Ikkwem(i) соответствует греч. Ἔνδυομις [14]; возможно, что к диалектной (лувийской?) форме восходит и лид. cuvc < *duwa- 'воздвигать'[15]. Благодаря лувийско-ликийской параллели данный армянский фонетический процесс выходит из той кажущейся изоляции, которая озадачивала многих исследователей такого масштаба, как Пизани[16], и оказывается поздним завершающим этапом ареального лувийско-армянского развития типа *dw- > *rkw-, разные конечные стадии которого представлены соответственно в лувийско-ликийском (*dw- > *rkw- > kw-) и древнеармянском (*dw- > *rkw- > erk-) . Для уяснения причин начала этого развития несомненный интерес представляет и регулярное изменение dw- (dhw-) > w- в тохарском (в других отношениях обнаруживающего общие изоглоссы с лувийским), ср. тох. wi-, лув. kuwaya- 'бояться'; др.-арм. erk-n-čʿim 'боюсь'; тох. A wu (м.р.), we (ж.р.),

В wĭ 'два': лик. kbi- : др.-арм. erki-, тох. В on-(u)wañ̃e 'бессмертный' (<*n̥-[17]) + *dhw- из той же общеиндоевропейской основы, что и гот. diwans 'смертный', др.-ирл. duine 'человек, смертный', др.-хет. dandu-ki 'смертный, человек' с редупликацией, как в др.-ирл. ru-deda, прош.вр. con-ro-deda 'исчезать', ср. греч. гом. δνη-τό-ς "смертный", θάνατος 'смерть' < *dhwn̥-to-, греч.гом. ἀ-θάνατος 'бессмертный', 'вечный', 'бог', отличающееся от тохарской формы только суффиксом, ср. косвенные следы древнего значения в др.-арм. di < *dhwi- 'труп', лат. funus 'погребение' (значение 'умерщвлять, умирать' и производное от него 'мертвый' реконструировалось в качестве общей германо-балто-славянской семантической особенности корня *dhew-[18], ср.англ. to die 'умирать', dead 'мертвый', нем. Tod 'смерть', tot 'мертвый', рус. давить[19] в том значении, как волко-дав, древность которого удостоверяется мэонийским - возможно, иллирийским Καν-δαυλης и древнебалканскими и италийскими производными, давшими название волка[20]; таким образом, это значение, во всяком случае по отношению к животному, оказывается общедревнеевропейским или западноиндоевропейским). Подобно тому, как в тох. В параллельно с древним *n̥- dhw- > onuw(añ̃e) 'бессмертный' используется в том же значении инновация *n̥- k(u)r- > тох. В oṁkrosse, oṁkrac[21], в гомеровском греческом, наряду с преобразованным архаизмом индоевропейской эпохи ἀ-θάνα-τος (им.п., мн.ч. ἀθάνατοι в формулах типа B 813, где этот субстантивированный эпитет равнозначен θεοί), используется новообразование греческо-индо-иранского мифопоэтического языка, также являющееся приативной формой с суффиксом *-to- *n-mr̥to- бессмертный : др.-инд. amṛta, авест. amərəta, греч. ἄμβροτος[22] (I 358, Ω 460 θεὸς ἄμβροτος 'бог бессмертный', ср.вин.п. X θεὸν ἄμβροτον). С самого начала исследований индо-ирано-греческого поэтического языка было установлено, что стандартные словосочетания с приативными эпитетами этого типа были его наиболее характерной особенностью; в частности, основным клише, оказавшимся и эпической метрической формулой, изучаемой на протяжении целого века, является др.-греч. κλέος ἄφθιτον 'нетленная слава', тождественное др.-инд. вед. śravaḥ akṣitam[23].

Удалось показать и древность клише, последним или предпоследним метрическим элементом которых является др.-греч. ἄμβροτος и родственное ему авест. amərəta- или его производное amərəta-tāt 'жизнь'; эти клише возводятся к общеиндо-иранской пятисложной метрической формуле *n̥-mr̥to-xx [24].

Др.-инд. вед. mr̥tá- 'мертвый' (позднее 'смерть' в эпическом санскрите), mártа- 'смертный', авест. marəta- 'смертный', mərəta- 'мертвый', др.-греч. гом. βροτός 'смертный' < *mr̥-tó- (Е 361, Ψ 336, Υ 248), др.-арм. mard 'человек' < *mr̥-to- [25] являются элементами индо-иранo-греческо-армянского мифопоэтического языка, противопоставлявшимися в индо-иранo-греческом приведенному привативному образованию. Эта инновация, объединяющая древнеармянский с греческо-индо-иранским, очень важна для темы настоящей статьи, т.к. она доказывает наличие в древнеармянской лексике элементов индо-иранo-греческо-армянской поэтической традиции. Приведенные слова образованы от индоевропейского глагола со значением, близким с точки зрения семантической типологии к др.-ирл. ru-deda, con-ro-deda 'исчезать': др.-хет. 3 л. ед.ч. медиопас. merta 'исчез', мн.ч. merir 'исчезли', в 3 л. ед.ч. наст.вр. действ. зал. merzi в безличной конструкции с переходом в другой тип спряжения, ср. др.-инд. наст. вр. медиопас. márate 'умирает', mriyáte, аор. á-mr̥ta, соответствующий балто-славянской циркумфлектированной парадигме в лит. miřti, латыш. диал. mìrt при метатонии в лит. mìrstu [26], латыш. mìřst, ср. отражение архаического типа спряжения, связанного медиальной семантикой, в производных на *-dh- типа ст.-лит. merdmi 'начинаю умирать', латыш. merdêt 'морить голодной смертью' [27] и на -i- типа лат. morior, др.-инд. mriyáte, ср. также семантическое сходство отглагольных основ на -u- типа др.-греч. νεκ-υ ст.-слав. mrtъvъ, рус. мертвый: лат. mortuos при др.-в.-нем. mord- 'убийство', внешне напоминающем эпич. санскр. mr̥tá [28]. Общей для балто-славянского и иранского является figura etymologica: др.-перс. Uvāmr̥šiyuš amariyatā 'своей смертью умер' (о Камбизе в Бехистунской надписи), лит. jis mirė savo mirtimi 'он умер своей смертью', сербо-хорват. умерети својом смрти, рус. умереть своей смертью, польск. swą śmiercią umrzeć, чеш. umřiti

svou smrtí [29]; кажется вероятным, что этимологическая фигура индо-иранского поэтического языка оказала влияние на балто-славянскую обрядовую терминологию. Сложения типа рус. бес-смертный (нем. un-sterb-lich) являются поздними кальками. Но обозначение бессмертия посредством соединения элементов индо-ирано-греческого сложного слова, где первый *n̥- 'не-, без-' имеет привативное значение, находит параллель в древнесемитских языках, в частности ханаанейских (угарит. bl-mt бес-смертный) [30]; представляется вероятным (как и в других случаях, по отношению к индо-ирано-греческому, указанных в ряде работ О.Семереньи) [31] воздействие семитской модели на диалектную индоевропейскую.

Что же касается тох. on-uwañ̇e 'бессмертный', то фонетический облик этого и других указанных слов, содержавших группы dw- (< *t'w-), *dhw-, показывает, что ареал древних диалектов, в которых осуществлялось изменение подобных сочетаний переднеязычного смычного (озвончившегося глоттализованного или придыхательного) с сонантом (в частности, w ; в тохарском также -y-: *pod-yo- > тох. В paiyye 'нога') был достаточно широким, охватывая тохарский, лувийско-ликийский, армянский (ср. также типологически близкое к тохарскому развитие типа *dw- > b- в латинском, параллели чему были давно указаны Е.Д.Поливановым в дунганском). Но внутри этого ареала армянский отличен от тохарского тем, что *dhw- > др.-арм. d- (-w- в этой позиции исчезло); армянский объединялся с лувийским фонетическими деталями: появлением *-k- в устраняемом сочетании *dw- (< *t'w-) , что можно было бы объяснить, в частности, ассимилятивным уподоблением переосмысляемого не как признак, а как сегментная единица: *' > k (ср. *dw- > b- в латинском) в группе *t'w > *d/rkw- (откуда kw- в лувийско-ликийском, erk- в древнеармянском после его вхождения в диалектную область, где, как в прагреческом и хеттском, не допускалось начальное r-).

Для первых двух строк гимна Вахагну история данного сочетания фонем имеет особое значение потому, что на его повторении строилась структура этих строк, каждое из первых пяти полнозначных слов которых этим сочетанием начиналось. Слова связаны между собой не только фонетически и семантически (параллелиз-

мом): глубинная смысловая структура двух первых строк гимна отвечает этимологическим связям, отраженным и в соответствиях фонем, которые в древнеармянском тексте воспроизводят индоевропейские анаграммы. В основе двух первых строк лежит смысловая, анаграмматическая и этимологическая связь др.-арм. erkin 'небо', erkir 'земля' и erknel 'мучиться при родах' (откуда erknēr в данном тексте, анаграмматически близкое к erkir и erkin). Взаимная связь erkin и erkir несомненна. Парность земли и неба как мифологизированной четы, часто оформляемой в виде единого целого грамматически (шум. anki небо-земля , др.-инд. вед. dyāvāpṛthivī , дв. ч. 'Небо и Земля вместе'), объединяет все древневосточные культуры. Из тех традиций, которые так или иначе могли взаимодействовать с дописьменной армянской, следует в этой связи выделить древнесемитские: для западно-семитской (ханаанейской) древность подобного сочетания следует из финикийско-угаритско-древнееврейского сопоставления, обсуждавшегося в одной из последних статей покойного М.Дахуда (в "Ugarit - Forschungen"). Можно думать, что все культурные традиции Древнего Востока объединяются этим языковым воплощением общей мифологемы 'небо-земля'. В тех малоазиатских хаттско-хеттских билингвах, которые представляют значительный интерес и для предыстории протоармянской культуры (поскольку в них широко представлена богиня Ta-ši-me-ti [32], которая в староассирийской табличке из Ашшура[33] связывается с Ḫaia - этнонимом и ономастическим элементом, который соответствует, с одной стороны, древнему названию и самоназванию армян и протоармян[34], с другой - ономастическому элементу Ḫaia , засвидетельствованному вместе с названиями местностей, областей или городов Azi и Armi в числе топонимов, фиксированных в клинописных текстах из Эбла середины III тыс. до н.э. - за несколько веков до таблички из Ашшура; позднее тот же термин засвидетельствован как топоним в первых веках I тыс. до н.э. в иероглифической лувийской надписи из Кархемыша), повторяется в качестве стандартного сочетание хет. ne-pí-iš te-e-kán-na 'небо и земля' (< и.-е. *neb^{h}és d^{h}ég^{h}om-o с тем же значением), в частности - в величаниях бога Waašezzili , бога грозы, бога Забаба (важного для культов северно-сирийско-месопотамского ареала начиная с Мари древнего периода), божества полей и неко-

торых других богов, о которых говорилось, что они владеют небом и землей вместе[35]. В древнеармянском парность земли и неба подчеркивается этимологической связью обоих слов с и.-е. *$d^{w}i$- (*$t'^{w}i$- с исходной глоттализацией, которая могла быть сохранена в армянском) как обозначением двух, пары (ср. лат. bi- и т.п.). Эта гипотеза согласуется со средневековой армянской традицией, по которой erkin и erkir связывались с erku '2' (небо' = 'два вещества, земля и огонь', 'земля' = 'два вещества, два предмета'). Мейе первым предположил, что арм. erkin 'небо'- 'мужская половина' (*d^{w}in-), erkir 'земля' - 'женская половина'[36]. Эту мысль развил Пизани, согласно которому противопоставление образований на -n- : -r- отражает архаическую индоевропейскую оппозицию актива и инактива[37], как в др.-инд. ukṣán- (м.р.) 'бык' < *uk^{w}-sén- 'оплодотворитель, муж': лат. uxor < *uk^{w}-sor-'оплодотворяемая, жена', где общеиндоевропейский характер суффикса *-sor- (из морфы *sor, выступающей и как лексема 'женщина': др.-инд. strī) следует из соответствия хет. -šara- (ḫaššu-šara- 'царица'), лув. -šara (в иероглифических и клинописных текстах), и.-е. каппадок. -šar как суффикса женских обозначений и общего для периферийных (индо-иранского и кельто-италийского) индоевропейских диалектов образования форм ж.р. числительных с тем же суффиксом[38]. Согласно Пизани, то же распределение -n- как древнего показателя актива (позднее м.р.) и -r- как показателя инактива обнаруживается в индоевропейских именных основах типа лат. dominus 'господин': греч. δάμαρ 'супруга'; др.-инд. pī́van- 'жирный' (м.р.; греч. πῑ́ων): ж.р. pī́varī (греч. πῑ́ειρα), и т.п. По-видимому, оппозиции последнего типа в общегреческо-арийско-армянском прадиалекте были достаточно распространены, что и позволяет считать данную этимологию erkin : erkir вполне надежной. Реконструкция -n(t) как активного показателя и -r как инактивного подтверждается всей совокупностью известных сейчас данных, относящихся к морфологии не только индоевропейского имени, но и глагола[39], а также внешними ностратическими параллелями (образование активных имен на *-nt- в дравидском при инактивных на *-r- и т.п.).

И.Кноблох высказал предположение, что из противопоставления *-n- : *-r- в арм. erki-n : erki-r следует связь этих слов

с глагольным корнем[40]. Нужно уточнить: и с глагольным, но с таким глаголом, который образован либо от той же основы числительного 'два', либо от типологически вероятного[41] предиката 'быть в количестве двух' (ср. глаголы с подобным значением в таких архаических восточно-ностратических языках, как юкагирский, относящийся к юкагиро-уральской подгруппе). Косвенный след этого глагола, переосмысленного в значении 'мучиться родовыми муками' < 'мучиться, раздваиваясь', сохраняется в форме erknel 'мучиться при родах, печалиться, ожидать в глубокой печали, глубоком волнении'. Созвучие др.-арм. erknēr 'мучилась при родах', erkin 'небо', erkir 'земля' отражает, по-видимому, анаграмматическую этимологическую фигуру, связывающую друг с другом глагол со значением 'мучиться при родах' (erkn < *edun = *et'un , эол. греч. ἐδύνᾱ 'боль', др.-ирл. idu); 'бояться' (др.-арм. erknč^{c}im 'я боюсь': греч. δείδω , авест. duuaēϑa 'угроза', а также числительное "2" и названия Неба и Земли. Согласно Пизани, др.-арм. erknč^{c}im "представляется производным от erku , как нем. zweifeln, и так же как δείδω (*δε-δϝοί-α), содержит основу *dui- , отраженную в δις и т.п. (ср. δοιή 'сомнение': δοιός 'двойной', лат. dubius : dūo...)"[42]. Позднее и, вероятно, независимо к сходному заключению пришел Бенвенист, обнаруживший, что окончательное подтверждение гипотезы о родстве индоевропейской глагольной основы *dwei- (=*t'wei-) и основы числительного *dwei- (=*t'wei-) 'два' можно найти в "Илиаде", IX, 229: λίην μέγα πῆμα ... εἰσορόωντες δείδιμεν ; ἐν δοιῇ δε θαωσέμεν ἠ ἀπολέσθαι νῆας (в русском переводе Минского: "Горе большое... мы в страхе предвидим. Ибо сомнительным стало, удастся ль суда отстоять нам"[43]). Гомеровский текст, по Бенвенисту, позволяет окончательно удостоверить связь между δείδιμεν 'мы боимся' и ἐν δοιῇ 'в сомнении' (буквально 'в двойственности'); ср. еще прусск. dūrai 'боязливый, робкий': dwibugūt = dwigubūt 'сомневаться': dwigubbus 'двойной'[44].

С точки зрения современных сравнительно-исторических исследований индоевропейских диалектных истоков греческой и древнеармянской поэтической традиции гомеровский текст существен в другом отношении. Соответствие гомеровского и древнеармянского текстов, где сходным образом соединяются именные и глагольные

ные производные от индоевропейской основы *dṷei- 'два'; быть в раздвоении = сомневаться, бояться, мучиться (родовыми муками = рождаться, раздваиваться - по отношению к двум)'[45], позволяет предположить, что данный поэтический фрагмент текста восходит к общегреческо-протоармянскому поэтическому языку. Следовательно, повторяющееся сочетание в двух первых строках -

erknēr erkin, erknēr erkir,
erknēr...

- следует возвести к диалектному индоевропейскому типа *dwei-n-... *dwei-n ... *dwein- ... *dweir- ... *dwein- ... Конец второй строки явно представляет собой замену древнего сочетания, где должно было быть употреблено название моря как третьего элемента в триаде небо - земля - море[46], посредством более позднего заимствования çov 'море' (из хуррито-урартского с дальнейшими северо-кавказскими параллелями при наличии картвельских и других ностратических параллелей, ср. урарт. ṣue 'озеро' 'море'[47] из названия 'водоема'). К заимствованному çov 'озеро, море' в данном тексте по тому же принципу анаграмматической звукописи подобран эпитет çirani 'пурпурный, абрикосовый' (старое ареальное слово: груз. ჭerami , абхаз. а-ҷарáм 'абрикос' из индо-иранского, ср. в вост.-иранском афг. čəréy 'сорт сливы', язг. ciray , мундж. čiriy, čirəy, йидга čɪrë 'абрикос', в кафирском прасун čirẽ , кати ćirə , ашкун cirã , в индо-арийском ćēr[48]). По-видимому, это анаграмматическое сочетание заменило более древнее, построенное из исходного индоевропейского материала, замененного двумя этими заимствованиями позднейшего времени. Но самый принцип звукоизобразительного соединения начал слов в ç... ç (çov çirani или çirani çov) аналогичен более древнему *dʷ... *dʷ > erk-... erk...

Третья строка

erkn i çovown ownēr ew zkarmrikn eɫegnik

'муки рождения охватили в море и красный тростничок' с точки зрения лингвистики текста интересна продолжением в ней тех же лексических (erkn, çov) и семантических (z-karmrik, ср. çirani 'пурпурный') тем, что и в первых двух строках. Глагол ownēr анаграмматически связывает строку с предшествующим erknēr и создает внутреннюю анаграмму в самой этой строке;

erkn ... çovown ... ownēr ... eɫegnik. По одной из возможных этимологий глагол ownēr 'охватил, имел' исторически продолжает *sonH- > хет. šanḫ- 'желать, требовать', др.-инд. sanoti ; если с этой (или одной из других возможных) праформой глагола сочеталось анаграмматически с ним связанное слово, позднее эта связь была заменена другими, структурно ей подобными (çovown ownēr и т.п.), так как сочетающийся с глаголом субъект передан словами, являющимися заимствованиями (karmr-ik из иранского, eɫegn-ik из неотождествленного, возможно северокавказского, источника). Такие структурные элементы строки, как префигированный элемент вин.п. z- и уменьшительное -ik (типологически частое в любых фольклорных текстах), также представляют собой новообразование.

Семантически тростник может связываться с тем же представлением, что и развивающийся далее образ пламени и мужского божества[49].

Две следующие строки, связанные (как и две первые) семантико-грамматическим параллелизмом, характерным для ранних образцов всех индоевропейских (и шире - ностратических, ср. работы Аустерлица и других исследователей, суммированные Р.Якобсоном и Дж.Фоксом), вводят в эксплицитном виде тему огня:

and eɫegan p^{c}oɫ cowx elanēr,
and eɫegan p^{c}oɫ boc^{c}elanēr
'из горла (трубки-ствола) тростника дым вставал,
из горла тростника огонь вставал'

Первое из вводимых в гимне названий огня, по-видимому, заимствовано из северокавказского источника, родственного енисейскому - кет. bok 'огонь' (ср. лат. focus 'очаг': субстратное слово?). Глагол elanēr , как и ownēr , представляет интерес с точки зрения его места в древнеармянской супплетивной парадигме[50], что позволяет соотнести его этимологию с видо-временной функцией в грабаре. То же название огня повторяется в следующей строке:

ew i boc^{c}oyn vazēr xarteaš patanekik
'и из огня выскочил рыжий паренек'

тогда как собственно индоевропейское название огня (среднего - неодушевленного рода) howr (< *poHur) сополагается с заим-

ствованным в следующей строке, где распределение этих слов, по-видимому, подчинено чисто звуковым принципам - howr сочетается с her 'волос', начинающимся с того же согласного:

na howr her ownēr, boc^{c} ownēr mōrows

'он пламя имел вместо волос, огонь - вместо бороды'

Слово mōrows - вин.п. мн.ч. (неопред.) от mawrowk^{c} 'борода' (pluralia tantum) - особенно интересно тем, что в нем представлена лексема, общая для индоевропейского (древнеиндийского - śmaśru, балтийского - лит. smãkras, лтш. smakrs с таким же отступлением от satəm -ного отражения, как в алб. mjekrë и хет. zamankur с метатезой -ur < -ru , возможно объясняющей незакономерное k из k̂ перед -u- , ср. в западноиндоевропейском: др.-ирл. smech 'подбородок', ср.-ирл. smeig, smig , др.-исл. smaéra, smári , швед. диал. smäre , др.-англ. smǣras 'губы') и северокавказского, где представлена сходная с древнеиндийской (или другой подобной ей satəm -ной индоевропейской, реально, однако, нигде кроме индоарийского не засвидетельствованной, что может объясняться позднейшей инновацией в иранском и кафирском) форма: о.-дагест. *mVžVr/mVć'Vr 'борода'[51]. Принимая в принципе предложенное автором сравнение общедагестанской формы с индоевропейской satəm -ной, Марки в недавней работе[52] предполагает, что первая могла восходить и к форме без s- (типа древнеармянской?). Вместе с тем он показал, что данное название 'бороды' является общеиндоевропейским, а в части диалектов было позднее заменено инновацией *bhar-dha- (лат. barba, barbatus , рус. борода, бородатый, ст.-слав. БРАДА, БРАДАТЬ, слав. *bȍrdo > венг. borda , лит. barzdà, barzdótas , лтш. bàrda , прус. bordus [53]). Согласно правдоподобной гипотезе Марки, новообразование *bhar-dhā- было связано с др.-инд. bhr̥ṣṭi 'острие' и лат. far , гот. barizeins - обозначением Hordeum sativum[54]. Существенно то, что (в соответствии с основополагающей работой В.М.Иллич-Свитыча о семитских заимствованиях в индоевропейском) этот последний земледельческий термин был заимствован в индоевропейские диалекты западной (условно "древнеевропейской") группы до их прихода в Европу. Очевидно, данная инновация имела определенное ритуальное значение, которое сохраняется в славянских выражениях типа рус. завить бороду

Велесу[55]: речь шла о том, что во время исполнения обряда человеку (в ритуале символизировавшему мужское антропоморфное божество) приставляли бороду, сделанную из соответствующего злака; этот обряд входил в цикл сельскохозяйственных обрядов. По-видимому, данный конкретный обряд (и само наименование *bharbhā-<*bhar-dʰon-) был распространен в той диалектной области, где вне ритуала (как у славян[56], римлян, вероятно балтов) обычно брили бороды. Кажется, однако, вероятным, что самый обычай ритуального изготовления бороды из материала, специального для данного обряда, был общеиндоевропейским. В пользу этого предположения говорит то,что др.-инд. śmaśru внутри самого древнеиндийского может иметь достаточно прозрачную этимологию, отражающую и вероятную внутреннюю форму индоевропейского прототипа этого слова: śmaśru < śm-an 'кожа' + śr- 'украшать'; форма др.-инд. śman объясняет хет. -an в Zamankur и соответственно делает правдоподобной реконструкцию типа *smonkru (в отличие от общепринятой), откуда позднейшее *smokru (вероятно, образовавшееся после утраты исходной внутренней формы слова).

Предлагаемая семантическая реконструкция обряда, при котором борода (возможно, исходно в индоевропейских обычаях отсутствовавшая в ритуально немаркированной ситуации) приставлялась к ритуально значимому лицу, может быть подтверждена и хеттскими текстами. В частности, в гимнах Солнцу, основанных на шумерских и аккадских (старовавилонских) прототипах[57], речь идет о 'бороде (Zamankur) из лазурита'. Сходство со словоупотреблением древнеармянского гимна, где это же индоевропейское слово (mawrowkᶜ) используется для обозначения ритуальной бороды из пламени мифологического персонажа, разительно. Хеттский (сложившийся под очевидным древнеближневосточным влиянием) образ бороды из лазурита у Бога Солнца настолько близок к армянскому символу бороды из огня у Ва(х)агна, что естественно задаться вопросом, не отразились ли здесь хетто-протоармянские культурные и религиозные связи времени, когда уже осуществлялся контакт между хеттами (к тому времени испытавшими влияние вавилонской религиозной традиции) и протоармянами (ср. данные о таком контакте, собранные Капанцяном, Расселом и другими исследователями). Но возможно и другое: при

близости прадиалектов (протоармянского и дописьменного хеттского) общая форма *(s)mo(n)ĝru могла достаточно рано использоваться в качестве обозначения элемента обряда привешивания символической бороды как символа плодородия мужского божества. Позднейшие переднеазиатские влияния могли содействовать продолжению этого общеиндоевропейского употребления, но сходство может и целиком объясняться общими истоками, на которые в случае хеттского наслоились позднейшие шумеро-вавилонские влияния.

Поскольку позднейшему заимствованию boc^{c} могло предшествовать в прототексте гимна о.-и.-е. *рон(н)ur , это последнее название 'огня' образовывало с названием 'бороды' анаграмматическую фигуру: *рон(н)ur *(s)mo(n)ĝru , где кроме созвучий концов (ur ... ru, ср. -ur в хет. zamankur) совпадают и губные *po- ... *mo- ... (с типологической частотой второго m- в подобных парах). Иначе говоря, для прототекста здесь удается найти продолжение анаграммам *dw ... *dw ... в первых строках и *el-n- (> elanēr) в последующих строках: в каждой строке кеннинг реализуется и в анаграмме. Структура кеннинга 'борода-пламя' продолжена в аналогичном кеннинге заключительной строки.

Обращает на себя внимание соположение однотипных производных на -own-k^{c} в заключительной строке

ew ač^{c}kownk^{c}n ēin aregakownk^{c}

передаваемой обычно как '(и) были глаза его - солнца'[58]. Армянская форма aregakownk^{c} передаваемая как 'солнце', представляет собой словосложение, включающее др.-арм. arew 'солнце' (ср. др.-инд. rav-i-) и akn- 'источник' в форме мн.ч. akownk^{c} точно такого же образования, как и производное от армянского наименования 'глаза', включаемое в неправильную (и с точки зрения филологической критики текста в данном гимне исходную[59]) форму ač^{c}-kawnk^{c} 'глаза-источники' из ač^{c}-(и.-е. *(s)ok^{w}- [60] 'глаз', 'источник') + k^{c} + akownk^{c} 'источники'. Итак, текст следовало бы в буквальном переводе передавать 'и его глаза-источники были солнцами-источниками', с указанием того, что 'глаза' и 'солнца' обозначены однотипным словосложением 'источники-глаза', 'источники-солнца' с одним производным именем существительным с древним суффиксом.[61] Значения 'источник'

й 'глаз', в и.-е. *(s)ok^{w}- объединяемые (ср. лит. akis , слав. *oko , хет. šaku-), в древнеармянском переданы (одним) сложением. К очень немногочисленной группе имен существительных, образуемых по сходному с akownk^{c} архаическому суффиксальному типу на -an (мн.ч. -ownk^{c}), принадлежат и названия 'осени' aśown (род.п. aśnan), 'весны' garown (род.п. garnan), 'зимы' jmeŕn ,'лета' amaŕn . Оказывается возможным отождествить др.-арм. aś-own : aśn-an, aśn-amb 'осень' как с хет. zen(ant)- 'осень', так и с родственным германо-балто-славянским названием осени: гот. asans , др.-в.-нем. aran, нем. Ernte , др.-исл. qnn (*aznu) 'жатва' (очевидно, вторичное значение по сравнению с древнеармянским и хеттским[62]), прус. assanis 'осень', рус. о́сень, укр. о́сінь, бел. во́сень, пол. jesień , чеш. jesen , слов. jeseň , сербо-хорв. jȅсȇн , словен. jesȇn , болг. есен, макед. есен. Данное соответствие представляется существенным потому, что для каждой из сравниваемых языковых групп удается отождествить и некоторые другие названия времен года, что указывает на значительный архаизм соответствующей группы существительных, в частности в древнеармянском: aśown - garown-jmeŕn соответствует балто-славянскому, первые два слова - хеттскому.

Внимание ученых, в разных аспектах исследовавших гимн Вахагну, было в большей мере, чем рассмотренной финальной строкой, привлечено первыми его строками (ср. специальные работы Ж.Дюмезиля, В.Н.Топорова и других).

Предложенный разбор анаграмм, или этимологических фигур, в тексте гимна позволяет утверждать, что и все дальнейшие строки были объединены анаграммами, часть которых (*poH(H)ur — *sonH-) вскрывается только на праязыковом уровне:

(I) *dw-... *dw-... *dw-... *dw-...
(2) *dw-...
(3) *dw-...
(4) *el-...
(5) *el-...
(6) *poH(H)ur...
(7) *sonH-...
(8) *sonH-...
(8') *poH(H)ur... *(s)mo(n)kŕu

(9) *(ĝ)okʷ-... *(g)okʷ

Особое внимание следует обратить на вероятную связь лабиовелярных в конечных анаграммах *(ĝ)okʷ-... *(ĝ)okʷ- с *dw-... *dw-... в начальных анаграммах. Стихотворение представляет собой цепь единообразных индоевропейских кеннингов, кодированных анаграммами.

Согласно новейшему исследованию, метр гимна характеризуется "сочетанием четырехсложных колонов, урегулированных в первых шести строках (2 строки по 8 слогов и I - I2 слогов; структура эта повторяется дважды друг за другом), последние же 3 строки представляют собой 2 пятисложных стиха и завершающий 9-сложник структуры 5 + 4. В принципе 3 последние строки можно расценить, с одной стороны, как примерное сохранение соотношения строк в предыдущих трехстишиях (третий стих наращивает еще один колон), с другой стороны - как один стих, представляющий собой вариацию четырехсложного метра (5 + 5 + 5 + 4), где о четырехсложности как метрической задаче свидетельствует заключительный колон, в принципе не позволяющий изменения слогового объема, продиктованного метром"[63]. Этот метрический анализ позволяет утверждать, во-первых, что в древнеармянском гимне (как и в ряде других древних стихотворений, примыкающих к нему в метрическом отношении[64]), отразилась индоевропейская традиция восьмисложного и девятисложного (а также четырех- и пятисложного) стиха[65], во-вторых, что метрическая структура текста членит его так же, как он членится по смысловым группам кеннингов и анаграммам. Праструктура текста, таким образом, восходит к общеиндоевропейскому.

В заключение представляется возможным дать следующее метрическое русское переложение гимна:

Мучились небо с землей,
Мучилось море пурпурное,
Мучился красный тростник.
Из тростника вышел дым,
Из тростника вышло пламя,
Рыжий вставал паренек.
Волосы словно огонь,
Пламя - его борода,
Солнца - в глазах-родниках.

Сочетание кеннингов с анаграммами делает текст гимна Вахагну одним из наиболее показательных образцов индоевропейской мифологической поэзии.

ПРИМЕЧАНИЯ

I. Относительно собственно лингвистических аргументов, говорящих в пользу выделения индо-иранo-армяно-греческой диалектной области внутри общеиндоевропейского ареала ср. Иванов В.Б. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. М.: Наука, 1981 (в дальнейших ссылках сокращенно Глагол); Erhart A. Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie. Praha: Academia, 1982, с. 17-18 (§§ 1.3.2. - 1.3.3.2.), 178 (§ 8.2.2.1), 181 (§ 8.2.5.2), 193 (§ 8.4.4).

2. Schmitt R. Dichtung und Dichtersprache der indogermanischer Zeit. Wiesbaden, 1967; Indogermanische Dichtersprache, hrsg. von R. Schmitt, Darmstatt, 1968; Wüst W. Zum Problem einer indogermanischen Dichtersprache. - In: Studia A. Pagliaro oblata, vol. III, Roma, 1969, p. 251-280; Durante M. Sulla preistoria della tradizione poetica greca. Parte seconda: Risultanze della comparazione indoeuropea (Incunabula graeca, vol. 65), Roma, 1976.

3. Я исхожу из выделения в дописьменной истории армянского языка периодов, соответствующих интенсивному иранскому лексическому влиянию, более раннему воздействию северокавказского (включая хуррито-урартский, ок. II-I тыс. до н.э.) и еще более раннего диалектного армяно-индо-иранo-греческого единства, следовавшего за вычленением этого единства из общеиндоевропейского. Детали этой хронологической схемы и ее следствий, изложенных автором в докладе в Институте востоковедения АН Арм.ССР в мае 1982г., будут освещены в особой статье.

4. Lazzaroni K. Рец. на кн. Schmitt R. Dichtung und Dichtersprache... In: Studi e saggi linguistici. VII, supplemento alla rivista "L'Italia dialettale", 1968, vol.31, N 8 ; Стеблин-Каменский М.И. Историческая поэтика. Изд. ЛГУ,

1978. Ср. о формальной структуре кеннингов: Манин Ю.И. Доказуемое и недоказуемое. М.: Советское радио, 1979, с.62-63; Manin Y.I. A course in mathematical logic (Graduate texts in mathematics, 53). New York, Springer, 1977, pp. 56 - 58.

5. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, с. 635-649 (с подробной библиографией); Jakobson R., Waugh L. The sound shape of language. Bloomington and London, Indiana University Press, 1979, pp. 220-222 (раздел 2 "Saussure's poétique phonisante seen from today"); Jakobson R. Selected writings. III. Monton, 1981, pp. 138, 159, 321, 391, 442, 480, 534, 572, 581, 647, 684, 767.

6. Meillet A. Origines indo-européennes des mètres grecs. Paris, 1923; Jakobson R. Selected writings IV. Slavic epic studies. The Hague-Paris, 1966; Watkins C. Indo-European metrics and archaic Irish verse. - Celtica, 1963, vol.6, p. 194-249; Cole T. The Saturnian verse. - In: Studies in Latin poetry (Yale Classical Studies, vol. 21), Cambridge, Mass., 1969, pp. 1-75; Nagy G. Comparative studies in Greek and Indian meter (Harvard Studies in comparative literature, founded by W.H. Schofield, 33), Cambridge, Mass. 1974. West M.L. Indo-European metre.-Glotta, 1973,vol.51,N 3-4.pp.161-187; Иванов Вяч.Вс. Из семиотических комментариев к клинописным хеттским текстам. I. К анализу метрических хеттских текстов в свете выводов сравнительной метрики. - В кн.: Philologia Orientalis. IV. Тбилиси, Мецниереба, 1976, с. 113-118.

7. Nagy G. Op. cit.; Иванов Вяч.Вс. Происхождение древнегреческих эпических формул и метрических схем текстов. - В кн.: Структура текста. М.: Наука, 1980, с.69-80.

8. Вариант: Erknēr erkin ew erkir,
Erknēr ew cirani cov

9. Ср. к переводу Абегян М. История древнеармянской литературы, т.I, Ереван, 1948, с.31. Поэтический перевод В.Брюсова последний раз воспроизведен в кн.: Эмин Г. Семь песен об Армении. М., Сов. писатель, 1981, с. 113.

10. Иванов Вяч.Вс. Заметки по сравнительно-исторической индоевропейской поэтике. 2. Индоевропейская поэтическая форму-

ла в древнейшем армянском стихотворении. – In: To Honor R. Jakobson, The Hague - Paris, Mouton, 1967, pp. 981-984. Он же. Использование для этимологических исследований сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках. – В кн.: Этимология, 1967. М.: Наука, 1969, с.45-51. К анализу всего текста гимна в целом как построенного на "акростихах" (анаграммах) ср. Петросян С. Опыт восстановления и расшифровки акростихов в "Песне о Вахагне". – Вестник общественных наук АН Арм.ССР. 1981, № 4, с. 78-88 (на арм. языке).

11. Güterbock H.G. Notes on Luwian studies. – Orientalia, 1956, n.s., vol. 25, fasc. 2, p. 139. N 2; Laroche E. Dictionnaire de la langue louvite (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, VI), Paris, Librairie Adrien-Maisonneuve, 1959, pp. 58-59.

12. В обоих языках по отношению к богам-пастухам: Иванов В.В. Социальная организация индоевропейских племен по лингвистическим данным. – Вестник истории мировой культуры, 1957; № 1; Benveniste E. Etudes hittites et indo-européennes. Paris, 1962.

13. Ср. к этой реконструкции (в другой связи): Oettinger N. Die Stammbildung des hethitischen Verbums (Erlanger Beiträge zur Sprach- und Kunstwissenschaft, Bd. 64) Nürnberg, Verlag Hans Carl, 1979, S. 550, Anm. 16.

14. Нойман Г. Ликийский язык. – В кн.: Древние языки Малой Азии. М. "Прогресс", 1980, с.336 (Нейман не заметил связи данного явления с более древним лувийским).

15. Oettinger N. Op. cit., 5, 483; Anm. 62; S. 564; Idem. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, Bd.92, S.89.

16. Pisani V. Studi sulla fonetica del armeno. – Ricerche linguistiche, 1951, 2, p.54.

17. Характер индоевропейского приативного префикса в этой форме (при утверждении неясности ее этимологии) был установлен Н.Ван Брок: van Brock N. Le traitement des nasales voyelles en tokharien. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 1971, Bd.85, H.2, p.283, n. 9. Об этимологии on-uwañe

и фонетическом ее объяснении ср. Иванов Вяч.Вс. Рец. на кн. Van Windekens A. Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes. Vol. 1. La phonétique et le vocabulaire (Travaux publiés par le Centre International de dialectologie générale) .- В кн.: Этимология, 1977. М., Наука, 1979, с. 178.

18. Stang Chr. S. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen, Oslo-Bergen-Tromsø, Universitätsforlaget, 1972.

19. Общеславянская глагольная основа, ср. о соответствиях и типе баритонированной акцентной парадигмы: Garde P. Histoire de l'accentuation slave. t. 1 (Collection de manuels de l'Institut d'Études slaves, VII(1)), Paris, 1976, p. 160, § 227.

20. Иванов Вяч.Вс. Древнебалканский и общеиндоевропейский текст мифа о герое-убийце Пса и евразийские параллели - В кн.: Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели и структура балканского текста. М.: Наука, 1977, с. 181-213.

21. Van Brock N. Op. cit., pp.292-295, где предполагается значение 'нестарекющий, неослабевающий' (тох. kur- 'стареть, слабеть', сопоставляемое с греч. 'старый', авест. zaurvan < zarvan 'старость', но ср. также хет. kwer- 'резать, уничтожать'?).

22. Детальный анализ формальной структуры и значений греческих и индоиранских слов этой группы (без привлечения армянского соответствия) дает Thieme P. Studien zur indogermanischen Wortkunde und Religionsgeschichte (Berichte über die Verhandlungen der Sachsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, Bd. 98, Heft 5), Berlin , Akademie - Verlag, 1952, SS. 15-34.

23. Nagy G. Op.cit.

24. Иванов Вяч.Вс. Происхождение древнегреческих эпических формул и метрических схем текстов, с. 71-72.

25. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Опыт реконструкции. М.: Наука, 1978, с. 154,155

335). Относительно развития *rt > rd в классическом армянском ср. Dressler W. Рец. на W.Winter. Traces of early dialectal diversity in Old Armenian. - Die Sprache, 1967, Bd. XIII, H. 1, SS. 92-93.

26. Дыбо В.А. Балто-славянская акцентная система с типологической точки зрения и проблема реконструкции индоевропейского акцента. - В кн.: Балто-славянские языковые контакты. М., Наука, 1980, с. 118 (с разрешением акцентологического парадокса, ср. Николаев С.Л., Старостин С.А. Парадигматические классы индоевропейского глагола. - В кн.: Балто-славянские исследования. М.: Наука, 1982, с. 272,322,323,338).
27. Иванов Вяч.Вс. Глагол, с. 174,211 (о формах на -s).
28. Случайное совпадение позднейшего развития, согласно Polomé E. Remarques sur quelques isoglosses germano-indo-aryennes. - Folia linguistica historica, 1980, I/1, p. 111.
29. Schulze W. Der Tod des Kambyses. - In: Kleine Schriften, Göttingen, 1933; Niedermann M. Litauische Miszellen. - In: Balto-Slavica, II, 1956, S.117; Дандамаев М.А. Иран при Ахеменидах, М., 1963, с. 160 след.; Иванов В.В. К реконструкции праславянского текста. - В кн.: У Международный съезд славистов. Славянское языкознание. Доклады советской делегации. М. 1963, с. 143-147; Puhvel J. The death of Cambyses: a reappraisal.
30. Иванов Вяч.Вс. Проблема общих семантических черт древнеиранневосточных языков. - В кн.: Вопросы древневосточной культуры. Даугавпилс. Пед. ин-т, 1982, с. 23.
31. Особый интерес представляет выведение самообозначения индоиранского самоназвания arya- из западно-семитского термина, представленного в ханаанском (угарит. 'ary 'родственник'), см. Szemerényi O. Studies in the kinship terminology of the IE languages (Acta Iranica, 16), Liège, 1978, p. 146; Idem. Structuralism and substratum - Indo-Europeans and Semites in the Ancient Near East. - Lingua, 1964, 13, pp. 1-19; Idem. Sprachtypologie, funktionelle Belestung und die Entwicklung indogermanischer Lautsysteme. In: Acta Iranica, 12, Liege, 1977, SS. 339-393; Idem. The origins of the Greek lexicon: Ex Oriente lux. -

Journal of Hellenic Studies, 1974, vol. 94, p. 144-157; Idem: Рец. на P. Chantraine. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. - Gnomon, 1971, 43, pp. 641 - 675, 1977, 49, pp. 1 - 10; 1981, 53, pp. 113-116; Idem. The origins of Roman drama and Greek tragedy. - Hermes, 1975, Bd. 103, Heft 3, SS. 300 - 332, ср. Иванов В.В. Древние культурные и языковые связи юго-восточнобалканского, эгейского и малоазиатского (анатолийского) ареалов. - В кн.: Балканский лингвистический сборник, М.; Наука, 1977. В свете всех обнаруженных к настоящему времени данных этого рода представляется совершенно несомненным, что не только общеиндоевропейскую прародину, но и более позднюю территорию индо-ирано-армяно-греческой диалектной общности (после ее выделения из общеиндоевропейской общности) следует локализовать в Передней Азии. Проблема контактов с семитами представляет несомненный интерес и для сопоставления таких особенностей индо-ирако-армяно-греческого поэтического языка, как анаграммы в пределах кеннингов, с figura etymologica раннесемитской поэтической традиции.

32. Neu E. Althethitische Ritualtexte in Umschrift (Studien zu den Boğazköy-Texten. Hrsg. von der Kommission für den Alten Orient der Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Heft 25). Wiesbaden, 1980, S. 183 (N 109, Vs. II 8′), 192 (N 112, Rs. III 9′ - 12′), 194 (N 113, Rs. 7′- 10′), ср. также перечень хаттских богов, включающий и это божество в форме Ta-ši-im-me-ez-za-aš (род.п.): ibidem, S.72 (№ 27, Vs. I2′). Ср. об этом имени Haas V. Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte (Studia Pohl, 4). Rom, 1970, SS. 88, 156, 157.

33. Gelb I.J. An Old Assyrian votive vessel. - Anatolian Studies presented to H.G. Güterbock. Ed. by K.Bittel, Ph. H. Houwink ten Cate, E. Reiner. Istanbul, 1974, pp. 95-104.

34. Капанцян Г.А. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия. - В его кн.: Историко-лингвистические работы. I. Ере-

ван, 1956, с. 5-265. Новейшие открытия, в частности касающиеся топонима и этнонима Haia в его соотношении с Armi и Azi, подтверждают правильность выводов Г.А.Капанцяна и полную ошибочность всех построений И.М.Дьяконова относительно происхождения этнонима hay < *hati и других вопросов этногенеза армян. См. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 234 и след. О документах архива из Эбла см. Pettinato G. Testi amministrativi della Biblioteca L. 2769, parte 1 (Istituto Universitario Orientale di Napoli. Seminario di Studi Asiatici, Series Maior II. Materiali epigrafici di Ebla - 2). Napoli, 1980, p. 192, 210, 253.

35. Neu E. Op. cit., SS. 185 (N 109, Vs. II 6", 12'), 187 (N 110, Rs.-III 8'), 188 (N 111, Vs. II 4', 16'), 199 (N 117, Rs. 8").

36. Meillet A. Mélanges Émile Boisacq. I. Bruxelles, 1937, p. 1 et ff.

37. Pisani V. Uxor. Ricerche di morfologia indoeuropea. - In: Miscellanea Giovanni Galbiati. Vol. III. Mailand, 1951, pp. 3 - 6;
Пизани В. Общее и индоевропейское языкознание. М., 1956, с. 155.

38. Ср. к этому соответствию как отражающему словообразовательный (суффиксальный, как в хат. Kata-ḫḫa 'царица' и аналогичных абхазо-адыгских формах), а не словоизменительный характер обозначений женского рода: Иванов В.В. Хеттский язык. М., 1963.

39. Иванов Вяч.Вс. Глагол.

40. Knobloch J. Zu armenisch erkin 'Himmel', erkir 'Erde'. - Handes Amsorya (Wien). 1961, N 10-12, SS. 542-543.

41. К типологии употребления числительных в древнеармянском гимне ср. параллели в египетской литературе: Тураев Б.А. Египетская литература. Т. I. История древнеегипетской литературы. М., 1920, с. 178, примеч.

42. Pisani V. Mytho-etymologica. - Revue des études indo-européennes. T I. 1938, p.222, n. 1.

43. Илиада. Пер. Н.М.Минского. М., 1935, с. 130.

44. Benveniste É. Problèmes sémantiques de la reconstruction. - Idem. Problèmes de linguistique générale. Paris, 1966, pp. 294 - 295. Рус. пер.: Бенвенист Э. Семантические проблемы реконструкции. - В его кн.: Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, с. 336-337; о прусском ср. Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. A - D. М.: Наука, 1975, с. 396.

45. Иванов В.В. Заметки по сравнительно-исторической индоевропейской поэтике, с. 983-984; он же. Использование для этимологических исследований сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках, с. 47-56.

46. Топоров В.Н. Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции. - Историко-филологический журнал АН Арм.ССР. 1977, № 3, с. 101-103 (с дальнейшей литературой вопроса). См. также о троичности в этом тексте Мугнецян Ш.М. Эстетическая система "песен Гохтна". - Историко-филологический журнал. 1981, № 3, с. 176 (на арм. яз.; там же, с. 175 и след., ср. о других символах в гимне Вахагну).

47. Капанцян Г.А. Указ. соч., с. 216; он же. История армянского языка. Ереван, 1961, с. 73, 137.

48. Morgenstierne G. Etymological dictionary of the Shugnani croup. Wiesbaden, 1974, p. 276; Fussman G. Atlas linguistique des parlers Dardes et Kafirs. T.2, Paris, 1972, p.37; Стеблин-Каменский И.М. Очерки по истории лексики памирских языков. Названия культурных растений. М.: Наука, 1982, с. 97; Bailey H.W. Ambages indoiranicae . - In: AI N. Napoli, 1959, pp. 124 - 125, 140.

49. Топоров В.Н. Указ. соч., с. 101; Демирханян А.Р. Аванский идол и символико-космологические представления Древней Армении. - В кн.: У Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов. Ереван, 1982, с. 308. Ср. о дальнейших элементах текста Dumézil G. Heur et malheur du guerrier. Paris, 1969; Idem. Mythe et épopée. I. Paris, 1971, pp. 218 - 219; Маргуни А.В. К вопросу о происхождении и развитии сюжета и жанра (миф-эпос-сказка). - Историко-филологический

журнал, 1983, № I, с. I37,I38.

50. Иванов Вяч.Вс. Глагол.

51. Иванов В.В. Праязыки как объекты описания в издании "Языки мира". - В кн.: Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980, с. 201-202. Адыг. жа-кIэ 'борода', вопреки И.М.Дьяконову,(Diakonoff I.M. Towards the pronunciation of a dead language.-In:Assyriological miscellanies.I.Copen.,1980,p10) не является заимствованием из семитского, а образовано от жэ 'рот', ср. жэ-гэу 'подбородок', ср. типологически картв. ni-qap 'под-бородок'.

52. Markey T.L. IE 'beard' and related matters. The University of Michigan. February 1983 (Pre-print).
Пользуюсь случаем принести благодарность Т.Л.Марки за исключительно интересный препринт, знакомство с которым было существенно для настоящей работы.

53. Ср. Топоров В.Н. Прусский язык. A - D , с. 24I-242.

54. Kellermann V. Germanische Altertumskunde. Grundlagen der Germanistik. 1. Berlin, 1966, SS. 72-77.

55. Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. М., I974, с. 62.

56. Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana. IV. Warszawa , I978, с. 447-453, ср. с. 3I7,3I9,32I-323. Пользуюсь случаем поблагодарить Т.М.Судник за ценные консультации в данной связи.

57. Иванов В.В. К архаичным формулам в хеттских гимнах. - Archiv Orientální. Vol.46.1978,N1. Бородой характеризуется и индоевропейский бог грозы (см. Иванов В.В., Топоров В.Н. Указ. соч., с. I6, I3I), в том числе индо-иранский. Вторичное воздействие (индо-)иранских представлений на армянскую традицию несомненно и не противоречит наличию индоевропейских основ гимна Вахагну, вопреки замечаниям в статье: Лелеков Л.А. К семантике и типологии храмовых сооружений армянского язычества. - Историко-филологический журнал. I983, № I, с. 63.

58. См. текстологический анализ: Мириджанян Л. Истоки армянской поэзии. Ереван, I980, с. I4I, там же см. о возможной вторичности союза ew 'и'.

59. Schmitt R. Grammatik des Klassischen-Armenischen mit

Sprachvergleichenden Erläuterungen. Innsbruck, 1981, S.219.

60. Едва ли верны другие предложенные в последнее время объяснения, ср. Szemerényi O. Latin verbs in -uō, -uere. - In: Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. IV. Vol. 18: Linguistic studies in honor of E. Pulgram, p.27.
61. Schmitt R. Op. cit., S. 106.
62. Топоров В.Н. Прусский язык. A - D , с. 130-131.
63. Папаян Р.А. Русская и армянская средневековые литературы. Л., 1982, с. 200-201.
64. См. там же, с. 198 и сл.
65. West M.L. Indo-European metre.

Г.С.КЛЫЧКОВ (Москва, СССР)

ФОНОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ը [ə] И ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ СТУПЕНИ РЕДУКЦИИ

Древнеармянская письменная традиция, основанная на одном из самых "фонологичных" в культурной традиции индоевропейских языков алфавите, исключает в большинстве случаев написание ը [ə] , который образует т.н. "скрытый слог"[1]. Вместе с тем здесь нет единообразия, и редуцированный ը [ə] альтернирует с другими гласными фонемами и выступает как однофонемная морфема и служебное слово /артикль/. Редуцированный автоматически восполняет фонологическую структуру слова. Принцип иерархической организации языковой системы требует фонологизации остаточных элементов морфологического уровня. Так, соединительная гласная в рус. земл-е-трясение или арм. աստ-ա-ղաղ /ar-a-staγ/ "потолок", "крыша" не несет значения, но является остаточно отмеченной единицей морфологического уровня и, следовательно, не может не быть фонемой. Остаточно отмеченная единица лексического уровня /например, основа Laut- в заголовке Laut- und Formenlehre / соответственно не может не быть морфемой.

Эта аргументация не может быть применена без оговорок к случаям употребления ը [ə] и, как полагает Б.С.Гулакян, "в фонологической системе армянского языка мы сталкиваемся с интересным явлением, когда согласный, произносимый и появляющийся на письме, более того имеющий самостоятельное грамматическое значение, не является, тем не менее, самостоятельной фонемой". Минимальные пары типа սրբել [sərel] "точить" - սերել [serel] "порождать" доказывают точку зрения А.А.Хачатрян о том, что в современном армянском редуцированная является фонемой[2]. "Когда возникает вопрос, - пишет В.Дресслер, - где следует читать отсутствующее на письме ə грамматики и опи-

сания дают известное правило, согласно которому протеза ə возникает в начале слова перед группами s , z , š плюс взрывной, с остальными группами согласных внутри слова анаптикс ə возникает в зависимости от положения в фонетическом слове... . Эти часто слишком общие правила неудовлетворительны, поскольку в каждом отдельном случае необходимо знать, вставляется ə или нет. Так мы имеем s(ə)tem "лгу" вместо (ə)stem в результате синхронического сближения с sut , род. /дат/ отлож. s(ə)toy "ложь", где произошло выпадение гласного верхнего подъема в результате передвижки ударения, но почему от č(ə)ǩgrit образуется абстрактное существительное č(ə)ǩg(ə)rtut'-iwn "истина", где также редуцировалась фонема i , и почему "смущение" читается š(ə)p'ot' вместо (ə)špot, остается совершенно непонятно"[3]. Отметим, что "случаи, когда перед словом, начинающимся на гласный, употребляется артикль ը , не так уж редки" /Б.С.Гулакян lococit / и что редуцированный возможен в диалектах в ударной позиции внутри слова, например սըրտ /sərt/ "сердце", սըր /sər/ "тайна", ʃըր / mər / "моль" /А.С.Гарибян. Армянская диалектология, с. II4, цитирую по Б.С.Гулакян/. Диалектное սըրտ /sərt/ образовалось, по-видимому, из косвенных падежей; ср. арм. литер. սիրտ / sirt/, род. п. ед. սրտի / s(ə)rti /, произв. прилаг. սրտոտ / s(ə)rtot / храбрый, с греч. καρδία лит. širdis "сердце" и т.д.; аналогично ու [u] заменяется на ը [ə] в примерах типа դուստր /dustr / "дочь", мн.ч. դստերք /d(ə)sterk' / "дочери".

Представляется, что сложная картина функционирования ը[ə] не укладывается в обычные схемы описания вокализма, и, в частности, точка зрения, что ը [ə] является аллофоном է [e][4], едва ли может быть принята.

С синхронической точки зрения ը [ə] выступает как своеобразный гласный, который является показателем "нуля гласного", с диахронической точки зрения ը [ə] - это не продолжение выпадших *i и *u , а вставка в группу согласных, которая возникла в результате их выпадения. В протоиндоевропейском на уровне древнейшей реконструкции восстанавливается силлабофонемная модель фонологического строя, предусматривающая те же правила вставки нефонологичного гласного после каждого согласного[5],

Однако армянское ը [ə] представляет собою по отношению к этому гласному лишь генетико-типологический аналог, а не прямое материальное продолжение. Как и в аналогичных случаях звонких придыхательных или начального h в армянском мы имеем не сохранение " того самого, индоевропейского " элемента, а регенерацию древнейшей протоиндоевропейской генетико-типологической тенденции. Подобно тому, как в арм. հան / han / "бабушка," հարա-վունք / haravunk / "поле," հայ / hay / "дед," հովիվ / hoviv / „пастух" мы имеем / h / на месте протоиндоевропейского *H-, армянское ը [ə] возникает точно в тех словесных позициях, где следует реконструировать протоиндоевропейский гласный пазвук, финаль - гласный элемент силлабофонемы. Их разделяет, несомненно, долгая история развития ступени редукции гласного в общеиндоевропейском. Древнеармянский с точки зрения прямой этимологической преемственности продолжает общеиндоевропейское состояние с динамическим ударением, когда "редуцированная гласная встречалась только в безударном слоге, но в безударном слоге были представлены также гласные полной ступени"[6]. По морфологическим причинам полная ступень восстанавливалась в безударном слоге по пропорциональной аналогии:

*ped-bhis - *(bdei) > *ped-ei по аналогии с

*luk-bhis - *luk-ei

В результате в безударной позиции были возможны как полная ступень гласного, так и различные формы редуцированных, из которых традиционно постулируются прежде всего два типа "шва индогерманикум" - ступени редукции от краткого и долгого гласного. Последняя - т.е. *ə- закономерно отражается в древнеармянском как ա [a] др.-ин. pitá , арм. հայր / hayr / "отец". Краткие гласные полной ступени *ĕ и *ŏ сохраняются как ե [e] ; например арм. երեկ / erek / "вчера", греч. ἔρεβος и n/o/ , например арм. ոստ /ost/ "ветвь," гот. asts . Сужение перед носовым, напр. арм. հին /hin/ "старый", лат. sen-ex арм. հուն [hun] "русло", лат. pons "мост" указывает на тенденцию редукции /сравн. и.е. ступень редукции от *ĕ =*ъ в гот. mikils , лат. magnus , греч. полная ступень μέγας /. Случаи отражения в армянском *ŏ *ĕ как /a/ также, на наш взгляд, свидетельствуют о редукции, напр. աչք /ac-k'/ "глаз", лат. oculus , арм. տասն /tasn/

"десять", лат. decem . Отражение o как a характерно для неаллофонического *ŏ : в индоевропейском гласные, экстрасистемные с точки зрения аблаута, стремятся к тембру a. Нулевая ступень возникает в результате редукции i, u /возможен мягкий знак *ь из *ĕ /, например, арм. գտանեմ /gətanem/ "нахожу" /сравн. եգիտ /egit / нашел/ др.-инд. ávidat , к корню uei-d- , арм. ծնաւտ /cnawt/ "щека", "челюсть", и.е. *ĝenou - tis , греч. γένυς ; арм. մնամ /mənam/ "остаюсь", греч. μένω лат. maneo и т.д. Именно в нулевой ступени возникает вставка эвфонического ը [ə] , которая приводит к новосозданию силлабофонем типа CV . Ближайшим аналогом армянского вставного ը [ə] представляет древнеиндийское i , которое традиционно считалось отражением ступени редукции долгих /и.е. pətḗ *pətḗr , др.-инд. pitā́ /. Существуют сильные аргументы в пользу того, что это -i- эпентетического характера возникает при полной редукции, в нулевой ступени гласного[7].

В классической грамматике шва или ступень редукции от долгих гласных *ā , *ē , *ō определялась соответствием [a] в западном ареале [i] - в древнеиндийском по типу др.-инд. sthitā́ "стоял", латинское причастие stătus от *stā- "стоять". Система несколько усложняется тем, что в греческом ступень редукции сохраняет тембр долгой гласной, ср. греч. θετός, στατός, δοτός от *dhē "ставить", *stā "стоять" и *dō "давать". Это обычно объяснялось вторичной аналогией /иначе у Ф.Линдемана[7a]/. Развитие ларингальной теории не изменило сути господствующей концепции, несколько усложнив транскрипцию архетипов. Начиная с 1950 г., Т.Барроу в ряде публикаций защищает концепцию, согласно которой гласный i в данных соответствиях имеет вторичный характер. Ступенью редукции от долгих гласных является, с его точки зрения, [a] в отличие от нулевой ступени, где появляется эпентетическое [i] , которое затем морфологизировалось как суффикс. Нулевая ступень от [a] наблюдается, например, в слабых падежах от др.-инд. ātman "душа": tmána, tmáne, etc. В двусложных тяжелых основах возможны полная ступень II с элизией гласного первого слога /тип *trā /, в полной ступени I /тип *terə / гласный первого слога сохраняется, второй отражается как "шва".

Как правило, в этом случае во втором слоге появляется i , но есть исключения типа др.-инд. jahman или janiman "рождение". В иранском употребление соединительной гласной -i- крайне ограничено, преобладает тип авест. vanta "возлюбленная" при др.-инд. vanitā́ . Корни с долгой ā , испытывая ослабление по аблауту, показывают три различных пути развития: простая нулевая ступень, нулевая ступень с соединительной гласной -i- и редуцированная ступень, где -ā- редуцировано в -a-. Например: dhána "богатство, добыча" dhā- "ставить", sthálā "земля" к sthā- "стоять", dattá - причастие от dā- "давать" /не из *dəto- > dita , а из datá / др.-инд. datrá "дар" от того же архетипа *dō "давать". Слабая ступень ma "мерять" и.е. *mē в осет. mært "мера /зерна/" из общеиранск. maϑra к греч. μέτρον .

Ступень редукции [a] от долгих в центральном положении от pag- "закреплять", др.-инд. pajrá "твердый", др.-инд. pañjara "клетка, скелет, грудная клетка", назальный инфикс, ср. в лат. pange "ловлю"; *svād- "быть сладким", др.-инд. полная ступень svadate "пробует, вкушает", редуцированная ступень svadati, svādate "смакует", нулевая ступень sudayati "готовит /пищу/", редуцированный аорист susūda, sūda "повар".

В трех корнях: др.-инд. khād / khid "заставлять, подавлять", śās/śis "приказывать" и sādh/sidh "заканчивать" Т.Барроу постулирует членение на морфемы по типу kha-d-, kh-d, kh-i-d, что исключает в реконструкции ə . Соединительная гласная i не всегда присоединяется к полной ступени двусложных корней перед именными суффиксами, в этих случаях может сохраняться ступень редукции [a] от ā , ср. khanitra "лопата", caritra "нога", pavitra "решето", janitra "место рождения", но vadhatra "оружие", patatra "крыло", amatra "сосуд", kálatra "жена" и т.д. Распространение -i- в санскрите относится к периоду после распадения индоиранской общности /поскольку в иранском это -i- гораздо менее продуктивно, чем в древнеиндийском/, но до возникновения ведических памятников.

Различие между индоарийским и армянским заключается в том, что в древнеиндийском вставка -i- носит вторичный морфологический характер, в то время как армянское ը [ə] возни-

кает автоматически в определенных позициях в результате фонетических правил. Фонологическая характеристика ը [ə] определяется его местом не столько в системе гласных, сколько в фонотактике слова, и отношением к согласным. "Гласные, - писал С.Паранавитана - не существуют в языке отдельно от согласных... Судьба согласных в слове имеет много общего с поведением гласных, а согласные артикулируются или исчезают под влиянием гласных, с которыми они контактируют. Разрабатывать фонологию гласных в каком-либо языке отдельно от согласных так же невозможно, как невозможно написать историю женщин, забыв об истории мужчин"[8].

Система правил вставки ը [ə] определяется прежде всего положением группы согласных по отношению к основному ударному конечному слогу слова. В начальной позиции перед ударением не допускаются скопления согласных[9]. В ряде случаев редуцированный в вариантах слова является не единственным гласным, разрешающим группу согласных, например դպեմ /dəpem/ "бью" с вариантами /dopen/, /dapem/ , где гласный получает отражение на письме. Группы согласных "сибилянт + взрывной" получают эпентетический редуцированный перед группой, например ստամոքս /əstamok'ʂ/ "желудок", греч. στόμαχος ; если, однако, внутри группы выпал гласный i, a,u и связь с ним сохранилась в вариантах слова и при чередовании с родственными словами, то редуцированный разделяет группу, а не предшествует ей, например ստեմ /səstem/ "лгу", а не *əstem под влиянием чередования с սուտ /sut/ "ложь". Таким образом группа свистящий / s, s , z / плюс взрывной / тип ֆր / может трактоваться и как единая фонема или группофонема, и как сочетание фонем. В слогах, возникающих в результате вставки ը [ə] , финалью могут быть и согласные /сонорные или спиранты, но иногда взрывные/, например մշտնջենաւոր /məš-tən-ǰə-na-wor/ "вечный", գլխապան /gəl-xa-pan/ "шапка" и т.д. Группы начальных согласных упростились в протоармянском, напр. арм. թուր /t'uk'/"слюна", греч. πτύω, չորք /čork/ "четыре", и.-е. *k(ƀ)twores. В конце слова неприкрытое ը [ə] не встречается, так же как и ե /e/, преобладают гласные ի /i/ ու /u/ . Среди конечных подлинных групп согласных без вставки ը [ə] выделяется тип "фрикативный плюс шумный согласный или сонант մ /m/ ",

причем признак глухости /напряженности/ - звонкости /ненапряженности/ характеризует все сочетание в целом /группофонему/. Закономерны также сочетания "сонант плюс согласный," а также сонант ղ /ղ/ или ր /r/ плюс մ /m/ . Во всех остальных случаях группы согласных разделяются гласной эпентезой ը или иногда ի /i/ например մատն /matən/ , մատին /matin/ "палец", արք /arək'/ "мужчины" и т.д.

С фонологической точки зрения все согласные древнеармянского языка, включая сонорные в согласной функции[10], выступают в двух аллофонах - с вокалическим скольжением, с опорным гласным ը [ə] или без него. Группа "сибилянт плюс взрывной" трактуется при этом как единая фонема, обладающая фонологическим признаком консонантического скольжения. Сложные согласные с консонантическим скольжением образуют градуальную оппозицию с одинарными согласными, причем промежуточную ступень скольжения в этом случае образуют аффрикаты. Аналогом сложных согласных в системе вокализма являются дифтонги и трифтонги. Типологически данное фонологическое решение отражает индоевропейскую тенденцию образования единиц, больших чем один звук /группофонем, силлабофонем/. Допущение признака консонантического скольжения позволит значительно упростить описание фонотактики германских языков, сведя к одной фонологической единице сложные инициали слога типа s плюс сонорный. Широко распространенный в германских языках процесс дифтонгизации гласного под воздействием группы "сонорный плюс взрывной" /преломление/ получает при этом естественное объяснение как ассимиляция по признаку скольжения, а противопоставление монофтонгов, дифтонгов и трифтонгов описывается как градуальная оппозиция по степени вокалического скольжения. Варианты согласных с опорным гласным известны в диахронической фонологии индоевропейских языков как варианты типа RR у сонорных по закону Зиверса-Эджертона[11], возникновение подобного же опорного гласного постулировалось у ларингальных, индоевропейской фонемы *s и, наконец, взрывных в тех случаях, где реконструируется индоевропейская ступень редукции ə или *b . Армянское ը [ə] с этой точки зрения представляется генетико-типологическим аналогом гласного элемента силлабофонемы языка силлабофонемного строя. Тенденции развития индоевропейских языков, вытекающие из силлабофонемной

гипотезы, прослеживаются в широком круге фонологических процессов, в которых отмечается взаимодействие супрасегментных и сегментных уровней языковой системы[12]. Вместе с тем, силлабофонемику нельзя трактовать в плане наивного реализма. Силлабофонемная модель лежит в основе глубинной структуры, позволяющей дать динамическое объяснение возникновению чередования гласных, соотношению форм корня по Э.Бенвенисту и т.д. Явления индоевропейских языков, описываемые наиболее адекватно в силлабофонемной модели, как правило, являются новосозданиями, а не продолжением поверхностных форм конкретного языка[13].

ПРИМЕЧАНИЯ

I. Ср. M.Grammont. Notes de phonétique générale, VI. Armenien Classique, MSLP, XX, 5, 1916, p.218. A.Meillet. Equisse d'une grammaire comparé dell'armenien classique, Vienne, 1936, p. 114; Ср. Э.Г.Туманян. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Москва, 1978. Э.Г.Туманян. Древнеармянский язык. Москва, 1971.
1963. Г.Б.Джаукян. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ереван, 1967.

2. Б.С.Гулакян. Некоторые проблемы теоретической фонологии. АДК, М., 1968, с. 7. А.А.Хачатрян. О функциях гласной в современном армянском языке. - В: "Звуковой строй языка" М., 1979, с. 261-265.

3. W.Dressler. Was Erwarten Phonologie - Theorien von der Indogermanistik. - In.: "Lautgeschichte und Etymologie". M.Mayrhofer, M.Peters eds. Wiesbaden 1980, s.102-119. Das altarmenische und die Phonologietheorie. Handes Amsorya, 1976, p.301-318. R.Godel. An introduction to the study of classical Armenian, Wiesbaden, 1975; R.W.Thomson. An introduction to Classical Armenian, Dilmar - New York, 1975, N.Jensen. Altarmenische Grammatik. 1959. Э.Г.Туманян. Древнеармянский язык. М., Наука, 1971.

4. M.F.Baltaceanu. Decription phonologique du vocalisme de l'arménien classique. PICL, 10, 4 Bucarest, 1970, p.139-144.

5. Г.С.Клычков. Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского праязыка. ВЯ, 1963, № 5, с. 3-14; Его же. Модель глоттогенеза армян. "Вестник общественных наук" АН Арм.ССР. 1980, № 8, с. 87-99.
6. G.Kurylowicz. L'apophonie en indo-européan. Wroclaw,1956,p.99
7. Burrow T. The problem of shwa in Sanscrit.Oxford,Clarendon press 1979.Burrow T.The Sanskrit language(New and rev.ed.L.1973).
7a. F.O.Lindeman.The triple representation of schwa in Greek and some related problems of Indo-European phonology.Oslo 1982.
8. S. Paranavitana. Sigiri grafiti. London, 1956, p.48.
9. Э.Г.Туманян. Древнеармянский язык, с. 74.
Л.Г.Герценберг считает, что здесь следует принимать за существенный признак позиции не границы слова, а границы морфемы - Л.Г.Герценберг. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. Л., 1981, с. 68.
10. Р.К.Горгадзе. Очерки по фонологии и морфологии древнеармянского языка. АКД, Ереван, 1971.
11. F.Edgerton. Siever's law and I.E. Weak-grade vocalism. Language. vol.10, N 3, 1934. The Indo-european semivowels. Language. v.19, N 1, 1943. W.R.Lehmann. The Proto-Indo-European resonants in Germanic. Language, v.31, 1955, N 3 (p.1). J.W.Marchant. The "Converse of Siever's Law" and the Germanic first class weak verbs, Language, v. 32, 1956, N 2 (p. 1).
12. Л.Г.Герценберг. Слоговые акценты периода поздней индоевропейской общности. АДД. Москва, 1982, его же. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. М., 1981. М.В.Воронцова. Развитие индоевропейских вокалических систем. АКД. М., 1983. Г.С.Клычков. Просодические и сегментные признаки в реконструкции общеиндоевропейского консонантизма. - Изв. ОЛЯ АН СССР, 1981, № 2.
Ю.С.Степанов. О зависимости понятия фонемы и понятия слога при синхронном описании и исторической реконструкции. -Вопр. языкознания, 1974, № 5.
13. Сравн. O.Szemerenyi. The new look on Indo-European reconstruction and typology, - "Phonetica" 17, 1967,

Comparative linguistics - In: Current trends in linguistics. The Hague 1972 v. 9, p.138-141; Sprachtypologie, funktionelle belastung und du Entwicklung des indogermanischen Lautsystems - In: Seta Iranica Leiden 1977, 12.

F. KORTLANDT (Leiden, Holland)

PROTO-ARMENIAN CASE ENDINGS

1. Introduction.

One of the striking features of Armenian is the accurate preservation of the PIE case distinctions, in spite of the far-reaching changes in the phonemic make-up of the endings. The standard language of the Armenian SSR is in this respect even more archaic than contemporary Lithuanian, Polish, and Russian, which have best preserved the PIE case forms. Unlike these languages, Armenian was subject to a general apocope of final syllables. The remarkable preservation of the case functions in the historical language suggests that the original system had remained essentially unchanged up to the period which immediately preceded the apocope. In this paper I intend to discuss the form of the case endings at that stage.

The chronological background of the present analysis was outlined in my contribution to the Philadelphia conference on Armenian linguistics[1]. In the following, the numbers of the stages will refer to the chronology given there. The rise of $^{x}\underline{h}$ from $^{x}\underline{s}$ is dated to stage 5, the rise of new fricatives as a result of the lenition to stage 10, the loss of intervocalic and anteconsonantal fricatives to stage 13, the loss of the syllabic resonants to stage 14, the apocope to stage 16, the shortening of fricatives to stops to stage 19, and the syncope to stage 22. The raising of $^{x}\underline{o}$ to $\underline{u}$ before a nasal consonant, the development of $^{x}\underline{\bar{o}}$ into $\underline{u}$, and the loss of non-syllabic final nasals were anterior to stage 10.

2. Accusative.

The pre-apocope form of the acc.sg. ending was ^{x}-$\underline{i}$ in

the i-stems, ^{x}-u in the u- and o-stems, ^{x}-a in the a-stems, and ^{x}-an in the consonant stems. The latter ending originated from the rise of an epenthetic vowel before postconsonantal ^{x}-n at stage 14. Original postvocalic ^{x}-n had apparently become a feature of the preceding vowel and subsequently been lost before stage 10. There is no evidence for Godel's view that the final nasal was preserved in the nom.sg. form of the n-stems in PIE ^{x}-ēn and ^{x}-ōn [2]. As Pedersen has conclusively demonstrated, the nom.acc.sg. form of the n-stems represents the original accusative, not the nominative[3]. The original nominative was preserved in erēc^{c} 'elder' and mardik 'people'. The generalization of the nom.sg. form in the r-stems and of the acc.sg. form in the n-stems is a consequence of the merger with the neuter gender, which preserved the final nasal of PIE ^{x}-mn in accordance with the sound laws and never had a final nasal in the r-stems, e.g. aṙbiwr 'spring', awr 'day', hur 'fire'.

The pre-apocope form of the acc.pl. ending was probably ^{x}-is in the i-stems, ^{x}-us in the u and o-stems, and ^{x}-as in the a- and consonant stems. It cannot be determined if the neuters had already joined the latter type at this stage.

3. Nominative.

As Pedersen has shown in detail, the Arm. nom.pl. ending -k^{c} is the phonetic reflex of PIE postvocalic ^{x}-s [4]. In my chronology, final ^{x}-s became ^{x}-h at stage 5, then ^{x}-x at stage 11, and eventually -k^{c} at stage 19. This creates a problem with the nom.sg. form of the masc. and fem. i-, u-, and o-stems, which does not end in -k^{c}. The ending was evidently eliminated under the combined pressure of several morphological factors. On the one hand, the final consonant characterized the nom.pl. ending of the a-, n-, and r-stems, which had a zero ending in the corresponding singular form. On the other, the masc. and fem. acc.sg. form was identical with the neuter nom.acc.sg. form in the i-, u-, and o-stems. As in the case of the n- and r-stems, the elimination of the distinction between nom. and acc.sg. forms is a consequence of the elimination of

grammatical gender[5]. The analogical development can be compared with the substitution of the acc.sg. for the nom. sg. of the o-stems in Slavic, where the barytone neuters merged with the masculines. In Armenian, the motivation for the substitution was strengthened by the merger of the nom. and acc.sg. forms of the a-stems as a result of the loss of nonsyllabic final nasals. A third factor may have been the zero ending of the demonstrative pronoun ^{x}so, which must have been preserved because it served as a model for the attested demonstrative and interrogative pronouns, e.g. noyn 'that very', ov 'who'.

The main objection which can be put forward against the point of view advocated here is the zero nom.pl. ending of the attributive adjective[6]. This objection is easily removed by the assumption that the adjective had pronominal endings, as it had in Germanic, e.g. Gothic blindai 'blind', cf. dagōs 'days'. The apocope yielded the attested endings. I think that there is additional evidence for the view that the PIE nom.sg. ending ^{x}-s yielded -k^{c} in the remarkable abundance of pluralia tantum in classical Armenian, the origin of which must probably be sought in deverbal nouns such as elk^{c} 'outcome', xawsk^{c} 'speech'.

Thus, I arrive at the following reconstruction of the pre-apocope endings. The nom.sg. ending was ^{x}-i in the i-stems, ^{x}-u in the u-, o-, and masc. and fem. n-stems, ^{x}-a in the a-stems, and ^{x}-o in certain pronominal forms. The nom. pl. ending was ^{x}-ux in the u- and o-stems, ^{x}-ax in the a-stems, ^{x}-ex in the consonant stems and probably in the i-stems, and ^{x}-e in the adjective (see below).

4. Genitive.

Like Indo-Iranian and Greek, Armenian adopted the pronominal gen.sg. ending ^{x}-osyo in the nominal o-stems. This may have been a dialectal Indo-European innovation. The absence of final ^{x}-s from this ending provided in my view the model for the analogical elimination of the final consonant from the endings ^{x}-ios in the i-stems, ^{x}-uos in

the u-stems, and *-os in the consonant stems. The ending -i of the a-stems represents most probably PIE *-iHos [7]. The ia-stems had apparently adopted the ending of the io-stems before the apocope already in order to remove the homonymy with the i- and a-stems. The ending *-yos is evidently preserved in the form geɬʃ of giwɬ 'village' and in tuənʃean (with secondary -ean) of tiw 'day-time'. The form knoʃ of kin 'woman' is probably a pre-apocope extension of gen.sg. *kino with the same ending. I wonder if the coexistence of the gen.sg. forms mioy and mioʃ of mi 'one' is a vestige of the earlier gender distinction, with -oy and -oʃ representing the masc. and fem. ending, respectively. In this conception, the ultimate origin of the final -ʃ is the antevocalic form *-y- of the i-stem formative, which was frequent with feminine nouns. Thus, I arrive at the following reconstruction of the pre-apocope form of the gen.sg. ending: *-oyo- in the o-stems, *-ioyo in the io- and ia-stems, *-i(y)o in the i- and a-stems, *-uo or *-uyo in the u-stems, and *-o in the consonant stems.

The gen.pl. ending -c^c represents PIE *-skom, the pre-apocope vocalism of which is preserved in the form noc^cun of noyn 'that very' [8]. The same vowel is found in the gen. form uruk^c of ok^c 'somebody', which must be derived from *-rom. Thus, I reconstruct *-c^cu as the regular pre-apocope ending and *-ru in certain pronominal forms, e.g. in the genitive mer of mek^c 'we', cf. Latin nostrum.

5. Locative.

The main problem which poses itself in connection with the loc.sg. forms is the following: why is the ending of the ia-stems different from those of the a-, o-, and io-stems? It is the only flexion class where the loc.sg. ending differs from both the dat. and the acc. ending. Since the PIE loc.sg. ending *-i would undoubtedly merge with the dat.sg. ending *-ei as a result of the apocope, we must start from an extended zero ending in order to explain the loc.sg. form of the ia-stems. There is indeed a zero ending in Vedic loc.sg. vṛki, which is the most likely candidate for comparison. The

usual connection of the ending -oĭ with Gr. -othi meets with two fatal objections. First, it is highly improbable that an adverbial derivative of the o-stems should be preserved precisely in the paradigm of the ia-stems. Second, the connection requires the supplementary extension of the new ending with an additional vowel, which was subsequently lost as a result of the apocope. In my view, the ending was created on the analogy of the gen.sg. ending -oĭ, from which it probably differed in the apocopated vowel. If my conjecture about gen. sg. mioy and mioĭ is correct, we may suspect that loc.sg. mium and mioĭ exhibit the masc. and fem. pronominal endings. Thus, I tentatively reconstruct the following pre-apocope loc. sg. endings: ^{x}-i(y)i in the i- and a-stems, ^{x}-u(y)i in the u-stems, ^{x}-e in the o-stems (see below), ^{x}-i in the consonant stems, and finally ^{x}-umi and ^{x}-oĭi in pronominal forms. The introduction of ^{x}-oĭi into the paradigm of the nominal ia-stems must have been anterior to the generalization of the gen.sg. ending ^{x}-oyo.

The loc.pl. ending -s represents the PIE ending ^{x}-su, which was apparently preserved in tne consonant stems up to the apocope. After a vowel ^{x}s was lost and the vowel sequence was subject to contraction, cf. k^{c}oyr 'sister' from ^{x}swesōr, pl. k^{c}ork^{c} from ^{x}swesores, and bok 'barefoot' from ^{x}bhoso-. Since the stem vowel was apocopated in the loc.pl. form, the ending must have been restored after the apocope. The pre-apocope form of the ending may have been ^{x}-oyu in the o-stems, ^{x}-u in the u-stems and probably in the i-stems, perhaps ^{x}-o from ^{x}-au in the a-stems. It is possible that the ending ^{x}-su replaced ^{x}-u in the i- and u-stems before the apocope already, but in that case the absence of the stem vowel before the case ending would be remarkable.

6. Instrumental.

The endings can be derived from PIE ^{x}-bhi, which received an additional ^{x}-s in the plural. The pre-apocope endings were sg. ^{x}-bi and pl. ^{x}-bix after a consonant, and the same endings with ^{x}w instead of ^{x}b after a vowel. The

absence of PIE *bh from the Armenian dat. and abl.pl. endings is a strong indication that this consonant was originally limited to the instrumental case because such a distinctive case marker would hardly have been eliminated in a language which preserves the PIE case distinctions so well. This point of view is supported by the Gothic adverbs in -ba, which represent earlier instrumental forms. The PIE inst.pl. ending of the o-stems *-ōis, which would yield the pre-apocope form *-ex (see below), may have been eliminated at any stage before or after the apocope.

7. Dative.

The dat. form umek^{c} of ok^{c} 'somebody' shows that PIE *-ōi yielded *-e before the apocope, cf. Vedic tásmai. The same can be assumed for *-oi in view of urek^{c} 'somewhere', which is apparently a loc. form of the same stem as gen. uruk^{c} of ok^{c} 'somebody' [9]. Most probably, all final i-diphthongs merged into *-e before they were apocopated. If this is correct, the pre-apocope dat.sg. ending was *-e in all flexion types. It is not probable that final *-ei yielded *-i before the apocope because in that case the dat. and loc.sg. forms would have merged in all flexion types. Indeed, I think that the merger of *-ōi and *-oi in the o-stems gave rise to the analogical dat.sg. ending *-oye in order to differentiate it from the loc.sg. ending.

The PIE dat.pl. ending was *-mus according to the Germanic, Baltic, and Slavic evidence[10]. This reconstruction is supported by the Armenian material because *m was lost before *u in this language, so that the expected pre-apocope form of the ending would be *-ux[11]. The form was apparently replaced with the gen.pl. ending. In Indo-Iranian and Italo-Celtic, it was remodelled on the basis of the inst.pl. ending. It is possible that the Greek pronouns 1st pl. *nsme and 2nd pl. *usme which are attested in Aeolic acc. ámme and úmme must be derived from dative forms, cf. Vedic acc. asmán, yusmán.

8. Ablative.

As Pedersen has shown, the abl.sg. ending -ē originated from an enclitic particle, perhaps PIE *eti, which was added to the loc.sg. form after the apocope in order to remove the homonymy of the two case endings[12]. I conclude that the homonymy resulted from the apocope. In the o-stems, the expected pre-apocope ending *-u which developed from PIE *-ōd was apparently replaced with *-oyu on the basis of the gen. and dat.sg. endings. This analogical development was particularly well motivated if the other flexion classes had adopted the ending *-u at that time. The theory advanced here is for two reasons more attractive than the alternative view that the abl.sg. ending of the o-stems had been replaced with the gen. sg. ending before the apocope. First, it would be unclear why the two cases have not entirely merged, as they have in Greek and Balto-Slavic, because they were not distinguished in the other flexion classes. Second, the ablative cannot be derived from the genitive in the a- and i-stems, where the stem vowel is absent before the historical ending, e.g. am 'year', ban 'word', gen.sg. ami, bani, abl.sg. amē, banē, inst.sg. amaw, baniw[13]. Here again, as in the explanation of the ending -oy in the paradigm of the ia-stems, I think that we have to start from a pre-apocope loc.sg. ending *-i which corresponds with Vedic vṛkī. This ending apparently served as a model for the creation of a monosyllabic abl.sg. ending in the paradigm of the a-stems, perhaps *-u, which was lost as a result of the apocope.

The reconstruction of the PIE abl.pl. ending is a problem. The merger with the dative in Indo-Iranian, Italo-Celtic, and Germanic, and with the genitive in Balto-Slavic, Armenian, and Greek suggests that the original abl.pl. ending contained neither *-bh- nor *-m- and was liable to replacement with a more distinctive ending. I reconstruct PIE *-ios. Under the influence of the instrumental, the ending was replaced with *-bhyos in Indo-Iranian and with *-bhos in Italo-Celtic, whereas it adopted the *-m- from the dative in Germanic. In my view, Armenian has preserved a remarkable

trace of the PIE ending *-ion in the pronominal forms 1st pl. mēnĭ and 2nd pl. jēnĭ, where -ĭ continues earlier *-y-. These are the only forms with a distinct abl.pl. ending in Armenian, cf. 1st sg. inēn, 2nd sg. kᶜēn. They cannot be compared with the case forms in -oĭ, which are limited to the singular. The form inēn may represent earlier *imēn, which can be identified with Gothic gen. meina of ik 'I' [14]. Thus, Armenian provides an important link in the reconstruction of the PIE abl.pl. ending.

9. Gender.

Several authors have observed that the loss of the PIE gender distinction in Armenian seems to be at variance with the accurate preservation of the case distinctions. As Meillet has remarked, the loss of grammatical gender is really the loss of gender concord in the adjective[15]. I have argued above that the neuter had merged with the masculine before the apocope, at least in the singular. The zero nom.pl. ending of the attributive adjective is best derived from masc. *-oi and fem. *-ai, which had merged into *-e before the apocope. The a- and ia-stems had adopted a number of case endings from the i- and io-stems, respectively. As a result of these developments, the importance of grammatical gender was strongly reduced before the apocope already. When the vowel of the final syllable was lost, the gender distinction was eliminated from the nom. and acc. forms, and subsequently from the other cases. I have suggested above that a trace of the earlier gender distinction has been preserved in the oblique cases of mi 'one', gen.sg. mioy, mioĭ, dat.loc.sg. mium, mioĭ.

10. Summary.

On the basis of the considerations which have been put forward I arrive at the following tentative reconstruction of the pre-apocope endings:

nom.sg.	-u, -a, -i, -o, -Ø.	pl. -ux, -ax, -ex, -e, -a.
gen.	-o/i/u(y)o, -o, -(o)ǰo, -ru.	-(o/a/i/u)c^{c}u, -ru.
dat.	-o/i/u(y)e, -(um)e, -(o)ǰe.	-(o/a/i/u)c^{c}u, -u(x).
acc.	-u, -a, -i, -an, -Ø.	-us, -as, -is, -a.
abl.	-o/i/u(y)u, -u, -(o)ǰu.	-(o/a/i/u)c^{c}u, -ǰo(x).
inst.	-o/a/i/uwi, -bi.	-o/a/i/uwix, -bix.
loc.	-e, -i/u(y)i, -(um)i, -(o)ǰi.	-(oy)u, -o, -su.

Footnotes

1. Proceedings (Delmar, 1980), 97-106.
2. An Introduction to the Study of Classical Armenian (Wiesbaden, 1975), 100f.
3. KZ 38 (1905), 216f.
4. KZ 38 (1905), 209-227.
5. Cf. Ch. de Lamberterie, BSL 74 (1979), 327.
6. Cf. A. Maillet, MSL 11 (1900), 382 and 17 (1911), 9.
7. Cf. Ch. de Lamberterie, BSL 74 (1979), 328.
8. Cf. KZ 38 (1905), 237 and Lingua 45 (1978), 295.
9. Cf. KZ 38 (1905), 235-237.
10. OHG. tagum requires ^{X}-mus, not ^{X}-mos, which would yield ^{XX}tagam.
11. Cf. Annual of Armenian Linguistics 2 (1981), 30.
12. KZ 38 (1905), 221f.
13. Cf. Godel, o.c., 106 top.
14. Cf. KZ 38 (1905), 226.
15. MSL 11 (1900), 382.

E.P. HAMP (Chicago, USA)

PROBLEMS OF ARCHAIC FEATURES IN ARMENIAN NOUN INFLEXION

I propose to discuss two classes of phenomena.
1) Certain isolated instances of case formation and of stem formation. These cannot be considered original IE formations in their attested form; indeed, if they were we should have understood them earlier, in all likelyhood. Nevertheless, they must represent by their isolation remains of archaic formation, perhaps in unexpected and unforeseen combinations. This observation follows the principle of Meillet, who insisted that irregularities generally are to be regarded as archaic grammatical remnants; we may go one step further and state that such irregularities are the remnants of former regularities. This principle is really just a variant in manifestation of the classical principle of textual criticism called the lectio difficilior, and provides a valuable lesson for general linguistics.
2) The descendants of the IE n-stems form a particularly revealing and intricate set of archaisms in Armenian and Old Irish. The Indic and Iranian evidence is, as always, valuable and in some ways basic; but, as is known, much information here is lost for the recovery of vowel quality. Greek preserves vowel quality at its best, but has lost many important alternations[1], with a consequent redistribution of classes. Germanic provides useful evidence not furnished by Greek[2], but has also rearranged the original distributions and functions for both case and stem formation[3]. Hreinn Benediktsson has given us an excellent and lucid study[4] of the Germanic forms, although in a few respects I believe we must revise and refine Benediktsson's results[5]; curiously, while mentioning Benediktsson in the relevant section of his Einführung, Szemerényi makes no use of the resulting analysis

in his own reconstruction[6], which fails to account for what Wackernagel[7] and Schwyzer (themselves deficient in a number of respects)[8] had already explained. Still today, while requiring certain revisions, Meillet's analysis (Introduction)[9] of the IE n-stems stands as by far the most adequate accessible formulation[10].

On this basis the Armenian evidence alone shows us valuable testimony for the total range of original alternations in the n-stem stem formations. When paired with the parallel Old Irish evidence[11] the value of the testimony from these two branches, which have both been drastically transformed phonetically, rises into sharp relief.

The source of morphological light is not always the same as that for phonology; in fact, we can see good reason why there should be an inverse relation.

In general, we may say that the more transparent and unchanged the phonology remains (as with Lithuanian), the more the morphology is open to revision. The inverse is the case of Armenian and Old Irish. Their agreement is therefore not one of innovation and special genetic relation, but of archaism.

To (1) above, I merely mention a few examples of such isolated remnant nouns. աւր awr 'day' has been analysed in detail in an article of mine (RÉA, in press). This is a solitary reflex of the IE r/n heteroclites, and is in fact a direct equivalent of Greek ἄμαρ-ατος . Every feature of the original noun is needed to account in a principled way for each element, including phonological shape, of the attested Armenian noun.
աւսր asr 'fleece' requires that we proceed step by step from an archaic neuter u-stem *poḱu, of which Greek πέκος is an innovating but regular transformation. I expound this also in RÉA.

The noun dašn offers a special interest. The fate of *ḱs before a consonant is seen in the š of veštasan (see RÉA 3 n.s., 1966, 14). Therefore we may reconstruct dašn -in- 'Vertrag, agreement' as *dhəḱsn- dhəḱsen-. Formally, this has all the appearance of being an ancient verbal noun

in *-sr/sn- (cf. Benveniste Origines 100-3, and later special studies), whose locative was *-sen; cf. the Vedic infinitive -sán-i, Greek -ε-εν -ειν OPruss. gimsenin, etwerpsenni(e)n (→ nom.sg. etwerpsnā), Slavic basnь. Thus, on the stem[12] seen in ἔθηκε , faciō, Phryg. αδδακετ we have the formation *dhH$_e$-ḱ-s(e)n-, from *dheH$_e$- (> dnem edi).

Semantically and morphologically we find a related formation in Lat. facinus (neuter) 'act, (mis)deed', and perhaps in fēnus 'interest on loan'. Ernout-Meillet$_4$ 211 compare to facinus the morphology of Avest. varšna- to vərəzyeiti. It is quite possible that varšna- also contains *-sno-, and it is even possible that fēnus may be so derived[13]. The short raised medial vowel of facinus shows that *-sn- cannot be involved here, since uenēnum <*uenes-no- makes it clear that vowel lengthening would be expected here in Latin.

We turn now to our second topic above.

When we pair the various nasal-stem subclasses of Armenian[14] and Old Irish we find a notable agreement in both attestation of original vocalisms and membership of surviving lexemes:

1. տուն տան 'house' dú 'place'
= Greek δῶ [15] = Greek χθών -όνος
In Celtic the paradigm of *dō(m) 'house', which I have set forth in ZCP 36, 1977, 9, would have fallen partly together with that of dú < *d(h)eǵhō(m) gen. *dǵhm-os ' χθών ', esp. Nsg. *dū, Asg. *dāmьn, Lsg. *din, Dsg. *d(a)mē, Npl. *dāmes, Obl.pl. *dьm-bi -bos; perhaps only the gen.sg. differed in ultimate outcome[16].

2. շուն շան 'dog' cú^L gen. con
= Greek κύων κυνός
This is really the remnant of a noun of the type *d(h)eǵhō(m); see my analysis IF 85, 1980, 35-42.

3. դուռն դրան 'gate' (: դուրք) brú 'belly' gen. bronn
(: Germanic brust)
Lat. caro carnis

Cf. Godel Introduction 99 fn. 88.

4. արիւն - եան 'blood' íriu 'land'
-ձիւն toimtiu 'sense' gen. toimten

This class, shared with Latin and impinging on Germanic abstracts in -īn-, requires more comment than is proper here.

5. աղջիկ -ան -ուն 'girl' uinnius 'ash tree'
մանուկ 'child' bráu, Welsh breuan 'quern'

I have discussed this Celtic type in MSS 33, 1975, 41-3, and BBCS 26, 1975, 98. This class shows the ancient nom.sg.

6. ջերմն -ան -ուն 'heat, fever' talam 'earth'
մրջիւն 'ant' = Greek ἄκμων -ον 'anvil'; ooi α
brithem 'judge' gen. britheman
= Greek ἡγημών

Here the Armenian remains conservative, and the Old Irish is ambiguous, while Greek has levelled the alternations in the type of ἀγκών -ῶν- 'elbow'. This type is not to be confused with that of στραβών στραβῶνος (: στραβός), which originated in vowel contraction. The Germanic feminines in -ōn- are later separate formations, particular to Germanic; see my analysis KZ 93, 1979, , fn. .

7. սերմն -ան- -ան- 'seed' céimm 'step' gen. céimme
= Greek σπέρμα naidm 'binding' (verbal noun)
= Gr. θρέμμα 'nursling' (: τρέφω)

In this subclass the agreement is of a high degree, and extends then to other branches, such as Indo-Iranian and Latin. However, the Celtic preserves here a gen.sg. more archaic than any other IE branch, and matched only in stray remnants elsewhere.

I discuss elsewhere the important relation of շարժումն 'movement' and շարժուն 'mobile'.

8. անուն -ուան -ուան 'name' ainm 'name' gen. anmae
imb 'butter'

Greek ὀνόμασι (dat.pl.) like Goth. namn- (pl.) may show the original stem final, but ὄνομα ὄνυμα , like Skt. nāma and Umbr. nume, show the original full-grade state of the stem. Slavic ime has generalized not only the zero-grade, but also of course the stem-final vocalism, as with Baltic and Slavic in common.

9. գառն -ին -ան- -ին- 'lamb' = Greek ἀρήν ἀρνός φρήν φρένες φρασί

gobae 'smith' gen. gobann Goibniu, Gobannio, W. gof
barae f. 'wrath'
menmae 'sense'
= Greek κτείς κτενός

Greek has levelled the vocalism in ποιμήν -μεν- 'shepard'. Note the n in գառն , showing the exact equation with ἀρνός.
բեռն 'burden' is probably thematized in Greek φερνή.
եզն 'ox' notably recalls ON oxe uxe gen.pl. yxna, Goth. auhsnē, Skt.(acc.sg.) ukṣánam, Welsh (pl.) ych-en.

10. քար -ի -ին -ան 'stone' Welsh bâr

These must show the ancient nominative sg. of the last subclass. I attribute the -ի to *-ē.

11. հարսն -ին -ան- -ունն 'bride' aub 'river' gen. abae Lat. amnis, Welsh afon, Bret. aven = Greek αἰών -ῶνος, αἰέν

Gothic guma (gen. gumins, dat. gumin, pl. gumans) basically reflects this subclass, with generalization to the weak stem of the old locative vocalism (αἰέν , Bret. aven).
The Armenian nom.sg. may represent conflation with *-nā.
This class also had an important derivational relation to #9 [17]: φρήν : σώφρων, εὔφρων
anjn 'person' mi-anjn 'monk'

For my reconstructive account of these Celtic classes see Zeitschrift für celtische Philologie 36, 1977, 9-10, and references therein.

NOTES

1 In particular, the paradigmatic reflexes of the zero-grade in the weak cases.

2 Notably the paradigmatic alternation of *e-grade with *o-grade stems; cf. class # 11 below.

3 By expanding the scope of the *e-grade, which was once proper to the locative singular, and by correlating Ablaut quality with Abstufung (quantitative) for stem type.

4 NTS 22, 1968, 7-31

5 Principally, I find him excellent on his treatment of declension, but, apart from his exposition (12-14 §2.3) of the later development of *ē- and *ō-forms which is also valuable, Benediktsson does not specify the allocation of original *-en- and *-on-.

6 Einführung 154, where *e and *o are presented as mixed in the strong cases, and where *e-grade is improperly allowed (without concomitant zero-grade of the gen.sg. *-os) in the weak cases.

7 Who correctly sees (AiG III (1930) 270 §144 b δ, referring to §103c for "Brugmann's Law") the repartition of *e and *o in the strong cases.

8 Wackernagel is undecided whether *e : o was lexical (= λιμήν : τέκτων) or contextual (= dat. gumin, acc. guman for guma in Gothic). The answer is that these vocalisms could be both lexical (as in Ϝαρήν ἄρνες : κτίων -ον- = uhiu) and derivational (i.e. *en → on), as well as contextual (*en, on → loc.sg. *en; *n and certain *on → gen. sg. *en).

9 Which correctly settles (301-2) the lexical and derivational relations of *en : on.

10 The full set of known relations may be stated, in my view, as:

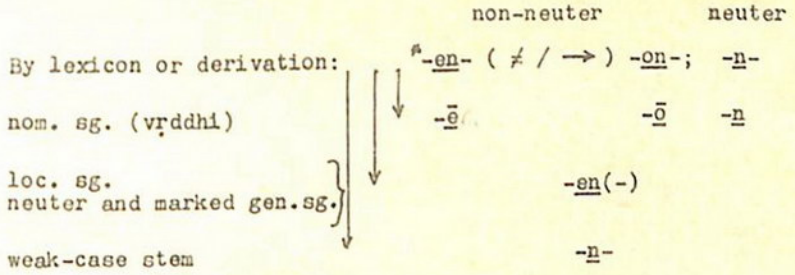

11 This may be seen most fully in R.Thurneysen, A Grammar of Old Irish, Dublin 1946, in the relevant sections, where however for our purposes here the analysis is not sufficiently complete and explicit.

12 See Ernout-Meillet$_4$ 212.

13 But see Ernout-Meillet$_4$ 225 s.v.

14 I set aside such nouns as մուկն -ան 'mouse', which are built — I believe — on the acc.sg. of the root noun. The generalization of the acc.sg. is however important for the Armenian n-stems. The membership of ամպն is clearly analogical.

15 Godel Introduction 97 § 5.143 remarks correctly the proximity of Greek and Armenian; hence the Greek comparisons here.

16 Another such noun is յիւն յean <*ǵhi(o)m-.

17 See footnotes 8 and 10.

Ֆ. ՄԱՎԵ /Վեզեմբեկ-Օպեմ, Բելգիա/

,,ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԸ,, ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆԻՑ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՆՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Նոր հետազոտությունները հնդեվրոպական դերանվանական մասնիկներուն մասին ապացուցած են ասոնց նախավոր պաշտոնները նախադասության տարրերուն հարդարումի մէջ կամ նախադասություններուն միասին, համակարգումներուն, հարնչականություններուն և ստորադասության դրության արարչության մէջ և վերջապես հոլովումներուն և նախադրություն-նախաբայություն /préverbes / կազմության մէջ:

Այս դերանվանական մասնիկները թեմային e/o/i/u ձայնավորներուն հետ /*bhi-՝ հունարեն-φι -ի, գոթական նախադրության bi-ի մէջ,*bhu-՝ լատիներեն -bus-ի մէջ և այլն/ մտած են հոլովումին հարացույցին մէջ դերանվանական ձևերու պես:

Այս դերանվանական մասնիկները երկու գլխավոր պաշտոնները ունին.

1/ հոլայինպաշտոն. Այս կապելու պաշտոնը նախադասության մէջ կամ նախադասություններուն միջև նախավորապես կրկնաբանական իմաստ մ'ունի: Ասոր են համակարգության և ստորադասության շաղկապները, հարաբերական դերանունները, հոլովի վերջավորությունները, տարբեր մասնիկները, որուբ առաջադրությունը կը կազմեն և այլն:

2/ հուզական պաշտոն. / fonction déictique /, որ ինքն ծոռումության նախավոր մասնիկները տարբեր ձևերու ծնունդ տված են՝ մակբայերու - նախադրություններու - նախաբայերու՝ ժամանակավոր և անջըրպետային իմաստով /լատիներեն iam, tum, unde և այլն/, բայական մասնիկներ եղանակական արժեքով /հունարեն κεν / կամ կերպարանքի հարակատար արժեքով /ā valeur aspectuelle perfectivonte / /լատիներեն՝ con-, հին սլավներեն՝ sŭ, հաթներեն՝ kan- /, որմեր հոլովի վերջավորություն, առաջադրության սկզբի մասնիկներ /հունարեն՝ δή, սանսկրիտերեն՝ sva /:

Այս դերանվանական մասնիկներուն բազմաթիվ պաշտոնները կը բացատրվին իրենց հիմնական դերին պատճառով հնդեվրոպական հնաբանական հարաճայնությական / paratactique / կազմին մէջ և տարածումին մէջ,

այս հարաձայնութական /paratactique / կազմեն, համաձայնութական /hypotactique / դրութեան որուն շեշտված ստորադասված բայը և մասնիկներուն գործածությունը ստորադասության շաղկապերու պաշտոնով հատկանշականին:

Այս ենթադրության գլխավոր տարրերը ԺԹ-որդ դարու վերջերը արդեն նշմարված էին, զոր օրինակ Մեյեի, ապա Դյումեզիլի կողմե, հայ բառակազմության և համաձայնության մասին զանազան աշխատություններուն մեջ: Սակայն, մեր գիտակցությամբ, ոչինչ հայերենի մասին չէ ուսումնասիրված նոր հետազոտության լուսով: Հայերեն լեզուն իրապես մեզի կը փոխանցե դերանվանական մասնիկներու մասին խիստ հնաքանական լեզվի մը վիճակը և բաղդատական քերականությունը մեզի թույլ կու տա հայ դերանվանական դրության և համաձայնության ինքնատպությունը ավելի լավ ըմբռնելու:

Հայ ցուցական դերանունները՝ սա, դա, նա կամ այս, այդ, այն, երեք անձերուն վերաբերող հետևյալ հնդեվրոպական ցուցական դերանուններեն ծնունդ առած են փոխադարձաբար՝ -*k̂o-՝ հունարեն σήμερον < *k̂i-āmeron, κεῖνος, ἐ-κεῖ, հին սլավերեն՝ si, գոթերեն՝ hi- (himma "huic", hina "huc"), լատիներեն՝ cis, citrā, ce-dō, his-ce և մանավանդ հաթերեն՝ kā-, ki- . - *to-՝ հունարեն՝ τό, սանսկրիտ-իրաներեն՝ ta-, հին սլավերեն՝ to, գոթերեն՝ þa. -*no-՝ հին սլավերեն՝ onŭ, լիթվաներեն՝ añs, իրաներեն՝ ana-, սանսկրիտ՝ anena, հունարեն՝ (ἐ)κεῖνος = κε-ει̃νος, հաթերեն՝ eni-, uni-, և այլն:

Անձնական վերաբերության հայերենի դրությունը նոր կազմություն մը կը թվի ըլլալ հին հնդեվրոպական ցուցական և հողային իմաստեն քխած:

1. նա ցուցական դերանունի և -ն մասնիկի հաճախակի գործածությունը կրկնաքանական արժեք ունի, հիշեցնելով անմիջական նախորդ տողը, զոր օրինակ՝

ըստ Ղուկասու 1.36

և ահա Եղիսաբէթ ազգական քո և նա յղի է ի ծերութեան իւրում

καὶ ἰδοὺ Ἐλισάβετ ἡ συγγενίς σου καὶ αὐτὴ συνείληφεν υἱὸν ἐν γήρει αὐτῆς

Ղուկ. 3.16

բայց գայ զաւրագոյն քան զիս, զորոյ չիմ բաւական բառնալ զկաւշիկս, նա մկրտեսցէ զձեզ

ἔρχεται δὲ ὁ ἰσχυρότερός μου, οὗ οὐκ εἰμὶ ἱκανὸς λῦσαι τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ· αὐτὸς ὑμᾶς βαπτίσει.

Ըստ դասական օրենքի <u>ցձեց</u> դերանունը պիտի կարոտեր <u>դա</u> ցուցականի: Սակայն կրկնաբանական պաշտոնը /միասին կապելու պաշտոնին հետ/ որոշած է ցուցականի կերպը: Այս կրկնաբանական պաշտոնը հնդեվրոպական *ne/o/i/u մասնիկին լավ հաստատված է - հաթերեն՝ eni -ի մեջ, kā- ցուցականի դեմ /որ հետևյալը կը ծանուցանե/, զոր օրինակ՝ eniššon memišta "er sprache so" /անմիջական նախորդին վերագրյալ/ - հունարեն՝ ὅνι, ὅνυ, ὅνε -ի մեջ /արկադյան/, ὅδε ցուցականի դեմ:

Կապելու պաշտոնը նաև լավ հաստատված է հնդեվրոպական լեզուներուն մեջ: Սանսկրիտ՝ nu, na, լիթվաներեն՝ ne, հին սլավերեն՝ neže ,,ինչպես,, , լատիներեն՝ donec, ne-m- , num, հաթերեն՝ nu ,,և,, , na / na a, namna, nasta -ի մեջ/:

2. Սա ցուցականի մի քանի օրինակները առաջին անձի վերաբերության դրությամբ չեն բացատրվեր, զոր օրինակ՝ Ղուկ. 8.25

Ո՞վ արդեաւք իցէ սա՝ զի հողմոց և ջրոց հրաման տայ
τίς ἄρα οὗτός ἐστιν, ὅτι καὶ τοῖς ἀνέμοις ἐπιτάσσει καὶ τῷ ὕδατι /առանց առաջին անձի վերաբերության/:

Այս օրինակները մեզի կը փոխանցեն *k̂e/o/i/u հնդեվրոպական դերանվանական թեմային մնացորդ արժեք մը, հաթերեն kā-/ki- ով հաստատված / kiššan memišta "er sprache folgendermassen" /: Հայերեն առաջին անձի վերաբերության դրությունը նաև ծնունդ առած է հնդեվրոպականեն: Հաթերեն՝ kā-, բացի իր ցուցականի արժեքեն, առաջին անձին կը վերաբերի, apā-ի դեմ երկրորդ և երրորդ անձերուն համար միասին.

kez KUR - az -- apiz KUR - az
"aus meinem Lande -- aus deinem Lande" :

3. *do- դերանվանական թեմային սկզբնական արժեքը հայերեն դա-ի մեջ այլևս ճանաչելի չէ: Բայց երրորդ անձին վերաբերությունը միայն հայերենի մեջ սիստեմաբանությունն տարբեր հնդեվրոպական լեզուներու մեջ նախագծված ուղղության մը / "Du - Deixix" /:

1/. Լատիներեն՝ is-te, ումբրերեն՝ es-tu, հին ժամանակներեն ի վեր երկրորդ անձի կը վերաբերին /ոչ միայն անջրպետային/.
PLAUTE, Mostellaria, 47 tu ibi istos habeas turtures
TÉRENCE, Andria, 849 quid istic tibi negostist ?

2/. Հոմերական հունարեն՝ οὗτος լատիներեն iste -ի պես, կը գործածվի, զոր օրինակ՝
Π 30 μὴ ἐμέ γ' οὖν οὗτός γε λάβοι χόλος

ὸν σὺ φυλάττεις

3/ Լիթվաներեն՝ tè . tè nèškis "nimm das mit".

Այսպես, հայերենը՝ հնդեվրոպական կապելու արժեքը մը սկսյալ, զերակշիռ ըրած է անժնական վերաբերութիւնը, ուրիշ հնդեվրոպական լեզուներու մեջ ծածուկ:

Այս դասախոսութեան ավելի կատարյալ բնագիրը Revue des Etudes Arméniennes-ի մեջ պիտի հրատարակվի:

Р.ЯКОБСОН (Кембридж, США)

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ВАХАГН В СВЕТЕ СРАВНИТЕЛЬНОЙ МИФОЛОГИИ

Книгу VṚTRA et VṚƟRAGNA , совместную работу Э.Бенвениста и Л.Рену (Париж, 1934), открывает мудрый завет первого соавтора: "Мифологический факт является в первую очередь языковым фактом". В силу названного методологического принципа два этимологически родственных образа - иранский VṚƟRAGNA и индийский VṚTRAHAN - поддались более точному учету. Однако тот же, но шире примененный языковедческий подход позволил монографии Ж.Дюмезиля, "VAHAGN" (Revue de l'histoire des religions, CXVII , 1938), внести несколько коррективов, а именно: пристальный учет экспансии индоиранского мифа из Ирана в Армению и внимательный разбор девяти стихов о VAHAGNE в армянском памятнике пятого века дал возможность восстановить пропуск в иранских текстах, пробел, объяснимый глубоким стилистическим различием между авестийским перечнем репертуара чудодейственных воплощений героя и сохранившимися в индийской и армянской литературе прославлениями одного, основоположного чуда, дошедшими до нас в индийской и в армянской письменности.

Ирано-славянская диффузия мифа в свою очередь требует расследования. Мифологические показания древнерусской письменности называют в числе богов СВАРОГА и его сына СВАРОЖИЧА, отожествленного с солнцем и делящего свой патроним с главным идолом полабского храма в Ретре, согласно описанию очевидца. В пограничных, частью онемеченных округах ляхитских и словенских корней наблюдатели, по свидетельству чешского историка Яна Пейскера, обнаруживают "многочисленные" примеры возвышенностей с названиями, таящими имена Сварога и Сварожича, в единичных случаях с сохранением начального s , но чаще с табуированным t : таковы Swarożyno Siodło, Twarożna góra, Twaraschitzberg.

Наиболее вероятным источником славянского, явно заимство-

ванного имени SVAROGЪ, надо считать иранское мифологическое имя VṚƟRAGNA с его задним открытым гласным между вибрантом и велярным согласным. Если непосредственным образцом для армянского имени VAHAGN послужил исторический вариант VARHRAGN , то славянская форма наиболее тесно связана с диалектным среднеиранским обликом VARAGN , на который в 1950 году обратил наше внимание ученый иранист П.Тедеско.

Начальный согласный славянской формы - либо новый пример беглого s , либо контаминация с ходовым славянским корнем svar- , означающим "отповедь, распрю" и созвучным семантически с иранским VṚƟRA , "сопротивление", т.е. первой частью составного имени VṚƟRAGNA.

В числе десяти перевоплощений авестийского VṚƟRAGNA седьмое, выделенное магией числа, занимает особливо значимое место в характеристике героя, превращая последнего в наивысшей породы сокола, VĀRAGNA . Бенвенист (стр. 34) справедливо усматривает увлекательную возможность предположить, что в основе формы VĀRAGNA - лежит значение "сокрушитель обороны", и таким образом "подлинное этимологическое родство сблизило бы бога VṚƟRAGNA с птицей, раскрывающей его сущность". Однако тот же исследователь предусматривает равно и вероятие обратного хода вещей, т.е. применение этимологии народной, основанной на прославленном сходстве сокола и божества в зоркости, в стремительности полета и в боевом натиске.

Каков бы ни был исторический порядок соотношения между божеством и его седьмым перевоплощением, несомненен факт славянского размежевания обоих аспектов, т.е. божества VṚƟRAGNA и его воплощения VĀRAGNA . Самый бог и его порождение развернуты в вертикальную двоицу, а именно семейство - СВАРОГЪ и его сын под патронимом СВАРОЖИЧЬ, собственным именем ДАЖЬБОГЪ, а также нарицательным и ласкательным среднего рода СЪЛНЬЦЕ, чему в Ведах соответствует VṚTRAHAN с его новосозданным светилом, а в армянском мифе VAHAGN выходит из пламени с огнем волос, огнистой бородой и глазами-солнышками. В восточнославянской Повести временных лет ДАЖЬБОГЪ сочетается с грамматическим приложением ХЪРСЪ, т.е. с эпитетом "лучезарный", словообразовательным сородичем авестийского XVARəNAH- "священное озарение", "лучистое благо". XVARəNAH- - увенчивает два воплощения, седь-

мое, т.е. XVARəNAH- , и первое воплощение VAHA (слав. ВѢТРъ с активным одушевленным суффиксом).

Горизонтальный параллелизм сближает в древнерусской литературной традиции ДАЖЬБОГА с его собратом СТРИБОГОМ, по закону импликации требующим в перечнях богов присутствия ДАЖЬБОГА.

Оба божества сцеплены тождеством второй части своих сложных имен (-бог), а также императивом и реальным значением первой части: "податель благосостояния" - солнце, и "раздатчик" - ветер (ср. ст. чеш. strieti и др. рус. stréti). Недаром потомки СТРИБОГА зовутся "вѣтри" и формулы, посвященные ДАЖЬБОГУ и СТРИБОГУ, объединены сомкнутой сетью выразительных параномазий: вѣтри, стрибожи стрѣлами; обида дажьбожа убуди. Ветер в Ведах провозглашает: "Меня зовут тем, кто рассевает". Схожие функциональные двоицы обиходны в индоевропейских мифологических системах; ср. вед. BHAGA-AMÇA , др. гр. ΑΝΣΗ-ΠΌΡΟΣ (L.R. Palmer).

Усвоение иранской формы VĀRAGNA- обозначавшей воплощение бога VRəRAGNA в высшую разновидность сокола (Würgfalke, cinereus) и распад связи между обоими именами характерны для славянского языкового мира, где название сокола приобрело языковую окраску, существенно отличную от божеского имени. Это название сокола частью сохранило свое орнитологическое значение, частью распространиловъ и на другие виды соколов или хищных птиц вообще, большей частью же сохранило идею демонического характера иранской мифологической птицы. Образ демонической птицы получил широкое распространение в западнославянских языках и в западной окраине южнославянского языкового круга, как свидетельствуют краеведческие показания двух последних веков. Лабиальный приступ формы VĀRAGNA- сменился предвокальным йотом, или же иранское сочетание начального а с долгим р дало ход метатезе: ар < ра . Оба перехода распространены во всех перечисленных языках, причем формы на Х- особенно привычны в языках с переходом конечных звонких мгновенных велярных в соответствующие длительные. Несколько примеров: словинские JÁROG, JÁROŽICA , RÁROH , RÁROG ; польские JAROG, RARÓG ; силезский JARÁŠEK; чешские RÁRACH, RARÁCH, RARÁŠ, RARÁŠEK, RADÁŠEK (ю. чеш., формы с расподоблением внутренних согласных), RARAŠIK , RARÁŠČATA , RÁROŽ , RÁROHY , RAROH, RAROCH; словацкие

RÁROH , RARÁŠIK . Подробные обзоры чешских поименных мифических существ разработали языковеды Ján Kořínek (Listy filologické LX , 1933) Václav Machek (Linguistica slovaca III , 1941). в своих соображениях о связи форм славянских обозначений сокола вообще и демонической птицы в частности с иранским VĀRAGNA- и поставил рассудительный вопрос о зависимости славянского, преимущественно фольклорного слова от иранского источника.

Мифологическое сходство обоих имен не подлежит сомнению. Чешский Рарах, которому краевед A. Hajný посвятил обстоятельный очерк, отличается теми же чертами ("Rarášek," Věstnik: Rozhledy historické, topografické, statistické, národopisné, Školské po okresním hejtmanství Poděbradském, 1898, No. 2, стр. 20-22).

В своих демонических характеристиках и функциях, вся эта славянская словесная семья проявляет целый ряд ярких сходств с иранскими образцами, особенно с именем, данным в Авесте седьмому (из основных) воплощению бога VṚƟRAGNA и другому из его главных воплощений, т.е. первому. Ветер и огонь - краеположные стихии, характеризующие Рараха, как свидетельствует Hajný:

"Люди у нас представляют себе Рарашка в виде летящего над горизонтом огня. Портной возвращался поздней ночью домой. Внезапно он увидел над собою на небе огонь, будто огненную пулю. Он испугался и пошел быстрее домой. Но огонь непрерывно шел за ним до самой деревни. Устрашенный бедняк прибежал домой и созвал домочадцев посмотреть на огонь. Все еще видели, как тот влетел в соседнюю деревню и там опал. Это был несомненно Рарашек. Следует напомнить, что бурный ветер у нас тоже носил имя Рарашек. В сильном вихре, который подымает пыль и мусор и уносит все это столбом ввысь, люди усматривают Рарашка, и всячески его избегают".

Если Рарашек враждебен человеку, он разносит и обращает в прах весь его несжатый хлеб. Способность превращаться в различных птиц и зверей повсеместно приписывается Рарашку. Это демон огненного тела и, превращаясь в змею, днем и ночью испускающий искры. Рарашек все чаще представляется волшебной птицей, перья которой обладают магической силой. Из зоба этой чудодейственной птицы вылетает зной, подлинное дыхание Рарашка.

Чудотворный характер, приписываемый рождению, точнее перерождению, которое переживают ведийский VṚTRAHAN и армянский VAHAGN находит себе параллель в чешском фольклорном преданию о том, как создается, точнее воссоздается, Рарах. Девять мифологически изысканных условий необходимы для создания Рарашка. Он должен быть первым птенцом из первого яйца первого сноса, и курица должна быть вся черная без единого перышка иного цвета. На этом яйце не может сидеть курица, а высидеть его может только мужчина, охраняя его под мышкой и на припечьи в течение девяти дней и девяти ночей, не молясь и не моясь.

Любопытны примеры скрещения обеих славянских разновидностей *svar-* и *jar-* в разнообразном применении к суши *non plus ultra* по выражению П.Сырку, исследовавшему румынский диалектизм *сфарог* восточнославянского происхождения (*Ж.М.Н.П.*, CCLI , май, 1887) и, с другой же стороны, в чешских диалектах RÁROŽ ("дотла иссушенный хворост") и в словацких RÁROHY ("валежник").

О.С.ШИРОКОВ (Москва, СССР)

ОБЩЕИНДОЕВРОПЕЙСКИЙ И АРМЯНСКИЙ КОНСОНАНТИЗМ

Признаки, характеризующие не отдельную фонему, а весь слог, морфему или слово в целом, называются просодическими[1]. В различных индоевропейских языках таким просодическим признаком является ударение[2], в финно-угорских и тюркских - ряд гласных[3], в чукотском - подъем[4]. Фонологические ограничения, относящиеся к структуре морфемы или слова, также следует считать явлением просодическим.

Такими ограничениями в реконструкциях корней общеиндоевропейского праязыка являются разного рода запреты на употребления некоторых шумных согласных: в двухконсонантном корне не могло быть сразу двух согласных т.наз. "звонкой" серии (не было корней типа *ded); если одна из согласных принадлежала к глухой серии, то другая не могла принадлежать к т.наз. "придыхательной" серии (не было корней типа *tedh или *dhet)[5]. Допустимые структуры корней, содержавших две шумные согласные, сводятся к шести типам (условно p, t означают любые согласные первой серии разных рядов, bh, dh - второй серии разных рядов, d - третьей серии; две согласные одного ряда и серии в одном корне не допускались):

pet	ped	dep
bhedh	bhed	debh

Поскольку согласные первой ("глухой": p, t, k) серии находились в дополнительном распределении с согласными второй ("придыхательной": bh, dh, gh) серии, то мы не можем считать, что фонологические различия между первой и второй сериями характеризовали слог-корень (морфосиллабему) в целом, это была супрасегментная, просодическая характеристика. Морфосиллабемы первой и второй серии могли либо не содержать согласных третьей (т.наз. "звонкой": d, g) серии, либо содержать согласные третьей серии в начале морфосиллабемы, либо содержать их

в конце, при этом согласные третьей серии не могли принадлежать к губному ряду (для общеиндоевропейских корней нет надежных этимологий с согласной *b). Допустима гипотеза, что наличие или отсутствие согласных третьей серии было связано с движением тона: ровный тон при отсутствии третьей серии, движение тона вверх или вниз при появлении согласных третьей серии в начале или конце морфосиллабемы. На это предположение наталкивают некоторые типологические сопоставления.

В классических индоевропейских языках слог считался долгим, если после слогообразующей гласной (даже краткой "по природе") следовала группа согласных или гемината (т.наз. "долгота по положению")[6]. В латинском языке такой долгий слог мог перетягивать на себя музыкальное ударение[7]. Следовательно, место латинского ударения могло быть связано как с долготой гласного, так и с долготой последующей консонантной группы[8].

В тосканском наречии итальянского языка старые (латинские) глухие интервокальные согласные последнего слога обычно озвончались, если предпоследний слог не был ударным (т.е. имел исконную краткую гласную), но сохраняли глухость (т.е. напряженность), если предшествующий слог имел ударение (а в данном случае это могло быть лишь при исконной долготе гласного)[9]: nepōte- "внук" ⟶ тоск. nipote , но epĭscŏpu- "епископ" ⟶ тоск. véscovo . Подобного же рода зависимость интервокального озвончения от места первоначального ударения реконструируется и для общегерманского праязыка (закон Вернера): гот. brothar (ср. гр. φράτηρ), но fadar (гр. πατηρ) - интервокальный согласный не озвончается после ударения, предшествующее ударение связано с глухостью или напряженностью последующего согласного.

Согласно второму закону Фортунатова, индоевропейская длительная долгота развивалась в слогах с долгими сонантами, а прерывистая долгота - в слогах с краткими сонантами[10]. Согласно третьему закону Фортунатова, литовско-славянское ударение перетягивалось на слог с длительной долготой, если первоначально предшествующий ударный слог не имел длительной долготы[11] (лит. barzdà , рус. борода́ ← *bórd(z)d-ā , но várna , ворóна ← *vórn-ā). Здесь также выявляется связь интонации, ударения и долготы (т.е. напряженности) согласного (сонанта) как

явлений просодических (а не фонетических)[12].

Поскольку долгота согласных и гласных, "длительная долготность", согласно ларингальной концепции, объяснялась традиционно как результат воздействия "сонантических коэффициентов", то, если принять просодическую гипотезу (восходящую своими корнями к концепции Ф.Ф.Фортунатова), мы должны будем и эти коэффициенты-ларингалы трактовать тоже как просодические признаки. На просодическую природу ларингалов (или "прерывистых толчков") указывают и некоторые факты индоевропейской комбинаторики и нейтрализации[13].

Индоевропейские примеры указывают, что просодическое выделение слога (силлабоморфемы) было связано скорее всего с озвончением начальной согласной и напряженностью (длительностью или глухостью) конечной согласной, ударность препятствовала озвончению последующей интервокальной согласной (ср. закон Вернера)[14].

Типологические сопоставления показывают, что в аморфных языках с тональными признаками силлабофонем падающий тон предшествует звонким согласным, а ровный или восходящий - напряженным глухим[15]. В слогах ровного низкого или восходящего тона могут развиваться начальные ненапряженные-придыхательные согласные, а в слогах ровного высокого или нисходящего тона - начальные напряженные непридыхательные (глухие)[16].

Приняв предположение, что появление согласных третьей (ущербной в губном ряду) серии в начале или в середине корней было связано с движением тона, мы должны попытаться выяснить, какого характера была эта третья серия по отношению к признакам "звонкость" и "напряженность". Третья серия имеет глухие соответствия в агнео-кучанских (t, k), армянском (տ, ծ, կ), хетто-лувийских (t, k), германских языках (t, k, g) и звонкие соответствия в арийских (d, j, g), славянских (д, з, г), балтийских (d, ž, g), албанском (d, dh, g), греческом (δ, γ, β), италийских (d, g, gu), кельтских языках (d, g). Традиционная реконструкция, придававшая особое значение данным санскрита, приписывала третьей серии звонкость: (*b), *d, *g', *g, *g^{u}. Однако сама система древнеиндийского консонантизма не может считаться архаичной: в ней, в качестве специфического новообразования, возникла серия глухих придыхательных (ph, th, ch, kh), а это могло быть

связано с разного рода передвижениями первоначальных серий согласных. В качестве опоры в реконструкции мы должны взять такие индоевропейские языки, которые имеют противопоставления именно трех (а не четырех и не двух) серий. Такими архаичными языками являются только армянский и греческий:

փ, թ, ս, ք	π, τ, κ
բ, դ, ծ, գ	φ, ϑ, χ
պ, տ, ծ, կ	β, δ, γ

Армянская первая серия глухих ненапряженно-придыхательных (обозначим ее условно буквой թ) физически (артикуляционно-акустически) должна была соответствовать греческой второй (обозначим ее буквой ϑ). Об этом говорит передача греческих заимствований в грабаре: փիլոն ← φαιλόνη, փիլիսոփոս ← φιλόσοφος, թատր /թէատրոն/ ← θεατρον, թեմ ← θέμις, հեթանոս ← ἔθνος, ստամոքս ← στόμαχος, կոնք ← κόγχη, քարակ ← χάραξ, կաթողիկոս ← καθολικός (ср. груз. ეკთელიკოსი), պատրիարք ← πατριάρχης ; но генетически греческой второй (ϑ) соответствует армянская вторая серия (դ). Армянская вторая звонкая серия (դ) физически должна была соответствовать греческой третьей (δ): բեմ ← βῆμα, կաղամբ ← κράμβη, դափնի ← δάφνη, պողիպող ← πολύποδος, պատագրոս ← ποδαγρός; но генетически греческой третьей (δ) соответствует армянская третья (տ). Армянской третьей напряженно-глухой (непридыхательной) серии (տ) физически должна была соответствовать греческая первая (τ): պօտուռում /պաւտռում/ ← ἱππόδρομος, պնակ ← πίναξ, պապաս ← παππάς, տելետի ← τελευτή, կիր ← κύριος, կոկորդիլոս ← κροκόδειλος, եկեղեցի ← ἐκκλεσία (груз. ეკლესია); но генетически греческой первой серии (τ) соответствует армянская первая (թ). Перед σ в греческом в качестве фонологически неотмеченного варианта выступала вторая серия (φ, χ), передававшаяся армянскими փ, ք груз. ფ, ჯ : քսիփիէ ← ξιφίας, լիփս ← λίψ (ср. груз. ლეჯსი ← λέξις), ср. древнейшие эпиграфические написания (аттические и кикладские УШ-УП вв. до н.э.) ΕΔΟΧΣΕΝ, ΝΑΧΣΙΟΣ, ΧΣΕΝΟΣ, ΦΣΕΥΔΕΑ. Эти соотношения можно представить на схеме, где по часовой стрелке обозначены физические (артикуляционно-акустические) соответствия, а против часовой

стрелки - генетические:

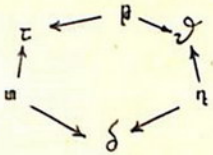

Силлабоморфемы, не имевшие согласных третьей (m, δ) серии, характеризовались, по-видимому, ровным тоном. В армянском первая (p) серия отличается от второй (η) глухостью/звонкостью, в греческом первая серия (τ) отличается от второй (ϑ) напряженностью/придыхательностью. Если принять типологическое предположение, что напряженность и глухость были связаны с высоким тоном, а ослабление напряжения и озвончение - с низким, то возможно допущение, что силлабоморфемы первой серии имели первоначально ровную высокую тональность, а силлабоморфемы второй серии - ровную низкую тональность. При соединении силлабоморфем низкая тональность предшествующей корневой морфемы ассимилятивно передавалась последующей служебной морфеме, получался своего рода тональный сингармонизм[17]. Именно так можно интерпретировать закон Бартоломэ в арийских (индо-иранских) языках: др.-инд. dagdhá- "сожженный", buddhá- "побужденный", labdhá- "полученный", dagdhum "жечь", boddhum "возбуждать", labdhum "брать" (причастия на -ta- , инфинитивы на -tum от корней dah-, budh-, labh-, первоначально имевших только согласные второй серии, низкая тональность распространилась на все слово, получился своего рода "сингармонизм", вызвавший озвончение аффиксов: -ta-, tum- → -dha-, -dhum); при корнях с согласными первой (глухой) серии соответствующий просодический признак (высокая тональность) также распространился на все слово: taptá- "нагретый", kshiptá- "брошенный". В греческом языке также сохранились следы прогрессивной ассимиляции второй серии (распространение признака ненапряженность-придыхательность на суффикс): *παϑ-σκω→πάσχω "терплю", *λεχ-σκἔ→λέσχη "спальня" (но *δικ-σκο-ς→ δίσκος "метательный диск"). Однако при образовании от корней, оканчивавшихся на согласный третьей серии, в арийском такой прогрессивной ассимиляции (продвижение корневого тона на суффикс) не происходило, стык последней согласной корня и на-

чальной согласной суффикса имел глухую окраску: др.-инд. yuk-tá- "соединенный", datta "данный", инфинитивы yoktum, chettum "резать" (от корней yuj-/yug-, dā-/dad-, chid-). Из этого, по-видимому, можно заключить, что третья серия в арийском первоначально не была звонкой и могла быть связана не с понижением, а с повышением тона (что характерно для глухих), согласным третьей серии могло предшествовать ударение (ср. закон Вернера).

Такой гипотезе можно противопоставить иное предположение: формы yukta-, datta- так же, как и tapta-, kshipta- - древнего, общеиндоевропейского (или, по крайней мере, общеарийского) происхождения, в то время как dagdha-, budha-, labdha- (так же как авест. aogda- и т.п.) - более позднего происхождения, а поэтому и не могут служить в качестве доказательства древности прогрессивной ассимиляции по звонкости. Этому, однако, противоречат лит. dẽgtas "сожженный", гр. ἀπύστος "несведущий", говорящие об общеиндоевропейском происхождении таких причастных форм. Однако форма гр. μίσγω "смешиваю" ← *μιγ-σκω показывает на прогрессивную ассимиляцию (по звонкости) и третьей серии. По-видимому, это уже греческое явление, развившееся после озвончения третьей серии, в то время как древнеиндийские формы datta-, yukta-, авест. yuhta- отражают состояние, когда в общеарийском третья серия еще не была звонкой. Ранняя общеарийская система трех серий была, таким образом, очень близка к армянской.

На первоначальное отсутствие признака "звонкость" у третьей серии косвенно указывают типологические сопоставления в связи с ущербностью лабиального ряда. Индоевропеистика не располагает хорошими этимологиями, где бы греческой регулярно соответствовала армянская ց . Между тем, обычно в различных языках наблюдается неустойчивость именно глухих губных (ср. исчезновение и.-е. *p в кельтских языках, переход *p- → h- в армянском, *p → φ → h в японском); из этого можно заключить, что звонкость греческой β , лат. b , слав. б была вторичной[18]. Однако, поскольку не звонкой была также и первая серия, то следует предполагать, что различие между первой (p, t) и третьей (ց, δ) сериями заключалась в каком-то дополнительном признаке, возможно в особого рода модуляции гор-

тани или стенок глотки (т.наз. "эмфатичности"). Можно предположить, что такими глухими модулированными были согласные первой серии (что позже и отразилось в армянской придыхательности)[19], третья же серия была фонологически неозначенной. При таком предположении следует допустить, что в сигнификативно слабых позициях (при фонологической нейтрализации) именно неозначенная третья серия должна была бы выступать в качестве непосредственного представителя гиперфонем (в качестве общего варианта фонем, нейтрализующихся по сериям не под влиянием ассимиляции).

Однако в качестве такого общего позиционного варианта в позиции после *s- выступала, по-видимому, не третья, а первая серия (которую, следовательно, и следует считать неозначенной): гр. γράφω "пишу (← вырезаю, выцарапываю)" - σκέπαρνος "топор", γώψ "галка" - σκώψ "филин", γέλγις "долька чеснока" - σκελλίς "головка чеснока", γουνία/σκόρυς "мирт", βάταλος/σπάταλος "утопающий в роскоши" и др.[20]. Кроме того, и сама дистрибуция серий в пределах одной индоевропейской морфосиллабемы говорит скорее о фонологической означенности (т.наз. "маркированности") третьей серии: в отличие от первой и второй серий третья серия может встретиться в одном корне только один раз (другие согласные корня не могут принадлежать к третьей серии), сфера ее употребления уже, кроме того, она дефектна в губном ряду. Ареально-типологические сопоставления показывают, что у глухих согласных дефектной в губном ряду бывает серия, означенная дополнительной модуляцией глотки ("эмфатичность", фарингализация) или гортани (абруптивность, ларингализация). В семитском корне первоначально отсутствовали губные "эмфатические" согласные[21]; в нахско-дагестанских языках губные абруптивные - позднего происхождения[22]. Следует иметь в виду как возможность древнейших семитско-индоевропейских контактов, так и индоевропейско-восточнокавказских (в частности - армянско- - алародийских)[23]. В нахско-дагестанских языках дефектная в губном ряду глухая серия отличается от серии простых (ненапряженно-придыхательных) глухих абруптивностью, в семито-хамитских - "эмфатичностью", в армянском - напряженностью (в то время как ненапряженные глухие сопровождаются придыхательностью)[24]; это согласуется с типологическими гипотезами о происхождении гр. (β), δ , γ , др.-инд. (bʰ), dʰ , gʰ , герм.

p , t , k из глоттализованных (абруптивных) согласных[25].

К похожим выводам можно придти и другим путем. Статистическое обследование большого числа фонологических систем самых различных языков выявило закономерные соотношения между распространенностью в разных языках того или иного типа фонем, их частотностью в системе одного языка и их дифференциальными признаками. Оказалось, что одни из комбинаций дифференциальных признаков бывают более рецессивными (менее распространенные в языках, менее частотные), другие - более доминантными (более распространенные и частотные)[26]. Обычно рецессивность совпадает с фонологической означенностью, а доминантность - с неозначенностью[27]. Среди согласных зубного ряда наименее доминантной оказывается глоттализованная, среди глоттализованных согласных более рецессивной оказывается губная[28]. В свете этих данных предположение о глоттализованности (и отсутствии звонкости) у крайне редкого и.-е. *b и других согласных той же (третьей) серии кажется не лишенным оснований[29]. В диахронической фонологии также типологически допустимо происхождение звонких согласных из глоттализованных[30].

По-видимому, нет необходимости настаивать на означенности незвонкой третьей серии именно глоттализованностью-абруптивностью (т.наз. "глоттальная гипотеза"); более вероятным сейчас представляется просто ее особая напряженность, интенсивность смычки[31]. При этом допустимо и такое предположение: пары согласных первой (τ , β) и второй (ϑ, η) серий были позиционными вариациями (напряженно-глухая вариация фонемы появлялась при высокой тоновой окраске морфосиллабемы, ненапряженная или звонкая вариация - при низкой); им, как фонологически неозначенным, противостояла означенная "третья" серия (δ), ущербная в губном ряду, которая оказывалась нейтральной по отношению к высоте просодической окраски, не имела позиционных (зависимых от характера просодии) вариаций:

	губные	переднеязычные	превелярные	поствелярные
(Неозначенная полная серия)	P/b(h)	t/d(h)	k'/g'(h)	k^u/g^u(h)
	P/b(h)	t/d(h)	k'/g'(h)	k^u/g^u(h)
(Означенная ущербная серия)	(п)	т	к'	$к^u$

Для общеиндоевропейской эпохи восстанавливаются лишь две фонологических серии, но при этом неозначенная серия выступает в двух вариациях. Фонематизация этих вариаций была связана с просодической перестройкой морфем и слов, появлением словесного ударения (это, по-видимому, происходило уже по-разному в диалектах общеиндоевропейского праязыка периода его распадения).

ПРИМЕЧАНИЯ

I. Кузнецов П.С. К вопросу о фонологии ударения (I948) - в кн.: Реформатский. Из истории отечественной фонологии. М., I970, с.360-367. Он же. Проблема дифференциальных признаков в фонологии и разграничение различных типов их. - Исследования по фонологии. М., I966, с.I99-2I6.

2. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. М., I979, с.I6-I8, 69.

3. Бодуэн де Куртенэ И.А. Резья и резьяне. - "Славянский сборник" Ш, СПБ., I876, с.322-323; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) (I955) - в кн.: Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., I970, с.409-4I3. Он же: Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. - "Исследования по фонологии", М., I966, с.I84-I98.

4. Широков О.С. Структура чукотского сингармонизма. - "Проблемы структурной лингвистики. I972". - М., I973, с.586-599; Он же: Фонематическая система чукотского вокализма. - "Вопросы языкознания", I974, № I, с.68-75.

5. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. М., I980, с. II3.

6. Тронский И.М. Древнегреческое ударение. М.-Л., I962.

7. Тронский И.М. К вопросу о латинском ударении (циркумфлекс). - Сб. "Памяти академика Льва Владимировича Щербы". М., I95I, с.66-68.

8. Широкова А.В. Территориальная дифференциация языка. М., I979, с.30, 40-4I.

9. Широкова А.В. Там же, с.77.

I0. Fortunatov Ph. Zur vergleichenden Betonungslehre den lituslavischen Sprachen. - "Archiv für slavische Philologie", Berlin,

1880, N 4. Ср. Широков О.С. Филипп Федорович Фортунатов. - "Вестник Московского Университета, Сер. 9", 1979, № 6, с.49.

11. Фортунатов Ф.Ф. Об ударении и долготе в балтийских языках. - "Русский филологический вестник", т.33, Варшава, 1895; другое толкование этих явлений дано в законе Соссюра (см. Герценберг Л.Г. Морфологическая структура слова в индоиранских языках. Л., 1972, с.161-162).

12. Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. Л., 1981, сс. 38, 153-158. Воронцова М.В. Индоевропейский вокализм в концепции Ф.Ф.Фортунатова - "Вестник Московского Университета. Сер. 9", 1982, № 5, с.42-43; Чекмонас В. и Воронцова М.В. Новая теория индоевропейской просодии. - "Вестн.Московского Университета. Сер. 9", 1983, № 1, с. 91-96.

13. Mayrhofer-Passler E. Der indogermanische Ablaut als funktionelles Element. - "Revue des études indoeuropéennes", 1947, t. IV, p. 365-404; Она же: Der Quantitäts-Ablaut in den indogermanischen Sprachen. - "Studien zur indogermanischen Grundsprache. Arbeiten aus dem Institut für allgemeine und vergleichende Sprachwissenschaft, 4, Wien, 1952, S. 15-22; Кличков Г.С. Консонантизм и структура слова (развитие системы шумных в индоевропейских языках). АДД, М., 1967, с.18, 23-25, 29; Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. Л., 1981, с.41-43.

14. Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики, Л., 1981, сс.9-13, 148.

15. Wolfenden E. Concerning the variation of final consonants of word-families of Tibetan, Kachin and Chinese. - "Journal of the Royal Asiatic Society", 1937, p. 625-655; Downer G. Derivations by tone change in classical Chinese. - "Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London)" 1959, vol. 22, p. 258-290;
Юань Цзяхуа. Диалекты китайского языка. М., 1965.

16. Benedict P.K. Sino-Tibetan. Cambridge, 1972; idem. The Sino-Tibetan Tonal System. - "Langue et technique, nature et société, en hommage à A.G.Haudricourt", t. 1. Paris, 1972,

p. 25-33; idem. Tibeto-Burman Tones with a Note on Teleo-Reconstruction. Acta Orientalia" (vol. XXXV, Havniae), 1973, p. 127-138; idem. Sino-Tibetan. - "Journal of the American Oriental Society", New Haven, 1976, v. 96, p. 167-197; Mallieson I. Tone Effects on Consonants. - "Journal of Phonetics", vol. 6, 1978. N 4, p. 237-343; Kun Chang. The Tibetan Role in Sino-Tibetan Comparative Linguistics. - "Proceedings of the Csoma De Körös Memorial Symposium. Bibliotheca orientalis Hungarica" (v. XXIII), Budapest, 1978, p.53.

17. См. о сингармонизме как просодическом явлении - Бодуэн де Куртенэ И.А. Резья и резьяне, с. 322-323; Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма, с. 184-198.

18. Pedersen H. Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute. - Det kuniglige Danske Videnskabernes Selskab. København, 1951, Bd. 32, N 5. Ср.: Андреев Н.Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка. - ВЯ, 1957, № 2, с.7-8.

19. Rasmussen I. Haeretica indogermanica. A selection of Indoeuropean and pre-Indoeuropean studies. København ("Historisk-filosofiske Meddelelser udg. af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab", Bd. 47-3), 1974.

20. Siebs Th. Anlautstudien. - KZ, 37 (1904), S. 277 ff.; Furnée E.J. Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen mit einem Appendix über den Vokalismus. The Hague, 1972, S. 110.
Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики. Л., 1981, с. 125-126.

21. Дьяконов И.М. Семито-хамитские языки. М., 1965, с. 17-18; Липин Л.А. Аккадский язык. М., 1964, с.28; Сегерт С. Угаритский язык. М., 1965, с. 20; Шифман И.Ш. Финикийский язык. М., 1963, с.24; Бауэр Г.М. Язык южноаравийской письменности. М., 1966, с.36; Старинин В.П. Эфиопский язык. М., 1967, с.21.

22. Бокарев Е.А. Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961, с.54-58; Гигинейшви-

ли Б.К. Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси, 1977, с. 81.

23. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме. - ВЯ, 1958, № 1, с.75.

24. Хачатрян А.А., Айрапетян В.Н. Экспериментальное исследование согласных фонем армянского языка. Ереван, 1971, сс.46, 66. Ср. Якобсон Р.О. и др. Дихотомическая фонология. - "Новое в лингвистике", вып. II, М., 1962, с.207-208.

25. Emonds J. A reformulation of Grimm's law. - "Contributions to generative phonology" , London, 1972;
Широков О.С. Кавказско-индоевропейские фонологические схождения. - "Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Предварительные материалы", М., 1972, с.92-94; он же: Развитие трех серий шумных согласных в диалектах общеиндоевропейского праязыка и проблема индоевропейско-переднеазиатских фонологических контактов. - "Теория и история языкознания. Язык как процесс и система". М., 1975, с.79-93; он же. Современные проблемы сравнительно-исторического языковедения. М., 1981, с.40-42; он же. История греческого языка. М., 1983, с.67; Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции... с.122-123.

26. Меликишвилли И.Г. К изучению иерархических отношений единиц фонологического уровня. - ВЯ, 1974, № 3, с.105.

27. Меликишвилли И.Г. Отношение маркированности в фонологии АКД. Тбилиси, 1972. Ср. также Широков О.С. Применение статистического метода при изучении фонологической структуры. - "Питання прикладної лінгвістики", Чернівці , 1960, с.46-47; он же. Поток звуков и система фонем. - "Язык и речь". Тезисы конференции", М., 1962, с.87, 90; он же. О соотношении фонологической системы и частотности фонем. - ВЯ, 1964, № 1, с.53-60.

28. Меликишвилли И.Г. Структура корня в общекартвельском и индоевропейском. - ВЯ, 1980, № 4, с.60-70.

29. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Лингвистическая типология и реконструкция системы индоевропейских смычных. - "Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Предварительные материалы". М., 1972, с.15-18. См. также Hopper P.J. Glottalised and murmured

occlusives in Indoeuropean. - "Glossa", vol. 7 (1973), N 2; idem. Indo-European Consonantism and the New Look. - "Orbis", t. 26 (1977), N 1; Normier R. Indogermanischer Konsonantismus germanische "Lautverschiebung" und Vernerische Gesetz - KZ, 91 (1977), N 2; Bomhard A. An outline of the historical phonology of Indo-European.-"Orbis",t.24(1975),N2-3.

30. Haudricourt A.G. Les mutations consonantiques (occlusives) en indo-européen. - "Collection linguistique de la Société de Linguistique de Paris, N 70: Mélanges linguistiques offerts à Emil Benveniste". Paris, 1975, p. 268-273. О примыкающих сюда более поздних типологических изысканиях Т.В.Гамкрелидзе и В.В.Иванова см. Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции, с.41, 87, 122, 126-127, 129, 140--141, 143, 145,-147, 155-156, 158-159.

31. Герценберг Л.Г. Вопросы реконструкции..., с.141.

W.R. SCHMALSTIEG (Pennsylvania, USA)

A SYNTACTIC COMPARISON OF OLD ARMENIAN AND LITHUANIAN: THE CASE OF THE PASSIVE PARTICIPLES

All the comparative grammars point out the apparent anomaly that the Armenian intransitive perfect has a subject in the nominative case, whereas the transitive perfect has the subject in the genitive case. The key to the understanding of this phenomenon is the old intransitive perfect, e.g., es cneal em 'I was born', Žamanak haseal ē 'the time has come', (Benveniste, 1971, 156) ekeal Jisus i tanēn 'Jesus came out of the house' (Jensen, 1959, 176), etc.

The transitive perfect, however, has its origin in the reinterpretation of the intransitive perfect as a passive form. Thus an original intransitive sentence such as *get teseal ē meant 'the river is visible' and then came to be interpreted as having passive meaning 'the river is/was/has been seen'. Once this was interpreted as passive it could be used with the genitive case as the agent *get teseal ē nora 'the river has been seen by him'. (Jensen, 1959, 177). Since get 'river' and certain other nouns are similar in the nominative and accusative, this could be interpreted as a direct object and the resulting sentence would be *zget teseal ē nora 'he has seen the river'. (Following Benveniste, 1971, 159.)

The shift from intransitive to passive is not limited to the Indo-European family of languages. I would give here Hakulinen's, 1957, 175, comments on the Finnish passive: '...Auch aus anderen Gründen ist es wahrscheinlich, daß die Vorstufe des heutigen finnischen Passivs nicht unpersönlich war und daß somit das jetzt als Objekt aufgefasste Satzglied früher einmal als Subjekt auftrat (z. B. in einem solchen Fall wie (veralt.) siemen quivettijn, wo siemen 'Same' heute als Objekt

aufgefaßt wird, während es ursprünglich Subjekt war: der Same trocknete (der intrans. Charakter durch reflexiven wiedergegeben). [Also ursprüngliche Auffassung, der Same trocknete sich = wurde trocken, heutige Auffassung: es wurde getrocknet = man trocknete den Samen].

The phenomenon has its parallels elsewhere in the Indo-European domain, particularly with the participles in *-t- which are active for intransitive verbs, but passive for transitive verbs. Note the following examples from Old Indic: rājā mṛtaḥ 'the king died', Yamaḥ prayātaḥ 'Yama set out on the road', (Gonda, 1966, 90), rājā gṛham gataḥ 'the king went home' in which the subject in the nominative singular agrees with the nominative singular masculine participle in -taḥ. On the other hand, we also encounter (Delbrück, 1888, 153) such examples as the following:

pátyuḥ	krītā́	satī́
by the spouse (gen. sg.)	bought (nom. sg. fem.)	wife (nom. sg. fem.)

'the wife bought by the spouse'.

tā́	asya	prajā́ḥ	sṛṣṭā́ḥ
the (nom. pl.)	by him (gen. sg. masc.)	beings (nom. pl.)	created (nom. pl.)

'the beings created by him'.

tā́ny	asya	prītā́ni	devébhyo	havyám	vahanti
they (nom.pl.)	by him (gen.sg. masc.)	gratified (nom.pl.)	to the gods (dat.pl.)	sacrifice (acc.sg.)	bring (3rd pl. pres.)

'Having been gratified by him they bring the sacrifice to the gods'.

The grammatical concord here is apparently between the object of the action and the verb. Here again we note the same distribution in the -t- perticiple, viz. either an intransitive active or a passive. The passive derives from a

reinterpretation of the intransitive active. Note also the use of the genitive case as the agent. Cf. the Avestan example: kaⁱnīna anupaēta maŋyānąm 'maidens who are not yet to be touched by men', in which the object of the action agrees with the participle and the agent is in the genitive plural. (Brugmann-Delbrück, 1911, 601) From Gothic we have (John 6, 45):

jah	waírpand	allai	laisidai	gudis (corresponding to Gk)
kai	ésontai	pántes	didaktoí	theoú
and (conj.)	will be (3rd pl.)	all (nom.pl.)	taught (nom.pl.)	by God (gen.sg.)

'and all will be taught by God'. Note the agreement between the participle and object; the agent is in the genitive singular.

A Latin example can also be given :

interrita	leti	mens
unterrified	by death	mind
(nom.sg.fem.)	(gen.sg.)	(nom.sg.)

'A mind unterrified by death'.

With the same -t- participle, note the example from Lithuanian:

jõ	matýta	ùpė
by him	seen	river
(gen.sg.)	(nom. sg. fem.)	(nom. sg.)

'the river seen by him'.

Now, it is a well-known linguistic phenomenon that a preposition can come to support a simple case ending. Thus an Old Russian expression such as Kyevě 'in Kiev', in which only the locative case is used, is replaced by modern Russian v Kieve 'in Kiev' with the preposition plus the locative case. In Old Russian we encounter such an expression as ubьjenь otъ Jaropolka 'killed by Jaropolk' in which the original genitive of agent is strengthened by the preposition otъ. Although in

modern Russian such a syntactic collocation would be expressed by the instrumental ubitij Jaropolkom, the more original form is retained by South Slavic, cf. modern Slovenian ubit od Jaropolka. (See Paternost and Schmalstieg, 1977.) A more original syntactic collocation, with only the genitive and no preposition, is represented by Lithuanian ùžmuštas Jaropolko 'killed by Jaropolk'. On the other hand, Lithuanian dialects show the addition of the preposition nuo 'from' to such a syntactic collocation. Thus the Lithuanian Academy Grammar (vol. 2, p. 601) gives the example:

Čià	tù	gyvénsi	nuõ	výro	mylė́ta
Here	you	will live	by	husband	loved

'You will live here loved by your husband'. (In standard Lithuanian, the preposition nuõ would be quite unnecessary in this sentence.)[1]

Similarly the original Greek collocation, without the preposition, is retained in the compound name Diós-dotos (with Diós- 'by God' in the genitive singular) 'given by God', although usually the preposition hupó, plus the genitive, is used to express the agent with a passive verb.

Gołąb, 1975, 29, writes that a Pole could translate the English agentless sentence this house was built in 1915 either as dom ten został zbudowany w 1915 or as dom ten zbudowano w 1915. He will choose, however, the latter and what had been the subject in the first sentence now becomes the direct object in the second sentence. Gołąb calls this the activization of the verb, i.e., an old passive verb comes to be understood as an active verb.

It is interesting to note that the famous Lithuanian language reformer, Jonas Jablonskis, 1957, 622-623, finds the following sentence culled from native Lithuanian sources as incorrect:

Čià	jõ	surašýta	kẽturis	sąsiuvinius
Here	by him	written	four	fascicles
	(gen.sg.)	(neuter sg.)	(acc.pl.)	(acc.pl.)

'Here four fascicles were written by him'. He would correct this to:

Čià	jõ	surašýti	keturí	sąsiuviniai
Here	by him	were written	four	fascicles
	(gen.sg.)	(nom.pl.)	(nom.pl.)	(nom.pl.)

The incorrect portion is, namely, the substitution of the accusative plural (kẽturis sąsiuvinius) for the nominative plural (keturí sąsiuviniai). And, in fact, the brilliant Soviet Lithuanian linguist, V.Ambrazas, 1979, 17, writes that the etymological construction rãšoma laĩškas 'a letter is being written' with laĩškas 'letter' in the nominative singular is being replaced by rãšoma laĩšką with laĩšką 'letter' in the accusative singular. The point is that we observe also in Lithuanian what Gołąb calls activization, i.e., the old passive is being reinterpreted as an active and is taking an accusative case. In other words, Jablonskis was fighting this trend of activization when he called the first sentence in the preceding paragraph incorrect. (Curiously enough, with the activization of the verb, this particular syntactic collocation changes from having the word order V[erb] S[ubject] to V[erb] O[bject] pointing to the futility of the current overly simple notions of word order studies.)

Let us look now at the following examples:

ēr	nora	hraman	aṙeal
had	by him	promise	received
	(gen.sg.)	(acc.sg. [or nom.?!])	(nom.sg.)

'A promise had been received by him'. or 'He had received a promise'. (Benveniste, 1971, 157; Godel, 1975, 54.) Note the ambiguity of hraman 'promise' which, theoretically, could be in either the nominative or the accusative singular. If the assumption of this paper is correct, it was originally nominative singular, but only understood as accusative singular as a result of the process of 'activization'. The following example comes from Tumanyan, 1971, 189:

Teseal	t^{c}agawori	zkinn	zayn
Seen	by the king	woman	that.

'The king saw that woman'. With the accusative singular zkinn

žayn 'that woman', we see the completion of the process of activization. Tumanyan writes: 'Podobnye konstrukcii v grabare očen' produktivny'. Thus the participle teseal 'seen' came to be felt as an active form. Originally a compound tense, such as sireal em could have meant only 'I am loved'. But the passive was reinterpreted as active. In addition, the prevailing pattern of Armenian (as of other Indo-European languages) was to have a nominative agent. Thus such a form as sireal em adopted also the active meaning 'I loved' and the construction became completely ambiguous as regards verbal diathesis. (See Tumanyan, 1971, 410-411.)

Boeder, 1979, 443, has pointed out that in Georgian dialects many intransitive verbs have begun to take the ergative subject, e.g. k'ac-ma movida 'the man came' and even k'ac-ma mok'vda 'the man died', (-ma = ergative case marker). Precisely the same thing has happened in Lithuanian where the genitive (= ergative) subject has spread to intransitive verbs, e.g., žmogaũs (gen.sg.) eĩ-ta 'the man came', žmogaũs (gen.sg.) miř-ta 'the man died'.

One can say karãliaus eĩta namõ 'the king went home' with karãliaus in the genitive case as the subject of the intransitive construction. Now this is in contrast to Old Indic where the original nominative case has been retained in the similar sentence rājā gṛham gataḥ. Occasionally, then, we also find in Armenian, according to Jensen, 1959, 177, examples where the genitive functions to designate the subject of the intransitive participle in -eal. Thus he quotes Matthew 9, 9:

ew	anc'eal	and	ayn	Jisusi	etes	zayr	mi
and	coming	from	thence	Jesus	saw	man	a.
	(participle)			(gen.sg.)	(3rd sg.)	(Acc. sg.)	

'And Jesus coming from thence saw a man'.

Jensen, 1959, 177, labels the following example as passive, although it seems to me that it could be just as well interpreted as intransitive.

'cneal	Ormǝzdi	... ekn ...
born	Ormizd	(he) came
	(gen.sg.)	(3rd sg. aor.)

'When Ormizd was born, ... he came ...'

Jensen, 1959, 177, gives the following example of a passive:

zahi	hareal	Adamay	sksaw...
by fear	gripped	Adam	began...
(loc.)	(part.)	(gen.sg.)	(3rd.sg.)

'Gripped by fear, Adam began...'

I would assume this passive to derive as elsewhere from an old intransitive, i.e., originally hareal would have meant 'being in the grips of, being united with' and only later was the genitive adopted as the agent when the passive came to be understood as active.

Thus the fate of the Armenian -eal participles has been quite similar to that of the Lithuanian -t- participles. They began as intransitive verbal forms, the subject of which was in the nominative case. Later, these participles were reinterpreted as passives, the agent of which was in the genitive case. The passive interpretation was then shifted to the active and the agent remained in the genitive case, but the old nominative was then replaced by an accusative. Thus Armenian and Lithuanian, and indeed all of the Indo-European languages originally had an ergative, i.e., a genitive case of the agent, but the Armenian ergative is not borrowed from Georgian or any other Caucasian language. It is, rather, an Indo-European inheritance, traces of which can be found in Lithuanian, Indo-Iranian, Greek, Latin and Slavic[2].

Footnotes

1) My colleague Prof. Klimas suggests that the collocation nuõ výro 'by the husband' is a Slavic syntactic borrowing.
2) I have discussed the origin of the Indo-European active voice in my 1980, 184-186 and 1981 works listed in the references.

REFERENCES

Ambrazas, V. 1979. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. Vilnius, Mokslas.

Benveniste, E. 1971. The passive construction of the transitive perfect. (Original in Bulletin de la société de linguistique de Paris 48. 52-62). Pp.154-161. Problems in general linguistics. (English trans. by Mary Elizabeth Meek). Coral Gables, Univ. of Miami Press.

Boeder, W. 1979. Ergative syntax and morphology in language change: The South Caucasian languages. Pp. 435-480. Ergativity, ed. by Frans Plank. London, New York, Academic Press.

Brugmann, Karl and Berthold Delbrück, 1911. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Vol.2., Pt.2. Strassburg, Karl J. Trübner.

Delbrück, B. 1888. Altindische Syntax. Halle A. S., Verlag des Waisenhauses.

Godel, Robert. 1975. An introduction to the study of classical Armenian. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Gołąb, Zbigniew. 1975. Endocentricity and endocentrization of verbal predicates: illustrated with Latin and Slavic material. General Linguistics 15.1-35.

Gonda, J. 1966. A concise elementary grammar of the Sanskrit language. Translated from the German by Gordon B. Ford. (= Alabama linguistic and philological series No. 11.) University, Alabama.

Hakulinen, L. 1957. Handbuch der finnischen Sprache. Vol.1. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Jablonskis, Jonas. 1957. Rinktiniai raštai. Vol. 1. Compiled by J. Palionis. Vilnius, Mintis.

Jensen, Hans. 1959. Altarmenische Grammatik. Heidelberg, Carl Winter.

Paternost, J. and Schmalstieg, W. R. 1977. Slovanski edninski rodilnik kot izvor dejanja pri deležnikih na -no- in -to-. Jezik in slovstvo 5. 146-149.

Schmalstieg, W. 1980. Indo-European linguistics: A new synthesis. University Park and London, The Pennsylvania State University Press.

Schmalstieg, W. 1981. Ergativity in Indo-European. Pp. 243-258. Bono homini donum: Essays in memory of J. Alexander Kerns, ed. by Yoël Arbeitman and Allan R. Bomhard. Amsterdam, John Benjamins, B. V.

Schmalstieg, W. 1982. The shift of intransitive to transitive passive in the Lithuanian and Indo-European verb. Baltistica 18. 119-134.

Tumanian, E. G. 1971. Drevnearmjanskij jazyk. Moscow, Nauka.

Г.Б.ДЖАУКЯН (Ереван, СССР)

ОБ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ ДУБЛЕТАХ И ПАРАЛЛЕЛЯХ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

В наших работах путем предельной генерализации все изменения армянского консонантизма были сведены к некоторым основным процессам. Для смычных характерны процессы т.н. передвижения (если исходить из первичной индоевропейско-диалектной системы с четырьмя категориями: звонкие простые, звонкие придыхательные, глухие простые и глухие придыхательные) и первой и второй палатализаций. Для фрикативных и сонантов характерны процессы частичной постериоризации - сдвига артикуляции назад, частичного усиления и частичного ослабления артикуляции. Для сочетаний согласных характерны процессы упрощения или установления строгого порядка усиливающейся артикуляции.

В результате как самих этих процессов, так и их ограничения другими процессами и явлениями, речь о которых пойдет ниже, в армянском языке появляется значительное количество этимологических дублетов и кажущихся исключений.

Здесь мы не будем рассматривать все случаи, а остановимся лишь на этимологических дублетах, связанных с т.н. передвижением.

Как известно, т.н. передвижение в армянском совершается не в "идеальном" - фонологически ожидаемом направлении, т.е. не происходит регулярного перемещения рядов звонких придыхательных в звонкие простые, звонких простых в глухие простые, глухих простых в глухие придыхательные и глухих придыхательных в глухие фрикативные. В этом отношении особенно характерно изменение категорий глухих - как простых, так и придыхательных: вместо ожидаемого перехода $*p > p^c$ происходит переход $*p > h$, и, напротив, $*ph$ не переходит в соответствующий фрикативный f, а остается как смычный придыхательный p^c; свой характер сохраняет также $*th$ и лишь $*kh$ переходит в соответствующий фрикативный.

Для всех звеньев передвижения наблюдаются соответствующие

этимологические дублеты и случаи отклонения. Для полноты материала ниже приводятся этимологические дублеты не только индоевропейского, но и неизвестного происхождения из письменных памятников древнеармянского и среднеармянского языка, из словарей древнеармянского языка, а также из диалектов. При этом исключаются случаи: а) явно позиционного характера (типа amp - amb "облако", ankiwn - angiwn "угол", kt^coc^c - $k^ct^coc^c$ "корзина" и др.), б) возможного сохранения звонкими придыхательными своей придыхательности в определенных ареалах распространения армянского языка и в) регулярных диалектных изменений.

I) Чередование звонких с глухими:

а) bibi "вид птицы", b(i)bel "пищать" - диал. pipi "индюшонок" (и.-е. *pǐp(-p)- "пищать" при *b(h)ib(h)-); ср. алб. bibë "цыпленок, птенец; индейка, индюшка" ; bŗbǰak - - pŗpǰak "пузырь", pŗpǰanal - p^cŗpǰanal "пузыриться"(и.-е. *bheu-l-, *beu-l- "дуть, вздувать" при *phu-l- ?); bŗēt - pŗēt "пятно" (и.-е. *bhel- "блестящий, белый") ; boytn - poytn "горшок" (и.-е. *b(h)eu-"дуть, вздувать"); lirb - lpirš "наглый, бесстыдный" (и.-е. *lei-b(h)-); baŗel "соединять; окружать" - paŗatil "обвиваться, привязываться" - p^caŗel "соединять, присоединять"; barur - parur "оговорка"; bat^cat^cuk "вьюнок" patatuk "повилика" при p^cat^ca-tel "обвивать, завертывать"; bib диал. pipik "зрачок"; blšanal "плохо видеть" - pšnul, диал. plšel "пристально смотреть" (и pšrel "ослепляться"?); bož̌g (buž̌k) "гнилой; негодный" - pž̌gal "гнушаться";

б) dop^cel "бить ногами, бить"– top^cel "бить" (и.-е. *qeph- "толочь, бить, мять");

в) greay (grē, gŕē) – krunk "журавль" (и.-е. *ger- "хрипло кричать" - звукоподражание); grgmil – karkamil "сгибаться, сжиматься" (и.-е. *ger- "объединять, собирать"?); agŕaw "ворона" - диал. kŕavel "каркать" (*ger- при *ker- "хрипло кричать" - звукоподражания); gjuj, gcuc "презренный, подлый, низкий" при guč "скупой" - kcic "вор", kcci "поганый, бесстыдный; вор, скупой" (?); gt^cil "ослабевать", gt^cot "ослабевший" (при gayt^{c}il, gt^cel "спотыкаться, заблуждаться") - kt^cil "ослабевать", k^ct^cot "ослабевший" (контаминация?);

г) jaɫ - caɫr "насмешка" (и.-е. *g'hel- "блестеть, сиять" при *gel- "сиять; быть веселым, смеяться"); jgɫtal (zkɫtal) - ckral "икать; отрыгивать"? aɫjamuɫj - aɫtamult (при muɫt "мрак") (и.-е. *aghl- "туча, мрак"?).

Имеются звукоподражательные пары с одинаковыми или близкими значениями: ganč^{c}el - kanč^{c}el, gargač^{c}el — karkač^{c}el, goč^{c}el - koč^{c}el и т.д. Kaɫapar "модель, шаблон, колодка", заимствованное из среднеиранского kalapaδ (< греч. χαλοπόδιον), имеет дублетную форму gaɫap^{c}ar "модель, образец; понятие".

2) Чередование глухих с глухими придыхательными:

а) paɫ- "блеск, сияние", paɫpaj "блеск, сияние", poɫ "искра, огонь" - p^{c}ayl "блеск, сияние", p^{c}aɫp^{c}aɫil, p^{c}oɫel, p^{c}oɫp^{c}oɫel "блестеть, сиять" (и.-е. *(s)p(h)el- "блестеть, сиять, сверкать"); par "круг; танец, хоровод; группа", para- "περι" — p^{c}ara- "περι", p^{c}arel "окружать, охватывать; содержать" (и.-е. *sper- "вертеть; крутить"); paratil "очищаться" — p^{c}aratil "удалять, устранять, рассеивать", p^{c}areli "полотенце, тряпка" (и.-е. *(s)p(h)er- "рассеивать, сиять"?); pinč^{c} "ноздря" (но ср. груз. pinčwi "ноздря") — p^{c}nč^{c}el "сопеть, фыркать, чихать" (и.-е. *pn-eu- "пыхтеть, дышать" - звукоподражание?); prcanil (purc-) — p^{c}rcanil (p^{c}rc^{c}anil), p^{c}rt^{c}anil "спасаться, избавляться" (и.-е. (s)p(h)er- "рассеивать, сеять; прыскать, брызгать"); ср. лит. sprugsti "убегать, убежать, улизнуть"; pt^{c}xil — p^{c}til "портиться, гнить, вонять" (и.-е. *pu- "гнить, вонять"); если p^{c}ut, p^{c}til не является заимствованием из иранского источника; диал. lpstel (и lkstel) "облизывать" - lap^{c}el "лакать; лизать; жрать, лопать", lap^{c} "собачья похлебка" (и.-е. *lab(h)-, *lap(h)- "лизать"); papak "жажда", papakil "испытывать жажду", paraxel "вызывать жажду"- p^{c}ap^{c}ag, p^{c}ap^{c}ak "сильное желание", p^{c}ap^{c}agel "сильно желать"; pat "круг; окружение; стена", patel "окружать, обвивать", patatel "обвивать" - p^{c}at^{c}at^{c}el "обвивать, завертывать", p^{c}ot^{c} "складка", p^{c}ot^{c}ot^{c} "терпкий"; pic — p^{c}ic "поганый, нечестивый"; porel - p^{c}orel "рыть, копать"; диал. ptruk — диал. p^{c}t^{c}ir "кизяк", p^{c}t^{c}ur "крошка,

пыль"; ptřel "искать" - p^{c}ntřel (p^{c}ndřel) "требовать, искать"; cop—cop^{c} "кисть"; cup - cup^{c} "зыбь"; kop - kop^{c} "веко";

б) tapalel "низвергать, сваливать" (при cawalil "расстилаться, развертываться", čapałel "расстилать, рассеивать") - t^{c}awalel (t^{c}apalel) "сваливать, катать" (и.-е. *tap- "давить вниз, сжимать"?); tatamsil "беспокоиться, тревожиться, быть в смятении" - t^{c}at^{c}amšil "растворяться, ослабевать" (и.-е. *tem- "оцепенелый, оглушенный")? tēn (< tayn) - t^{c}ēn (< t^{c}ayn) "влажный, мокрый" при t^{c}anal "увлажнять, смачивать", t^{c}awn "ливень" и др. (и.-е. *tāi- при tā-, tāu- "таять, растворяться, разлагаться"); top^{c}el — t^{c}opel "бить" и.-е. *deph- "толочь, бить, мять" при *(s)teb(h)- "подпирать, укреплять; толочь, мять"; txatil "грустить" — t^{c}axic "грусть", t^{c}axcil "грустить"? aławt^{c}el "молиться" — ałatel "умолять; плакать" (*el- звукоподражательный корень?)? c^{c}aytel — c^{c}ayt^{c}el "брызгать" (и.-е. *skei-d-,-t- "отрезать, отделять" (?) при *skēt-/skət- "скакать, вытекать, бить ключом"(?) или ассимиляция?); kaytaŕ "резвый", kaytiŕ "резвость, радость, веселье" — kayt^{c} "резвость, радость, веселье"(и.-е. *(s)kai-,-d-t-"светлый, светить"? при *gu-həi-d- "светлый, светящий"?);

в) ktuel "скрести; отрезать; очищать" — k^{c}t^{c}uel "очищать (от вшей)" (и.-е. *skeu- "резать, отрезать, отделять, скрести"?); skrt^{c}el — k^{c}ert^{c}el "скрести" (и.-е. *(s)ker--th- "резать, отрезать"); akn "глаз" - ač^{c}-k^{c} "глаза" (мн.ч.) (и.-е. *okᵘ-); k^{c}akor "помет, навоз" - к^{c}ак^{c} "кал" (и.-е. *kak(k)a "cacare"); диал. mkkal "блеять" — mak^{c}i "овца" (и.-е. *mek- "блеять"); kcik "клубок", kckel "сматывать, свертывать" - k^{c}ccil "сморщиваться"; knčiŕn "узел; узы; морщина , складка", knčit^{c} "хобот" - k^{c}nt^{c}iŕn в k^{c}nt^{c}iŕn-oc^{c} "складки на хоботе слона"; krkit "поиск", krktel "рыться, искать" - k^{c}rk^{c}ir "рыхлый", k^{c}rk^{c}rel "рыться, искать"; kštel "отрицать" - k^{c}štel "отрезать, отрубать; бить"? ktuc^{c} "клюв" - k^{c}it^{c} "нос";

г) cek^{c}el "скривлять" - t^{c}ek^{c}el "ковать, вертеть, скривлять" (и.-е. *tek- "плести, ткать")? ceril "растекать-

ся", corel "течь, сочиться" – t^{c}orel "течь, сочиться (и.-е. *(s)ter- "грязная жидкость; пачкать, гнить"; при этом ср. картв. *cur- "цедить"?); cirt "помет", crdil "пачкаться" – c^{c}eṙ "кал; жидкое испражнение"(и.-е. *sk'er-(d)- "cacare; помет, кал, испражнение"); cmril "ослабевать, обессиливаться; отчаиваться, грустить", cmrdil "ослабевать, чахнуть, хиреть" – t^{c}mril "неметь, цепенеть" (и.-е. *tem- "оцепенелый, удрученный, онемелый")? cnanil "рождать(ся), родить (ся)" – c^{c}nknil (c^{c}ngnil) "родиться, рождаться (о животных), котиться" (и.-е. *ǵen- "рождать, родить")? carb "змея" – k^{c}arb "аспид" и.-е. (s)ker-p- "резать" ; morč – morǰ (morǯ) "молодая ветвь; молодой, юный, зеленый" (и.-е. *mer-, -g-,-k- "растирать, тереть"); cancaṙ "мелкий, мелководный; медлительный" – c^{c}anc^{c}aṙ "редкий, жидкий"? k^{c}cnil – k^{c}nc^{c}atel "лстить, подлизываться" (ассимиляция?) ; zuarč – zuart^{c} "радостный, веселый".

3) Чередование звонких с глухими придыхательными:

а) диал. blil – p^{c}lanil "рушиться, обрушиваться, обваливаться" (и.-е. *phel- "падать, рушиться"); диал. bmbuš "мягкий (о хлебе)" – диал. p^{c}amp^{c}us "нежный" при p^{c}ap^{c}uk "мягкий" (и.-е. *b(h)amb(h)-, *p(h)amp(h)- "вздуваться"); bušt "мочевой пузырь; пузырь, волдырь, прыщ; опухоль" – p^{c}ošt "мошонка", диал. p^{c}ušt "пузырь, волдырь, прыщ; опухоль" (и.-е. *b(h)eu- "дуть, вздувать(ся)" при *p(h)u- "вздувать; вздутый"? ; gerbel — gerp^{c}el "заливать, разрушать" (и.-е. *gerp(h)- – др.-русск. воропъ "налет, нападение ,ограбление"?); baṫel "соединять", baṫa- "со-, *бур-" – p^{c}alel "соединять", p^{c}aṫa- "со-, *бур- "; диал: bambel, bambač^{c}el — диал. p^{c}amp^{c}el, p^{c}amp^{c}aǰ^{c}el "ударять рукой с открытыми пальцами"; bandiṙn — p^{c}andiṙn "музыкальный инструмент: παν δούρα (заимствование); bat^{c}at^{c}uk "вьюнок" (при patatuk "повилика", patatel "обвивать") – p^{c}at^{c}at^{c}el "обвивать, завертывать"; bded – p^{c}at^{c}et^{c} "сверток"; bic "пятно; грязный, нечистый, нечестивый" – p^{c}ic "нечестивый, нечистый, грязный"; диал. b©orel (контаминация с brel "копать" от bir "мотыга"?) – p^{c}orel "копать";

б) ənd "под" – ent^{c} "под" (и.-е. *n̥dhos "под" при *anti > ənd "вместе, с; вместо"); ordi "сын" – ort^{c} "теленок'

(и.-е. *por-t(h)- от *per- "рождать, родить");

в) gercul "бритъ" - k^{c}ercul "скрести; бритъ" (и.-е. *ǫer- "вырывать, царапать, ранить" при *(s)ker- "резать, отрезать"; контаминация?); goṙ "грязь" (при gayṙ "грязь", zgayṙ "икота, отрыжка", geṙ "мусор") - диал. k^{c}oṙ "грязь" (и.-е. *ǫer- "вода; дождь; река" ?); c^{c}agan — диал. c^{c}ak^{c}an "борона" при c^{c}ax "ясень; ветвь, сук, хворост", c^{c}ak^{c}-at "садовый нож" (*c^{c}ak^{c} "ветвь" и -at от hatanel "отрезать") (и.-е. *k'sə̆khā "согнутая ветвь; плуг, соха"); ngoyr "таз, лоханка" - nk^{c}oyr "сито" (и.-е. *neik- "веять зерно, отсеивать")? gahel — k^{c}ahel "бить; толкать; пихать; гнать"; gangatil — k^{c}ank^{c}atel (k^{c}ank^{c}artal) "жаловаться"; gdak (gtak) - k^{c}dak "шапка" (заимствование).

4) Чередование смычных с фрикативными и нулем:

а) p^{c}ə̄k^{c} — hēg, hēk^{c} "бедный, жалкий" (при hiwand "больной"?) и.-е. *pē(i)- "причинять боль, повреждать, презирать"?; p^{c}ert^{c} "лоскут" - herj "щель", herjul "раскалывать, разрывать", hėrkel "пахать" (и.-е. *(s)p(h)er- "рвать, срывать" при *perk'- "разрывать, раскапывать, рыть"?); p^{c}uk^{c} "дуновение, вздутие", p^{c}č^{c}el (p^{c}uč^{c}-) "дуть"—(h)ogi "душа; дух; дыхание", hov "прохлада; ветер" (и.-е. *p(h)(e)u-,-k- "дуть, вздувать"); p^{c}aɫel "соединять", p^{c}aɫa "со-, " — haɫ-ord "причастный, присоединенный"; p^{c}ɫjuk "горечь" - heɫj "удушье"? p^{c}or "яма, дыра, отверстие; живот; овраг" - hor "глубокая яма, колодец"?

б) kat^{c}il — kayl-ak "капля";

в) k^{c}ayl "шаг" (при c^{c}ayl "пах") - xaɫ "сустав", xalik "предплечье", xalam "большая берцовая кость" (и.-е. *(s)kel- "скривлять, сгибать"?); диал. k^{c}olik , диал. k^{c}ɫtik — xuɫ, hiwɫ, диал. holik "хижина" (и.-е. *(s)keu- "покрывать; закутывать", откуда k^{c}iw "карниз", c^{c}iw "крыша" ; c^{c}ak^{c}-at "садовый нож" (c^{c}ak^{c}- "ветвь" + -at от hatanem "отрезать"), c^{c}ak^{c}i "колючка; держи-дерево" - c^{c}ax "ясень; ветвь, сук; хворост" (и.-е. *kə̆k-, *k(s)ə̆khā "согнутая ветвь; плуг, соха"); k^{c}akel, k^{c}aktel "разъединять; нарушать; разорять; истреблять", xaxtel "нарушать" (xaxut "шаткий, непрочный"); ak^{c}iz - axaz "ласка";

г) kaɫ "хромой", keɫ "кривой" - xeɫ "увечный, искале-

ченный", xał "сустав" (и.-е. *(s)kel- "сгибать, скривлять"); kapᶜel "бить", kapᶜucᶜanel "закрывать", kapᶜul "ловушка", kapᶜaričᶜ "крышка, колпак" - харᶜ "ловушка"; xupᶜ(n) "крышка", xpᶜel "закрывать, бить", xapᶜanem "расстраивать" (и.-е. *kap(h)- "хватать; бить" при *skep- "крыть, покрывать"?). Звукоподражания? ; kaytᶜel "веселиться; прыгать, играть, резвиться", kaytaṙ "резвый", kaytiṙ "веселье" - xaytal "резвиться" (и.-е. *(s)kāi- "светлый, светящий"?); kełc "фальшивый" - txełc, thełc "безобразный" (и.-е. *kelg'- "извиваться; извилина; козни"?); kančᶜel — xančᶜel "кричать" (звукоподражание); kečep — xečer "скорлупа, кожура"; kokoz "гордый, высокомерный" - xoxoz "грозный, дерзкий"; kołinǰ - xčunǰn "улитка" (заимствование из семитского источника?); ktṙil (ktiṙ-) "питать сильную страсть, иметь страстное желание", ktṙucᶜ-kᶜ — xtiṙ "щекотка, зуд, возбуждение, побуждение"; akumb "собрание, толпа" - xumb "группа, толпа" - hamb "группа"; paknul "испугаться", pax (и vax) "испуг, боязнь"; papak "жажда", papakil "испытывать жажду" - papaxel "вызывать жажду".

5) Чередование переднеязычных смычных с заднеязычными смычными:

lprcel — lkrcel "скользить" и.-е. *(s)leib- "слизистый, скользкий"); диал. lpstel — диал. lkstel "облизывать" и.-е. *lap(h)- при *lak- "чавкая лизать"); *payc > диал. pec — kayc "искра"; диал. ppzel - диал. kkzel "приседать на корточки"; диал. prptel — krktel "рыться, искать, разыскивать"; pṙstel--kᶜṙstel "пренебрегать, презирать"; диал. pttur — диал. kttor, kttur (ktit-) "помет".

Чем объясняется наличие значительного количества этимологических дублетов, создающих впечатление непоследовательного протекания закономерностей армянского передвижения согласных? Вопроса правомерности термина "передвижение" в свете последних попыток восстановления типологически вероятной системы индоевропейского консонантизма мы здесь касаться не будем: этот вопрос автором доклада рассматривается в специальной статье (ВЯ, № 5, 1982). Отметим лишь, что при всех попытках восстановления соотношение различных категорий армянских согласных остается в основном одним и тем же и объяснение характера эти-

мологических дублетов является насущной задачей. Детальное изучение как самих этимологических дублетов, так и кажущихся исключений из армянского передвижения, не имеющих дублетов, приводит к следующим выводам.

Если исключить случайные совпадения и позиционно зависимые варианты, то можно указать на диалекты как на первый источник этимологических дублетов. Здесь имеются в виду дублеты, отражающие такие характерные для армянских диалектов явления, как наличие глухих и глухих придыхательных вместо звонких литературного языка и, напротив, звонких вместо глухих. Чередование же глухих с глухими придыхательными не характерно для армянских диалектов: вторичный переход глухих простых в глухие придыхательные исторически не установлен, дезаспирация же глухих в диалектах - редкое явление. При дублетах, характеризующихся чередованием $b^{(c)}/p^c$, $d^{(c)}/t^c$, $g^{(c)}/k^c$, $j^{(c)}/c^c$, $\check{j}^{(c)}/\check{c}^c$, возможны как первичные звонкие, оглушенные в диалектах и в таком виде попавшие в литературные памятники, так и первичные глухие, вторично озвонченные или переданные в письме через звонкие в связи со смешением двух категорий звуков писцами. Так, древнеармянский предлог ənd "с; за; под" (и.-е. *anti и *n̥dhos) встречается у авторов грекофильской школы также в виде ent^c. У тех же авторов греч. συν- передается как через bała- , так и через p^cała-. У автора IX в. Тома Арцруни встречается слово bded , которое, по-видимому, является диалектной формой слова $p^c at^c et^c$ "сверток". Известный армянский глагол p^clanim "рушусь, обрушиваюсь", имеющий параллель в др.-в.-нем. fallan, лит. pùlti "падать", возможно и греч. σφάλλω "валяю, опрокидываю, рушу", встречается в письменных источниках также с начальным b- , отражающим b и b^c некоторых диалектов.

Вторым источником этимологических дублетов являются заимствования и субстратные слова. Можно выделить несколько видов подобных дублетов: I) проникновение в армянский язык слов из близких индоевропейских языков, создающих этимологические дублеты и кажущиеся исключения; до сих пор мы не имеем возможности уточнить источник таких армянских слов, как naw "корабль", srun-k^c "нога" и др., которые можно с одинаковым основанием возвести как непосредственно к и.-е. источнику, так и считать заимствованием из иранского; 2) заимствования из одного и того

же языка в различные периоды его развития, из близких диалектов и близкородственных языков; в этом отношении очень характерны заимствования из иранских языков, которые хорошо известны, и о которых мы здесь специально говорить не будем; 3) заимствования из языков т.н. ностратической общности, в том числе особенно из семитских, картвельских, хурритско-урартских.

В частности, многие этимологические дублеты с чередованием глухих с глухими придыхательными, а также k/x и k^c/x следует объяснить как результат влияния субстрата и заимствований. Известно, что в заимствованиях из древних иранских языков, а также из парфянского, иранские p, t, k отражены обычно как p, t, k . Однако встречаются и слова с p^c, t^c, k^c причем иногда через семитское опосредствование. Именно так объясняет А.Мейе наличие t^c вместо ожидаемого t в слове t^cag "корона". Дублеты с k/x также характерны для некоторых иранских заимствований. Однако, наряду с иранскими заимствованиями, источником некоторых дублетов являются различные ностратические языки, в частности, семитские и урартский. Хотя ортодоксальные индоевропеисты не обращают внимания на вопросы отдаленного родства, но именно поэтому они не в состоянии объяснить разительные совпадения в лексике и грамматическом строе между индоевропейскими и указанными языками. Приведем несколько примеров возможного объяснения некоторых дублетов через семитское влияние. Арм. p^crkem "спасаю" Г.Гюбшман и вслед за ним Р.Ачарян возводят к сирийскому источнику (pərəq "он спас", корень prq), хотя с тем же правом его можно возвести и к и.-е. источнику, если, особенно, иметь в виду диал. $p^cerkanal$ "удаляться, уходить, отделяться", а также p^crt^canim "спасаюсь" (и.-е. *(s)p(h)er-?). Таким же образом Р.Ачарян $p^caratel$ "рассеивать, разгонять" возводит к сир. pərat с близким значением, между тем как С.Бугге, А.Мейе, Ю.Покорный возводят его к и.-е. *(s)p(h)er- (ср. греч. $\sigma\pi\varepsilon\acute{\iota}\rho\omega$ "сею; рассеиваю", $\sigma\pi o\rho\acute{\alpha}\varsigma, -\acute{\alpha}\delta o\varsigma$, "рассеянный, разбросанный" при арм. $sp^c\check{r}em$, $p^c\check{r}em$ "стелю, расстилаю"). Глагол taracem "распространяю" с одинаковым правом можно возвести как к семитскому источнику (ср. аккад. tarāṣu "растягивать" - Ачарян), так и к арм. tar- "раз-, рас-" и acem "привожу, принесу" (и.-е. *ag'- — П. де Лагард, Х.Педерсен).

Заслуживает особого внимания вопрос этимологических дублетов, возникших в результате вклада урартского языка в армянскую лексику, что является источником многих распространенных дублетов неизвестного происхождения с чередованием глухих и глухих придыхательных. Сюда следует отнести: pat "круг"; стена", patem "окружаю, окутываю", patatem "окутываю, обматываю" – $p^{c}at^{c}at^{c}em$ "окутываю, обматываю", $p^{c}ot^{c}$ "складка; извилина", $p^{c}ot^{c}or$ "извилистый" (ср. урарт. patari "город"?); par "круг; танец хоровода; ряд; группа", para- – $p^{c}ara$-"αμφί-"при $p^{c}arem$ "заключаю, вмещаю, содержу", (s)$p^{c}arim$ "обвиваюсь, обнимаюсь" (последний относят к *(s)p(h)er- ; ср.греч. σπεῖρα "извилина", σπειράω "свиваю, скручиваю"); kop – kop^{c} "веко" и др.

Мы не знаем, насколько сказалось хайасское субстратное влияние, если хайасский действительно относился к хетто-лувийской группе индоевропейских языков, и если в Хайасе-Аззи жили также фракийские племена, как это пытался доказать автор доклада в отдельных своих работах.

Источник некоторых дублетов все же следует искать как в самом индоевропейском языке и его диалектах, так и в начальном развитии армянского языка. Как и любой другой естественный язык, он не мог не обладать социально-стилистическими и территориальными произносительными вариантами одних и тех же фонем, т.е. не проявлять различий в степени их звонкости, придыхательности, силы, напряженности и т.п. Значительное влияние должна была оказывать акцентуация, как это последнее время утверждается некоторыми компаративистами, в том числе особенно представителями ленинградской школы. Внимательное рассмотрение реконструируемых индоевропейских корней и слов показывает значительное варьирование звонких и глухих, аспирированных и неаспирированных и других фонем не только в неначальной позиции и, в частности, в детерминативах, но и в начале слова. В наших "Очерках по истории дописьменного периода армянского языка" собраны основные случаи подобного "чередования". Особенно много фактов "чередования" наблюдается в звукоподражательных, дескриптивно-изобразительных и детских словах. Как известно, некоторые исследователи пытаются даже вскрыть в некоторых начальных фонемах и их сочетаниях первичные префиксы. Нетрудно установить

индоевропейские основы некоторых подобных чередований в приведенных этимологических дублетах армянского языка. Нет сомнения в том, что некоторые дублеты с чередованием p^c/h, k^c/x, p/p^c и т.д. восходят к и.-е. произносительным вариантам с *ph/*p, *kh/*k, *b/*p и т.д. Примеры нетрудно найти в приведенных дублетах индоевропейского происхождения.

В образовании многих этимологических дублетов сыграли роль эмоционально-насыщенная речь и потребность в экспрессивности и изобразительности. Словотворчество в области звукоподражательных слов и междометий продолжается и по настоящее время. При этом, если комплекс звуков достаточно полно отражает внутреннюю форму слов, возможно допустить чередование начальных звуков с разными оттенками значения. Именно так характеризует Хачатур Абовян в "Ранах Армении" издаваемые в толпе собравшихся канакерцев звуки: $\check{c}\dot{r}t^{c}kac^{c}nel$, $p^{c}\dot{r}t^{c}kac^{c}nel$, $z\dot{r}t^{c}kainel$ и т.д. Именно так объясняется замена переднеязычных смычных соответствующими заднеязычными и наоборот - без особого ущерба для значения: ppzel — kkzel "приседать на корточки", lpstel — lkstel "лизать, облизывать" и т.д. Вообще дальнейшее изучение диалектного словотворчества многое бы объяснило в характере этимологических дублетов, детерминированных и недетерминированных корней и т.д. При этом от собственных этимологических дублетов следует отличать кажущиеся дублеты со случайным совпадением или контаминацией слов с близким значением.

В связи с вопросом об этимологических дублетах, следует остановиться на некоторых частных вопросах.

I) Имеется значительное количество слов, не составляющих с другими словами дублетных пар в узком смысле этого термина, но являющихся своего рода исключениями из закономерностей т.н. армянского передвижения согласных. Списки этих слов приведены в наших "Очерках по истории дописьменного периода армянского языка" и здесь мы их рассматривать не будем.

Приведем лишь несколько примеров - для *t, *k > арм. t, k и *p *(ph?) > арм. ph : tłuk "маленький водяной червь": русск. тля (*ti-lo); trorem "тру" (для -or- ср. glorem "качу"): греч. τείρω, лат. terō, -ere, русск. тереть (и.-е. *ter-); kełc "фальшивый", t-kełc, t-xełc, t-kelt "безобразный", kełcawor "лицемер(ный)" при kel (kēl) "ко-

ѣарство, козни": ср.-ирл. celg "хитрость, коварство" (и.-е. *kelg- ; ср. Pokorny, IEW, I, стр. 554); kum "глоток": др.-инд. cámati, camati "хлебает", осет. cumun "хлебать", н.-исл. hvōma "жадно глотать", арм. k^{c}im-k^{c} "небо" (и.-е. *kʷem-); p^{c}orj "проба, испытание, опыт": греч. πεῖρα "испытание, проба" (и.-е. *per-); haw-p^{c}al "дикий голубь" (haw "птица"), может быть и p^{c}al "вид птицы": греч. πέλεια "дикий голубь", лат. palumbēs "дикий (сизый) голубь" (и.-е. *pel-, откуда арм. ali-k^{c} "волна; седина").

2) Имеется значительное количество слов на глухие простые p, t, k, для приводимых иноязычных параллелей которых восстанавливают не звонкие простые, а звонкие придыхательные варианты. Если их этимология правильна, то следует предположить праформы со звонкими простыми - вариантами обычных звонких придыхательных, являющимися результатом частичного примыкания праармянского к зоне без придыхательных, проникновения слов из других и.-е. диалектов, частичного действия закона Грассмана и других случаев ассимиляции и диссимиляции внутри слов: paṙ "блеск, сияние", paṙpaǰ,-oy "блеск, сияние", poṙ "искра, огонь": др.-инд. bhālam "блеск; лоб", греч. φαλός "белый", арм. bal "туман", лит. bãlas "белый", русск. "белый" (и.-е. *bhel-); picak "оса": алем. bɨ , др.-в.-нем. bini , ст.-сл. bъčela, лит. bìtė, ирл. bech "пчела", кимр. beg-eg(y)r "трутень" (и.-е. *bhei-)? pind "крепкий", pndem "укрепляю, связываю", papanjim "немею": др.-инд. bandh-, гот. bindan "связывать" (и.-е. *bhendh- — Ачарян, 3^{2}, стр. 26 и 82); poṙok^{c} "хвастливый", poṙot "хвастливый; хриплый", poṙoč^{c} "мычание": др.-инд. bambhara- "пчела", bambhārava- "мычание коровы", арм. boṙ "овод, шмель" и др. (и.-е. *bher-); taṙ "вид растения", taṙz "вид растения": арм. dalar "зеленый; молодой, юный", греч. θαλερός "юный, цветущий" и др. (и.-е. *dhāl- при *tāl-); titan "кормилица, няня": греч. τιθήνη "кормилица", арм. diem "кормлю", dayl "молозиво" и др. (и.-е. *dhēi- ; ср., однако, *tata-, *tĕta - детское слово); trup "мелкий, незначительный, ничтожный, низкий": русск. дробить, дробь, дребезг", гот. gadraban "высекать, вырубать", др.-сканд. drep "удар" (и.-е. *dhreb(h)- — Ачарян, ЭС, 4^{2}, стр. 438); kayc "искра" (и

kaytaṙ "резвый", kaytiṙ "веселье", а также kaytᶜem "веселюсь, прыгаю, играю, резвлюсь"?): греч. φαιδρός "сияющий, яркий; радостный, веселый", лит. gaidrùs "ясный, светлый", gaĩsas "зарево", gaĩsras "пожар" и др. (и.-е. *gʷhəi-d- — Ачарян, ЭС, 4^2, стр. 506; для kaytaṙ, kaytiṙ, kaytᶜem ср. xaytam "резвлюсь"?); korkot "крупа" (для редупликативной формы образования ср. karkut "град"): др.-исл. grautr, др.-англ. grytt "крупа" при лит. grúdas "зерно", ст.-сл., русск. груда и др. (и.-е. *ghreu-d-? — Ачарян, ЭС, 2^2, стр. 650; Solta, D. Stell. d. Arm., стр. 169-170).

3) В компаративистике часто наблюдаются случаи, когда не учитываются факты внутренней реконструкции и вообще внутренние факты языка при внешней реконструкции. Довольно часто то или другое сравниваемое слово берется изолированно, выхватываясь из общего комплекса внутренних данных, не учитываются его связи с другими словами, в том числе - с диалектными.

В этом отношении очень характерен следующий пример. Выше мы привели примеры для чередования k^c/x. Тогда возникает вопрос: если при соотношении переходов $*k > k^c$ и $*sk$ ($*sk'$) > c^c (s mobile: $*k\bar{e}u- > k^ciw$ "карниз" и $*sk\bar{e}u- > c^ciw$ "крыша") имеет место переход $*kh > x$ (ср. из этого же корня $*kh\bar{u}-lo- >$ xuł "хижина"), то каким должен быть второй член перехода $*skh > ?$ Исследователи армянского языка обычно предполагают развитие $*skh > sx$, основываясь на параллели др.-инд. skhálatē "спотыкается, отклоняется, сбивается с пути" - арм. sxal "ошибка, недостаток", sxalak "пьяный", между тем как другими исследователями предполагается развитие $*skh > š$. Х.Педерсен (KZ XXXVШ, стр. 207) допускает оба варианта развития: $*skh > >š$ в результате палатализации перед гласными переднего ряда ($*skhel- >$ šeł "косой") и $*skn > sx$ - в остальных случаях ($*skhl̥- >$ sxal). Однако он не учитывает наличия для $*skh > š$ таких аблаутных вариантов, как šałim "ошибаюсь, смущаюсь", šałałem "искривляю, искажаю". Мы склонны считать единственным рефлексом и.-е. *skh в армянском только š. Об этом говорят наличие как значительного количества слов (дублетов) с чередованием x/š (I), так и, независимо от этого, и.-е. параллелей для армянских слов с š, предполагающих *(s)k(h) (2):

I. šałarᶜ "бурав, сверло" - xełerᶜ "половина": греч.

σχόλοψ "кол; острие рыболовного крючка", σκάλοψ "крот", лат. scalper , scalprum "резец, скальпель" при гот. halbs , др.-в.-нем., н.-в.-нем. halb "половинный", "половина" (и.-е. *skel-p-); šeł "косой", sełim "отклоняюсь", šil "косой, косоглазый", šałim "ошибнюсь, смущаюсь", sałałem "искривляю, искажаю" при xeł "увечный, искалеченный; хромой на одну ногу", xełem "калечу", xełkem "сильно калечу", xul "глухой"(?) (ср. также kał "хромой"): греч. σκέλος "бедро; нога", σκολιός "кривой", σκελίς "ребро", κελλόν· στρεβλόν, πλαγιόν (Гез.), κυλλός "кривой, хромой", алб. tshalë "хромой" и др. *(s)k(h)el- ; šełb "клинок", диал. šłbik, šełbik при диал. xłbik (xełb-ik) "клинок" (ср. šałap^{c} "бурав, сверло"): лат. scalper, scalprum "резец, скальпель" и др. (и.-е. *(s)kel-p-) ; šit^{c}em "жалю", šit^{c}oc^{c} "жало" при xayt^{c}em "жалю", xayt^{c}oc^{c} "жало", xit^{c}em "причиняю боль, вызываю угрызение совести": лат. caedō, -ere "бить; рубить, теснить" (*(s)k(h)ai-, -t-, -d-) ; šlrtim "двигаюсь(?)" при xlrtim "двигаюсь"; šrtnum при xrtnum (xirt) "пугаюсь, вздрагиваю от испуга, вскакиваю от испуга, вскакиваю от испуга, теряюсь, прихожу в замешательство": греч. σκορδινάομαι "зевая, потягиваюсь, мечусь, дергаюсь", ср.-в.-нем. scharz, schurz "прыжок, скачок", лит. (жем.) pakìrsti (прош. pakìrdo)"проснуться" и др. (*(s)ker-d- от *(s)ker-, откуда др.-исл. skjarr "пугливый", skirra "спугивать" н.-в.-нем. schrecken "пугать");

2. šałax "колючка, шип": лат. siliqua (*sciliqua < *sceliqua) "стручок; (мн.ч.) бобовые растения", греческое silicia "сено, треуголка" (*(s)kel-) ; šč̌em (šič^{c}-) "цежусь, процеживаюсь, фильтруюсь", šičuk (диал. šituk) "сыворотка": лит. skiedžiu, skiesti "разбавлять", русск. цедить при чистить (и.-е. *skēi-d-, откуда c^{c}tem "царапаю"); šert"щепка; кусок; слой, пласт; полоса": лит. skedervà "щепка", латыш. šķedēns "дрова для лучин" (*(s)k(h)ed-); šerep^{c} (šerep) "ковш, черпалка": слав. *čerpti (русск. черпать, черпалка) *(s)ker-p- ; šił (šeł, šiwł), -oy "веточка, кусочек дерева, сучок, щепка": греч. σκῶλος "кол; шип; колючка", латыш. šķēle "ломоть" при греч. σκῆπτον "побег, ветвь" (и.-е. *(s)kel- при *kel-) ; šit^{c} (šit) "кап-

ля, брыз; пламя" при šit "клубень; опухоль, бугорок, прыщ": лат. scatō, -ēre "бить ключом" (и.-е. *skēt/d-); šiw "побег, молодая ветвь; клешня; гроздь; ткацкая палочка": греч. σκῆπτρον "палка, жезл, скипетр", σκάπος "ветвь, побег" (Гез.), σκηπάνη "жезл, скипетр", лат. scāpus "стебель; ткацкий навой", scōpa "прут, лоза", scōpio, -ōnis "стебель, черенок (виноградной кисти)", русск. щепка, диал. чоп "виноградный сук" (*(s)kep-; неправильно у Pokorny, IEW, I, стр. 628: *k'uei- "ил; грязь") ; šoyt "торопливый, проворный, быстрый": др.-инд. skundatē "спешит", лит. skudrùs, skaudrùs "живой, проворный, ловкий" при др.-инд. cōdati, cōdayati "гонит, торопит", ср.-в.-нем. hossen, hotzen "быстро бежать" (*(s)keud-); šp^{c}em (šup^{c}-) "тру, обтираю, протираю", šaršap^{c}em "щупаю, трогаю": др.-инд. chupati "трогает", русск. щупать (*(s)keu-p- ?) ; šurǰ "вокруг", šurǰ(n) "круг" при диал. šuṙ (по Р.Ачаряну - сюда же šurt^{c}n "губа; край"): греч. κυρτός "выгнутый, кривой, закругленный; выпуклый", лат. curvus "кривой, изогнутый; округлый" (*(s)ker- при *kert-).

В этих условиях арм. sxal и, тем более, sxalak (с характерным суффиксом -ak) следует считать иранскими заимствованиями: в армянском имеется значительное количество иранских заимствований, для которых единственным доказательством служат соответствующие индийские формы. Вообще древнеиндийский корень *skhal- следует отнести к и.-е. *(s)k(h)el- , куда относятся арм. šeł "косой", šałim "ошибаюсь, смущаюсь" и т.д. Этот корень имеет аспирированные варианты, засвидетельствованные в армянском и греческом.

Для таких слов явно и.-е. происхождения, как ašun "осень", gišer "вечер", вероятнее всего восстановить праформы с *-skh-: *oskhon-, *ǫeiskhero- . Мы склонны для uši "вид дерева" (диал. hoši) также восстановить праформу *oskhiiā при *oskiiā > hac^{c}i "ясень".

J.R. RUSSELL (New York, USA)

ON THE PRE-CHRISTIAN RELIGIOUS VOCABULARY OF THE ARMENIANS

The Greek geographer Strabo, writing in the last years of the Armenian Artaxiad dynasty, a generation before the establishment of the Arsacid house in the country, noted that 'the Medes and Armenians perform all the religious rites of the Persians.' Although it is generally supposed that the great mass of Iranian loan-words entered Armenian in the Arsacid period, it is noteworthy that the practice of the religion of the Persians (as the Parthians were frequently and mistakenly called by foreign authors) was already widespread amongst the Armenians, who are associated by Strabo with their Iranian neighbours, the Medes. Vologases (Valaxš) I was to justify the accession of his brother Tiridates to the Armenian throne with the claim that his ancestors had ruled there in the past, according to Tacitus . The Roman historian, perhaps more inclined than his Greek colleague to stress political over religious intimacy between the Armenians and Iran, suggested that the Armenians were hostile to Rome out of hatred, but opposed the Parthians because of jealousy ; in the latter case, it is more a family quarrel than the enmity between two nations that seems to be described.

Armeno-Iranian ties, both political and religious, were indeed ancient and amply documented. Xenophon's interpreters conversed with Armenian villagers in Persian; Armenia was governed by Persian satraps; and Armenians bore Iranian theophoric names in the Achaemenian period. It is not intended here to re-iterate the abundant evidence of Iranian in Armenian, particularly Iranian cultic terms, which have been studied by Lagarde, Hübschmann, Gelzer, Meillet, Benveniste, Bailey, Ēmin, Ališan, Ačaṙean, Patriarch Durean, Perixanean

and other scholars , but rather to define the religion practiced by the Armenians in the late Orontid, Artaxiad and Arsacid periods, and to discuss specific terms which shed light on its tenets and practices.

The Zoroastrian religion in the Achaemenian period was the official cult of the Iranian empire. As the most ancient revealed faith, with vigorous moral teachings and the wealth and power of a great nation behind it, Zoroastrianism exerted great influence on the various other religions of the subject peoples of Iran, most notably the Jews. The concepts of reward or punishment in the afterlife and of the final redemption of the righteous by a savior in the world appear to have been introduced into Judaism from the religion of Iran, and the particularly Zoroastrian concept of a wholly good God, Ahura Mazdā, the Lord Wisdom, the sole supreme lord and creator of all that is good, informed the development of the cult of the Lord of Heaven, Ba^{c}al Šamīn, amongst pagan Semites . Zoroastrianism was in turn influenced by the cults of the peoples of the empire, and alien divinities, Av. Anāhitā and Tīri, were assimilated into the religion and equated with earlier Avestan yazatas. Another alien goddess, Nana, was also worshipped in Zoroastrian Iran, although her name is not mentioned in religious texts - her temple is recorded on a Parthian ostracon from Nisa - and it is not clear whether her cult was integrated into the faith. The use of cultic images, and the temple cult of fire, were introduced into Zoroastrianism in the later Achaemenian period, but the former practice was ultimately abolished by the Sasanians.

Zoroastrian temples were established in Asia Minor by Achaemenian kings and satraps, and sacred fires tended by priests were found by the Sasanian high priest Kirder in the campaigns of Šābuhr I in the 3rd cent. A.D. in that region. Yet in his great inscription at the Ka^{c}aba-yi Zardušt, Kirder declares that these temples were winnārišn kard 'ordered' or 'fixed' by him . Movsēs Xorenac^{c}i, describing the campaigns in Armenia of Šābuhr's father, Ardašīr I, gives us some idea of what this setting in order meant: the destruction of images in shrines (bagink^{c}) containing images of the gods and the

royal ancestors, and the establishment of sacred fires in their place.

A picture of the Zoroastrian cult in Asia Minor which Kirder sought to reform may be provided by the reliefs and inscriptions found at Arebsun in Cappadocia by Smirnov. The inscriptions, in imperial Aramaic, are surrounded by bas-reliefs in a style described as late Hittite, and are of indeterminate date, from perhaps the 4th to the 1st cents. B.C. The longest describes the marriage of the god Bel (byl) and the Wise Religion of Mazdā-worship (mzd' dynmzdysnš: OIr. mazdā daēn(ā) mazdayasniš); a shorter inscription includes a MIr. or late OP. form of the name of Ahura Mazdā: 'hwrmzd. The three cultural and religious elements in this monument - Semitic, ancient Anatolian and Iranian - are found similarly amalgamated in Armenia.

The Anatolian substratum in Armenian religion is attested in the apparent identification of Vahagn - Iranian Verethraghna - with Tešub (and of Mihr-Mithra, subsequently, with the monster Ullikummi). The Asianic weather god Tarḫundas is found in Armenia as Tork^{c}, although, perhaps significantly, no temple of this god is recorded, and Armenian writers recognize him as an ancient hero rather than a god, indicating that his cult was not assimilated into Armenian Zoroastrianism. This term may indeed be employed, for the sole Semitic god found in Armenia is Ba^{c}al Šamīn - one whose cult itself owed much to Zoroastrianism - and his temple was virtually adjacent to that of Aramazd, i.e., Ahura Mazdā, which stood at Ani (Kamax) in Daranaḷi. It is Aramazd who is often referred to in Armenian texts as the father of all the gods (a metaphor found in Zoroastrian texts as well); Ba^{c}al Šamīn seems to be but an 'interpretation' of the Zoroastrian divinity, and is mentioned only rarely.

The strong ideological and moral influence of Zoroastrianism was felt in venerable and highly developed faiths, particularly Judaism with its indigenous spiritual traditions. Although any great religion tends to absorb earlier beliefs and customs of an area, its integrity is proven in its tenets and in the basic rituals that reflect them. Thus, despite the

non-Iranian elements which either existed alongside the Armenian cult or were absorbed into it fully, the particular spiritual content of Zoroastrianism and the predominance of Iranian elements in various facets of Armenian culture should lead us to regard Zoroastrianism as the unifying ideology of pre-Christian Armenia. Thus, the quality of parartut^{c}iwn 'richness' when ascribed to Aramazd is to be seen not merely as an Iranian loan-word , but as a specifically Zoroastrian moral value, for the Zoroastrians saw the material world and its riches as the perfection of creation, and earthly happiness as an expression of religion (cf. the suffix -ǰat 'happiness (of)' in Armenian toponyms). It is notable in this connection that the mediaeval Armenian Arewordik^{c}, the Children of the Sun, were described as following many Zoroastrian practices reprehensible to Christians, among these the enjoyment of rich foods .

Nonetheless it is important also to distinguish particular strata in Iranian influence upon the Armenians. It has long been recognised that Arm. sandaramet-k^{c} is a SWIr. loan, apparently from OP., meaning simply the underworld or the depths of the earth, whilst Arm. Spandaramet, a NW Ir. loan, is the name of a specific Zoroastrian divinity . The word bag- 'god', attested in various toponyms and bagin '(image) shrine', is, like sandaramet-k^{c}, likely to have come from a pre-Zoroastrian, SW Ir. milieu. In Persian Zoroastrianism, however, we find that the name of the divinity Spənta Ārmaiti is still found as a common noun for the underworld, while MP. bay, from baga-, is used in designations of Zoroastrian texts even though in Avestan and Zor. Pahl. the term yazata-, yazd is used exclusively, in the texts themselves. OP. influence is seen also in Nawasard and Mehekan, the names of months derived from Navasarda and Mithrakāna, two pre-Zoroastrian Western Iranian festivals reconciled in the Achaemenian period, however, into the Zoroastrian calendar.

While early, non-Zoroastrian Iranian practices and terms presumably became later absorbed into Zoroastrian custom in Armenia, particularly during the Artaxiad and Arsacid periods, it seems that Armenians consciously distinguished their

religion from the reformed cult which the Sasanians sought to impose on them, for although many naxarars were content to accept Sasanian rule and to take up arms against their Christian fellow-noblemen, Armenian writers separate MP. Ormizd from Arm. Aramazd, and MP. vṙam-akan (adj., for the sacred Ātaxš ī Bahrām) from Arm. Vahagn (and the older Ir. loan atrušan for a fire temple). In a number of cases where both Parthain and Middle Persian forms of the same common noun have come down to us, it is again the Arsacid form which is predominant in Armenian, while the Sasanian form is rare and found only in specialized usage, e.g. paštpan 'defender' generally, but MP.-derived p^{c}uštipan 'bodyguard' only. It appears that the Armenian form of Zoroastrianism was not altered by the Sasanians, and was thus doubly condemned to oblivion. The nascent Armenian Church would, of course, seek to eradicate the memory of heathenism, whilst the Sasanians, who in Iran removed 'unauthorized' sacred fires from Tabaristan and sought to denigrate the holiness of the main fire temple of Parthia, would have suppressed in Armenia those unwilling to accept their religious authority.

The character of the religion that vanished is amply illustrated in the vocabulary it employed, and in the words used to describe it, most of them of Iranian origin. Later writers called the pre-Christian Armenians tarrapašt, krakapašt, moxrapašt and uruapašt, the suffix in these compounds formed from an Ir. base pašt- 'to worship' . Reverence for the natural elements (Arm. tarerk^{c}) is a conspicuous feature of Zoroastrianism, as is reverence for the spirits of the dead (uru, from Ir. urvan; the Armenian month name hrotic^{c} corresponds to fravašayō, the month in the Zor. calendar named for the festival of all souls that comes at its end). The cult of fire in Zoroastrianism needs no comment; the Christians must have seen the ash (moxir) that Zoroastrians heap above the living coals of a temple fire between religious services, when it is allowed to blaze up, and must have noted also the careful reverence shown by Zoroastrians in disposing of ashes from the sacred fire (as at Duin, apparently). Interpretation of these terms has sometimes been far from the mark, as in the

Arm. tr. of Gelzer's Zur armenischen Götterlehre, where tarrapaštut^{c}iwn is explained baldly as 'totemism'. . But taken together, they define the salient aspects of Zoroastrianism. The temples, called mehean-k^{c}, apparently from an Ir. form meaning 'place of Mithra', were served by k^{c}urm-k^{c} 'priests'; the word is Semitic, and the date of its introduction into Arm. has not been determined , but the presence of it need not call into question the Zoroastrian character of the office it describes. One recalls that the non-Zoroastrian priestly sect of the Magi, victims of the magophonia (however widespread it was or how widely observed as a later festival it may have been is unclear), became the Zoroastrian priesthood of the Achaemenian and succeeding dynasties. It is likely that in the Achaemenian period, during the development of the Zoroastrian temple cult, the k^{c}urms of Semitic gods such as Bel became the priests of the dāēnā mazdayasniš and its very different supreme God to whom Bel was assimilated.

The question of funerary observances remains a troublesome feature in the study of ancient Armenian religion. Burial in coffins which were not impregnable, and cremation, both practices abhorrent to Zoroastrians, were widely practiced from earliest times down to the conversion to Christianity, and extravagant scenes of un-Zoroastrian mourning and self-mutilation are described by Armenian writers. Thus, although the Iranian loan-words tapan 'coffin' and gerezman 'tomb' are found in Arm. , it is likely that here, as in Iran, pagan practices survived, supported by the particular tenacity of common sentiment and superstition that attaches to the dead.

It has been suggested above that much of the strength of Zoroastrianism lay in its uncompromising ethical dualism; and even as the goodness of God is acclaimed in Armenian conceptions of Aramazd, so is the Zoroastrian summation of the destructive acts of the Evil Spirit conveyed in the Phl. petyārag, attested as the Arm. loan-word p^{c}at^{c}erak . The Evil Spirit itself is known by two forms, Arhmn and Haramani, the latter apparently the older, Armenized form used in distinction to the former, which appears in descrip-

tions of Sasanian doctrine .

In the 5th century Armenian Zoroastrians found themselves trapped between two mutually hostile forces. Although in Syriac texts of the Sasanian period the term 'Armenian' still means only someone from Armenia, and does not carry the necessary added connotation of 'Christian', still the frequent use of metaphors from the Book of Maccabees, unparalleled in other East Christian literature , indicates that the Church was consciously seeking to present itself as the sole repository of national tradition, even as it had earlier assumed the mantle of Arsacid legitimacy. As a national Church, its rites and practices acquired specifically Armenian content. If some Armenians, such as those amongst whom St. Mesrop preached in Gołt^{c}n, resisted Christian proselytism, it seems they were no more amenable to Sasanian overtures, for Ełišē informs us that Vasak Siwni withdrew the Magi sent from Persia to preach in Armenia, and himself encouraged the reversion of his compatriots, with rites and festivities more familiar to them than those of the Persians .

Finally, the native Armenian vocabulary of the pre-Christian religion may be considered. Two words derived from Iranian meaning 'soul' or 'spirit' and connected with the fravaši cult of Zoroastrianism, uru and hro(r)t-ic^{c}, were noted above. The word meřeloc^{c}, gen./dat. p. part. pl., 'of or for the dead', appears to have been employed in Zoroastrian observances in Armenia and is attested in a particular ritual practiced to this day in Armenian Christianity which comes directly from Zoroastrianism. On the evening of 13th February, 40 days after Christmas, is celebrated the Feast of the Presentation of Christ to the Temple, called Teařn ənd aṙaǰ, vulgarly Terəntez, Tirandaz, etc. (The Arm. name of the festival appears to be a calque on Gk. Hypapantē tou Kyriou, and the vulgar forms are simply corruptions of the Arm., rather than survivals of an Iranian name, as has been sometimes suggested.) According to the Arm. Church manual of festival observances, the Tōnac^{c}oyc^{c}, the clergy proceed out of the church and kindle a fire. But the book adds, Xoteli ē šrǰiln zhrovn, or i tgitac^{c} ē nermuceal 'Perambulation about

the fire, which has been introduced by the ignorant, is deplorable' . People circle about the fire, which is kindled in the courtyard of the church, wherever the festival is celebrated, and this practice is undoubtedly as old as the rest of the ritual. They chant the word meṙelocᶜ, or corruptions of it such as meṙelēt or melet; in some places the fire itself is called melet, indicating the intimate connection between fire, perambulation and recitation . The people then gather the embers and take them home to place in the corners of their houses and fields. The festival is that of the ancient Iranian month of fire, Ātar, the 9th month of the Zoroastrian calendar, corresponding to Arm. Ahekan, also the 9th month, from OIr. *Āthrakāna- .

The feast is found celebrated in the Christian Church first in the 4th century, at Jerusalem, and in the 7th century Pope Sergius I, a Syrian, established it in the West, where it is called Candlemas, and is marked on Feb. 2 with local rituals in honor of fire. Ananikian and others have seen the feast merely as a survival of Indo-European rites common to many peoples, yet it is of eastern provenance, and the Armenian ritual in particular corresponds to the J̌ašn-i sade 'the feast of the hundred (days)', as the festival of fire is called amongst Irani Zoroastrians. In the Zoroastrian villages around Yazd, the fire is kindled from the holy flame, in the courtyard of the shrine of Mihr-- the Armenians kindle the flame from a candle in their church. As the bonfire flares up, the people recite and acclaim the names of the dead of the faith, the fravaši-s of ancient heros and of those recently deceased, and the embers are collected and distributed amongst the households of the community, that new fires may be kindled from them . These correspondences prove beyond any doubt that the word meṙelocᶜ comes from an Armenian Zoroastrian ritual observance. It has long been known that regional zands- canons of interpretation of the Avesta- existed in the various languages of Iran, so there is no reason why Armenian Zoroastrians should not have used their native language, in addition to Avestan and the Old and Middle Iranian words that became absorbed over the centuries into Armenian. The

Sasanians effectively eliminated all Middle Iranian languages except Persian from the Zoroastrian canon, although Ełišē mentions one Magus who knew both the Pahlawik and the Parskaden- presumably, the Parthian and Persian zands .

We have heretofore drawn evidence from literary and ethnographic sources, most of them from the Christian period, and although the Classical sources contemporaneous with pre-Christian Armenia are consistent in their description of a culture profoundly influenced by that of Iran, internal evidence in the form of documents and epigraphy is slight. But here, too, the evidence points to a Zoroastrian and Iranian orientation, as in onomastics: one *Araxszāt 'son of the Araxes' is mentioned in an Aramaic inscription on a silver bowl from Sisian; while a daughter of Tigran II, Aryazatē 'daughter of an Aryan' is named in a Greek parchment from Avroman . Despite notices that the Armenians possessed a written language before St. Mesrop, and that there were records kept at the temples, none of the languages attested in epigraphy is unarguably Armenian: after the Urartian period, there is an inscription of Darius in OP. from Van (one recalls Xenophon's reference to Persian as the lingua franca of Armenia), then the Greek inscriptions of Armawir (and later), then the Aramaic inscriptions of Artaxias I (and later). The latter may contain Armenian or Iranian ideograms, e.g., QTRbr = Arm. t^{c}agawor 'king' and TB 'good' as a royal epithet apparently rendering either Arm. k^{c}aǰ 'brave' or MIr. nēv, used by Zoroastrian kings. In the Sasanian period, coins and seals inscribed in Pahlavi were made at Duin, and Movsēs Xorenac^{c}i, perhaps anachronistically, regarded Persian as one of the languages used by the Armenian Arsacids in their official records.

Little information on the pre-Christian cult can be derived from this welter of foreign languages, but the absence of Armenian itself among them does cast into strange light its emergence in the fifth century as a perfected literary language. Neither Hellenic nor Syriac influence can entirely account for this phenomenon, since 5th century texts do not ape the former, even if translations are supply and artfully

accomplished from it, and Armenian is radically different in structure from the latter. Yet the students of St. Mesrop, drawn from mutually remote cantons of a country where dialectal variations from valley to valley are numerous and extreme, and educated, according to Koriwn, in different cities of the Christian Orient, were able to work together to produce writings in a single, lucid literary Armenian. This presupposes the prior existence of a carefully transmitted oral literature of considerable sanctity - and not merely a scattering of local epic poems - most likely an oral zand.

An English literary critic, Richard Aldington, recalled a lecture in which the sacrificial hymns of the ancient Armenians were described as 'certainly nonsensical and probably obscene' . In this brief examination of certain religious terms of various periods, I hope at least to have shown that nothing is farther from the truth. A scene from a stele at Dascyleion in Asia Minor shows a Zoroastrian sacrifice ; the Armenian words for both hymn, *(y)ašt- , and sacrifice, zoh , come from Zoroastrian MIr. terminology. The Armenians were the faithful bearers of a religion of light whose rays still beat back the darkness on a night in mid-February. Let it be recorded as a deed of pride that they, alone among the non-Iranian nations, received fully the world faith of Zarathuštra, even as their king was the first to bow his head to Christ, and that both great faiths they made fully their own.

А.Ю.РУСАКОВ (Ленинград, СССР)

АЛБАНСКИЙ И АРМЯНСКИЙ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Отношения албанского и армянского языков привлекают внимание исследователей уже давно. Более 80 лет тому назад была опубликована небольшая статья Х.Педерсена, посвященная этой проблеме[1]. Примеры албано-армянских лексических схождений приводились в известной работе Э.Лидена "Armenische Studien"[2]. Специально взаимоотношениями албанского и армянского занимался югославский индоевропеист и албанист Х.Барич[3]. Списки албано-армянских изоглосс разных уровней приводятся в посмертно опубликованной статье крупнейшего албаниста нашего столетия Н.Йокля[4] и в двух работах В.Пизани, рассматривающих положение албанского в кругу индоевропейских языков[5]. Албано-армянский материал был учтен в обобщающих монографиях В.Порцига[6] и Г.Р.Зольта[7]. Наконец, в 1980 году была опубликована статья Ф.Кортланда "Albanian and Armenian"[8]. Однако, как представляется, за время, прошедшее после опубликования работы Педерсена, наши знания о генетических и ареальных отношениях албанского и армянского принципиально не продвинулись. Разумеется, это не случайно.

По-видимому, армяно-албанские отношения можно рассматривать в нескольких направлениях. Первое направление (в нем и велось, по преимуществу, исследование данной проблемы) представляет собой традиционное выяснение ареально-генетических взаимоотношений албанского и армянского в кругу индоевропейских языков[9]. Само исследование сводится к поиску фонетических, морфологических и лексических изоглосс, связывающих два языка и, соответственно, отделяющих их от других индоевропейских языков, и затем - к оценке этих изоглосс, на основании которых делаются выводы об истории взаимоотношений этих языков и об их месте внутри индоевропейской языковой общности. Метод

этот, однако, ставит исследователя перед целым рядом с трудом разрешимых проблем. Достаточно много писалось и говорилось о трудностях, возникающих при попытках определить реальный удельный вес той или иной изоглоссы в деле установления степени родства языков[10]. В случае албанского и армянского положение еще более усложняется. Оба языка репрезентируют собой отдельные языковые группы, следствием этого, в частности, является невозможность использования данных внешней реконструкции для восстановления предшествующих стадий языковой истории этих групп. Для албанского это усугубляется и его поздней письменной фиксацией. Армянский принадлежит к языкам с относительно ранней письменностью, однако, единый характер грабара, с трудом позволяющий сделать какие-либо выводы о диалектных явлениях в древнеармянском, также не дает нам возможности проникнуть с должной долей уверенности в тот громадный временной промежуток, который отделяет древнеармянский от индоевропейского. Имеются и более важные обстоятельства. И албанский и армянский принадлежат к языкам, особенно сильно изменившим свое индоевропейское наследие. Это выражается как в сильном уменьшении исконного лексического фонда за счет широкого распространения заимствований, пронизывающих весь словарный состав обоих языков[11], так и в значительных фонетических изменениях, преобразовавших звуковой облик исконных слов. Естественно, это сильно тормозило исследование исторической фонетики албанского и армянского. Получается своего рода замкнутый круг: узкая этимологическая база не позволяет вывести надежные звуковые переходы, а это, в свою очередь, сдерживает прогресс этимологических исследований и открывает дорогу этимологическому волюнтаризму и постулированию звуковых законов ad hoc . Все это приводит к тому, что к албанскому и армянскому применяются в готовом виде результаты (то есть, собственно говоря, сама индоевропейская реконструкция), достигнутые компаративистикой на основе изучения других индоевропейских языков[12]. Мы имеем дело, таким образом, со своеобразным случаем лингвистической экстраполяции[13]. Такой подход правомерен и допустим лишь при условии признания за реконструкцией статуса языковой реальности. Однако, если исходить из известного тезиса В.В.Иванова о том, что реконструкция имеет силу лишь для тех языковых систем, на основании которых

она выведена[14], то мы имеем достаточно неестественную ситуацию: к армянскому и албанскому прилагается реконструкция, выведенная без учета армянского и албанского материала. Как справедливо подчеркивал Э.А.Макаев, в настоящее время, когда традиционная индоевропейская реконструкция подвергается коренному пересмотру, роль армянских (и, разумеется, албанских) данных возрастает[15], хотя использование этих данных сопряжено с большими трудностями. В частности, для того, чтобы армянский и албанский материал удовлетворял требованиям сравнительно-исторического языкознания, он должен подвергаться особенно тщательному филологическому анализу.

Наиболее остро проблема языков, на основе которых реконструкция производится, и языков, к которым эта реконструкция применяется, встает при обращении к вопросу об отражении индоевропейских гуттуральных в албанском и армянском. Как известно, "трехрядная" реконструкция была выведена без учета албанского и армянского материала, в то время еще совсем мало изученного. Когда в 1900 году Педерсен выдвинул гипотезу о том, что в албанском сохранились рефлексы всех трех рядов индоевропейских гуттуральных, это было воспринято им самим и учеными, разделявшими его взгляды, как одно из важных свидетельств в пользу реконструкции трех рядов для индоевропейского[16]. Позднее, уже в середине нашего столетия, Пизани постулировал наличие разных рефлексов лабиовелярных и велярных и для армянского[17]. Таким образом, албанский и армянский (а также, согласно гипотезе Эванджелисти, и тохарский) должны составлять особый ареал, занимающий промежуточное положение между языками centum и satam [18]. Внимательное рассмотрение албанского материала показывает, однако, что сам по себе албанский язык не может дать положительного ответа на вопрос о количестве рядов гуттуральных в индоевропейском. Из-за скудости этимологического материала мы имеем в албанском своеобразную "патовую" ситуацию: если исходить из предположения о том, что в албанском сохранились рефлексы трех рядов гуттуральных, мы должны доказать, что сохранение велярного перед светлым гласным не является продуктом позднейшего развития. Учитывая сложные фонетические процессы, произошедшие в албанском вокализме, сделать это достаточно трудно. Если принять, что в индоевропейском

было лишь два гуттуральных ряда, то приходится постулировать отсутствие примеров с традиционно реконструируемым чистым велярным перед светлым гласным в албанском, что также снижает убедительность построения. Таким образом, албанский материал, не противореча ни двухрядной, ни трехрядной реконструкции, не может дать, по-видимому, решающего подтверждения ни той, ни другой[19]. Что касается армянских отражений гуттуральных, то здесь дело обстоит еще сложнее. Представляется, что наличие в этом языке разных рефлексов велярных и лабиовелярных еще менее очевидно, чем в албанском[20].

Вообще говоря, если обратиться к фонетическим изоглоссам, то следует отметить, что изменения в вокализме и, особенно, в консонантизме албанского и армянского демонстрируют сравнительно мало общих черт, указывающих на большую ареальную или генетическую близость. Многие традиционно приводимые албано-армянские фонетические изоглоссы достаточно банальны и могут быть связаны с общефонетическими тенденциями, действовавшими в обоих языках и не поддающимися ареальному истолкованию (сходство в трактовке некоторых консонантных групп), другие не являются исключительными и указывают на более широкий ареал (нейтрализация противопоставления палатальный/велярный в некоторых позициях). Ряд изоглосс базируется на сомнительном в этимологическом отношении материале. Это относится, например, к трактовке в албанском и армянском индоевропейской группы палатальный + u̯. В последнее время эта проблема рассматривалась в упомянутой выше работе Кортланда[21]. Постулируемый еще Н.Йоклем переход *ku̯ в s и *gu̯ в z в албанском подтверждается лишь двумя примерами, один из которых (sorrë "сорока" из *ku̯ernā) достаточно двусмыслен[22]. Вряд ли имеются основания для сопоставления с армянским, где переход *ku̯ в s основывается также на сравнительно небольшом количестве надежных этимологий[23]. Во всяком случае, вызывают сомнения попытки установить определенные хронологические связи между процессами палатализации этого сочетания в албанском и армянском. Вообще, если рассматривать процессы палатализации в контексте целостной эволюции фонологической системы каждого из языков, то становится очевидным, что процессы эти имеют не так много общего и часто принадлежат к разным хронологическим пластам.

Все это, разумеется, затрудняет установление надежных лексических и морфологических изоглосс. Следует заметить, что многочисленные фонетические изменения, произошедшие в обоих языках и, в частности, сокращение длины индоевропейского слова вследствие редукции, свойственной армянскому и албанскому, привели к тому, что албано-армянские сопоставления сводятся порой лишь к сравнению одного-двух звуков (ярким примером этого является известное сопоставление греч. *οἶκ* - арм. *cč* - алб. *s*[24]). В высшей степени это касается местоимений и частиц, в которых вообще употребляется ограниченный репертуар фонем. Если учесть при этом, что для языков, подобных албанскому, "многообразие фонетических изменений позволяет предполагать несколько различных праформ для каждого слова"[25], то ценность подобных изоглосс сильно уменьшается. В этом смысле албано-армянские лексические изоглоссы существенно отличаются от, скажем, албано-балто-славянских. Если в последнем случае мы сопоставляем гипотетические албанские праформы часто с совершенно реальными литовскими или славянскими словами или с легко верифицируемыми реконструкциями, то в первом мы часто имеем гипотетические формы с обоих сторон[26]. Надежность сопоставления увеличивается, когда изоглосса затрагивает какой-нибудь третий язык (так, сравнительно надежны албано-греко-армянские изоглоссы), но в таком случае мы имеем дело с явлением, захватившим более широкий ареал. Разумеется, все вышесказанное не должно привести к пессимистическим выводам о невозможности установления албано-армянских лексических изоглосс, хотя надо отметить, что количество надежных албано-армянских лексических соответствий принципиально не увеличилось со времен Педерсена и Йокля[27].

Второе направление, в котором развивалось исследование албано-армянских языковых отношений, связано с языками Балканского полуострова. С одной стороны, сюда относится проблематика взаимоотношений армянского с палеобалканскими языками (и, соответственно, с современными языками, являющимися их продолжением). Здесь мы также по большей части находимся в области гипотетических построений. Несомненно, что албанский является продолжением одного из древних языков Балканского полуострова, однако, из-за скудости наших сведений, касающихся палеобалканских языков, невозможно установить, какой из них

именно явился предком албанского[28]. Что касается армянского, то степень его близости к фригийскому также не ясна. В известном смысле, гипотеза о тесном армяно-фригийском родстве базируется скорее на экстралингвистических данных[29]. По-видимому, правы лингвисты, считающие иллирийский, фракийский, фригийский, албанский и армянский языки представителями отдельных языковых групп, хотя и демонстрирующими, возможно, определенную ареальную или генетическую близость.

С другой стороны, интересную проблему представляют собой неоднократно отмечавшиеся структурные черты армянского, позволяющие сопоставлять его с языками балканского языкового союза. К этим чертам относятся: в фонетике- сходство вокалических систем армянского и балканских языков и, в частности, наличие в них гласного неопределенного тембра, в морфологии - совпадение генитива и датива, постпозитивный артикль, образование будущего времени с помощью желательного наклонения и частицы kə , восходящей к глаголу желания (согласно точке зрения А.С.Маркаряна[30]) в восточно-армянском, а также некоторые другие явления. Надо сказать, что эти совпадения с трудом поддаются истолкованию в рамках традиционного балканского языкознания. Как известно, по крайней мере некоторая часть так называемых балканизмов относится к сравнительно позднему хронологическому слою[31] и, следовательно, не может затрагивать армянский, если рассматривать эти схождения в чисто ареальном плане. Однако, термин "балканизм" имеет ареальный характер, то есть апеллирует к экстралингвистическим (в первую очередь - географическим) моментам. Собственно говоря, само понятие "языкового союза" базируется на установлении общих для нескольких языков структурных явлений, вероятность самостоятельного появления которых мала, поскольку известно, что языки эти находились в контакте в течение длительного периода[32]. Если такие контакты не известны (как это имеет место в данном случае), то нет и оснований для ареального объяснения их возникновения, тем более, что схождения, объединяющие албанский и армянский, не являются особенно специфическими, а некоторые и, возможно, наиболее существенные "балканизмы" армянский не разделяет[33].

Если все же придерживаться точки зрения, согласно которой вышеперечисленные явления, объединяющие армянский и албан-

ский (как язык, принадлежащий к балканскому языковому союзу), имеют балканские истоки, то придется отнести их к палеобалканскому периоду, что достаточно неправдоподобно (во всяком случае, если речь идет о таких заведомо поздних явлениях, как образование будущего времени с помощью глагола желания в албанских и армянских диалектах или наличие неопределенного гласного, появившегося в албанском относительно поздно[34]). Другое объяснение предполагает возможность независимого развития определенных тенденций, заложенных в родственных или ареально близких палеобалканских языках, но проявившихся уже в последующий период, когда армянский язык не имел больше контактов с Балканами. Эту возможность нельзя отвергать. Представляется, однако, что более перспективно искать общие черты между армянским и албанским в несколько ином направлении.

В последнее время особое внимание лингвистов вновь стало привлекать влияние, которое оказывают экстралингвистические факторы (то, что Э.Хауген назвал лингвистической экологией[35]) на развитие языковых систем. Было бы интересным посмотреть на албанский и армянский языки с этой точки зрения. Как отмечалось выше, в положении албанского и армянского внутри индоевропейской семьи языков есть много общего. С одной стороны, это определяет сложные отношения албанского и армянского с индоевропейской реконструкцией, с другой - несомненно, что общность этого положения отражает типологически сходные моменты экстралингвистической истории обоих языков[36]. Прежде всего, и албанский и армянский переживали за время своей истории (и не раз) периоды интенсивных межъязыковых контактов. Разумеется, наиболее наглядно это отражается в словарном составе обоих языков, в котором индоевропейские слова составляют меньшую по количеству (хотя и не по значению) часть. Однако, экстремальные языковые контакты не могли не отразиться и на других языковых уровнях. В области фонетики это касается прежде всего албанского и армянского вокализма.

Армянский язык полностью устранил индоевропейские квантитативные противопоставления гласных, не компенсировав их какими-нибудь иными (например, качественными или просодическими) противопоставлениями[37]. Вокалическая система армянского очень близка "балканскому типу" вокализма. Такие же изменения провел

и тоскский диалект албанского языка. Что касается гегского диалекта, то там противопоставления по долготе несут крайне низкую функциональную нагрузку и во многом являются плодом вторичного развития[38]. Любопытно при этом, что тоскский диалект имел больше контактов с иноязычным окружением в период славяно-албанского симбиоза, чем гегский[39]. Продуктом языковых контактов могло быть и наличие в вокалической системе гласного неопределенного тембра. Замечено, что в условиях языковых контактов наблюдается "диффузность вокалических единиц, проявляющаяся... (в частности) в тенденции к фонетически усредненному смазанному типу, составляющему лишь необходимый вокалический фон"[40]. Следствием этой тенденции является, по-видимому, редукция безударных гласных, несущих (как и безударные слоги вообще) меньшую информативную нагрузку, и образование неопределенного гласного. Таким образом, формирование армянского вокализма с одной стороны, и албанского (особенно, тоскского) и шире "балканского" вокализма с другой - можно считать не следствием ареального взаимодействия определенных языков, а результатом языковых контактов вообще. Квантитативные противопоставления сами по себе не обладают избыточностью, необходимой для ситуации языковых контактов, и оказываются нестойкими. Важно отметить, что формирование армянского и албанского вокализма относится к разным эпохам. В армянском оно было близко к завершению ко времени письменной фиксации[41]. Что касается албанского, то можно предположить, что к началу I-ого тысячелетия н.э. система долгот в албанском двигалась по пути к полному разрушению. Затем, вследствие контактов со славянами, долготы в тоскских диалектах были ликвидированы. В гегских диалектах и некоторых изолированных тоскских говорах произошла регенерация системы долгот[42]. Любопытно, что сейчас, в условиях сильных междиалектных контактов, гегская система долгот близка к исчезновению.

Не все, однако, в истории развития албанского и армянского языков определяется языковыми контактами и проистекающими из них тенденциями к упрощению языкового строя. В звуковом строе обоих языков (в частности, в консонантизме), в их морфологической системе мы находим также значительное число архаизмов (особенно это касается армянского) и специфических инноваций, вызванных тенденциями внутриязыкового развития или непосред-

ственным ареальным влиянием соседних языков[43]. Это, вероятно, также связано с особенностями истории албанского и армянского, которые переживали периоды интенсивных языковых контактов и связанного с ними двуязычия, сменявшиеся эпохами относительной изоляции. В этой связи уместно будет вспомнить наблюдения А.В.Десницкой, показавшей на албанском материале, что изолированность диалекта или языка может привести к появлению в нем специфических инноваций, отражающих внутренние тенденции его развития[44]. Можно представить себе, что если в условиях контактов реализуются простейшие антропофонические тенденции[45] и изменения в грамматическом строе языка, делающие его более удобным для слушающего[46], то в периоды относительной изоляции развиваются специфические внутриязыковые тенденции, а также сохраняются архаизмы. Это подтверждается примерами гегского диалекта албанского языка[47] и, если выйти за пределы албанского и армянского, оставаясь внутри Балканского ареала, цаконским диалектом новогреческого, сохранившим многочисленные архаизмы и, наряду с этим, развившим инновации, во многом повторяющие фонетические процессы, произошедшие на несколько веков раньше в древнегреческом[48]. Если говорить только о фонетике, то это согласовывалось бы с некоторыми современными фонологическими теориями, в частности, с "естественной фонологией" Д.Стэмпа[49].

Разумеется, попытка увязки архаизмов и инноваций албанского и армянского с конкретными моментами экстралингвистической истории этих языков была бы наивной. Заметим лишь, что Л.Г.Герценберг выделяет среди тенденций, определяющих развитие языка, наряду с тенденциями к усложнению и к упрощению, тенденцию к консервации языкового строя. "Причины формирования данной тенденции кроются в осознании представителями глоттофорной общности языкового строя и в принципиальном к нему отношении"[50]. Представляется, что при всех изменениях, которым подвергались армянский и албанский за время своей истории, эта тенденция действовала и продолжает действовать в обоих языках. Именно она позволила сравнительно небольшим языковым коллективам сохранить свой язык в течение тысячелетий, невзирая на крайне неблагоприятные исторические условия, именно благодаря ей и албанский и армянский представляют собой относительно единые (несмотря на наличие диалектов) языки. Все это делает поста-

новку проблемы "албанский и армянский" интересной и нужной, хотя исследование ее и дало пока что сравнительно мало результатов.

ПРИМЕЧАНИЯ

I. H.Pedersen. Albanesisch und Armenisch. KZ, 36, 1900.

2. E.Lidén. Armenische Studien. Göteborg, 1906.

3. H.Barić. Poreklo Arbanasa u svetlu jezika. Lingvisticke Studije. Sarajevo, 1954; Istorija arbanaskog jezika. Sarajevo, 1959.

4. M.Jokl. Die Verwandschaftsverhältnisse des Albanischen zu den übrigen indogermanischen Sprachen. Die Sprache, 9, 1963.

5. V.Pisani. L'Albanais et les autres langues indo-européennes; Lexikalische Beziehungen des Albanesischen zu den anderen indogermanischen Sprachen. Saggi di linguistica storica.Torino,1959.

6. В.Порциг. Членение индоевропейской языковой области. М., 1964.

7. G.R.Solta. Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. Wien, 1960.

8. F.Kortland. Albanian and Armenian. KZ, 94, 1980.

9. В данном случае трудно разграничить чисто генетический и ареальный аспекты взаимоотношений индоевропейских языков. Чем глубже проникаем мы в историю отдельных индоевропейских языков, тем труднее нам отделить их генетические отношения от ареальных.

I0. См., например, Э.А.Макаев. Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики. М.-Л., 1964; Л.Г.Герценберг. Морфологическая структура слова в древних индоиранских языках. Л., 1972, с. 6-54.

II. Недаром до последней четверти 19-го века армянский считался иранским языком, а албанский многие исследователи рассматривали как непоследовательно романизировавшийся язык.

I2. См., к примеру, В.И. Топоров. Древнеармянский в свете индоевропейских реконструкций. Международный симпозиум по армянскому языкознанию. Тезисы докладов. Ереван, 1982, с. I00-I02.

I3. Термин, употребляемый в языкознании Э.А.Макаевым (Э.А.Ма-

каев. Общая теория сравнительного языкознания. М., 1977, 177-201).

14. В.В.Иванов. Теория отношений между языковыми системами и основания сравнительно-исторического языкознания. Тезисы совещания по математической лингвистике 15-21 апреля 1959 г. Л., 1959, с. 7.

15. Э.А.Макаев. Общая теория..., с. 175-176.

16. H.Pedersen. Die Gutturale im Albanesischen. KZ, 36, 1900.

17. V.Pisani. La palatalizzazione armena. Atti del Sodilizio Glotologico Milanese, I, 1948.

18. E.Evangelisti. Note tocariche I. Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. Classe di lettere e scienze morali e storiche, 82, 1949.

19. Из последних работ, посвященных проблеме отражения гуттуральных в албанском, см.: E.Çabej. Über einige Lautregeln des Albanischen. Die Sprache, 18, 1972; H.Ölberg. Zwei oder drei Gutturalreihen.-Scritti in onore di Giuliano Bonfante. v.II, Brescia, 1976.

20. См.: Г.Б.Джаукян. Сравнительная грамматика армянского языка. Ереван, 1982, с. 54-64; R.Schmitt. Grammatik des Klassisch-Armenischen. Innsbruck, 1981, с. 62-65.

21. F.Kortland. Albanian and Armenian, с. 249-250.

22. N.Jokl. Ein Beitrag zur Lehre von der alb. Vertretung der idg. Labiovelare. Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen, Aarhus - Kobenhavn, с. 146ff.

23. Г.Б.Джаукян. Сравнительная грамматика..., с. 75; см. также: E.Lidén. Armenische Studien. с. 381-388. В целом, в армянском этот переход подтверждается надежнее, чем в албанском.

24. H.Pedersen. Albanesisch und Armenisch. с. 340.

25. В.М.Иллич-Свитыч. Рец. на: Evidence for laryngeals. Austin, 1960, ВЯ, № 6, 1961, с. 118.

26. Это относится и к морфологическим изоглоссам, в частности, к попыткам установления близости некоторых реликтов албанских и армянских глагольных парадигм (см.: В.В.Иванов. Архаизмы в глагольных флексиях древнебалканских и албанского языков. Balcanica. 1979).

27. Фонетические и грамматические изоглоссы, соединяющие ар-

мянский и албанский, приводятся в последней книге Г.Б.Джаукяна (Г.Б.Джаукян. Сравнительная грамматика..., с. 202-205). В ней ясно показано, что близость албанского и армянского, постулировавшаяся Педерсеном и Пизани, сильно преувеличена. По степени близости к армянскому албанский занимает одно из последних мест среди индоевропейских языков (там же, с. 204-205). Следует заметить, конечно, что это ничего не говорит о степени близости диалектов, из которых произошли эти языки в прошлом. Вообще, определить ареальную позицию албанского и армянского внутри индоевропейской семьи языков по отдельности все же легче, чем установить ареальные взаимоотношения албанского и армянского "напрямую".

28. Из последних работ, посвященных проблеме непосредственного происхождения албанского, см.: E.Çabej. Problemi i vendit të formimit te gjuhes shqipe. Studime filologjike. 26,4,1972; Die ältere Stufen des Albanischen im Lichte der Nachbarsprachen. Zeitschrift für Balkanologie. II, 1964.
См. также: В.П.Нерознак. Палеобалканские языки. М., 1978, с. 190-208.

29. См. И.М.Дьяконов. Фригийский язык. В кн.: Древние языки Малой Азии. М., 1980, с. 357-377; Г.Б.Джаукян. Армянский и фригийский языки. Историко-филологический журнал. 1968, № 3.

30. А.С.Маркарян. О происхождении модальной частицы kə . Историко-филологический журнал. 1961, № 1 (на арм. яз.).

31. Постепенное распространение отдельных балканизмов внутри балканского ареала происходило уже во втором тысячелетии н.э. и продолжалось чуть ли не до настоящего времени.
См. также Э.А.Макаев. Общая теория..., с. 76, 152-153.

32. Из последних работ, характеризующих понятие языкового союза применительно к Балканам, см.: А.В.Десницкая. О современной теории балканистических исследований. В кн.: Проблемы синтаксиса языков балканского ареала. Л., 1979.

33. Например, потерю инфинитива и удвоение дополнения.

34. Ср. с этим иную трактовку хронологии появления иррационального гласного в балканских языках: C.Poghirc. La valeur phonetique de l'oscillation graphique thrace a/e à la lumière des donnés des langues balkaniques modernes. Studii clasice, III, 1961.

35. E.Haugen. The ecology of language. Stanford, 1972, c. 325. См. также: Б.А.Виноградов. Функционально-типологические критерии и генеалогическая классификация языков. В кн.: Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. М., 1982, с. 284-312.

36. Иногда провести границу между этими двумя аспектами бывает достаточно трудно. Так, и в албанском и в армянском мы имеем достаточное количество случаев отклонений от регулярных фонетических изменений. Неясно, чем объясняются эти отклонения: недостаточной изученностью исторической фонетики обоих языков или же непосредственным влиянием языковых контактов на протекание звукового изменения.

37. Разумеется, речь идет лишь о сравнении двух синхронных срезов: индоевропейской и древнеармянской вокалических систем. В процессе исторического развития квантитативные признаки отдельных гласных могли реинтерпретироваться как квалитативные (см.: Г.Б.Джаукян. Сравнительная грамматика.., с. 33-38).

38. E.Çabej. Über einige Lautregeln des Albanischen. Die Sprache. 18, 1970, с. 132ff. То же самое можно сказать и о противопоставлениях по назальности в гегском диалекте.

39. А.В.Десницкая. Эволюция диалектной системы в условиях этнического смешения (Из истории славяно-албанских языковых контактов). В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 186-197.

40. Т.М.Судник, С.М.Толстая, В.Н.Топоров. К характеристике южной части балтийско-славянского языкового союза. Советское славяноведение. 1967, № 2, с. 47.

41. Дальнейшие изменения не затронули основ армянской вокалической системы.

42. Вообще в гегском отсутствуют некоторые балканизмы, характерные для тоскского (будущее время с глаголом желания, отсутствие инфинитива).

43. Так, албанский консонантизм испытал влияние балканских языков, а армянский - кавказских /см. Б.Симеонов. Общие черты фонологических систем балканских языков. Балканско езикознание. XX, 1-2, 53-61; А.Мейе. Основные особенности германской группы языков. М., 1952).

Иную точку зрения см.: Г.Б.Джаукян. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ереван, 1967, с. 77-78.

44. А.В.Десницкая. Эволюция диалектной системы..., с. 194-197.

45. В.Чекман. О лингвогеографических аспектах диахронических изменений в фонетике. Baltistica. 17, 2, 1981, с. 134. О влиянии антропофонических тенденций на звуковые изменения см. J.Ohala. Experimental historical phonology. В кн.: Historical linguistics, II, Amsterdam, 1974.

46. Б.А.Успенский. Проблемы лингвистической типологии в аспекте различения "говорящего" (адресанта) и "слушающего" (адресата). В кн.: To honour R. Jakobson, 3, The Hague, 1967, с. 2087 ff. При определении причин появления отдельных морфологических тенденций надо быть чрезвычайно осторожным. Так, и в албанском и в армянском мы имеем наряду с распространением аналитизма постоянное образование новых синтетических форм. Любопытно, что некоторые из них образуются с помощью грамматических частиц, стоящих в препозиции к основе слова. Не исключено, что здесь проявляется тенденция к сосредоточению максимальной информации в начале слова (H. Bluhme. Über die Ursachen des Lautwandels. В кн.: Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels. Berlin, 1980, с. 133), что также можно связать с возрастающей коммуникативной нагрузкой в период языковых контактов. Ср., однако, наличие в обоих языках постпозитивного артикля.

47. А.В.Десницкая. Эволюция диалектной системы..., с. 194-195.

48. Очень часто одна и та же тенденция реализуется на протяжении истории языка несколько раз (об этом писал более 50 лет тому назад J. van Ginneken: Die Erblichkeit der Lautgesetze. IF, 45, 1927). В гегском диалекте это проявляется, в частности, в образовании нового ряда аффрикат. Большой интерес представляет образование нового ряда придыхательных согласных в цаконском диалекте новогреческого языка - развитие, не имеющее аналогий в других новогреческих диалектах. О инновациях и архаизмах в диалектах новогреческого см.: B. Newton. The generative interpretation of a Dialect. Cambridge, 1972, с. 13 и сл.; Ф.А.Елоева. Диалекты

новогреческого языка (дипломная работа). Л., 1981.
49. D.Stampe. A dissertation on natural phonology. Chicago, 1973, см. также С.В.Кодзасов, О.В.Кривнова. Современная американская фонология. М., 1981, с. 145-158.
50. Л.Г.Герценберг. О тенденциях изменения языка /в связи с этносоциальными и демографическими процессами/ (в печати).

Л.А.САРАДЖЕВА (Ереван, СССР)

ОБ ОДНОЙ АРМЯНО-СЛАВЯНО-ТОХАРСКОЙ ИННОВАЦИИ

В общеиндоевропейском языке, кроме собственно причастных форм, существовали и такие именные образования, которые в дальнейшем были постепенно вовлечены в систему глагола. К ним относились прежде всего отглагольные прилагательные на *-to-, *-no- и *-lo-. Эти суффиксы, в отличие от собственно причастных суффиксов, могли образовывать основы не только от глаголов, но и от имен.

Прежде чем перейти к рассмотрению интересующего нас суффикса *-lo- остановимся вкратце на формах с *-to- и *-no-.

У отглагольных прилагательных, образованных при помощи этих суффиксов, первоначальное значение не было собственно партиципиальным; они обозначали лишь такие понятия, которые были соотносимы с действием и были индиферентны к залоговым различиям.

Суффикс *-to- был широко распространен в индоевропейских языках: исключением были только анатолийские и тохарские.[I] Отглагольные прилагательные на *-to- представлены значительным количеством примеров: др.-инд. śrutaḥ "слышанный", syūtaḥ "сшитый", kṛtáḥ "сделанный"; греч. κλυτός "слышанный", λεκτός "избранный", θετός "положенный"; лат. ornātus "украшенный", lectus "избранный", factus "сделанный"; лит. siūtas "сшитый", gìrtas "пьяный", sùktas "скрученный"; слав. šitъ "шитый", krytъ "крытый", bitъ "битый", mytъ "мытый"; гот. wasiþs "одетый", salboþs "помазанный" и т.д.

Кроме отглагольных прилагательных, суффикс *-to- образовывал и отглагольные существительные: греч. φορτός "ноша", лат. status "стояние", слав. životъ "жизнь", арм. mard "человек" (*mr̥-to- < *mer- "умирать"). При помощи этого суффикса образовывались и производные от имен, обозначающие обладание: греч. κοντοτός "снабженный багром" (κοντός "багор"), лат. sceles-

tus "холмистый", (scelus "холм"), лит. miglotas "туманный" (miglà "туман"), слав. bradatъ "бородатый" (brada "борода") и т.д.

В функции, сходной с суффиксом *-to-, выступал и суффикс *-no-. Он употреблялся: I) для образования отглагольных прилагательных: др.-инд. pūrnaḥ "полный", слав. plъnъ, лит. pìlnas, лат. plēnus, гот. fulls, др.-ирл. lān в том же значении; и 2) при образовании имен действия: арм. k^{c}un "сон", греч. ὕπνος, лат. somnus, слав. sъnъ в том же значении; арм. lusin "луна", р.п.ед.ч. lusnoy, лат. luna, слав. luna(*lou-ks-no-) в том же значении, греч. λύχνος "светильник" и т.д.

В дальнейшем на почве отдельных и.-е. языков отглагольные прилагательные на *-to- и *-no-, как было сказано выше, оказались вовлеченными в глагольную систему. При помощи этих суффиксов были образованы страдательные причастия в германском, славянском и индийском. Германские языки использовали *-to- в слабых глаголах, а *-no- в большей части сильных (н.-в.-нем. gestiegen "поднявшийся", geboren "рожденный", gelobt "похваленный"); в славянских языках предпочтение отдается суффиксу *-no-, а *-to- сохранилось лишь в немногих случаях[2] /слав. bijenъ от biti, sětъ (Супр.рук.) от sěti "сеять"/; в древнеиндийском почти все корни на -d- образовывали отглагольные прилагательные с помощью *-to-, в остальных случаях - с помощью *-no- (др.-инд. bhinna- от *bhid- "колоть", anna- от ad- "есть", matá- "подуманный" (и.-е. *mn̥-to-s), jata- "рожденный" (и.-е. *gn̥-to-s) и т.д.

В отличие от указанных суффиксов, суффикс -lo- в функции, сходной с партиципиальной, выступает лишь в определенном ареале, охватывающем армянский, славянский, тохарский и, по-видимому, анатолийский.

Если у суффиксов *-to- и *-no- функция образования отглагольных прилагательных не уступает другим функциям и даже в известной мере преобладает, то у суффикса *-lo- эта функция выступает лишь как инновация, охватывающая определенную зону восточного ареала.

Первоначальными же функциями суффикса *-lo- были следующие: так же как и суффиксы *-to- и *-no- он служил для

образования: I) имен от глаголов, но в основном имен действующего лица и частично близких к ним прилагательных: лат. bibulus "пьющий", tremulus "дрожащий", pendulus "висящий", греч. σῑγηλός "молчаливый" и "молчащий"; 2) прилагательных от других прилагательных: др.-инд. bahulaḥ "обильный" (от bahuḥ "многий"); греч.: παχυλός "толстоватый" (от παχύς "толстый"); 3) уменьшительных существительных от существительных: лат. agellus (от ager "поле"), porculus "поросенок" (от porcus "свинья"), лит. parsẽlis , др.-в.-нем. farheli в том же значении.

В результате длительных и сложных процессов в древнеармянском языке как собственно причастные формы, так и отглагольные прилагательные на *-to- и *-no- представлены лишь отдельными рефлексами, не образующими систему и не играющими какой-либо заметной роли в образовании собственно причастных форм. Эту роль почти целиком взяли на себя формы, восходящие к и.-е. основам на *-lo-[3]. Среди них следует отметить причастные формы на: I) -eal , род.п. -eloy 2) -li , род.п. lwoy (liio- : *-l(o)- + *iio-) и 3) -loc[c] (вторичное армянское образование).

Кроме собственно причастных форм, этот суффикс образовывал и инфинитивы на -el, -al, -il, -ul частично с модальным значением. При этом причастия на -eal представляют собой сложные образования, восходящие к основам сигматического аориста *-is-ā- +*-lo-[4].

Причастия прошедшего времени на -eal широко употреблялись при образовании сложных аналитических времен - перфекта и плюсквамперфекта, а также сослагательного наклонения: bereal em, es, ē и т.д.; bereal ēi, ēir, ēr и т.д.; bereal ic[c]em, ic[c]es, ic[c]ē и т.д.

Причастия на -li- имеют модальное значение, обозначая побуждение к действию, которое должно свершиться ввиду его целесообразности: ср. sireli "то, что должно быть любимо; bereli "то, что должно быть принесено, arbeli "то, что должно быть выпито". Переходные глаголы образуют причастия на -li- преимущественно со значением действующего лица типа лат. credulus "верящий", bibulus "пьющий": ср.арм. tesaneli "видящий", harkaneli "ударяющий". Причастия на -li- в отли-

чие от причастий на -eal и -loc^{c} , не образуют собственно временных форм и не имеют их полной парадигмы: они сочетаются только с бытийным глаголом 3 л. со значением действия, совершаемого по необходимости.

Формы на -loc^{c} представляют собой собственно причастия будущего времени. Они образованы от инфинитива на -l , к которому прибавляется формант -oc^{c} . Эти причастия выражают действие или состояние, которое должно свершиться в будущем: sireloc^{c}, bereloc^{c}, arbeloc^{c} и т.д. Они образуют также и аналитические времена - собственно будущее, будущее в прошедшем и сослагательное будущее: bereloc^{c} em, es, ē и т.д.; bereloc^{c} ēi, ēir, ēr и т.д.; bereloc^{c} ic^{c}em , ic^{c}es, ic^{c}ē и т.д.

В остальных языках указанного ареала (славянском, тохарском и анатолийском) формы на -l не образуют разветвленной системы, подобно армянскому, а ограничиваются лишь определенными функциями.

В старославянском языке причастия на *-lo- сосуществовали наряду с причастиями на *-no-, *-to-, *-mo, *-nt и др. Они представляли собой так называемые перфектные причастия, которые вместе со вспомогательным глаголом "быть" образовывали времена перфекта - собственно перфект, плюсквамперфект и предбудущее (будущее время перфекта), а также служили для образования сослагательного наклонения. Без вспомогательного глагола эти причастия употреблялись очень редко: или для выражения желания (нереального), после ješa, jarou "да" или, будучи образованными от непереходных глаголов, являлись в этом случае прилагательными, имея значение, близкое к перфектному причастию: zъrelъ от zъreti и т.д. Эти функции аналогичны функциям армянских причастий на -eal , причем модели образования перфекта и плюсквамперфекта полностью совпадают: перфект и в армянском и славянском образуется при помощи настоящего времени глагола "быть"+ + причастие на -l , плюсквамперфект - соответственно с имперфектом глагола быть + причастие на -l .

Ср. I л. ед.ч. перфекта; слав. bralъ jesmь ; I л. ед.ч. плюсквамперфекта: слав. bralъ běchъ и т.д.

В тохарском[5] от основы презенса и от основы конъюнктива образовывались герундивы: тох. A нг. -l (< *-lo-) , тох. B на -lye, -lle (*-lio-). Герундив I (от основы презенса)

обозначает действие, которое должно совершиться, герундив II (от основы конъюнктива) - действие, которое может совершиться.

Примеры на герундив I: тох. A (tā) ke arthäntu puk ānem-śi ritwäṣlam "значения все точно должны быть переведены", тох. B kärsänälyeṃ wäntarwane snai prayok ka sportotär (в) вещах, которые следует знать, без привычки еще (он) ведет себя"; mā ste waike wessälle "ложь не должна быть говорима". Герундив I часто употреблялся предикативно, со связкой или без нее в значении приказания (запрещения): aryawarmentse aiśle "Арьяварме дано (быть должно)"[6].

Примеры на герундив II: тох. A klopasu wrasom mā ontāṃ tmaṃ kälpāl tāk "страдающее существо никак там нельзя было найти"; тох. B mäksu no samāne... aletsai aśiyaimeṃ ṣañ ṣarsa träśka lye tsāltalye eñcītär "который же монах у чужой монахини собственной рукой (что-либо) съедобное (и) приятное принимает"[7].

Причастные формы на *-lyo- которые обнаруживаются в причастиях долженствования на *-lye-, (*-l)le, точно соответствуют армянским причастиям на -li : ср. yokalle "то, что должно быть выпито", śwalle "то, что должно быть съедено", rittaśle "то, что должно быть связано" (ср. арм. bereli "то, что должно быть принесено")[8].

Среди анатолийских языков особенно широкое развитие формы на -l получили в лидийском[9]. В отличие от хеттского, где формы на -l представлены в немногочисленных именных производных типа хетт. dalugnula (от dalugnu- "удлинять"), в лидийском соответственно превратились в личные формы претерита 3 л. ед.ч. типа лид. fadol "воздвиг", katavil "поставлено", причем значение прошедшего времени у этих лидийских форм иногда совмещается с модальным оттенком[10], что делает особенно разительным сходство с развитием подобных же форм в славянском, восходящих в конечном счете к отглагольным именам на *-l . Некоторые формы на -ol , по-видимому, могут трактоваться как инфинитивы. В этом случае можно провести параллель между лидийским и армянским инфинитивом на -l : арм. sirel "любить", tal "дать", в лидийском примерами таких форм могут служить ar-vol (от arv- "присваивать, забирать", при членении ar-v(-)--ol оказывается возможным сопоставить с хетт. ar-nu-ua-la

"те, кто должны (или могут) быть увидены", ifrol (ср. родственное ifr-li- "взломщик")[11]. Имелись также инфинитивы на -(a)l, например, savvastal "сохранять".

Вяч.Вс.Иванов[12] устанавливает для форм на * -lo- дальнейшие связи в хеттском и балтийском. Такие связи, по мнению Иванова, обнаруживаются в хеттском волюнтативе на -lu, где -u возникло по аналогии с другими формами императива в сравнительно позднюю эпоху (ašallu от eš "быть"). "Если предположить, что хеттский волюнтатив на -l развился из отглагольных имен на -l с модальным значением, позднее включенных в парадигму императива с окончанием u, то окажется возможным связать его с тохарскими формами на -lye со значением долженствования и армянскими формами на -li. К таким именным отглагольным образованиям на * -l(i) с модальным значением в этом случае следует возвести и балтийские формы типа ст.-лит. esle (esto, sic ita), esliui (ср. хетт. ašallu, ešlit), латыш. формы I-го л. ед.ч. условного наклонения на -tu-ļu, I-го лица ед.ч. наст.времени на -ļu, которые Я.М.Эндзелин[13] возводил к одному источнику с формами 3-го лица ед.числа императива на -la (в языке латышских народных песен), далее прусский оптатив на -lai.

Если предлагаемое объяснение этих форм окажется верным, то тем самым в балтийских языках будет обнаружено соответствие славянским отглагольным формам на -l, которые и в славянских языках (в сочетании с формами типа ст.-сл. bimъ, русск. бы) могли использоваться в модальном значении, сходном со значением латышских форм на -tu-lu и соответствующих тохарским, армянским и хеттским формам на -l(i))".

Таким образом, вышеприведенный материал о взаимоотношении армянского, славянского, тохарского, анатолийского (лидийского) можно обобщить в следующей таблице:

	арм.	слав.	тох.	лид.
I. Причастные формы на * -lo-	+	+	+	-
2. Сложные причастные				

I	2	3	4	5
формы на *-li(i)io	+	-	+	-
3. Образование инфинитива	+	-	+	-
4. Употребление причастий на -lo в сложных временах:				
а) Perfectum	+	+	-	-
в) Plusquamperfectum	+	+	-	-
с) Coniuctivus	+	+	-	-
5. Употребление в простых временах без связки[14]	±	±	-	+

На основании приведенного материала можно сделать следующие выводы.

I) Наибольшая близость в рассматриваемом ареале выявляется между армянским и славянским, которые обнаруживают поразительную близость не только в образовании причастий на -l , но и в их дальнейшем функционировании в системе сложных временных форм и сослагательного наклонения, в то время как в тохарском причастия на -l образуют только герундив I и II, а в лидийском ограничиваются сферой употребления в претерите 3 л. ед.ч. и, возможно, инфинитивом.

Дальнейшие связи, по-видимому, обнаруживаются в хеттском волюнтативе и балтийском оптативе на -l .

2) Несмотря на близость со славянским в образовании сложных времен, армянский отличается от него в двух отношениях, сближаясь, с одной стороны, с тохарским (наличие формы на *-l(i)io-: арм. -li , тох. В -lye), с другой стороны, с лидийским (образование инфинитива на -l).

3) На основании рассмотренных данных можно согласиться с мнением Э.Бенвениста о том, что образование причастных форм на -l в армянском, славянском и тохарском является диалектной инновацией. "Это слишком индивидуальный случай, - пишет Бенве-

нист, - чтобы его можно было бы отнести за счет параллельного развития в независимых языках"[15].

ПРИМЕЧАНИЯ

I. О.Семереньи. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., I980, с. 336.

2. Ср. А.Мейе. Общеславянский язык, М., I95I, с. 2I6. В старославянском языке продуктивность суффикса -n- возрастала, охватывая все более широкий круг основ. В поз[illegible]х старославянских памятниках с суффиксом -n- образованы причастия, первоначально употреблявшиеся с суффиксом -t-.

3. A.A. Abrahamyan, Hayereni derbaynerə ev nranc^{c} jevabanakan nšanakut^{c}yunə. Yerevan, 1953, p. 122-172.

4. L. Mariès, Sur la formation de l'aoriste et des subjonctifs en -ç- in arménien. Revue des Etudes arméniennes, t X, 1930, p. 167-187.

5. Тохарские языки, М., I959, с. 68-69.

6. Тохарские языки, с. I93-I94.

7. Тохарские языки, с. 69.

8. E. Benveniste, Tokharien et indo-européen. Festschrift H.Hirt, Bd 2, S. 227-240.

9. В.В.Иванов. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., I965, с. 50.

I0. A.J. Pfiffig. Studien zu den Agramen Mumienbinden, Wien, 1963, S.20.

II. S. Alp, Die sociale Klasse der NAMRA-Leute, - "Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung I", Heidelberg, 1950.

I2. Вяч.Вс.Иванов. Рецензия на книгу: E. Benveniste, Hittite et indo-européen. Études comparatives. Paris, 1962 - ВЯ I963, № 4, с. I27-I36.

I3. I. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Riga, I95I, с. 789.

I4. Употребление в древнеармянском и старославянском причастий прошедшего времени без связки - редкое явление (ср. арм. vaam oroy p^{c}oyt^{c} arareal mer patmeloy "о чем мы постарались рассказать", ст.-сл. sъgrěšilъ Adam i oumrětъ (Супр.рук. 493^{26}) "согрешил Адам и умер". Вне старославян-

ского языка оно типично для русского языка, где форма перфекта на -l без вспомогательного глагола употребляется как форма народного, а впоследствии и литературного языка вместо аориста.

15. Тохарские языки, с. 97.

J.J.S. WEITENBERG (Leiden, Holland)

THE INFLEXION OF MI 'ONE' AS A TRACE OF PROTO - ARMENIAN NOMINAL GENDER

Summary:

In this paper the distribution of the forms mioy, mium as against mioǰ is studied as a possible trace of an earlier gender-division in Proto-Armenian on the base of Kortlandt's hypothesis that mioǰ is a feminine form. An explanation is proposed for this distribution.

1. In his paper presented on this conference Prof. Kortlandt suggested on phonetic and morphological grounds that traces of a gender division are preserved in the flexion on mi "one", the forms mioy, mium being masculine, the form mioǰ feminine. Discussing this hypothesis with me he suggested studying the actual occurrence of the forms in question to see whether a distribution emerged that would be indicative of the distribution of gender over the different stem-classes in Proto-Armenian. The results of this search form the subject of this paper, for which I am heavily indebted to Prof. Kortlandt.

The questions treated here are: First, are the forms mioy, mium on the one hand and mioǰ on the other attested in such a way in classical authors that we can speak of a categorial distribution? Second, if such a distribution is found, can it be accounted for in terms of gender? This problem is treated on the base of Kortlandt's hypothesis about the feminine character of mioǰ. This does not mean that I shall suggest that gender existed in Classical Armenian. A possible categorial distribution of the forms of mi in classical authors must be considered as a synchronically functionless relic of an earlier situation. Furthermore, we cannot expect that gender in Proto-Armenian showed the same distribution as in Proto-Indo-European.

It is clear that gender did not vanish at one stroke in Armenian: we must assume a development. All we can hope for is to find some traces of the last stages of this development.

2. The paradigm of mi consists of the following forms (in accordance with Jensen 1959: §174.a):

Gen.	mioy	mioĭ
Dat.	mium	mioĭ[1)]
Loc.[2)]	i mium	i mioĭ
Abl.	mioy	mioĭē
Instr.	miov	

The Instrumental micv will not be discussed here.

On the Ablative-form mioy see § 17, below[3)]. In the following the forms mioy, mium will be referred to as "masculine", the form mioĭ as "feminine".

It may be useful to give overall numbers of the inflected forms of mi in the authors treated here[4)].

	Gen. mioy	mioĭ	Dat. mium	mioĭ	Loc. mium	mioĭ
Agath.	18	4	2	2	-	2
Koriwn	4	-	-	-	-	-
Łazar	6	-	6	-	4	-
Faustus	12	3	13	1	12	5
Eznik	7	-	7	-	7	1
Ełišē	14	1	4	-	3	4
IV Ezra	4	1	-	-	-	-
Sub-total:	65	9	32	3	26	12
Bible[5)]:	> 90	11	> 25	3(4?)	> 50	1
Total:	> 155	20	> 57	6(7?)	> 76	13

3. The following table shows the occurrence of masculine and feminine forms of mi in Agathangelos, arranged according to stem-classes[6)].

REMARKS:

Ber "fruit" is inflected as an o-stem as well as an i-stem in the Bible. In Agathangelos only the AccPl. bers is attested. Vayr "place" is an a-stem in Agathangelos. In post-classical texts the word is also inflected as an i- or u-stem.

I zuarap^{c}ak k^{c}ałak^{c}ormi mioǰ (Ag. ed. Tiflis 1909, p.27,§42) "in a walled pen" (Thomson), Greek

The word k^{c}ałak^{c}orm "enclosure" is clearly attested as an o-stem in Agathangelos: this then would be the only case of mioǰ as an attribute of an o-stem. There are strong arguments against this view, however. In the first place, k^{c}ałak^{c}orm is attested elsewhere with a genitive in -i; therefore we cannot exclude the possibility that the word is an a- or i-stem too[7].

In the second place, there are indications that k^{c}ałak^{c}orm is a gloss that was incorporated in the main text to explain the hapax legomenon zuarap^{c}ak; a textual variant i zuarap^{c}aki (without k^{c}ałak^{c}orm) evidences this. There are other interpolations in this paragraph. The word zuarap^{c}ak is a compound; its first element contains a stem that also occurs in zuarak "bull". The meaning of the compound word simply is "cattle-enclosure" [8]. So mioǰ here in fact refers to a substantive zuarap^{c}ak that (as a compound) is not likely to be an o-stem.

4. On examination of the distribution of the masculine and feminine forms of mi in Agathangelos we find:

The genitive mioy is used with a-stems denoting agents ("creator", "benefactor", "sinner", "Only-Begotten"), with o-stems and with n-stems of the "normal" type, including words on -ut^{c}iwn.

The genitive mioǰ is found in i-stems, the n-stem ałǰik "girl" and in the word ayr "man".

A similar situation is found with the dative: The dative mium is found with a word in -ut^{c}iwn and independently referring to persons, while the dative mioǰ occurs with ałǰik and ayr "man".

There is no opposition of mium and mioǰ in the locative, but the form mioǰ is found with at least one certain a-stem: vayr "place".

Agathangelos

	Gen: mioy	mioǰ	Dat.: mium	mioǰ	Loc.: i mioǰ
a-stems:	ararič^{c} 315 barerar 131 meławor 177 miacin 174				(the locative i mium is not attested in Agathangelos) i mioǰ vayri 357 REM. i zuarap^{c}ak k^{c}ałak^{c}ormi mioǰ 27 REM
o-stems:	astuac 361.456 marmin 301 (twice) referring to: ? ber 263 REM. hat 263 ptuł 339(3x) sik^{c} 140				
i-stems		awji mioǰ 126 margarēi mioǰ 172			
n-stems:	anjn 264(twice) čšmartut^{c}iwn 369 zawrut^{c}iwn 369	ałǰkan mioǰ 121	išxanut^{c}iwn 311 ref. to persons 111	ałǰkan mioǰ 127	
ayr:		aṙn mioǰ 11		aṙn mioǰ 158	

On the basis of this evidence, it is reasonable to assume the existence of a categorial distribution of the masculine and feminine forms of mi, provided it is confirmed by other classical authors.

In terms of Kortlandt's hypothesis we provisorily can define the distribution as follows:

In Proto-Armenian a-stems denoting agents, o-stems and "normal" n-stems (including words on -ut^{c}iwn) are masculine. A-stems not denoting agents, i-stems, aɫǰik "girl" and ayr "man" are feminine. It is no surprise that o-stems are masculine in an Indo-European language and remained so in Proto-Armenian as well. The same holds true for the fact that a-stems are feminine in Proto-Armenian with exception of a-stems denoting agents: It is the same situation as must be assumed for Indo-European and we know that a-stems denoting agents were very common in Armenian (see Meillet 1936: 74-75).

The probability of the i- and n-stems and the word ayr being feminine is best discussed after we have reviewed the material from other classical authors.

In view of the following it is important to recall that Agathangelos offers no evidence concerning stems in -i (of the type ordi, teɫi), concerning u-stems and the word awr "day".

5. Before turning to other authors it must be noted that in Agathangelos the masculine forms of mi always precede the noun, whereas the feminine forms with one exception (p. 357) follow it. In general, the classical authors treated here show the same situation: masculine forms of mi precede the noun, feminine forms of mi follow it. With both types of forms exceptions are possible, but not very numerous. The fact that archaic forms (mioǰ can be considered as such) follow the noun is important for the study of historical syntax especially in connection with the place and agreement of noun and attribute. But the place of attributive mi has no direct relevance to the question treated here, viz. whether the distribution of the masculine and feminine forms of mi provides evidence for gender in Proto-Armenian. It is the distribution of mioǰ along the stem-classes that is relevant in this connection.

The same holds true when we consider the semantics of mi: an inflected form of mi as the indefinite article is attested only in awji mioǰ "of a snake" (p. 126); all other inflected forms of mi mean "one". In other authors too, no relation can be found between the meaning "one" or "a" and the distribution or place of the masculine and feminine forms of mi.

6. Turning now to other classical authors, we must first face the question of what we can expect. Gender does not exist any more in Classical Armenian; the masculine forms of mi have been generalized and the use of mioǰ constitutes an archaism. Indeed, some authors do not use the form mioǰ at all and they completely generalized the masculine forms. Others will use masculine and feminine forms of mi in the same text as attributes of the same noun in the same case. Consequently, the only thing we can hope to find is that the use of the archaic form mioǰ is in accordance with an earlier, pre-classical, distribution. This distribution was still to some extent known by classical authors although its original function was not understood. Such a situation only occurs during a short period after the loss of a certain category (here, the gender): a whole set of forms then become redundant and gradually disappears, but when the now archaic forms are used they still are used in accordance with their previous distribution. So the distribution of mioǰ in classical authors can only be indicative for Proto-Armenian gender if we assume that gender was lost shortly before the classical period. We found a categorial distribution of masculine and feminine forms of mi in Agathangelos. If this distribution has any real value and must not be ascribed to chance we may request from the material in other classical authors that it does not contradict the distribution in Agathangelos.

Since masculine forms were generalized in all stem-classes outside Agathangelos, they have no indicative force whatsoever for the gender of their nouns in Proto-Armenian.

The feminine form miǰ is the archaic relic. It should not occur with words that are to be taken as masculine on

account of the distribution in Agathangelos, i.e. it should not occur with o-stems, a-stems denoting agents, 'normal' n-stems (n-stems with a nominative-accusative ending in -n). Furthermore, mioǰ should occur with those stems that are feminine in Agathangelos, i.e. a-stems not denoting agents, i-stems, n-stems of the type aṙǰik, ayr "man".

By extension, if mioǰ occurs in stems that are not attested in Agathangelos these stems too must be considered as original feminines.

When masculine and feminine forms of mi occur in the same text as attributes of or referring to the same noun in the same case, this shows the generalization in action: the feminine forms then are the original ones.

With one exception the material of the other classical authors treated here meets these criteria.

7. The evidence from a small text, the pseudepigraphical IV Ezra, may be given at this point to illustrate my interpretation of the material. This text must be considered as a classical text as its editor showed[9].

Apart from the ablative mioǰē only forms of the genitive, mioy and mioǰ, are attested in it:

	mioy:	mioǰ:
wo-stems :	ordi 10:8 referring to ordi 10:11	
ea-stems :	kaṙni 14:1	
n-stems :	masn 6:42	
i-/a-stems:		yet vayrkeni mioǰ 4:49

In this material mioǰ occurs where it should according to the distribution in Agathangelos: with the a- or i-stem vayrkean "moment". It does not follow from this that all nouns that show attributive mioy in this text were masculine in Proto-Armenian: whereas there is no difficulty in assuming masculine gender in wo-stems (ordi "son") and in masn "part" (that occurs with mioy in Agathangelos too), one should expect

ea-stems to have feminine gender and the material in Faustus (see below) testifies to this. So we must assume that mioy in connection with kałni "nut-tree" is the modern form. The fact that kałni, an ea-stem, has an Instrumental kałnwov-n in the Bible (3. Kings 13:14), certainly does not mean that kałni originally belonged to the wo-inflexion.

8. The generalization of masculine forms of mi at the expense of the form mioǰ is clearly traceable in those cases where mioy, mium and mioǰ are found in the same text as attributes to the same noun. In those cases mioǰ must be the older, "correct" feminine form.

In Faustus we find:

a-stems:

p. 96. i mium vayri: p. 214. i mioǰ vayri (vayr is an a-stem in Faustus).

p. 52. i mium žamanaki: p. 92. i žamanakean mioǰ

awr:

p. 12. 52. i mium awur: p. 199. yawur mioǰ

In the Bible we find (the forms are genitives):

a-stems:

1.Ki.2,36 nkanaki mioy: Proverbs 6,26 nkanaki mioǰ

awr:

Job 14,4 mioy awur: Jonah 3,4 awur mioǰ (also Daniel 14,3)

ayr:

Judges 18,9 mioy aṙn: Judges 9,2 aṙn mioǰ (also Matt. 21,28; Luke 15,11)

In Eznik the only attested reference of mioǰ is p.243: i mioǰn "in the one" (a locative case) referring to i-stem erkin "heaven". Note, however, in the same author, the masculine form mioy in the genitive mioy erkni "of the heaven" p. 261. The more archaic form is preserved only here where the noun is implicitly referred to.

In Ełišē we find:

mioy azgi p. 90 1.3: azgi mioǰ p. 90 1.2

i mium vayri p. 16: i mioǰ vayri p. 43 1. 14.16

The case of azg is particularly instructive as both forms occur near each other. The form mioǰ occurs in the following

sentence: (p. 90 l. 1-2)

ew et^{c}ē i veray mioy anjin ayspēs, orč^{c}ap^{c} ew aṙawel i veray oṙǰoyn azgi mioǰ "and if this is the case concerning one person, how much more concerning a whole nation". Ełišē clearly wants to vary his style and in doing so uses mioǰ with the correct noun. The text continues: ayl yaysm teṙwoǰ oč^{c} miayn i veray mioy azgi ē oṙbumns mer, ayl i veray azgac^{c} ew ašharhac^{c} "but at this time our laments are not only for óne nation, but for many nations and countries". Here the contrast is not between two concepts but is one of degree and Ełišē uses the "modern" form.

9. We now will study the use of mioǰ in detail. Authors that do not use mioǰ are Koriwn and Łazar. They completely generalized the masculine forms. Eznik uses mioǰ only once (see §8) implicitly referring to the i-stem erkin. The use of mioǰ with an i-stem accords with the material in Agathangelos.

10. The material in Faustus on mioǰ comprises:

	Gen. mioǰ:	Dat. mioǰ:	Loc. mioǰ:
a-stems:	ašxarh ew t^{c}agaworut^{c}iwn p.89 REMARK 3	k^{c}aṙak^{c}i mioǰ p.86	i k^{c}aṙak^{c}i mioǰ p.82 i mioǰ vayri p.214 REMARK 1 i ǯamanakean mioǰ p.12
ea-stems:	kašoy mioǰ p.43 REMARK 2	-	yamur teṙwoǰ mioǰ p.134
u-stems:	gamu mioǰ p.106	-	-
n-stems:	REMARK 3	-	-
awr:	-	-	yawur mioǰ p.194

REMARKS:

1. vayr "place" is an a-stem in Faustus.
2. kašoy is the genitive of kaši "hide (said here of a horse)", a regular ea-stem. The genitive in -oy instead of -woy is common in manuscripts and inscriptions.
3. Text (FaByz. IV, 11 cited according to the edition Venice 1933[4], p.114): zglux ew zvardapet zaṙaǰnord ašxarhi ew ztᶜagaworutᶜean mioǰ "(the catholicos Nersēs), the head and superior preceptor of a whole country and kingdom". This translation, which is in accordance with those of Emine and Lauer[10]) shows that mioǰ refers both to ašxarh (a-stem) and to tᶜagaworutᶜiwn. Therefore it cannot be taken as an undisputable example of mioǰ as an attribute of a word in -utᶜiwn, which would contradict Agathangelos' distribution. Instead, we assume that mioǰ here agrees with ašxarh, not with tᶜagaworutᶜiwn. However, as we shall meet one more occurrence of mioǰ as an attribute of a word in -utᶜiwn in the Bible, it is superfluous to press this too hard (see § 11).

Apart from the problem raised in REMARK 3 Faustus is in accordance with the situation found in Agathangelos and a-stems not denoting agents show attributive mioǰ. Moreover Faustus gives new evidence: ea-stems, the u-stem gam and the noun awr must be considered as having feminine gender in Proto-Armenian according to the principles sketched above. The fact that ea-stems were feminine in Proto-Armenian presents no problem. The problems involved in considering a u-stem (or all u-stems?) and the noun awr as feminines will be discussed below.

11. The form mioǰ appears in the Bible in accordance with the patterns that have merged so forth, with one uneasy exception: it is used once as an attribute to a word in -utᶜiwn, which clearly contradicts the distribution of Agathangelos. There is only one reference of a locative mioǰ: 1. Macc. 5,34 mi aṙ mioǰ "one by one", where I take it that mioǰ grammatically agrees with the i-stem pᶜaxsteay "fugitive": tanēin pᶜaxsteays

aṙaǰi ǐwreancᶜ, mi aṙ mioǰ diatᶜawal kacᶜucᶜanēin "they drove (them as) fugitives along before them, they killed (them) one by one". Maybe, however, mi aṙ mioǰ is a set expression comparable with mi mioǰ (see below). I find the following occurrences of the genitive and dative mioǰ:

	Gen. mioǰ:	Dat. mioǰ:
a-stems:	dahekani mioǰ Matt.20,13 dangi mioǰ Matt. 10,29; 1.Cor. 2,36 nkanaki mioǰ Prov. 6,26	anargi mioǰ 1.Cor. 15,8 REMARK 1
i-stems:		kᶜahanayi mioǰ Luke 10,31
ayr:	aṙn mioǰ Judges 9,2; 2.Kings 19,14; Matt. 21,28; Luke 15,11	(aṙn mioǰ 2.Cor. 11,2 ? REMARK 2)
awr	awur mioǰ Jonah 3,4; Daniel 14,3	
n-stems	hazarapetutᶜean mioǰ 1.Macc. 5,13 REMARK 4	
-		mi mioǰ "one by one" Eccl. 7,28 REMARK 3

REMARKS:

1. Text ...ibrew anargi mioǰ erewecᶜaw ew inj "(and last of all) he was seen of me also as of one born out of due time" (Greek: ὡσπερεὶ τῶι ἐκτρώματι uses a substantive). Mioǰ here logically refers to inj "me", but grammatically agrees with the a-stem anarg "worthless".
2. This reference is given by Bagratuni 1852: p. 42 whereas the Bible-edition of Venice 1860 gives mium.
3. Text: ...zays amenayn gti... mi mioǰ gtanel xorhurds (Greek: ... τοῦτο εὗρον μία τῆι μιᾶι τοῦ εὑρεῖν λογισμόν)

"this I have found.... (counting) one by one, to find out the account". The form mi mioǰ clearly has no referent here. I consider it as a set expression.

4. Text: korean nokᶜa orčᶜapᶜ i kołmn mi awagi hazarapetutᶜean mioǰ. Literally: "they perished as many as to a part of one big 1000-man corps". Greek: ἀπώλεσαν ἐκεῖ ὡσεὶ μίαν χιλιαρχίαν ἀνδρῶν . I kołmn mi probably simply means "about".

The feminine forms of mi in the Bible occur with a-stems (not denoting agents), i-stems, ayr and awr: this is the same as in Agathangelos and Faustus. An archaic use of mioǰ may be present in the expression mi mioǰ "one by one". The Bible is unique however in showing unequivocally the form mioǰ as an attribute of a word in -utᶜiwn, contradicting the distribution found in Agathangelos. Moreover, as far as I know, there are no masculine forms of mi attested with words in -utᶜiwn. It is not certain, however, that we have found all inflected forms of mi in the Bible (see note 5).

12. Though Ełišē cannot be considered strictly classical as his text does not date from the 5th century, it is useful to give his evidence on the inflected forms of mi, as Ełišē of all authors treated here is the only one who uses a locative in -oǰ with an adjective.

The form mioǰ is attested as follows in Ełišē:

	Gen. mioǰ:	Loc. mioǰ:
a-stems:	azgi mioǰ p.90 (see § 8)	i mioǰ vayri p.43 (twice)
awr:		yawur mioǰ p.136.148

As a dative, mioǰ is not attested in Ełišē. The fact that mioǰ occurs in a-stems (not denoting agents) and in awr is in accordance with our earlier findings.

13. Ełišē uses the form ǰermoǰ as a locative: (p. 188)

i ǰermoǰ aŝxarhi. The use of ǰermoǰ as an attribute of the a-stem aŝxarh is in accordance with our conclusions about the form mioǰ. Ełišē here seems to show a remarkable archaism. The only other adjective in -oǰ seems to be amur "strong" and as a substantive "fortification": Mos.Chor. I,12 (ed. Tiflis 1913 p.11) i joraki mi amroǰ "in a secure valley" (Thomson). One wonders, however, whether this is not an appositional phrase: "in a valley, a stronghold". In that case amroǰ can be compared with the type jï : jioǰ, mard : mardoǰ and better be left out of account here [11]. If, however, amroǰ is an attributive adjective, it is interesting to note that the noun jorak is an a-stem.

14. Bagratuni 1852: p. 42 cites additional examples of the form mioǰ. They all agree with the findings above. Of those, the reference to Ep^{c}rem, Matenagrut^{c}iwnk^{c} I (Venice 1836) p. 466 may be considered as classical: asac^{c} ew zt^{c}iw zawrun mioǰ mioǰ yazgac^{c} anti "he also mentioned the number of the forces of each one of the tribes". The genitive mioǰ here refers to the a-stem azg. I did not succeed in identifying the following citations in Bagratuni: mankan mioǰ p^{c}ok^{c}u sastel "to threaten (or: scold) a small child"; here the dative mioǰ refers to the n- stem manuk which is in accordance with the feminine forms of mi as attributes to aŀǰik in Agathangelos. A locative mioǰ is attribute to an a-stem in yagaraki mioǰ "in a field".

15. To summarize our findings, of all the authors treated above, Agathangelos is the only one to show a clear distribution in the use of masculine and feminine forms of mi. This strongly points to an underlying categorial distribution of the stems in question and supports the hypothesis that this distribution is a trace of an earlier gender division in Proto-Armenian.

All other authors largely generalize the masculine forms of mi; in them, feminine forms of mi must be considered as archaic relics. Consequently, in those authors mioǰ is also used with originally feminine stems. This conclusion is

supported by the fact that stems that are assumed to be of feminine gender in Agathangelos show mioǰ in these other authors too. By extension, stems or words with mioǰ in these other authors that do not occur in Agathangelos must be original feminines too.

In overview we get a very coherent picture as the following table shows. Words used with mioǰ, by stem-classes, in classical authors:

a-stems:	agarak	(Bagr.)	kʿałakʿ	Fa.
	anarg	Bi.	nkanak	Bi.
	aśxarh	Ełi. Fa.	vayr	Ag. Fa. Ełi.
	azg	Ełi. Epʿr.	vayrkean	IV Ezr.(or i-stem)
	dahekan	Bi.	žamanak	Fa.
	dang	Bi.	zuarapʿak	Ag.
ea-stems:	kaši	Fa.		
	teli	Fa.		
i-stems:	awj	Ag.	margarē	Bi.
	erkin	Ezn.	pʿaxsteay	Bi.
	kʿahanay	Bi.		
u-stems	gam	Fa.		
n-stems:	ałǰik	Ag.	hazarapetutʿiwn	Bi.
	manuk	(Bagr.)		
ayr:		Ag. Bi.		
awr:		Fa. Bi. Ełi.		

16. The stems in the above list, then, were of feminine gender in Proto-Armenian. For the questions which stems were masculine in Proto-Armenian, only the material found in Agathangelos can

be used as this writer preserves a distribution that is lost in other texts. From it we learn that a-stems denoting agents, o-stems, "normal" n-stems (that is: n-stems with a nominative-accusative in -n) are masculine in Proto-Armenian. A confirmation of the masculine character of the o-stems can be found in the fact that as far as I know the form mioǰ is never attributive of or referring to an o-stems. There is no evidence for the gender of stems not mentioned here:
wo-stems (e.g. ordi), ł-stems (e.g. astł), r-stems (e.g. ałbiwr including the type hayr, mayr) and kin "woman".

17. The Ablative mioy may be mentioned here. In all authors the feminine form mioǰē has been generalized. One might wonder if the rare ablative mioy has to be considered as the old masculine form. Along the principles sketched above nouns with the ablative mioy as an attribute would be originally masculine. The material comprises:

o-stems: astuac: z-...mioyn ...Astucoyn Ag. p.444; Kor. p.82
tłay: i mioy tłayoy Movs.Chor. p.210

i-stems: c^{c}el: i mioy i c^{c}elic^{c}n 2.Kings 15,2
erkin: z-mioy erknē Ezn. 260 (as against z-mioǰē erknē ibid.)

n-stems: otn: z-mioy otanē Ag. 41. 61

ea-stems: eraneli: bac^{c} i mioy eranelwoy Eli. 78 "except one blessed (man)"
naxni: z-naxneac^{c} nora mioy mioy Łazar p.116 "about his ancestors one by one".

If mioy is the old masculine form it must be assumed that it lost its distinctive character already before classical times. Agathangelos too, who forms the starting-point for the discussion here shows no clear distribution:

	Abl. mioy	Abl. mioǰē
o-stems:	astuac p.444	
n-stems:	otn p.41.61	
		ariwn p.165
		ałǰik p.109
a-stems:		erkir p.315

(erkir is an a-stem in Agathangelos)

Furthermore we find the common expression mi est mioǰē "one by one" in Agathangelos too.
I see no way of deciding whether the ablative mioy is an old masculine form or rather a recent creation on the basis of the o-nouns.

18. Returning to the feminine forms mioǰ, we saw that the noun hazarapetut^{c}iwn in the Bible clearly contradicts the distribution in Agathangelos according to which abstracts in -ut^{c}iwn should not be feminine. From the methodological point of view it seems better to accept this occurrence as an exception. There may be semantic reasons for it or mioǰ here may rather agree with the adjectival a-stem awag. I do not think that this exception seriously impairs the results given above [12].

19. We now have to account for the gender of the stem-classes mentioned here.

Comparing the Indo-European situation with the distribution of gender in Proto-Armenian that I tried to establish above we find that they are not identical. This is in no way surprising: gender changes during the course of language-history. It is the linguist's task to explain the way in which it changed.

To understand this change of gender one fact is basic: gender is a morphological class and as a rule has nothing to do with natural sex. In all Indo-European languages natural sex is only secondary in attributing grammatical gender to a noun. The situation may have been different in Proto-Indo-European itself. The fact that in many Indo-European languages a-stems denoting agents are masculine as against the other a-stems that are feminine may (among other things) point to a different motivation for grammatical gender in the parent language. But the rearrangement of gender in the attested languages mostly must be explained morphologically. A simple example can illustrate this: in German "Mädchen":"girl" is neuter because it belongs to the morphological category of neuter diminutives in -chen.

Changes in gender primarily must be accounted for in terms of morphology: there must be a morphological reason for the change.

Such a reason might be the tendency to identify a certain ending with a certain gender: in Proto-Romance the ending -us was identified with masculine gender, the ending -a with the feminine. This accounts for the Italian masculine il duomo next to the feminine u-stem domus in literary Latin and for the fact that neuter plurals in -a are reinterpreted as feminine a-stems. Phonetic changes can play an important role in the change of gender: after the development u > o the Latin neuter pectus was reinterpreted as a masculine plural in early Spanish: so pechos (from which a new singular pecho was created later).

Of course, semantic reasons too are important reasons for changing grammatical gender: the Latin masculine abstracts in -or (e.g. dolor) became feminine in French (la douleur) under the influence of abstracts of other stem-classes that were all feminine already.

We cannot predict such changes (dolor results in masculine il dolore in Italian) but when they occur we can explain them along the lines sketched above. Processes like this can be assumed to have taken place in Armenian too.

20. There is no problem in assuming that a-stems not denoting agents and ea-stems are feminine in Proto-Armenian. Likewise, the fact that a-stems denoting agents and o-stems are masculine in Proto-Armenian presents no difficulties: as for the inherited neuter o-stems, Kortlandt in his paper presented at this conference showed that the neuter merged with the masculine.

There is no real objection to assuming that the i-stems, that always show the feminine form mioǰ, generalized the feminine gender. This may be caused by the feminine words with the Proto-Indo-European feminine suffix *-iH: the i-stem meɫk "soft" < *meldwi- shows that the suffix *-iH was at least partially represented by -i in Proto-Armenian. An interesting chronological aspect is presented by a word like kʿahanay

"priest" (with mioǰ in classical texts) that is a loan from Syriac. One incorporated into the class of i-stems the word quite automatically took the feminine gender of this morphological class.

21. The most interesting fact that emerges here is the distribution of gender in the n-stems. Basically, there are two types of n-stems: those which show -n in the nominative-accusative singular and those which present a zero-ending. I consider it a confirmation of the validity of Kortlandt's theory that the distribution of masculine and feminine forms of mi (with one exception) is parallel with these two types.

The type with zero-ending is represented mainly by the diminutives in -ik and -uk (to which aǰǰik "girl" belongs too) and the collective noun mardik "people". But there also are a few other nouns belonging to it, one of them being xurj, gen. xrjan "bundle". To this type words with a plural in -unk^{c}, -uns, but with a singular of some other stem-class must also be reckoned, although there are strong indications that the plural in -unk^{c} is sometimes transferred analogically to words that are not original n-stems. A word like koł "side", generally an i-stem, but with plural forms kołambk^{c} (Eznik), kołuns, must have been an old n-stem as the derivations kołinawor "armed with a cuirass" (Chrysostomus) or ankołin "bed" (Bible) attest. There is no reason to assume, as Ačaŕyan, ArmB. s.v., seems to do, that the older form of the word was *kołn. Rather the opposite must be assumed: words like koł, not belonging to a specific category like the diminutives in -ik or -uk took the ending -n in classical times by analogy. There is every reason to study the n-stems more thoroughly from this point of view, in order to look for additional words of this type[13].

We know that the original nominative singular of the n-stems (*-ō(n) > *-u > zero) is preserved in the n-stems of the type manuk. We also know that in the type anjn the -n represents the old accusative that was generalized in the nominative too. This generalization of -n is explained by Kortlandt as a consequence of the merger with the neuter

gender which preserved the final nasal in abstracts in -mn. It remained unclear, however, why some n-stems went along with the neuter, and others preserved the original nominative.

The hypothesis that the n-stems of the type manuk were feminines, based as it is on their occurrence with the form mioǰ, opens the way to a more detailed understanding of the development of gender in Proto-Armenian. It turns out that feminines did not merge with the neuter. So we can assume that as a first step only the old masculines merged with the neuter, resulting in two genders: feminine and a new masculine/neuter. The complete disappearance of gender followed in a later stage.

The abstracts in -ut^{c}iwn can be considered as original feminines on etymological grounds (comparing them with the Latin type in -tiō(n)), but (with one exception) are masculine in Proto-Armenian. We must assume that they became neuter at an early stage (influenced by the abstracts in -mn; cf. Meillet 1936:80) and when the old masculine and neuter merged these abstracts in -ut^{c}iwn automatically adopted the new gender. The example given above of the development of Latin masculine abstracts in -or into feminines in French can serve as a parallel to the first stage of this development.

22. The words ayr "man" and awr "day" occur with mioǰ and must have been feminines too in Proto-Armenian. We can account for this on the basis of the development of the n-stems. At a certain stage the opposition between the feminine gender and the new masculine/neuter gender morphologically was interpretated as the absence of -n in the nominative (feminine gender) versus its presence (new masculine/neuter gender). As a consequence, consonant-stems that never showed an -n in the nominative were reinterpretated as feminines. This accounts for ayr baing feminine. It would follow from this that all original neuters of the type awr became feminine at this stage.

23. Chronologically, the development of gender in the consonant-stems can now be presented as follows:

1.: old feminine abstracts in -ut^{c}iwn became neuter.
2.: merger of masculine and neuter gender. This results in two genders: feminine versus a new masculine/neuter.
3.: reinterpretation as feminines of consonant-stems not ending in -n in the nominative.
4.: loss of gender distinction.

24. The u-stems present a difficult problem. We only have one example of a feminine u-stem: gam in Faustus. This does not entitle us to assume that all u-stems were feminine. But we can account for the fact that some u-stems were feminine. We know that n-stems of the type manuk sometimes have an u-inflexion. The best known example is erēc^{c} "priest", nom. pl. eric^{c}unk^{c} but gen.sg. eric^{c}u. Pedersen (KZ 38, 1905, 218) explained the u-inflexion of this word rightly as secondary from the original nominative singular (*-ō(n) >) *-u. This means that feminine n-stems could be incorporated into the u-inflexion. This accounts for at least some of the u-stems being feminine.

1. The dative mioǰ is rarely attested (see Abrahamyan 1976:66 n.1); however, its existence is firmly established by examples in Bagratuni 1852: 42-43 and Ačaṙyan, Bazmavēp 1897: 259-260.
2. The form mioy functions as a locative in Faustus Byz. IV 54 (ed. SPb. 1883, 143; ed. Venice 1933[4], 175): i mioy lerin (twice). A similar case is found in the Bible: 1. Macc. 4, 38 ibrew yantaṙi kam ibrew mioy mioy leranc[c]: ὡς ἐν ὀρυμῶι ἢ ὡς ἐν ἑνι τῶ ὀρέων For other cases in the realm of the pronouns, where the genitive in -oy is found instead of the dative or locative in -um see Stone 1969: 87 note; Minassian 1981: 18.
3. A form ezoǰ in the paradigm of ez "one" (see Jensen 1959: § 174.a) is cited by Bagratuni 1852: 62, and Ačaṙyan 1952: 242. As I did not find textual references for this form I leave it out of account here.
4. Inflected forms of mi mi "each" are counted as one form. The material of this paper is based on the Concordance of the authors mentioned. Unless mentioned otherwise references are cited according to pages from the following editions: Agathangelos, Tiflis 1909; Koriwn, Erevan 1941; Łazar, Tiflis 1904; Faustus, SPb. 1883; Eznik, Venice 1826; Ełišē, Erevan 1957. For IV Ezra see note 9; for later authors see note 12; for Ep[c]rem see § 14. Translations glossed "Thomson" refer to R.W. Thomson, Agathangelos, History of the Armenians, Albany (State Un. of NY Press) 1976, and Moses Khorenats[c]i, History of the Armenians, Cambridge, Mass. (Harvard UP) 1978.
5. The Armenian Bible-Concordance (Jerusalem 1895) does not lemmatize mi. I used concordances to the Greek Bible to find my materials. I am aware of the disadvantages of this procedure: certain inflected forms of mi could have been missed. However, as a control, the material obtained from the Concordance was checked by extensive reading of Deuteronomy (in the new edition of C.Cox, The Armenian Translation of Deuteronomy, Chico (Scholars Press) 1981

and of Matthew and Mark. In fact, the number of inflected forms of mi obtained by both methods is nearly the same. The Bible is used and referred to in the Venice-edition of 1860.

6. Here and in the following "referring to" or "ref. to" denotes non-attributive forms of mi referring to a noun mentioned separately (of the type "one of the sons" or "...sons. One of them").
7. NBH cites (but without reference) the genitive artak^{c}oy k^{c}ałak^{c}ormin "out of the enclosure". The simplex orm "wall" is an o-stem too; a plural ormunk^{c} also occurs (e.f. §21).
8. Other variants omit zuarap^{c}ak, giving only i k^{c}ałak^{c}ormi or k^{c}ałak^{c}i ormi; the Greek translation goes along with this reading. Ačaŕyan 1952: 242 reads i tuaracap^{c}aki mioǰ (cf. tuar "cattle"), which is not found in the MSS. For other interpolations in this paragraph see Meillet, Journal Asiatique 1910, 465 (Études II, 366).
9. M.E. Stone, The Armenian Version of IV Ezra, Missoula (Scholars Press) 1979, 15.35, shows that the text was known to Agathangelos. The forms of mi in this text can be found in M.E. Stone, Concordance and Texts of Armenian IV Ezra, Jerusalem 1971 (Oriental Notes and Studies No.11).
10. J.-B. Emine in V. Langlois, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, Vol. I (Paris 1867), 246: "le chef spirituel d'un pays entier et de tout un royaume". M.Lauer, Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens, Köln 1879, 79: "das Haupt und den ersten Lehrer eines ganzen Landes und Reiches".
11. Other cases of incidental use of -oǰ are given by Bagratuni 1852: p. 42 and Jensen 1959: § 140 Bem.1. It is interesting to note that adjectival stems that appear with -oǰ seem to do so only when used substantively: i diwroǰ 3. Kings 20,25 "in a plain"; diwroǰ linel "to live comfortably" (NBH cites references from Chrysostomus): diwr "easy" and "ease"; the same seems to be the case for the following expressions (cited by Bagratuni) for which I find no references: i miaynoǰ; i ystugoǰ veray (stoyg "true"); ǎatn sakawoǰn nerhakan č^{c}ē " 'much' is not

contrary to 'a few' ". The reference i hartᶜoǰ "in a plain" (hartᶜ, adj. "plain") is very late: Mxitᶜar Gōš (12th century), Aṙakkᶜ (Venice 1854) § 109, p.93.

12. As mioǰ is an archaic form there are chances that its use in non-classical authors does not agree with the classical texts treated here. This would mean that the reflex of the original distribution was lost after classical times which is not surprising. Indeed Łewond (8th century) uses the genitive mioǰ with the a-stem zawravar "commander", an agent-noun: i jeṙs zawravari mioǰ (ed. SPb. 1887 p. 132.155) "by a commander" (as against i jeṙn zawravari mioy p. 145). However, this is the only "faulty" use of mioǰ that I found in later texts. The "correct" use is found in Łewond p. 154 kᶜahanayi mioǰ (i-stem, dative); Movs.Chor. (ed. Tiflis 1913) p. 286 vasn aṙǰkan mioǰ (genitive; aṙǰik, n-stem); aṙ barjrawandaki mioǰ "to a height" (a-stem; locative). The form mioǰ is not attested in Dawitᶜ Anyaɫtᶜ, Sahmankᶜ imastasirutᶜean or in Grigor Narekacᶜi, Matean Oɫbergutᶜean. NBH s.v. amur cites a genitive berdi mioǰ "of a fortress" (i-stem) in Aristakēs Lastivertcᶜi, Chapter 3. (ed. Erevan 1963, p. 33). Doubtless there are many more occurrences of mioǰ in authors not treated here.

13. Cf. Pedersen, KZ 38 (1905) 217. A problem here is the fact that n-stems tend to lose the -n in the course of the development to Modern Armenian. This development is attested as early as the tenth century in the Latin-Armenian glossary of Autun. In the case of xurj, Abrahamyan 1976: 29 rightly stresses against Ačaṙyan, ArmB. s.v., that the classical form shows no -n. For the type of n-stems mentioned here see Bagratuni 1852: p.47 (words with a plural in -unkᶜ); Jahukyan 1959: 319-329 (lists of words belonging to more than one inflexion); Jensen 1959: § 147, bb and cc.

BIBLIOGRAPHY

Abrahamyan, A.A. 1976 — Grabari Jeṙnark. Erevan (Luys). 4th. impr.

AČaṙyan, H. ArmB. — Hayeren armatakan Baṙaran. Repr. Erevan (AN ArmSSR) 1971 ff.

AČaṙyan, H. 1952 — Liakatar K^{c}erakanut^{c}iwn Hayoc^{c} Lezvi. Part I. Erevan (AN ArmSSR).

Bagratuni, A. 1852 — Hayeren K^{c}erakanut^{c}iwn i pēts Zargac^{c}eloc^{c}. Venice (Surb Łazar).

J̌ahukyan, G. 1959 — Hin Hayereni Holovman Sistemə ev nra Cagumə. Erevan (Erevan UP).

Jensen, H. 1959 — Altarmenische Grammatik. Heidelberg (Winter).

KZ — Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung.

Meillet, A. — Esquisse d'une Grammaire Comparée de l'Arménien classique. 2nd. impr. Vienne (Impr. des PP Mechitaristes).

Minassian, M. 1981 — Emplois des Prépositions en Arménien Classique. (Bibliothèque d'Arménologie "Bazmavep" No. 17) Venice (St. Lazare).

NBH — Nor Baṙgirk^{c} Haykazean Lezui. Venice (Surb Łazar) 1836-7.

Stone, M.E. 1969 — The Testament of Levi. Jerusalem (St.James Press).

B.A. OLSEN (Copenhagen, Denmark)

THE ARMENIAN REFLEXES OF INDO-EUROPEAN INTERVOCALIC *w

The regular continuation of IE *w of Armenian is problematic in several cases - partly because of the limited number of examples.

Concerning the treatment of internal, intervocalic *w we have the following, generally accepted rule: *-VwV- >-VgV-. As demonstrated by Eichner (Die urindogermanische Wurzel *H_2reu- "hell machen", Die Sprache 24, 1978, pp 144-162) we must, however, accept two limitations of this rule:

In the first place the sequence *iw seems to remain unchanged in all cases. Examples such as c^{c}iw "roof" < *skēwo-, kiw "wood" (that is "the living part" < *g^{w}ihwo-), tiw "number" < *tēwho- were previously interpreted as having -w as the regular result of final *-w. This interpretation, however, cannot be maintained, as it is impossible to explain all the existing material on the basis of such a theory. Thus we have -g in sag "goose" < *ǩawā = O.C.S. sova "owl", possibly hog "worry", if from *powo- (thus Eichner, 1978, p 151. Another solution may be the supposition of a root *$h_2$egh-/*$h_2$ogh- on the basis of Gr. ἄχθομαι "I am depressed"/ ὀχθώ "I am worried"), yag "zur Sättigung" (root *sahw-, cf. the nasal-infixed Ved. ásinvant- "insatiable", Meillet, BSL 22, 1921 p 20).

Secondly -Vwu- must be assumed to preserve the intervocalic -w-. In this way it is possible to explain all the flexional forms of u-stems as haw "bird"/"grandfather", gen. hawu, kov "cow", gen. kovu without analogical developments. This rule is strongly supported by an isolated, and for that reason more evidential form harawunk^c "ploughland", possibly the participle of a denominative formation (*$h_2$ar$ə_3$-wo- (the root of e.g. Gr. ἀρο -) with a stem formation of the type

*g^{w}ih-wo-), that is *$h_2$ar$ə_3$-we-yo-m$ə_1$-no- > *harawomno- > harawun- "the ploughed (land)".

We have the following certain examples of intervocalic -g- < *-w-.

1. Aganim "spend the night" < *$h_2$aw- (cf Gr. αὐλή "farm, dwelling")

2. Aganim "put on" < *$h_2$aw- (Lith. aũti "put on shoes", cf also Arm. awt^{c}oc^{c} "blanket").

3. Aṙoganem "irrigate" < *srow- (Skr. srávati).

4. Loganam "wash" < *lowh- (cf. e.g. Gr. λόετρον).

5. Čogay "I went" < *kyow-

To this we may add the previously mentioned examples of final -g, if we assume that final vowels have been lost later than the Armenian development of IE *-VwV-. Considering these examples sag is an a-stem, hog an o-stem and yag probably the fossilized accusative of a root noun or an o-stem.

On the other hand, among the generally accepted etymologies we have some clear examples of a development Vw/vV, which are unexplained, not being covered by Eichner's two exceptions to the postulated main rule, * VwV VgV.

The following examples are involved

1. Aviwn "libido" < *$h_2$awh-, cf. Skr. ávati "demands", avitár- "benefactor", Lat. aveo, avidus.

2. Dedevim "sway" < *dhewh-, cf. Skr. dhunoti/dhunāti "shakes", ptc. dhūtá- as well as the likewise reduplicated (intensive) dodhavīti.

3. Tevem "last, endure", cf. e.g. Skr. comp. dávīyas- "more distant" < *dewh$_2$-. It is necessary to assume "Schwebeablaut" of the root, as we have the "thème II" preserved in Dor. ὄαρον "prolonged" = Arm. erkar "for a long time" < *dwah$_2$ro-, zero grade in Skr. dūrá- "far away". Cf. also the expression i tev "for a long time", probably

i + loc. < *dewh$_2$-ei.

4. Hoviw "shepherd". Generally analysed as *h$_2$owi-pah$_2$, which is to be preferred to Eichner's solution *opi-pah$_2$, not only because of the initial h- (cf. Luv. hawis) but also on the basis of Vedic parallels such as gopā, paśupā but not *apipā or the like. The semantic development must be parallel to that of Eng. shepherd.

5. Ełevin "cedar", probably with a v-suffix as Rus. jalovec "juniper".

6. T^{c}ovem "encant", Skr. stauti "praises", Gr. στεῦται "boasts". In this case a "mobile s" must be involved (since *st > st, cf. sterǐ "sterile", Gr. στεῖρα). Of course the verb is, as indicated by Greppin (The Armenian Reflexes of IE *w and *y, REArm 9, 1972, pp 69-78), originally athematic.

However, we can hardly find support for the theory that the preconsonantal form *tov- has been preserved instead of *tog-, as the "morphological sweep" from athematic to thematic flexion "must have occurred after the shift *-wV- > -g-". In my opinion we may rather find examples to support the opposite point of view. Thus the verb dizanem "heap up", aor. dizi, in which -z- as opposed to -j- is the intervocalic reflex of *ĝh, in spite of the fact that also this verb has an athematic past (Skr. dehmi < *dheiĝh-mi).

A further example may be avetel "evangelize", the connection of which with Gr. ἀυτή has been rejected by Peters (Untersuchungen zur Vertretung der indogermanischen Laryngale im Griechischen, Wien 1980, p 14) not only because of the intervocalic v, but also because the sequence of initial *hw- is supposed to be reflected as g-. If, however, we assume a compound of *h$_1$su- (Gr. ἐυ-, Skr. su-) + *h$_2$wed- we would, in fact, expect a stem awet- < *ahuwet- with a prothetic vowel a-. The very meaning of the verb, also, would be more evident in this way than with a protoform *h$_2$wed- alone.

Now, a comparison of the above mentioned material

concerning the two possible reflexes of intervocalic *w, -g- and -w/v-, seems to show a regular distribution: -g- before the back vowels a, o (but -w- before the homorganic vowel u), -w/v- before the front vowels e, i . Apparently the final vowels had been preserved for a sufficiently long time to affect a preceding -w- before being dropped.

Naturally a particular interest must be attached to the cases in which etymologically clearly connected units show a different treatment. This is the case in the word arew "sun", den. arewu, where we find -wu throughout the inflexion, whereas the archaic genitive is areg, cf. expression such as areg kałak^{c} and the compound aregakn. Areg is probably to be reconstructed as *hrewos and thus seems to support the reconstruction of *-os as the athematic genitive ending. Moreover, kov "cow", gen. kovu, which has also been transferred to the u-inflection, with the derivational noun kogi "butter", gen. kogwoy, which is an old iyo-stem (Arm. wo-stem), to judge from the inflection. As all IE iyo-stems undergo the change *iyo > *io > *iwo in Armenian we must assume a development *g^{w}owiyo- > *kowiyo- > *kowio- > *kowiwo- > *kowwo-. It is hardly possible to decide whether we are dealing with a sort of "Verschärfung", *ww > gw or a simplification of the geminate *kowwo- > *kowo- > *kogo- and a subsequent analogical transformation *kowi/*kogoy kogi/kogwoy patterned on the type ordi/ordwoy. The latter solution would probably imply an analogical formation of two stages: *kowi/*kogoy > kogi/*kogoy > kogi/kogwoy or *kogi/*kogoy > *kowi/kogwoy kogi/kogwoy. Examples of the same type of formation as kogi are hogi "spirit", and aygi "vine".

The final conclusion to be drawn from the preceding examination must be that the conditions of the reflex g < *w intervocalically may be defined in the following way: After V before a, o - if the preceding vowel is different from i.

*γ^{w} seems most likely as a preliminary stage of the Arm g/w. Subsequently we presumably have to do with a sort of hardening before the back vowels a/o. As a possible support of an intermediate stage *γ^{w} we may mention the Georgian

loanword ɣ^{w}ino "wine", cf. Arm. gini. In this connection it must be emphasized that the Kartvelian languages distinguish between ɣ^{w}, gw and w initially before front as well as back vowels.

R.B. FINAZZI (Milan, Italie)

L'INFLUENCE GRECQUE SUR LA LANGUE ARMÉNIENNE: ASPECT LEXICAL

1. La capacité de la langue arménienne à reproduire complètement des termes qui n'existaient pas dans son vocabulaire originaire par l'intermédiaire de calques lexicaux ou sémantiques est bien connue. Cela a été mis en lumière à plusieurs reprises et les exemples ne manquent pas(1).
Mais il y a, surtout dans les traductions des anciens textes grecs, de nombreux cas de simple transposition de lexèmes grecs en arménien, si bien que l'on trouve en arménien des termes dépourvus de signification; ils restent, de ce fait, du domaine des spécialistes, des quelques initiés qui traduisaient ou étudiaient ces textes grecs, mais ils ne parviennent pas à s'intégrer dans le vocabulaire arménien existant, à le concurrencer, à provoquer de nouvelles créations lexicales.
C'est le cas d' ἀστυνόμος, bien attesté en grec comme adjectif, avec le sens de "protecteur d'une ville, qui régit une ville" (chez Eschyle), "qui concerne l'art de vivre en société" (chez Sophocle), ou comme substantif avec le sens d'"astynome" (chez Platon), "magistrat chargé de la police des rues, de l'entretien de la ville et des édifices publics", et, à l'époque romaine comme équivalent du lat. praetor urbanus(2).
Or ce terme n'avait évidemment pas d'équivalent dans la structure de l'état arménien et, même en grec, il n'était pas très répandu. Dans la traduction d'un texte de Platon le terme apparaît sous la forme de k^{c}aɫak^{c}abaš$_{x}$(3) et k^{c}aɫak^{c}ōrēn(4).
La correspondance externe des deux langues est parfaite, même si, comme on peut le remarquer, k^{c}aɫak^{c} traduit indifféremment

les termes grecs ἄστυ et πόλις , qui ont une connotation différente[5].

Pour la deuxième partie du composé le traducteur s'est basé sur l'étymologie de νόμος , vu comme dérivé de la racine de νέμω, "je divise, je découpe, je partage, je distribue", et dont le verbe bašxem est l'exact équivalent sémantique. Dans kʿałakʿōrēn on a, au contraire, effectué une juxtaposition des deux éléments, ἄστυ et νόμος, où ōrēn est le lexème corréspondant à l'idée de lois: il en résulte le terme kʿałakʿōrēn, qui coïncide alors avec le mot arménien déjà connu comme signifiant "semblable à la ville", et qui n'est pas pertinent dans le contexte.

Le processus du calque est même utilisé dans la transposition de catégories morphologiques: l'adverbe ἐχόντως, par exemple, est traduit par ownołapēs[6] au moyen d'un calque qu'on pourrait définir comme morpho-structural: l'arm. ownołapēs est en effet construit au moyen du suffixe -pēs qui traduit le suffixe adverbial grec - ως, ownoł étant la forme participiale en -oł du verbe ownim = ἔχω .

Des syntagmes entiers même sont traduits en arménien sans aucune considération pour leur signidication: c'est le cas des expressions qui, en grec, ont une connotation spéciale du fait de la situation historique et politique, ainsi que des notions concernant l'état, dont la conception grecque est tout à fait particulière.

Πολιτικος ἀνήρ [7], par exemple, est l'individu impliqué dans la vie et l'administration de la πόλις; à cette expression le traducteur des Lois de Platon oppose l'arm. kʿałakʿakan ayr, dans lequel l'adjectif ne rend pas la portée sémantique du lexème grec, même si, formellement il en est l'exacte correspondant. Citons encore le proverbe d'un passage platonicien: μήτε γράμματα μήτε νεῖν ἐπίστωνται, qui reflète le tempérament d'une peuple de marins[8], d'un peuple qui tire de la mer sa subsistance, ses ressources. Cette expression à caractère populaire est traduite en arménien par oչʿ groy icʿen makacʿołk, ew oչʿ ayoly owrowkʿ gorcarnowtʿean (96, 13-15), qui est en partie un calque, mais au fond, une banalisation et un appauvrissement du grec.

Cette traduction reflète bien le choix culturel d'un peuple, l'arménien, auquel la mer n'était pas familière.
Curieuse est la traduction, encore au moyen d'un calque, du nom du platane, en grec πλάτανος (Lois IV, 705 c 4; 118, 12), formation nominale de l'adjectif πλατύς [9], rendu par <u>layn-terewi</u>, c'est à dire "au large feuillage"; ceci ressemble à une glose ou à une reconstruction étymologique, intégrée morphologiquement dans les formations d'adjectifs ou de substantifs indiquant le nom de plantes, alors que l'arménien disposait déjà du lexème désignant cet arbre, <u>sōsi</u> [10], bien attesté dans la traduction de la Bible.

De la même façon on trouve dans les anciennes traductions le substantif διθύραμβος (Lois III, 700 b 5, 700 d 7) traduit par <u>erkadowṙn</u> (111, 16) / <u>erkdowṙn</u> (112, 3), sur la base d'une étymologie populaire qui reconnaît dans δι- le préfixe multiplicatuer par deux, et dans -θύραμβος le lexème qui indique la porte, peut-être sous l'influence de δίθυρος "à deux battants". Dénuées de tout fondement, cette reconstruction partielle et cette interprétation pourraient quand même être placées parmi les autres étymologies de ce mot, anciennes et modernes, quelquefois fantaisistes.

Le recours au calque de type lexicale est, au contraire, très employé, et avec succès cette fois, pour rendre la terminologie philosophique grecque: dans la traduction des Catégories d'Aristote, le terme ποιότης "qualité", est traduit par <u>orakowt^{c}iwn</u> [11], sur la racine du pronom ou adjectif relatif-interrogatif <u>orak</u>, de la même façon que le latin de Cicéron [12] modela l'abstrait <u>qualitas</u>.
De même à ποσότης correspondent <u>ork^{c}anowt^{c}iwn</u> et <u>quantitas</u>.

2. A côté de ces calques lexicaux, il y a en arménien des mots qui, empruntés à l'iranien, sont devenus par la suite, des calques sémantiques du grec, développant alors un sens nouveau pris au grec, pour les raisons historiques et culturelles bien connues.
Prenons les termes indiquant une notions de temps: à côté de ceux de dérivation indo-européenne directe, comme <u>am</u> "année", <u>amis</u> "mois", <u>amaṙn</u> "été", <u>jmeṙn</u> "hiver", l'arménien recourt

à des emprunts à l'iranien pour indiquer le temps, le temps long, l'éternité, à savoir yawēt, yawitean.
On ne doit pas plus particulièrement s'étonner de ce que l'arménien ait eu recours à une autre langue pour exprimer ces concepts et qu'il ne les ait pas dérivés de l'héritage indo-européen commun. Même d'autres mots désignant des choses concrètes, de la vie quotidienne[13] sont empruntés à l'iranien, sans que, pour cela, on soit obligé d'invoquer des raisons culturelles et linguistiques particulières: l'arménien a pu tout simplement ne pas participer à certaines isoglosses lexicales et sémantiques, développées dans une période plus récente que celle de l'ancienne unité indo-européenne.
L'arménien a justement emprunté les mots désignant l'accident 'temps', dont la détermination, on le sait, a effectivement donné lieu à diverses subdivisions à l'intérieur du mond indo-européen.
Des langues ont développé le terme indiquant le temps long, l'éternité en utilisant la racine *aiu-/*aiu̯-, dont le sens original était celui de 'force vitale'[14]. Ce n'est pas le cas de l'arménien, alors que l'on retrouve cette racine dans deux aires linguistiques voisines, la grecque et l'indoiranienne (ainsi qu'en latin et dans les langues germaniques et celtiques, malgré des modifications sémantiques et lexicales).
L'arménien, quant à lui, ne présente pas une forme nouvelle, que l'on pourrait considérer comme une innovation surgie au milieu d'aires conservatrices.
S'il est vrai, comme le soutient Benveniste, que la présence des continuations de *aiu- en grec, en iranien et en sanscrit, renvoie à 'la vieille doctrine ionienne, brahmanique, peut-être aussi mazdéenne, de la durée cosmique'[15], alors l'arménien pourrait, probablement, avoir été exclu de cette ligne directrice culturelle qui se manifesta, à époque historique, dans ces courants de pensée et ces doctrines philosophiques.
C'est donc au parthe que l'arménien emprunte yawēt[16], le mot désignant l'éternité, terme qui, dans son développement, présente en iranien, jusqu'à un certain moment, un cheminement presqu'identique a celui du grec αἰών .

Partant tous les deux de la notion de 'force vitale', avec une connotation exclusivement humaine, du moment qu'ils représentent 'ce qui tient l'homme en vie', 'le siège de la vie', ils finissent par s'identifier avec la vie, et avec la durée de la vie de l'homme, qui vit justement tant que l' αἰών demeure en lui. De cette division du temps en fonction de la durée de la vie humaine, l'on passe à la notion de génération, de succession interminable, incessante, infinie de générations qui aboutit à l'éternité (comparer aussi les adverbes yawēt et ἀεί).

Jusque là, donc, grec et iranien évoluaient d'une façon identique, distinguant un temps illimité, l'éternité (αἰων = zrvan akarana) du temps limité (χρόνος = zrvan dareghō-chvadhāta), soumis à sa propre détermination.

L'arménien a emprunté le lexème yawēt/yawitean, mais le mot arménien, avec l'adaptation phonétique caractéristique des emprunts parthes, a évolué sémantiquement sous l'influence du grec αἰών , pour signifier aussi 'monde', tout comme lat. saeculum signifie 'temps long, longue durée', et 'monde', y compris au sens laïque.

Sur le mot grec, c'est l'influence sémitique qui se fait sentir, le terme ʿôlām indiquant 'éternité' et en second lieu 'monde'.

On pourrait penser que l'arménien a reçu ce nouveau sémantème de yawitean directement du sémitique (du syriaque, en effet, l'arménien a pris un autre lexème indiquant une détermination de temps, dar 'Zeitalter, Generation, Geschlecht, Jahrhundert, aetas, saeculum'(17)).

Mais la comparaison avec des traductions de textes grecs en arménien, où la traduction d' αἰών par yawitean est constante, même dans le sens de 'monde', tout comme la présence de quelques syntagmes prepositionnels calqués sur le grec et l'emploi de yawitean au pluriel conduisent à penser à une influence directe du grec sur l'arménien (cf. le grec εἰς τους αἰῶνας τῶν αἰώνων etc.(18), le grec ayant fait fonction de modèle plutôt qu' av. yavaeča yavetātaeča).

L'arménien n'est pas isolé dans cette innovation de son système lexical et sémantique: le gotique aussi, pour ce que

le texte de Wulfila nous atteste, montre que aiws, dont le sens primaire est 'temps', prend la valeur d' 'éternité' d'après la conception judéo-chrétienne transmise par les Grecs, les Goths (et avec eux les autres Germaines) ne possédant pas la valeur réligieuse et transcendante de l'éternité.

De plus, aiws est aussi employé, comme saeculum, au sens de 'monde'. Et ce n'est pas un hasard si gotique et arménien subissent, à peu près à la même époque, une influence culturelle pour une abstraction pure, telle que celle du temps, même considéré avec ses projections et distributions concrètes dans l'espace.

Ces deux langues ont en effet un autre élément de ressemblance, l'absence d'une forme véritable de futur, qui est, en termes très simples, le dépassement de l'expérience individuelle et personelle, de l'immanence et le domaine du devenir.

Un autre terme armenien, lié à la notion de temps, semble montrer, lui aussi, une influence sémantique du grec: žamanak 'temps, jour, âge, époque, dernière heure, saison, occasion', est un emprunt au parthe jm'n avec elargissement en -ak[19], attesté essentiellement avec la valeur de 'temps, heure, époque'.

žamanak montre, dans son emploi, toute une gamme de connotations centrées sur la durée momentanée, découpée à l'intérieur de la ligne du temps, ou, mieux encore, centrées sur son unicité, son impossibilité à se répéter, si bien que žamanak est l'instant ou l'occasion favorable que l'on doit saisir et dont il faut bien profiter, parce qu'elle est unique et décisive.

Or toutes ces connotations qui se sont ajoutées au lexème iranien doivent avoir eu καιρός ('le temps opportun') comme modèle.

De plus c'est chez Platon dans le Timée que l'opposition entre αἰών, χρόνος et καιρός est bien exprimée: Platon y part du concept de αἰών en relation avec l'homme mortel, pour en faire l'éternité a-temporelle et idéale, tandis que χρόνος est le temps créé avec le monde, une copie en mouvement de l'éternité, tandis que καιρός est l'instant.

De même, le traducteur du Timée en arménien (que ce soit Grégoire Magistros ou un inconnu, peu importe ici lequel[20]) oppose toujours yawitean (αἰών), amanak (χρόνος) et žamanak (καιρός) (37 d 5- 38 a 1; p. 111 de l'édition de Venise de 1877[21]).

Considérons maintenant un autre lexème: calque lexical et sémantique évident est l'adjectif lowsnot qui, avec le verbe dénominatif lowsnotim, est en correspondance avec le couple grec σεληνιακός / σεληνιάζομαι 'épileptique, être épileptique', qui provient de σελήνη , entendu comme étant l'astre nocturne et maléfique des ténèbres. Le terme grec, sous cette forme-là, est une innovation de l'Evangile de Matthieu, mais courants étaient les termes σεληνιάζοντες, σεληνῶντες, σεληνόπληκτοι, σεληνόβληποι - pour désigner ces malades. A l'époque classique, c'était le terme technique équivalent qui était employé, ἐπιληπτικός , avec le verbe ἐπιληπτίζω , chez Hippocrate.

Le mot σεληνιακός dut son succès à son caractère populaire, qui, d'une part, entendait faire remonter à l'influence de la lune l'origine du comportement de certaines sujets fantasques, bizarres et à l'humeur changeante, et qui, d'autre part, mettait en rapport avec les phases de la lune des manifestations d'hysterie, convulsions, hallucinations sensorielles, pertes de connaissance ou diverses perturbations psychiques de certaines personnes, particulièrement faibles physiquement et psychiquement.

Du reste, dans le monde méditerranéen et asiatique, d'autres événements encore, d'ordre géophysique et physiologique, étaient mis en corrélation avec le retour des phases lunaires[22].

Le double caractère, à la fois positif et négatif, bienfaisant et maléfique, de la lune, dont le cult est largemente attesté dans le monde indo-européen, est une chose bien connue.

Il n'est donc pas surprenant qu'en arménien aussi, on ait fait un calque sur le mot grec, sur base de l'équivalence sémantique entre σελήνη et lowsin (à l'origine ils désignaient tous les deux la 'Lumineuse', cf. lat. luna, prén. losna <*loksna <*leuksnā).

Cette équivalence sémantique a donné lieu à un mot que l'on retrouve même en latin, lunaticus, pour désigner en même temps une personne capricieuse et à l'humeur changeante, et un épileptique (de même l'italien populaire a de nombreuses expressions pour ce tabou linguistique: piccolo male, male caduco, et le francais a petit mal, grand mal).

On peut trover une coïncidence lexicale entre ὀψώνιον et t^{c}ošak. Le grec part du sens de 'provisions', 'vivres', et, plus généralement, de solde destinée à l'achat de l' ὄψον 'tout ce que l'on mange avec le pain' et passe ensuite à la signification de 'salaire', 'solde en nature ou en argent à une armée', tandis que l'ambivalence subsiste dans le verbe ὀψωνιάζω 'je donne des provisions, je donne un salaire'(23). Dans ce cas encore l'arménien se trouve entre deux aires, la grecque et l'indo-iranienne, qui ont gardé un ancient mot indo-européen pour indiquer le salaire, la récompense, *mizdho-, terme qui a survecu aussi dans le gotique mizdo et dans le slave mĭzda. Mais en avestique et en grec, le genre de récompense désigné par mižda et μισθός est plutôt de caractère non économique, non régulier: elle est donnée à celui qui a accompli un exploit, une action d'éclat, une entreprise difficile. Μισθός est devenu ensuite la 'récompense', le 'salaire', la 'solde'(24). Concurrencé, pour les soldats et les mercenaires, par ὀψώνιον l'originaire *mizdho- est ce qu'en arménien on pourrait appeler varj, ou peut-être même pargew 'don', c'est à dire une récompense non établie a priori, mais librement donnée. Au contraire, l' ὀψώνιον était la ration de vivres assurée aux soldats, c'est à dire la récompense du soldat qui est payé en nature.

L'arménien t^{c}ošak, il me semble, recouvre bien, quant à lui, la sphère sémantique du grec ὀψώνιον.

Il doit être rapporté à bal. t^{c}ōšaɣ, tōšag, p.m. tosa, 'provisions de vivres, vivres pour le voyage'. Entré comme emprunt en arménien, il est même bien attesté pour traduire ἐπισιτισμόν, τα προς την ὁδόν , c'est à dire le'ravitaillement', 'l'action de s'approvisionner'.

Mais en arménien t^{c}ošak signifie aussi 'salaire', 'récompense',

d'après le grec ὀψώνιον qui, bien attesté avec le sens de 'solde donné aux soldats', signifie ensuite 'retribution' et 'paie' en général[25]. Il s'agirait donc d'un terme de valeur juridique, lié à l'image de la guerre, le vestige de système d'échange, de services récompensés en nature, ce que rappelle d'ailleurs le latin salarium, de sal 'sel', en tant qu'argent donné aux soldats pour s'acheter du sel, situation différente de celle du solidatus 'payé par le solidus aureus'.

Dans le rapport entre ὀψώνιον et t^{c}ošak il faut enfin remarquer que, déjà dans les papyrus du III siècle a.J.C., ὀψώνιον est aussi attesté comme 'allocation', 'gratification', 'pension', ce qu'on relève également dans l'évolution de t^{c}ošak.

L'influence grecque sur l'arménien s'est donc exercée à plusieurs niveaux, dans différents domaines et registres de la langue, pas seulement au point de vue lexical, mais sémantique aussi, soit sur les mots indigènes, soit sur les emprunts à l'iranien.

NOTES

(1) Cfr. encore récemment G.BOLOGNESI, L'Armenia tra Oriente e Occidente: incontro di tradizioni linguistiche nei secoli che precedono e seguono la prima documentazione scritta, dans Transcaucasica II, Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasologia dell'Università degli Studi di Venezia, 7 (1980), pp. 26-42.

(2) Dion. Cass., Hist. Rom. 53. 2.

(3) Platon, Les Lois, VI 763 c 5, 193, 1; 763 d 7, 193, 15; 779 c 1, 214, 22; VIII 845 e 4, 229, 28; 847 a 4, 301, 14; 847 b 5, 301, 26; 849 a 2, 304, 9; IX 879 d 7, 343, 34; 879 e 1, 343, 36. Les citations sont données suivant l'édition d'E. dès PLACES, Paris 1965, pour le texte grec, et l'édition de G.ZARBHANALEAN, Płatoni tramaxōsowt^{c}iwnk^{c} yałags ōrinac^{c} ew Minovs, Venise 1890, pour le texte arménien.

(4) Platon, Les Lois, VI 764 c 1, 194, 9; 764 c 2, 194, 10; VII 794 c 1, 232, 26; VIII 844 c 5, 297, 26; 849 e 5, 305, 12-13; IX 881 c 5, 346, 10; XI 913 d 5, 387, 8; 936 c 4, 418, 24; XII 954 b 7, 440, 16; 954 c 1, 440, 18. On rencontre aussi y-ōrinoł k^{c}ałak^{c}is (VI 759 a 7, 187, 1; 760 b 1, 188, 18) ardar k^{c}ałak^{c}in (VI 763 e 6, 193, 23-24), ōrinak^{c}ałak^{c} (XI 918 a 2, 392, 37; 920 c 5, 396, 13).

(5) E.BENVENISTE, Le vocabulaire des institutions indo-européennes, Paris 1969, vol.I, p. 367.

(6) Platon, Les Lois, III 686 e 1, 92, 5.

(7) Platon, Les Lois, III 688 a 1, 93, 38.

(8) Platon, Oeuvres complètes, tome XI (2e partie), Les Lois, texte établi et traduit par E. des PLACES, Paris 1965, p.29, n.2 (689 d 3-4, 96, 13-15).

(9) P.CHANTRAINE, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, Paris 1968-1980, s.v. πλατάνιστος.

(10) Gen. 30.37; Sirac. 24, 14 (=arm. 24, 19), où sōsi traduit πλάτανος

(11) Arist., Cat., 8 bis 25, 26, 27 ... passim; Dawt^{c}i anyałt^{c} p^{c}ilisop^{c}ayi matenagrowt^{c}iwnk^{c}, Venise 1932^{3}, p. 294, 1-2-3 ... passim.

(12) Ac.quaest. 1, 7, 25.

(13) par ex. mah 'mort', ambar 'depôt, magasin de vivres', čaš 'nourriture', seaw 'noir', mēg 'nuage', etc. .

(14) E.BENVENISTE, Expression indo-européenne de l'"éternité", dans BSL 38 (1937), pp. 103-112.

(15) E.BENVENISTE, Expression indo-européenne....., p.111.

(16) G.BOLOGNESI, Le fonti dialettali degli imprestiti iranici in armeno, Milano 1960, p. 54.

(17) H.HÜBSCHMANN, Armenische Grammatik, Leipzig 1897 (Hildesheim 1962), p. 302.

(18) I Tim.1, 17 δόξα εἰς τους αἰῶνας τῶν αἰώνων
pativ yawiteans yawiteanic^{c}
II Cor.11,31 ὁ ὢν εὐλογητος εἰς τους αἰῶνας
or ē ōrhneal yawiteans
Rom. 9, 5 εὐλογητος εἰς τους αἰῶνας
ōrhneal yawiteans.

(19) G.BOLOGNESI, Le fonti dialettali degli imprestiti iranici in armeno, Milano 1960, p. 44.

(20) M.LEROY, Grégoire Magistros et les traductions arméniennes d'auteurs grecs, dans 'Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales de l'Université libre de Bruxelles', vol.III (1935), pp. 263-294.

(21) PŁATONI IMASTASIRI, Tramaxōsowt^{c}iwnk^{c} Ewt^{c}iffon, Paštapanowt^{c}iwn Sokratay ew Timēos, éd. par H.Ars. Sowk^{c}rean, Venise, St.Lazare 1977.

(22) S.LUNAIS, Les auteurs latins, dans 'Recherches sur la lune', vol.I, Leiden 1979.

(23) Le mot grec est passé en latin comme emprunt sous les formes opsonium/obsonium, avec la valeur de 'ce que l'on mange avec le pain', mais chez Plaute il signifie 'vivres', 'provisions'.

(24) E.BENVENISTE, Le vocabulaire....., vol.I, p. 164-165.

(25) E.BENVENISTE, Le vocabulaire....., vol.I, p. 170.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ИСТОРИЯ И ДИАЛЕКТОЛОГИЯ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

HISTORY AND DIALECTOLOGY OF THE ARMENIAN LANGUAGE

Ա.Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՐՍԵՆ ԱՅՏԸՆՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

Արսեն Այտընյանի լեզվաբանական գործունեության առանցքային խնդիրը հայ գրական լեզվի ընտրությունն է: Գրական լեզվի ծիշտ ընտրությանը նպաստելու, այդ ընտրությունը հիմնավորելու նպատակ է հետապնդում նաև 1866թ. նրա ,,Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի,, աշխատության հրապարակումը: Այս աշխատությունը իր հատուկտուն ու պատվավոր տեղն ունի հայ լեզվաբանության ամենամեծ նվաճումների շարքում: Աշխատության բուն քերականական մասին նախորդում է մի սովարածավալ բաժին՝ ծևականորեն՝ ներածություն /,,նախաշավիղ,,/, սակայն ըստ էության՝ հայոց լեզվի պատմության և այն ժամանակի վիՅակի մի հանգամանալից մեծարժեք ուսումնասիրություն:

Գրական լեզվի ընտրության հարցը Այտընյանի համար հայոց լեզվի պատմության հետ սերտ կապված հարց է:

Լեզվաբանության պատմության մեջ 19-րդ դարը պատմական ուսումնասիրությունների իշխանության դար է: Այտընյանը հավատարիմ է իր ժամանակի գիտության դավանած սկզբունքներին: Նա լեզվի համաժամանակյա վիճակի քննությունը և համաժամանակյա խնդիրների լուծումը սերտորեն կապում է տարժամանակյա հարաբերությունների, անցումների ուսումնասիրման հետ:

Այտընյանը հանգամանալից քննության է ենթարկում գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերությունը 19-րդ դարում, երկու գրական լեզուների բախման ժամանակաշրջանում: Սակայն այդպիսի քննությունը նա բավարար հիմք չի համարում գրական լեզվի ընտրության համար, այլ անհրաժեշտ է գտնում գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության համակողմանի ուսումնասիրությունը: Դրան հասնելու համար նա նաև խորանում է գրաբարի ու աշխարհաբարի պատմության մեջ, քննում հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում նրանց փոխհարաբերության կըրած փոփոխությունները: Լեզվի պատմության գիտական ուսումնասիրությունը դիտավում է որպես խնդրի հնարավոր լուծումներից ամենամիշտն ընտրելու անհրաժեշտ պայման. ,,... այլևայլ կողմանց տարբերության

կնճիռը միայն Պատմությունը կրնա լուծել, և մանավանդ քննադատ կամ պատճառախնդիր պատմությունը,,[1]:

Պատմական հայեցակետով կատարվող ուսումնասիրության կարևորությունն ընդգծելով, ,,ներկան անցածով լուսավորելու,, պահանջն առաջ քաշելով հանդերձ՝ Ա. Այտընյանը չի ընկնում ծայրահեղության մեջ: Նա չի հավակնում լեզվական իրողության ժամանակակից վիճակի քննությունը փոխարինել նրա պատմության քննությամբ. գիտնականը լեզվի ուսումնասիրման համաժամանակյա և տարժամանակյա հայեցակետերը դիտում է միասնության, փոխադարձ կապի մեջ, հավասարապես անհրաժեշտ է համարում թե մեկը և թե մյուսը: Լեզվական իրողությունների այս երկու կարգի հարաբերությունների կապի գիտակցումը և հաշվառումը հեղինակին հանգեցնում են ըավական ուշագրավ եզրահանգումների:

Հին և նոր գրական լեզուների փոխհարաբերությունը ճիշտ որոշելու համար հայացքը դարերի խորքը ուղղելով՝ Այտընյանը նկատի է առնում ոչ միայն գրաբարի, այլև աշխարհաբարի անցյալը:

Եվրոպական նոր ազգային լեզուների հաստատումն ուսումնասիրողները նշում են, որ այդ գործընթացին նպաստող խոշոր գործոն է եղել հումանիստների կողմից լատիներենի պատմության քննությունը, նրա աստիճանական զարգացման ընթացքի վերհանումը[2]: Այտընյանն ավելին է անում: Նա անհրաժեշտ է համարում անդրադառնալ ոչ միայն դասական գրական, այլև ժողովրդախոսակցական լեզվի անցյալին:

Աշխարհաբարի հնության մասին ենթադրություն է անում ,,Սեր,, թերթում լույս տեսած ,,Լեզու և առանձինն հայերեն լեզուն,, հոդվածի հեղինակը[3]: Այդպիսի ենթադրության հնարավորությունը գրաբարի կողմնակիցների դեմ բանավիճելու կռվան է դարձնում Մ. Նալբանդյանը[4]: Այտընյանը, սակայն, չի կարող բավարարվել ենթադրական անդումով: Հմուտ բանասերն իր դրույթների հիմնավորման համար փաստերի կարիք է զգում: Եթե Նալբանդյանն իր իրավացիությունը փաստարկում է փաստերի բացակայությամբ, ապա Այտընյանին այդպիսի իրավիճակը ստիպում է ծնռնարկել պակասող փաստերի որոնումներ: Դրա համար նա վերլուծական քննության է ենթարկում մատենագրության ընձեռած հարուստ փաստական նյութը: Հին տեքստերում ժողովրդական լեզվի տարրեր բացահայտելու փորձերում նա մեծ չափով հիմնվում է եվրոպական նոր լեզուների պատմությունից հայտնի իրողությունների ընդհանրացման վրա: Տարրեր լեզուներում ընդհանուր օրինաչափությունների առկայության ընդունումը Այտընյանին հնարավորություն է տալիս այլ լեզուների հետ զուգահեռներ անցկացնելով պարզաբանել հայերենի պատմության շատ իրողություններ:

Այսընյանը լեզվի զարգացումը դիտում և ներկայացնում է որպես աստիճանական, մեծ ժամանակահատված ընդգրկող փոփոխությունների շարք: Լեզվի պատմական փոփոխության ընթացքի այսպիսի մեկնաբանությունից էլ բխում է նորաբանությունների, լեզվում հանդես եկող նոր տարրերի գնահատումը: Ամենատարբեր լեզվական իրողությունների ժամանակագրությունը ներկայացնելիս Այսընյանը զգուշացնում է, որ նրանց գործածականության ժամանակը չի համընկնում ծագման ժամանակի հետ: Լեզվական նոր իրողությունը ծագելուց միայն երկար ժամանակ անց է օրինականացվում և հաստատվում, այնպես որ որևէ դարում վերակայակոչված ձևը անպայման ավելի շուտ պիտի ծագած լինի:

Փոփոխությունների այսպիսի աստիճանականությունը բնութագրում է ինչպես առանձին տարրերի փոփոխությունները, այնպես էլ լեզվի պատմության տարբեր փուլերի հաջորդումը, մի լեզվական որակի փոխարինումը ուրիշով: Հին համակարգի մեջ ծագում են նոր տարրեր, որոնք աստիճանաբար տարածվում են, ծավալվում և հանգեցնում են նոր համակարգի ձևավորմանը:

Այդ սկզբունքով առաջնորդվելով՝ Այսընյանն արդեն 5-րդ դարում տեսնում է աշխարհաբարի /,,ռամկորենի,,/ առանձին, ցրված վկայություններ, որոնց հիման վրա երևակայությամբ վերականգնում է առավել կամ պակաս ամբողջական պատկերը: Այդ պատկերը կազմելուն օգնում է ոչ միայն 5-րդ դարի առանձին փաստերի ընդհանրացումը, այլև հետագա դարերի ընծեռած տվյալների օգտագործումը՝ ետընթաց մտահանգումների շղթայով նախկին վիճակը վերականգնելու համար:

Այսպիսով, հայոց լեզվի հին շրջանի վիճակը համասեռ որակ չի համարվում: Այսընյանը հայոց լեզվի պատմությունը ներկայացնում է ոչ թե որպես միագիծ ընթացք և գրաբարի պարզ փոխարինում աշխարհաբարով, այլ որպես երկու տարբերակների բարդ ու տարաբնույթ փոխհարաբերությունների պատմություն: Նա գտնում է, որ 5-րդ և 19-րդ դարերը համապատասխանաբար գրաբարի և աշխարհաբարի բացարձակ մենիշխանության դարեր չեն. դրանք ավելի մեծ կլինի որակել որպես այդ տարբերակներից մեկի կամ մյուսի գերիշխման շրջաններ: Այսընյանը 5-րդից մինչև 19-րդ դարը հայոց լեզվի պատմությունը պատկերում է տարբերակների և նրանց մրցակցության հիման վրա, ներկայացնում այդ դարերի ընթացքում գրաբարի և աշխարհաբարի պայքարը, որն ավարտվում է գրաբարի արտամղումով և աշխարհաբարի հաղթանակով: Գիտականորեն հիմնավորված տեսական սկզբունքների և գրավոր վկայությունների խորագննին քննության հիման վրա նա ցույց է տալիս, թե ինչպես է գրաբարի և աշխարհաբարի հարաբերության մեջ գերիշխման-գերադասության

ուղղվածությունը ժամանակի ընթացքում շրջվում՝ անցնելով մի շարք անցումային աստիճաններով:

5-րդ դարում գրաբարը ,,ծաղկյալ կենդանություն,, է ապրում, և, իհարկե, գրականությունը ստեղծվում է այդ լեզվով: Այտընյանը գիտակցում է, որ այդ ժամանակաշրջանում աշխարհաբարը գրական լեզվի մեջ ժողովրդախոսակցականի առանձին տարրերի ներթափանցումով միայն կարող է ի հայտ գալ: ,,Ռամկորենի,, այդ փուլը բացահայտելու համար նա մատենագրական հուշարձանների լեզվի մանրակրկիտ քննական վերլուծություն է կատարում:

Իրադրությունը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար փոխվում է: 7-րդ դարում արդեն, ըստ Այտընյանի, հանդես է գալիս որոշ, թեկուզ և անկայուն, հավասարակշռություն գրաբարի և աշխարհաբարի միջև:

Այտընյանը տարբերակում է աշխարհաբարի զարգացման և ինքնուրույնացման աստիճաններ: Սկզբում /6-7-րդ դարերում/ մատենագրության լեզուն աշխարհաբարախառն գրաբար է. 8-10-րդ դարերի արձանագրությունների լեզուն արդեն գրաբարախառն աշխարհաբար է: Այտընյանը գտնում է, որ 10-րդ դարում գրաբարն արդեն իր ամբողջության մեջ մեռած, գրքային լեզու՝ գրաբարը է: 11-րդ դարում և նրան հաջորդող շրջանում /այն շրջանում, որը այժմ կոչվում է միջին հայերենի շրջան/ աշխարհաբարի մեջ կենդանի են միայն առանձին գրաբարյան տարրեր: 15-րդ դարից աշխարհաբարը ձեռք է բերում նոր որակ. սա ,,նոր աշխարհաբարը,, կամ ,,արդի հայերենն,, է, որը արդեն անվերապահորեն գերակշռում է գրաբարին: 19-րդ դարում գրաբարը լեզվում արդեն կատարված տեղաշարժը օրինականացնելու և ողջ գրականության մեջ հաստատելու նպատակով է մղվում:

Ըստ Այտընյանի, դարերի ընթացքում փոփոխվում է գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության ոչ միայն ուղղվածությունը, այլև բնույթը:

Այտընյանը մեծ մանրակրկիտությամբ է քննում 5-րդ դարում աշխարհաբարի գոյության հարցը. նա գտնում է, որ այդ հարցի լուծման համոզչությունից է կախված ողջ խնդրին տրվող լուծման ընդունումը:

5-րդ դարում աշխարհաբարի առկայության մասին դրույթը, իհարկե, վիճելի կարող է համարվել, այս կամ այն փաստի մեկնաբանությունը կարող է վիճարկվել: Սակայն բազմաթիվ փաստերի առկայությունն արդեն առնվազն վկայում է, որ գրաբարի ընդերքում հանդես են գալիս աշխարհաբարի առանձին տարրեր: Այլ բան է, որ Այտընյանը ,,ռամկորենի,, , որպես ամբողջության, գոյությունը դնում է գրաբարի կողքին և խոսում է որպես գոյություն ունեցած ենթադրվող ամբողջի որա-

կական անորոշության մասին այնտեղ, որտեղ իրականում գործ ունենք նոր լեզվական որակի տարրերի քանակային սահմանափակության հետ:

Այտընյանը, իհարկե, 5-րդ դարի ,,ռամկական,, լեզուն չի նույնացնում իր ժամանակի աշխարհաբարի հետ, այլ նրա մի հին փուլն է համարում[5], որը միայն երկարատև զարգացման ընթացքով է հասել 19-րդ դարի վիճակին և դարձել գրաբարից զորեղ գրական լեզու: Իսկ 5-րդ դարում գրաբարի և ռամկօրենի հակադրությունը գործառական-ոճական տարբերակների՝ գրական և խոսակցական լեզուների հակադրություն է:

5-րդ դարի հայերենում առկա գործառական-ոճական տարբերակումը Այտընյանի տեսության մեջ ուրույն մեկնաբանություն է ստանում: Այս տարբերակման ըմբռնմանը հաջորդում և նրա հետ միաձուլվում է լեզվի հասարակական տարբերակման ըմբռնումը: Գրական լեզուն գիտունների, դպիրների՝ կիրթ խավերի լեզուն է, ինչպես նաև արքունիքի՝ իշխողների լեզուն: Դրանից տարբեր է ռամիկների լեզուն՝ առօրյա խոսակցության լեզուն: Գրաբարի և աշխարհաբարի միջև ընդգծված հասարակական տարբերակման մասին Ա. Այտընյանը խոսում է հատկապես 5-րդ դարին վերաբերող հատվածներում: Ավելի ուշ շրջանները բնութագրելիս նա ժողովրդական լեզուն հակադրում է ոչ այնքան բարձր խավերի, որքան պարզապես գրագետների ,,մատենագրական,, լեզվին, ինչպիսին է լրոք այդ դարերում գրաբարը:

Հանրալեզվաբանության ծևավորումից գրեթե մեկ դար առաջ, անցյալ դարի կեսերին, լեզվի հասարակական տարբերակման որոշակի ըմբռնման առկայությունը /անշուշտ, առանց այդ ժամանակակից տերմինի օգտագործման/ ևս մեկ անգամ վկայում է Այտընյանի հայացքների խոր գիտականության և արդի լեզվաբանության խնդիրների հետ նրա ուսմունքի կապի մասին: Նշելով ավագանու և հասարակ ժողովրդի լեզուների տարբերակումն Այտընյանի կողմից՝ Ա.Ա. Աբրահամյանը նկատում է. ,,Սա է Այտընյանի նոր խոսքը հայագիտության մեջ,,[6]:

Ճիշտ է, լեզվի հասարակական տարբերակման մասին առանձին դիտողություններ արվել են դեռևս անտիկ աշխարհի որոշ ճարտասանական երկերում[7], սակայն դրանք ավելի շատ վերաբերում են խոսքային տարբերակներին, խոսքի պատշաճությանը և, որ ավելի կարևոր է, մնում են առանձին դիտողություններ, չեն վերածվում բիչ թե շատ ամբողջական տեսության: Ինչ վերաբերում է Այտընյանի տեսության մեջ գործառական-ոճական և հասարակական տարբերակումների համադրմանը, ապա այս մոտեցումը գալիս է ոչ թե դրանց էությունը լավ չպատկերացնելուց, այլ դրանց յուրակերպ ու հետաքրքրական ըմբռնումից:

Այտընյանի դիտողություններից ու մեկնաբանություններից ըստ

էության ստացվում է, որ առկա է ոչ թե լեզվի անխառն հասարակական տարբերակում, այլ, կարելի է ասել, հասարակական-ոճական տարբերակում:

Այտընյանը գտնում է, որ հին հայերենի հասարակական-ոճական տարբերակները բացահայտելու համար լեզվաբանական ուսումնասիրությունից բացի անհրաժեշտ է նաև բանասիրական վերլուծության ենթարկել մատենագրական հուշարձանները: Ինքը Այտընյանը կատարում է այդպիսի վերլուծություն, որի շնորհիվ որոշակի կարգերի է բաժանում 5-րդ դարի մատենագրությունը՝ նշելով, թե այդ կարգերից ամեն մեկի մեջ ինչ չափով է ներթափանցում ժամանակի ,,ընտանեկան լեզուն,,[8]:

Խոսելով լեզվի հասարակական-ոճական տարբերակների գոյության մասին՝ Այտընյանը նրանց հակադրումը խզման չի հասցնում, նրանց մեջ տեսնում է անժխտելի միասնություն[9]:

Նա ժխտական պատասխան է տալիս 5-րդ դարում 19-րդ դարի նման երկու էապես տարբեր լեզուների առկայության վերաբերյալ հնարավոր հարցադրմանը: Լեզվաբանը գտնում է, որ գոյություն են ունեցել միասին ոճական-գործառական տարբերակներ, որոնք տարբերվել են իրարից ,,այնչափ միայն՝ որչափ որ միշտ և ամեն տեղ կենդանի լեզու մը յուր բարձրագույն և խոնարհագույն կարգերը կունենա, յուր գրավորականն ու ժողովրդականը կը զանազանե,,[10]: Լեզվի հասարակական տարբերակներին Այտընյանի տված մեկնաբանությունը բարձր գնահատելով՝ Է.Բ. Աղայանը նկատի է ունենում առաջին հերթին այն, որ Այտընյանը դրանց տարբերությունները ստորադասում է լեզվի միասնության և ընդհանրության ըմբռնմանը[11]:

Ինչպես այս, այնպես էլ շատ այլ դեպքերում Այտընյանը լեզվական նոր որակի առաջացումը որոշում է երկու չափանիշով. դրանցից մեկը ,,հատուկ կերպարանքն,, է, մյուսը՝ ,,բարոյապես զատված,, լինելը[12]: Այն փոքր փոփոխությունները, որ աստիճանաբար կատարվում են լեզվում, վերաբերում են նրա առանձին տարրերին, որոնց զումարումից ստացվում է լեզվի ,,կերպարանքը,,: Սակայն տարրերի անընդհատ ձևական փոփոխությունները չեն կարող որոշակի սահմանի դեր կատարել: Այդ փոփոխություններն անհետևանք չեն մնում լեզվի էության համար: Երևութական կողմի փոփոխությունը վերջին հաշվով կապվում է էության փոփոխության հետ՝ և՛ պատճառային, և՛ հետևանքային կապերով: Այն ժամանակ, երբ կատարվում է նաև ներքին տեղաշարժ, երբ արտաքին փոփոխությունները դառնում են ներքին փոփոխության ցուցիչ, երբ արտաքին ձևափոխությունների մեջ ու միջոցով բացահայտվում է ներքին փոփոխությունը, կատարված փաստ է դառնում անցումը լեզվական մի ո-

րակից մյուսին, որը և՛ արտաքուստ, և՛ ներքուստ տարբերվում է նախորդից: Այս երկու չափանիշների ընդգրկման սկզբունքի հետևողական կիրառումով է Ա. Այտընյանը որոշում երկու՝ իրար հաջորդող կամ գոյակցող, տարբերակների հարաբերությունը:

Ա. Այտընյանը փորձում է հասարակական-ոճական տարբերակները և նրանց միասնությունը դիտել զարգացման մեջ, հաշվի առնել կրած փոփոխությունները ու դրանց հետևանքները:

Հասարակական տարբերակները, ծագելով որպես ոճական տարբերակներ, մրցակցության մեջ են մտնում միմյանց հետ: Նրանց մրցակցությունը դառնում է լեզվի զարգացման շարժիչ ուժ, դասական լեզուն աստիճանաբար փոխարինվում է ,,ռամկականով,,:

Ռոմանական լեզուների ծագումը քննելով՝ եվրոպական լեզվաբանության մի շարք ներկայացուցիչներ ընդունում են նրանց զարգացումը ժողովրդական լատիներենից: Լատիներենի անկումը և նոր լեզուներով փոխարինվելը պատմաբանավում են լատիներենի անմիասնականությամբ և տարբերակվածությամբ[13]: Սակայն այս դեպքում ավելի շատ գործ ունենք ակնհայտ փաստերի շարադրման, քան տեսության կառուցման, լեզվի զարգացման ու տարբերակվածության փոխկապակցության բացահայտման հետ, ինչին հանդիպում ենք Ա. Այտընյանի մոտ:

10-րդ դարից հետո արդեն սրվում է աշխարհաբարով գրված և ժողովրդին հասկանալի գրքերի կարիքը: Գրաբարն ու ռամկորենն այնքան են հեռանում իրարից, որ վերածվում են արդեն որպես առանձին լեզուներ գիտակցվող որակների: Դրանք երկուսն էլ գործածվում են գրականության մեջ՝ գործառելով տարբեր ոլորտներում:

Դասական և նոր լեզուների գործառական տարբերակման իրողությունն Այտընյանին արդեն հայտնի էր եվրոպական նոր /ժողովրդական/ լեզուների և լատիներենի պատմությունից, այդպիսի բաշխումը վկայված է նաև հունարենի պատմության մեջ: Հայոց լեզվի պատմությունը քննելով՝ Այտընյանը այստեղ ևս, մանավանդ 10-րդ դարից հետո, ակընհայտ տարբերակում է տեսնում գրաբարի և աշխարհաբարի գործածության ոլորտների միջև. ,,Առաջինը, գրաբարը, որ ավելի գործածականն է, գիտնոց և եկեղեցականաց ուղղված՝ նվիրյալ է ծառերու, շարականներու և ուրիշ քերթվածոց. երկրորդը, աշխարհաբարը, ժողովրդյան կը խոսի, և ասով կը գրվին՝ առակներ, տաղեր, մշակության և բժշկության գրքերը, և մանավանդ հրապարակական արձանագրությունները, անտարակույս նաև նամակներն ու նմանները,,[14]:

15-րդ դարից սկսվում է նոր հայերենի շրջանը: Տասից ավելի դարերի ընթացքում կատարված փոփոխությունները նոր ժամանակներում

այնպիսի չափեր են ընդունում, որ գրաբարն ու աշխարհաբարը արդեն որոշակիորեն որակվում են որպես տարբեր լեզուներ: Ինչպես ,,բարոյապես,, , այնպես էլ ,,կերպարանքով,, տարբերվելով՝ իրենց տարբերակման պատմությունը որպես հասարակական-ոճական տարբերակներ սկսած, ապա որպես գործառական տարբերակներ հանդես եկած գրաբարն ու աշխարհաբարը ղառնում են հայոց լեզվի ժամանակային տարբերակները /հին և նոր գրական լեզուներ/:

Այսպես հայոց լեզվի պատմության քննությամբ Ա. Այտընյանը հիմնավորում է գրական լեզվի ընտրությունը:

,,Նախաշավիղը,, հայերենի առաջին լուրջ պատմական ուսումնասիրությունն է[15]: Եվ իր հայագիտական նշանակությամբ, և առաջ քաշված տեսական դրույթներով այն ծառք է բերում անժխտելի մեծ արժեք, որոշ հարցերում գերազանցում ժամանակի ոչ միայն հայ, այլև արտասահմանյան լեզվաքանության մակարդակը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այտընյան Ա. Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866, Նախաշավիղ, էջ 330:
2 Տես Гуковская З.В. Из истории лингвистических воззрений эпохи Возрождения /теория языка у Плеяды/. Л., 1940, с. 23:
3 Տես ,,Լեզու և առանձինն հայերեն լեզուն,, , Սեր, 1860, թ. 9, էջ 75:
4 Տես Նալբանդյան Մ. Նամակ կոմս Էմմանուելին, Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե. , 1947, հ. II, էջ 299:
5 Համմ. Այտընյան Ա. Նշվ. աշխ., էջ 120:
6 Աբրահամյան Ա.Ա. Արսեն Այտընյանի ,,Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի,, աշխատության ,,Նախաշավիղը,, , Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1945, № 2, էջ 222:
7 Տես, օր., Аристотель. Риторика, Ш, 7. В кн.: Античные риторики. М., 1978, с.138; Марк Туллий Цицерон. Об ораторе, Ш, 211. В кн.: Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. М., 1972, с. 248; Կուինտոսի Որսեցւոյ Փլակկոսի Արուեստ քերթողական, Վենետիկ, 1847, էջ 23: Дионисий Галикарнасский. Лисий, 9. - В кн.: Античные теории языка и стиля. М.; Л., 1936, с. 197; Марка Фабия Квинтилиана Двенадцать книг риторических наставлений. Спб., 1834, ч. П, с. 314-318; Секст Эмпирик. Против грамматиков. - Сочинения в двух томах.

М., 1976, т. 2, с. 70, 100; Քէոսկնեա Ցաղագս մարտասանական կրթութեանց, Ե., 1938, էջ 122, 124:
8 Տես Այտընյան Ա. նշվ. աշխ., էջ 58-60:
9 Տես Ն. տ., էջ 84:
10 Այտընյան Ա. նշվ. աշխ., էջ 120:
11 Տես Աղայան Ե.Բ. Հայ լեզվաբանության պատմություն /Սկզբից մինչև մեր օրերը/, Ե., 1958, հ. 1, էջ 275:
12 Համմ. Այտընյան Ա. նշվ. աշխ., էջ 32:
13 Տես Шлегель Ф. История древней и новой литературы. Спб., 1834, ч. I, с. 299-300; Гумбольдт В. фон. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Спб., 1859, с. 269; Гейзе К.В.Л. Система языковедения. Воронеж, 1864, ч. I, с. 239-240:
14 Այտընյան Ա. նշվ. աշխ., էջ 147:
15 Համմ. Ջահուկյան Գ.Բ. Լեզվաբանության պատմություն, Ե., 1960, հ. I, էջ 493:

Ս.Մ. ԱՆԹՈՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գրաբարի խոնարհման ամբողջ համակարգում չկա մի ըներականական կարգ, որի դրսևորումն այնքան բազմազան լինի, այնքան բարդ և այնքան անհատակ ու խառնակ վիճակ ներկայացնի, որքան կրավորականության դրսևորումը:

Գրաբարում կրավորականությունն առավելապես դրսևորվում է ի և ա մասնիկների միջոցով. այդ հատկապես երևում է ի խոնարհման բայերում: Ներկայի հիմքից կազմվող ձևերում ի ունեն. 1/Ներկան /սկսանիմ/, 2/առաջին ապառնին /սկսանիցիմ/, 3/Ըղձական հրամայականը /մի սկսանիր, մի սկսանիք/: Անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում՝ աճանցավոր բայերի բուն հրամայականի եցական /սկսիր/:

Իսկ անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում ա մասնիկ ունեն, ա/Անցյալ կատարյալը /սկսայ/, բ/Երկրորդ ապառնին /սկսայց/, գ/Հոգնակի հրամայականը /սկսայք/:

Գրաբարում կրավորականությունն ի-ով է արտահայտվում, երբ ներգործականում ունենք և. այդպես են.

ա/Ե խոնարհման բայերի ներկան ու առաջին ապառնին /գրեմ-գրիմ, գրիցեմ-գրիցիմ/.

բ/Ա խոնարհման բայերի առաջին ապառնին /աղաչեմ-աղաչիմ, զողանայեմ-զողանայիմ/.

գ/Ե խոնարհման բայերի արգելական հրամայականը /մի գրեր-մի գրիր, մի գրէք-մի գրիք/:

-ի մասնիկը որպես կրավորական ցուցիչ հանդես է գալիս նաև որոշ խոնարհումների հրամայականում. ինչպես՝ արկ-արկիր /Ե ածանցավոր/, աղա-աղացիր /Ա պարզ/, քող-քողիր /Ու պարզ/:

Մնացած բայաձևերում կրավորականությունն արտահայտվում է ա մասնիկով: Ե-ի հերթագայության ժամանակ կրավորականություն է արտահայտում է-ա, ինչպես՝ ի-ա հերթագայության դեպքում կրավորականությունն արտահայտում է ե-ա: Այսպես են Ե պարզ և ածանցավոր, այլև Ա,Ու պարզ խոնարհումների անցյալ կատարյալն ու երկրորդ ապառնին

/գրեցի-գրեցա, արկի-արկա, գրեցից-գրեցայց, արկից-արկայց, աղացի-աղացա, աղացից-աղացայց, թողի-թողա, թողից-թողայց/:

Կրավորականության արտահայտության այլ միջոցներ ևս կան. Ե խոնարհման պարզ բայերը, անշուշտ, Ի պարզերի հետևողությամբ, հրամայականի կրավորականությունն արտահայտում են անցյալի հիմքը շեշտի տակ դնելով /գրեաց-գրեա-գրեաց/: Իսկ Ե,Ա,ՈՒ պարզ խոնարհումների, այլև Ե ածանցավոր բայերի հոգնակի հրամայականում կրավորականությունն արտահայտվում է -արուք, մասամբ և -այք վերջավորություններով:

Եթե բացառենք Ի խոնարհման բայերի չեզոք և ներգործական սեռի իմաստով կիրառությունները, ապա վերևի բոլոր դրսևորումներում կրավորականությունը կրավորականի իմաստ է արտահայտում:

Մյուս կողմից՝ մի շարք ժամանակներում ունենք ընդհանրական ձևեր, որոնք, կախված կիրառությունից, նույն ձևով միաժամանակ և՛ ներգործական, և՛ կրավորական իմաստ են արտահայտում, ընդ որում նույն լծորդություններով են խոնարհվում նաև չեզոք սեռի բայերը: Այսպես են.

ա/անցյալ անկատարը՝ բոլոր խոնարհումների բայերում.

բ/Ա,ՈՒ պարզ և ածանցավոր խոնարհումների ներկան՝ աղամ ,,աղում եմ, աղացվում եմ,, , գողանամ ,,գողանում եմ, գողացվում եմ,, ,,սպասում եմ,, , զարմանամ ,,զարմանում եմ,, , թողում ,,թողնում եմ, թողնվում եմ,, , կալնում ,,վերցնում եմ, վերցվում եմ, այլև՝ մնամ, զբոսնում ,,զբոսնում եմ,,:

գ/ՈՒ,Ա ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալը՝ գողացայ ,,գողացա, գողացվեցի,, , կալայ ,,վերցրի, վերցվեցի,, , նաև՝ զարմացայ ,,զարմացա,, , զբօսայ ,,զբոսնեցի,,:

դ/Ա,ՈՒ պարզ և ածանցավոր խոնարհումների արգելական հրամայականը՝ մի աղար ,,մի աղա, մի աղացվիր,, , մի գողանար ,,մի գողացիր, մի գողացվիր,, , մի թողուր ,,մի թող, մի թողնվիր,, , մի կալնուր ,,մի վերցրու, մի վերցվիր,, , ինչպես նաև՝ մի զբօսնուր ,,մի զբոսնիր,, , մի մնար ,,մի մնա,,:

ե/ՈՒ խոնարհման պարզ և ածանցավոր բայերի առաջին ապառնին՝ թողուցում ,,թողնեմ, թողնվեմ,, , կալնուցում ,,վերցնեմ, վերցվեմ,, զբօսնուցում ,,զբոսնեմ,, և այլն:

Այս բոլորի վրա ավելացնենք նաև, որ.

ա/երկրորդ ապառնու հոգնակի 1-ին և 2-րդ դեմքերը /ուստի և հորդորական հրամայականի ձևերը/ բոլոր սեռերի բայերի համար ընդհանուր վերջավորություն ունեն.

բ/անորոշ դերբայը կրավորականի հատուկ ձև չունի.

գ/Ե, Ա, Ո Ի խոնարհումների ենթակայական դերբայը կրավորական իմաստով կիրառություն չունի.

դ/անցյալ և սպառնի դերբայները միևնույն ձևով կարող են արտահայտել թե՛ ներգործական, թե՛ կրավորական և թե՛ չեզոք սեռի իմաստ:

Պատկերը պարզ է... Ահա թե ինչու Արսեն Այտընյանը գրում է. ,,Որչափ որ հին հոլովները որոշ են, և նորերը պարզ, բայց անորոշ.. նույնչափ ալ նոր խոնարհմունքն որոշ են և հինները անորոշ. գրաբարի մեջ յուրաքանչյուր բային, գոնե 12 անգամ՝ կրավորականն ու ներգործականը նույնանան իրարու հետ, երբեմն նաև մինչև 30-40 անգամ, իսկ արդի լեզվին մեջ և ոչ մի անգամ մը,,[1]:

Գրաբարում ոչ միայն կրավորականության դրսևորման մի հատուկ մասնիկ չկա, այլև տրամաբանական հետևողականությամբ դրսևորումների մի միասնական սկզբունք իսկ չկա: 1/Միևնույն ձևը մի դեպքում արտահայտում է սեռի իմաստ /գրիմ ,,գրվում եմ,,/, մի այլ դեպքում չի արտահայտում /բուսանիմ ,,բուսնում եմ,,/, 2/այս կամ այն խոնարհման պատկանող բայը որոշ ժամանակներում ունի կրավորականի դրսևորումներ /թողի-թողայ/, սակայն այլ ժամանակներում չունի /թողում-նույնը/, 3/նույն բայի մի ժամանակում կրավորականությունը ի մասնիկով է արտահայտվում /աղայցեմ-աղայցիմ/, մեկ ուրիշ ժամանակում՝ ա մասնիկով /աղացի-աղացայ/ և այլն, և այլն:

Իսկ ինչն է պատճառը. անմիօրինակության ու բազմազանության կարևոր պատճառն այն է, որ որևէ ժամանակում կրավորական բայաձևերը կազմվում են ոչ թե եզակի 1-ին դեմքը հիմք ընդունելով, այլ յուրաքանչյուր բայաձև կազմվում է իր ներգործական ձևը հիմք ընդունելով: Սակայն բուն պատճառն, անշուշտ, կրավորական մի միասնական մասնիկի պակասն է գրաբարում:

Դեռևս դասական գրաբարի շրջանում կրավորականության դրսևորման այս լաբյուրինթոսը նեղություն է պատճառել մեր մատենագիրներին: Ահա թե ինչու նրանք ներգործական և կրավորական իմաստների հստակ արտահայտության միջոցներ են փնտրել: Դիցուք, Եզնիկն ուզում է արտահայտել պաշտել և պաշտվել իմաստները: Այդ երկուսի դիմաց գրաբարն ունի մեկ ձև միայն՝ պաշտել. մինչդեռ ներգործական և կրավորական իմաստների հստակեցումը շատ կարևոր է արտահայտվող միտքը ճիշտ ընկալելու համար: Ահա թե ինչու նրան չի բավարարում պաշտել բառը պաշտել և պաշտվել իմաստներով, և նա դիմում է այլ լեզվամիջոցի. ,,Եւ իբրև խօսուն ընկերաւ անշշունչն բողոքէ՝ եթէ չեմ արժանի պաշտօն առնլոյ /= պաշտվելու/ այլ պաշտօն հարկանելոյ /= պաշտելու/: ,,Որդի մար-

դոյ ոչ եկն պաշտօն առնուլ, այլ պաշտել,, /Մատթ., ի 28/:

Եվ այսպես, դեռևս դասական գրաբարում մենք գտնում ենք ներգործական ու կրավորական իմաստների հստակացման համար գործադրված մի շարք լեզվամիջոցներ, հատկապես անցյալ դերբայ + լինիմ կազմությունները, ինչպես՝ ,,Այ սուտ եւ չարագործ, թուեալ լիցի /= թող տրվի/ քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի,, /Եզնիկ/:

Այս կազմությունները շատ կիրառական էին հատկապես անկանոն բայերի բուն հրամայականում. արա, արարէք-արարեալ լեր, արարեալ լերուք և այլն:

Դիտված է, որ կրավորականի իմաստի վերևի կազմություններն առավելապես հատուկ են Ա և ՈՒ խոնարհումներին, որոնց հիմնական ժամանակները ներգործաձև-կրավորաձև տարբերակված դրսևորումներ չունեն: Հետագայում համաբանության և ընդհանրացման օրենքով տարածվել են նաև Ե խոնարհման բայերի վրա:

Գրաբարի կրավորականության դրսևորման համակարգի մեջ ըստ երևույթին առաջին ճեղքվածքը եղավ Ե խոնարհման բայերի անորոշ դերբայի կրավորականի, ուստի և Ի խոնարհման բայերի՝ անորոշ դերբայում իլ վերջավորությամբ հանդես գալը, որ գտնում ենք դեռևս 5-րդ դարում, եղասական շրջանում ,,Բայց զվիշապացն մանուածս, ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ ի փչմանէ օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրեւ գլեառն ինչ աղամանդեայ խոնարհիլ ի ծով,, /Մ. Խորենացի/:

7-րդ դարում սա արդեն տիրապետող ձև էր: Այդ ձևը կիրառում է նույնիսկ Սեբեոս պատմիչը, որ լեզվի հարցում պահպանողական է. ,,Ապա յայնմ ժամանակի Հայկն Աբեթածին ոչ կամեցաւ հնազանդիլ ի ծառայութիւն Բէլայ արքայի,, /Սեբեոս/: Միաժամանակ Ե խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի եզակի 3-րդ դեմքը ևս սկսեց օգտագործվել կրավորական հատուկ ձևով՝ իլը վերջավորությամբ, ինչպես՝ ,,Զի անմարմինն մարմնանայր, եւ անտեսանելին տեսանիլը /= տեսնվում էր/, անշաւշափելին շաւշափիլը /= շոշափվում էր/, անժամանակն սկսանիլը/ = սկսվում էր /Սեբեոս/:

Հակառակ առանձին հեղինակների լեզվական պահպանողականության, գրաբարի կրավորականության պարզեցման ձգտումը դրսևորման նորանոր ձևեր էր ստանում: Վերևի ձևերը, որքան էլ մասամբ օգտակար, անբավարար էին կրավորականության ամբողջական պարզ դրսևորման տեսակետից: Եվ լեզուն գտավ կրավորականի ընդհանրական մի նոր մասնիկ՝ ու>կ: Արդ՝ ինչ մասնիկ է սա: Հայտնի է, որ գրաբարում ՈՒ խոնարհման բայերը կրավորականի դրսևորման իմաստով աղքատ են. ածանցավոր-

ները ներգործական-կրավորական դրսևորման ոչ մի հակադրություն չունեն, իսկ պարզները ունեն միայն 2-րդ ապառնիում /թողից-թողայց/, անցյալ կատարյալում /թողի-թողայ/ և բուն հրամայականում /թո́ղ-թողի́ր, թողէ́ք-թողարու́ք/: Գետերմանի կարծիքով՝ ՈՒ խոնարհման բայերում սկսեցին օգտագործել գրաբարի կրավորականության դրսևորման առավել ընդհանուր ի մասնիկը: Այս դեպքում, ասենք, ՈՒ պարզ խոնարհման զենուլ և թողուլ բայերն ստացան զենուփիլ, թողուփիլ ձևերը: Մի անգամ որ ուիչվի, -ւի հնչյունակապակցությամբ կրավորականը կազմվել էր արդեն, այնուհետև ընդհանրացման օրենքով տարածվեց նաև մյուս խոնարհումների վրա՝ առաջ բերելով ու>վ, ւ կրավորական մասնիկը:

Գետերմանի այս բացատրությունն ընդունում են Հյուբշմանն ու Կարստը: Սակայն, թվում է, ավելի բանական է Ա. Այտընյանի տված բացատրությունը. գրաբարում կային -ուած վերջավորությամբ ձևեր, որոնցում, ճիշտ է, թեև ու-ն հատկապես կրավորականի իմաստ չէր արտահայտում, սակայն -ած, -ուած կազմությունններն ինքնին առավելապես կրավորականի իմաստով էին ընկալվում: Այտընյանի կարծիքով, հենց սրանից է ծագել մեր կրավորական վ մասնիկը:

Հ. Աճառյանը ,,Լիակատար քերականության,, մեջ բերում է և՛ մեկ, և՛ մյուս բացատրությունը, սակայն որոշակի վերաբերմունք չի արտահայտում, քանի որ պարզ չէ, թե ,,միջին հայերենում ինչպես է հընչվում կրավորականի վերջավորությունը,,[2]:

Կրավորականի կազմության գրաբարյան ձևերը միջին հայերենում հանդես գալիս են, սակայն ոչ թե որպես համակարգ, այլ որպես հնաբանություն. Միջին հայերենի կրավորական մասնիկը վ-ն է, որ, դրվելով անորոշում դերբայական վերջավորությունից առաջ, այնուհետև հանդես է գալիս նաև մյուս դերբայներում և բայի խոնարհված ձևերում, օրինակ՝ ,,Եթէ ուրդի, որ վասն աեղութեան լինել ըլել բաժանվելն...,, /Մ. Գունդստաբլ/, ,,...զի այս չրերս, որ խառնված ունին ի սկզբանէ,, /Գրիգորիս/, ,,Եկեղեցի վկայէ, որ աղէկ մարդ լինի, նա ընդունվի,,/Մ. Գունդստաբլ/, ,,Բաղչի դուռն է բացվեր մէջ քո դարպասին,, /Նաղաշ Հովնաթան/ և այլն:

Կրավորական վ մասնիկը փոխանցվեց նաև հայերենի բարբառներին ու մեր նոր գրական լեզուներին: Թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ գրականում կրավորականությունն արտահայտվում է վ մասնիկով: Արևելահայ գրականում կրավորական բայերը -վել վերջավորություն ունեն և խոնարհվում են Ե խոնարհման պարզ բայերի նման, մինչդեռ արևմտահայ գրականում ունին -ուիլ վերջավորությունը և հետևում են Ի խոնարհ-

ման:

Կրավորականի վ ընդհանուր մասնիկը արևելահայ գրականում պատճառ դարձավ մի [illegible] բարդության. արևելահայ գրականում մի շարք բայեր թեև վ ածանց են ունենում, սակայն կրավորական չեն, ինչպես՝ դիզվել, կուտակվել, գալարվել, առալել ևս՝ բնակվել, հրաժարվել, հքվել, սիրահարվել, հարձակվել և այլն: Սրանք չեզոք սեռի բայեր են: Իսկ արևմտահայ գրականում, ինչպես նշում է քերական Հովհ. Գաղանճյանը, ,,շատ մը եւ վերջավորությամբ /իմա ներգործական սեռի - Ս.Ա./ բայեր ունին նաև իրենց չեզոք ձևերը իւ վերջավորությամբ, օրինակ՝ մաշել-մաշիլ /= մաշվել/, մարել-մարիլ, ազատել-ազատիլ /= ազատվել/ և այլն[3]": Թեև հեղինակը որպես չեզոք է գնահատում այս բայերը, սակայն նրանք օգտագործվում են նաև կրավորականի իմաստով՝ ներգործող խնդրով, ուրեմն՝ գրաբարի կրավորականի մի մնացորդ է սա:

Վ մասնիկը գրաբարից վերցնելով՝ աշխարհաբարն այն դարձրեց կրավորականության ստահայտության ընդհանրական մի ձև՝ վերջ տալով գրաբարի կրավորականության դրսևորման լայնությունին: Անվիճելիորեն, աշխարհաբարն այս հարցում ցերացանցում է գրաբարին, քանի որ այդ յունը լեզվի համար կարևոր դրական հատկանիշ է:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ա. Այտընյան, ,,Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866, էջ 69:

2 Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ.IV բ, էջ 327, Երևան, 1961:

3 Հ. [illegible], Նոր քերականություն հայոց լեզվի, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 91:

Վ.Դ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Մի խումբ վիեննացի Մխիթարյանները՝ Հովսեփ Գաթրճյան, Մաղաքիա Գարագաշյան, Ղևոնդ Հովնանյան և այլք, ուսումնասիրելով 5-րդ դարի առաջին կեսի գրականությունը, եզրակացրին, որ այդ գրականության լեզուն ու ոճը զանազանվում են դարի 60-ական և հետագա թվականների գրական լեզվից: Առաջին շրջանի գրական լեզուն կոչեցին ոսկեդարյան, 460-ից հետո գրված գրքերի լեզուն կոչեցին ետ-ոսկեդարյան:

Վենետիկի Մխիթարյանները, նրանց հետևողությամբ նաև այլ բանասերներ մերժեցին այդ տեսակետը. բայց այդ տեսակետը ուներ մեծ թվով կողմնակիցներ, որոնք և՛ որակով, և՛ քանակով նշող մեծամասնություն կազմեցին. սրանք և՛ մերազնյա հայագետներ էին, և՛ օտար:

Հակառակորդներից ամենաուժեղ ելույթը ունեցավ Արսեն Բագրատունին, որի ելույթը դժբախտաբար ավելի գրականագիտական էր, քան լեզվաոճական:

Այդ ելույթից հետո հարցը ըստ էության ու խորության այլևս չքննվեց, ուստի Վիեննայի Մխիթարյանների կարծիքին գրեթե համընդհանուր ճշմարտության տեղ հատկացվեց:

Արսեն Այտընյանը, որ 19-րդ դարի մեր ամենախոշոր քերական լեզվաբանն էր, նույնպես լռելյայն ընդունեց այդ տեսակետը, բայց լինելով փաստերի վրա հենվող և փաստերից միայն հետևություններ հանող գիտնական, այն տեսակետն է հայտնել, որ Փ. Բուզանդը լեզվով ու ոճով ավելի մոտ էր Ղ. Փարպեցուն, քան Կորյունին ու Ագաթանգեղոսին, երբ Ն. Բյուզանդացին Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի գործերը համարում էր մի հեղինակի աշխատություն: Ուրեմն ըստ Այտընյանի առաջին շրջանի ամենաոսկեդարի հեղինակը լեզվական առումով ավելի մոտ է երկրորդ շրջանի ամենավերջին հեղինակին, քան իր ժամանակակիցներին /խոսքը վերաբերում է 5-րդ դարին/:

Այտընյանի այս տեսակետը առանց որևէ վիճարկության ու փաստարկման համընդհանուր ժխտումն է ոսկեդարյան և ետ-ոսկեդարյան լեզվական բաժանումի:

Լինելով այդ բաժանման խանդավառ հետևողներից մեկը՝ լոկ հետաքրքրության համար հետամուտ եղանք այդ խնդրին և նկատեցինք, որ Վիեննայի Մխիթարյանների այդպիսի բաժանումը ամենից առաջ նմանակություն է լատինական լեզվի նման բաժանման, մի լեզու, որ գործում էր հզոր մի կայսրության մեջ, որտեղ հասարակական ու տնտեսական համակարգը բոլորովին զանազանվում էր հայկականից, որտեղ լեզվական բաժանման հիմքը հիսուն տարի չէր, և գոյություն ուներ տարբեր ոճերի գրական լեզու:

Երկրորդ՝ որոշ դեր է խաղացել նաև երիտասարդ Մխիթարյանների ոգևորությունը առաջին շրջանի մեր գրական գործիչների հանդեպ ածած սիրո հետևանքով:

Ամառյանը, նկատի ունենալով Վիեննայի Մխիթարյանների առաջին և հետագա գործիչների լեզվի շրջանաբաժանման հիմք ծառայող բոլոր տվյալները, դրանք ամփոփել է հետևյալ կետերի մեջ.

1/ ոսկեդարյան հայերենը չգիտե մի խումբ բառեր, որ գործածական են ետ-ոսկեդարյանում.

2/ մի խումբ բառեր ձևով քիչ տարբեր են ոսկեդարյան և ետ-ոսկեդարյան հայերենում.

3/ ոսկեդարյան հայերենում նախամասնիկներով բառեր չեն գտնվում.

4/ ամեն բառը ոսկեդարյան հայերենում բարդվում է միայն բայարմատի հետ, բայց ոչ ածականի.

5/ ունի մասնիկով բառեր չկան.

6/ ցան մասնիկը ընավ չի գործածված.

7/ ընդ մասնիկը անգործածական էր.

8/ այլ մասնիկը միանում է միայն տեղ ցույց տվող բառերին.

9/ ող և եալ ածանցներով դերբայները սովորական չեն ոսկեդարյան հայերենում.

10/ ան մասնիկով կազմված բացասական բառերը չեն կարող իրենց վերջում կրել եալ մասնիկը.

11/ իլ մասնիկով անորոշ դերբայ չկա.

12/ ոսկեդարյան հայերենը սիրում է բաղաձայնույթներ գործածել.

13/ ոսկեդարյան հայերենում խաղ բառը բարդության սկզբում ունի անարգական նշանակություն, իսկ բարդության վերջում սովորական նշանակությամբ է.

14/ ոսկեդարյան հայերենում որոշ բառեր ձևով զանազանվում են.

15/ ոսկեդարյան հայերենը սիրում է պարզ բայի փոխարեն դարձվածքով արտահայտել.

16/ ըղեմ վերջավորությամբ բայեր և ըղուքիւն կազմությամբ գոյականներ ոսկեդարյան հայերենում չկան.

17/ ըն բացասական մասնիկի փոխարեն ոսկեդարյան հայերենը գործածում է ըղանց կապը.

18/ ոսկեդարյան հայերենը ասում է աշխարհ Հայոց, աշխարհ Պարսկաստանացւոց, և ոչ թե Հայաստան, Պարսկաստան:

Այս 18 կետերում են ամփոփված այն զանազանությունները, որոնք բաժանում են ոսկեդարյան հայերենը ետ-ոսկեդարյան հայերենից:

Առաջին կետում ասված է, թե ոսկեդարյան հայերենը չունի ըղըվանք, ըղոհել, հրաշք, փաղաքամ, վսեմ, վեհ, աղքի, քաղ, քաջ, սեղ, ցաղ, գանձել, սաղարթ, նեղակ, տեսակ, քանակ, ողակ, էակ, հրեշտակ, ճաշակել, ճաղարը և այլն:

Վիճելի մեկնաբանների ուշադրությունից վրիպել է քառակիրառության հաճախականության կարևոր հարցը և ոլորտի խնդիրը: Եթե 5-րդ դարում մեղուների մասին գիրք գրված լիներ և փեթակ բառը չգործածվեր այնտեղ, արդ կերպով կարելի էր ասել, որ փեթակ բառը 5-րդ դարի առաջին կեսում չի եղել:

Հաճախականության և ոլորտի հարցը շատ կարևոր է բառերի ուսումնասիրության համար, որովհետև եթե հիշյալ բառերը չկան ոսկեդարյան շրջանում, չկան նաև ետ-ոսկեդարյան շրջանում: Վիճելի երիտասարդ մեկնաբանների մի սխալն էլ այն է, որ ոսկեդարյան կոչված շրջանը ուսումնասիրելով, բարձրիթողի են արել հաջորդ շրջանը: Եթե նրանք ուսումնասիրեին նաև հաջորդ շրջանը, ապա կնկատեին, որ Խորենացին նույնպես չունի փաղաքամ, վսեմ, սեղ, հրաշք, փեթակ, տեսակ, քանակ, ողակ, էակ, տղմանք. հրճուել, Եղիշեն չունի փաղաքամ, վսեմ, տղմանք, ըղոհել, հրճուել, աղքի, քաղ, քաջ, սեղ, ցաղ, կենցաղ, սաղարթ, հրաշք, փեթակ, քանակ, ողակ, էակ, Փարպեցին չունի փաղաքամ, վսեմ, աղքի, տղմանք, քաղ, քաջ, էակ, սաղարթ, հրաշք, փեթակ, քանակ, ողակ, ըղոհել, հրճուել, վեհ բառերը:

Հիշյալ բառերից Եղիշեն ընդամենը երկու բառ է գործածել՝ վեհ, տեսակ: Փարպեցին ունի չորս բառ՝ սեղ, ցաղ, կենցաղ, տեսակ:

Ուրեմն բաժանման հիմք ծառայող այդ բառերը միայն հատուկենտ են երևում ետ-ոսկեդարյան հայերենում, ծիշտ այդչափ հատուկենտ էլ կարող ենք ցույց տալ և ոսկեդարյան հայերենում. Ագաթանգեղոսը, Բուզանդը ունեն տղմանք, ըղոհել, հրաշք /օրինակները տես մեր ,,Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության,, մեջ, էջ 93/: Խորյունը ունի կենցաղ բառը:

Այս նշանակում է, որ մեր լեզվի բառապաշարի մեջ այդ բառերի

հաճախականությունը սակավ է, կամ գրականության նյութը առիթ չի ըստեղծել այդ բառերի կիրառության համար:

Օրինակ՝ փեթակ բառի համանիշ մեղուանոց բառը որպես թե ոսկեդարյան է: Քանի՞ անգամ է գործածվել. մի անգամ Եզնիկն է գործածել, որտեղ իրոք մեղուանոց փեթակ է նշանակում, մի վկայություն էլ ունի Աստվածաշունչը, որտեղ մեղուանոց փեթակ չի նշանակում, այլ փեթակներով լցված վայր:

Այդ նույն մեղուանոց-ը չորս անգամ էլ կիրառվել է ետ-ոսկեդարյան գրականության մեջ: Փաստորեն մի անգամ միայն պատահականորեն գործածված մեղուանոց բառը դարձել է լեզվի շրջանառման հիմք:

Երկրորդ կետում ասված է, որ ոսկեդարյան հայերենում արծիւ, տեղ, պատասխան, հիւսիս, արհեստ բառերը գործածվում են արծուի, տեղի, պատասխանի, հիւսիսի, արուեստ ձևերով, իսկ ետ-ոսկեդարյանում նախորդ ձևերով:

Խորենացին արծուի բառը գործածել է 7 անգամ, Փարպեցին՝ 4 անգամ, և ոչ մեկը արծիւ ձևը չունի: Խորենացին հիւսիսի բառը ունի 14 տեղում, Եղիշեն՝ 2 տեղում, Փարպեցին՝ մեկ, և ոչ մեկը այլ ձևով չի գործածել, քան հիւսիսի: Պատասխանի բառը Խորենացին կիրառել է 12 անգամ, Փարպեցին՝ մեկ անգամ, Եղիշեն՝ էլ ավելի շատ անգամ, սակայն ոչ մեկը այլ ձևով չունի, միակ ձևը պատասխանի է: Նույնը վերաբերում է արուեստ բառին, բոլոր ետ-ոսկեդարյան հեղինակները արհեստ ձև չունեն:

Չորրորդ կետում ասված է, որ ոսկեդարյան հայերենում ամեն բառը միայն բայարմատի հետ է կիրառվում, ածականի վրա չի դրվում: Ագաթանգեղոսը ունի ամենահեշտ, Եզնիկը՝ ամենաչար, ամենասուրբ, Կորյունը ունի ամենաբարի, ամենապայծառ, ամենահեշտ. Ագաթանգեղոսը, Մակաբայեցիները, Կորյունը ունեն ամենազօր, որոնք բաղդատական աստիճան են արտահայտում: Որքան որ սակավ է ամենա մասնիկի բաղդատական գործածությունը ոսկեդարյան գրականության մեջ, նույնքան և ավելի սակավ է ետ-ոսկեդարյան գրքերում:

Խորենացին ունի ամենահարուստ ,,ամեն ինչով հարուստ,, , ամենապատիկ ,,բազմապատիկ,, , ամենիմաստ ,,բազում իմաստություն արտահայտող,, , էլի ուրիշ բառեր ևս կազմել է ամենա մասնիկով, սակայն ոչ մեկն էլ բաղդատական նշանակություն չունի:

Հետագա սերունդները, որոնք հետևում էին Գաթըրճյանին, Գարագաշյանին՝ այսինքն հիմնարար սերունդին, ոչ թե քննադատում էին ձևակերպված, բայց ոչ հիմնավորված կանոնները, այլ նյութը բռնի կեր-

պով փոխելով, հարմարեցնում էին կանոններին: Այդ հարմարեցումը կոչվում էր *սրբագրում*:

5-րդ կետում ասված է, որ *ուհի* ածանցով բառ չկա Ոսկեդարյան գրականության մեջ. և ահա որտեղ որ այդպիսին պատահում էր, սխալ էին համարում և սրբագրում:

Երգ երգոցի թարգմանությունը երկու անգամ ունի թագուհի՝ Նորայր Բյուզանդացու վկայությամբ թագուհի բառը գործածված է Լաբուբնա Եդեսացու թարգմանության մեջ երեք անգամ: Ձգոնի գրքում կա *քանանուհի*, Իգնատիոսի թղթերում հանդիպում են *երանուհի*, *իմաստուհի*, *հավատուհի*, Բուզանդը ունի *Համազասպուհի*:

Իսկ Խորենացին, Փարպեցին, Եղիշեն, որ հետ-ոսկեդարյան հեղինակներ են, քանի՞ անգամ են գործածել այդպիսի բառեր: Փարպեցին և Եղիշեն ոչ մեկ անգամ, իսկ Խորենացին ունի Սմբատուհի, առաքելուհի, երիտասարդուհի, աստվածուհի, Վարդապետուհի, Զարուհի, Տիգրանուհի: Վերջին երկու անունները եղել են Տիգրան Հայկազնի կնոջ ու քրոջ անունները մեր թվականությունից մի հարյուր տարի առաջ, ուրեմն *ուհի*-ով բառեր եղել են և անհրաժեշտության պարագայում կիրառվել են: Գուցե թե պարսկերեն -*ուհի* մասնիկը քրիստոնեության շրջանում ոճաբանորեն խորթ է հնչել, բոլոր պարագաներում գործածության հավասարակշռությունը երկու լեզվական շրջանների համար չի խախտվել:

8-րդ կետում ասված է, թե *ային* ածանցը ոսկեդարյան հայերենում միայն տեղ արտահայտող բառերի վրա էր դրվում. կարելի էր ասել *լեռնային*, *դաշտային*, բայց կարելի չէր ասել *մարդկային*, *աստվածային*, *հրեշտակային*, որոնք ոսկեդարյան բառեր չեն: Հակառակի նման *մարդկային* բառը Ագաթանգեղոսը ունի 4 անգամ, ունի նաև *տոհմային*: *Մարդկային* բառը ունի նաև Բուզանդը: *Խավարային* բառը ունեն Սաղմոսները /Ժ, 12/ Ագաթանգեղոսը ունի *առանձնային*: Ոսկեդարյան գրքերում կան *անդնդային*, *գիշերային*, *խավարային* /ԱԳ., 243. խավարային ճանապարհ/:

Ըստ Ն. Բյուզանդացու *աստվածային* բառը կա ոսկեդարյան բոլոր գրքերում՝ *աստվածային օրենք*՝ *խորհուրդ*՝ *առաքեալ*՝ *արդարութիւն*՝ *բանք*՝ *գիրք*՝ *գանձք*՝ *ծնունդ* և այլն:

Եթե *ային* ածանցը մերժված ձևով այսքան կազմություններ ունի ոսկեդարյան հայերենում, ինչու՞ հետ-ոսկեդարյան այդպիսի կազմություններ չպետք է լինեին:

Սակայն Փարպեցին այդ ածանցով ընդամենը երեք բառ է գործածել՝ *ձմեռնային*, *մարդկային*, *ցամաքային*: Եղիշեն ունի *ցարնանային*, *դաշտային*, *ծովային*, *ցամաքային* /տեղային բառ չէ միայն *ցարնանային*/:

Շատ բառեր չունի նաև Խորենացին՝ ամառնային, աստուածային, ձարնանային, ձիշերային, ժմեռնային, մարդկային, որոճային, պարսկային, ջերմային և այլն, որտեղ ինչպես ային-ը կապված չէ տեղ արտահայտող բառերի հետ, որ պատահականություն է:

Մի այլ կետով ասված է, թե խառնել բայը ունի երկու նշանակություն՝ միավորել և խառնակել: Առաջին դրական նշանակությունը խառն բառը արտահայտում է բառավերջում, իսկ երկրորդ խառնակել նշանակությունը արտահայտում է բառասկզբում: Իբրև թե այս զանազանությունը հատուկ է միայն ոսկեդարյան հայերենին, իսկ ետ-ոսկեդարյանը այս նրբությունը չունի:

Եթե մեզ ասելու լինենք, սա միայն մտքից հանված դրույթ է, նման երևույթ մեր լեզվում չկա:

Ինչ նշանակություն որ խառն-ով կազմված բառերը ունեցել են ոսկեդարյան գրականության մեջ, իրենց նշանակությունները նույնությամբ պահպանել են ետ-ոսկեդարյանում, ոչ մի փոփոխություն չեն կրել: Եզնիկը ունի խառնակութիւն, խառնաքնդորել, խառնել, խառնիխուռն, խառնիչ, խառնուածք, խառնութիւն, խառնք: Առաջին երկու բառը մեր լեզվում ունեցել է և ունի անարգական նշանակություն, այդպես է նաև խառն ի խառն: Խառնուած, խառնել, խառնութիւն սովորական են /Արեգակն առանց օդոյ խառնուածոյ այրիչ է/, խառնութիւն, հակառակ անարգական տպավորության, սովորական է /Զոր բարին կարծիցեն առանց ընկերին խառնութեան վնասակար լինի/: Ավելին՝ այդ բառի հետագա կիրառությունն է բացասական /Մարմին մեղսամակարդ, խառնութիւն ներհական/:

Այստեղ նշենք նաև, որ այդ կազմությունների անարգական նշանակությունները կապ չունեն խառն բառի հետ, այդ կախված է մյուս բաղադրիչից /խառնաքնդորել, խառնափնթորել, խառնակեաց, խառնաղանձ, քըեխառն, ջերմախառն և այլն/:

Խառն բառով կազմված բառերը ոչ մեկ զանազանություն չունեն ոսկեդարյան և ետ-ոսկեդարյան հայերեններում: Խորենացին ունի խառնակութիւն, խառնաղանձ, խառնակել: Եղիշեն գործածել է խառնամբոխ, խառնափնթոր, խառն ի խառն, խառնուածք: Փարպեցին գործածել է քաբեխառնութիւն, ազգախառն, ազգախառնութիւն ,,ազգակից, ազգակցութիւնք,,: Կրկնենք՝ հյուլեի իսկ տարբերակում չի տալիս այս կետը:

Մի այլ կետում ասված է, թե սառնամանիք բառը ոսկեդարյանում կիրառվում է սառամանիք, իսկ ետ-ոսկեդարյանում սառնամանիք: Այս կետը պետք էր միացնել այն կետերի հետ, որտեղ նշվում են բառերի ձևական տարբերությունները:

Արդարև Եզնիկը սառամանիք ձևը վեց անգամ է կիրառել առանց ն-ի:

Բայց եթե խոսքը վերաբերում է սառ և սառն ձևերին, ապա պետք է վերցվեին գոնե սառն բաղադրիչով բոլոր բարդ բառերը, միայն սառամանիքով ու սառնամանիքով հարց չի լուծվի: Ազաթանգեղոսը ունի սառնահալ: Ոսկեդարյան են սառնաշաւտ, սառնատեսակ, սառնեղեն: Ագաթանգեղոսը ունի սառնեղեն, նաև սառնամանիք /Աւուրս ցրտաշունչ սառնամանեաց անցուցանեին: Չեռուցաններ գնոսա ի ցրտոյ սառնամանեաց/:

Խորենացու բնագրում սառնամանիք է, բայց մի քանի ձեռագրեր ունեն սառամանիք: Իսկ Եղիշեն և Փարպեցին այդ բառը չեն կիրառել:

Օգտագործված է նաև սառամանիք բառի իմաստը, իբր ոսկեդարյան հայերենում այդ բառը նշանակում է սառը քամի, իսկ ետ-ոսկեդարյանում՝ սառուցյց: Եզնիկը վեց անգամ է գործածել այդ բառը: Մի օրինակում նշանակում է սառը քամի /օդք երբեմն զսառամանիս շնչեն/, մյուս օրինակում բառս նշանակում է սառնութիւնն /միմեանց ծախիչք են ջեր սառամանեաց/: Իսկ մյուս օրինակում սառամանիք հակառակի նման սառուցյ է նշանակում/ եթե ոչ ձիւն և սառամանիք պնդէին, արմատք զլերինս խոտոց ոչ պարարէին /Եզն., 70/: Այս երեք նշանակութիւնները ուղեկցում են այս բառին գրաբարի ողջ շրջանում: Մինչև իսկ Շիրակացին ունի սառը քամի նշանակութիւմբ /շնչումն սառնամանեաց/:

Մենք բոլոր ձևերի վրա կանգ չառանք: Այդ բոլոր կետերը մեկ առ մեկ քննված են մեր ,,Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության,, աշխատության մեջ:

Բայց մի կետի վրա ևս ցանկանում ենք կանգ առնել, որը այս հարցի փորձաքարն է: Այս կետը վերաբերում է նախամասնիկավոր կազմություններին: Ըստ ոսկեդարյան հայերենի տեսության ապա, ել, բաղ, բաց, գեր, դեր, ենթ, հոմ, մակ, յեր, ներ, շաղ, շար, վայր, վեր, տար, տրամ, ստոր, փաղ նախամասնիկներով բառեր ոսկեդարյան հայերենում չկան: Արիստակես Վարդանյանը այս կետի համար ոչ թե ընդհանրապես բառեր է ասում, այլ բայեր. իր հերթին ոսկեդարյան հայերենից բերում է մի շարք բայերի օրինակներ և ջանում է դրանք սրբագրել: Այդ բայերն են վերածեմ, առգանացանեմ, առլնում, գերազանցեմ, ներգործեմ: Մատթեի ավետարանի մեկնութիւնից Հայկազյան բառարանը բերում է. ,,Զյոռին և զանպիտանն ապազդվէ: ,,Վեցօրեայքում,, կա ապալեց, ,,անափ,, , Աստվածաշնչում գործածված է ապախուրել /Զգուլուխ ձեր մի ապախուրեք: Զգլուխս իւր մի ապախուրեսցէ Ղուկ. ժ 6, ԻՆ 10/: Վերջապես ոսկեդարյան հայերենում ունենք ապաշնորհ, ապա-

՛հարկ, ապերասանութիւն, առագաստ, առածիմ, առաւելիմ, առաւելում, ա-րեղծանեմ, առեղծում, առընթանամ, առլնում, առկայծեմ, առողջանամ, բացածի, գերահրաշ, գերաթօսրալից, յարամուր, ներգործեմ, ներգոր-ծութիւն, պարունակեմ, տարբեր, տարաժամ, տարաժամել, տարաժամու, տարապայման և այլն: Միայն չկան փաղ, բաղ, տրամ մասնիկներով բառեր:

Իսկ որքա՞ն այդպիսի բառեր ունեն մեր դասական հայերենից օտար-ված Խորենացին, Փարպեցին, Եղիշեն: Փարպեցին միայն ունի շար, ար, վեր նախամասնիկներով բառեր շարագրել, առլնում, վերաբերեմ:

Եղիշեն երեք նախամասնիկ է գործածել ապա, տար և բաց. յուրա-քանչյուրով մի բառ՝ ապաքանութիւն, տարաքաժին, բացատրեմ:

Խորենացին մի քիչ զանազանվում է իր ժամանակակիցներից, գոր-ծածել է բաղ, ցեր, մակ, պար, վեր, ստոր, նաև հոմ /հոմիշխան, որ ունի համիշխան փոփոխակը/:

Եզրակացություն. Հայերենի այս շրջանաբաժանումը գիտական հիմք չունի: Լեզուն հիսուն տարվա մեջ չէր կարող այդպիսի շրջանաբաժա-նում տալ: Դասական գրաբարը կարող է հակադրվել հունաբանական հա-յերենին, բայց ոչ երբեք Խորենացուն, Փարպեցուն, Եղիշեին:

Լեզվական շրջանաբաժանման համար հիսուն տարին իր տևողությամբ շատ կարճ է, հասարակական ու տնտեսական պայմանները նույնն էին մը-նացել, ինչպես մինչ վաթսունական թվականները, այդպես էլ վաթսունա-կանից հետո:

Այդպիսի բաժանումը ի՞նչ օգուտներ տվեց: Ամենից առաջ ոսկե-դարյան շրջանը առանձին ուսումնասիրության առարկա դարձավ, բայց այս օգուտն ու վնասը իրար հավասարակշռում են. այնպիսի ինքնու-րույն դասական հեղինակներ, որպիսիք էին Խորենացին, Փարպեցին, Ե-ղիշեն, մնացին տեսածիրից դուրս:

Գիտնականները հետագա շրջանի գրականության վրա որոշ քմայքով էին նայում: Այնպիսի մի գիրք, ինչպիսին ,,Յաճախապատում ճառքն,, է, որ գրված է Եզնիկյան հայերենով, չի ուսումնասիրվել, որովհետև այնտեղ կան անմեղկելի, անասանելի ձևերը:

З.И.БУДАГОВА (Баку, СССР)

К ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКО-АРМЯНСКИХ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ

Социально-политические, экономические, культурные и т.п. связи азербайджанского и армянского народов имеют свою многовековую историю. Они нашли свое отражение в азербайджанском и армянском языках. Армянский регулярно контактировал и с турецким языком, и, таким образом, всестороннее общение армян с тюркским миром происходило, с одной стороны, через территорию современного Азербайджана, с другой - через территорию современной Турции. Результаты двухсторонних языковых контактов на контактирующих языках сказались различно: армянский язык в большей мере оказался подверженным влиянию тюркских языков. Об этом писали не только видные армянские лингвисты, но и писатели. Так, например, основоположник новоармянской реалистической литературы Хачатур Абовян отмечал, что "тюркским языком владеют в Армении даже дети и женщины. Поэтому сочинение и импровизация песен-стихов на тюркском языке талантливыми армянскими поэтами и ашугами - импровизаторами абсолютно естественное явление".[1] Это явление Х.Абовян объяснял тем, что "татарский /то есть азербайджанский - З.Б./ своей гармоничностью, поэтичностью и простотой грамматического строя особо выделяется среди других языков Закавказья".[2]

Об объективных экстралингвистических причинах влияния азербайджанского языка на армянский, а также о взаимоотношении азербайджанского и армянского языков писали многие армянские и азербайджанские лингвисты.[3] В данной работе суммируются некоторые результаты азербайджанско-армянских языковых контактов. Отметим, что эти контакты выявляют себя двояко: контакты диалектов и говоров и контакты литературных языков.

Влияние азербайджанского литературного языка армянский язык начал испытывать, по-видимому, с XII-XIII веков, когда

сформировались азербайджанский и турецкий литературные языки. Поэтому не случайно, что некоторые армянские поэты именно после XIII века писали стихи на упомянутых языках. Характеризуя указанный период, Э.В.Севортян писал: "Еще до монголов, в XII веке, если не раньше, армяне вступили в контакт с сельджуками, туркменами, а затем с османами и предками современных азербайджанцев и находились с ними в постоянных сношениях, нередко живя бок о бок с ними.

Только повседневным общением с огузскими племенами и народами объясняется факт весьма раннего проникновения южнотюркских слов в произведения армянской средневековой литературы...".[4] Говоря о тюркизмах в стихах армянского поэта конца XIII века Ованеса Ерзнкаци, Э.В.Севортян замечает: "Употребляемые Ованесом Ерзнкаци заимствования из тюркского разговорного языка и диалектов-собственно тюркского или арабо-персидского происхождения - являются не авторскими, а общепринятыми в разговорном армянском языке тех далеких веков, о чем свидетельствуют произведения его современников, у которых встречаются те же тюркизмы".[5]

К ранним заимствованиям, например, Р.А.Ачарян относит такие слова, как: արխ /арх/ "арык, канава", ավչի /авчи/ "охотник", աղա /ага/ "господин, хозяин", աթաբեկ /атабек/ "атабек, воспитатель принцев", բեկ /бек/, խազալ /хазал/ "лист", ղոչ /гоч/ "баран племенной", ղուշ /гуш/ "птица", քիշմիշ /кишмиш/, թուրաջ /турадж/ "турач" /птица/, խոչախ /хочах/ "молодец", "шустрый", ջեյրան /джейран/ "джейран, газель", չոբան /чобан/ "чобан, пастух" и т.д.[6] Однако количество подобных примеров можно умножить. Причем некоторые из них могут быть отнесены даже к более раннему периоду. К.Патканян, например, слово арыг/аруг "тощий, худой", ариг "арык, канава", от хот "трава, сено" и т.п. относит к У-УI векам [7], а Р.А.Ачарян "арх" относит к X веку /Բերդկայ այգին, որ ջրանցի արխի տակն է/[8]: Некоторые слова, заимствованные в тех веках в армянском языке, в последующем исчезли в азербайджанском, но сохранились в других тюркских языках. Например, армянский бол-/бола/ киргиз. бол-вболды /хватать/.

У армянского поэта конца XIII - нач. XIУ века Фрика встречаются такие интересные азербайджанские слова, как бэрк, аға,

кеч, ортаг, гамиаз, хан, бəj, сыгал и др.[9]

Часть тюрко-монгольских слов, зафиксированных в "Истории" Киракоса Гандзакеци, также вошла в лексический состав армянского языка /напр. "äкä", армян. диал "äкä" "тетя", аға "господин", елчи "посол, посланник", гуш "птица", tanra "деньги", роч "баран-самец" и многие другие/.[10]

Из армянских письменных памятников XУ-XIX веков явствует, что в последующие века количество азербайджанских и турецких лексических заимствований намного увеличилось. В книге акад. Р.А.Ачаряна "Тюркские заимствования в армянском языке" отмечено 4200 таких слов. Широко представлена азербайджанская лексика не только в художественных произведениях XУП-XУШ вв., но и в исторических сочинениях Аракела Даврижеци, Симеона Ереванци, Захария Канакерци и других. У этих авторов отмечены такие слова и топонимы, как Касым гунеи, Кырхбулаг, Агджагала, Кордара, Кызыл и Гаджи, Тфангчи, болукбаши, халвачи, чарии, арпалых, байдах и др. У Аракела[11]: Культапа, Алибеклу, Уч Килиса /Эчмиадзин/, Шорлу, Кара-Коюнлу, Таш-бурун, Дарачичаг, Кызыл топа, йедак, йол, горуг, йонджалых и др. - У Симеона Ереванци[12]: гатырчы, ата, гадага, гырат, дали гардаш, харджчи и многие другие у Захария.[13] Отметим, что довольно солидное место занимают в Армении азербайджанские географические названия, включая и названия отдельных построений типа названий мостов Чирпили /XI в./, Чубук корпи, Хан корпи, Галин корпи, чобан корпи /XШ-XIУ вв./[14] и т.д.

В большом количестве азербайджанские заимствования в диалектах и говорах армянского языка представлены на территории Азербайджанской ССР. Большинство армян, проживающих в Азербайджане, фактически двуязычны, а двуязычие, как известно, создает благоприятные условия не только для многочисленных лексических заимствований, но и для фонетической и грамматической интерференции контактирующих языков. Не случайно, что гласные а,о,у/ш,п,п/ и глухой спирант "ф" / ֆ /, чуждые армянскому языку, довольно широко представлены в его диалектах и говорах. Забегая вперед, отметим, что мы не разделяем мнения тех лингвистов, которые полагают, что звуки могут заимствоваться. Ибо, как бы ни были многочисленны лексические заимствования, фонемы как таковые заимствоваться не могут.

Новые звуки, новые фонемы появляются в языке только при наличии сочетания как внешнего фактора /то есть влияния другого языка/, так и внутреннего фактора, заключающегося в артикуляторной предрасположенности.[15] А.Мартине, Л.Р.Зиндер, Ехи Курилович и ряд других языковедов, говоря о возможности появления в языке /диалекте/ под влиянием заимствований новой фонемы, подчеркивают необходимость существования в заимствующем языке соответствующих артикуляторных особенностей, способствующих освоению нового звука.[16] Следовательно, для возникновения нового звука /фонемы/ необходима выработка навыка произношения его у носителей данного языка /диалекта/. Исследователи распространенных в Азербайджане диалектов и говоров армянского языка отмечали существование в них гласных а,о,у и согласного "ф" /в Шемахинском диалекте/, которые возникли в результате их длительного и интенсивного контактирования с азербайджанским языком. Судя по исследованиям К.С.Давтяна, Р.А.Баграмяна и др. диалектологов, а,о,у в армянских диалектах Азербайджана фонологизировались и коррелируют с широкими гласными а,о,у во всех позициях в слове.[17]

Влияние азербайджанского и турецкого языков сказывалось и на морфологии армянского языка, особенно на аффиксальном словообразовании /-луг, -лу, -чи, -миш/ и образовании порядковых числительных /напр.: մեկումջի "мекумджи "первый", յերկումջի йеркумджи "второй", տասումջի тасумджи "десятый" и др./.

Можно указать также на многочисленные фразеологические обороты, образованные при помощи азербайджанских заимствований или путем калькирования. В фразеологическом словаре армянского языка, составленном М.А.Сукиасяном и С.А.Галстяном /Ереван, 1975/, количество подобных оборотов составляет десятки. Немало пословиц и поговорок, целиком заимствованных из азербайджанского языка, например: թիքա-թիքա անել /азерб. тикэ-тикэ етмэн/"разрубить на куски"; խաթրի խոշ անել /азерб. хэтрини хош етмэк/ "Ублажать чью-то прихоть"; դալի շեյթանը տասում ա /азерб. дэли шеIтан деIир/ "сатана наталкивает на что-то"; քյալ-քյալ անել /азерб. кэл-кэл демэк/ и десятки других.

Азербайджанско-армянские языковые контакты, естественно, имели следствием также заимствования в азербайджанский и турец-

кий языки армянских слов Р.А.Ачарян в своем докладе на I тюркологическом съезде в Баку в 1926 году отметил, что в азербайджанском и особенно в диалектах турецкого языка им обнаружено 200 армянских слов. Эти слова включены Р.А.Ачаряном в его многотомный "Этимологический корневой словарь армянского языка". Правда, не все слова из этого списка являются армянскими. Сюда мы первым долгом можем отнести такие древнетюркские заимствования в армянском как хот "трава, сено", кошгар очхар/вочхар "племенной баран", гойун "овца, баран" и ряд других.[18] Говоря о кочкар, К.П.Патканян еще в 70-х гг. XIX века писал: "Возьмем еще одно до сих пор также не тронутое слово и сравним: /оčхаг/ "баран, овца". Слово У века. Я нахожу в словаре Будагова, джаг., тат. кпо апкач "баран племенной"; в алтайском - кочкор "дикий баран"... Нельзя же присутствие этого слова в армянском языке У века объяснить только случайностью. Утрата гортанной "к" перед " /о/ также не без аналогии".[19] Однако, по мнению Р.А.Ачаряна как кочкар так и гойун в тюркских языках были заимствованы из армянского. Верно наблюдение автора о том, что хоч и хой однозначны, разница диалектного характера. В "Диване" Махмуда Кашгарского /XI в./, "Кутадгу-билиге" Юсифа Баласагунского /XI в./ и др. древнетюркских источниках эти слова отмечаются как исконно тюркские названия овцы, барана.[20] Поэтому верно, на наш взгляд, мнение К.М.Мусаева о том, что: "Основное название овцы, как нам представляется, вошло и в дагестанские языки, причем в формах, характерных для юго-западных и кыпчакских языков: лак.ку, авар.куй, кви, карат., ботл., куни, тинд., чамал., багуал., квин..."[21].

Вместе с тем отметим, что в азербайджанском языке, особенно в его диалектах и говорах, контактирующих с армянским языком, довольно много армянских заимствований. Причем, их тоже можно делить на две группы: а/ слова, употребляемые в азербайджанском литературном языке, б/ слова, функционирующие в диалектах, в особенности в говорах, представленных на территории Армянской ССР.

В азербайджанском литературном языке мы имеем армянские заимствования двоякого характера: слова, которые широко употребляются в языке; слова, которые находятся в пассивном балан-

се, некоторые из них можно назвать "экзотическими".

Отрадно отметить тот факт, что азербайджанские лингвисты в своих исследованиях, главным образом, обратили внимание на армянские заимствования в азербайджанском языке. Пионерами этого прекрасного начинания были акад. М.Ш.Ширалиев, проф. А.М.Демирчизаде. Первый из них отметил такие армянские заимствования в диалектах и говорах азербайджанского языка, как барров /պառավ / "старое, неработоспособное /животное/", андыр / անտեր / "не имеющий хозяина, беспризорный", hахчых / աղջիկ / "девочка, девушка" дра / տղա / "мальчик, сын" и ряд других.[22] А.М.Демирчизаде полагает, что слова джурдак "кувшин для воды", такур /такавар/ и т.п., употребляемые в азербайджанском языке, заимствованы из армянского. К этому списку мы можем добавить слова: нерик /шуму/ "пашня", сал /даш, гаjа/ "каменная плита, утес", чаран /ламак/ "говорить долго ; произнести длинную речь", хосун /лашмаг/ "говорить", кирва "крестный", дыка "сын, мальчик", лачар "бесстыжая, истеричная" и ряд других, которые широко употребляются в азербайджанском литературном языке.[23]

Имеются и некоторые "экзотические" слова, употребляемые в произведениях отдельных писателей. Сюда первым долгом могут быть отнесены произведения Наджафбека Везирова, Абдуррахимбека Ахвердова, Ю.В.Чеменземинли, Наримана Нариманова, Джара Джаббарлы, Сулеймана Рагимова и др., то есть произведения тех писателей, которые часто обращались к теме многовековой дружбы азербайджанского и армянского народов. В их произведениях имеются образы армянина или армянки, в речи которых нередко включаются армянские слова հարս "невестка, сноха", աղջիկ /hахчых/ "девочка", տղա /дыгы/ "мальчик, сын", խումբ /хумб/ "глава отряда", հալիվոր /hиливер/ "пожилой человек", բանվոր /банвар/ "рабочий", խաչ /хач/ "кресты" и др.

Армянские заимствования мы обычно имеем в тех диалектах и говорах азербайджанского языка, которые контактируют с таковыми армянского языка. Их много в Карабахском и Нахичеванском диалектах, в Закатало-Кахских говорах. Судя по диалектологическим исследованиям, в указанных диалектах и говорах мы имеем такие интересные заимствования, как: պատ /тандрин бады/ "стена" ասըմա /асма/ "говорит", հիմ /hим/ "фундамент", աղբյուր

/ахбур/ "ключ, родник", մաճկալ /маҗкал/ "пахарь", հոտաղ /ҳодах/ "погонщик плуга, подпасок", գոմ /ком/ "хлев, загон; овчарня", թառ /тар/ "насест", տափան /тапан/ "борона", մարայ /марой/ "сарай для соломы", ծիծեռնակ /цицернак/ "ласточка", и многие другие.[24]

В говорах азербайджанского языка, представленных на территории Армянской ССР, часть заимствований вытеснила их азербайджанские синонимы. Наблюдаются даже такие слова, как ակոս /агос/ "ряд в пашне"; ակումբ /акумб/ "дом культуры"; անհաղ /чанҳад/ "единственный", աշխոր /ашхор/ "трудодень"; կոթ /гот/ "рукоятка", կոճակ /годжаг/ "пуговица"; բալանիկ "ключ, замок"; թան /тан/ "айран, пахталка"; շենք /шенк/ "здание, дом, стройка"; նախագահ /нахага/ "председатель" и десятки других /сравните с азерб.: джарка, шрым; мадани ат еви; йекана, валид; амак куну; дастан; дуйма; гыфыл, ачар; айран; бина, тикинти; садр вə и.а./.[25]

Это, конечно, связано с совместной с армянами жизнью и деятельностью в Армении, где средством общения / и литературным языком, языком делопроизводства и т.п./ является армянский язык.

Хотя о взаимоотношениях и взаимообогащениях азербайджанского и армянского языка написано немало, но этот вопрос должен быть исследован более обстоятельно: необходимо монографическое исследование данного многовекового процесса, обусловленного экономическими, социальными и другими причинами и узами тесной дружбы двух древних народов, веками проживающих в добром соседстве.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См.: Х.Абовян. Избранные сочинения /на армянском яз./, т.I, Ереван, 1940, стр. 47.
2. См.: Х.Абовян. Полное собрание сочинений /на армянском яз./, т. У, Ереван, 1950, стр. 174.
3. См.: К.Патканян. О месте, занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских. ИКОИРГО, т. УI, № I, Тифлис, 1881, стр. 27-49; Р.А.Ачарян. Тюркские заимствования в армянском языке /на армянском яз./, Москва-Вагаршапат, 1902; Его же:

Взаимное влияние тюркского и армянского языка. - I тюркологический съезд. Стенографический отчет. Баку, 1926; М.Х.Абегян. Синтаксис новоармянского языка /на армянском яз./, Тифлис, 1912; А.С.Гарибян. Введение в изучение истории армянского языка /на армянском яз./, Ереван, 1937; К.О.Арутюнян. Сопоставительное исследование морфологии армянского и азербайджанского языков. Автореф. канд.диссер., Ереван, 1955; Р.А.Баграмян. Армянские диалекты в Азербайджанской ССР. Автореф. доктор.диссер., Тифлис, 1969; А.Е.Хачатрян. Лексическое взаимовлияние азербайджанских и армянских говоров. - Тезисы докладов и сообщений конференции по вопросам взаимоотношения и развития языков Закавказья, Ереван, 1977, стр. 51-52; Ю.Мирбабаев. О взаимоотношении азербайджанского и армянского языка /на азерб. яз./ - Труды Института языка АН Азерб.ССР, т. I, Баку, 1947, стр. 16-22; М.Ш.Ширалиев. Основы азербайджанской диалектологии /на азерб.яз./, Баку, 1962; З.И.Будагова,В.Л.Гукасян. Об азербайджанско-армянских языковых контактах - "Советская тюркология". Баку, 1979, № 4, стр. 10-21; М.И.Мамедов. Взаимоотношения современного азербайджанского и армянского языков. Автореф. канд.диссер., Баку, 1981; А.А.Григорян. Опыт историко-лексикологического исследования азербайджанских заимствований в армянских источниках и диалектах армянского языка. Автореф. канд.диссер., Баку, 1981 и т.д.

4. См.: Э.В.Севортян. Тюркизмы у ранних армянских писателей.- В кн.: "Структура и история тюркских языков",М., 1971, стр. 264-265.
5. Там же. стр. 266.
6. См.: Р.А.Ачарян. Этимологический корневой словарь армянского языка /на армянском яз./, тт. I-IУ, Ереван, 1971-1979.
7. См.: К.Патканян. Указ. раб., стр. 45-49.
8. См.: Р.А.Ачарян. Указ. словарь, т. I, Ереван, 1971, стр. 317.
9. См.: Фрик. Стихотворения. Составили и комментировали М.Мкрян и Е.Торосян /на армянском яз./, Ереван, 1941:

,,...Արդուն դանին եւ բուղային...; ,,Բուղա էիր չինքսան եղար. Բեկլար բեկի իր հեծելին...; ,,...թէ օրթախնին անիծեցին;

,,...Սպանող, դամազ, գործող չարի,, и т.д./ стр. 111, 209-211, 239/.

10. См.: Киракос Гандзакеци. История. Научно-критический текст /на армянском яз./, Ереван, 1961, стр. 273-275.
11. См.: Аракел Даврижеци. Книги историй. Перевод, предисловие и комментарии. Л.А.Ханларян. М., 1973.
12. См.: Симеон Ереванци. Джамбр. Перевод акад. С.С.Малхасянца, М., 1958.
13. См.: Захария Канакерци. Хроника. Перевод, предисловие и комментарий. М.О.Дапбинян. - Меликян. М., 1969.
14. Об этом см.: О.Х.Халпачьян. Инженерные сооружения Армении - "Архитектурное наследие", М., 1964, № 7, стр. 67-120.
15. Об этом подробно см.: В.Л.Гукасян. О фонемном новообразовании - "Советская тюркология", Баку, 1978, № 5, стр. 33-43.
16. См.: А.Мартине. Принципы экономии в фонетических изменениях. М., 1960; стр. 135-139; Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М., 1960, стр. 67; Е.Курилович. О методах внутренней реконструкции. - В кн.: "Новое в лингвистике", IУ, М., 1965, стр. 405.
17. См.: Р.А.Баграмян. Армянские диалекты в Азербайджанской ССР. Автореф. докт.диссер., Тбилиси, 1969, стр. 38.
18. См.: Р.А.Ачарян. Указ. словарь, т. П, Ереван, 1973, стр. 390-391; т. Ш, Ереван, 1977, стр. 562-563.
19. См.: К.Патканян. Указ. раб., стр. 49.
20. См.: "Древнетюркский словарь", Л., 1969, стр. 451-453.
21. См.: К.М.Мусаев. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении, М., 1975, стр. 57.
22. См.: М.Ш.Ширалиев. Бакинский диалект /на азерб. яз./, Баку, 1957, стр. 162-201; его же: Основы азербайджанской диалектологии /на азерб. яз./, Баку, 1962, стр. 350-351.
23. См.: Э.М.Дэмирчизаде. Язык дастанов "Китаби-деде Коркуд" /на азерб. яз./, Баку, 1959, стр. 149-150; его же: История азербайджанского литературного языка /на азерб. яз/, часть I, Баку, 1979, стр. 44-45.
24. См.: Диалектологический словарь азербайджанского языка /на азерб. яз./, Баку, 1964; А.А.Гусейнов. Словарь севе-

ро-западных групп диалектов и говоров азербайджанского языка /на азерб. яз./ - "Ученые записки" АПИ им. В.И.Ленина, IX серия, Баку, 1964, № 6; 1965, №№ 1-4; "Западная группа диалектов и говоров азербайджанского языка", т. I /на азерб.яз/, Баку, 1967; т. III /на азерб.яз./, Баку, 1972 /архив № 1778/ и т.д.

25. См.: М.И.Мамедов. Взаимоотношения современного азербайджанского и армянского языков. Автореф. канд. диссер., Баку, 1981, стр. 22-23.

Ս.Վ. ԳՅՈՒԼԲՈՒԴԱՂՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայերենի այբուբենը երանելի Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծել է յուրաքանչյուր հնչյունին մի գիր, յուրաքանչյուր գիր մի հնչյունի համար սկզբունքով: Աչընթաց գրությունը, անշաղկանությունը, յուրաքանչյուր հնչույթին մի գիր համակարգը Մաշտոցի այբուբենը դարձրին կատարյալ, և այն ապրեց անփոփոխ մինչև մեր օրերը: Այսօրվա մեր այբուբենի համակարգը /շարքը/ մաշտոցյան է, Մաշտոցի սահմանածը: Ամառյանը դրա լավագույն ապացույցներն է համարում Նոմիտաս կաթողիկոսի ,,Անձինք նուիրեալք,, շարականը և Դավթակ Քերթողի ,,Ողբը,,՝ գրված Աղվանից Ջուանշիր իշխանի մահվան առթիվ, որոնց տողերն սկսվում են այբբենական կարգով և համապատասխան են մեսրոպյան շարքին: Վարդան Հացունին դրա համար վկայակոչում է Քրակացու քարզմանության մեջ հայտնաբերված ,,Ցուցակ վախճանաց գրոց,, , ուր բառերը դասավորված են ըստ բառավերջի գրերի այբբենական կարգի՝ ողբ, ազգ, մարդ, պարզ, բազէ, հաղթ, վարժ, բարի, տալ, ցախ և այլն: Չկան ա_, ե_, ը_, ո_ տառերը, որովհետև դրանցով բառերը չէին վերջանում:

Ուղղագրությունը կախված չէ լեզվի քերականական կառուցվածքից, թեև առանձին դեպքերում ձևաբանական փոփոխությունները կարող են ազդել նրա վրա: Այն ավելի շատ կախված է ուղղախոսությունից: Տըվյալ լեզվի քերականական կառուցվածքը կարող է փոփոխվել, իսկ ուղղագրությունը պահպանվել և ընդհակառակը: Մինչև 1922թ. գրաբարի և արևելահայ գրական աշխարհաբարի ուղղագրությունը նույնն էր, թեև քերականությամբ նրանք արմատապես տարբերվում էին, մինչև հիմա էլ սփյուռքահայ գրավոր խոսքը գրաբարյան ուղղագրությամբ է: Այսօր Սովետական Հայաստանում գործող ուղղագրությունը տարբերվում է մինչև 1940թ. եղած ուղղագրությունից, թեև քերականությամբ այդ երկու շրջանները գրեթե տարբեր չեն:

Ուրեմն ուղղագրության պատմության շրջանաբաժանումը կարող է չհամընկնել լեզվի զարգացման շրջանաբաժանմանը: Ահա թե ինչու մենք

հայերենի ուղղագրության պատմությունը շրջանաբաժանում ենք ըստ նրանում տեղի ունեցած շրջադարձային փոփոխությունների՝ 5-ից 10-րդ դար, 10-ից 18-րդ դար, 19-րդ դարից մինչև 1922թ. և 1922 թվականից հետո:

1/ 5-10-րդ դարեր. Հայերենի ուղղագրությունը 5-10-րդ դարերում գերազանցապես հնչյունային է եղել, Մաշտոցի այբուբենի յուրաքանչյուր հնչյունին մի գիր սկզբունքը այս դարերի ուղղագրության հիմունքն է եղել: Բացառություն է եղել ՝ հնչույթի զրույթյունը: Այդ հնչույթը այս դարերում երկու գրով է արտահայտվել՝ բառասկզբում և ո տառից հետո գրվել է վ տառով, որը պահպանվել է նաև բաղաղրյալ ձևերում /վար-նաւավար, վախ-անվախ/, իսկ բառամիջում ձայնավորների միջև և բառավերջում աւ_իւ_ն ձայնավորներին հաջորդելիս՝ ւ տառով /աւազ, թեւ, թիւ/: Այս կանոնը, սակայն, սկսում է խախտվել դեռ 7-րդ դարից: Վիմագիր արձանագրություններում հանդիպում են քեվ, քվակյան ձևերը՝ քեւ, քուակյան ձևերի փոխարեն:

Հին հայերենում երկու լ հնչյուն է եղել, մեկը մեր այսօրվա լ-ն է /լաւ, լոյս, գալ, թել և այլն/, մյուսը՝ ետնալեզվային լ-ն, որ համապատասխանում էր հունարեն λ -ին և արտահայտվել է ղ տառով: Ամառյանն ապացուցում է, որ մեր այսօրվա ղատը ձևավորվել է 9-10-րդ դարերում: Հինգերորդ դարում ղ-ով սկսվող բնիկ հայերեն բառեր չկային, ղրանով սկսվում էին մի քանի փոխառյալ բառեր, որոնց բառասկզբի ղ-ն մասամբ էլ հնչյունափոխության հետևանք էր: Բառամիջում այդ տառը հանդիպում է գերազանցապես աղ, ուղ երկբարբառներին հաջորդող դիրքում /փայդ, նշոյդ/ և օտարազգի λ-ի դիմաց /Փիղիպպոս, Աբեղ, աղեղուիա, Գաղիղեա, Ողիմպիա և այլն/:

Դեռ 8-9-րդ դարերից նկատվում են բաղաձայնների զրույթյան խախտումները: Լազարյան Ծեմարանի Ավետարանում /887թ./ հանդիպում են ն-ին հաջորդող դիրքում խուլի փոխարեն ձայնեղով բառեր /մանգանց, անզեալ, տնզեաց, մանզունք և այլն/, իսկ ձայնեղի փոխարեն խուլով բառեր /հունձք, ամպոխ, կանկնեցալ, ժառանկ և այլն/:

Ըստ էության ե և է գրերը 5-րդ դարում տարբեր հնչույթների արտահայտություն են եղել, որի համար և Մաշտոցը տարբեր գրեր է ստեղծել: Բառասկզբում և բառամիջում գրվել է գերազանցապես ե, իսկ բառավերջում՝ է: Բառամիջում է գրվել է այն դեպքում, երբ այն կարող էր հնչյունափոխվել /կէս-կիսել, սէր-սիրոյ/: Հայկազյան բառարանում ե-ով սկսվող բառերի քիվը հասնում է 1500-ի, իսկ է-ով սկսվող բառերինը՝ մոտ 30-ի: Լեզվաբանների կարծիքով է-ն հավասար

էր եվ երկբարբառին /Հյուբշման, Աճառյան, Աղայան/:

Դեռ 6-րդ դարի վիմական արձանագրություններում հաճախ է ե-ի փոխարեն հանդիպում է տառը և ընդհակառակը: Դա վկայում է, որ այդ դարում արդեն այդ տառերը հնչման տեսակետից իրարից չեն տարբերվել: Հանդիպում են մի կողմից՝ Եմանուէլ, եի, Թե, ըմպեի, խլե, յիշեցեք, տանջեին գրությունները, ուր է-ի փոխարեն գրված է ե, մյուս կողմից՝ աւէն, էն, Էրուսաղեմ, էթե, էհար, կէցէ, սիրէմ գրությունները, ուր ե-ի փոխարեն գրված է է: Հռիփսիմեի վանքի պատին Կոմիտաս կաթողիկոսի միևնույն արձանագրության մեջ /7-րդ դար/ Հռիփսիմե անունը գրված է թե է, թե ե տառերով /Հռիփսեմէի և Հռիփսիմեի/:

Ը-ն գրվել է բառասկզբում, եթե լսվել է, որը պահպանվել է նաև բառամիջում /ընկճեմ, ընկղմեմ, ընչաքաղց, երկընտրանք, քարընկեց, այրընտիր/: Բառամիջի գաղտնավանկ ը-ն չի գրվել /ըմբռնեմ, ըմբոշխնեմ, ընդվզում, ընկղմեմ և այլն/:

Երբեմն գրում են հնչյունափոխության հետևանքով առաջացած գաղտնավանկ ը-ն /ժողովըրդին, ծընընդոյ, սըրբոյ և այլն/, որը շեղում է ընդհանուր կանոնից:

Հինգերորդ դարում յ-ն ամենուրեք արտասանվել և գրվել է, այդ թվում և բառավերջում: Սակայն դեռ 6-րդ դարից նկատվում է բառավերջի յ-ի անկում, հանդիպում են ծառա, ի վերա, բազմամեա, Վառամա, մարմնո, որդո գրությունները: Առանձին վկայությունները ցույց են տալիս, որ 6-7-րդ դարերից արդեն բաղաձայնանախորդ աւ երկբարբառը պարզ օ էր դարձել: Այս մասին գրել է պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը: Հանդիպում են գրաւղ և գրող զուգաձևերը, կարող և կարաւղ, բարեխաւս, ստացաւղացն և բարեխոս, ստացողացն զուգաձևությունները: Ազաթանգեղոսի կրկնագրում /9-րդ դար/ ծնաւտ բառը գրված է ծնոտ ձևով: Ուա, ուե, ուի, ուո երկբարբառները դարձել են *va*, *ve*, *vi*, *vo*, որի հետևանքով էլ վիմական արձանագրություններում հանդիպում են թվին, տվաք, Առվեղեան, Թւականին ձևերը: Եւ և իւ երկբարբառները զուգահեռ կիրառություններ են ունեցել: Հանդիպում են միևնույն բառի թե եւ-ով; թե իւ-ով գրություններ /առեւծ-առիւծ, մեւս-միւս, հարեւր-հարիւրոյ/: Մեյեն այն կարծիքին է, որ հնագույն ձևը եւ-ն է, իւ-ը սեռականում է լինում:

Մեսրոպյան երկաթագրում չկան փոքրատառեր: Փոքրատառի առաջին անգամ հանդիպում ենք 7-րդ դարում: Դվինի մի արձանագրությունում կա փոքրատառ ա՝ շուռ տված՝ Յովհաննես վորդոպետ, նաև՝ ծոռո,զոն, թյս:

Դեռ զրույցները բառանշան չէ, ուստի տողադարձն էլ վանկատմամբ չի կատարվում, կարող է մի տառն էլ անցնել մյուս տողը, պահանջում են պատե-րը, աղա-ւթս, ա-նդնդոց, մաղթե-մք, արի-ւն, ջո-ւր և նման տողադարձումներ:

Ընդունված է համառոտագրել տերունական անունները /Տի, Աե, Քի, Ցե և այլն/, որոնց վրա գրվում է ւ /պատիվ/ նշանը:

Օտարազգի բառերը գրել են հնչյունային տառադարձությամբ, ձգտել են պահպանել փոխառու լեզվի հնչումը / παţριάρχης>պատրիկոս, βῆμα>բեմ, λέγεων>լեգէոն, φιλόσοφος>փիլիսոփայ, Ἐπαρχος> եպարքոս և այլն/: Ուրեմն օտարազգի ձայնեղը ձայնեղով, խուլը խուլով, շնչեղ խուլը շնչեղ խուլով են տառադարձվել:

2/ 10-18-րդ դարեր. Նախորդ դարերում բանավոր ու գրավոր խոսքի միջև սկսված տարբերությունը քանի գնում մեծանում է, և 11-րդ դարից հետո ժամանակի հեղինակները ժողովրդին հասկանալի լինելու համար ստիպված են դիմել ժողովրդական լեզվին: Այդ ճանապարհով էլ ստեղծվեց միջին գրական հայերենը: Կիլիկիայի բարբառը Ռուբինյան թագավորության ժամանակ հասավ պետական լեզվի աստիճանի: Գրաբարով գրվում էին եկեղեցական մատյանները, իսկ միջին հայերենով՝ գիտական աշխատությունները, գեղարվեստական գրականությունը:

Միջին հայերենի տառադարձությունը ներկայացնելիս կարստը խուլերի դիմաց դնում է ձայնեղները /կ-գ, ճ-ջ, ծ-ձ, տ-դ, պ-բ/, իսկ ձայնեղների դիմաց՝խուլերը /գ-կ, ջ-չ, ձ-ծ, դ-տ, բ-պ/, շնչեղ խուլերն անփոփոխ են մնում:Հովհ. Մուրադյանը միջին հայերենի բաղաձայնները ներկայացնում է չորս համակարգով՝ եռաստիճան անտեղաշարժ, եռաստիճան տեղաշարժ-տեղափոխությամբ, քառաստիճան և երկաստիճան խլազուրկ:

Միջին հայերենում արդեն ճևավորվել էր այսօրվա ղատը, և ը-ն ու ղ-ն որակապես տարբեր հնչույթներ էին: Բայց այդ փոփոխությունը միանգամից չկատարվեց: 11-13-րդ դարերում առկա էին թե՛ հին ղ-ն /ʎ - ղ̂/ և թե՛ նոր ղատը իբրև հնչույթային տարբերակներ: Ըստ Երզընկացու՝ ղ-ն երկու հնչյունի տեղ էր ծառայում՝ ղատի և ղիւնի: Այս տառերի տարբերությունը 11-12-րդ դարերում այնքան անորոշ է, որ միևնույն բառը գրչություններում հանդիպում է թե՛ ղիւնով, թե՛ ղատով: Սրանք իրարից տարբերելու համար սկսեցին ղիւնի վրա փշիկ դնել /ղ̂/: Այսպիսով գրչություններում հանդիպում են ւ, ղ և ղ̂ տառերը: Արիստակես Գրիչի աշխատությունում հանդիպում են ուղղակի, շաղփաղփ բառերը, ուր ղ-ն այսօրվա ղատն է, յաղեղուիւ էղի բառերը, որոնց ղ-ն տարբերվում է ղատ-ից, և էւի, խոյս տալ, յուղվուիւնէ

բառերը, որոնց լ-ն մեր այսօրվա լ-ն է: Ինքն էլ բացատրում է, որ ղիւն /ղ̂/ ոչ լյուն է, ոչ ղառ: 15-րդ դարից փշիկով ղ-ն վերանում է, մնում են լ-ն և ղ-ն: Օտար բառերը, որոնք զրվում էին ղիւն-ով /ղ̂/, հանդիպում են լ-ով /Գալիլեա, Օլիմպիա, Հելլեն, Բաբելոն և այլն/:

Այբուբենում ավելանում է Ֆ տառը: Այս տառին առաջին անգամ հանդիպում ենք Բուսայիղի դեղագրում /1037թ./. ,,Գնացի Մուշարզինն ի ՆԹՋ /1037/ թուականին,,:

V հնչույթն արտահայտվում է երեք տառով՝ ւ, վ, ու: Այս մասին մանրամասն գրել է Է. Աղայանը: Բառամիջի ծայնավորանախորդ ու-ն սկսում է v հնչել՝ թուին-թվին, տուաք-տվաք, թուո-թվո, տուեալ-տվեալ: Ու տառը դառնում է երկու հնչյունի նշան՝ ծայնավորական /տուն, ջուր/ և բաղաձայնական /տուեալ/: Այս պատճառով էլ գրչության մեջ շփոթ է առաջանում: Որպեսզի բաղաձայնանախորդ ու-ն վ կարդան, նրա վրա գրիչները ∞ ∘ նշանը դրեցին, որի գործածությունը մինչև 17-րդ դարը տևեց: Հանդիպում են արտասուեցին, ի տուէ, լուեան, նուազ գրությունները:

Բառավերջի յ-ն դեռ նախորդ դարերից սկսել էր հարտասանվել, 11-րդ դարից հետո բառավերջի յ-ն համր է և գրչություններում համատարած կերպով չի հանդիպում:

Թեև Թրակացու մեկնիչը գրում է, որ հայերենում բառերը ա, ը տառերով չեն վերջանում, բայց Արիստակես Գրիչի ժամանակ /12-րդ դար/ արդեն շատ էր խախտվել այդ կանոնը: Գրիչն իր ,,Վերլուծութիւնք,, աշխատությամբ սահմանում է յ-ի ուղղագրության նոր կանոններ և նշում մի քանի հնչյունափոխական երևույթներ: Ըստ այդ կանոնների յ չեն ստանում 1/հրամայական բայերը՝ աւգնեա, առաքեա, աճեցո, դարձո, 2/սա, դա, նա դերանունները, 3/կա, ապա, ահա, հա եղանակավորող բառերը, 4/այն հատուկ անունները, որոնք ենթակա են /Յուդա մատնեաց զՏէր/, 5/ուղևորման տեղի պարագաները /,,Երթամ ի Սիլիկիա,,/: Այս կանոնները հետագայում էլ, ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը, ընդունվեցին Մխիթարյանների կողմից և մնացին անփոփոխ: Նարելի է ասել, որ Գրիչի այս կանոնները մեր ուղղագրության առաջին բարեփոխությունը եղան: Սակայն յ-ի ուղղագրությունը քանի զբնում, այնքան շատ է խախտվում: Այդ տառի գրություններն ավելի է դըժվարանում, երբ բառասկզբում սկսում է հ կարդացվել: Շնչեղ յ-ն/ֆ/ դառնում է հ: Գրության մեջ բառասկզբում յ-ի փոխարեն հ է հանդիպում 13-րդ դարից: Հերացին /1279թ./ օգտագործել է հայնց բառը ,,այնպես,, իմաստով: Այդ բառի հ-ն յ նախդիրն է, որ ծայնավորից

առաջ էր դրվում, արտասանվել է հ և գրվել հ: Մի այլ ձեռագրում /1282թ./ հանդիպում է հօքնատեսակ ձևը յօցնատեսակ-ի՛ փոխարեն: Սմբ. Գունդստաբլի ,,Դատաստանագրքում,, /1264թ./ հանդիպում են հայնց, հանչանք, հետ ձևերը:

Բաղաձայնանախորդ աւ տառակապակցությունը, որ 5-րդ դարում երկբարբառային էր /բացառությամբ նաւթ, աղաւնի բառերի/ և աստիճանաբար վեր էր ածվում օ-ի, այս դարերում ավելի է ընդունում օ հնչումը: 11-րդ դ. հանդիպում են բարեխոսութիւն, փառք, Կոստանդնապոլսի և այլ գրությունները, որոնցում աւ-ի փոխարեն գրված է ո: Մագիստրոսի ժամանակ /11-րդ դար/ արդեն բաղաձայնանախորդ աւ-ը օ էր հնչում, նշում է պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը:

Որպեսզի բաղաձայնանախորդ աւ տառակապակցությունը աւ չկարդան, գրիչները նրա վրա ∞ նշանը դրեցին և սկսեցին գրել ա͡ւրոր, հա͡ւր, աղա͡ւթս և այլն: Սակայն դա ավելորդ ժամանակ և տեղ էր գրավում, ուստի գրիչներն այդ տառակապակցությունը փոխարինեցին լատինական օ տառով: Առաջին անգամ օ-ն հանդիպում է 11-րդ դ. սկզբին, № 103 հիշատակարանում, որը 1046 թ. գրչագիր է, հանդիպում է Փափագանօք ձևը: Այսպիսով, միևնույն օ հնչյունը ունենում է գրավոր երեք արտահայտություն, երեք գծապատկեր՝ ո, աւ և օ: Սա ինքնին տեղիք է տալիս ուղղագրական սխալների: Հաճախ ոչ միայն բաղաձայնանախորդ աւ-ն են օ-ով փոխարինում, այլև՝ ձայնավորանախորդ, որն աղավաղում է բառը: Հանդիպում են, օրինակ, օաղ /փոխ. աւաղ/, թագօոր, լօ, ցօ, բօհական /փոխանակ՝ թագաւոր, լաւ, ցաւ, բաւական/: Հաճախ ո տառի փոխարեն են գրում աւ: Ռիվոլայի բառգրքում /1633թ./ ամենուրեք ո-ի փոխարեն գրված է աւ /լաւղ, խաւշոր, խաւրհուրդ, մաւմ, Սաւկրատ, խաւշի և այլն/: Ամենուրեք աւ-ը ո-ով փոխարինելու հետևանքով հանդիպում են իրար կողքի ւ-ը և վ-ն /թաւվիշ, հաւիվ. զաւվանալ, ժաւղաւվել և այլն/:

Նույնիսկ բառասկզբի ո-ն, որ արդեն վօ էր կարդացվում, փոխարինում են աւ-ով: Հանդիպում են, օրինակ, աւսոխ, աւխակալ, աւրովայն, աւտնին, փոխանակ՝ ոսոխ, ոխակալ, որովայն, ոտնին ձևերի: Այս կարգի սխալներից խուսափելու համար գրիչներն օգտագործում էին երկու նշան, օ կարդացվող աւ-ի վրա դնում էին ∞ կամ ⌓ թավանըշանը /ընտրա͡ւղ, բամբասանա͡ւք, յա͡ւժար և այլն/: Ոմանք նշանը դնում է հենց աւ-ի փոխարեն /∞րինակ, ստաց∞ղեն, յ∞ղի, յ∞րինեալ և այլն/, եթե հիշյալ տառակապակցությունը պիտի աւ կարդացվի, դնում են ¬ նշանը /բա͞ւական, զա͞ւակ, լա͞ւագոյն և այլն/: Հանդիպում է նաև բաղաձայնական աւ-ի փոխարեն օ տառը, բայց վրան

հիշյալ նշանը, որպեսզի ավ կարդան /խծարանան, խորտակեցօ, սկզբնծօ-րեալ/:

Շարունակվում է ե և է տառերի խառնակ գրությունը, որովհետև երկուսն էլ է հնչումն ունեն բառի բոլոր դիրքերում: Ե տառը բառասկզբում շատ ուշ է յէ կարդացվել: Դեռ 18-րդ դարի սկզբին ե-ով սկսվող բառերը յ նախդիրն են ստացել /յերկոտասան, յեկեղեցի, յերկինս և այլն/, որ նշանակում է, թե այդ դիրքում ե-ն դեռ է հնչում է ունեցել, եթե յէ հնչումն ունենար, պիտի ստանար ի նախդիրը: Հետագայում որոշ գրիչներ այդ յ նախդրի իմաստը չեն գիտակցել, յ-ով բառը համարել են պարզ ձև և վրան ավելացրել են ի նախդիրը /ի յերրորդութիւն, ի յերիկամացն/:

Այս դարերում ձևավորվում է տառադարձության երկու սկզբունք. արևմտահայ հատվածում դասական անունները գրում էին հին տառադարձությամբ /Պետրոս, Սոկրատէս/, իսկ նոր անունները՝ ըստ իրենց հնչման՝ պազար, պարոն և այլն, արևելահայ հատվածում պահպանվում է դասական տառադարձությունը, որն ավելի հարազատ է մաշտոցյան ուղղագրությանը:

Ինչպես ասացինք, առաջին փոքրատառ գիրը հանդիպում է 7-րդ դարում: Փոքրատառի մեկ էլ հանդիպում ենք շատ ուշ՝ 10-րդ դարում: № 2679 ձեռագրում /981թ./ հանդիպում է յՈՒՆՈՒԱՐ գրությունը, ուր փոքրատառ են յ-ն և ա-ն: Այնուհետև հանդիպում են բոլոր փոքրատառ գրերը: Սակայն նրանց գրությունը մինչև 13-րդ դարը դեռ կարգավորված չէր, երբեմն բառի մի մասը մեծատառով է հանդիպում, մի մասը՝ փոքրատառով: Փոքրատառով են գրվում հատուկ անունները, այդ թվում նաև աստվածաշնչի հատուկ անունները:

Դեռ 13-րդ դարում Գ. Սկևռացին վանկատման հիմունքով սահմանել է տողադարձի կանոնները, որոնք սակայն, մինչև 18-րդ դարը չեն կիրառվում: Միայն Մխ. Սեբաստացու շնորհիվ, նրա պահանջով սկսեցին կիրառել:

Հետաքրքիր ուղղագրական շեղումներ կան այս դարերում: 14-րդ դարի մի ձեռագրում և շաղկապը հաջորդ բառին կպած է գրված /ևքաժանէ ևեն, ևարմատ/, դերբային կպած են հանդիպում օժանդակ բայերը /լուեալեն, կիսատէ, յայտնիէ, գրեալեմք/: Ռիվոլայի բառգրքում հանդիպում են ագահուտել, ադածմիս, թաժապանիր, դաշինքէնել և այլ կըպած գրություններ: Օժանդակ բայը դերբային կպած են գրում ,,Հյուսիսափայլի,, հեղինակները: Սրանք հետևանք են լատինաբանության: Ռիվոլան luftificari բառի դիմաց գրում է արդարէղնիլ, guis բառի դիմաց՝ ովէնա: Կոստանդնապոլսեցու քերականության գրքում հան-

դիպում է ն-ի հավելում բառին՝ նանցցամ, նաբտաղրուԹեան, կամ՝ ներ /ներքինքեան, ներմիցեն/:

3/ 19-րդ դարից մինչև 1922թ. Տասնիններորդ դարում դասական ուղղագրությամբ են գրվում բաղաձայնները, ե, է, ը, ու, ա, և ձայնավորները, երկհնչյունները: Շարունակվում են բանավեճի տեղիք տալ V հնչյունի և, վ, ու, o հնչյունի ո, օ, մասամբ և ե հնչյունի է, և գրությունները: Այս հողի վրա առաջանում է երկու սկզբունք՝ հյունագրություն, որի պաշտպանն էր Ղ.Աղայանը և վեվագրություն, որի պաշտպանն էր Ստ. Մալխասյանցը: Արևմտահայ գործիչները մեծ մասամբ /Մենեվիշյան/ մերժում են թե Աղայանին, թե Մալխասյանցին, պաշտպանում են աստվածաշնչի ուղղագրությունը:

Առհասարակ ուղղագրական երկու սկզբունք էր գործում՝ հնչյունային և ավանդական:

Գրական աշխարհաբարում ստացվում է օտար և փոխառյալ բառերի երեք բնույթի տառադարձություն.

1. խառնակ գրությամբ /Демидов > դէմիտով, кандидат > քանդիդատ/,
2. անխառն արևմտահայ տառադարձություն /Tabor > թաբոր, Karlo > Քարլո/,
3. անխառն արևելահայ տառադարձություն /գիմնազիա, կոմիսիա, գուսար, Фելդմարշալ/:

Տառադարձության և առհասարակ ուղղագրական միասնական կարգ ստեղծելու նպատակով արևելահայ և արևմտահայ գործիչները /Ղ.Աղայան, Գ.Արծրունի, ՅուԹուճյան, Տերվիշյան/ մտածում են ստեղծել բաղաձայնների միասնական արտասանություն արևմտահայ և արևելահայ հատվածների համար: Տաճկահայ բարձրագույն կրթական վարչության ուսումնական խորհուրդը այդ հարցը քննելու համար կազմում է հանձնախումբ՝ Խրիմյան Հայրիկ, Խ.արք.Նարպեյ, Հ.Սերովբե, Վ.Տերվիշյան, Հյունքյարպեյենտյան, Մ.Գարագաշյան, Մ.Աղաբեկյան, Գ.Նիկողոսյան, Դ.Քալանթարյան, Գ.Սրվանձտյան: Հանձնախումբը երեք նիստ է գումարում և գալիս է այն եզրակացության, որ„արևելահայերենի հնչումը սրբոց Թարգմանչաց հնչման ճիշտ նման լինելու ամենամեծ հավականությունն ունի„ , ուստի արարատյան հնչումը պարտադիր պիտի դարձնել ողջ հայության համար: Որոշվում է այս որոշումն ուղարկել լայն քննարկման Էջմիածնում, Երուսաղեմում, Վիեննայում, Վենետիկում, Մոսկվայում, Թբիլիսիում: Բայց գործին ընթացք տվող չի լինում, և մնում է կես ճանապարհին:

Մեր կարծիքով այսօր կարելի է այդ հարցը բարձրացնել, մանավանդ որ Սովետական Հայաստանը դասագրքեր է ուղարկում սփյուռքահայ

ղպրոցներին, սփյուռքահայ շատ երիտասարդներ են ներգաղթում բարձրագույն կրթություն ստանում: Միասնական արտասանությունը էլ ավելի կօժանդակի մեր ազգի երկու հատվածների մերձեցմանը:

4/ Մեր ուղղագրության պատմության հաջորդ հիշարժան էջը 1922թ. ուղղագրական փոփոխությունն է՝ Մ. Աբեղյանի առաջարկությամբ, որը նա արել է դեռ 1913թ. հայ գրերի 1500-ամյակի և Թլգրության 400-ամյակի օրերին: Հնչյունային սկզբունքով Աբեղյանն առաջարկեց ձայնավորների զգալի փոփոխություն, որն իրականացվեց 1922թ. մարտի 4-ի կառավարական դեկրետով: Այդ փոփոխության հետևանքով այբուբենից դուրս ընկան է և օ տառերը: ե հնչյունն ամենուրեք գրվում էր ե տառով, իսկ յե երկհնչյունը՝ յե կապակցությամբ, օ հնչյունն ամենուրեք գրվում էր ո տառով, իսկ vo երկհնչյունը՝ վո տառակապակցությամբ: Բառասկզբի հ արտասանվող յ տառը փոխարինվեց հ տառով, բառավերջի համր յ-ն դուրս ընկավ, եա, իւ երկհնչյունները գրվեցին յա, յու տառակապակցություններով և այլն:

Ուղղագրական այս փոփոխությունը սակայն չընդունվեց սփյուռքահայության կողմից, բացառությամբ մի երկու թերթի: Չընդունեց արևելահայ մտավորականության մեծ մասը՝ Հ.Հովհաննիսյան, Հովհ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Շիրվանզադե, Մալխասյանց, Ամատյան, Ղափանցյան և ուրիշներ:

Մեր ուղղագրության վերաբերյալ եղան և ծայրահեղ առաջարկություններ: ,, Заря Востока ,,-ի 1924թ. նոյեմբերի 29-ի համարում լույս է տեսնում Պ. Մակինցյանի ,, О латинском шрифте ,, հոդվածը, ուր նա պահանջում էր արխիվ նետել Մաշտոցի այբուբենը, փոխարենն օգտագործել լատինական այբուբենը: Այս առաջարկությունն արվել էր դեռ 1913թ. ,,Ընկեր,, շաբաթաթերթում, նրա խմբագիր Սեդրակ Թառայանի կողմից: Մակինցյանի առաջարկության դեմ հոդվածներ են գրում Հացունին, Մալխասյանցը և ուրիշներ: Առանձնապես նշելի է Մալխասյանցի հոդվածը ,,Մարտակոչի,, 1924թ. դեկտեմբերի համարում, որով վերջ տրվեց Մակինցյանի ժգտումներին:

Նոր ուղղագրության դեմ բողոքները շարունակվում են և, Լուսավորության ժողկոմի նախաձեռնությամբ կազմվում է հանձնաժողով Հ. Մանանդյանի նախագահությամբ և Մ. Աբեղյանի, Հ. Ամատյանի, Թ. Ավդալբեկյանի, Ա. Բաբախանյանի /Լեո/, Գ. Լևոնյանի, Ա. Խաչատրյանի, Ս. Կանայանի, Ս. Հակոբյանի, Գ. Ղափանցյանի, Շիրվանզադեի անդամակցությամբ: Հանձնաժողովն աշխատել է 1926թ. հոկտեմբերի 21-ից մինչև 1927թ. մարտի 27-ը, ունեցել է երեսունհինգ նիստ: Ուղղագրության մասին զեկուցել են Հ. Ամատյանը, Ա. Խաչատրյանը, Գ. Ղա-

փանցյանը և Ս. Մալխասյանցը, այդ մասին կարծիքներ են ստացվել Մեյեից, Մառից, Աղոնցից: Բոլոր չորս գեկուցողներն էլ համամիտ են բառասկզբում գրել ē հնչյունը է տառով, je -ն՝ ե տառով /ոչ յե/: Բառասկզբում ը լսելիս գրել ը, իսկ վը լսելիս՝ ը /ոչ վը/, բառամիջում և բառավերջում գրել ը, ամեն դեպքում v հնչյունը գրել վ տառով, անծայն յ-ն չգրել, իսկ իւ և եա գրությունները պահել անփոփոխ: Այս առաջարկություններն անցնում են քվեարկությամբ, բայց չեն իրականացվում: Միայն 1940թ. ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ կատարվում են ուղղագրության մասնակի փոփոխություններ, որով վերականգնվում են այբուբենից դուրս ընկած է և ը տառերը, որոնք գրվում են բառասկզբում և պահպանվում են բաղաղրյալ ձևերում:

Մեր ուղղագրության զարգացման մեջ կարևոր դեր է խաղում հիշյալ տերմինաբանական կոմիտեն: Նրա միջոցով իրականացվում է պետության կարգավորող, նորմավորող դերը լեզվական հարցերում: 1939թ. կոմիտեն կարգավորում է տառադարձության հարցը: Սակայն 70-ական թվականներին արևելյան լեզուներից կատարվող փոխառությունների տառադարձության հարցում միասնություն չկար, խախտվել էր նաև անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից կատարվող փոխառությունների տառադարձությունը: Պրոֆ. Ջահուկյանի առաջարկությամբ սահմանվեցին տառադարձության լրացուցիչ կանոններ՝ տառադարձությունը փոխատու լեզվի արտասանությանը համապատասխանեցնելու սկզբունքով /Լրաբեր, 1972թ.,№3/:

Այսօրվա մեր հրատապ խնդիրներից մեկը երկու հատվածի համար միասնական ուղղագրություն ստեղծելն է: Նկատվում է, որ սփյուռքահայ որոշ հեղինակներ ու թերթեր ձգտում են միասնական ուղղագրության և հակված են ընդունելու Սովետական Հայաստանում 1940թ. ընդունված ուղղագրությունը /Ա. Խաչատրյան, Ն. Հովհաննիսյան, ուսմինահայ ,,Նոր կյանք,, թերթը և այլն/: Անհրաժեշտ է հայագետների և իրավասու մարմինների համատեղ ջանքերը՝ լուծելու համար այս հրատապ խնդիրը:

Ռ.Ն. ԳՈՐԳԱՉԵ /Թբիլիսի, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅԵՐԵՆԻՑ ՎՐԱՑԵՐԵՆԻՆ ԱՆՑԱԾ ՄԻ ՔԱՆԻ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր լեզվի բառազանձի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի օտար լեզուներից անցած բառերի ծագումնաբանական հետազոտությունը: Լեզվական փոխառությունների տեսակետից շատ հետաքրքրական նյութ է տալիս վրացերենը:

Հայ և վրաց ժողովուրդները դարեր շարունակ ապրելով կողք-կողքի և զբաղվելով քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական սերտ հարաբերություններով, բնականաբար, պետք է ունենային նաև բառապաշարային շատ ընդհանրություններ:

Սույն հաղորդման մեջ փորձել ենք կատարել վրացերենում առկա՝ հայերենից վրացերենին անցած մի քանի բառերի ստուգաբանությունը:

1. Հայերենի <u>բ</u><u>ա</u><u>ր</u><u>ձ</u><u>ա</u><u>կ</u><u>ա</u><u>լ</u> /արտասանվում է 'բարցակալ'/ բառը հանդիպում է հայոց լեզվի բարբառներում և զետեղված է ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարաններում: Այն ունի մի քանի նշանակություն՝ 1. թախտի գլխին բարձը պահող թեք հարմարանք. 2. գլանաձև բարձ, մուքաքա. 3. բարձի երես:

Ինչպես երևում է կազմությունից, <u>բ</u><u>ա</u><u>ր</u><u>ձ</u><u>-</u><u>ա</u><u>-</u><u>կ</u><u>ա</u><u>լ</u> /<u>կ</u><u>ա</u><u>լ</u>-ը <u>ն</u><u>ւ</u><u>ն</u><u>ե</u><u>լ</u> բայի անցյալ կատարյալի հիմքն է/ բառը հայերենի իսկական բարդություն է ը հոդակապով /ըստ Հ. Աճառյանի այս բառը կազմությամբ նոր է/:

Մեր կարծիքով հայերենի <u>բ</u><u>ա</u><u>ր</u><u>ձ</u><u>ա</u><u>կ</u><u>ա</u><u>լ</u> բառը /1. և 2. իմաստներով/ Թբիլիսիի հայ բարբառից անցել է վրացերենին barcakal-i /բարցակալ-ի/ և bacankal-i /բացանկալ-ի/ ձևերով, ըստ որում, երկրորդն առաջինի հնչյունափոխված տարբերակն է /i -ն վրացերենի համար ուղղականի հոլովական վերջավորություն է/:

Վերոնշյալից պարզ երևում է, որ վրացերենի և հայերենի ձևերը լրիվ համընկնում են ինչպես իմաստային, այնպես էլ հնչյունական տեսակետից:

2. Ժամանակակից հայերենում <u>բ</u><u>ա</u><u>զ</u> բառը ածական է, ունի նաև մակ-

բայական կիրառություն /ծագումով ըանալ բայի անցյալ կատարյալի հիմքն է/: Նրա գործածության ոլորտը լայն է:

Այդ բառը նույն հնչյունական կառուցվածքով անցել է վրացերենին և գործածվում է միայն գույն արտահայտող ածականների հետ. օրինակ՝ baci mc̣vane /բացի մծվանե/ -„բաց կանաչ„ , baci c̣iteli /բացի ծիթելի/ -„բաց կարմիր„ և այլն:

Նշված բառը հավասարապես օգտագործվում է ինչպես ժամանակակից գրական վրացերենում, այնպես էլ բարբառներում:

3. Վրացերենի բարբառներից մեկում՝ Նախեթիի բարբառում, օգտագործվում է ḳarḳot-a /կարկոտ-ա/ բառը՝ „մանր կարկուտ„ իմաստով:

Վերջնահնչյուն a-ն կարելի է համարել վրացերենի նվազափաղաքշական մասնիկ: Այդ դեպքում կարելի է ենթադրել, որ վրացերենի վերոհիշյալ բառը գալիս է հայերենի կաղկաղուտ բառից ու>ո-ի հնչյունափոխությամբ: Այդ ենթադրության օգտին է խոսում բառերի իմաստային կողմը և ձևերի նմանությունը:

4. Վրաց լեզվի բացատրական բառարանում գետեղված է ḳoɣoṗurt-i /կողոպուրտ-ի/ բառը հետևյալ նշանակությամբ. մեռելի թողած զգեստներ, որ քահանային էին տալիս:

Մեր կարծիքով դա հայերեն կողոպուտ /„ննջեցյալի անժնական գործածության իրեր, որ տալիս էին քահանային բաժին„/ բառն է, որը վրացերենին պետք է անցած լինի Թբիլիսիի հայ բարբառից, որտեղ կա նույն իմաստն արտահայտող կողոպուտ ձևը /ը-ն բարբառում է ավելացել/:

5. Վրաց լեզվի արևելյան բարբառներում օգտագործվում են plawkamič-i /փլավքամիչ-ի/ և plawkamiš-i /փլավքամիշ-ի/ հոմանիշ ձևերը հետևյալ իմաստով. մետաղե լայնաբերան ծակոտկեն աման, որի մեջ լցնում են խաշած ընդեղենն՝ ջուրը քամելու համար:

Նշված բառը ևս հայկական փոխառություն է, որը գալիս է փլավ-քամիչ /փլավ-քամ-իչ/ բառից: Դա պարզ երևում է թե՛ արտաքին հնչյունական կառուցվածքից և թե՛ արտահայտած իմաստից:

Սույն ստուգաբանությունից էլ պարզվում է, որ վրացերենի երկրորդ ձևը առաջացել է առաջինից չ>շ հնչյունափոխությամբ:

Վկայակոչված բառերը հանդիպում են 19-20-րդ դարերի գրավոր հուշարձաններում և բոլորը գետեղված են ժամանակակից վրաց բացատրական բառարանում: Դրանցից մեկը / baci / օգտագործվում է ժամանակակից վրաց գրական լեզվում, իսկ մնացածները կամ բարբառային բնութագիր են կրում, կամ համարվում են արխայիկ բառեր /հնաբանություն/:

M. ESBROECK (Bruxelles, Belgique)

LA STRUCTURE DU RÉPERTOIRE DE L'HOMÉLIAIRE DE MUSH

L'ampleur du sujet annoncé par le titre est à la mesure des dimensions exceptionnelles du fameux manuscrit de Mush, Matenadaran 7729. Dans le cadre restreint d'une communication forcément limitée, nous nous bornerons nécessairement à des observations qui n'épuiseront pas le sujet. Dans le cadre fixe constitué par le déroulement des fêtes de l'année liturgique, le recueil de Mush n'est pas isolé. La communication présente est basée sur la confrontation du programme de dix-sept collections parallèles, choisies précisément pour le nombre de lectures identiques contenues dans chacune de ces collections. Ce qui justifie, davantage à nos yeux, la présentation de ce thème dans le cadre d'un colloque sur la Linguistique, c'est le rôle que jouent les diverses lectures par rapport au code liturgique qui tend à les fixer. Les variantes d'une collection à l'autre représentent un indice qui permet de comparer leur rôle à celui des mots dans la phrase. Il en ressort une signification non dépourvue d'impact historique.

Rappelons brièvement les études déjà importantes sur l'homéliaire. Écrit de 1200 à 1202 pour le compte d'Astouatsatour de Baberd, par le scribe Vardan, prêtre de Karin, au pied de la montagne de Sepouh, l'énorme recueil compte aujourd'hui 600 feuillets globalement de 70 cm. sur 56: chacune des 1200 pages est écrite avec trois colonnes de 45 Lignes. Sauvé de l'invasion de 1204 et transporté au couvent des saints Apôtres de Mush, il y demeura plus de 700 ans, non sans subir l'usure du temps. Au XVIIème siècle, il fut relié en deux tomes, afin d'en permettre un déplacement plus facile[1]. Lorsque Nersès Sarkissean en copia en 1847 près de 180 textes, il possédait déjà un grand nombre de mutilations, des feuillets

en désordre et quelques déchirures. Néanmoins, le P.Sarkissean en copia très fidèlement les colophons en le titre, attribuant la collection à Salomon de Makhenots, en l'an 196 des arméniens, soit 747[2]. Le colophon, mais non le titre, fut publié trois fois[3]. Les renseignements historiques y sont en effet très précieux. M.Artashès Matevossian réussit à identifier grâce à la comparaison du style de l'ornamentation le scriptorium d'Avag Vank' [4].

La date de 747 fascine. A quoi répond-elle dans un recueil qui contient des textes du catholicos Zacharie (855-877) et d'Ignatios vardapet (XIIe siècle) ? Il fallait donc comparer avec les collections similaires. Mais avant tout, il importe de connaître exactement le contenu de l'homéliaire de Mush. La chose n'est pas simple, comme on le verra. Après la description de l'homéliaire lui-même, nous confronterons son contenu à celui des parallèles, enfin nous relèverons une série d'indices anciens qui rendent le colophon de Salomon de Makhénots crédible, et permettent de mesurer sa position à un moment défini de l'histoire arménienne, après le concile de Manazkert.

Description du codex de Mush.

Comme l'a bien noté M.Matevossian, malgré l'aspect archaïsant du volume, il est exclu que Vardan le copiste ait eu entre les mains, directement l'exemplaire de 747. B. Sargissean estimait que son modèle était déjà une copie archaïsante faite en 1104-1105 pour le compte de Tchortouanel Mamikonian, qui figure dans un des colophons recopiés à la suite de celui de Salomon de Makhenots[5]. Nous verrons qu'il a probablement raison. Quant à Karekin Hovsepian, il observe que ce genre de collection est sujet à des additions, comme le sont les Yayasmavourk', le Lectionnaire et d'autres[6].

A.Matevossian a donné une première estimation de l'état actuel du manuscrit. Celui-ci aurait compté 661 feuillets à l'origine, en aurait perdu 61, auxquels il faut cependant ajouter les 16 feuillets conservés à Venise. Ce calcul est basé sur le nombre des cahiers, soigneusement signés, du moins

au début: comme il y en a 82, cela fait 656 feuillets, auxquels il faut ajouter deux fois deux feuillets supplémentaires dans des cahiers irréguliers de dix feuillets.

Une analyse minutieuse des feuillets accessibles, rendue possible grâce à l'obligeance de M.Khatchikian qui m'a généreusement communiqué un microfilm du codex, montre une situation beaucoup plus complexe. Au terme de l'inventaire, nous comptons 609 feuillets conservés pour un ensemble qui, complet, devait atteindre 650 feuillets seulement. Il manque donc 41 feuillets. Dans ce comput de 609, nous incluons les deux folios qui se trouvaient à Moscou, et les huit feuillets de Venise. Seul le cahier huit, conservé à Venise, appartient au manuscrit de Mush. Nous ne savons pas à quel recueil, différent, appartiennent les autres grands formats de Venise[7].

Il n'y a qu'une lacune irrémédiable: les cahiers 61 et 62 contenaient au moins une dizaine de lectures pour la Pentecôte. On ne peut que supposer un certain nombre à partir des parallèles. La lacune commence au dernier feuillet du cahier 60 et se termine au premier feuillet du cahier 63, soit 18 feuillets manquantes. Toutes les autres lacunes sont assez petites pour permettre la reconstitution des titres perdus, et restituer ainsi le programme originel de l'homéliaire.

Le cahier 36 est plein d'enseignements. Il débute au fol. 268, avec la marque de cahier 36, et se termine au fol. 275, avec la marque finale 37. A première vue, on est tenté d'admettre la disparition de huit feuillets. Or, il n'en est rien. La pièce n°152, à savoir le Panégyrique de Basile de Césarée sur les XL martyrs de Sébastée, commence au dernier feuillet du cahier 35, on peut aisément suivre son texte sans lacune jusqu'au titre 153, fol.270^{v}, ancienne pagination 536. Il s'agit d'un petit frontispice caractéristique d'un changement de jour, pour le cinquième dimanche de carême, avec une lecture de Chrysostome sur le Pharisien et le Publicain, texte publié dans les Sermons à Venise en 1861, p. 53-55, avec un supplément qu'on retrouve dans le ms.993, pièce 219. Cette pièce se termine régulièrement au fol. 272, où commence le titre suivant, également de Chrysostome, sur la phrase "Ozias s'est élevé en son coeur". Elle se termine au complet avant

le texte suivant, situé au premier feuillet du cahier 38.

S'agit-il d'une distraction du relieur? Il aurait inscrit 36 en tête du folio 268, et, distrait, 37 en queue du fol.275? Cette hypothèse est à exclute, parce que, effectivement, dans le déroulement du programme liturgique, on passe du quatrième samedi de Carême au cinquième Dimanche. Il manque donc réellement le programme des lectures du quatrième Dimanche et du cinquième samedi. La lacune existait donc déjà dans son modèle, et même, plus précisément, dans le modèle de son modèle. En effet, on constate que le scribe, lorsqu'il est contraint d'insérer un feuillet, serre les lignes, et use, par exemple dans le cas n°138 au début du cahier 29, de la graphie moderne du yi, qui lui fait gagner beaucoup de place par rapport à l'erkat'agir. Or, dans les pages du cahier 36-37, il n'y aucun effet de blocage dû à une matière trop abondante à insérer dans un cahier défini. Tout porte à croire que le modèle auquel Vardan a recours possède déjà l'anomalie du cahiere 36-37, et que Vardan le reproduit avec ses singularités. Un changement à faire entraîne des déboires dans l'ajustement des cahiers. Normalement, Vardan calque la disposition de son modèle. Mais le modèle qu'il emploie a vraisemblablement, lui, trouvé dans le modèle qu'il transcrivait une lacune, rendue moins perceptible par une coïncidence: si la fin d'une lecture coïncide avec le verso d'un feuillet, et que deux fois un recto débute avec un titre, la lacune ne sera visible qu'à partir d'un passage trop rapide d'une marque de cahier à l'autre. Si Vardan avait trouvé une lacune de ce type dans son modèle, qu'on peut sans doute considérer comme celui de Tchortouanel Mamikonian, il n'aurait sans doute pas fait chevaucner ses textes d'un verso à un recto, rendant la lacune quasi invisible. Ce modèle, qui possédait une lacune de ce type vers 1104, pourrait, lui, être l'exemplaire de Salomon de Makhenots. On ne voit pas sinon pourquoi le manuscrit eût été reproduit dans un format archaïque, muni de ses colophons et titre de 747.

Ceci dit, il importe de constater que les deux numérotations actuelles, une pour les pages et une pour les feuilles, sont toutes les deux fautives. A défaut d'une numérotation

cohérente, nous utilisons la foliotation apparente, plus récente, qui a l'avantage d'avoir tenu compte des bouts de feuilles déchirées, sautées pas la pagination. Inversément, N.Sarkissean lisait encore en 1847 les titres de pages sautées par la foliotation. Il est donc impossible d'attendre une correspondance stricte entre les deux systèmes.

L'analyse des cahiers montre la perte du fol.8 dans le cah.1, du fol.11 (p.19-20) dans le cah.2, du troisième feuillet du cah.5, sans aucune numérotation, du premier fol. du cah.12 qui contenait le titre 43, l'homélie 6 de Proclus de Constantinople sur la Vierge, prononcée vers Noël 430. Dans le cah. 16 a disparu le fol.118 (pag. 231-232), avec le titre et l'enluminure pour le jour de la fête de l'empereur Théodose.

Le fol.254 (p.503) est en réalité le fol.29 (sans pagination), en cinquième position dans le cahier 4. Au cahier 20 a disparu le septième feuillet, entre les actuels fol.148 et 149. Les pages 313-314, qui se trouvaient à Moscou, n'ont pas de foliotation. Au cah.23, il manque une feuille entre les fol.168 et 169, et à la même place au cah.24, entre les pages 348 et 349, il manque le fol.176. Au cahier 27, il manque le deuxième feuillet, entre les fol.196 et 197. Les cahiers 28 et 29 ont chacun dix feuillets, et des traces de blocage de l'écriture. Le cahier 31 n'en a que six, sans lacune et avec signatures. Les pages 489-490 manquent au milieu du cahier 33, entre les fol.247 et 248. Le cah.34 a dû avoir dix feuillets, mais deux ont disparu entre les fol. 253 et 255, ou entre les p.502 et 505. Avec le fol.323, p.643-644, se termine la pagination du tome 1 à la fin du cahier 43. Le début du cahier 44, pages 647-648, se trouvait à Moscou sous la cote 26 du fonds arménien de la Bibliothèque Lénine. Il manque le deuxième et le quatrième feuillet du cahier 44. Le fol.324, page 615, précède 326, page 3. Au cahier 45, il ne manque que le dernier feuillet, mais le désordre est complet: cah.44: p.647, x, fol.325, p.1, x, 324, 326, 327, 335.
cah.45: fol.360, 331, 334, 330, 332, 333, 329, x.
cah.46: fol.336, 337, 338, 328, 339, 340, 341, 342.
Au cah.49, il manque les deux premières et la dernière feuille. Au cahier 50, il manque les pages 91-92 en sixième

position. Au cahier 52, il manque la septième feuille, entre fol.385 et 386. Du fol.449 au fol.450, il y a la grosse lacune de 18 feuillets, cah.61-62. Le cahier 68 n'a que six feuillets, ainsi que le cahier 73. Le dernier feuillet du cahier 70 manque également. Au cahier 75, il manque les deux premiers feuillets, dans la pièce si intéressante sur Héraclius, récemment publiée par M.Abgaryan[8]. Notons enfin qu'à la suture entre les deux tomes, nous négligeons la feuille de garde tardive[9].

Cette restitution de l'ordre original du codex est absolument indispensable si l'on veut utilement entreprendre l'analyse parallèle des collections. Il est extrêmement rare de rencontrer un manuscrit qui n'ait aucun accident de reliure, surtout dans les exemplaires anciens. Ce serait un avantage considérable si, dans le catalogue détaillé du Matenadaran, la remise en place des feuilles, et l'estimation des lacunes, pouvait être réalisées.

Dans l'état où il nous est parvenu, le manuscrit de Mush nous a conservé 340 pièces différentes. Il devait en compter au moins 350 en incluant ce qui a été perdu dans la lacune de la Pentecôte, et son modèle ultime possédait certainement les lectures pour le quatrième dimanche et le cinquième samedi de Carême. Les irrégularités ne manquent pas. La dernière colonne du fol.105^{r} possède un colophon de clôture des lectures de la Nativité et du Carême ainsi libellé: **կատարեցաւ կարգք ընթերցման զիշերային պաշտամանն մեծի ծննդեան եւ յայտնութեանն յիսուսի քրիստոսի ծառք ԿԴ.** "Sont achevées les ordonnances de la grande Nativité et Epiphanie de Jésus-Christ, 64 sermons". Or, il ne manque que quatre feuillets, parfaitement restituables, et le comput est à ce moment seulement de 63. A moins que Vardan ait inclu le titre de l'ouvrage, il y a lieu de penser qu'il copie mécaniquement son modèle, lequel a laissé échapper une pièce, probablement de petite envergure, vraisemblablement la pièce Matenadaran 993.29 de Chrysostome repérable partout ailleurs[10].

Ceci dit, l'état de conservation de la collection dans le manuscrit de Mush, tenu compte de son ancienneté, est exceptionnel. La plupart des collection sont acéphales et

mutilées. Le colophon de Salomon de Makhenots a pu disparaître par exemple, dans le ms.Yer.1525, très similaire. L'ensemble des 340 pièces sont réparties dans la structure festive suivante;

Épiphanie et Nativité sont divisées, après six lectures préliminaires, en huit jours totalisant 63 lectures. Le changement de jour est normalement signalé par un frontispice enluminé, de la largeur d'une des trois colonnes. On a ainsi 2.Pierre et Absalom, 3 lectures. 3. Antoine le Grand, 4 lectures. 4. Théodose et le concile d'Éphèse, 5 lectures. 5. Pénitence (l'arajawor n'est pas mentionné dans le codex de Mush), 2 lectures. 6. Saint Serge, 4 lectures, dont la dernière, sur Serge et Martyrios, est signalée comme traduite en 1158 à partir du syriaque. 7. Hypapante, 10 lectures. 8. S.Athénogène, une lecture. 9. S.Ignace, 2 lectures. 10. S. Polycarpe et Syméon, 3 lectures. 11. Pour les défunts, 27 lectures. 12. Boun Barekendani, 4 lectures. 13. Carême, 3 lectures. 14. La suite des samedi et dimanche de Carême, à raison de 2 à 3 lectures, mais cinq pour le cinquième dimanche, avec la lacune déjà signalée pour le quatrième dimanche et le cinquième samedi. 15. Grégoire l'Illuminateur, 2 lectures. 16. Sixième dimanche: 5 lectures. 17. Samedi de Lazare, 4 lectures. 18. Rameaux, onze lectures, dont une de Zacharie (175) et une d'Ignace vardapet (179). 19. Lundi-saint: 7 lectures dont Zacharie (185). 20. Mardi-saint: 5 lectures dont Zacharie (192). 21. Mercredi-saint: 7 lectures dont Zacharie (199). 22. Jeudi-saint: 5 lectures. 23. Vendredi-saint: 8 lectures. 24. Samedi-saint: 4 lectures dont Zacharie (217). 25. Résurrection: 25 lectures sans distinction de jour au moment de passer au dimanche de Thomas. 26. Ascension: 6 lectures dont la dernière d'Ignatios vardapet, touchant à la grosse lacune de 18 feuillets. La Pentecôte est perdue. 27. Jérémie: 3 lectures. 28. Enfants de Bethleem: une lecture. 29. Constantin: 4 lectures. 30. Zacharie: 4 lectures. 31. Elisée: 2 lectures. 32. Arche: 4 lectures. 33. Vardavar: 6 lectures. 34. Dormition: 4 lectures. 35. Isaïe: 2 lectures. 36. Thomas: 2 lectures. 37. Macchabées: 2 lectures. 38. Jean-

Baptiste: 6 lectures. 39. Eglise et Croix, sans distinction par un titre, 15 lectures dont la dernière de Zacharie (301). 40. Invention de la Croix: 4 lectures. 41. Philippe: 2 lectures. 42. Barthélémy: 2 lectures. 43. André: 2 lectures. 44. David et Jacques: 9 lectures. 45. Stéphane protomartyr, sept lectures. 46. Pierre et Paul: 7 lectures. 47. Jacques et Jean: 5 lectures. 42. Actes de Thècle.

Certains principes se dégagent de cette énumération. Les prophètes et les apôtres ont normalement deux lectures. Le caractère additif des lectures de Zacharie le Catholicos est patent: il arrive toujours en dernière position, sauf pour les Rameaux, qui semblent précisément arrangés en deux séries de cinq, dont il termine le premier groupe. Les textes d'Ignatios sont aussi annexés vers la queue d'une journée.

Il est utile de relire le titre remarquable au premier feuillet:

3a - . Աւգնեա սուրբ Երրորդութիւն: Սկիզբն պատմութեանց սատուածարեալ եւ սրբազանագունդ վարդապետութեանց հոգիացելոց արանց սրբոց հարց եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց հաստիչք զառ ի միմեանց ասացելոց եւ տալեալք զամպարշտութիւնս ամենաղանդ հերձուածողացն. Զայնոսիկ զատուածաբան հայրապետաց զիւրաքանչիւրսն ասացեալ ծառս հոգիախաւս վարդապետութիւնս, զորս ի մի կանոն կարգաղրութիւն ժողովեալ առն Աստուծոյ Սողոմովն Սաքենացւոց ուխտին առաջնորդ ի զաւառին Գեղաքունի, որ յորջորջեցաւ յանուն նախարարին Գեղամա ի թուականին ՃՂԲ:

3b - Եւ պատշաճեալ յաղագս ըստ զրոցն ընթերցուածին զոր ի սրբոյ Յակովբայ եւ ի Կիւրղէ հաստատեցաւ ընդ նմին կարգի եղին, զոր ի սորայ<ո>ց են կարգք եկեղեցականք անուանալով Տաւնական յաղագս սկզբան տարոյն մինչեւ ի կատարումն նորա որ ունի զընթերցումն զիշերային պաշտամանն, զՏերունական տաւնից եւ զյիշատակ սրբոց մարգարէից եւ զառաքելոց եւ մարտիրոսաց եւ հայրապետաց եւ թազաւորաց, յորում արարիչն աւրհնի ցաւիտեանս:

"Début des histoires et armée sacrée des enseignements spirituels des hommes saints, des pères, des évêques et des docteurs. (Ils) s'appuient mutuellement par leurs déclarations et réfutent l'ignominie des hérétiques de toute école.

C'est ce que dit chacun des discours des patriarches théologiens, cet enseignement, parole de l'Esprit, qu' a rassemblé dans l'ordonnance d'un seul canon l'homme de Dieu Salomon, le prieur de la communauté de Makhenots dans le canton de Gelakhouni, qui a été nommé au nom du prince de Gelam en 196. Et l'ayant harmonisé dans l'ordre selon le livre du Lectionnaire qui a été établi par saint Jacques et Cyrille, il l'arrangea dans la même ordonnance, qui chez eux sont les ordonnances ecclésiastiques appelées Tônakan suivant le début de l'année jusqu'à sa fin, qui possède la lecture de l'office vespéral des fêtes despotiques, la commémoraison des saints prophètes, apôtres, martyrs, patriarches et rois en qui le Créateur est béni pour l'éternité".

Le contenu du programme est justifié par le titre: 3 rois: David, Constantin et Théodose; onze martyrs: Enfants de Béthléem, Macchabées, Etienne, Théodoret d'Antioche (142), Athénogène (92), Théodore, les XL martyrs de Sébastée (151), Pierre et Absalom, Grégoire l'Illuminateur, Mamas (242), et Serge. Neuf apôtres: Thomas, André, Matthieu, Pierre, Paul, Philippe, Barthélémy, Jacques, Jean et Thècle. Les autres collections répondent moins clairement à ce choix indiqué dans le titre. En outre, la disposition des samedi de Carême, et le nombre de lecture, montre que les lectures vespérales sont incluses.

On voit aussi que Salomon de Makhenots travaille à partir d'un recueil similaire remontant au cycle de Jérusalem. Les parallèles géorgiens justifient entièrement l'existence avant 747 d'un homéliaire assez différent, dont celui de Salomon garde bien des traces.

Les homéliaires parallèles arméniens.

Bien des singularités du recueil de Mush s'expliquent à partir de divers détails des recueils parallèles, qui ne sont malheureusement pas encore rigoureusement reconstitués. Nous les abordons ici dans l'ordre chronologique, en indiquant pour chacun des seize mss quelque apport caractéristique au vu du répertoire de Mush.

1. Le Parisinus 110, daté de 1194[11] précède de peu celui de Mush. Il possède un titre très court mais intéressant:

Mémoires des lectures dans les lieux saints de Jérusalem[12].
Il reste 599 feuillets de 52 sur 35 cm. Les deux premiers textes sont identiques, puis les feuillets sont hors de leur place[13]. Sur 256 lectures encore conservées, 206 coïncident avec des textes de Mush[14]. Cette proportion de quatre sur cinq se renforce encore si on se rappelle qu'il possède les lectures de la Pentecôte, perdues dans le Yer.7729. 39 textes seulement sont différents du répertoire de Mush. L'écart qui sépare les collection se renforce encore si on observe que le Par.110 ne possède ni des textes de Zacharie, ni d'Ignatios vardapet. Les originalités de ce témoin se limitent à l'introduction de la pièce de Jacques de Saroug pour la résurrection, des Actes de Jean Chrysostome, de l'évangile de Nicodème, et d'autres textes mineurs. La collection se termine par la Dormition de Jean. Il faudrait remettre tous les feuillets en place pour être certain de son agencement.
2. Le ms. Yerevan Matenadaran 948 écrit en 1196 précède également le Tônakan de Mush. D'après le catalogue dactylographié de Ter-Movsessian, nous relevons 64 titres. La motié de ces lectures se retrouvent dans le codex de Mush. La différence provient d'insertations de textes d'Eusèbe d'Alexandrie, d'Ephrem, de Jean de Taron et de Jean Mandakouni. Ce dernier trait est important pour évaluer l'ancienneté des collections plus récentes, qui sont envahies par cette attribution. Elle recouvre en général des oeuvres de Jean Mayragometsi. Inutile de préciser que ce codex est dans un désordre notoire, et qu'il possède des lacunes que nous ne pouvons apprécier par la seule liste des titres.
3. Le ms. Yerevan Matenadaran 3782, du XIIe siècle, contient 121 lectures d'après la liste de Ter-Movsessian. Lui aussi devrait être remis en ordre. Pratiquement tous ses titres se trouvent également dans le Tônakan de Mush. A première vue, il s'agirait plutôt d'un condensé de la collection principale.
4. Le ms. Yerevan Matenadaran 1525 est un recueil de 522 feuilles que nous avons pu contrôler personnellement[15]. Il a

perdu en tête quatre cahiers de dix feuilles, soit quarante feuillets. Très intéressante est la note du fol.88^{v}: կատարեցաւ կարգ ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի համանգամայն ընդ մեծ եւ ընդ փոքր Ծառք ԾՐ. . Le réflexe est tout à fait similaire à celui du Tônakan de Mush. Comme la note se trouve après le texte 33 actuel, on voit que les premiers feuillets contenaient 19 lectures. Le recueil entier, qui en compte aujourd'hui 208, en avait donc 228. Sur les 208 textes qui nous restent entre les mains, 157 se retrouvent dans le Tônakan de Mush, sans compter à nouveau les lacunes comblées pour la Pentecôte et le Carême, et le fait que la collection est mutilée à l'Invention de saint Etienne. La parenté augmente encore si on examine certains cas particuliers. Ainsi la lecture attribuée à Élisée, n°111, dans Mush n°169, est une composition qui joint bout à bout deux textes édités sous le nom de Mambré; la collection est donc bien la même. Remarquable aussi est l'absence de Zacharie. En particulier le Jeudi-saint, on trouve une lecture de Zénobe, n°130, absente du recueil de Mush, mais dont le contenu théologique correspond à la pièce de Zacharie 198. On voit ici comment le discours demeure le même, mais les noms et les attributions varient. La couche ancienne du recueil de Mush possédait certainement, au lieu de Zacharie, le cycle de Mélèce d'Antioche et de Zénobe le prêtre, dont les parallèles géorgiens démontrent qu'il s'agit bien d'un ensemble assez vaste de lectures de la Passion, appartenant effectivement à Mélèce d'Antioche, selon l'attribution conservée, très archaïquement, dans Mush n°199[16]. Un autre détail est de poids pour l'interprétation du Tônakan. La lecture 78 du ms.1525 correspond à Mush n°128: il s'agit de la lettre d'Etienne de Siounie à Germain de Constantinople, nettement hostile à Chalcédoine. Précisément, ce document à reçu des retouches importantes dans le Tônakan de Mush, et on lui a adjoint une compilation de deux lettres de Sahak le Grand, également présentes dans le Girk' Tghtoc'[17]. Cette pièce, qui évidemment ne peut parler de Chalcédoine, était de nature à éviter tout conflit avec les alliés géorgiens dans le Nord-Ouest arménien à la fin du XIIe siècle. C'est précisé-

ment l'introduction des pièces de Sahak le Grand qui a provoqué l'introduction des deux cahiers de 10 feuillets, destinés à permettre au copiste de retrouver le rail de son modèle en continuant de calquer après l'introduction du supplément. Il est évident qu'ici encore, le ms. Yerevan 1525 présente des traits primitifs, oblitérés dans la dernière édition du codex de Mush. Le ms.1525 éclaire celui de Mush également par le fait qu'on y trouve de nombreux extraits de Moïse de Khorène, jamais mentionné dans le parchemin géant[18]. Le ms.1525 ne possède aucune lecture pour les samedis, ce qui paraît moins conforme au colophon de Salomon. Il n'a pratiquement guère de martyrs, en dehors de Théodore et Serge. Lui aussi est probablement résumé d'un recueil plus gros. Il a gardé certains groupes de lectures qui sont probablement tombés dans le recueil de Mush, comme les quatre extraits de l'Histoire Ecclésiastique d'Eusèbe pour Jean de Jérusalem, n°93-96.

5. Le ms.de Paris 116-118, écrit en Crimée en 1307[19] dans une communauté orthodoxe, compte, d'après les titres de Ter-Movsessian, 338 textes sur 935 feuilles. Ce recueil est le premier exemple d'une collection qui éclaire le manuscrit de Mush en aval, moins par la parenté que par le contraste. Une centaine de pièces sont communes aux deux manuscrits. En particulier, les lectures pour les défunts, p.106-113, forment un groupe de dix extraits parfaitement reconnaissables. La structure de l'année se maintient fermement, mais le sanctoral grec est mis à contribution, ce qui a multiplié le nombre des pièces. Le répertoire du Carême intègre une série de sermons de Théophile, disciple de Chrysostome. Le sanctoral arménien est également très complet, avec Thaddée, Moïse de Khorène, les Vardaniens, les Oskiens, les Soukhiens. Au-delà de sainte Thècle en queue de recueil, t.2, fol.253, il reste encore une centaine de pièces. Après les Actes de Basile, le compilateur a inséré 17 homélies attribuées à Ephrem. On voit qu'en 1307, la collection de Salomon de Makhenots ne sert plus que comme un élément pour meubler un ensemble plus vaste, largement appuyé sur la tradition grecque.

6. Le Parisinus 115, du XIIIe ou XIVe siècle[20], ne possède

que 63 pièces dont 47 se retrouvent dans le Tônakan de Mush. Au début, le bloc des lectures de la Noël et de l'Epiphanie a entièrement disparu. Le premier texte acéphale concerne la fête de Pierre et Absalom. Le répertoire de Pâques est également absent. Il n'y a pas d'indication pour les samedi de Carême. Par un réflexe qu'on retrouvera dans d'autres collections, le sanctoral est rejeté après la Pentecôte, y compris les saints du Carême, Serge et Théodore. Le sanctoral est d'ailleurs nettement augmenté. On trouve comme auteur nouveau Ananie vardapet.

7. Le manuscrit Matenadaran 7441, écrit en 1322, compte 139 pièces dont 87 coïncident avec le Tônakan de Mush. Le programme acéphale commence au 8e jour de la Nativité. Les pièces supplémentaires sont Zacharie le Catholicos pour la Vierge également la lettre de Nersès à Grégoire Catholicos, les lectures pour les Anges. Le sanctoral arménien, notamment Thaddée, est bien représenté. Après la fête de la Croix intervient une suite de martyrs grecs Callistrate, Eustathe, Nectaire, Pancrace de Tauromenium, Alexis, Abdalmasih, Cyprien etc.

8. Le manuscrit Matenadaran 4709, écrit en 1344, compte 133 pièces dont 32 seulement coïncident avec le Tônakan. La structure est pourtant restée sensiblement liée à l'année liturgique. De la Nativité à la fête des Sept Dormants, neuf pièces sont identiques. Mais le sanctoral grec intervient massivement dès le titre 13. En outre, pour le Carême, les lectures de Chrysostome ont été repoussées par Jean Mandakouni et Sarkis Shnorhali, dont les oeuvres remplissent le programme presque en entier. Le recueil est mutilé à Pâques. Pour la semaine sainte, il ne donne que les homélies du Catholicos Zacharie.

9. Le Parisinus 120, daté de 1350[21], témoigne d'une nouvelle initiative dans le programme du Tônakan. Il contient 42 titres dans l'année liturgique, suivi de 124 pièces hagiographiques rangées selon l'ordre alphabétique. Ce procédé pallie les inconvénients du calendrier vague, qui souvent entraîne la lecture du saint à des postes inattendus dans l'année. Des recueils de XIIIe siècle exclusivement hagiographiques,

pratiquent déjà cette disposition, comme le manuscrit Matenadaran 1696 et 1222. Malgré ces innovations, 46 textes sont à la fois dans le recueil de Mush et dans celui de Paris. Le début selon l'ordre de l'année, est entièrement présent dans le Tônakan, sauf les Actes de Chrysostome, et le programme de quatre lectures pour Jean II de Jérusalem.

10. Le manuscrit Yerevan Matenadaran 3771, de 1353, ne contient que 91 textes dont une soixantaines se retrouvent dans le Tônakan de Mush. C'est un condensé assez pur qui n'ajoute que saint Georges, les lectures pour les anges, Jean de Jérusalem, une pièce de Jean Mandakouni et une de Jacques de Saroug. Il y a aussi six pièces d'Elisée vardapet et des lecture de Eusèbe d'Alexandrie, absent dans Mush.

11. Le manuscrit Matenadaran 7443, également écrit en 1353, contient seulement 20 pièces communes sur 138. A vrai dire, la collection débute comme un Tônakan, avec toutes les lectures typiques, puis il se développe en un Tônapatčar de type particulièrement archaïque. Il distingue les samedi et les dimanche de Carême.

12. Le manuscrit Matenadaran 995, du XIVe siècle, est très fragmentaire. Il ne compte que 35 pièces dont une dizaine seulement en commun avec le Tônakan de Mush. Il commence avec les Actes de Jean l'Evangéliste, absents dans Mush, sauf pour la Dormition de l'apôtre. Après avoir atteint le bout de l'année à la pièce 17, il retourne à la Pâque avec un programme très éclectique. Les feuillets sont probablement en désordre. L'édifice de l'année a quasi disparu.

13. Avec le manuscrit de Saint-Jacques de Jérusalem n°1, divisé en quatre tomes à cause de son volume, on rencontre la plus grande collection rangée dans l'année liturgique, avec 521 pièces, ou au moins titres mis en évidence[22]. Écrit en 1419, ce quadruple codex recueille autant que possible toutes les pièces hagiographiques et les range selon un programme quotidien. L'utilisation de la collection du type de Mush est patente. Il y a 155 pièces communes. Certains groupes sont tout à fait caractéristiques. Ainsi pour la fête de l'Arche, les quatre lectures sont identiques. L'apôtre Thomas a comme première lecture un extrait du commentaire des Psaumes

attribué à Epiphane. Aussi volumineux soit-il, le recueil de Jérusalem n'a aucune pièce de Jean Mandakouni. Ses suppléments homilétiques proviennent d'Epiphane de Chypre, de Jacques de Saroug. Le sanctoral arménien est massivement représenté. Il insère également des apocryphes comme l'évangile de Nicodème.

14. Le codex Matenadaran 3791 (avant 1453) est un des plus intéressants pour suivre l'évolution ultérieure du répertoire de Mush. Avec 721 feuillets, il contient 156 lectures dont 58 correspondent avec le programme du Tônakan. Les lectures pour la Nativité et l'Epiphanie sont réduites à une seule par jour, et celles de la semaine sainte et de Pâques manquent, sans doute par renvoi à une collection devenue indépendante. La grande innovation est de proposer un texte pour chaque jour du Carême. Il en résulte une augmentation forcée du répertoire. Pour cela, Jean Mandakouni et Sarkis Shnorhali s'ajoutent à Chrysostome, qui occupe la place majoritaire dans le Tônakan. Cette manoeuvre lui a permi de récupérer, par exemple, le discours pour la consolation Mush 125, qui ne se retrouve, à notre connaissance, que dans le Matenadaran 3791, fol.330^{r}, pièce 72. En outre, après le Vardavar, mais en omettant la Pentecôte, ce codex rejette également la partie hagiographique à la fin, en commençant par Ignace d'Antioche. Des pièces 136 à 156, sur les 20 pièces ainsi reléguées en queue de programme, 16 sont présentes à diverses dates de l'homéliaire de Mush. Les autres modestes amplifications touchent les Rhipsimiennes, Thaddée, les Actes de Jean l'évangéliste et ceux de Basile. La transformation s'est donc faite sur un type assez pur, voisin du programme de Mush. Elle explique la raison de l'envahissement ultérieur des collections avec les oeuvres de Mandakouni et Sarkis Shnorhali. Le catholicos Zacharie figure également pour la fête de Noël.

15. Le manuscrit Matenadaran 993 possède, sur un total de 445 lectures disposées dans l'ordre de l'année liturgique, 200 lectures environ communes avec celles de Mush. Le programme du Carême y est envahi par Mandakouni et Shnorhali au détriment de Chrysostome, dans bien des cas. Cet homéliaire

remarquable est moins éloigné de Jérusalem que son parent de Mush. On n'y trouve pas les lectures de Mélèce d'Antioche et Zénobe le prêtre, qui proviennent d'un répertoire antiochéen. Par contre, il recèle une pièce de Jean de Jérusalem, et probablement plusieurs autres camouflées en chrysostomica. La pièce de Jean de Jérusalem était certainement à l'origine une lecture pour la Pentecôte, située maintenant dans le sillage de la fête des Innocents, après les lectures de Jérémie. Aucun recueil n'illustre mieux comment les innombrables lectures pour le sanctoral arménien ont été glissées au milieu des séries de lectures propres au codex de Mush. La parenté des deux collections s'expliquerait mieux par une dépendance commune vis-à-vis d'une collection hiérosolymitaine.

16. Nous citerons comme dernier parallèle un codex de 1637, le ms. de Venise 202 selon le catalogue[23]. Quelque récent qu'il soit, il est remarquable par le parallélisme de son programme. Sur 250 textes, près de 200 se retrouvent dans le Tônakan, soit une proportion de quatre textes sur cinq. Cette parenté est d'autant plus significative que ce recueil, comme le Par.120 et 115 et le codex Matenadaran 3791, rejette à la fin le sanctoral, et l'augmente d'une série de saints grecs. Dans le cycle annuel, quasi toutes les pièces de Mush sont présentes, en dehors de quelques noms supplémentaires: Ignatios vardapet plus souvent employé, Ananie et Théophile. Pour combler la lacune de la Pentacôte dans le codex de Mush, le ms.202 de Venise, avec une douzaine de lectures, consitue le substitut le plus probable. Il n'y a aucune lecture pour les apôtres dans le codex de Venise.

L'originalité du Tônakan de Salomon de Makhenots.

Ce long détour par les collections parallèles mettent en lumière la simplicité et l'équilibre de répertoire du Tônakan de Mush. Le choix des auteurs s'opère naturellement à partir d'attributions déjà souvent pseudépigraphes au VIIIe siècle. Il n'empêche que la volonté de composer un tout harmonieux apparaît encore dans la répartition. En outre,

bien des pièces gardent une parenté étroite avec le programme du vieil homéliaire géorgien, caractéristique de la période de Zénon à Justinien. Enfin, le sanctoral très réduit rend les choix de l'auteur significatifs, en particulier ceux d'Athénogène et de Barthélémy. Tous ces éléments convergent vers la réalité de la collection de Salomon de Makhenots, qui, selon sa propre expression, était vaste comme la mer.

Comme il est naturel, Jean Chrysostome se taille la part du lion: 73 pièces lui sont attribuées, dont 30 du Commentaire de l'évangile de Matthieu. Inutile d'ajouter qu'en dehors de ce commentaire authentique, il y a de nombreux pseudo-chrysostomica. Vient ensuite Epiphane de Chypre avec seize extraits, la plupart du commentaire des Psaumes. B.Outtier a montré qu'il s'agit en réalité du commentaire des Psaumes de Théodoret, camouflé et sauvé sous le nom d'Epiphane[24]. Significatif est le fait qu'aucune autre collection homilétique n'a recueilli autant de pièces de cet ouvrage. Viennent ensuite avec 14 lectures saint Cyrille de Jérusalem, en général dans des extraits des Catéchèses, et Ephrem, dont le nom recouvre bien des oeuvres diverses. Eusèbe de Césarée, dans des extraits de l'Histoire Ecclésiastique, reparaît 13 fois. Dix lectures sont attribuées à Basile de Césarée. Grégoire de Nazianze le Théologien est utilisé neuf fois. Grégoire de Nysse 8 fois. Grégoire de Néocésarée ou le Thaumaturge également 8 fois, avec Sévérien de Gabala. Huit aussi vont à Grégoire l'Illuminateur, extraitsde la Vardapetoutiun d'Agathange, souvent placés comme premier extrait d'une grande fête. Aucun recueil, à ma connaissance, n'a recueilli autant de pièces de Sévérien, il est vrai parfois ici sous le nom de Sévère le prêtre. On peut considérer les sept pièces de Zacharie le Catholicos comme des substituts à Mélèce d'Antioche et Zénobe le prêtre, qui n'ont plus que trois pièces dans le recueil. Cyrille d'Alexandrie et Athanase d'Alexandrie ont chacun six pièces. Antipater ou Hippolyte de Bostra et Denys l'Aréopagite ont chacun quatre pièces. Manifestement, Salomon utilisait un recueil des petites lettres de Denys d'Athènes qu'on ne retrouve nulle part en si grand nombre dans un codex. Elisée

vardapet est également utilisé quatre fois, mais il recouvre une fois une homélie connue généralement sous le nom de Mambré. Proclus est utilisé trois fois. La perte des lectures de la Pentecôte n'est pas de nature a modifier beaucoup le tableau.

Quand on compare les pièces de Chrysostome avec celles des autres recueils, comme le Matenadaran 993, 1525 ou le ms.Venise 202, on voit que, en général, les textes de Mush sont plus longs: le meilleur exemple en est la pièce Mush 194. A première vue, c'est le même texte que 993, n°257 ou Venise 202, n°136. Mais le nombre des feuillets est trop élevé. Vérification faite, on trouve que le commentaire de Matthieu intègre plus de deux homélies du modèle grec, PG 58, 727,4 à 739. Naturellement, à cause de l'augmentation du nombre des pièces insérées, et par suite de l'impossibilité matérielle d'augmenter encore le volume, les pièces précédentes ont tendance à être abrégées. La pièce attribuée à Basile de Césarée, du commentaire de Luc, Mush n°82, est deux fois plus courte dans le ms.993, n°100. La pièce Mush n°326, d'Athanase sur Etienne protomartyr, dépasse en longueur son homologue 993, n°404. L'extrait du commentaire de l'evangile de Jean par Chrysostome Mush n°335 pour la fête de Jacques et Jean est également le double de son parallèle 993.421. La forme longue des textes est évidemment primitive.

Il y a une série de traces de l'utilisation du type d'homéliaire grec diffusé sous l'empereur Zénon. La pièce de Proclus Mush n°43, dont le titre s'est perdu dans la lacune du premier feuillet du cahier 12, est le célèbre discours sur la Vierge prononcé par l'évêque de Cyzique en présence de Nestorius. La diffusion de la pièce grecque est considérable. Il en existe cependant une forme, avec une série de variantes textuelles, au début du Vat.grec 1431, qu'E.Schwartz a soumis à un examin minutieux. Il en conclut que le manuscrit entier est une collection Zénonienne, d'ailleurs terminée par l'Hénotique de 482. Or, les version latines anciennes, et la version géorgienne ancienne, possède exactement les variantes caractéristiques, et parfois théologiques, de cet unique texte grec[25]. La version arménienne

également reproduit les variantes caractéristiques du manuscrit que Schwartz a distingué par la lettre R dans son édition critique du panégyrique. Au même courant appartiennent toutes les homélies mariales attribuées au Thaumaturge, dont le culte avait été remis en honneur sous Zénon comme symbole de la théologie hénotique[26]. Ses débris se retrouvent en tête des collections grecques, surtout dans les manuscrits aujourd'hui conservés en Sicile. En particulier la pièce mariale BHG 1077n, traduite en géorgien au complet dans le recueil daté de 864. Elle figure au n°46 dans l'homéliaire de Mush avec la spécification: écrit avec les lettres de l'alphabet. La moitié seulement de l'homélie grecque a échappé au naufrage des textes diffusés sous Zénon. Par contre les lettres sont au complet dans les traductions indépendantes l'une de l'autre, en arménien et en géorgien[27]. A la même origine doit revenir le répertoire sur la Passion, de Zénobe le prêtre, qui figure en géorgien encore sous le nom de Mélèce. L'ensemble forme un cycle complet perdu en grec, et qui a influencé les homélies non métriques de Jácques de Saroug sur le même sujet.

Relation polémique avec l'homéliaire géorgien, la lettre de Grégoire Ardzrouni sur la fête de la Présentation au temple, le Tearnendaraj, est le seul document a désigner et dater la lettre de l'empereur Justinien, anvoyée à l'Eglise de Jérusalem en 365 à propos des fêtes de Noël et de l'Epiphanie[28]. La réaction à ce point sensible est très forte dans l'homéliaire de Mush: nous ne connaissons pas d'autre collection, aussi volumineuse soit-elle, consacrant dix lectures à cette fête.

Une autre lecture, ou trois lectures, sont également liées à cette fête: on sait que Stéphane Orbeliani, dans son Histoire de Siounie, signale que l'apôtre Barthélémy vint bâtir une église de la Vierge, et plus précisément de la Tearnendaraj[29]. Or, l'apôtre Barthélémy est fort représenté dans l'homéliaire, non seulement par deux documents classiques que l'on retrouve partout, à savoir, les pièces N°308 et 309, la Passion et l'invention des reliques, mais aussi par la dernière lecture de la Dormition n°274, qui est un document

beaucoup plus rare dans les homéliaires. Il s'agit de la réponse envoyée par le sage rhéteur Moïse de Khorène à Sahak Ardzrouni, l'éponyme de la maison royale du Vaspourakan, sur l'origine de Hogeac' Vank', lieu d'apostolat de Barthélémy, où ce dernier bâtit une église de la Vierge au bord du Tigre et du rocher de Kangouar, et y déposa l'icône de la Vierge Marie, qu'il avait reçue des apôtres juste après la Dormition. Cette légende prévoit la mort d'Atom, fils de Sennecherim, advenue en 1080[30]. Il est donc hautement probable, au vu de la pureté du programme de l'homéliaire de Mush, qu'il y a au vers cette époque une copie de l'homéliaire, laquelle est passée dans le Nord-Ouest pour servir de modèle à Tchortouanel Mamikonian. Il ne faudrait même pas exclure que le prince Mamikonien soit descendu recueillir un précieux monument de la tradition sud-arménienne en faisant copier l'ouvrage sur place. Quant aux deux autres pièces touchant saint Barthélémy, elles peuvent être postulées avant l'histoire de Jean Draskhanakertsi, qui jauge l'importance du siège apostolique arménien en plaçant Barthélémy avant Thadée, et qui suppose les reliques de ce dernier déjà en Arménie. Si l'on songe au fait que Salomon de Makhenots a vécu dans la sphère de l'autorité des Rshtunis, qui voyaient se créer dans le Nord un blason Bagratide appuyé sur Thadée[31], préalablement transformé en un des XII apôtres, on verra que la légende de Barthélémy répond pleinement à une justification de même niveau dans le sud. Il ne nous paraît pas impossible du tout qu'à l'époque de Salomon de Mekhenots, entre 701 et 747, on réponde à la chronique franchement chalcédonienne, dont le texte ne nous reste plus qu'en grec, et à laquelle Jean Draskhanakertsi a eu accès. Celle-ci vers 700, louait Théodosiopolis d'avoir possédé, à l'origine, une église bâtie par l'apôtre Barthélémy[32].

Il est extrêmement surprenant de constater qu'il n'y a que deux lectures tirées d'Agathange, pour la fête de Grégoire l'Illuminateur, n°159-160, le cinquième samedi de Carême. Moïse de Khorène, sauf dans cette lettre du XIe siècle, n'est utilisé nulle part. Thadée, comme l'un des LXX disciples, n'intervient que par un extrait de Laboubna pour

la première invention de la Croix, au n°302.

Quand on lit la manière dont l'homme de Dieu, Salomon de Makhenots, est nommé dans les colophons, on peut penser que le catholicos Zacharie lui-même, au IXe siècle, n'y a pas été étranger. Il est difficile de penser que Salomon lui-même se soit présenté à la troisième personne. C'est pourquoi il nous semble qu'il faut distinguer au moins trois copies entre l'original de Salomon et le codex de Mush, copié en 1200. L'une peut dater d'une époque où la vénération pour Salomon de Makhenots était encore assez vicante, la suivante doit avoir été exécutée dans le Vaspurakan aux environs de 1080. Il se pourrait qu'elle ait été le fait de Tchortouanel, descendu lui-même dans le Vaspourakan, et y ajoutant la légende de Hogeac' Vank'. Au cas contraire, le transport d'un exemplaire archaïsant dans le Nord a pu susciter l'admiratic. et l'imitation, jusqu'au moment où Astouatsatour de Baberd décide de s'en procurer également une copie tout aussi archaïsante.

Ces intermédiaires ne doivent pas occulter le fait que des archaïsmes beaucoup plus anciens peuvent avoir été véhiculé par ces collections. Le point de vue du calendrier permettrait, malgré son coefficient d'hypothèse, de faire des constatations curieuses: Athénogène, saint du 17 juillet, dont les reliques transportées dans le Taron par Grégoire l'Illuminateur expliquent la présence dans l'homéliaire au n°92, n'avait apparemment aucune raison de se voir placé après la fête de la Présentation, doit après le 14 février. Un écart de cinq mois selon le calendrier vague ramène à la fin du Ve siècle la fête d'Athénogène en février. Le codex Matenadaran 993 le place correctement entre le Vardavar et la fête des Macchabées. Singulière également est la donnée du même codex 993, où le premier dimanche de Hori est placé entre le 7 avril (annonciation) et l'Ascension, le dimanche de Thomas précédant le 7 avril. La combinaison d'une Pâque au 30 mars rend la chose possible seulement en 484. Nous ne signalons ces spéculations que pour indiquer que nous n'estimons pas avoir épuisé un sujet dont nous voudrions signaler certaines virtualités encore peu exploitées.

Il nous aura suffi ici de tenter de démontrer, s'il était nécessaire, l'intérêt historique et philologique des Tônakans, qui forment une chaîne ininterrompue d'intermédiaires entre les premiers traducteurs et les initiatives de toutes les époques.

NOTES

[1] Artashès MATEVOSSIAN, Ե՞րբ եւ որտե՞ղ է գրվել Մշո Տօնական-Ճառընտիրը, in Բանբեր Մատենադարանի 9(1969), p.137-162.

[2] Le manuscrit de Nerses Sarkissean a été décrit assez en détail par B.SARKISSEAN, Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց, t.2 (Venise 1924), col.437-478.

[3] Ibid., col.470-475, avec de petites lacunes dues à des impossibilités de vérifications. Par KAREKIN I Catholicos, Ցիշատակարանք ձեռագրաց, t.1 (Antelias 1951), col.707-719; et par Sahak A. MOURADIAN et Nazareth B.MARDIROSSIAN, Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս.Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի եւ շրջակացից Jerusalem 1967, p.1-6. Il existe une quatrième lecture du colophon dans le catalogue dactylographié de Mesrop Ter Movsessian, conservé aujourd'hui au Matenadaran sous la cote 133- -20.

[4] A.MATEVOSSIAN, art.cit., p.151-160.

[5] B.SARKISSEAN, op.cit., col.476.

[6] A.MATEVOSSIAN, op.cit., p.741; KAREKIN, op.cit., p.722-723.

[7] Il s'agit du ms.229 du Catalogue de B.SARKISSEAN, décrit col.477-482. Les pièces de grand format, à savoir l'homélie mariale d'Hésychius de Jérusalem, ne peut pas être insérée dans le recueil de Mush.

[8] G.V.ABGARYAN, Ցամուէլիւն Սեբէոսի, Yerevan 1979, p.429-431.

[9] Celle-ci portait une pagination qui fait double emploi avec le feuillet retrouver à Moscou: 647-648.

[10] Nous citons le ms.Matenadaran selon la numérotation de 445 pièces présentée dans Le manuscrit Erévan 993. Inventaire des pièces dans Revue des Etudes Arméniennes, t.12(1977), p.123-167.

[11] Cf. F.MACLER, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens, Paris 1908, p.48-54. Notre analyse ne se base pas sur ce catalogue, mais sur l'indications des pièces avec un bout d'incipit dans le catalogue dactylographié

de Ter-Movsessian. On sait que Macler a l'habitude de ne pas citer deux fois la même pièces, qu'il ne permet pas d'identifier par le titre seulement, rendu en français.

[12] J.MUYLDERMANS, Note sur le Parisinus arménien 110, dans Revue des Etudes Arméniennes, N.S.1(1964), p.101-120, et spécialement p.101.

[13] La remise en place du premier cahier n'est encore que très schématique. Il faudrait revoir la structure de tous les cahiers. La lecture de Nana risque d'être pour la résurrection. Cf. J.MUYLDERMANS, art.cit., p.102-104.

[14] Dans les chiffres ainsi allégués, on évitera l'utilisation des données de manière trop précise. La manière de diviser les textes varie beaucoup. La correspondance 206/256 indique donc un ordre de grandeur sûrement valable, qu'une analyse rigoureuse, menée comme pour les ms.993 et 7729, permettra seule de préciser exactement.

[15] Après avoir pris note de tous ses titres, et de leur agencement, nous avons reçu le microfilm, grâce à l'obligeance de M.Khatchikian.

[16] Cf. notre étude Les plus anciens homéliaires géorgiens, Louvain-la-Neuve, 1975, que nous avons pu, pour le cas de Mélèce, compléter solidement. Voir p.309-312. Les textes de Zénobe le prêtre pour la semaine sainte sont des formes arméniennes des textes de Mélèce en géorgien.

[17] La lecture 129 amalgame deux lettres de Sahak, avec des suppléments originaux, celle qui représente la réponse de Sahak et Mesrop à Proclus de Constantinople (Girk' Tghtots p.9-13) et la Lettre aux Orientaux, ibid., p.48-51.

[18] Il y a une exception pour la lecture 274, qui est une sorte de Pseudo-pseudo Moïse, "rhéteur sage".

[19] Cf. F.MACLER, tom.cit., p.57-61, que nous n'utilisons pas, nous référant à la liste de Ter-Movsessian.

[20] F.MACLER, op.cit., p.56-57.

[21] F.MACLER, op.cit., p.62-63, n'en a même pas détaillé le

programme des lectures.

22 Bishop Norayr BOGHARIAN, Grand Catalogue of St.James Manuscripts, vol.1(Jerusalem 1966), p.1-42. Il semble que souvent, pour ne pas laisser l'impression désagréable d'une grande quantité de pages sans titres, certaines pièces plus longues ont simplement enluminé une division artificielle du texte.

23 Basile SARKISSEAN, op.cit., col.67-114.

24 B.OUTTIER, La version arménienne du commentaire des Psaumes de Théodoret. Premier bilan. in Revue des Etudes Arméniennes, t.12 (1977), p.169-180.

25 M.van ESBROECK, Les plus anciens homéliaires géorgiens, p.292-296.

26 Nous ne trouvons plus le temps d'une publication complète de la démonstration esquissée déjà dans Témoignages littéraires sur les sépultures de saint Grégoire l'Illuminateur, dans Analecta Bollandiana, t.89(1971), p.415-416.

27 Sur le dossier considérable de cette homélie, voir Les plus anciens homéliaires géorgiens, Louvain-la-Nauve 1975, p. 121-122.

28 Cf. M.van ESBROECK, Barsabée de Jérusalem. Sur le Christ et les Eglises, in Patrologia Orientalis, t.41(1982), p.164-167.

29 Cf. M.BROSSET, Histoire de la Siounie, par Stéphannos Orbeliani, Saint-Petersbourg 1864, p.12.

30 Cf. Bibliotheca Hagiographica Orientalis, Bruxelles, 1910, n°662.

31 M.van ESBROECK, Le résumé syriaque de l'Agathange, par.2, in Analecta Bollandiana, t.95(1977), p.293. Il s'agit certainement du type d'Agathange utilisé par Moïse de Khorène.

32 G.GARITTE, La Narratio de Rebus Armeniae, Louvain 1952, p.26-27 et 65-69.

R.W. THOMSON (Cambridge, USA)

THE TEXT OF THE ARMENIAN VERSION OF PSEUDO-DIONYSIUS THE AREOPAGITE

Few authors have had such a widespread influence on Christian thought in East and West as the author of the collection of writings ascribed to "Dionysius the Areopagite." And few authors have so successfully concealed their identity for so many centuries. "Dionysius" claims to have been converted by Saint Paul in Athens; his writings, therefore, would carry the authority of association with the earliest teachers of the church. Yet they do not appear in public light until the beginning of the sixth century. But if the date of composition of these texts is generally agreed to be the turn of the fifth and sixth centuries, there is still no agreement on the identity of the author of the Pseudo-Dionysian corpus.[1]

The problem of authorship is not my concern here. Rather I wish to emphasize the great influence that these texts had on Christian thinkers, not merely in the Greek speaking world where they were originally composed, but also in the Latin West and the non-Greek East. The first translation into a different language was that into Syriac by Sergius of Reshaina (d. 536).[2] Phocas revised this at the turn of the seventh and eighth centuries and added scholia. The first translation into Latin was made circa 832 by Hilduin, abbot of Saint Denis, from a Greek manuscript sent by the emperor Michael in Constantinople to king Louis.[3]

The fame of Dionysius reached Armenia too. He is frequently named as an authoritative theologian, and actual quotations from his writings first appear in the Knik' Hawatoy (Seal of Faith) - a catena associated with Komitas, Catholicos from 615 to 618.[4] But not until the early eighth century was a full rendering of the corpus made into Armenian. This was the work of the noted scholar Stephen, later bishop of the province of Siunik', who visited Constantinople in the second decade of the eighth century.

Colophons of the thirteenth century, echoed by historians of later date, note that Stephen was assisted in his work by a consul, David.[5] Unfortunately, they do not inform us whether Stephen also translated the scholia which appear in many of the earliest surviving Armenian manuscripts. Quotations from Stephen's rendering are to be found in many Armenian writers, and the first original Armenian commentary was written in the tenth century by Hamam (who is also famous for his commentary on the Armenian version of the Grammar of Dionysius Thrax).[6] In the thirteenth century Esayi Nch'etsi composed scholia on the text of Dionysius,[7] while David and Jacob wrote a joint commentary.[8] But the translation by Stephen of Siunik' remained a text difficult to understand. This prompted a second rendering by Stephen of Poland (Step'anos Lehatsi) in the seventeenth century, in which he used a Latin version to help elucidate obscurities in the first translation.[9]

These obscurities are of three types. First of all there are the complexity of style and difficulty of thought of "Dionysius," who deals with mystical contemplation of the spiritual realities leading to union with God.[10] In the second place, the Greek texts available to Stephen in Constantinople were themselves full of textual corruptions. The Greek manuscript tradition of the Dionysian corpus falls into two main groups: one is closer to the original text, but full of grammatical errors. The oldest surviving example of this group is Parisinus 437, the gift of the emperor Michael II to king Louis the Pious, noted above. But in the tenth century a more careful text was produced by the Byzantine scribes, less close to the original of Dionysius, but more faithful to the rules of Greek grammar and orthography.[11]

To these problems, which already faced Stephen, should be added confusions or mistakes made by the collaborators in the first Armenian rendering. They were striving for a close, indeed very literal, translation. So faults of grammar or orthography were often not corrected before being transposed into Armenian. But Stephen did introduce some new errors by misunderstanding certain words or phrases. However, before discussing these kinds of obscurities in the Armenian text, we should first give a brief description of the style of the translation as a whole.

Stephen's rendering of the Pseudo-Dionysian corpus belongs to the category of Armenian translations known as "Hellenising." That is, the translator strives to keep as close as possible to the original Greek, at the expense of normal Armenian usage, by following the word order and by rendering compound words by newly fabricated Armenian compounds. Such a style was not that of the first circles of translators, disciples of Mashtots the inventor of the Armenian alphabet who died in 439. The Armenian bible, for example, is quite remarkable for its felicity of language combined with a sensitive appreciation of the nuances of the text translated. But these "Hellenising" translations became common when Armenians began to render into their own language the technical texts used in the universities which they frequented in the Eastern Mediterranean. A new style was introduced for works of grammar and logic, mathematics or astronomy. And this method was also applied to texts of a philosophical or theological nature.[12]

Although such translations may be classified according to the degree of literalness they evince, their precise dating in absolute terms is less easy to determine. Four groups are usually distinguished among these Hellenising translations. That of Dionysius falls into the last group, with numerous other translations of the seventh and early eighth centuries - including renderings by, or ascribed to, Stephen of Siunik'.[13] Colophons explicitly ascribe the translations of Gregory of Nyssa's On the Formation of Man and Cyril of Alexandria's Scholia to Stephen and David in Constantinople. The rendering of five short works of Athanasius of Alexandria is also ascribed to Stephen in colophons. Furthermore, on the basis of similarity of style the editors of the Armenian translations of Nemesius' On the Nature of Man and George of Pisidia's Hexaemeron credit these to Stephen as well.

Nonetheless, the rendering of Dionysius is the most extreme of all these in its literalness. To some of its most notable features we should now turn.

a. The attachment of demonstrative suffixes to a qualifying adjective, not to the noun. This is a very common feature:

H.H. I 1. ὁ ἱερος λόγος : սրբազանն բան

το πατρικον φῶς : զհայրականն լոյս

H.H. I 2. τῶν οὐρανίων νόων ; յերկնայնոցն իմացութեանց.

One does find a similar practice in the translation of Nemesius: but it is not the standard rule it has become for the Armenian of Dionysius.

b. The disagreement of adjective and noun. Sometimes this reflects too literal a rendering, e.g.:

E.H. II 5. τῆς ἐνθέου ζωῆς : աստուածայնոյն կենաց

Such examples are not unique to the Armenian Dionysius. But there is a surprisingly large number of renderings like

H.H. VII 2. τῶν θεουργικῶν φώτων : աստուածգործականին լուսոց

One might suspect variants in the Greek were there not so many examples.

c. Comparative adjectives are rendered regularly by a compound in -(ա) զոյն, or by եւս :

H.H. II 3. τιμιωτέρας : պատուականագոյնսն
σεμνοτέρων : պարկեշտագոյն եւս

But superlatives are not rendered:

H.H. I 2. ἱερότατος : աստուածային

H.H. I 3. ὁσιότατος : սուրբ

d. The use of իւր as an emphatic pronoun instead of ինքն:

H.H. VII 3. αὐτὸν Ἰησοῦν : իւր Յիսուսի

e. The use of declined participles in genitive absolute constructions:

H.H. IV 1. τῆς ἱεραρχίας...ὁρισθείσης : քահանայ-
պետութեանն այսորիկ... սահմանեցելոյ

But this peculiarity, untypical of classical Armenian, does have parallels in original Armenian compositions.[14]

The compound nouns based on Greek technical terms that were used by the translators of the Hellenising school have received much attention. There are no surprises in the rendering of Pseudo-Dionysius, but we can note the following points.

There are numerous compounds which present no problem and which can easily be transposed back into Greek:

ἀγαθοδότως : քարեարարչէս
ἱεραρχία : քահանայապետութիւն
ἱεροθεσία : սրբազնադրութիւն
πρόοδος : յառաջ մանապարհ
ὑπεράρχιος : գերիշխանական

Stephen was not so slavish as always to render the same Greek stem by the same Armenian stem, witness ἱερο -, or ἀρχι -, in the above examples. This is even clearer with the important term ἀναγωγή and parallel forms:

H.H. I 3. ἀναγωγή: իմաստալի տեսութիւն

H.H. I 2. ἀναγωγική : վերածական

H.H. I 2. ἀναγωγικῶς : վերածապէս

H.H. VII 1. ἀναγωγικῶς : համարձակաբար

On occasion the forms are complicated:

H.H. IV 1. ἐποπτευτέον : ի-վեր-հայելի

H.H. II 4. ἀμετάβολος : ան-ի-բաց-դնելի

But sometimes they are misleading:

H.H. I 3. ὑπερουράνιος : երկնային is straightforward; but H.H. I 3. ὑπερκόσμιος (celestial): գերաշարդ and H.H. IX 2. περικόσμιος (concerning this world): շարդարուն But such confusing forms are not unique to the Armenian Dionysius. The rendering of George of Pisidia offers similar examples.[15]

There are certain oddities in the Armenian of Dionysius, however, which must be attributed to confusions of spelling in the Greek, notably the rendering of the vowel /ι/ which was confused with the diphthong /ει/. It is extremely common to find plurals in the Armenian for singular nouns of the type τάξις , ἀνάρρησις , and so on. The equivalent forms կարգք, վերասացութիւնք are not indicative of variants in the Greek or of ignorance on the part of Stephen. Rather, they indicate that the Greek text used by Stephen had numerous faults of orthography, and that the translator kept strictly to the letter of the text before him.

A similar problem arises with the vowel /η/ which was pronounced the same as the vowels /ι/ or /υ/. Thus at E.H. VII 1.2 χριστοειδῆ is rendered զքաղցրատեսակ . One must suppose that Stephen's Greek exemplar read * χρηστοειδῆ, for the adjective χρηστός is regularly translated by . But when we read at H.H. II 2 յերկոցունց կողմանց (from two sides) for ὄντως (indeed), we know that Stephen read - or perhaps confused - δη with δυ . Likewise, at H.H. III 2 διειδέστατα (transparent) is rendered by երկատեսակս (of two kinds), where the /ι / of the first syllable has been confused with /υ /.

In addition to confusions of vowels, the Greek exemplar

used by Stephen did not indicate breathings; or if it did, they were often wrong. So, for example, the letter η can render:

the feminine definite article ἡ
the particle "or" ἤ
the relative pronoun, feminine nominative ἥ
the same in the dative ᾗ

Confusions between the first two is extremely common. So one finds the particle կամ (or) very frequently in place of the demonstrative suffix, and less frequently in place of the relative pronoun. Perhaps the strangest confusion of this type is at E.H. I 3. ἡ γνῶσις τῶν ὄντων ᾗ ὄντα ἐστίν becomes գիտութիւն էիցս կամ զոլն է . Likewise one finds for ἥ (read as ᾗ); or the nominative and dative endings are confused, as at E.H. III 7. ἡ φωνή : or H.H. VII 3. αὐτῇ : ինքն.

It was a problem of breathings which led to the frequent mistranslation of ἐξῆς ("immediately" on occasion correctly as զնոյն հետայն) as if the Greek were ἐξ ἧς.

It is, of course, a possibility that the actual Greek text used by Stephen did not actually have such mis-spellings, but that Stephen's collaborator David read out the text in Greek. The ambiguities of pronunciation thus led Stephen astray on occasion, just as they led Greek scribes astray.

On the other hand, the wrong division of words is to be attributed to someone reading a text rather than hearing it spoken. We have already noted ἐξῆς rendered as ἐξ ἧς. Another example is H.H. II 3 where ἄλλως (otherwise) is rendered as այլ որպէս . Stephen obviously thought that the word was ἀλλ'ὡς . And at D.N. VII 2 ἠλογῆμενος (out of one's senses) becomes կամ բանիւ , where the first letter is separated and translated as "or".

But on occasion the wrong division can lead to comic results. The term θιασώτης appears frequently in Pseudo-Dionysius with the meaning of "member of the hierarchy, disciple, member of a religious group" - a term with a long history in Christian thought and an even longer history in pagan Greek religion. The accusative plural is θιασώτας , which Stephen persistently divided into two words: θιας - ωτας , and rendered as զածայինն ականջս or ածային ականջսն (divine ears). Here we have a wrong word division, a confusion of /ει/ for /ι/

(perhaps already in the Greek), and an actual mistake; for ωτας is not the accusative plural of οὖς (ear), but the form should be ὦτα. Another confusion of θια with θεια occurs at D.N. I 8, where ὀπίσθια (hind parts) is rendered յետոյս աստուածայինս (rear divine things).

Such actual mistakes on the part of Stephen are not uncommon. Οἷον (so) in introducing a sentence, is frequently rendered by որպէս (as). At H.H. II 4 ὁηλοῦν (namely) is translated as if it were an infinitive, յայտնել. At H.H. XV 2 εἰδότες (knowing) becomes տեսեալ (seeing), a confusion with the participle ἰδοντες. At H.H. II 5 ἀπορουμένην (attacking) becomes արկածեալ (in doubt), where ἀπορούω and ἀπορέω are confused. Conversely, at H.H. VII 3 διαπορούσας (in doubt) becomes արեալ, where the verbs διαπορέω and διαπορεύω have been confused. These confusions seem to be Stephen's, because there are no attested variants in the Greek. On the other hand, similarity of pronunciation led to αἱρεθείσης (chosen) at H.H. IV 4 being rendered ասացեալոց (said), as if the Greek was derived from the aorist passive of the verb ἐρῶ. And at D.N. IV 4 ἐνίων (some) is rendered անուանեցան (famous), Stephen understanding some form derived from the stem αἰνέω (to praise).

If these idiosyncratic readings of the Armenian may be explained as misinterpretations or too literal renderings of the Greek, other variations from the printed Greek text are to be ascribed to the particular readings of the manuscript (or manuscripts) used by Stephen. Thus at H.H. I 2 ἐνοότητος is translated as միութիւն. This is one of the rare occasions where the Armenian and Syriac agree, and it is significant that only one Greek manuscript (Parisinus 437, the gift mentioned above of Michael to king Louis) - the M of Heil's edition[16] - has a similar reading. So we have clear evidence of a Constantinopolitan text agreeing with Stephen's exemplar. Closely related to M is Vallicellianus 69 of the 9th-10th centuries (the Va of Heil), which contains the scholia attributed to Maximos.[17] These two manuscripts are often opposed to all other witnesses of the Greek tradition, so agreements with the Armenian are significant. Thus, to give a few examples:

H.H. II 2. ἀποκλιθέντα : կոչմանս, as ἀποκλεισθέντα MVa

H.H. II 5. τῶν ἀτελέστων καί , an omission to Armenian and MVa

H.H. II 5. ἱεραρχικῆς : քահանայական , as ἱερατικῆς MVa

H.H. IV 2. a reordering common to Armenian and MVa

H.H. IV 4. αἰτία : էութեամբ , as οὐσίᾳ MVa

H.H. IV 5. τάγματα: իրաց , as πράγματα MVa

H.H. XIII 3. θέσει δέ : աստուածակարար , as το θεοειδῶς MVa

H.H. XIII 4. ἱερός : իմանալի , as νοερός MVa

H.H. XV 8. καὶ τὴν μὲν λέοντος μορφήν : λέοντα գձ with MVa.

On the other hand, numerous readings of MVa are not followed by the Armenian, so clearly David and Stephen did not have the immediate originals of M and Va before them, but a manuscript (or manuscripts, according to the colophons of Matenadaran 49 and 167) of that general text group.

Very rarely the Armenian has a variant which is not a mistake but a deliberate interpretation. The clearest example is at E.H. II 2.1., where φώτισμα (illumination) is rendered by մկրտութիւն (baptism). Here the old sense of baptism as spiritual illumination, so common in the History of Agathangelos,[18] has prevailed over the general desire of Stephen for a literal rendering. And at H.H. II 1 ἀρχιστρατήγους becomes "archangels," which is appropriate to the context. But there are very few such examples of liberty being taken with the original Greek. In this regard the rendering of Pseudo-Dionysius differs from many Armenian translations of Greek philosophical texts - of those attributed to David the Invincible Philosopher, for instance - where the original has been adapted for an Armenian readership.[19]

Unfortunately, it is not yet possible to extend such comparison of the Armenian and the Greek beyond the Heavenly Hierarchy, since there is no edition of the other texts in the corpus that would indicate whether the Armenian follows a variant or is itself a mistake. Thus at E.H. III 3.5, where the Armenian has տեղիս did Stephen and David have χορεῖᾳ (of Migne's text) or some such word as χώρα ? And at D.N. VII 4 պատճառ for ἑστίας indicates that Stephen read some form of αἰτία.

Nor should one forget that five hundred years separate the original Armenian translation from the earliest surviving manuscripts. So internal corruption of the Armenian accounts

for some errors. Thus, at E.H. VI 3.5 ἀνὸρἀσιν is rendered by արդեամբք. This cannot be explained by a variant in Greek; rather, it is a corruption of արամբք in the Armenian. What is surprising is the paucity of such corruptions. For although the oldest Armenian manuscripts evince a multitude of minor variants among themselves, very rarely is their unanimous reading an error which has crept in since the eighth century. Peculiarities such as H.H. II 4, where ἐπι το ὄντως ἔφετον becomes ի յէն լոյս փափաքելի can only be explained as a misreading of ὄντφς as ὂν φῶς.

It is hardly necessary to prolong this list of examples of readings where the Armenian diverges from the Greek. Each case has to be decided on its own merits. For, as has become clear, there are three general cases. On occasion the Greek text used by Stephen and David already had a corrupt reading. More frequently, errors or ambiguities of spelling and punctuation misled the translators, who were striving to make as literal a rendering as possible and thus tended to follow the letter rather than the sense. But in some cases Stephen himself misunderstood the Greek and introduced further obscurities.

But whatever defects the Armenian version of the Pseudo-Dionysian corpus may have - which made a difficult text even more obscure - it remains of profound importance for the history of medieval Armenian Christian thought. An edition of the text is a prime desideratum before the original Armenian commentaries can be investigated and the extent to which Dionysius' thinking was really absorbed in Armenia can be judged.

NOTES

1. The bibliography on Pseudo-Dionysius is enormous. For a general survey see Denys l'Aréopagite, La Hiérarchie céleste, ed. R.Roques, G.Heil, M.de Gandillac (Sources chrétiennes, 58), Paris 1958; reprinted 1970. For more recent work see the annual bibliography Bibliographia Patristica, ed. W.Schneemelcher, Berlin 1956 - (continuing).
2. P. Sherwood, "Sergius of Reishaina and the Syriac Versions of the Pseudo-Denys," Sacris Erudiri 4 (1952), 174-184.
3. For a general survey of the influence of Dionysius see A.Rayez, "Influence du Pseudo-Denys en Orient; Influence du Pseudo-Denys en Occident," Dictionnaire de Spiritualité, III, Paris 1954, 286-429.
4. Knik' Hawatoy, ed. K.Tēr-Mkrtch'ean, Ejmiatzin 1914.
5. See Matenadaran 49 (1282 A.D.), f. 337a-338a, and Matenadaran 167 (13th century), f. 337a-b. Stephen's activity is first mentioned by Moses Daskhurantsi, Patmut'iwn Ałuanits, III 17; but the translation of Dionysius is not explicitly described by an historian until Stephen Orbelean, Patmut'iwn Tann Sisakan, ch. 31. For a full discussion of the historians' references to Stephen see S.Gero, Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, (CSCO Subsidia, 41), Louvain 1973, Appendix C.
6. See, for example, Matenadaran 6362 (1181 A.D.).
7. Included in Matenadaran 49; Esayi himself corrected the text of Dionysius in this manuscript.
8. See, for example, Matenadaran 6906 (14th century).
9. For a brief account of Stephen of Poland's activity see N. Połarean, Hay Groẖner, Jerusalem 1971, 548-549.
10. See R.Roques, "Contemplation, extase et ténèbre chez le Pseudo-Denys," Dictionnaire de Spiritualité, II, Paris 1949, 1885-1911.
11. See the discussion of the Greek manuscript tradition in the Introduction to La Hiérarchie céleste (as note 1 above).
12. For a general view of the peculiarities of the "Hellenising" school see Ch. Mercier, "L'école hellénistique dans la littérature arménienne," Revue des études arméniennes,

N.S. 13 (1978-1979), 59-75. Fuller studies include H. A. Manandean, Yunaban dprotsĕ ew nra zargatsman shrǰannerĕ, Vienna 1928; A.N.Muradyan, Hunaban dprotsĕ ev nra derĕ hayereni k'erakanakan terminabanut'yan steĭtzman gortzum, Erevan 1971.

13. For these four groups see S.S.Arevshatyan, Formirovanie filosofskoi nauki v drevnei Armenii (V - VI v.v.), Erevan 1973, 186-188.
14. See H.Jensen, Altarmenische Grammatik, Heidelberg 1959, par. 494.
15. See the Introduction to the Armenian text, Venice 1900.
16. Heil: see note 1 above.
17. The scholia are anonymous in the Armenian manuscripts. For a discussion of the authorship see B.R.Suchla, "Die sogenannten Maximus-Scholien des Corpus Dionysiacum Areopagiticum," Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, 1980, 33-66.
18. Cf. also the Georgian rendering of baptism as "the giving of light - nat'lis tsemay." For the Greek tradition see G.W.H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1968, s.v. φώτισμα.
19. See R.W.Thomson, "Notes on the Armenian Version of David the Invincible's Definitions of Philosophy," a paper submitted to the International Symposium at Erevan, 1980, celebrating the 1500th Jubilee of David.

Ա.Ե. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅՆԴԱՐՁԻ ՀԻՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹՆԵՐ ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Հայերենի արդի բարբառներում կատարված հնչյունափոխությունները, գրաբարը /հին հայերենը/ ելակետ ունենալու դեպքում, որոշ պայմանականությամբ կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ պատճառաբանված և չպատճառաբանված: Պատճառաբանված են առաջին հերթին այն հնչյունափոխությունները, որոնք օրինաչափ են, համակարգային, այսինքն՝ ընդգրկում են նույնական հնչյունական շրջապատ ու դիրք ունեցող բոլոր օրինակները կամ դրանց զերակշիռ մասը: Սրանց պատճառաբանվածությունը հենց օրինաչափ ու համակարգային լինելու մեջ է, քանի որ հաճախ հնարավոր չէ սպառիչ բացատրություն տալ այն հարցին, թե ինչու այս կամ այն հնչյունը մի բարբառում կրում է մի կարգի փոփոխություն, իսկ մի այլ բարբառում ենթարկվում է բոլորովին այլ հնչյունափոխության կամ մնում է անփոփոխ: Հնչյունական օրենքները կարող են պատճառաբանվել տվյալ լեզվական համակարգերի ներսում միայն սկզբնապես, բայց ոչ վերջին հաշվով: Կարելի է ասել, թե տվյալ հնչյունափոխությունը տվյալ բարբառում տեղի է ունեցել, քանի որ առկա է տվյալ հնչյունական շրջապատը /հիշենք, օրինակ, Աճառյանի օրենքը/, բայց հաջորդ հարցերին՝ թե ինչու է անպայման տվյալ փոփոխությունը կատարվել, իսկ ինչու մեկ այլ բարբառում այն տեղի չի ունեցել և այլն, դժվար, հաճախ էլ անհնար է ստույգ պատասխանել: Նման դեպքերում տրվում են փիլիսոփայական, դիալեկտիկական բնույթի բացատրություններ, որոնք սակայն կոնկրետ գիտությունների համար բավական ընդհանուր են: Պատճառաբանված են նաև ընդհանուր հնչյունափոխական օրինաչափություններից կատարվող այն շեղումները, որոնք բավարար չափով բացատրվում են հնչյունների փոխազդեցությամբ, համաքանությամբ, այլ բառերի ներգործությամբ և այլն: Այսպիսով, պատճառաբանված ենք համարում արդի հայերենի բարբառներում կատարված այն բոլոր հնչյունափոխությունները, որոնց դեպքում բարբառային ձևերի բխեցումը համապատասխան գրաբարյան /հին մատենագրությամբ

ավանդված/ եզրերից ստանում է հիմնավոր մեկնաբանություն: Այս կարգի հնչյունափոխությունները հայերենի պատմական զարգացման արդյունք են, հետևապես և նրանց մեջ իզուր է հնաբանություններ որոնելը:

Չպատճառաբանված են այն մասնակի, անկանոն հնչյունափոխությունները, որոնց դեպքում գրաբարյան ձևերից բարբառային ձևերի բխեցումը բավարար չափով չի հիմնավորվում, ուրեմն՝ հնչյունական հնաբանություններ, մասնավորապես ձայնդարձի հին երևույթներ պետք է փնտրել միայն դրանց մեջ:

Ճիշտ է, հայագիտության մեջ բարբառային հնաբանությունների հայտնաբերման ուղղությամբ զգալի աշխատանքներ են կատարվել, սակայն դրանցում հաճախ հաշվի չեն առնվել բոլոր հայտնի բարբառների տվյալները, չեն մշակվել հին երևույթների առանձնացման որոշակի կայուն սկզբունքներ ու հստակ չափանիշներ, հիմնականում շեշտը դըրվել է արտաքին վերականգնման մեթոդի վրա, և անհրաժեշտ չափով չեն օգտագործվել ներքին վերականգնման ընձեռած հնարավորությունները: Մենք նպատակահարմար ենք գտնում քննությունը սկսել հայերենի բարբառագիտական տարբեր երկերում ձայնավորների անկանոն հնչյունափոխության դեպքեր համարվող օրինակների համատեղ դիտարկումից: Պարզվում է հետևյալը:

1. Անկանոնությունների զգալի մասը, ինչպես ճիշտ կերպով նշում են հեղինակները, պատճառաբանված են և արդյունք են հնչյունաբանական ու ոչ հնչյունաբանական տարբեր կարգի երևույթների /ամփոփում, անկում, առնմանություն, բաղարկություն, դրափոխություն, ժողովրըդական ստուգաբանություն, համաբանություն, հավելում, տարնմանություն և այլն/. օրինակներ՝ ահա > հա, գալ > իգալ, եղունգ > օղունգ, երեսուն > յառասուն, շնորհալոր > շընօվօր, պանիր > փէնիր, ստեպղին> տէղբինդ և այլն: Իհարկե, այդ փոփոխությունները տեղի են ունեցել ոչ միաժամանակ և հնարավոր է, որ նրանցից մի քանիսը բավական հին լինեն: Այսպես, գրաբարյան երդում բառի դիմաց մի շարք բարբառներ երևան են հանում որդում անմիջական սկզբնաձևը, որի մեջ ետին շարքի շրթնային ու-ի առնմանությամբ ե-ն դարձել է ո: Այս երևույթը բավական հին է և նախորդում է ո>վո, վօ, վէ օրինաչափ հնչյունափոխություններին, որ հաստատվում է բարբառներում առկա վօրթում, վէրթում ձևերով: Այդուհանդերձ, այն շատ հին լինել չի կարող և անշուշտ առնմանության արդյունք է, քանի որ բայական համադրական կազմություններում, որտեղ բացակայում է ու-ն, շատ խոսվածքներում ե-ի դիմաց ո-ն հանդես չի գալիս /հմմտ. յէրծվել, էրթվընալ, էրթըմ-

նալ և այլն/: Բայց այս կարգի դիտարկումները մեր նպատակից դուրս են: Տվյալ դեպքում մեզ համար կարևոր է համոզվել այն բանում, թե հիշյալ կարգի բոլոր փոփոխությունները էլ կատարվել են հայերենի պատմական /գրային/ զարգացման ընթացքում, հետևաբար և պետք է բացառվեն քննության հաջորդ աստիճանում:

2. Զգալի թվով օրինակների անկանոն դիտվելը հետևանք է բարբառագետների կողմից կատարված սխալ ստուգաբանության /համեմատության եզրերի ոչ ճիշտ ընտրություն, շրջակա լեզուների և բարբառների ազդեցությունների անտեսում և այլն/: Այսպես, գրաբարյան ցոռ ձևից բարբառային գ՛ո̈ւը, գ՛ա̈ը ձևերի բխեցումը հիմնված է սոսկ այդ բառերի ձևաիմաստային պատահական նմանության վրա, քանի որ բարբառային բառերն ակնհայտորեն նոր շրջանում կատարված թուրք-ադրբեջանական փոխառություն են և ոչ մի կապ չունեն հայերեն ցոռ-ի հետ: Գրաբարի ցոմէշ բառից չի ծագում բարբառային գ՛ա̈մո̈ւշ-ը, թեև դրանք ունեն նույն ծագումը: Բանն այն է, որ ցոմէշ-ը հին շրջանի պարսկական փոխառություն է, իսկ գ՛ա̈մո̈ւշ-ը՝ նոր շրջանի, ուրեմն և նրանում կատարված ո>ա̈ և է>ո̈ւ թվացյալ փոփոխությունները վերաբերում են ոչ թե հայերենին, այլ փոխատու լեզուներին: Այս և նման կարգի օրինակներ են՝ անճոռնի>անչուռա, առուց>առըղ, բիբ>բա̈բա̈գ՛, սևւն>սո̈ւթո̈ւն, տաշտ>թէշտ, դամբիւլ>թըմբըլ և այլն:

3. Առանձին հնչյունափոխություններ արդյունք են բացառիկ հնչյունական դիրքերի, հետևաբար և դժվար է պնդել, թե դրանք անկանոն են /կամ առավել ևս արխաիկ են/: Օրինակ՝ մոմ>մում[1], ոյ>վայ, վէվ բառերում կատարված ո>ու, ա, է փոփոխությունները, որ հանդիպում են մի շարք բարբառներում, չեն հաստատվում այլ օրինակներով և դիտվում են որպես ընդհանուր օրինաչափություններից կատարվող շեղումներ: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ բարբառներում այլ բառեր չկան, որտեղ ո-ն գտնվի երկու մ-երի կամ երկու վ-երի /ոյ>վոյ-ը օրինաչափ է/ արանքում: Ուստի դրանք ևս պետք է բացառել:

4. Մի շարք բարբառների հնչյունափոխական անկանոնությունների մեծ մասը և հատկապես նրանք, որոնք ընդգրկում են համեմատաբար շատ օրինակներ, արդյունք են բարբառային տարբեր համակարգերի խառնման, հանդիպադրման և երկարատև շփման հետևանքով առաջացած ենթաշերտային, մակաշերտային ու առշերտային ազդեցությունների: Թեև այս ուղղությամբ հայագիտության մեջ համարյա ոչ մի աշխատանք չի կատարված, սակայն հայ ժողովրդի կրած բազմաթիվ տեղահանությունները, այլև լեզվական փաստերը անառարկելի են դարձնում այդ կարգի ազդեցությունների առկայությունը բարբառներում: Այսպես, Մալաթիայի, Հաճընի,

Համշենի, Շամախիի, Բուրդուրի, Մեհտիշենի և այլ բարբառների ոչ օրինաչափ հնչյունափոխությունների գերակշիռ մասը կարելի է բացատրել միայն տարբեր բարբառների համապատասխան հնչյունական հատկանիշների /օրենքների/ համընկնմամբ կամ խառնմամբ: Այս կարգի բարբառային փոխազդեցությունները հիմնականում տեղի են ունեցել 10-12-րդ դարերից հետո:

5. Տարբեր հեղինակների կողմից անկանոնություններ համարված որոշ դեպքերի ավելի ուշադիր և համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք օրինաչափ հնչյունափոխության արդյունք են: Նախքան Աճառյանի օրենքի հայտնի դառնալը Ղարաբաղի բարբառի ա>է հնչյունափոխությունը համարվում էր անկանոն, իսկ դրան ենթարկվող ցաղել>կ՛էղէլ, ցաղտ>կ՛էղտ, դաղձն>տէխան օրինակներն էլ դիտվում էին որպես հնդեվրոպական ձայնդարձի միջին աստիճանի անմիջական շարունակություն: Աճառյանի օրենքի հայտնաբերումով պարզվեց այդ հնչյունափոխության օրինաչափ, հետևաբար և օրինակների անստույգ լինելը, այլև սխալ ստուգաբանված մի շարք այլ բարբառային բառերի ծագումը: Օրինակ, պէկ ,,փոս, ավերակ տան տեղ,, բառը գալիս է ոչ թե գրաբարյան բէկ-ից, որ բեկել բայի արմատն է[2], այլ բակ-ից, ինչպես ցույց է տալիս նաև նույն բարբառի այլ խոսվածքներին հատուկ պա̈կ ձևը: Իսկ տէփ ,,հաց թխելու բարձիկ,, բառը ոչ թե հնդեվրոպական արմատ է[3], այլ կապվում է համանուն տէփ ,,փոքր դհոլ,, բառին, որն էլ իր հերթին ծագում է պահլավական փոխառություն հանդիսացող դափ ,,դհոլ,, ձևից: Ասածը հաստատվում է ինչպես խոսվածքային տա̈փ տարբերակով, այնպես էլ Ագուլիսի բարբառի դö̈փ ,,դհոլ, հաց թխելու բարձիկ,, , այլև Ջուղայի բարբառի դ՛ափ ,,դհոլ,, բառերով[4]: Երկար ժամանակ հնդեվրոպական միջին ձայնդարձի արտահայտություն էր համարվում նաև Ղարաբաղի բարբառի պէրփէլ /վերականգնված ձևով՝ բէրբէլ/ բառը, որն առկա է գրաբարյան բորբոքել համիմաստ բառի դիմաց: Բանն այն է, որ Ղարաբաղի բարբառի և ոչ մի խոսվածքում բո>պէ փոփոխությունը չի ընդգրկում բոլոր օրինակները, այսինքն՝ հետևողականորեն չի արտահայտվում: Բայց երբ համադրում ենք տարբեր խոսվածքների, այլև հարևան բարբառների /Մեղրի, Կարճևան, Կաքավաբերդ/ տվյալները, նկատում ենք, որ այն տարածվում է բոլոր օրինակների վրա/բողկ>պէղկ, բոռ>պէռնը, բոց>պէց, բոբիկ>պէպիկ, բոխի>պէխի, բորբոս>փիրփէշնը< փէրփէշնը, բոնձիկ>պէցնիկ և այլն/: Ուրեմն, պետք է կարծել, որ բո>պէ հնչյունափոխությունը այդ տարածքի համար մի ժամանակ սկսվել է որպես ընդհանուր օրինաչափություն /ինչպես նույնատիպ ո>վո>վէ ընդհանրական փոփոխությունը/, բայց ինչ-ինչ պատճառներով տարբեր

չափերով է դրսևորվել: Այսպիսով, օրինաչափ է դառնում նույն պէրփել ձևի ծագումը քըրքել-ից:

Ամենայն հավանականությամբ հնչյունական հին օրինաչափություններ արտահայտություն են նաև որոշակի դիրքերում հանդես եկող, բայց համանման ոչ բոլոր օրինակներն ընդգրկող այն փոփոխությունները, որոնք ունեն տարածքային լայն ընդգրկում և մասամբ հաստատվում են հայոց լեզվի նախամիջին և միջին շրջանների մատենագրական փաստերով: Կարելի է ենթադրել, որ դրանց զգալի մասը սկսել է գործել հայոց լեզվի համեմատական միասնության, ընդհանրության շրջանում, բայց բարբառների հետագա անջատման ու անկախ զարգացման հետևանքով ընդհատվելով՝ տարբեր չափի դրսևորումներ է ունեցել զանազան տարածքներում: Մոտավորապես 7-12-րդ դարերին պետք է վերագրել հետևյալ փոփոխությունները.

ա/ ու>ո,օ հնչյունափոխությունը բառավերջի շեշտակիր վանկում ետնալեզվային ղ,խ բաղաձայններին նախորդող դիրքում՝ ածուխ>անծող, ցլուխ>ցլոխ, կակուղ>կակող, կանուխ>կանոխ, մալուխ>մալոխ և այլն:

բ/ յա>յէ,է հնչյունափոխությունը բառասկզբի դիրքում՝ յաղթել>յէղթէլ,_էխտիլ, յատել>էտէլ, յարդ>էրթ, յամենալ>էմէնալ, յաւել>էվէլ և այլն:

գ/ ա-ի անկումը արևմտյան տարածքի անձեղ>հընձեղ, ալօր>հըրօր, լակել>լըկել, կարենալ>կըրնալ, ինչպես նաև արևելյան տարածքի մտանել>մըտնել, տեսանել>տեսնել, հասանել>հասնել, բուսանել>բուսնել և համանման այլ բառերում: Հատկապես արևելյան խմբավորման վերջընթեր շեշտ ունեցող բարբառների համար պետք է ենթադրել, որ այդ հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել նախքան շեշտի տեղափոխությունը, քանի որ բացառվում է շեշտակիր ա-ի թուլացումը: Իսկ այն հանգամանքը, որ Ագուլիսի և Մեղրու բարբառներում որոշ բառեր պահպանել են նախնական ա-ն /օրինակ՝ հարցանել>հըրցանիլ, անկանել>նանիլ/, խոսում է այն մասին, որ այդ բարբառներն ավելի վաղ շրջանում են բռնել ինքնուրույն զարգացման ուղին /դա հաստատվում է նաև այլ հատկանիշներով, օրինակ՝ կու մասնիկի բացակայությամբ/:

Ավելի հին շրջանի արտահայտություն պետք է համարել ի>ե հնչյունափոխությունը մի շարք բառերի մեջ, շեշտակիր դիրքում, մեծ մասամբ ծայնորդներին նախորդելիս՝ պիղծ>պեղծ, խիղճ>խեղճ, կոտիմ>կոտեմ, անկողին>կողենք, կշիռ>կշեռք, աղիք>աղեք, առիք>առեք, ըրկից>ըրկեց և այլն:

Այս փոփոխության առանձին վկայություններ հասնում են մինչև 5-րդ դար, հետևաբար և այն կարող է դիտվել որպես հայերենի նախա-

գրային շրջանի բարբառային արտահայտություն /հմմտ. նաև *լիւ* և *եւ* երկբարբառների հերթագայությունը գրաբարում/: Չի բացառվում, որ դրանց մի մասը նախահայերենյան երկար և կարճ ձայնավորների արտացոլում լինեն /*ջիղ-ջեղ*, *ծիլ-ծեղ*, *թեխիլ-թեխել*, *արցել-արցիլ* և այլն/:

6. Հայերենի պատմական զարգացմամբ չպատճառաբանված զանազան ձայնավորումների ակունքները փնտրելիս առաջին հերթին պետք է առանձնացնել փոխառությունները: Սրանց մեջ կարելի է տարբերակել երկու կարգի օրինակներ.

ա/ Բարբառներում առկա ձայնավորումները ներկայացնում են փոխատու լեզուներում վկայված զուգաձևերը, որոնք, մասամբ վկայված լինելով նաև հին մատենագրության մեջ, դիտվել են որպես նորմատիվ ձևերի գրչագրական տարբերակներ: Առանձին դեպքերում էլ բարբառային ձևերը համընկնում են փոխատու լեզուների հայտնի ձևերի հետ, իսկ գրաբարյան ձևերը՝ ոչ: Օրինակներ՝ *ակիշ-ակուշ*, *ապակէ-ապիկի*, *կանեփ-կանափ*, *կաղանդ-կաղինդ*, *մանուշակ-մանիշակ* և այլն:

բ/ Բարբառային ձևերը ենթադրում են փոխատու լեզուների՝ տարածքային և ժամանակային տարբեր կտրվածքներում գոյություն ունեցած, բայց չվկայված կամ դեռևս անհայտ նոր տարբերակներ, իսկ մի շարք դեպքերում էլ կասկածելի են դարձնում բոլոր ձևերի ծագումը միևնույն աղբյուրից, այլև դրանց մի մասի փոխառյալ լինելը: Այսպես, ոչ մի կերպ հնարավոր չէ արդարացնել *մաժել*, *մարժել*, *մորժել*, *մերժել*, *մերժել*, *մերսել*, *մորսել*, *մարցել* ձևերի բխեցումը միևնույն իրական ոաւյ ձևից, ինչպես վարվել է Աճառյանը[5]: Դրանք միջնորդավորված ձևով ներկայացնում են հնդեվրոպական ձայնդարձի բոլոր աստիճանները և ակնհայտորեն ենթադրում են այլ աղբյուրներ, որոնց բացահայտումը պահանջում է լրացուցիչ մանրակրկիտ հետազոտություն: Այս խմբին պատկանող ուրիշ օրինակներ են՝ *աճառ-ոճոռք-օղճանք*, *պահել-պեհել-պոհել*, *կունդ-կոնդ-կոնձի-կենդ*, *աստուած-աստոծ-աստած*, *կարդանակ-գրտնակ*, *կահր-գոեհ*, *ժամ-ժում*, *դեհ-դիհ* և այլն:

7. Չպատճառաբանված ձայնավորում ունեցող ոչ փոխառյալ բառերը կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա/ Արևելյան տարածքի մի շարք բարբառներում ետնալեզվային բաղաձայններից հետո գրաբարյան *ա*-ի դիմաց որոշակի բառերում առկա *ո* ձայնավորը թերևս կարելի է դիտել որպես հնդեվրոպական մի կորած լեզվի ենթաշերտային ազդեցություն կամ բարբառային հնագույն մի օրինաչափության մնացորդ. *ականջ-ականջ*, *գալ-գոլ*, *գալլ-գոլլ*, *գառն-գոռն*, *գարի-գորի*, *քաղց-քողց*, *քաղցր-քողցր*, *տարցալ-տարցոլ* > *դցոլ*, *կար-*

կաֆ-կոըկոփ: Սակայն չի բացառվում, որ դրանք անմիջականորեն նախահայերենյան բարձր ծայնդարձի արտահայտություն լինեն: Ուշագրավ է նաև Վանի ու շրջակա բարբառների զղել ծևը, որ ներկայացնում է հնդեվրոպական ծայնդարձի միջին աստիճանը, և այսպիսով պարզվում է, որ հայերենը պահպանել է այդ բառի հնագույն ծայնավորման բոլոր աստիճանները՝ ցարգալ-ցարգել-ցարգոլ:

բ/ Բառասկզբի ը և ղ բաղաձայններին նախորդող ե հենարանի դիմաց առկա ա հենարանը իր հնությամբ կարող է հասնել մինչև այն շրջանը, երբ այդ բաղաձայններով սկսվող բառերը հայերենում պարտադիր կերպով նախահավելված ծայնավոր են ստացել, և դիտվել որպես ծայնավորների առնմանության կամ ներդաշնակության հնագույն արտահայտություն: Հատկանշական է, որ ը-ից առաջ ա են ստացել միայն արևելյան խմբակցության բարբառները՝ եղբայր-աղբայր, եղջիւր-աղջիւր, երազ-արազ, երկաթ-արկաթ, ողոմ-աղոմ և այլն:

գ/ Մի շարք դեպքերում բարբառներում առկա են զրավոր հին հայերենում բացակայող լիածայն ծայնավորներ, որոնք ներկայացնում են արմատի կամ վերջնավանկի՝ զրաբարում շեշտակորույս եղած ծայնավորները և կամ էլ արմատի նոր տարբերակ: Հատկանշական է, որ արմատական ծայնավորի պահպանումն արծանագրված է գերազանցապես վերջընթեր շեշտ ունեցող բարբառներում: Այս խմբի օրինակները, ինչպես նաև բարբառներում պահպանված, բայց մատենագրությամբ չավանդված արմատական բառերը, հաճախ ներկայացնում են ավելի հին վիճակ, քան համապատասխան զրաբարյան ծևերը՝ բլուր-բոլոր, ոսկր-ոսկեր, մրջիւն-մորմոջ, կրեայկուրք, կնդել-կունդել-կոնդել, մլուկ-մոլոկ, զրուցել-զրոցալ, ծոդ-ծողի, գայլաք-գայլ, ծիւն-ձիւ և այլն:

դ/ Բարբառային այն ծայնավորումները, որոնք հանդիպում են անհայտ ծագումով կամ կասկածելի ստուգաբանություն ունեցող բառերում և մասամբ հաստատվում են զրավոր հին աղբյուրներով, առաջին հերթին պետք է դիտել որպես բարբառային հնագույն տարբերությունների արտահայտություններ: Իսկ թե որոնք են այդ ծայնավորումների աղբյուրները, հաճախ դժվար է որոշակի պատասխան տալ: Շատ հավանական է, որ դրանց մի մասը, հատկապես նրանք,որոնք ունեն ծայնավորման երկուսից ավելի աստիճաններ, զալիս են հնդեվրոպական կամ դրան անմիջականորեն հաջորդող շրջաններից, բայց ոչ թե անմիջական ծանապարհով, այլ հնդեվրոպական ուրիշ լեզուների միջնորդությամբ /թեև չի բացառվում նաև անմիջական անցումը/: Այսպես, հիմնվելով գերազանցապես ծայնդարձի երևույթի վրա, Աղայանը հնդեվրոպական ծագում է վերագրում ցիւղ-ցուղ-ցող-ցեղ-ցիղ համիմաստ արմատներին[6]/դրանց

պետք է ավելացնել նաև ճաղ-ը/: Գրաբարի բահ, բիր բառերը, որոնց հնդեվրոպական ծագումը երկար ժամանակ կասկած չէր հարուցում, Ջահուկյանը համարում է իրանական փոխառություն՝ ելնելով բարբառներում պահպանված դրանց նախավոր րհ հնչյունախմբից /բարհ, բիրհ/[7]: Բարբառները ներկայացնում են նաև նույն արմատի բորհ ձևը՝ բորհել ,,բահով փորել,, բառում /Արեշ, Ջուղա, Վան/: Եթե ճիշտ է Ջահուկյանի ենթադրությունը, ուրեմն այդ բառերում առկա հնդեվրոպական ժայնդարձի երեք աստիճանները հայերենին են անցել իրանական միջնորդությամբ /հակառակ դեպքում ենթադրվում է ուղղակի անցում/:

ե/ Այս բոլորից հետո մնում են բավականաչափ բնիկ բառեր, որոնցում եղած բարբառային զանազան ձայնավորումները վերաբերում են հնդեվրոպական միասնության կամ նախահայերենյան վաղ շրջաններին: Դրանց մի մասը գալիս է հաստատելու և այս կամ այն կողմով լրացնելու հին գրականությամբ վկայված այն ձևերը, որոնք համարվում են հնդեվրոպական ձայնդարձի արտահայտություններ: Այսպես, Արեշի բարբառի ոտին ,,համար,, բառաձևը իր ո ձայնավորով ավելի է ամրապնդում այն կարծիքը, թե ընդհանուրհայերենյան նույնիմաստ հետ-ը ոտ բառի ձայնդարձն է: Կամ ասենք, գրաբարյան կեռ-ի դիմաց մի շարք բարբառներում առկա կոռ ձևը ավելի է հաստատում դրանց կապը կոր արմատի հետ: Այս կարգի օրինակները, որոնք զգալի թիվ են կազմում, ոչ մի կասկած չեն թողնում այն մասին, թե արդի հայերենի բարբառները պահպանել են հնդեվրոպական ձայնդարձի հետքերը: Եթե բարբառներում /ինչպես նաև գրաբարում/ եղած ձայնավորումները բավարար չափով չեն բացատրվում ցեղակից լեզուների տվյալներով /օրինակ՝ գիտենալ-գիւտենալ > Սասուն՝ կուննալ/, ապա դրանք կարելի է համարել հայերենի անկախ զարգացման վաղ շրջանների ծնունդներ:

Այժմ բերենք այս, մասամբ էլ նախորդ՝ Դ կետին վերաբերող օրինակներ. շող-շիւղ-շուղ-շիղ-շեղ-շաղ, սառն-սուռ-սրսեռ, սար-սեռ, տափ-տոփ-տփել, տանիք-տեներ, աղանձ-աղինձ, պաղել-պղողել, լանջ-լինջ, աքաղաղ-աքլար-աքլոր, պաղ-պող-պլպլալ-պսպղալ, լմել-լամլամել-լոմլոմել-լեմ, Թարթել-Թերթել, Թալ-Թելուկ, Թառ-Թերի, լաստ-լեստ, սարսափ-շորշոփ-սորսոփալ-սրսփալ, կարիճ-կորճ-կոր-կուր-կեռ, շողիք-շաղիք, դանդաղ-դոնդող-դնդեղ, մեղմ-մղմեղ-մաղմաղ, ուղեղ-ուղող, երդ-հուրդ, ասեղն-ասող-ասուղ, ամոլ-ամել, ծող-ծաղկ, եղունգ-եղինգ, սուրբ-սերսուրբ, սրսուռ-սեռն, չիր-չոր, կին-տիկուն, հաւկիթ-հաւկութ, զաղտնի-զողտնիկ, ոլոռն-ոլեռն, քրտինք-քրտունք, փիփերթ-փիփորթ, փայծաղ-փուծեղ և այլն:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Մուշ-ը մի շարք խոսվածքներում կարող է ուշ շրջանի փոխառություն լինել պարսկերեն համահունչ ձևից:

2 Հմմտ. Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, I , Երևան, 1971, էջ 437:

3 Հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 301:

4 Տես Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, I , էջ 642:

5 Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, III , Երևան, 1977, էջ 285:

6 Է. Աղայան, Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974, էջ 115:

7 Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 273:

А.А.ХАЧАТРЯН (Ереван, СССР)

ПРИРОДА ЗВОНКИХ ПРИДЫХАТЕЛЬНЫХ В АРМЯНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Несмотря на то, что вопрос о так называемых звонких придыхательных армянского языка уже имеет свою историю, природа этих звуков все еще остается загадочной. О существовании таких звуков впервые говорил еще Зиверс, отметивший наличие их в аштаракском диалекте армянского языка. Этот вопрос обсуждался Ачаряном и Руссло, в лаборатории которого Ачарян произвел свою первую экспериментальную работу по изучению смычных согласных армянских диалектов. Здесь же Ачарян дал краткое описание этих звуков, основываясь на кимографических данных и отчасти на слуховом наблюдении.

Позднее Ачарян не только констатировал наличие звонких придыхательных в армянских диалектах, но постепенно увеличивал число диалектов, в которых эти звуки встречаются, а уже в своей последней работе, изданной посмертно, он сделал заключение о том, что поскольку такая артикуляция звонких распространена в большей части армянских диалектов, в особенности тех, которые легли в основу литературного древнеармянского языка, то "по всей вероятности, звонкие древнеармянского языка по своей природе должны были быть придыхательными".[1] Говоря о характере этих звуков в одной из своих ранних работ, Ачарян так описывал их: "В мушском и себастийском диалектах звонкие смычные образуют две четкие категории. Первая похожа на звонкие Нухи и Шуши /т.е. голосовые связки начинают вибрировать до момента взрыва, - это полнозвонкие смычные - А.Х./, а вторые произносятся с большей силой, чем первые, и масса выдыхаемого воздуха значительна; это оставляет впечатление bh , где за звонким следует неопределенный шум в глотке, между тем французы слышат этот звук как p . Вибрации гортани начинаются через 2-3 сотые секунды после взрыва, но в наших примерах могут быть случаи, совпадения вибраций гортани со взрывом".[2]

Имеется также исследование В.Аллена[3] по новоджугинскому диалекту, произведенное им также кимографическим методом. В своих "Заметках по фонетике одного носителя восточноармянского языка" автор называет звонкие придыхательные этого диалекта "потенциально звонкими", так как на слух и по кимограммам они глухие, но в медиальной позиции и в конце слов они озвончаются. Отличительной особенностью этих звуков автор считает их глухость, несмычногортанность, в отличие от глухих простых, которых он считает эйективными, отсутствие аспирации, наподобие той, которая встречается у глухих придыхательных. Но наиболее характерным признаком он считает артикуляцию последующего гласного, который произносится с большей силой выдыхаемого воздуха и с более низким тоном, чем в аналогичных случаях.

Однако кимографические данные показывают лишь незначительные различия между глухими простыми и звонкими придыхательными, а различия в гласных касаются только способа нарастания и затухания интенсивности звука, поэтому они не могут дать представления о характере самого согласного.

Отметим также наше раннее исследование звонких придыхательных аштаракского говора,[4] в котором мы, во-первых, уточнили функциональный статус этих звуков, отметив их фонологическую несамостоятельность /в отличие от высказываемых в то время мнений об их фонематичности/, а во-вторых, отметили связь между просодией начального слога и появлением этих звуков, что, на наш взгляд, проливает некоторый свет на их природу. Укажем также, что несмотря на то, что некоторые лингвисты считали звонкие придыхательные самостоятельными фонемами, образующими вместе с остальными смычными четырехчленные пучки корреляций /А.Гарибян и др./, Г.Б.Джаукян и Э.А.Макаев в своих выступлениях на дискуссии по консонантизму армянского языка высказали сомнение по поводу их фонематичности, считая их лишь позиционными вариантами звонких.

Отметим также, что в многочисленных замечаниях Ачаряна звонкие придыхательные рассматриваются не в качестве самостоятельных звуков, противопоставленных простым звонким, а как своеобразное звучание /հնչում/ последних. Справедливости ради отметим, однако, что Ачарян был непоследователен в своих оценках этих звуков и в некоторых других работах приравнивал

их к самостоятельным звукам - фонемам.

О звонких придыхательных армянских диалектов в настоящее время можно судить лишь по их звучанию в речи отдельных носителей диалектов, в которых, по свидетельству Ачаряна и других, эти звуки встречаются. К сожалению, звукозаписывающая техника в начале 20 в. была еще в зачаточном состоянии, и у нас нет ни одной записи, в которой звучали бы эти звуки в словах или целых контекстах. Такая запись могла бы служить эталоном для слуховой идентификации изучаемых звуков.

С другой стороны, в силу многих объективных причин /геноцида, многочисленных миграций армян/ многие диалекты почти исчезли, сохранившись лишь в устах отдельных носителей диалекта. А те диалекты, которые находились в более благоприятных условиях, т.е. на которых говорили значительное количество людей в сплошных ареалах, хотя и сохранили свои особенности, но за истекший период несомненно претерпели некоторые изменения. На них оказывало и продолжает оказывать свое нивелирующее влияние литературный язык и те громадные социальные сдвиги, которые имели место в истории армянского народа /распространение сплошной грамотности, расширение культурных и экономических контактов, распространение радио и телевидения и т.д./. Отсюда понятна наша установка ориентироваться на людей, возраст которых свыше 70 лет. Только в отдельных случаях мы допускали участие в экспериментах более молодых информантов.

В настоящем докладе приводятся результаты по аудитивному и осциллографическому анализу так называемых смычных звонких придыхательных семи говоров армянского языка /алашкертский, буланухский, арцапский, каринский, зейтунский, акнинский, аджинский/, относящихся к четырем диалектам: мушскому, араратскому, каринскому и зейтунскому. Ввиду дистрибутивной ограниченности изучаемых звуков, длительность смычной фазы нами не обсчитывалась; она отмечалась лишь в тех случаях, когда на осциллограммах появлялась картина звонкости до начала взрыва.

Осциллограммы были получены на шлейфном осциллографе в лаборатории фонетики Ленинградского университета и обрабатывались по принятой методике с учетом наличия в соответствующих звуках признаков звонкости, аспирации и влияния на переходы последующих гласных. Всего в экспериментах было проанализиро-

вано около 600 слов и отдельных словосочетаний.

Одновременно проводился слуховой анализ записанного материала с двумя группами аудиторов: в I группе участвовали армяне - наивные носители языка, а также фонетисты и диалектологи. Во II группе участвовали русские, в основном, фонетисты из Ленинградского университета. В этой же группе участвовал один представитель курдского языка. В анкетах, которые должны были заполнить слушатели, задавались такие вопросы: "Являются ли первые согласные предъявляемых слов глухими или звонкими?", "Отличаются ли они от соответствующих простых звонких и глухих?". Ответы были представлены в виде транскрипции соответствующих слов по МФА или в армянской графике.

Результаты слухового анализа

В зависимости от языковой принадлежности аудиторов, при восприятии изучаемых звуков отмечались те дифференциальные признаки, которые свойственны родному языку аудиторов. Так, русские особенно чувствительны к признаку звонкость-глухость, но не восприимчивы к аспирации и скорее склонны приписывать этот признак глухости, поэтому в их оценке звонкие придыхательные были восприняты как глухие. Курды, в языке которых имеется противопоставление по звонкости-глухости и аспирации, отмечали тонкие различия между изучаемыми звуками. Восприятию изучаемых согласных в первой группе /армяне - наивные носители языка/ мешала психологическая связь экспериментальных слов с их фонетическим и графическим обликом в литературном языке или знакомом диалекте. Наиболее информативными оказались оценки фонетистов.

Нужно прежде всего отметить, что под термином "звонкий придыхательный" охватываются довольно разные по звучанию звуки, объединяемые их этимологической общностью. Изученный нами материал можно предварительно разделить на две условные группы: западные и восточные. К западным относятся, например, акнинский, зейтунский, к восточным - каринский, мушский, араратский.

В двух западных диалектах /зейтунский, акнинский/, по

оценке аудиторов, на месте ожидаемых звонких придыхательных четко звучат глухие непридыхательные, иногда сопровождаемые глоттализацией, со связочным голосом, характеризующим последующий гласный, что выражается в резком и высоком тоне этого гласного.

При этом следует отметить, что этимологически глухие в западных диалектах звучат как полноценные звонкие, в которых, однако, не наблюдается ни оглушения, ни аспирации. Так, слово beran в зейтунском и акнинском диалектах звучит как pion, слово gir звучит как kiy, а dur как toy.

По оценке аудиторов из 88 случаев этимологически звонких зейтунского диалекта 65 были восприняты как глухие непридыхательные /или иногда с незначительным придыханием/, что составляет примерно 74%, а 23 - как звонкие, т.е. около 26%.

Таковы же оценки аудиторов в отношении изучаемых согласных акнинского диалекта. В 73 словах со "звонкими придыхательными" 55 были восприняты как глухие /75%/, а 18 - как звонкие /25%/. Между тем, в говорах восточной группы превалировало восприятие изучаемых согласных как звонких. Так, из 174 случаев предъявленных слов со звонкими аспирированными было опознано как звонкие 137 слов, что составляет 78%, как глухие 20, т.е. 11%, а в 17 случаях звук был воспринят как средний между глухим и звонким, что составляет 9,77%.

Наиболее четкое различие между звонкими литературного языка и звонкими, которые можно считать аспирированными, наблюдается в мушском диалекте, в частности, в алашкертском говоре. Хотя признак звонкости здесь прослеживается не всегда, и аудиторы часто не могли точно определить, является ли данный звук глухим или звонким, однако, они четко отличали их как от первых, так и от вторых, и при этом часто указывали на наличие аспирации.

Сопоставление соответствующих согласных армянского языка со звонкими придыхательными хинди показало существенные различия. Хотя фонетически придыхательные согласные хинди, по мнению большинства индологов, представляют собой единую артикуляцию и имеют монофонематическую трактовку, в сопоставлении с придыхательными армянского языка они слышатся как состоящие из звонкого смычного с последующей глухой или звонкой аспира-

цией, т.е. имеют гетерогенную артикуляцию в определенной временной последовательности. Между тем, в армянском языке эти звуки имеют не разграничиваемую в пределах слога артикуляцию, т.к. охватывают не только данный согласный, но и последующий гласный. Это можно услышать при сопоставлении соответствующих звуков в хинди и в армянских диалектах. /Демонстрация магнитофонной записи: хинди, алашкертский говор, каринский диалект, арцапский говор/.

Данные осциллографического анализа

Как известно, осциллограммы не дают полной характеристики звука - ее спектра, но по осциллограммам хорошо прослеживается смычка и взрыв смычных согласных, отмечается также аспирация, характеризующаяся шумом, видимым на осциллограмме в виде щетки, хорошо отмечается временная характеристика всех фаз артикуляции.

Нами исследовались осциллографическим методом звонкие придыхательные восточных говоров, которые, по данным слухового анализа, были признаны как звонкие, отличные от звонких литературного языка и в которых многие аудиторы отмечали также наличие аспирации. По осциллограммам согласные этой группы диалектов в большинстве случаев характеризуются глухой смычкой. Голос при них включается в момент взрыва или с незначительным запозданием. Интересно в этом отношении сопоставление данных алашкертского говора с данными Ачаряна по мушскому диалекту. По кимографическим данным Ачаряна мушские смычные также характеризуются совпадением момента взрыва с включением голоса /по его данным - это взрывные М2/, т.к. в этом диалекте имеются и согласные с предвосхищением голоса. Ачарян считает такие звуки достаточно звонкими. И по оценке наших аудиторов звонкие мушского диалекта /алашкертский говор/ в большинстве случаев звонкие /78%/. Но самая характерная особенность этих звуков заключается в последующем гласном, картина которого отличается от обычных гласных своеобразным оттенком зашумленности, названным нами окрасом. Последний представляет собой гласный звук с как бы наложенным на нем шумом, так как периоды гласных, хотя и сохраняют свою специфическую картину, но отличаются

некоторыми искажениями - дополнительной штриховкой /Демонстрация осциллограмм/. При этом значительно уменьшается собственный тон гласного. Это и создает эффект гортанного шума, слышимого при этих звуках, о чем писали еще Ачарян и М.Зиверс[5].

Второй особенностью изучаемых звуков является их несколько большая длительность взрыва, которая очевидно и воспринимается как аспирация. Собственно говоря, длительность в 40-50 мсек уже может считаться слабой аспирацией /см. данные Кима[6]/, что особенно четко прослеживается на материале алашкертского говора. Здесь глухая смычка вместе с озвончением может длиться от 30 мс при в до 50-55 мс при d и ɛ . В буланухском и арцапском говорах изучаемые звуки очень похожи на алашкертские, но здесь глухость выражена больше, т.к. значительный отрезок после глухого взрыва тоже глухой, хотя часто после него следует или звонкий ɦ или окрас гласного. Вообще следует отметить такую закономерность: после так называемых звонких придыхательных могут быть два взаимоисключающих /или взаимодополняющих?/ отрезка - или сонантообразный участок, похожий на звонкий ларингальный ɦ , или же своеобразный окрас гласного, который представляет собой не что иное, как зашумленный гласный / / breathy voice /.

Интересно также отметить, что голос с придыханием встречается в тех диалектах /и вообще языках/, в которых констатируется наличие глухого и звонкого ларингального h и ɦ .

Таким образом, получается своеобразное наложение признака согласного на последующий гласный, который получает шум, присущий согласному. В этом отношении интересно сопоставить данные по звонкой аспирации с глухой аспирацией. По нашим данным /1971 и 1980/[7] аспирированные глухие характеризуются сегментом взрыва длительностью в 30-100 мсек с беспорядочным глухим шумом,[8] но при этом картина последующего гласного совершенно чистая и почти не имеет переходов. В этом отношении нет строгой аналогии между глухой и звонкой аспирацией. Если глухая аспирация реализуется в пределах согласного в виде значительно длинного отрезка от взрыва до начала последующего гласного, звонкая аспирация не может считаться чисто сегментной характеристикой согласного; ее следует считать слоговой характеристикой.

Итак, то, что воспринимается на слух как звонкая придыхательность, на самом деле полузвонкая артикуляция звонких с гортанным шумом, наложенным на последующий гласный, который вследствие этого получает своеобразный окрас, иначе зашумленный гласный (breathy voice).

В отличие от алашкертских звонких придыхательных, звонкие баязетского диалекта отличаются большей силой артикуляции, которая часто сопровождается гортанной смычкой, менее выраженной аспирацией, но более сильным окрасом гласного. Аспирация, если она выражена, в отличие от алашкертских, большей частью звонкая, т.е. в виде звонкого ларингального ɦ.

В зейтунском диалекте этимологически звонкие являются глухими напряженными /иногда с глоттализацией/, а этимологически глухие - звонкими, тоже напряженными, иногда сопровождаемыми гортанной смычкой. К этому же типу относятся соответствующие смычные аджинского и акнинского говоров.

Заключение

I. Так называемые звонкие придыхательные армянского языка значительно четко отличаются от классических индийских как по своему слуховому восприятию, так и фонологической дистрибуцией. Армянские звонкие придыхательные не являются самостоятельными фонемами, выступая как позиционные варианты звонких в инициалиях слов. Они определенным образом связаны с просодией инициального слога, характеризующейся большей силой выдыхаемого воздуха.

2. Нет однозначного соответствия между глухими и звонкими аспирированными в плане их акустической картины. Если глухие аспирированные имеют четкую картину соотношения фаз артикуляции, отличную от непридыхательных, то так называемые звонкие придыхательные не проявляют такой картины. В глухих аспирированных среднее время от начала взрыва до начала последующего гласного колеблется от 40 до 100 мсек, в то время как при глухих неаспирированных оно длится 20-30 мсек. В звонких аспирированных лишь в редких случаях взрыв длится до 40-50 мсек.

3. Так называемые звонкие аспирированные в основном характеризуются полузвонкостью или глухостью, отличаясь от со-

ответствующих звонких и глухих непридыхательных. Однако, самое характерное отличие их заключается в последующем гласном, характеризующимся своеобразным окрасом, который заметно влияет на тон гласного, вызывая его понижение и придавая ему зашумленность. В артикуляции этих звуков чувствуется заметное опущение гортани, что, очевидно, и является причиной понижения тона гласного вследствие увеличения глоточной полости.

4. Большинство диалектов и говоров, которые считались как характеризующиеся наличием звонких придыхательных, не имеют таких звуков ни в этимологически звонких сериях, ни в глухих. Однако, звонкие разных диалектов заметно отличаются степенью звонкости, т.е. имеют разное время включения голоса по отношению к моменту взрыва. В некоторых диалектах звонкие являются полнозвонкими, т.е. в них голос включается еще до момента взрыва или почти одновременно с ним, в других - полузвонкими, т.е. голосовые связки начинают вибрировать в момент взрыва или несколько позже, а в третьих - глухими (аспирированными), если включение голоса значительно запаздывает. В числовых выражениях это происходит тогда, когда включение голоса запаздывает от 40 и больше мсек. после взрыва. Признак звонкости, таким образом, является наиболее вариативным в диалектах. Запаздывание голоса в сочетании с сильным выдохом очевидно и создает картину звонкой аспирации.

5. Окрас гласных, который воспринимается как признак согласного, скорее представляет собой комбинацию выдыхаемого шума с голосом. При этом голосовая щель, очевидно, довольно открыта; турбулентный шум выхода сопровождается колебаниями голосовых связок, которые как бы свободно колеблются под действием струи воздуха. Подобные звуки, хотя и редко, но отмечены в фонетической литературе и классифицируются как "шумный голос" (breathy voice). По свидетельству Кэтфорда[9] такие звуки встречаются, например, в яванском языке.

ПРИМЕЧАНИЯ

I. Р.Ачарян, Полная грамматика армянского языка в сравнении с 562 языками, т. УI, I970, с. 554-55. Ереван, изд-о АН Арм.ССР /на арм. языке/.

2. H.Adjarian, Les explosives de l'ancien Arménienne, Revue internationale de Rhinologie, Otologie, Laryngologie et Phonétique expérimentale, 1899.

3. W.S.Allen, Notes on the Phonetics of an Eastern Armenian Speaker, Transactions of the Philological Society of America, 1950, p. 180-206.

4. А.А.Хачатрян, Природа звонких придыхательных согласных в некоторых армянских диалектах, Совещание по общим вопросам диалектологии, истории языка, Москва 1973, Тезисы доклада.

5. M.Sievers, Grundzuge der Phonetik, 4 ed. p.158.

6. Chin-Wu-Kim, A Theory of Aspiration, Phonetica, 21, 1970, p. 107-116.

7. А.А.Хачатрян, Акустические признаки, различающие аспирированные смычные от неаспирированных, Тезисы доклада на Всесоюзной школе - семинаре АРСО-II, Ереван, 1980. См. также А.А.Хачатрян, В.Н.Айрапетян, Экспериментальное исследование согласных фонем литературного армянского языка, Ереван, изд.-о АН Арм.ССР, 1971, стр. 47,51, 69, 89 и др.

8. L.Lisker and A.Abramson, A Cross-Language Study of Voicing in Initial Stops: Acoustical Measurements, Word, vol. 20, No. 3, 1964.

9. J.C.Catford, Phonation types: The Classification of Some Laryngeal Components of Speech Production, In Honour of Daniel Jones, Longmans, 1964.

C. COX (Brandon, Canada)

THE USE OF THE PARTICIPIUM NECESSITATIS IN THE ARMENIAN TRANSLATION OF THE PENTATEUCH

In classical Armenian the future tense is sometimes expressed through the use of what Jensen calls the participium necessitatis in -ots^{c} (-ng) and the copula verb.[1] The purpose of this paper is to examine the use of this construction in the Armenian translation of the Pentateuch in order to determine whether there are particular circumstances under which the translator(s) used this construction rather than the subjunctive, the usual means of expressing the future. First, the comments of a number of modern grammarians concerning this construction will be summarized; second, the examples of the construction in -ots^{c} and the copula in the Pentateuch will be analyzed; finally, three observations will be made on the basis of this analysis.

x x x

The participle in -ots^{c} is derived from the infinitive. Meillet deals with this form of the participle in his chapter on forms of the verb and specifically in the section regarding forms of the present. According to Meillet the participle in -ots^{c} is used to indicate what should happen: e.g., սիրելոց "lieben sollend" and "geliebt werden sollend"; սիրելոց է "er soll lieben, er soll geliebt werden".[2]

Thomson deals with the participle in -ots^{c} in a chapter devoted to the subject of participles. The participle in -ots^{c}, he says, indicates "what will or should happen". The examples he provides are սիրելոց է "he should love, he should be loved" and որ գալոցն է "which will come". He points out that there is no distinction between active and passive in these participles and that they are not declined.[3]

Abrahamian explains the use of participle in -ots^{c} in a section of his grammar devoted to compounded tenses.[4] This

participle forms a future indicative, a past future and compounded future tenses in the subjunctive mood. The compounded future is formed with the "future participle" plus the present tense of the verb "to be": e.g., սիրելոց եմ . Abrahamyan offers սիրելու եմ or սիրվելու եմ as the modern equivalents of սիրելոց եմ . The same classical form expresses either active or passive voice.

The past future is formed with the "future participle" plus the imperfect tense of the auxiliary verb: e.g. սիրելոց էի = modern սիրելու էի or սիրվելու էի . In English this past future would mean something like " I was about to love (or be loved)," "I would love (or be loved)."

The compound future in the subjunctive mood is formed by the use of the "future participle" and the subjunctive of the auxiliary verb: e.g. սիրելոց իցեմ = modern Armenian սիրելու or սիրվելու լինեմ, կլինեմ, պիտի լինեմ . The English equivalent of the classical construction is "I should love (be loved)" or "I would love (be loved)."

Abrahamyan provides a number of examples of these compounds drawn from Eznik, Agathangelos, and the New Testament.[5]

Jensen calls attention to the participle in -ots^{c} first in a section on non-finite forms of the verb (# 266) and then deals with it in more detail in a section on tenses of the verb (# 311). He calls this participle the participium necessitatis. The future, he states, is sometimes formed using this participle plus a form of the verb "to be". The original meaning occasionally shines through but frequently recedes completely before the regular future. Among Jensen's examples is Mk 14:18 մի ոմն ի ձէնջ մատնելոց է ջիս where մատնելոց է translates a Greek future indicative, παραδώσει . As an example of the use of this participle with the subjunctive he offers Lk 17:8 : պատրաստես շինչ ընթրելոց իցեմ (Jensen: "was ich essen soll").

Jensen points out that the participle in-ots^{c} can also be used with the imperfect of the verb "to be". Here subsequent time is expressed as viewed from the past. He gives one example, from Koriun: "he recorded the events ի պահեստ յաւիտեանցն որ գալոցն էին , "for preservation in the times which would come" (Jensen: "die kommen würden [=sollten]").

x x x

The Bible is the earliest collection of materials extant in the Armenian language. At the same time this collection represents literature in translation since it was translated from Greek (or Syriac). To inquire about the use of the participle in -ots[c] with the verb "to be" is therefore to ask also concerning the parent text: under what circumstances in the parent text does the translator use the construction in question?

This study is limited to the Armenian translation of the Pentateuch. Since the scientific study of the Armenian translation of the Bible is still in its infancy no presumption can be made that the translation of the five books of the Pentateuch all derives from the same translator. On the basis of work done on Deuteronomy it is presumed that we are dealing with a Greek parent text.[6]

There are 36 occurrences of the future participle in -ots[c] with the verb "to be" in the Pentateuch: Genesis (Gn) 7; Exodus (Ex) 3; Leviticus (Lev) 2; Numbers (Num) 2; Deuteronomy (Dt) 22.[7]

Genesis

In Gn four of the seven occurrences of the participle in -ng with the verb "to be" involve translations of Greek present indicative verbs used in a futuristic sense.[8] Three of those four cases of the futuristic present involve the verb ποιεῖν ("to do") in relative clauses (18: 17; 41: 25, 28); these are all the occurrences of ποιεῖν in the futuristic present in Gn. For example, at 18:17 God asks a rhetorical question in the Greek: "Surely I will not hide from Abraham my servant what I am going to do (ἃ ἐγω ποιῶ)?" The Armenian translator renders ἃ ἐγω ποιῶ by զոր ինչ գործելոց եմ . The fourth case involves the only occurrence of ἀπόλλυμι ("I destroy") in the futuristic present in Gn. It occurs at 19:13 in a causal clause introduced by ὅτι : "(let him leave this place [v.12]) because we are going to destroy (ἀπόλλυμεν) this place." The Armenian translator renders the causal clause զի

Կործաններոց եմք զքաղաքս զայս . (The Greek parent text had "this city" rather than "this place" in v.13; the latter is original in the Greek: "this city" is a later reading.)

At 43:25 there is a fifth case of the construction with the participle in -ots^{c}. It occurs in a clause introduced by the causal connector ὅτι . The Greek text employs μελλεῖν ("to be about to, to be on the point of") plus an infinitive, a periphrastic construction used to express imminence.[9] Gn 43:25 says that Joseph's brothers prepared gifts for Joseph's coming at noon ἤκουσαν γαρ ὅτι μέλλει ἀριστᾶν "for they heard that he was about to take his noon meal." The Armenian translation is քանզի լաւան թէ անդ ճաշակելոց է.

In the sixth example in Gn, at 19:14, the participle in -ots^{c} is used with the imperfect tense of the auxiliary. It is used in a relative clause that translates a Greek attributive perfect participle.[10] In Gn 19:14 Lot goes to speak to his sons-in-law about the coming destruction of Sodom: the Greek says προς τους γαμβρους αὐτοῦ τους εἰληφότας τας θυγατέρας αὐτοῦ "to his sons-in-law who had taken his daughters in marriage." The Armenian translates the participial phrase as. որ առնելոց էին զդստերս նորա "who were going to (would) take his daughters in marriage." It is the context (cf. vv. 8, 15f.) that shows that the daughters were not yet married but were betrothed. The Armenian translation makes this fact clear in v. 14 also.

In the seventh example in Gn, at 43:7, the participle in -ots^{c} with the verb "to be" translates a Greek verb in a conditional clause. Joseph's brothers are trying to explain to their father how Benjamin has become implicated in their dealings with Joseph. It is not their fault, they insist, μη ᾔδειμεν εἰ ἐρεῖ ἡμῖν Ἀγάγετε ... "How did we know that he would say, "Bring . . ."?"[11] The Armenian translates this միթէ գիտաք թէ ասելոց է գմեզ՝ ածէք and can be rendered into English just like the Greek, employing "would".

Exodus

There are three occurrences of the participle in -ots^{c} with the verb "to be" in Ex, two at 16:23 and one at 34:12. In the latter case it is used to translate a futuristic present indicative in a relative clause that is stereotypical in Dt: ". . . upon the

land into which you are going (εἰσπορεύῃ)." The Armenian translation is երկրին յորում դու մտանելոց ես ի նոսա . The use of the participle in -ots^{c} in this type of statement will be dealt with in detail in connection with numerous examples of it in Dt.

In the context of 16:23 Moses is giving commands about the collection of manna and its use on the Sabbath. There is to be a definite restriction of activities, including a prohibition against cooking. Food is to be prepared the day before: ὅσα ἐαν πέσσητε, πέσσετε, και ὅσα ἐαν ἕψετε "whatever you cook, cook, and whatever you boil, boil."[12] This cooking and boiling is to be done the day before the Sabbath. The Armenian translation reads որ ինչ եփելոց էք եփեցէք եւ որ ինչ հատուցանելոց էք հատուցէք . The nuance of necessity is certainly there in the context: the people must do their cooking ahead of time. The use of the participle in -ots^{c} here, in this particular context, makes it likely that the sense of "what should happen" is present. We might then translate the Armenian as "whatever you have to cook, cook, and whatever you have to prepare, prepare."

Leviticus

The two occurrences of the participle in -ots^{c} in Lev appear in close proximity at 14:17, 19 and both involve the translation of the present middle participle of καθαρίζω , "I cleanse," used attributively. Both verses deal with ritual cleansing. In v. 17 the Greek states ἐπιθήσει ὁ ἱερευς ἐπι τον λοβον τοῦ ὠτος τοῦ καθαριζομένου τοῦ δεξιοῦ "the priest will put (the oil left in his hand) on the tip of the right ear of the one who is to be cleansed." The Armenian translates the attributive participle with a relative clause and understands the participle to have a futuristic sense: դիցէ քահանայն ի վերայ բլթակի աջոյ ունկան այնորիկ որ սրբելոցն իցէ ". . .of the one who will be cleansed." The Armenian translator uses the subjunctive mood in the relative clause likely because դիցէ (future tense, subjunctive mood) appears in the main clause. Similar to v. 17, v. 19 in the Greek states that "the priest will make expiation for the uncleanness of the one who is to be cleansed (τοῦ καθαριζομένου)." The Armenian translator once again uses որ

սրբելոցն իցէ to render the attributive participle τοῦ καθαριζομένου .

In Lev. 14vv. 11, 14, 25, 28 and 31 offer the same attributive use of καθαρίζω as at vv. 17 and 19. Indeed, vv. 14, 25 and 28 contain exact parallels to vv. 17 and 19. The use of the participle in -ots^{c} with verb "to be" is just one of three ways that the Armenian translator renders these attributive participles. The second way of translation occurs at vv. 11 and 14. At vv. 11 and 14 the Armenian translator renders τον καθαριζόμενον ("who is to be cleansed") and τοῦ καθαριζομένου ("of the one who is to be cleansed"), respectively, by a relative clause cantaining a verb in the subjunctive mood, i.e., որ սրբիցի "who will be cleansed."[13]

At vv. 25, 28 and 31 the translator uses yet a third method of rendering τοῦ καθαριζομένου . In all three cases he uses a declined aorist participle սրբեցելոյն "of the one who is cleansed." The use of the aorist participle seems to reflect an exegetical conclusion drawn by the translator, namely that the cleansing has taken place with the killing of the sin-offering in v. 25a. Therefore, in vv. 25b, 28, 31 we have to do with someone who has been cleansed already; thus the use of the aorist aspect.

In ch. 14, then, the translator uses a variety of means to render the attributive middle participle of καθαρίζω : a relative clause with a future tense (i.e., in the subjunctive mood, vv. 11, 14); a relative clause with participle in -ots^{c} and verb "to be" (vv. 17, 19); an aorist participle (vv. 25, 28, 31). The first two appear to be equivalent so that we can say that the participle in -ots^{c} and the verb "to be" equals the use of the future tense.

Numbers

There are two examples of the use of the participle in -ots^{c} and the verb "to be" in Num: at 23:23 and 32:7. The latter involves the translation of a relative clause which is often repeated in Dt and contains a futuristic present tense of δίδωμι, "I give": "... into the land which the Lord is going to give (δίδωσιν) to them." The Armenian translates this as it often does in Dt by using the participle in -ots^{c} + verb "to be":

յերկիրն զոր տէր տալոց է նոցա "into the land which the Lord will give to them."

In the other case in Num, at 23:23, the future participle is used to translate a future tense in a clause which functions as the object of a verb. The Greek text is κατα καιρον ρηθήσεται Ιακωβ και τῷ Ισραηλ τί ἐπιτελέσει ὁ θεός "at the appropriate time it will be told to Jacob and to Israel what God will bring about." The Armenian translation is ըստ ժամանակի պատմեսցի յակոբայ եւ իսրայելի զինչ կատարելոց իցէ աստուած "in time it will be announced to Jacob and Israel what God will bring about." Here there seems to be some sense of what God has determined to do in the future. The translator might have used a simple future but has chosen rather the construction employing the participle. The nuance apparently intended in the Armenian text is not easily rendered into English and is not adequately conveyed in the translation "will bring about." This text at Num 23:23 is much like Dt 32:20 (see below).

Deuteronomy

The periphrastic construction consisting of the participle in -ots^{c} + the verb "to be" occurs 22times in Dt. Eight times it involves the verb տալ ("to give"), nine times the verb մտանել ("to enter"), and once each անկանել ("to fall"), երթալ ("to go"), անցանել ("to cross"), տանել ("to lead"), and լինել ("to become").

Statements like "which the Lord our God is giving to us," almost always with the land of Canaan as the antecedent (exceptions: 1:20; 12:9; 13:12) and employing the present indicative of the verb δίδωμι ("I give") occur 34 times in Greek Dt.[14] In 8 of these cases the translator uses the participle in -ots^{c} + the verb "to be" to render δίδωμι once with reference to rest and inheritance (12:9), once with reference to Canaan's cities (13:12) and 6 times with reference to the land of Canaan (1:25; 2:29; 9:23; 11:31; 12:1; 15:4). These 8 cases have no distinguishing marks that differentiate them from the other 26 occurrences of δίδωμι spoken above. In these 26 instances the translator renders δίδωμι by the future tense in the form of the aorist subjunctive. The similarity of the expressions in which tne two translations are found can be seen

in the following example of each:

1:25 երկիրն զոր տէր աստուած մեր տալոց է մեզ

4:1 զերկիրն զոր տէր աստուած մեր տացէ մեզ

It would appear that the translator is using the construction with the participle as an equivalent of the future formed with the subjunctive, i.e., տալոց է = տաց է= "he will give." The translator has added variety to the repetitiveness of Dt by using the two verbal forms.

The participle in -ots^{c} of մտանել with the verb "to be" occurs 9 times in Dt. Eight times it appears as a translation of the present indicative of εἰσπορεύεσθαι in the stereotyped phrase "(the land) into which you are going" (7:1; 11:10, 11; 12:29; 23:20; 28:21, 63; 30:16). Though the verbal form in -ots^{c} predominates in occurrences of this phrase the future tense formed with the present subjunctive is also found at 1:22 (antecedent is "cities"); 4:5, 14; and 6:1. This would seem to indicate that the construction with the participle is being used like the common future.

Once, at 31:7, մտանել in the form in question is used to translate εἰσέρχεσθαι "to enter," in the future tense: Ἀνδρίζου καὶ ἴσχυε σὺ γὰρ εἰσελεύσῃ πρὸ προσώπου τοῦ λαοῦ τούτου εἰς τὴν γῆν . In this instance Moses is exhorting Joshua to be strong because the task of leading the Israelites into Canaan has fallen to him. The Armenian translation is քաջ լեր եւ զօրացիր քանզի դու մտանելոց ես առաջի երեսաց ժողովրդեանդ այդորիկ յերկրին . Here the sense of "what should happen" or "necessity" seems clearer and we might translate the Armenian into English as follows: "Be brave and strong because you have to go into the land ahead of the people."

The verbs անկանել, երթալ, անցանել, տանել and լինել occur once each in Dt in the form of the participle in -ots^{c} used with the verb "to be". In two of these cases (անկանել and երթալ) the construction is used to translate a Greek participle. At 22:8 ἐὰν πέσῃ ὁ πεσων ἀπ'αὐτοῦ "if he should fall who falls from it" is translated զի մի անկանիցի որ անկանելոցն իցէ ի նմա է "lest he should fall might fall from it." Both the Greek and Armenian here are awkward because of the Hebrew original. The Armenian translator has taken the participle πεσών in a futuristic sense.[15]

անկանելոցն իցէ seems to be an equivalent to the subjunctive անկանիցի . Has then the translator used the periphrastic to vary expression within the sentence?

At 31:8 the Greek again has a participial construction: και κύριος ὁ συμπορευόμενος μετα σου οὐκ ἀνήσει σε ὀυδε μη ἐγκαταλίπῃ σε "and the Lord who accompanies you will not abandon nor forsake you." The Greek present participle is rendered by the participle in -ots^{c} + the verb "to be" in the Armenian: եւ տէր որ երթալոց է ընդ քեզ ոչ թողցէ զքեզ եւ ոչ ընդ վայր հարցէ "and the Lord will go with you will not leave you nor desert (you)." Here the Armenian construction expresses future time. At both 22:8 and 31:8 tense and mood of the Armenian translation of the Greek participle are determined by the tense and mood of the main Greek verb.

The participle in -ots^{c} with the verb "to be" is used as a future but possibly with a sense of what should or must happen at 31:13. The Greek says "(. . . all the days which you will live) on the land which you are going to cross (διαβαίνετε) the Jordan to inherit." διαβαίνετε , in the present tense, has a futuristic sense. The Armenian translation reads ի վերայ երկրին յոր դուք անցանելոց էք ընդ յորդանան ժառանգել զնա "upon the land which you will (have to?) cross the Jordan to inherit." One hesitates to translate as "have to cross" because at 32:47, a passage parallel to 31:13, the Armenian translator has simply rendered the Greek present indicative by a present indicative, անցանէք .

In the remaining two examples in Dt, involving the verbs տանել and լինել , an English translation that includes a sense of necessity or what should happen seems warranted. The first example, at 31:23, is like 31:7. At 31:23 Moses exhorts Joshua again to "Be manly and strong for you are going to lead (εἰσάξεις present indicative) the Israelites into the land." The Armenian text reads քաջ լեր եւ զօրացիր զի դու տանելոց ես զորդիսն իսրայելի յերկիրն , "Be brave and strong because you have to lead the Israelites into the land." This English translation seems justified because of the imperative verbs in the context. Similarly, at 32:20 a sense of "what should happen" seems likely to be correct. The Greek text says, "Iwill turn my face from them and I will show what will happen (ἔσται , future

indicative of the verb "to be") to them at the end." For the second part of this the Armenian translator offers ցուցից նոցա զինչ լինելոց իցէ ի վախճանի աւուրց՝I will show them what must take place at the end."

In general in Dt there is an ambiguity in the use of the participle in -ots^{c} + the verb "to be". In the majority of the 22 cases of its use it has to do with entry into Canaan: 16 times մտանել and տալ are so used in this construction. However, the same verbs in parallel statements appear in the future tense formed with the subjunctive. երթալ, անցանել, and տանել appear once each in the participial construction, also with reference to the land. In fact, only twice does this construction appear in Dt without reference to the land (անկանել at 22:8; լինել at 32:20). In only two or three of the 22 cases of the use of the participle in -ots^{c} does the sense of "what should happen" seem required (31:7, 23; 32:20). If the notion of "necessity" is present at all in Dt in references concerning the land it would have an exegetical consequence for the book as a whole, namely that the Israelites "have to" or "should" enter the land and that God "has to" or "should" give the land to Israel. It seems more likely that the translator in these cases uses the participle in -ots^{c} with the verb "to be" as an alternative to the subjunctive to express a future tense.

In the majority of cases in Dt the construction with the participle is used to translate Greek verbs in the present indicative that have a futuristic meaning. In fact, this is true in all but five cases, which are: 3 times the participial construction renders a Greek future indicative (31:7, 23; 32:20); once an aorist participle, with a futuristic sense, in a relative clause used as subject (22:8); once a present participle, used attributively, and understood by the translator to have a futuristic sense (31:8).

Finally, in 20 of 22 occurrences in Dt the participle in -ots^{c} + the verb "to be" is used in relative clauses which in all but two cases (16:20 and 32:20, used as subject and object, respectively) modify a noun. At 31:7//31:23 the construction appears in clauses introduced by the causal connector

x x x

On the basis of this study of the use of the participle in -ots^{c} with the verb "to be" in the Pentateuch the following observations can be made.

First, of the 36 times this construction occurs in the Armenian Pentateuch 23 times it is used to translate present indicative Greek verbs that have a futuristic meaning. The majority of these, fifteen, occur in Dt in stereotypical phrases concerning the giving or the entering of the land of Canaan. Another two, at Ex 34:12 and Num 32:7, occur in such Dt phrases outside Dt. The remaining four instances among these 23 are all in Gen (18:17; 19:13; 41:25, 28).

Five times the participle in -ots^{c} with the verb "to be" is used to translate Greek future indicative verbs. In another 5 cases it is used to translate participles used attributively: present participles (Lev 14:17, 19; Dt 31:8), an aorist (Dt 22:8), and a perfect (Gn 19:14).

Twice the participial construction is used to translate Greek verbs in the present subjunctive mood (both at Ex 23:23). Finally, it is used once to render a Greek verbal construction that involves the verb μελλεῖν (Gen 43:25).

In all these 36 cases the Armenian translator understood the Greek verbals to have a futuristic meaning, to refer to action which was imminent or would take place in the future.

Second, an important observation can be made about the kinds of statements in which the Greek verbs occur that are translated by the participle in -ots^{c} with the verb "to be": these verbs do not occur in the main clause of a sentence. They occur in relative clauses used adjectivally (Ex 34:12; Num 32:7; 17 times in Dt) or as objects of verbs (Gn 18:17; 41:25,28; Ex 16:23 [twice]; Num 23:23; Dt 32:20); in a causal clause introduced by ὅτι (Gn 19:13); in a conditional clause following a verb of knowing (Gn 43:7); in a clause introduced by ὅτι and used as an object (Gn 43:25); in clauses introduced by the causal connector γάρ (Dt 31:7,23). The five times the participial construction in -ots^{c} is used to translate Greek attributive participles the attributive participle becomes in each case n Armenian a relative clause employed adjectivally (Gn 19:14;

Lev 14:17, 19; Dt 31:8) or as subject (Dt 22:8).[16]

Third, it is often difficult to distinguish the use of the participle in -ots^{c} and the verb "to be" when it is being used as a regular future tense from when it has a sense of "what should happen". Certainly in Dt it is used in clauses which have parallels where the regular future formed by the subjunctive mood is used. Elsewhere, Gn 18:17 is a good example, the participial construction is used for action which is "going to take place" or is "about to take place", i.e., for action which is imminent. Again, in other places the construction with -ots^{c} appears to be used of action which should take place, would take place, has to take place or is bound to take place. Dt 32:20 is an example of this third usage. Distinctions among these various uses must be decided on the basis of the context.

Notes

1. H. Jensen, Altarmenische Grammatic, Indogermanische Bibliothek, 1. Reihe, Lehr- und Handbucher (Heidelberg: Carl Winter, Universitatsverlag, 1959), p. 120, #311dd.

2. A. Maillet, Altarmenisches Elementarbuch, Indogermanische Bibliothek, erste Abteilung, Sammlung Indogermanischer Lehr- und Handbucher, I. Reihe Grammatiken, zehnter band (Heidelberg: Carl Winters Universitats-buchhandlung, 1913), p. 93, # 105e.

3. R.W. Thomson, An Introduction to Classical Armenian (Delmar, NY: Caravan Books, 1975), p. 69.

4. A.S. Abrahamyan, Grabari Dzernark, fourth printing (Yerevan: Luys, 1976), pp. 211-223, # 316-321; see pp. 217ff., #320.

5. The examples are on p. 211, # 316. In these examples Abrahamyan equates the classical use of the participle in -ots^{c} and the copula verb with the modern use of the periphrastic verbal formed by the infinitive + ending used with a copula verb.

6. C. Cox, The Armenian Translation of Deuteronomy, University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 2 (Chico, CA: Scholars Press, 1981).

7. The Armenian text followed for Deuteronomy is that printed in The Armenian Translation of Deuteronomy except at 16:20 where տացէ is read rather than տալոց է . For Genesis - Numbers Zohrab's text is used: H. Zohrabian, Astuatsashunch^{c} matean Hin ew Nor Ktakarants^{c} (Venetik: i gortsarani Srboyn Ghazaru, 1805).

   The Greek text used for Genesis, Numbers, and Deuteronomy is the critical text established by J.W. Wevers, ed., Genesis, Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum, Auctoritate Academiae Scientarum Gottingensis editum, vol.I (Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974). Numeri, vol.III, 1 (1982); Deuteronomium, III, 2 (1977). For Exodus and Leviticus A. Rahlfs' provisional edition has been followed: Septuaginta (Stuttgart: Wurtembergische Bibelanstalt, 1935).

8. On the Greek futuristic present see R.W. Funk, A Beginning - Intermediate Grammar of Hellenistic Greek, second, corrected edition (Missoula, MT: Scholars Press, 1977), p. 617f., # 784.

9. See F. Blass and A. Debrunner, A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature, translated and edited by R.W. Funk (Chicago/London: The University of Chicago Press, 1961), p. 181, # 356.

Gn 43:25 offers one of only two examples of μελλεῖν plus an infinitive in the Greek Pentateuch. In the only other case, at Ex 4:12, the construction in Armenian employs պարտ.

G. Cuendet made the following remark on the use of the participle in -ots^{c} to render μελλεῖν . "In the Armenian version this turn of expression often renders the Greek future (Jn 13:21: մատնիլոց է = παραδώσει) and more often the verb μελλεῖν (Jn 6:71: մատնիլոց էր = ἤμελλεν παραδιδόναι)." He makes this remark in "Eznik et la Bible," REArm 9 (1929), p. 21.

10. This means of rendering attributive participles is common in Dt. Cf. The Armenian Translation of Deuteronomy, p.226.

11. Of this type of conditional sentence in Hellenistic Greek see Blass-Debrunner-Funk, pp. 188ff., # 371, 372.

12. The ὅσα ἐάν indefinite relative clauses are the equivalent of so-called third class conditional clauses. Here the condition is "an expected case or a generalizing case in present time," according to Funk, A Beginning - Intermediate Grammar, p. 683, # 858.

13. There is a second example of καθαρίζω in attributive participial form in v.11. Here ὁ καθαρίζων refers to the priest. It is translated here too by a relative clause with the verb in the subjunctive: որ սրբիցէ "who will cleanse."

14. 1:20, 25; 2:29; 3:20; 4:1, 21, 40; 5:31; 9:6, 23; 11:31; 12:1, 9; 13:12; 15:4,7; 16:20; 17:14; 18:9; 19:2, 8, 10, 14; 21:1, 23; 24:4; 25:15,19; 26:1, 2; 27:2, 3; 28:8; 32:49.

15. On aorist participles with a futuristic meaning see Funk, A Beginning - Intermediate Grammar, p. 668, # 845.2 and Blass-Debrunner-Funk, A Greek Grammar, p. 174f.; #339.

16. It is true also of The Life of Mashtots that the participle in -ots^{c} with the verb "to be" does not occur in a main clause. See M. Abeghyan, ed., Vark^{c} Mashtots^{c} (Yerevan: Haypethrat, 1941), p. 28, line 15 զինչ ի Սողոմն էր զործելոց a quotation from Gn 18:17; p. 54, line 23 որ զալոցն էին cited by Jensen at # 311; p. 72, line 23 ուր եւ երթալոցն էր p. 98, line 12f. որք նորօք աշակերտելոց իցեն.

Վ.Գ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

18-19-ՐԴ ԴԴ. ԳՐԱԲԱՐԻ ՃԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

18-19-րդ դդ. հայ մշակույթը մեծ վերելք է ապրում: Այդ ընթացքում նոր հայերենի զարգացումը տեղի է ունենում աշխարհաբարի գրական նորմավորման և նոր շրջանի գրաբարի մշակման ու կատարելագործման ուղիներով: Գիտության տարբեր ճյուղերի զարգացմանը համընթաց որոշակի աշխուժացում է նկատվում նաև մարտասանության բնագավառում:

Նոր շրջանի գրաբարի մարտասանական տերմինաբանությունը քննության առարկա չի եղել՝ վերցված ոչ միայն առանձին, այլ գրաբարի բառապաշարի հարաբերությամբ: Գրաբար մարտասանական երկերի լեզուն աչքի է ընկնում նոր շրջանի գրաբարին բնորոշ առանձնահատկություններով, որոնք արտացոլված են հատկապես տերմինաբանության մեջ:

Հայոց լեզվի զարգացման նոր պայմաններում գրաբար մարտասանական երկերի տերմինաբանության մշակումը պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով:

Նախ, ոչ անկախ Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցու ,,Համառոտութիւն մարտասանականի արհեստի,, երկի[1] ազդեցությունից, նկատվում է լատինաբան գրաբարի ժառանգման և հետագա խորացման միտումը: Այդ բնույթի է հատկապես Խաչատուր Երզրումցու ,,Մարտասանութիւն,,[2]: Այն անհամեմատ ավելի ընդարձակ է, քան նախորդ երկը, աչքի է ընկնում նյութի մանրամասն մշակմամբ և լայն շարադրանքով, որոնցով պայմանավորված են տերմինների առատությունը և բազմազանությունը: Այսպիսին է նաև Մխիթար Սեբաստացու ծեռագիր ,,Գիրք մարտասանութեան,,[3], թեև նրանում առկա է գրաբարի լատինաբան ազդեցության թուլացման, համապատասխան ձևերի մեղմացման միտումը:

Երկրորդ, գրաբար մարտասանական երկերը ևս ցույց են տալիս, որ այդ շրջանում մեծ չանքեր են ի սպաս դրվում գրաբարի լատինաբան ազդեցության հետագա թուլացման և գրաբարի ինքնակա մշակման ուղղությամբ: Այդպիսին է Ստեփաննոս Ազոնցի ,,մարտասանութիւն,,-ը[4], որտեղ հեղինակը, գրաբարի մշակման հարցում հետևելով Սեբաստացուն,

տվյալ գիտակարգին վերաբերող հարցերի լուծումը տալիս է համեմատաբար մեծ հետևողականությամբ, նյութի ընդգրկման ամբողջականությամբ և դասակարգման ինքնատիպությամբ: Այդ աշխատության լեզուն ընդհանուր առմամբ նմուշ է գրաբարի լատինաբան նորամուծությունների իսպառ թուլացման և հաղթահարման պատմության մեջ:

Երրորդ, գրվում է նաև այնպիսի մարտասանական երկ, որի լեզուն ժամանակի գրաբարն է: Այդպիսիք են Եփրեմ Սեթյանի և Միքայել Սալլանթյանի համապատասխան աշխատությունները[5]: Այս իմաստով որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Էդուարդ Հյուրմյուզյանի ,,Առճեռն մարտասանութիւն,,-ը[6], որը հետազոտում է ավելի շատ գործնական նպատակ:

Չորրորդ, խնդիր է առաջադրվում, ինչպես այլ դեպքերում, մարտասանական երկը գրել դասական գրաբարի օրինակով, ընդ որում գործածել 5-րդ դարի առաջին՝ կեսի երկերի բառապաշարը և տերմինաբանությունը: Այդ ընույթի է Մատթիա Գարագաշյանի ,,Արուեստ մարտարախօսութեան,,-ը[7], որտեղ յուրովսանն հաշվի են առնված մարտասանության բնագավառի այն հին ու նոր նվաճումները, որոնց հասել են հայ և օտար հեղինակները:

Գրաբար մարտասանական երկերը տվյալ գիտակարգի տեսական և գործնական խնդիրներով պայմանավորված ուսումնասիրություն լինելուց բացի պարունակում են նոր շրջանի գրաբարի պատմությանը վերաբերող տվյալներ, գրաբարի բառապաշարի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները փոքրիշատե արտացոլող փաստեր:

Գրաբարի մարտասանական տերմինաբանությունը զոյանում է հիմնականում հայոց լեզվի բառապաշարի ներքին հնարավորությունների գործադրմամբ, մասամբ՝ օտար տերմինների փոխառությամբ:

Գրաբարի նախորդ շրջաններում հայտնի բառերի, լայն իմաստով հանդես եկած տերմինների կողքին բառաբարդմամբ ու ածանցմամբ կազմվում և կիրառվում են նոր տերմիններ: Նախկինում սովորական կիրառություն ունեցած բառերն այստեղ հանդես են գալիս նոր՝ տերմինային նշանակությամբ: Դրանցից բացի, դասական գրաբարի օրինակով առաջադրվում են այնպիսի տերմիններ, որոնք զուգահեռ են մինչ այդ կիրառվածներին: Երբեմն տվյալ տերմինը արտահայտվում է մեկ ամբողջական բառակապակցությամբ: Կիրառվում են նաև օտար տերմիններ:

Նորակազմ են իբրև բառային ինքնուրույն միավոր գործածվող բարդ, ածանցավոր և բարդ ածանցավոր այն տերմինները, որոնք առաջին անգամ հանդիպում են այս շրջանի գրաբար մարտասանական երկերում: Նորակազմ տերմինները ևս ցույց են տալիս նոր շրջանի գրաբա-

րի բառապաշարի կրած այն փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են նոր հասկացությունների անվանման, ինչպես նաև արդեն մոռացության մատնված բառերի փոխարեն նոր բառեր կիրառելու հանգամանքներով:

Նորակազմ տերմինները համեմատաբար քիչ են: Օրինակ՝ ածանցանուն / paregmenon / - ՄՍՀձ, 306. հրապարակացիր//հրապարակամատեան - Խէձ, 51. նմանաձայն - ԵՄԱձ, 51. նմանայանգ - ՄՍՀձ, 30. նմանավերջ - ՍԱձ, 313. նոյնահոլով - Ն.տ., 312, նոյնատառ - ՄՍՀձ, 305 և այլն:

Նորակազմ ածանցավոր տերմինները բաժանվում են երեք ենթախմբի՝ ըստ բառի կազմում ածանցի գրաված դիրքի կամ ածանցների մասնակցության հնարավորության:

Նախածանցավոր տերմինները կազմվում են գեր-, վեր-, տար- ածանցներով: Օրինակ՝ գերագաղափար - ՄՍՀձ, 122. վերախրթնանալ, վերանրբանալ, վերապատուականանալ - Խէձ, 233-234. տարացոյց - Ն.տ., 32. տարահամոցել - Ն.տ., 104 և այլն:

Վերջածանցավոր տերմինները բաղադրվում են -ութիւն, -ումն ածանցներով, որոնք,բնականաբար, կազմում են գոյական անուն՝ անվանելու առարկայական հասկացությունը: Դրանցից -ութիւն-ը գործածվում է ոչ միայն ինքնին, այլև՝ հաջորդելով -ական, -աւոր, -որդ ածանցներին: Օրինակ՝ ատիճանութիւն - Խէձ, 236,246. բաժանորդութիւն - ՍԱձ, 352. եղանակաւորութիւնն - Խէձ, 213. ցարտուղութիւն - 216-317. աղերսումն - Խէձ, 258. անիծումն - Ն.տ., 246 և այլն:

Նորակազմ համածանցավոր /այլ կերպ՝ նախածանցավերջածանցավոր[8]/ են, տվյալ դեպքում, այն տերմինները, որոնցում նախածանցը և վերջածանցը բաղադրության հավասարաչափ անհրաժեշտ անդամներ են՝ միասնաբար արտահայտելու՝ հիմքում ընկած նոր հասկացության տերմինային նըշանակությունը: Այսպիսի բաղադրությունները պատմականորեն կարելի է հանգեցնել կամ նախածանցավոր, կամ վերջածանցավոր տիպի: Իբրև նախածանցներ կիրառվում են ան-, բաղ-, ընդ-, հակ-, համ-, նախ-, ներ-, ստոր-, վեր-, տար-, փոխ- ածանցները, իբրև վերջածանցներ՝ -ութիւն, -ումն, -ական, -ապէս ածանցները: Վերջիններս բաղադրում են գոյականներ, ածականներ և մակբայներ, որոնք հանդես են գալիս իբրև առարկայական հասկացություն, առարկայի կամ գործողության հատկանիշի գաղափար նշանակող տերմիններ: Օրինակ՝ անուրանալութիւն - Խէձ, 247. բաղանշանումն - Ն.տ., 26. բաղհիւսութիւն - ՍԱձ, 297. ընդլայնումն - Ն.տ., 162. հակակցութիւն - Ն.տ., 316. համակցութիւն - ձեռ. 879, 105ա. համառութիւն - Խէձ, 225. նախադատութիւն - Ն.տ., 50-51. նա-

խապաշարումն - ՍԱժ, 351. ներհակադրութիւն - Ն.տ., 316. ստորասումն - Խչժ, 22. վերակրկնութիւն - ՄՍՀժ, 305. տարալուծութիւն - Խչժ, 239. տարանջատութիւն - ՍԱժ, 304. փոխաբերականապէս - Խչժ, 225 և այլն:

Նորակազմ բարդ ածանցավոր տերմինները համեմատաբար շատ են: Բառակազմությունը տեղի է ունենում երկու և ավելի բաղադրիչներով, որոնք միանում են հոդակապով կամ առանց հոդակապի: Օրինակ՝ առաւելանշանակութիւն - Խչժ, 246. բերկրաբարութիւն - ՄՍՀժ, 61. երկսայրաբանութիւն - Խչժ, 63-64. պատճառացննաբանութիւն - Ն.տ., 67. վատթարատենչաբանութիւն - Ն.տ., 277 և այլն: Դրանք բաղադրվում են հիմնականում -ութիւն և -ումն վերջածանցներով, երբեմն՝ -ան նախածանցով: Ընդ որում վերջածանցները մի դեպքում հարում են ամբողջական բարդությանը՝ աստիճանաբանութիւն - Խչժ, 64. պայմանաբանութիւն - ՄՍՀժ, 122. վատթարաբանութիւն - Ն.տ., 278, մյուս դեպքում՝ առնչվում բարդության երկրորդ բաղադրիչին՝ անդւանմանութիւն - Խչժ, 242. ըղանկարումն - Ն.տ., 253. հիացաշարժումն - Ն.տ., 249. նոյնանշանակութիւն - Ն.տ., 19 և այլն: Ան- նախածանցը վերաբերում է ողջ բաղադրությանը. անարժանահամարումն - Խչժ, 128. անթուաբանութիւն - Ն.տ., 278. անկանոնապահութիւն - Ն.տ., 149 և այլն:

Հին և միջին շրջանի գրաբարի բառապաշարի որոշ միավորներ գրաբար ճարտասանական երկերում հաճախ հանդես են գալիս նոր իմաստային կիրառություններով: Այդ դեպքում գործ ունենք բառի իմաստային ընդլայնման, այսինքն՝ բառի տերմինային նշանակության ձեռքբերման հետ: Այստեղ բառի իմաստային նոր կիրառությամբ պայմանավորված տերմինները առանձնացնում ենք գրաբարի բառարաններից, հատկապես ,,Նոր բառգիրք հայկազեան,,-ի[9] ընձեռած հնարավորությունների համեմատությամբ՝ առանց անտեսելու մյուս բառարանների[10] տվյալները, եթե դրանք տրվյալ դեպքում որևէ տարբերություն ունեն:

Այսպես, առաւելաբանութիւն բառը ըստ ՆՀԲ-ի արտահայտում է ,,ավելորդաբանություն. հավելված կամ բարդություն բանից,, իմաստները, այնինչ Էրզրումցին նույն բառը կիրառում է իբրև ասացվածի այլափոխության մի տեսակը նշանակող տերմին. ,,առաւելաբանութիւն կամ վերանցութիւն, որ ի յայլոց վերաչւութիւն ասի, իսկ յունարէն և լատիներէն հիփէրպոլէ ասի,, /էջ 233/: Բազմայօդութիւն բառը ըստ ՆՀԲ-ի ունի ,,ի բազում մասանց հոդյալ, բաղադրություն ի բազմաց,, իմաստը: Ագոնցը նույն բառը կիրառում է իբրև ոչ փոխակերպությամբ հանդես եկող բառերի ճարտասանական ձևերից մեկը նշանակող տերմին. ,,բազմայօդութիւն, որ ըստ յունաց բօլիսինդէթօն լսի, է ձև առաւե-

լեալ բազմապատիկ շաղկապօք, յորում իւրաքանչիւր անդամք պարբերութեան շաղկապաւ յօդին,, /էջ 303/: Զուգորդութիւնը բառը ՀՀԲ-ում տրվում է ,,մեկզմեկու հետ կցիլ, խառնվիլ,, իմաստով: Ըստ Սեթյանի այն զեղչման տեսակներից մեկը նշանակող տերմին է. ,,զեղչումն անուանեմք զասացուածս՝ յորս լոին բառք՝ դիւրաւ գուշակելիք: Երբեակ ազգք են զեղչման. տրոհումն, զուգորդութիւն և կրճատումն,, /էջ 91/: Ըստ այսմ, գրաբարի մարտասանական տերմինաբանության մեջ առանձնացնում ենք բառի իմաստային նոր կիրառությամբ պայմանավորված շուրջ 35 տերմիններ. անդամահատն /,,պարբերության մի ճեսակը,,/ - ԽՀծ, 220. անցումն /,,ասացվածի ձևերից մեկը,,/ - ԵՍԱծ, 99. բազմաբանութիւն /,,հավելվածի մի տեսակը,,/ - ՄՍՀծ, 303. բազմաեղանական /,,մի տեսակը, ըստ Սեթյանի, ,,հոգեշարժ ձևոց իմաստից,,/ - ԵՍԱծ, 128. խելամտութիւն /,,սինեկդոխա,,/ - ՍԱծ, 273. շփոթաբանութիւն /,,հիպեռբատոն,,/ - ԽՀծ, 233. ցարակուսութիւն /,,ասացվածի ձևերից մեկը,,/ - ՍԱծ, 323. ունայնաբանութիւն /,,պլեոնազմ՝ մոխրաբանության հոռություններից մեկը,,/ - ԽՀծ, 277. փոխակերպութիւն /ըստ Ագոնցի՝ ,,ի յունաց թռօփուս կոչի,,/ - ՍԱծ, 261. փոխանութիւն /,,ըստ յունաց մէթօնիմիա և հիփալլակէ ասէ,,/ - ՍԱծ, 268 և այլն:

Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ նոր ժամանակներում, կապված գրաբարի ,,վերակենդանացման,, , գրաբարը ընդհանուր գրական լեզու դարձնելու փորձերի հետ, մշակվում է նաև գրաբարի մարտասանական տերմինաբանությունը: Դա ամենից լավ երևում է Մխիթարյան երկու դպրոցների ներկայացուցիչների կողմից ստեղծված մարտասանական երկերի բառապաշարի փաստերի համադրումից: Դասական գրաբարի օրինակով առաջադրվում են այնպիսի տերմիններ, որոնք ոչ միայն զուգահեռ են մինչ այդ եղած, այս շրջանի նախորդ հեղինակների կողմից կիրառված տերմիններին, այլև որոշակիորեն խախտում են նույն շրջանում տերմինների կիրառության հարցում փոքրիշատե ստեղծված ավանդույթը: Այսպես, Էրզրումցին /էջ 233, 246/ կիրառում է այլաբանութիւն տերմինը, որին հետևում են Մխիթար Սեբաստացին /էջ 81բ/, Ագոնցը /էջ 281-284/, Սեթյանը /էջ 79-80/ և Սալլանթյանը /էջ219/, սակայն Գարագաշյանը դրա դիմաց գործածում է այլաստացութիւն տերմինը՝ իբրև դասական գրաբարին ավելի հարազատ բաղադրիչով մի կազմություն /էջ 156/: Բացադրաբանութիւն տերմինը կիրառում է Ագոնցը /էջ 338-339/, որին հետևում են Սալլանթյանը /էջ 210-211/, Հյուրմյուզյանը /էջ 75-76/, իսկ Գարագաշյանը այն փոխարինում է դարձուած տերմինով /էջ 141-142/: Էրզրումցին կիրառում է փոխաբե-

ըություն տերմինը /էջ 225/, որն ընդունվում է Ազոնցի /էջ 263-268/, Սեթյանի /էջ 72-74/, Սալլանթյանի /էջ 219-221/, Հյուրմյուզյանի /էջ 47-59/ կողմից, ստեղծելով տերմինի գործածության որոշակի ավանդույթ: Գարագաշյանի կողմից հետագայում այն փոխարինվում է փոփոխումն տերմինով /էջ 147-149/, այն նկատառումով, որ վերջինս համարվում է դասական գրաբարին բնորոշ մի կազմություն:

Այստեղ կարելի է առանձնացնել այդ բնույթի տերմինների կիրառության շուրջ 30 օրինակ՝ իրենց զուգահեռներով. դիմառնություն /ՄԱծ, 341-343. ԾՍԱծ, 109-114. ՄՍՀծ, 209, 290. ԵՀԱծ, 76-78/ - երեսս առնուլ /ՍԳԱծ, 144-146/. ցանցառություն /ՀԿծ-ի հետևությամբ՝ ԽԵծ, 254. ձեռ. 879, 94ա. ՄԱծ, 331-333. ՄՍՀծ, 290/ - ցեղչել /ՄԳԱծ, 136-137/. համբարդություն /ՍԱծ, 236-238. ՄՍՀծ, 254. ԵՀԱծ, 146-148/ - շեղջակոյտ /ՄԳԱծ, 79-80/. համանունություն /ՀԿծ-ի հետևությամբ՝ ԽԵծ, 238. ձեռ. 879, 84բ-85ա. ՍԱծ, 301-302/ - կից անուանք /ՄԳԱծ, 156-157/. հեցնություն /ՀԿծ-ի հետևությամբ՝ ԽԵծ, 256. ձեռ. 879, 81բ, 93ա. ՍԱծ, 276-277/, հենցնություն /ԾՍԱծ, 80-82. հեցնություն//հենցնություն - ՄՍԱծ, 52-53, 292/ - խարդախություն, կեղծիք, կեղծաւորություն /ՄԳԱծ, 154-155/. պարբերություն /ԽԵծ, 218-221. ՍԱծ, 359-371. ԾՍԱծ, 62-65. ԵՀԱծ, 198-210/ - շրջումն /ՄԳԱծ, 160-165/, սահման /ՀԿծ-ի հետևությամբ՝ ԽԵծ, 16. ձեռ. 879, 23բ. ՍԱծ, 83. ԾՍԱծ, 208-211. ՄՍՀծ, 17. 169-171. ԵՀԱծ, 16/ - որոշումն /ՄԳԱծ, 87/. սեռ /ՀԿծ-ի հետևությամբ՝ ԽԵծ, 254, ձեռ. 879, 23բ - 24բ. ՍԱծ, 100. ԾՍԱծ, 216-218. ՄՍՀծ, 12-14. ԵՀԱծ, 30/ - ազգ /ՄԳԱծ, 92, 187/. փոխանունություն /ՀԿծ-ի հետեվությամբ՝ ձեռ. 879, 76ա. ՄԱծ, 268-272, ԾՍԱծ, 77-78, ԵՀԱծ, 50-51/ - անուանափոխություն /ՄԳԱծ, 151-152/ և այլն:

Գրաբար ճարտասանական երկերում բավական ակնառու է բառակապակցությամբ արտահայտված տերմինների կիրառությունը: Այդ կարգի տերմինների նորակազմություն լինելը հիմնականում պարզվում է նախորդ դարերի հայերեն ճարտասանական երկերում կիրառված չլինելու հիմունքով: Բառակապակցությամբ արտահայտված տերմինների գերակշիռ մասը հանդես է գալիս բառակապակցության բաղադրիչներից լրացումների՝ նոր հայերենին առավել բնորոշ առաջադաս կիրառությամբ, և դա բավական հետաքրքրական է:

Բառակապակցությամբ արտահայտված տերմինները անհամեմատ շատ են հանդիպում Երզրումցու երկում: Ընդհանուր առմամբ կիրառված են շուրջ 60 տերմիններ՝ կազմված բառակապակցական երկու և ավելի բաղադրիչներով: Օրինակ՝ անպատեհ առատաբանություն, անպատեհ հպարտա-

քանութիւն - Խչճ, 278. պացուցական ձեռնարկութիւն ,,ճարտասանական ձեռնարկման մի տեսակը,, - ն.տ., 15. առաքինութիւնք և ցարդք ճոխաքանութեան - ն.տ., 276. բարքայայտնական, բնութենայայտնական քան ,,ճառի առարկայի մասին ծանուցում,, - ն.տ., 198. ցիտնական համախօսութիւն ,,իրադրական ճառի մի տեսակը,, - ՄՍՀճ, 20. ցեղեցկացարդութիւն բառից -Խչճ, 210. համաձայն քառանդամ պարբերութիւն - ն.տ., 220. համահերքական քան ,,ճառի դատաստանական բեռի մի տեսակը,, - ն.տ., 201. ճաշակ ցեղազգածական ,,գեղագիտական ճաշակ,,. gustus aestheticus - ՄՍՀճ, 105. մեղմաղէմ//քարեկամաձև ցանցառական քան - Խչճ, 204. պայման խնդրոյ - ԾՍԱճ, 196-197 և այլն:

Օտար տերմինների կիրառության հարցում հեղինակները հանդես են բերում երկու կարգի մոտեցում: Մի դեպքում օտար տերմինը կիրառվում է իբրև հայերեն տերմինի իմաստը երկրորդաբար պարզաբանող միջոց: Այն բերվում է զուգահեռաբար, հայերեն կամ օտար գրությամբ և ընդհանրացնում է հայերեն տերմինի կոնկրետ նշանակությունը: Այդ միջոցին մեծ մասամբ դիմում են Էրզրումցին, Ազոնցը, Սեթյանը և Սալլանթյանը: Մխիթար Սեբաստացին, Հյուրմյուզյանը և Գարագաշյանը գրեթե հեռու են օտար տերմինի այդպիսի կիրառությունից: Դրանից բացի, Էրզրումցին և Ազոնցը օտար տերմինը գործածում են շարադրանքի ընթացքում, իսկ Սեթյանը՝ աշխատության տողատակին, Գարագաշյանը՝ գրքի վերջում բերվող տերմինների ցանկում: Այդպիսիք են, օրինակ, հետևյալները. ,,ազդուաքանութիւն, ըստ յունաց էմֆացիս ասացեալ,, - ՄԱճ, 290. ,,բաժանորդութիւն, ըստ լատինացւոց տիսթրիպուցիօ,, - ն.տ., 352. ,,աղուաձայնութիւն - euphonia ՄՍՀճ, 260 և այլն:

Մյուս դեպքում օտար տերմինները, իրոք, փոխառություններ են: Դրանց մի մասը կիրառվում է առանձին: Օրինակ՝ ալլէօցիս - Խչճ,261. անթիսթացիս - ն.տ., 262. էփիքրիցիս - ն.տ., 264. փլէօնացմուս կամ պլէօնացմուս - ն.տ., 267 և այլն: Մյուս մասը հանդես է գալիս հայերեն համապատասխան իմաստով զուգահեռի, հայերեն թարգմանական տարբերակի հետ: Օրինակ՝ ավուկսէցիս - լայնատարածումն - Խչճ, 263. դիղեմայ - երկառած - ՄԳԱճ, 75-76. էթօլօճիայ կամ էթօլօցիայ - վարքաբանութիւն - Խչճ, 266. յէփթօլօճիայ - մանրամասնաքանութիւն - ն.տ., 262 և այլն:

Այսպիսով, 18-19-րդ դդ. գրաբարի ճարտասանական տերմինաբանության լեզվական քննությունից պարզվում է, որ նոր շրջանի գրաբարի բառապաշարը կրում է զգալի փոփոխություններ՝ կապված լատինաբան ձևերի աստիճանական հաղթահարման, բառակազմությունը մասամբ հին շրջանի գրաբարին, հետագայում նաև վերջինիս դասական վիճակին մոտեցնելու,

ժամանակի գրական աշխարհաքարից որոշ չափով ազդվելու և օտար տերմիններ փոխառնելու հանգամանքների հետ:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Համառօտութիւն Յարտասանականի արհեստի, շարադրեցեալ ի Յոհաննիսէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Մարսել, 1674 /այսուհետև՝ ՀՅԺ/

2 Յարտասանութիւն, արարեալ և շարադրեցեալ ի Թաչատրոյ Էրզրումեցւոյ, Վենետիկ, 1713 /այսուհետև՝ ԹԷԺ/

3 Գիրք Յարտասանութեան, շարադրեալ ի Մխիթարայ Սեբաստացւոյ /Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռ. 879, գրված՝ ,,յամի 1760 ի Հաշտարխան,, , Գասպար գրչի կողմից. այսուհետև՝ ձեռ. 879/

4 Յարտասանութիւն, շարազրեալ ի Ստեփաննոս Ազոնց, Վենետիկ, 1775 /այսուհետև՝ ՍՍԺ/

5 Արհեստ Յարտասանութեան, աշխատասիրեալ Եփրեմայ Սեթեան, Վենետիկ, 1832 /այսուհետև՝ ԵՍՍԺ/. Հրահանգ Յարտասանութեան կամ Յառաբանութեան, յօրինեաց Միքայէլ Սալլանթեանց Կոստանդնուպօլսեցի, Մոսկվա, 1846 /այսուհետև՝ ՄՍԺԺ/

6 Առձեռն Յարտասանութիւն, համառօտեալ ի Եղուարդայ Հիւրմիւզեան, Վենետիկ, 1839 /այսուհետև՝ ԷՀՍԺ/

7 Արուեստ Յարտարախօսութեան, զոր արարեալ է Մատաթիայ Գարագաշեան, Վիեննա, 1844 /այսուհետև՝ ՄԳՍԺ/

8 Տես Ս.Գ. Աբրահամյան, ժամանակակից գրական հայերեն, Երևան, 1981, էջ 106-107

9 Գաբրիէլ Ալեպիքեան, Թաչատուր Սիւրմելեան, Մկրտիչ Ալգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837 /այսուհետև՝ ՆՀՔ/:

10 Մխիթար Սեբաստացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1749-1769 /այսուհետև՝ ՀՀՔ/

Ա.Ն. ՀԱՆԵՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՁԱՅՆԵՂ ՀԱԳԱԳՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՂԵՐՍԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՍԿԶԲԻ Յ ՁԱՅՆՈՐԴԻ ՀԵՏ

Հայտնի է, որ արդի գրական հայերենի երկու տարբերակների բաղաձայն հնչույթների համակարգում առկա է հագագային մեկ հնչույթ՝ խուլ շփական հ, որը հատուկ է նաև հայերենի բարբառների արևելյան ու արևմտյան խմբակցությունների եզրային տարածքների խոսվածքներին: Ի տարբերություն նշվածների, բարբառների կենտրոնական և հարակից տարածքներում բաղաձայնական համակարգերը երևան են հանում հագագային զույգ հնչյուններ, որոնցից մեկը արտաբերմամբ համապատասխանում է նշված խուլ հ-ին, իսկ մյուսը հակադրվում է նրան ձայնեղության հատկանիշով: Վերջինս բարբառային տարբեր տարածքներում իրացվում է ձայնեղ հագագների տարատեսակներով, որոնք ներկայացրել ենք ɦ և ħ նիշերով /տե՛ս աղյուսակը/: ɦ հնչյունով բնորոշվող բարբառային տարածքը ընդգրկում է հարավ-կենտրոնական, հյուսիս-արևելյան, Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբերը[1] /ոչ լրիվ/: Սրանց ընդհանուր հատկանիշն է նաև շնչեղ ձայնեղով բաղաձայնական համակարգի առկայությունը: Տարածքում առանձնանում է բարբառային միավորների երկու խումբ: I խմբին /Մուշ, Ալաշկերտ, Բուլանուղ, Արծաֆ, Արարատյան, Լոռի, Կարին, Սեբաստիա, Արաբկիր, Շապին-Գարահիսար/ բնորոշ է երկու հագագային հնչյունների առկայությունը՝ խուլ և ձայնեղ /հմմտ.՝ հաց, հին, հանել և ɦիծծուն, ɦօվըկ, ħառուն/. Ի դեպ, նշված տարածքում այս հագագը առաջին անգամ դիտել է Հ. Աճառյանը[2]: II խումբը կազմում են Մուշին և Վանի հարավային միջբարբառախմբին սահմանակից այն խոսվածքները /Արծկե, Արճեշ, Բաղեշ, Մանազկերտ, Խլաթ, Ալաշկերտի և Բուլանուղի որոշ խոսվածքներ, Նոր Ջուղա, Բայազեդ /Կամո/, Դիադին /Վարդենիս//, որոնք հին հայերենի հ-ի դիմաց ունեն խ /հաց~խաց, հավ~խավ/. Հետևաբար՝ սրանցում խուլ հագագի բացակայության պայմաններում ձայնեղ հագագը գործառում է իբրև իր տեսակի մեջ միակ հնչյուն: Այս խոսվածքները ուշ շրջանի օտար և անգամ արդի հայերենից կատարած

փոխառություններում խուլ հ-ն հնչում են ձայնեղ:

ħ հագագով բնորոշվող տարածքը ընդգրկում է Վանի հարավային միջբարբառախումբը /Շատախ, Մոկս, Ոզմ, Բերկրի/: Տարածքի ընդհանուր հատկանիշներն են ստուգաբանական հ-ի դիմաց խ-ի առկայությունը, որով այն հարում է 1-ին տարածքի ɦ̃ խմբին, և շնչեղ ձայնեղների բացակայությունը: Այսինքն՝ այս տարածքում նույնպես ձայնեղ հագագը գործառում է իբրև միակ կոկորդային հնչյուն: Հագագի այս տարատեսակը առաջին անգամ դիտվել է Մ. Մուրադյանի կողմից և որակվել իբրև ձայնեղ հ[3]:

Ըստ հնչյունների արտաբերական դասակարգման, ɦ հագագը ստորին-կոկորդային /լարինգալ/, ձայնորդանման հնչյուն է, արտաբերվում է առավելապես ձայնալարերի թրթռումով, որին այս կամ այն չափով ուղեկցում է նաև թույլ շունչ կամ աղմուկ: Իբրև հնչյուն նրա ձևավորումը վանկի սահմաններում կախված է հաջորդող ձայնավորի կազմավորման տեղից ու դիրքից. այսպես՝ միջին շարքի ը ձայնավորին նախորդող դիրքում հնչյունը երևան է գալիս իր ամենաբնական ձևով՝ ɦըղուղ, ɦըմմէն. ի ձայնավորին նախորդելիս այն ստանում է նաև միջնալեզվայնության երանգ՝ ɦիծծուն, ɦիստակ, իսկ ետին շարքի ձայնավորներից առաջ ավելի է ընդգծվում նրա կոկորդայնությունը՝ ɦացօպ, ɦօսօ: Այս հնչյունն իբրև ձայնեղ հագագային բաղադրիչ երևան է գալիս նաև շնչեղ ձայնեղ կոչված բաղաձայնների կազմում՝ բ́պɦ, գ́կɦ, դ́տɦ ...:

Մյուս հագագը՝ ħ -ն , ի տարբերություն նախորդի, արտաբերության տեղով վերին կոկորդային /Փարինգալ/ հնչյուն է, հատկապես առաջնային շարքի լայնբացվածքային ձայնավորներին նախորդող դիրքում /ħա̈ղը, ħէփ/, ընկալվում է իբրև ձայնեղ շփական հ, այսինքն՝ աղմուկը, շունչը սրանում առավել զգալի է:

Փորձառական հնչյունաբանության տվյալների համաձայն[4], այս երկու հագագները մոտավորապես բնութագրվում են՝ ա/ որպես ձայնորդանման հնչյուններ՝ ընդհանուր առմամբ նման հաջորդող ձայնավորի պատկերին՝ որոշ երանգային տարբերություններով. վանկարար ձայնավորը հիմնականում մաքուր է՝ երբեմն միայն շնչով երանգավորված: Այս որակով հնչյունը առկա է Ալաշկերտի խոսվածքում ընդհանրապես, իսկ Բուլանուղի, Բայազեդի, Շատախի խոսվածքներում՝ մասամբ. և բ/ որպես բաղադրյալ հնչյուն՝ հետևյալ կազմով. բառասկզբում խուլ շունչ կամ աղմուկ+ձայնորդա-ձայնավորային հատված, կամ վանկարար ձայնավորի՝ շնչով երանգավորված մաս, որոնց հաջորդում է ձայնավորի մաքուր հատվածը /Բուլանուղ, Բայազեդ, Շատախ/: Վանկի ներսում

բաղաղրյալ այս հնչյունի ձայնեղ հատվածը տատանվում է ձայնորդի և ձայնավորի սահմաններում. սրանով պետք է բացատրել այն երևույթը, որ այդ հատվածը չունի կայուն պատկեր և յուրաքանչյուր առանձին դեպքում մոտենում է հաջորդող ձայնավորի պատկերին: Վերջինիս երանգավորված մասը, որ ձայնեղ հազագի շնչի տարածումն է վանկաըար ձայնավորի վրա, արդյունք է վանկի մեջ բաղաձայն ու ձայնավոր հնչյունների հարմարեցման, փոխներգործության: Ի դեպ, ձայնի և աղմուկի նշված հարաբերությամբ այս հնչյունները տարբերություն են գծում ոչ միայն առանձին խոսվածքների միջև /օրինակ՝ Ալաշկերտի և մյուսների/, այլև միևնույն խոսվածքի ներսում՝ արտաբերվելով մերթ մաքուր ձայնեղությամբ, մերթ էլ՝ խլությամբ բաղաղրված: Երևույթը տեսականորեն կարելի է բացատրել հետևյալ կերպ. երկհազագավոր խոսվածքներում ձայնեղ հազագը հիմնականում գործառում է իբրև ձայնորդանման հնչյուն, որը արտաբերական հատկանիշներով հստակորեն տարբերվում է խուլ [ʔ]-ից, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, այդ երկու հազագները հնչույթային համակարգի տարբեր միավորներ են, տարբեր հնչույթներ. իսկ ստուգաբանական [ʔ]-ի դիմաց ի ունեցող միահազագ խոսվածքներում ձայնեղ հազագը, ինչպես էլ որ արտաբերվի՝ շունչը քիչ, թե շատ, մաքուր ձայնեղությամբ, թե խլության երանգով, այնուամենայնիվ ընկալվում է իբրև միևնույն հազագային հնչույթը: Այսպիսով՝ երկհազագավոր խոսվածքներում [ɦ] հազագը ունի կայուն ֆիզիկական /ակուստիկական/ բնութագիր, իսկ [ʔ~ɦ] համապատասխանությամբ ընորոշվող միահազագ խոսվածքներում ձայնեղ հազագները՝ [ɦ]-ն, և [ɦ̥]-ն, տատանվում են մերթ մաքուր ձայնեղությամբ օժտված և մերթ խլությամբ ուղեկցվող բաղաղրյալ հնչյունի սահմաններում: Ընդհանուր առմամբ, ըստ ձայնաբանական դասակարգման, այս հազագները որոշ վերապահությամբ դրսևորում են բաղաձայն-ձայնորդի հատկանիշ, որը, ինչպես կտեսնենք, արդարացվում է նաև պատմականորեն:

Ձայնեղ հազագները գործառում են միայն բառասկզբի դիրքում՝ ձայնավորից առաջ. բառամիջում հանդիպում են այն դեպքում, երբ իրենցով սկսվող բառը բարդվում կամ ածանցվում է, օրինակ՝ [ɦ̥ɛɦ̥ɛɲɛs], [ɲaɣaɦ̥aʃɣ]: Հնչույթաբանական մակարդակում նշված հնչյունները անտարակույս ունեն հնչույթային արժեք: Իբրև ձայնորդանման հնչույթներ, ձայնորդային համակարգի մյուս բոլոր միավորներին կարող են հակադրվել մեկ հատկանիշով՝ կոկորդայնությամբ. նշենք հակադրական զույգերի օրինակներ տարբեր խոսվածքներից, ըստ [կոկորդայնություն-ոչ_կոկորդայնություն] հատկանիշի՝ [ɦuɾ] /ուր/ - [muɾ] մուր, [ɦuʃik] - [muʃik] - [ɲuʃik], [ɦɛɣ] /անգամ/ - [jɛɣ] /յուղ/, [ɦɛɾd] /հարդ/ -

լէըը /լյարդ/, հաց /ակ/ - լաց /լակ/, հաչխու /վախից/ - լախու /դեղամիջոց/, հուլս/հուլս /հուլս/ - լուլս /լուլս/ և այլն: Երկհազագավոր խոսվածքներում հ հազագը կոկորդայնությամբ հոմանիշ է խուլ չ-ին, սակայն հակադրվում է նրան ժայնեղությունը-ոչ ժայնեղությունը հատկանիշով, օրինակ՝ Ալաշկ. հուլմ /ում/ - չուլմ, հընժի /ինձ/ - չընժի /հունձ/, հօրը /ինչու/ - չօրը /հոր/, Աշտ. Կոշ՝ հաբէք /ակեք/ - չաբէք /հարեցեք/, հաղաք /առջև/ - չաղաք /խաղաք/, Մուշ /Դիլիֆ/՝ հուլը /ուր/ - չուլը /կրակ/, հօղի /այդտեղ/ - չօղի /հոտ/, հէղի /երկրորդ/ - չէղի /հետինը/ հմմտ.՝ քու հէղի կընիկ /քո երկրորդ կինը/, քու չէղի կընիկ /քո հետ եկած կինը/, Թալին Մաստ.՝ հուղա /Քրիստոսի աշակերտը/ - չուղա /այստեղ/: Հետևաբար՝ երկհազագավոր խոսվածքներում հ հազագի ժայնեղությունը հնչույթաբանորեն էական, տարբերակիչ հատկանիշ է: Ստուգաբանական չ-ի դիմաց ի ունեցող խոսվածքներում ժայնեղ հազագները խուլերի շարքում չունեն հարաբերակից զույգ, ուստի և ժայնեղության հատկանիշը իմաստային նվազագույն հակադրություն չի ստեղծում, հնչույթաբանորեն ոչ էական /լրացական/ հատկանիշ է: Այսուհանդերձ տարբեր խոսվածքներում դրանք կարող են հակադրվել խուլ շփական ի-ին ոչ միայն կոկորդայնության, այլև ժայնեղության հատկանիշով, ինչպես օրինակ՝ հէը /այր, քարայր/ - խէը /հայր/, հուլս/հուլս /հուլս/ - խուլս /խյուս և հյուսն/, հուլը /իր/ - խուլը /հյուր և հուր/, հէտի /հաջորդ, երկրորդ/ - խէտի /հետի/:

Ուրեմն՝ այս տարածքներում ժայնեղ հազագների միակ էական հատկանիշը մնում է կոկորդայնությունը, որով ընդհանուր առմամբ որոշվում է նրանց հնչույթային արժեքը բաղաժայնական համակարգում:

Տարժամանակյա հայեցակետով՝ բարբառային ժայնեղ հազագները ընդհանուր առմամբ հանդես են գալիս զրաքարի բառասկզբի յ զրով արտահայտված հնչյունի դիմաց, հմմտ.՝ յաստակ~հիստակ, յոր~հոր, հ՞ողի, յաղդ~հէրտ, հ՞արը, ցակոբ~հագօպ, հ՞ակօ և այլն: Այսինքն՝ նշված բարբառային տարածքները շարունակում են տարբերակել զրաքարի բառասկզբի յ և հ զրերով արտահայտված հնչյունները, ի հակադրություն միջին և արդի գրական լեզուների, որոնցում զուգամետ /կոնվերգենտ/ զարգացմամբ բառասկզբի դիրքում չեզոքացել է յ և հ հնչույթների հակադրությունը. յ-ն, կորցնելով միջնալեզվայնության ու ժայնեղության հատկանիշները, խլացել, նույնացել է հ-ին, հմմտ. գրաբ.՝ հաց, հին, յիսուն, յաղդ, արդի արևելահայ գրական լեզու՝ հաց, հին, հիսուն, հարդ, բրբռ.՝ հաց, հին կամ խաց, խին, բայց՝ հիծծուն, հէրտ, հիսուն, հ՞արը: Այսպիսով՝ ժայնեղ հազագների՝

միայն բառասկզբի դիրքում ունեցած գործառությունը պատճառաբանվում է պատմական գործոնով, այն է՝ գրաբարի յ ծայնորդի՝ բառասկզբի դերքում ապրած զարգացման ընդհանուր հագագայնացման միտումը, որը սակայն չի ընդգրկել յ-ի գործառության մյուս ոլորտները: Բարբառային նշված տարածքներում այդ միտումի գործողության պայմաններում այնուամենայնիվ ընդգծվում է յ և հ հնչույթների զարգացման տարընթաց և գրական լեզուներից զգալիորեն տարբեր ուղին. այսպես՝ կենտրոնական, այժմ երկհագագավոր տարածքում, ըստ երևույթին, ներհամակարգային պահանջներով լրացվել է խուլ հագագի ծայնեղ զույգի դատարկ վանդակը՝ յ-ի՝ միջնալեզվայնության չեզոքացմամբ և զուտ կոկորդային հնչույթի վերածվելով: Հարավային տարածքի խոսվածքներում հ>խ հնչյունափոխությամբ, եթե իհարկե դա հնագույն ենթաշերտային երևույթ չէ, բաղածայնական համակարգում դատարկվել է /կամ դատարկ է եղել/ հագագային հնչույթի վանդակը, և ապա, դարձյալ ներհամակարգային պահանջներով յ>հ կամ ḣ հնչյունափոխությամբ ազատ վանդակը կրկին լրացվել է: Հարցին կարելի է մոտենալ և ավելի ընդհանուր հայեցակետից. հայոց լեզվի պատմության ընթացքը ցույց է տալիս, որ հին հայերենի՝ այժմ որակափոխված ծայնորդների՝ յ-ի, ւ-ի, ղ-ի զարգացման գործընթացը ուղեկցվել է ներհամակարգային ընդհանուր միտումով՝ թոթափել ծայնորդային հնչարտաբերական տարտամությունը, հասնել լիարժեք բաղածայնության. ահա բաղածայնացման այս միտումով արդեն իսկ միջին հայերենում յ-ն բառասկզբում ստացել էր կոկորդային հ-ի, երկշրթնային ւ-ն՝ շրթնատամնային ծայնեղ շփական վ-ի, փափկաքմային ղ-ն՝ ետնալեզվային ծայնեղ ղ շփականի արժեքներ, ըստ որում յուրաքանչյուրը վերածվել էր իր լիահունչ բաղածայն տեսակին: Բարբառային նշված տարածքներում լիարժեք բաղածայնացման ալիքը մասամբ է միայն ընդգրկել յ-ի զարգացման գործընթացը, չի հասել ավարտի, որի հետևանքով քննվող հագագների ծայնորդային հատկանիշը /ծայնաբանական առումով/ այնուամենայնիվ, ավանդաբար, այս կամ այն չափով պահպանվել է: Սրանով էլ կարելի է բացատրել ծայնեղ հագագների հնչարտաբերական անկայուն որակը՝ մերթ մաքուր ծայնեղությամբ, մերթ խլության բաղադրիչով գործառելը:

Բարբառային ծայնեղ հագագներից յուրաքանչյուրը իր տարածքում ունի նաև, գրական լեզուների համեմատությամբ, հավելական հնչյունի դերով գործառույթ. հմմտ.՝ առիք~ḣառիք, Ḣա̈ռիքʲ, երդիկ~ḣէրդիկ, Ḣö̈ւրդö̈ւս, ամեն~ḣըմմէն, ḣըմէն, ուստի~ḣուստ, Ḣուստ և այլն, որն ընդգրկում է նշված տարածքներին հատուկ մեծաքանակ բառերի մի խումբ /մոտ 50/ և ավելի ծավալուն ու գործուն բնույթ է դրսևորում,

քան ժամանակագրական առումով հնագույն շերտ համարվող հավելավոր հ-ի առկայությունը մի շարք բառերում՝ գրաբարյան ձևերի համեմատությամբ, ինչպես՝ ալեւոր~հալիվոր/խալիվոր, ացանկիմ~հաքնել/խալնել, արօր~հարօր/խարօր, որը ոչ կենսունակ երևույթ է: Հետևաբար՝ բարբառային այս տարածքներում հավելավորում կոչված երևույթը ձայնավորասկիզբ բառերում հիմնականում իրացվել է գրաբարի բառասկզբի յ-ին հանգող հագագային հնչյուններով, և, որ ամենաակնառուն է, այս երևույթը գրավոր աղբյուրներում վկայված է դեռևս 5-րդ դարից. հմմտ.՝ յ-ով և առանց յ-ի բազմաթիվ զուգաձևերը՝ առաջ-յառաջ, ուշ-յուշ, աւել-յաւելուլ, աջող-յաջող, ոյժ-յոյժ, ողն-յողն և այլն //Ն/ՀԲ/, զուգաձևեր, որոնք ըստ Աճառյանի առաջացել են հայերենի հողի վրա ը /յ/ նախդրի քարացմամբ: Դրանց մի մասն ունի ետին վկայություններ՝ ավելի ուշ դարերից /9-12-րդ/՝ արժան-յաժան, այց/ուց/-յայցուց, յեցուց, մի հանգամանք, որ խոսում է յ-ի՝ հավելավոր հնչյունի դերով գործառության հետագա ընդարձակման օգտին. հմմտ. նաև այս բառաձևերի արտացոլումը արդի բարբառներում՝ ճաջօղ, ճառէճ, ճուշ, ճուշիկ, ճէվէլ, ճէվէլնալ, ճէժան, ճէկուծ, ճօղնաշար և այլն:

Այսպիսով՝ ի տարբերություն հայերենի արևելյան, ծայր հյուսիս-արևելյան բարբառային տարածքների /Մեղրի, Ագուլիս, Ղարաբաղ, Զանգեզուր .../, որոնք ընդհանուր առմամբ բնորոշվում են գրաբարի բառասկզբի յ-ի դիմաց ճ հատկանիշով, ճանաչում են հագագային միայն մեկ հնչյուն՝ խուլ հ, և որոնցում հավելավորման երևույթը հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում իրացվել է միևնույն խուլ հագագով, հայերենի բարբառների հյուսիս-արևելյան, հարավ-կենտրոնական, հարակից արևմտյան և հարավային տարածքներում իբրև հավելավոր հնչյուն գործուն ու կենսունակ բնույթ է ունեցել գրաբարի յ-ին հանգող ձայնեղ հագագների գործառույթը: Այն իր արմատներն ունենալով հայոց լեզվի զարգացման հնագույն շրջաններում՝ հայերենի հողի վրա ապրել է նաև ինքնուրույն զարգացում:

Ի դեպ այն, որ միջին հայերենում յ գրով արտահայտված հնչյունը բառասկզբում արդեն ուներ կոկորդային ձայնեղի արժեք, վկայում են արաբական փոխառությունները, որոնց ع /այն/ կոկորդային ձայնեղ շփական հնչյունը բառասկզբի դիրքում սովորաբար տառադարձվել է յ տառով /կամ բաց է թողնվել/, օրինակ՝ ʿalam - յալամ, ʿanbar - յամբար, ʿarʿar - յարար, ʿunnāb - յունապ: ع-ի դիմաց առկա յ-ն արտաքերական յ /y/-ի արժեք ունենալ չէր կարող, որովհետև նախ՝ ֆիզիկական հատկանիշներով դրանք միմյանցից խիստ տարբեր հնչյուն-

ներ էին, և ապա՝ արաբական փոխառություններում ֈ հնչյունը միջին հայերենում բառասկզբին տառադարձվում էր հիմնականում ե տառով՝ yaŝm - եաշմ, yasb - եասպ և այլն: Ճ-ի արժեք ունենալը դարձյալ կասկածելի է, ըստ որում արաբերենի հ-երի երկու տարատեսակները տառադարձվում էին միայն հ տառով և ոչ երբեք ֈ-ով /հմմտ.՝ Արմ. բառ./: Մնում է ենթադրել, որ ɛ -ը տառադարձվել է հնչարտաբերական հատկանիշներով իրեն համեմատաբար մոտ մի հնչյունի գրով, որ, ըստ երևույթին, եղել է կոկորդային ծայնեղ հագագը՝ ɦ -ն:

Քննված բոլոր այս երևույթները՝ զույգ հագագային հնչյունների առկայությունը հին հայերենի ֈ-ի և հ-ի դիմաց, գրաբարի բառասկզբի ֈ-ի արտացոլումը հագագային տարբեր հնչյուններով, ֈ-ին հանգող հավելավորման երևույթը, գրական լեզուներում և բարբառային որոշ միավորներում դրսևորված ֈ-ի և հ-ի նույնացումը բառասկզբի դիրքում, կասկած են հարուցում հայագիտության մեջ արմատացած այն տեսակետի նկատմամբ, ըստ որի գրաբարի յ-ն բառասկզբի դիրքում զուտ միջնալեզվային y /յոտ/ հնչյուն է եղել: Ամենայն հավանականությամբ ֈ-ն գրաբարում, կամ գոնե հին բարբառների կենտրոնական ու հարակից տարածքներում ունեցել է նաև կոկորդային-հագագային երանգ և հարաբերակցվել է հ-ին՝ հակադրվելով վերջինիս ծայնեղության հատկանիշով:

Այդ է հուշում նաև գրաբարի /հ/ և /ֈ/ հնչույթների միջև եղած ընդհանրությունների շարքը, որ երևան է գալիս հայոց լեզվի պատմության հնագույն շրջանից սկսած և, ըստ երևույթին, կարող է բացատրվել նրանց ունեցած արտաբերական հատկանիշի ընդհանրությամբ՝ հագագայնությամբ. դրանք են՝

1/ Ծագումնաբանական ընդհանրություններ - արդյո՞ք պատահական պիտի համարել այն երևույթը, որ հ.-ե. նախալեզվի ú *p, ú *ǯ հընչյունները հին հայերենում բառասկզբի դիրքում արտացոլված են հ, ֈ հնչույթներով կամ ø-ով: Հավանաբար *p-ն և *ǯ -ը բառասկզբի դիրքում տվել են հագագային հնչյուններ՝ խուլ հ, կոկորդա-ըմային ֈ և հագագի բացակայություն՝ ø: Այնուհետև. իբրև հնդեվրոպական կոկորդայինների արտացոլում, ուսումնասիրողները հայերենում նշում են ոչ միայն բառասկզբի հ-ով, այլև ֈ-ով դեպքեր, ինչպես օրինակ՝ հորժ-յորդ[5]. յար, յարեմ, յարմար[6]: Նույնը կարելի է ասել և այստեղ. թերևս հ.-ե. կոկորդայինների արտացոլումը նախահայերենում առնչվել է հենց կոկորդային-հագագային հնչյունների հետ /այս հարցերը կարոտ են լուրջ, հիմնավոր հետազոտությունների/:

2/ Լծորդային-հարաբերակցական ընդհանրություններ - հայտնի է,

որ գրաբարում կան ծագումնաբանական ընդհանրություն ունեցող արմատներ, որոնցում իբրև հարաբերակից-լծորդ հնչյուններ հերթագայվում են հ-ն և յ-ն, ինչպես օրինակ՝ հինգ-յիսուն, հետ-յետ, հատ-յատ, հայր-յօրայ, հաւ-յաւ, հօտ-յօտ: Այս երևույթը հուշում է,որ վաղեմի ժամանակներում հ-ն և յ-ն, իբրև հագագային-հարաբերակից հնչյուններ, բառասկզբի դիրքում սերտորեն աղերսվել են նաև հնչույթաբանական մակարդակում, եթե միայն նշված տարբերաձևերը հնագույն բարբառային երևույթների ներթափանցումներ չեն:

3/ Գործառական ընդհանրությունները՝ հավելավոր հնչյունի դերովորքան որ հնատիպ է հավելավոր հ-ի առկայությունը հայերենի բարբառներում, նույնքան էլ՝ յ-ի հավելման երևույթը, քանի որ ծագումնաբանորեն երկու երևույթներն էլ կապվում են կամ հ.-ե. *p -ի և *y-ի, կամ հ.-ե. կոկորդայինների արտացոլման հետ: Եվ եթե ընդունելի համարվի հին հայերենում բառասկզբի յ-ի կոկորդային-հագագային բնույթ ունենալու վարկածը, ապա միանգամայն պարզ մեկնաբանություն կստանա յ-ի այս գործառույթը, որից նաև կբխի հետևյալ եզրակացությունը՝ հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում հավելավորում կոչված երևույթը ձայնավորասկիզբ բառերում իրացվել է հագագային հնչյուններ ի միջոցով՝ հ-ի և յ-ի /ɦ, ɦ̰/:

Եվ վերջապես, եթե նկատի առնվի նաև այն հանգամանքը, որ ɦ̰ ձայնորդ հագագի առկայությամբ բնորոշվող բարբառային տարածքները ունեն այսպես կոչված շնչեղ ձայնեղով բաղաձայնական համակարգ, որի՝ գրաբարին հատուկ լինելը այսօր կարծեք թե այլևս վիճելի հարց չէ, ապա ընդունելի կարելի է համարել նաև ձայնեղ հագագների նախատիպի գոյությունը գրաբարում, որ հանգում է յ ձայնորդին: Արդի բարբառների կենտրոնական տարածքին բնորոշ երկհագագության հատկանիշը, ըստ երևույթին, խոր արմատներ ունի հայոց լեզվի պատմության հնագույն շրջաններում:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Բարբառային տարածքները ներկայացվում են ըստ Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման /տես Հ.Բ.Ն., Եր., 1972/:

2 Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա-Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 10, 106, 117:

3 Մ. Մուրադյան, Շատախի բարբառը, Երևան, 1962, էջ 29, 63:

4 Ըստ որում կատարված է միայն այս հնչյունների օսցիլոգրաֆիկ ուսումնասիրությունը մի շարք խոսվածքներում, որի հիման վրա արված

են նախնական եզրակացություններ:

5 Գ. Ջահուկյան, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967, стр. 242-243.

6 ,,Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր,, , Երևան, 1979, էջ 219:

Տարածքներ	խմբեր	Բարբառային միավորներ	Ընդեկցող հատկանիշներ		
			հ	խ /հ՝/	Հնչեղ ձայնեղով համակարգ
Ճ	I	Մուշ, Ալաշկերտ, Արծափ, Բուլանուղ, Կարին, Արարատյան, Լոռի ... Սեբաստիա, Արաբկիր, Շապին-Գարահիսար...	+	−	+
	II	Արծկե, Արմեշ, Բաղեշ, Խլաթ, Մանազկերտ, Բայազեդ /Կամո/, Դիադին, Նոր Ջուղա ...	−	+	+
Ե		Շատախ, Մոկս, Ոզմ, Բերկրի	−	+	−

Լ.Շ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Դարերի ընթացքում հայերենը զգալի ազդեցություն է կրել իրանական լեզուներից:

Հայերենի իրանական տարրի գիտական ուսումնասիրությունը սկսվում է համեմատական լեզվաբանության սկզբնավորման շրջանից: Ինչպես գիտենք, նախնական փուլում /1836-1875թթ./ հայերենը դիտվում էր որպես իրանական լեզու: Անցյալ դարի վերջին քառորդից սկանավոր հայագետ Հյուբշմանի աշխատություններով ժխտվեց այդ տեսությունը և հայերենը համարվեց հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին մյուղ, բնականաբար, հայոց լեզվում գործառող իրանական բառերն էլ դիտվեցին որպես փոխառություններ:

Հայերենի իրանական բառաշերտի քննությանը անդրադարձել են համարյա բոլոր նշանավոր հայագետները, այդ թվում նաև այս գիտաժողովի շատ մասնակիցներ: Ունկ են մեծ թվով մշակված և իրար լրացնող ուսումնասիրություններ, բացահայտված են փոխառությունների հնչյունական, հնչյունափոխական որոշ օրինաչափություններ, կատարված են զանազան կարգի դասակարգումներ և այլն: Մի խոսքով, հարցը տարբեր հայեցակետերից եղել և մնում է քննության առարկա: Հետազոտողների կողմից ներկայացվել են նաև փոխառյալ բառերի ցանկեր: Այդ ցանկերից համեմատաբար ամբողջականն ու ծավալունը Հրաչյա Աճառյանինն է: այն զետեղված է նրա ,,Հայոց լեզվի պատմության,, 1-ին հատորում:

Սույն հաղորդումով ուզում ենք հայտնել մի քանի նկատառումներ փոխառյալ բառերի տարբերակման սկզբունքների, ինչպես նաև փոխառությունների գործառական արժեքի գնահատման վերաբերյալ:

1/ Երբեմն հստակորեն չեն տարորոշվում փոխառյալ արմատի և տրվյալ արմատով կազմված նոր բառերի փոխառյալ միավոր դիտելու չափանիշները, որը վերջին հաշվով հանգեցնում է փոխառությունների քանակական կողմի արհեստական ածի: Հին հայերենի իրանական փոխառությունների նյութի հիման վրա կարելի է առանձնացնել մի քանի դեպքեր:

ա/ Իրանական արմատների հետ հայերեն նախդրավոր կազմությունները նույնպես համարվում են առանձին փոխառյալ միավորներ, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ: Այսպես, բառացանկում ոյժ և ոյգ արմատներից անկախ փոխառյալ բառեր են հաշվվում ժոյժ-ը /ց + ոյժ/ և առոյգ-ը /առ + ոյգ/:

բ/ Փոխառություններ են համարվում նաև իրանական արմատ + հայերեն ածանց կազմությունները: Եթե անկ արմատը, իրոք իրանական է, ապա անկանեմ-ը փոխառություն չպիտի համարենք: Բառի փոխառյալ լինելու դեպքում սպասելի էր անկեմ և ոչ թե՝ անկանեմ: Արգ իրանական արմատի գոյությունը իրավունք չի տալիս ցարգանալ-ն էլ փոխառություն համարելու, որտեղ ց, ան և ալ ձևույթները զուտ հայկական են: Կամ ըստ Բեյլիի իրանական ծագում ունի և քօս արմատը[1], որը մեզ երևի իրավունք չի տալիս, սակայն, ցքօսնուլ-ն էլ համարելու փոխառություն:

գ/ Երբեմն փոխառություններ են համարվում այնպիսի բարդ բառեր, որոնց մեկ բաղադրիչը հայերեն բառ է: Հմմտ. ստրակալ /Stōr + կալ/ ապրայոյց և այլն: Սա ևս ճիշտ սկզբունք չէ: Մեր կարծիքով փոխառություն չպետք է համարել և հրամանատար բառը: Պահլավականից փոխառյալ լինելու դեպքում սպասելի էր հրամատար, պհլ. framatār : Ի դեպ մեր հին մատենագրության մեջ կան հրամատար և հրամանատար ձևերը, երկրորդն անշուշտ գիտակցվել է որպես հայակազմություն: Եղիշեի պատմության մեջ՝ պարսից զորավար Միհրներսեհի՝ հայերին ուղղված նամակի մեջ կարդում ենք. ,,Միհրներսեհ վզուրկ հրամատար Երան և աներան Հայոց մեծաց ողջոյն շատ,,: Այստեղ վզուրկ հրամատար-ը իրանական տիտղոս է և Եղիշեն բերում է օտար ձևով՝ հրամատար /24/: Մի այլ առիթով, երբ նույն Միհրներսեհի մասին Եղիշեն է խոսում գրում է. ,,Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տերութեանց Պարսից,,: Այստեղ արդեն օգտագործված է հայերեն ձևը:

2/ Իրանական ծագում ունեցող բառերը հայերենում կազմում են նաև համանունների շարքեր: Համանուն բառերը նույնպես դիտվում են առանձին փոխառություններ: Բայց պետք է ասել, որ այս սկզբունքը երբեմն չի արդարացվում: Բերենք երկու օրինակ: Անարի ,,անճոռնի, վիթխարի,, բառը Աճառյանի ,,Հայերեն արմատական բառարանում,, կապվում է իրանական anariya ,,ոչ արիական, օտար,, բառի հետ: Ըստ Ղափանցյանի հայոց անարի բառը փոքրասիական ծագում ունի[2]: Մեզ հետաքրքրող բառի ծագման վիճելի հարցը թողնենք մի կողմ և ընդունենք նրա կապը իրան. anariya-ի հետ: Այս դեպքում էլ մեր անարի-ն փոխառություն չէ, այն նոր բառ է, նոր իմաստով, որը ստեղծել է հայերենը: Բացուկ ,,ճակնդեղ,, բառն էլ նույնպես փոխառություն է համարվում՝ բացուկ

,,ծեռք,, պիլ. bazū բառի աղերսով: ,,Նույն բառն է, որ հատկացվում է այս բույսին իր երկար թևերի պատճառով,, ,- սա ,,Հայերեն արմատական բառարանի,, բացատրությունն է: Գուցե և այս միջնորդավորված կապը կա /Ղափանցյանը մերժում է իրանական ծագումը, տեսնելով արմատ + ուկ ածանցով կազմություն. հմմտ. ցնծմնծուկ, պատտուկ... և այլն/[3], բայց այդ էլ հիմք չի տալիս բառը համարելու փոխառություն:

3/ Կան դեպքեր, երբ այս կամ այն հեղինակը գործածում է պարսկերեն բառը՝ տալով նրա մեկնությունը, թարգմանությունը: Բերենք մեկ օրինակ: Տարազուկ բառը հանդիպում է Շիրակացու մոտ՝ համաստեղությունների թվարկման ժամանակ. ,,Խումբ աստեղատանցդ հարկաւորիմ զընոյն անուանս յիշել՝ զոր /Յոյնք/ կոչեն Ջիւգոս, /Հայք/ Կշիռ, /Պարսք/ տարազուկ[4]: Համաեքստից զգացվում է, որ տարազուկ-ը փոխառություն չէ, այլ պարսկերեն բառ: Ուրեմն, այս և այս կարգի բոլոր բառերը /աթաշ, գուրգասար, նեմռոզ/ պետք է հանել փոխառյալ բառերի ցանկից:

4/ Երբեմն բուն փոխառության հետ փոխառյալ միավոր է դիտվում նաև նույն բառի հնչյունափոխված ձևը: Ախոկ և ախոկը ,,հանցանք, վնաս,, տարբեր քվահամարների տակ զետեղված են ցանկում: Եթե ախոկ-ը հայերենին անցած լիներ իրանական որևէ լեզվից կամ բարբառից, ապա այս դեպքում առարկություն չէր լինի: Ախոկ ձևը մեր որոշ բարբառներին բնորոշ հ > խ հնչյունափոխության արդյունքն է:

5/ Հայերենում մի շարք բառեր կարելի է անմիջապես կապել համապատասխան հնդեվրոպական նախաձևի հետ: Սակայն դրանք համարվում են իրանական փոխառություններ, թերևս միայն այն պատճառով, որ վկայված են և իրանական լեզուներում: Բերենք օրինակներ. մանկ//մանգ ,,խորամանկ,, կապվում է պիլ. *mang, պրս. mang ,,նեղություն,, բառի հետ: Սրանք ծագում են հ.-ե. *mang արմատից /լտ. mango , իռլ. meng ,,խաբեություն,,/: Հ.-ե. *mang-ը հայերենում տալիս է մանկ //մանգ, էլ ինչու՞ այն համարենք փոխառություն:

Մեր սարկիկ//սարեկ բառը կարելի է կապել ոչ միայն պիլ. ենթադրյալ *sarik-ի, այլև հ.-ե. *ḱer, *ḱor, *ḱr արմատի հետ /պրուս. sarke , լեհ. sroka և այլն/: Այս տեսակետի փաստարկումն ենք տեսնում նաև վերջերս Ա. Գրեպպինի հրատարակած մի աշխատության մեջ, որտեղ ըստ հեղինակի սարեկ-ը և սարիկ-ը տարբեր թրուչնանուններ են հ.-ե. *ḱer արմատից: Ըստ Գրեպպինի հայ. սարիկ-ը փոխառյալ է իրանականից, իսկ սարեկ-ը կարող է ուղղակիորեն ժառանգված լինել հնդեվրոպականից[5]:

Հայերեն ազգ, բանդ, դայեակ բառերը նույնպես կարելի է կապել հնդեվրոպական համապատասխան *azgho-, *bhend, *dhe/*dhi/ - ձեվերի հետ: Եթե առկա է հնչյունական համապատասխանությունը, ապա կարելի է գտնել և տրամաբանական փաստարկումներ:

6/ Կան իրանական ծագմամբ մի շարք բառեր /արմատներ/, որոնք հայերենում անկախաբար չեն կիրառվում: Այսպես, *ռոշն* արմատը գտնում ենք ռոշնական բառի մեջ: *Ռոտ* ,,գետ,, բառը մի քանի տեղանունների բաղադրիչ է /*Բաղանռոտ* կամ *Ռոտիբաղա*.../, *մարգ*- գտնում ենք թռչնանունների մեջ. *լորամարգ*, *սիրամարգ* և այլն: *Շատ* և *ապատ*-ը հաճախական են տեղանունների կազմության մեջ. *Արտաշատ*, *Վաղարշապատ* և այլն: Քանի որ հայերենում սրանք ինքնուրույն բառեր չեն, ուրեմն փոխառությունների ցանկում դրանց նշելու հարկ չկա: Դրանց փոխարեն նպատակահարմար է նշել այդ բաղադրիչներով ամբողջական փոխառությունները, եթե այդպիսիները կան: Այլ կերպ ասած, *ատր*-ը փոխառությունների մեջ չնշել, իսկ *ատրուշան*-ը, *ատրճանակ*-ը համարել առանձին փոխառյալ բառեր:

Տվյալ լեզվի բառապաշարում փոխառյալ բառաշերտը արժեքավորվում է ոչ միայն քանակական կողմով, այլև բառերի գործառական հաճախականությամբ, նրանց բառաբարդման ու ածանցման հնարավորությամբ, իմաստային զարգացմամբ, բառերի յուրացման ու հասկանալիության աստիճանով և մի շարք այլ գործոններով: Արդեն 5-րդ դարից իրանական ծագմամբ շատ բառեր մերվել էին հայերենի բառապաշարին և կայուն կիրառություն ձեռք բերել /*գունդ*, *թշնամի*, *նամակ*, *ժամանակ*, *կախարդ*, *խաւար*, *հզօր*, *աշխարհ*, *ոյժ*, *սպիտակ*, *սեաւ*, *կարմիր* և այլն/: Դրանց կողքին բազմաթիվ բառեր միշտ էլ մնացել են օտար, չեն մտել մեր լեզվի հիմնական բառաֆոնդի մեջ: Կարելի է առանձնացնել բառերի մի ստվար խումբ՝ խիստ նվազ հաճախականությամբ: Մեր հաշվումներով մոտ 130 փոխառություն հայերենում կիրառվել է 1 կամ 2 անգամ. նշենք մի քանիսը. *պնտարմոյ*, *աշխարաւանդ*, *ապալեպ*, *ասան*, *բահյլիկ*, *ցոմէց*, *խոշակ*, *ճեմիշ*, *պարմայել*, *քրտիկար* և այլն: Հասկանալի է, որ սրանք սովորական փոխառություններին համարժեք չեն: Փոխառությունների մեջ զգալի թիվ են կազմում նաև Իրանի պետական, կրոնական կյանքն արտացոլող բառերը. սրանք տերմիններ են, որ 5-րդ դարում չէին կարող թարգմանվել և դրա հարկն էլ չկար: Այդպիսին են՝ *դենիմազդեզն*, *դենպետ*, *ցինդակապետ*, *համակդեն*, *մովպետ*, *շահապ*, *շարսադար*, *պետմոգ*, *փուշտիպանսալ*, *սակստան*, *անդերձապետ* և այլն, և այլն: Սրանք միշտ էլ ընկալվել են որպես օտար իրականությանը վերաբերող օտարամուտ բառեր: Միջնադարյան մի բառարանում[6], որը ուսումնասիրողների կարծիքով գրվել է 11-րդ

դարում կամ ավելի շուտ, մեկնված են Եղիշեի ,,Վարդանանց պատմության,, մեջ գործածվող պարսկերեն բառերը: Բառարանագիրը նշում է միայն այն բառերը, որոնք անհասկանալի են, իսկ դրանք հիմնականում դարձյալ իրանական կյանքին են վերաբերում /դենիմացդէ, ամպարտքաշն, ջակիշ, պահլավիկն, պարսկադենն և այլն/: Բառարանագիրն էլ շատ բառերի իմաստները չհասկանալով տվել է սխալ մեկնություններ: Այսպես, Մովպետան Մովպետ-ը թարգմանված է իշխանաց իշխան: Արտառոց մեկնություն ունի փուշտիպան բառը. ,,Մարմնապահ կանայք մոգուցն. սարկաւագուհիք,,. ըստ երևույթին բառարանագիրը չի հասկացել Եղիշեի ,,...յանդ գնացին և կանայք փշտիպանացն յաւուր կիրակէի անցուցանել զճրագունս...,,/69/ նախադասությունը:

Մի խոսքով, տերմինատիպ և տերմինային բառերը պետք է տարբերակել բուն փոխառություններից:

Փոխառյալ մի շարք բառեր էլ անկախ հաճախականությունից ու բնույթից գործառում են միայն որոշակի, սահմանափակ ոլորտներում: Այսպես, կրոն բառին համանիշ ունենք երեք իրանական բառ՝ կեշտ, քէշ, դեն: Հայ մատենագիրը այս բառերը գործածում է միայն այն դեպքում, երբ նըկատի ունի զրադաշտականությունը: Իմաստային ընդհանրություն ունեն նաև զոհեմ և յազեմ-ը, սակայն վերջինս դարձյալ գործառում է այն ժամանակ, երբ խոսք է գնում զրադաշտականության մասին: Այդպես է և յաշտ առնեմ-ը, որը սակայն կարող է վերաբերել հեթանոսությանը ընդհանրապես:

Երաշխ, զարտակ, աշխէտ, ճերմակ ածականները գունանուններ են մատնանշում, սակայն միայն ձիու գույն. այլ համատեքստում սրանք չեն հանդիպում: Հմմտ. Ի ձի երաշխ արիւնագոյն հեծեալ /Մագ., ժՀ, էջ 51/: Ահա ձի զարտակ /Յայտ. 4,8/: Եւ էր երիւարն Մուշեղի ճերմակ ձի մի /Բուզ., 159/: Եւ ետ նկարել զտաշտ ի պատկեր զՄուշեղ ճերմակաւն /Ն. տ./: Բամբիշն, ունի ,,թագուհի,, իմաստը: Համեմատելով սրա բարբառային ձևերն ու իմաստները Է. Բենվենիստը գտնում է, որ բառը զուտ իրանական տիտղոսի արտահայտություն է[7]: Բամբիշն հայերենում վկայված է 5-րդ դարից, սակայն այն երբեք հայ թագուհիներին չի վերաբերում: Հմմտ. Եւ առին զկապուտ բանակին և զկանայս Ճագաւորին և զբամբիշն... /Բուզ., 48/: Եսթեր եղև բամբիշ ի տեղի Վասթեայ /ՆՀԲ/[8]: Նման կարգի գործառական սահմանափակություն ունեցող բառերի ցանկը կարելի է շարունակել:

Փոխառությունների ուսումնասիրման ժամանակ, բնականաբար, հարկ է լինում կատարել որոշ դասակարգումներ: Հ. Աճառյանի ,,Հայոց լեզվի պատմության,, առաջին հատորում, օրինակ, հանգամանորեն դասակարգ-

ված են փոխառությունները ըստ իմաստային-կիրառական ոլորտների: Բառապաշարի խոր քննության համար էական պետք է համարել նաև ժամանակագրական դասակարգումը:

Գրաբարյան փուլում իրանական փոխառությունների՝ ըստ դարերի վկայության պատկերը հետևյալն է.

5-րդ դար. ազատ, ազգ, ազդ, ազոխ, ախոռ, ախորժ, ախտ, ալտարմոլ, ակահ, ակամայ, ահեկան, աճառ, ամանակ, ամբար, ամբարիշտ, ամբարտակ, ամբարտաւան, ամբոխ, ամիճ, անանուխ, անապակ, անապատ, անարի, անգամ, անգար, անդամ, անդերձապետ, անդրաւարտիք, անոյշ, աշակերտ, աշխատ, աշխարհ, աշխարաւանդ, աշխարհ, աշխէտ, աշխոյժ, աշտեայ, ապալեպ, ապակի, ապահարգան, ապաշա, ապաստան, ապարահ, ապարանք, ապարասան, ապաւանդակ, ապաւէն, ապենիազ, ապիկամ, ապիրատ, ապշոպ, ապուխտ, ապուռ, ապսպարեմ, ապստամբ, ապրդում, առասան, առատ, ասպազէն, ասպահապետ, ասպաճարակական, ասպաստան, ասպատակ, ասպար, ասպարէզ, ասպետ, ասպնջական, ատակ, ատրազոյն, ատրուշան, արագ, արահետ, արդու, արժան, արծակ, արմաւ, արշաւ, արոյր, արուճանակ, արուսեակ, աւազան, աւար, աւարտ, աւեր, աւսարդ, բազ, բազ ,,բաժին,, , բազէ, բազմակ, բազմիլ, բազուկ, բազում, բաժ, բաժակ, բախտ, բամբիշն, բանուական, բաշխ, բարակ, /2/[9] բարապան, բարզաւաճ, բարձ, բարսմունք, բաւ, բաւանդակ, բդեշխ, բժիշկ, բիժ, բիւր, բոզպայիտ, բոյժ, բոյր, բոշխնել, բոր, բորակ, բուն, գահաւոր, գահաւորակ, գանձ, գանձակ, գանձանակ, գանձաւոր, գաւազան, գաւարս, գեր ,,ողբ,, , գերդաստան, գերեզման, գէս, գմբեթ, գոմէզ, գոմէշ, գոյն, գոյշ, գոնջ, գովեմ, գորշապահանգ, գումար, գումարտակ, գունակ, գունդ /2/. գուշակ, գուսան, գրապան, գրաւ, գրաւական, գրիւ, գրոհ, դազ, դաժան, դահանակ, դահեկան, դահիճ, դահլիճ, դանակ, դանդանաւանդ, դաշն, դաշտ, դաշտան, դաստակ, դաստակերտ, դաստապան, դաստառակ, դաստիարակ, դատ, դատախազ, դատաստան, դատաւոր, դար ,,բարձրավանդակ,, դարան, դարապան, դարապետ, դարաստան, դարման, դաւ, դեհկան, դեհպետ, դեն, դենիմազդեզն, դենապետ, դեսպակ, դեսպան, դերանդերձապետ, դեւ, դէմ, դէտ, դժգոյն, դժխեմ, դժկամ, դժկերպ, դժնդակ, դժնեայ, դժնիկ, դժոխ, դժուար, դըժպարիշտ, դժպարտ, դիմակ, դիւան, դղեակ, դմակ, դշխոյ, դորակ, դպիր, դսրուվ, դրախտ, դրամ, դրանիկ, դրուատ, դրօշ, դրօշակ, երազ, երախ, երախտ, ելակ, երամ, երանգ, երանք, երաշխ, երաշտ, երասան, երիտասարդ, երկ, զամբիւղ, զանգակ, զանկապան, զառնաւուխտ, զարտակ, զգոյշ, զեան, զենուլ, զէնք, զինդակապետ, զմրուխտ, զնդան, զոհ, զուիրակ, զուր, զրահ, զօր/ք/, ըմբոստ, թազ, թակոյկ, թասել, թիրախ, թմբուկ, թշնամանք, թշնամի, թշուառ, թոշակ, թուէ, ժաժ, ժահ, ժամ,

ժամանակ, ժանգ, ժանգառ, ժանուար, ժանտ, ժիր, լայքա, լաշկար, խամ /2/, խար, խարազան, խարակ, խարբուզ, խաւար, խաքան, խոհ, խոյր, խոնաստան, խորապետ, խոստումն, խորակ, խորտակեմ, խորտիկ, խուժ, խունկ, խրատ, կախարդ, կամք, կամ, կամակար, կամայ, կամար, կապար, կապէնք, կապիկ, կապիճ, կապոյտ, կասկ, կար/ի/, կարաւան, կարկեհան, կարմիր, կեղտ, կերպ, կերպաս, կերտել, կնգումմ, կնոլրուկ, կնճիթ, կշտապանակ, կոյտ, կոյր, կոտակ, կուզ, կուժ, կունդ, կուշտ, կոտգպետ, կտակ, կօշիկ, հազար, հազարապետ, հազարաւուխտ, հակիրճ, հաճիլ, համ, համակ, համակդեն, համայն, համասպրամ, համար, համարակալ, համբարակ, համբարակապետ, համբարապան, համբարու, համհարզ, հանգամանք, հանգոյն, հանգրիճել, հանդարտ, հանդէս, հանճար, հաշտ, հարտզատ, հարկ, հաւասար, հեշմակ, հզոր, հէն, հիրիկ, հմայել, հնար, հպատակ, հրահանգ, հրամայել, հրաման, հրաշք, հրապարակ, հրասախ, հրաւէր, հրեշտակ, հրովարտակ, հրոտից, հօրոտ, ղամղայեալ, ծախարակ, ծակատ, ծաճանչաւուխտ, ծամբար, ծանապարհ, ծանբակ, ծանկ, ծաշ, ծաշակ, ծապուկ, ծար, ծարակ, ծարպ, ծարտար, ծարտուկ, ծեմ, ծեմիշ, ծեպ, ծերմակ, ծշմարիտ, ծրագ, մազդեզն, մակոյկ, մահիկ, մաճ, ման, մանվ, մանուշակ, մաշկապարճեն, մատակ, մատեան, մար, մարախ, մարգ, մարգարէ, մարգաց, մարերի, մարզ, մարզեմ, մարզպան, մարզպետ, մարժել, մեհեան, մեհեկան, մեհեանդ, մենթան, միշտ, մկրտեմ, մշտիկ, մողէս, մոմ, մոյկ, մոյր, մովպետ, մովպետան մովպետ, մուրտ, յազեմ, յանդիման, յանդուգն, յաշտ, յասմիկ, յաւանակ, յաւէժ, յաւէտ, յիշատակ, յիշել, յովազ, յուշկապարիկ, նախարար, նախճիր, նահանջ, նահապետ, նամակ, նապաստակ, նարգէս, նաւազ, նաւակատիք, նաւասարդ, նաւթ, նաքարակիտ, նզար, նզով, նժդեհ, նիզ, նիզակ, նիհար, նիրհել, նկան, նկանակ, նկար, նկուն, նհանգ, նման, նշան, նշանակ, նշխար, նշկահեմ, նշմարեմ, նշտիր, նոխազ, նոճի, նուագ/3/, նուազ, նուաճեմ, նուէր, նուիրակ, նպաստ, նպար, շահախոտապետ, շահապ, շահապետ, շահաստան, շամբուշ, շամղիտակ, շապիկ, շապտան տակառապետ, շատ, շատրուան, շարագոյր, շեպ, շէն, շիշ, շնորհ, շպետ, շտապ, ոյժ, ոստան, ոստանիկ, ոստիկան, ուխտ, ուշ, չաման, չուառ, պախաճճամ, պախճաւանդ, պահ, պահակ, պահակապան, պահակեր, պահապան, պայազատ, պայիկ, պայման, պայուսակ, պայքար, պանիր, պաշար, պաշտել, պաշտպան, պառակ, պառաւ, պաստառ, պաստասխանի, պատարագ, պատգամ, պատերազմ, պատիր, պատիւ, պատկան, պատկանդարան, պատկեր, պատճեն, պատմուճակ, պատմուճան, պատշաճ, պատշգամբ, պատուաստ, պատուար, պատուէր, պատուիրակ, պատուիրան, պատուհաս, պատսպարել, պատրաստ, պատրոյգ, պատրուճակ, պարար, պարարտ, պարաւանդ, պարեգ, պարեհնակ, պարզ, պարիկ,

պարիսպ, պարկէն, պարմայեմ, պարս, պարտ, պարտքաշխ, պարտէզ, պարտ-քաշ, պետ, պետմոգ, պեշապիկ, պէս, պէտք, պիսակ, պղինձ, պղպեղ, պսակ, ջատագով, պողովատ, ջատուկ, ջոկ, ռահվիրայ, ռազմ, ռամիկ, ռատ, ռոճիկ, ռոտաստակ, սակ, սակատան անդերձապետ, սահման, սաղար, սաղաւարտ, սամոյր, սանդալ, սանդարամետ, սապատ, սատակ, սեաւ, սա-րոյ, սեպուհ, սիկ, սիրամարգ, սկաւառակ, սմբակ, սմնակ, սնգոյր, սնդուս, սոթ, սոխ, սով, սուգ, սուրհանդակ, սպառ, սպաս, սպարապետ, սպիտակ, ստամբակ, ստաշխն, ստուար, սրահ, սրսկապան, սրսկեմ, վագր, վահան, վաճառ, վանեմ , վան/ք/, վանդակ, վաշխ, վաշտ, վառ, վասն, վատ, վատախարակ, վաթար, վարազ, վարապան, վարաւանդ, վարդ, վարդա-պետ, վարեմ, վարժ, վարձ, վարձակ, վարմ, վարշամակ, վարունգ, վարս, վարսավիրայ, վարտիք, վաւեր, վեհ, վեհեր, վզուրկ, վէգ, վէմ, վիճակ, վին, վիշապ, վիշտ, վիրաւ, վիրգ, վկայ, վկանդեմ, վճարեմ, վճիռ, վր-նաս, վստահ, վտակ, վտանգ, վտարեմ, վրան, վրէպ, տագնապ, տախտ, տախ-տակ, տակ, տակառ, տակաւ, տաղաւար, տաճար, տաճիկ, տանջեմ, տաշեմ, տաշտ, տապ, տապակ, տապաստ, տապար, տատրակ, տարազ, տաւիղ, տգրուկ, տէգ, տոհմ, տոյժ, տուգանք, տօթ, փաղան, փաշտման, փառք, փարգաստ, փարթամ, փիղ, փիւղ, փշիտ, փուշտիպան, փուշտիպանսաղար, փուտ, փուր-սիղն, քանդակ, քաշկէն, քարշեմ, քեմուխտ, քէշ, քուրձ, քսակ, քրտիկար, քրքում, օժանդակ, օժիտ, օշարակ, օշնան, օտար, օրէնք, օրինակ, օրհ-նեմ:

6-րդ դարից նոր վկայություն չունենք:

7-րդ դար. ախտարք, ահոկ, անազարմ, անդարձ, անջիման, ապախտար, ա-պաղարէ, ապրիշում, ասան, բամբակ, բան/բույս է/, բէշկ մշկոյ, բուի-ճենիկ, բրինձ, գազերքուակ, գազպէն, գոյիքուակ, գոհար, դահադրամ, դանդան, դարապաս, դարիճենիկ, դեհ, երաստ, զառիկ, ըստօրակ, թուա-նիկ, լատան, խիշտ, խորավարան, համազունակ, համավար, հաշտադրամ, հաւթադրամ, հոշիքուակ, հրքուակ, ճամբար ,,մանյակ,, , ճանդան, ճա-րակ ,,նահանգ,, , մարգանգոշ, մուշկ, յեակար, նայիքուակ, նափակ, նոյնադրամ, նուենդ, շահդանակ, շահուար, շահրմար, շարաւանդ, շաքար, շարպաղանգ, պայմաննամակ, պատգոսապան, պէշոպայ, պիստակ, սնգրուեղ, սպուժեմ, վաճառգահ, վասպուրական, վզենակ, փաղանգամուշկ, փարուազ, քանդուկ, քափուր ,,դեղ,,:

8-րդ դար. անխուէշքարէ, պարտակ, վարգ:

9-րդ դար. աւանդ, կոհակ, շահան շահ, շահրիկ, ռահ, սպասալար, վատմիհր:

10-րդ դար. ահանգ, գահնամակ, խոստակ, ճուռակ:

11-րդ դար. աշղահակ, բզաք, գաւազ, դարիճակ, երաշխ ,,աշխէտ,, ,

ծժան, լական, մաճան ,,էգ ձի,, , նկան, շիփ, ռատգէս, վերմակ, փալանիկ, քաշալ:

Իհարկե, այս ցանկերը վերջնական չեն: Դրանք կճշգրտվեն ու ըստ հնարավորին կամբողջանան: Ինչպես նկատելի է, իրանական փոխառությունները հիմնականում վկայված են 5-րդ դարից: Այդ դարից վկայված բառերի գերակշիռ մասը գործածվել է մեր լեզվի բոլոր փուլերում, հարստացնելով լեզվի հիմնական բառաֆոնդը: 6-րդ դարում նոր փոխառությունների բացակայությունը պայմանավորված է այդ դարից մեզ հասած մատենագրական աղքատիկ ժառանգությամբ: 7-րդ դարի վկայություններից մի քանի բառ են միայն, որ շարունակում են գործածվել նաև մեր օրերում: Այդ դարից ավանդված շատ բառեր հանդիպում ենք միայն ,,Աշխարհացույցում,,: Դրանք կենդանիների անուններ և բուսանուններ են, որոնք հաճախական չեն և թերևս միշտ էլ գիտակցվել են որպես օտար բառեր /հմմտ. գազերբուակ, նայիբուակ, շարպազանգ... և այլն/: 8-10-րդ դդ. վկայված բառերի թիվը խիստ սահմանափակ է: Նըշենք, որ բառի վկայության ժամանակաշրջանը դեռևս հիմք չի տալիս եզրակացնելու, որ այդ բառը հայերենում սկսել է կիրառվել հենց այդ դարից: Այստեղ փաստորեն գործ ունենք միայն գրավոր ավանդված լինելու փաստի հետ. այնինչ շատ բառեր թերևս գործածվել են ավելի վաղ. բանավոր խոսքում: Հենց 5-րդ դարում հարյուրավոր բառերի հաճախական, կայուն և երբեմն էլ բազմիմաստ կիրառությունները հաստատում են, որ դրանք հայերենին են անցել ավելի վաղ շրջանում: Այդ հաստատվում է ինչպես ներլեզվական, այնպես էլ արտալեզվական տվյալներով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ կան դեպքեր, երբ բառը վկայվում է ուշ շրջանից, իսկ նրանով կազմված բարդությունը՝ ավելի վաղ: Բերենք երկու օրինակ. ռահ-ը 9-րդ դարից է, իսկ ռահվիրայ-ն՝ հինգերորդ: Ամենայն հավանականությամբ ռահ և վիրայ բաղադրիչների իմաստները 5-րդ դարում չեն գիտակցվել և բարդությունը ամբողջապես փոխառված է. /վիրայ-ի համար հմմտ. վարսավիրայ/, դաստ բառը նույնպես 5-րդ դարում անկախաբար չէր կիրառվում /համենայնդեպս այդպիսի օրինակ չկա/, բայց ունենք դաստակերտ, դաստակ դաստապան... բարդությունները: Խորենացին դաստակերտի հետ օգտագործում է և ձեռակերտ հոմանիշը. ,,Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի: Վասն ձեռակերտի որ կոչի Երուանդակերտ,,: Նշանակում է 5-րդ դարում իրանական կերտ-ը ընկալվել է որպես հայերեն բառ, իսկ դաստ-ը՝ ոչ, բայց հասկանալի է եղել նրա իմաստը: Սակայն միշտ չէ, որ բարդության առկայությամբ կարելի է անվերապահորեն հաստատել նրա բա-

ղաղրիչների անկախ գործածությունը կամ իմաստների հասկանալիությունը:

Փոխառությունների տարբերակման ժամանակ ուսումնասիրողը դժվարանում է բարդ բառերի հարցում: Արդ, փոխառյալ միավոր դիտե՞լ բարդությունը, որի բաղադրիչները կիրառվում են անկախաբար կամ այլ բառերի կազմում, թ՞ե ոչ: Մասնավորենք մեր ասածը գունանունները նշող բառերով. շիկացոյն, վարդացոյն, ծաղացոյն... Բառերի երկու բաղադրիչներն էլ իրանական են: Իրանագետներից ոմանք /Բեյլի, Բենվենիստ, Փերիխանյան/ նման կազմությունները դիտում են որպես ամբողջական փոխառություններ: Սակայն բարդության կաղապարը նաև բնորոշ է հայերենին, իսկ -ա- հոդակապի առկայությունը հուշում է, որ իրանական բարդությունը ենթարկվել է հայերենի բառակազմական օրինաչափություններին: Ուրեմն, նման բարդությունները կարելի է համարել և հայակազմություններ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանք վկայված են փոխառու լեզվում: Այս հարցում կարևոր է նաև փոխառու լեզվում բարդության բաղադրիչների բառակազմական հնարավորությունների հաշվառումը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 REA , 1965, էջ 2-3:
2 Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 162:
3 Г.Капанцян, Хайаса - колыбель армян, Ереван, 1947, էջ 45:
4 Անանիա Շիրակացւոյ Մնացորդք Բանից, Մ. Պետերբուրգ, 1877; էջ 62:
5 J.A.C. Greppin, Classical and Middle Armenian Bird Names. Taxonomical and Mythological Study. New York, 1978.
6 ,,Թարգմանութիւն Գարսիկ բառից ի Վարդան գրոց,,. տես Մատենադարանի ձեռ. 2372:
7 E.Benveniste, Titres et noms propres en iranien ancien, Paris, 1966:
8 Բամբիշեն հոմանիշ դշխոյ-ն վերաբերում է ինչպես օտար, այնպես էլ հայ թագուհիներին. հմմտ. նա և ոչ դշխոյն Փառանձեմ զնաց ի կոչ առնն իրոյ /Խոր., 129/:
9 Փակագծերում փոխառյալ համանուն բառերի քիվն է:

Լ.Ս. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայոց լեզվի պատմության ներկայումս ընդունված շրջանաբաժանման առաջին քայլի հիմքում ընկած է գրավոր հիշատակարանների առկայության հանգամանքը: Ըստ այդմ հայերենի պատմական զարգացման ընթացքը բաժանվում է երկու մեծ շրջանի՝ նախագրային և գրային: Այլ խոսքով դրանք կարելի է կոչել նախապատմական և պատմական, քանի որ հայոց լեզվի բուն պատմությունը, այսինքն՝ ժամանակի առանցքում նրա կրած հաջորդական փոփոխությունների համակարգային ամբողջությունը դիտարկելի է միայն պատմական վկայությունների, ավյալ դեպքում գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Ընդ որում այդ աղբյուրները պետք է բավականաչափ առատ և բազմազան լինեն, քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում տալու համար պատմական յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում լեզվական վիճակի և նրա հետագա փոփոխությունների մասին: Այս տեսակետից կարող ենք ասել, որ եղած աղբյուրները բավականաչափ նյութ ընձեռում են:

Հայերենի գրային պատմությունն իր հերթին բաժանվում է երեք հիմնական շրջանի՝ հին, միջին և նոր: Հայոց լեզվի պատմության հին շրջանն ընդունված է բաժանել երեք ենթաշրջանի՝ 1/ դասական գրաբարի /5-րդ դարի առաջին կեսը/, 2/ ետ-դասական գրաբարի /6-7-րդ դդ./ և 3/ նախամիջին գրաբարի /8-11-րդ դդ./: Թեև համարվում է, որ նշված պարբերացումն արտացոլում է հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքն ամբողջությամբ վերցրած, սակայն ավելի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ այս բաժանումը փաստորեն հաշվի է առնում հիմնականում հին հայերենի գրական տարբերակը, որ արտացոլվում է նաև հատկապես առաջին երկու ենթաշրջանների անվանումների մեջ՝ դասական գրաբարը ենթաշրջան, ետ-դասական գրաբարը ենթաշրջան: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առկա է գրաբար տերմինը, որով ժամանակակից հայագիտության մեջ անվանում են հին հայերենի գրական տարբերակը: Բացի այդ, դասական բնորոշումն ինքնին կապվում է որևէ լեզվի՝ գրական մշակման ենթարկված, նորմավորված և այսպես ասած կողմավորված վիճակի

հետ: Տվյալ դեպքում նույնպես այդ անվանումը պատահական չէ: Հանրահայտ է, որ հայ գրի ստեղծումից անմիջապես հետո գրի է առնվել մինչ այդ զարգացման երկարատև ուղի անցած հայերենը, որը մշակման, հարըստացման և նորմավորման որոշակի կնիք է կրում: Ձանդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ ուղիներով է ընթացել այդ մշակումը, բանավոր ըստեղծագործության միջոցով, թե գոյություն է ունեցել նախագրիստոնեական գիր ու գրականություն, նշենք միայն, որ լեզվի հարստության ու մշակվածության այդ մակարդակը պատճառ է դարձել, որ գրի առնվելու պահին անմիջապես հաջորդող փուլի լեզվավիճակը օրինակելի համարվի հաջորդ ժամանակաշրջանների հեղինակների համար, իսկ նոր շրջանի հետազոտողների կողմից ընորոշվի որպես դասական:

Այս նախնական դիտողություններից հետո փորձենք որոշ մասնակի մշգրտում մտցնել հին հայերենի պատմության շրջանաբաժանման մեջ:

Լեզվի պատմական զարգացման փուլերի առանձնացման հիմքում անհրաժեշտ է դնել երեք կարգի հիմնական չափանիշներ՝ 1/ բուն լեզվանյութի, 2/ լեզվական գործառության և 3/ լեզվական քաղաքականության փոփոխությունների հետ կապված: Նկատելի է, որ սրանցից առաջին երկուսը /բուն լեզվանյութը և լեզվի գործառական կողմը/ գրաբարի զարգացման դասական և ետ-դասական շրջանները խստորեն չեն անջըրպետում միմյանցից: Մենք չենք կարող նշել լեզվական կառուցվածքի և գործառության այնպիսի էական փոփոխություններ, որ անհրաժեշտ դարձնեին այս երկու շրջանների սահմանազատումը, այն էլ նշելով այնպիսի որոշակի ժամանակագրական սահման, ինչպիսին 460 թվականն է: Ինչ վերաբերում է լեզվական քաղաքականությանը, ապա այս շրջանում այն արտահայտվում էր լեզվամշակման որոշակի միտումների և սկզբունքների ձևով, որոնք իրենց հետևողական կիրառությունն են գտնում հունաբան դպրոցի գործունեության մեջ: Այնպես որ կարելի է ասել, որ դասական հայերեն հասկացությունը հիմնականում առաջ է քաշվել հակադրվելու համար 5-րդ դարի կեսերից /ինչպես ենթադրվում էր այդ ժամանակ/ իրենց գործունեությունը ծավալած հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների մշակած լեզվին: Անտեսվել է այն փաստը, որ հունաբան դպրոցի ծագումից հետո էլ շարունակվել է լեզվի զարգացման բնականոն ընթացքը և գրական լեզվի մշակման նախկին ավանդույթը: Հետևաբար մենք այստեղ գործ ունենք ոչ միայն և ոչ այնքան ժամանակագրական հաջորդականության հետ, այլ միաժամանակ գոյություն ունեցած երկու դպրոցի, գրական լեզվի մշակման երկու ուղղության հետ՝ հունաբան և, եթե կարելի է այսպես կոչել, հայկաբան: Հօգուտ այս տեսակետի է խոսում նաև հունաբան դպրոցի ավելի վաղ, 5-րդ դարի երկ-

րորդ քառորդում /35-40-ական թթ./ առաջանալու մասին դրույթը, որ հաստատվում է վերջին շրջանի ուսումնասիրություններով /Ա. Մուրադյան/: Այդ նշանակում է հունաբան և հայկաբան դպրոցների ավելի վաղ սկսված և ավելի երկարատև համագոյակցություն: Այս երկու ուղղությունների միջև գոյություն է ունեցել լեզվի գործառական ոլորտների բաշխում՝ հունաբան հայերենով գրվել են հիմնականում տարբեր բնույթի գիտական աշխատություններ /քերականական, փիլիսոփայական, մարտասանական, հետագայում նաև բնական գիտությունների վերաբերյալ/, իսկ ,,հայկաբան,, հայերենով՝ գեղարվեստական և պատմագրական երկեր, եկեղեցական գրականություն: Ավելին, հաճախ միևնույն հեղինակը, կախված իր երկի բնույթից և նպատակադրումից, ստեղծագործել է մերթ հունաբան հայերենով, մերթ բուն հայկական ավանդական նորմաներին հետևող լեզվով:

Այսպիսով, գրական լեզվի շրջանակներում լեզվի զարգացման դասական կամ պարզապես առաջին ենթաշրջան ասելով /անվանման հարցը տրվյալ դեպքում չենք քննարկում/ պետք է հասկանալ ամբողջ 5-րդ դարը, ներառյալ նաև հունաբան դպրոցը: Վերջինս այստեղ ներառվում է միայն ժամանակագրորեն, սակայն առանձնանում է որպես գրական լեզվի մշակման մի առանձին ուղղություն: Եվ քանի որ այն չի անցնում գրական լեզվի շրջանակներից, ապա զգալի ազդեցություն չի թողնում ամբողջ լեզվական համակարգի /նկատի ունենք այսպես կոչված ,,ժողովրդախոսակցական,, հայերենը/ հետագա զարգացման վրա: Ինչ վերաբերում է գրական լեզվին, ապա նրա շրջանակներում թե՛ հունաբան, թե՛ հայկաբան ուղղությունները ծեռք են բերում ուժեղ նորմավորող ավանդույթ, որ շարունակվում է նաև հետագա դարերում, հայկաբանը մինչև նոր ժամանակները, նույնիսկ աշխարհաբարի հետ զուգընթաց, իսկ հունաբանը մինչև 15-րդ դար: Ի դեպ, պետք է նշել, որ նաև լատինաբան ուղղությունն է հենվել հունաբան դպրոցի լեզվաշինական սկզբունքների վրա և օգտագործել նրանց ստեղծած լեզվանյութը:

Գրական տարբերակի զարգացման երկրորդ՝ ետ-դասական ենթաշրջան կարելի է համարել 6-7-րդ դարերը որոշ պայմանականությամբ: Այստեղ փաստորեն բաժանման հիմք են ծառայում արտալեզվական հանգամանքները՝ գրական ավանդույթի ընդհատումը և 6-րդ դարից հավաստի թվագրված գրավոր աղբյուրների պակասը: Որպես լեզվական չափանիշ կարող է ծառայել դեռևս նախորդ շրջանում էլ հիմք ունեցող որոշ երևույթների խորացումը՝ ներկայի կիրառումը ապառնիի իմաստով, -ՈՒՆ-ով դերբայի գործածությունը, որոշ շարահյուսական կառույցների /յոյնք են ի զալ/ առաջացումն ու տարածումը: Գրական լեզվի գիտակցված մշակումը շա-

րունակվում է, հունաբան դպրոցի ստեղծած որոշ նորամուծություններ /քառակազմական կաղապարները, հատկապես նախածանցավոր կազմությունները, զիտական տերմինաբանությունը/ ընդունելություն են գտնում նաև այդ ուղղությանը չհարող հեղինակների մոտ, որի հետևանքով մի կողմից տեղի է ունենում երկու գրական ոճերի որոշ մերձեցում և մյուս կողմից՝ գրական լեզուն ամբողջությամբ վերցրած սկսում է հեռանալ իր խոսակցական հիմքից: Վերջինս իր հերթին շարունակում է զարգանալ իրեն հատուկ ներքին օրենքներով:

Ամբողջությամբ վերցրած հին հայերենի զարգացման փուլերի հաջորդականությունը պարզելու համար անհրաժեշտ է վերը նշված կառուցվածքային և գործառական չափանիշների հետ միասին հաշվի առնել և լեզվի գրական, խոսակցական և բարբառային տարբերակների փոխհարաբերության ընույթը: Այդպիսի չափանիշ կարող է հանդիսանալ գրական /գրավոր/ և խոսակցական /բանավոր/ տարբերակների միջև եղած խզման աստիճանը: Գրական լեզվի զարգացման դասական և ետ-դասական ենթաշրջաններում, մինչև 7-րդ դար, նրանց միջև եղած տարբերությունները նվազագույն էին /նկատի ունենք հիմնականում ,,հայկաբան,, դպրոցը/: Գրական լեզվի մեջ խոսակցական կամ տերիտորիալ-բարբառային հիմք ունեցող շեղումներն ընդունված գրական նորմայի համեմատությամբ նույնպես նվազագույն են հաջորդ որևէ շրջանի համեմատությամբ: Փաստորեն կարող ենք ասել, որ լեզուն հանդես է գալիս որպես մեկ միասնական համակարգ:

Քանի որ խոսակցական լեզվի վիճակի մասին մենք կարող ենք պատկերացում կազմել միայն միջնորդավորված կերպով, գրական լեզվում տեղ գտած ներթափանցումների միջոցով, ապա այդ ներթափանցումների աստիճանը կարող է չափանիշ դառնալ դատելու համար նրա զարգացման ընթացքի մասին:

Սկսած 7-րդ դարից գրական լեզվի մեջ խոսակցական-բարբառային շեղումներն անհամեմատ ավելանում են նախորդ ենթաշրջանի համեմատությամբ: Դրանց հիման վրա գրական լեզվում նույնպես նկատվում են որոշ փոփոխություններ: Դրանք հանգում են հնչյունական-արտասանական, հնչյունափոխական, քերականական, իմաստային, բառապաշարային- բառագործածական տարբերությունների, որ նկատելի են նախորդ ենթաշրջանի համեմատաբար ավելի միասնական լեզվավիճակի համեմատությամբ /տես՝ Գ. Ջահուկյան ,,Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը,, էջ 42-44/:

Այսպիսով, ելնելով վերը նշված նկատառումներից, ավելի նպատակահարմար կլիներ հին հայերենի պատմական զարգացման առաջին ենթաշրջա-

ջանի ժամանակագրական սահմաններն ընդունել 5-7-րդ դարերը: Այդ ժամանակաշրջանի լեզուն բնութագրվում է կառուցվածքային միօրինակությամբ, զարգացման միասնական միտումներով, գրական մշակվածության բարձր աստիճանով, գրական լեզվի սահմաններում միաժամանակ գործող երկու գործառական ոճերի առկայությամբ և գրական նորմաներից կատարվող շեղումների նվազագույն քանակով:

Հին հայերենի պատմության երկրորդ ենթաշրջանը կընդգրկի 8-11-րդ դարերը: Այս ենթաշրջանում արդեն գրական և խոսակցական տարբերակները հանդես են բերում լեզվական կառուցվածքի զգալի տարբերություններ: Գրական լեզուն, ինքը, չնայած հին օրինակներին հետևելու հեղինակների մշտական ձգտմանը, կրում է որոշ փոփոխություններ, անշուշտ ժամանակի խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ: Քանի որ այդ ազդեցությունից առաջացած փոփոխությունները դեռևս համընդհանուր բնույթ են կրում և չեն արժեքավորվում որպես այս կամ այն տարածական տարբերակի լոկ տեղային արտացոլում գրական լեզվի մեջ, ապա կարելի է ասել, որ գրական լեզուն ինքը դեռևս որոշ զարգացում է ապրում: Այստեղ պետք է հատկապես հիշատակել արտասանության մեջ կատարվող փոփոխությունները՝ բառավերջի յ-ի անկումը ա-ից և ո-ից հետո, ծայնորդ ղ-ի հնչյութացումը որպես ղ շփական, յ-ի անցման սկիզբը, ն-ը հնչյունափոխություն, բառասկզբում հ-ի հավելում, ավելի ուշ՝ աւ-ւ հնչյունափոխություն և այլն: Հնչյունափոխական երևույթներից կարելի է հիշատակել աղաւնւոյ, բարւոյ, որդւոյ - աղաւնոյ, բարոյ, որդոյ տիպի կազմությունների գրեթե ընդհանուր տարածումը, որոնք ի դեպ, հանդիպում էին և նախորդ ենթաշրջանում: Այս ամենը անցնում է և գրական արտասանության, այդ մասին են վկայում ծեռագրերում նկատվող շեղումները, տատանումները ուղղագրության մեջ: Քերականական կառուցվածքի մեջ նույնպես նկատելի են մի շարք կայուն փոփոխություններ, որոնք ընդգրկում են ամբողջ համակարգը և նկատվում են տվյալ ժամանակաշրջանի գրեթե բոլոր հեղինակների լեզվում: Այդ կարգի փոփոխություններից կարելի է նշել առաջինն և երկրորդ ապառնիների խառնումը, ներկայի կիրառումը ապառնու իմաստով, փոխանցումներ բայերի խոնարհման լծորդությունների և անունների հոլովման տիպերի միջև: Անշուշտ զգալի փոփոխություն է կրում բառապաշարը: Բացի այն, որ կատարվում են նոր փոխառություններ արաբերենից, պարսկերենից, ինչպես նաև հունարենից /գրական ճանապարհով/ բառապաշարը հարստանում է նաև բառակերտումների միջոցով: Բառակազմական կաղապարներն անշուշտ այս ենթաշրջանում էլ հիմնականում մնում են նույնը, ինչ նախորդ ենթաշրջանում, սակայն այս դարերից վկայված են բազմաթիվ նորաբանու-

թյուններ, հատկապես գիտական տերմինաբանության ընդլայնում, այնպիսի գիտամյուղերում, ինչպիսիք են մաթեմատիկան, աստղագիտությունը, տոմարագիտությունը, քերականությունը, արամաբանությունը և այլն: Զգալի տեղ են գրավում նաև անհատական բառաստեղծման ծանապարհով առաջացած բազմաթիվ բանաստեղծական բառեր: Որոշ թվով բառեր գրական լեզվին են անցնում խոսակցական լեզվից և մասամբ տերիտորիալ-բարբառային տարբերակման երանգ ունեն:

Այս բոլոր փոփոխությունները ի վերջո հանգեցնում են լեզվական նոր տրակի՝ միջին հայերենի համակարգի ձևավորմանը:

Առաջարկվող շրջանաբաժանումը միայն նախնական դիտարկումների արդյունք է: Հուսով ենք, որ հետագա քննությունները հնարավորություն կընձեռեն ավելի մշգրտելու այն և ներկայացնելու յուրաքանչյուր ենթաշրջանի լեզվական մանրամասն բնութագիրը, մասնավորապես նկարագրելու հայերենի բանավոր-խոսակցական տարբերակի վիճակը նշված դարաշրջանում:

В.Л.ГУКАСЯН (Баку, СССР)

К ИСТОРИИ АРМЯНСКО-УДИНСКИХ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ

Удины, находясь на протяжении своей многовековой истории в гуще исторических событий, в силу ряда социально-экономических, политических, религиозных, а также географических обстоятельств, вступали в более или менее тесные этнокультурные и языковые контакты с различными народами Закавказья, в том числе и с армянами. Однако контакты эти, в зависимости от эпохи и контактирующих языков, проходили на разных уровнях. Армянско-удинские языковые контакты, например, начались в I веке нашей эры и продолжадись вплоть до нашего столетия. Историю этих контактов условно можно разделить на два периода, исходя из наличествующих лингвистических и экстралингвистических данных: а) I-X век и б) XI-XX века.

Начало первого периода можно отнести еще к 80-м годам I века до н.э., когда область Ути имела номинальную зависимость от Великой Армении. Вместе с тем необходимо учесть, что в этот период влияние армянского языка ощущала только лишь сопредельная с Арменией зона области Ути. По материалам данного периода трудно говорить о влиянии армянского языка на фонетику и грамматику удинского языка, ибо контакты наблюдались на политическом и культурном уровне, тем более, что, судя по сведениям письменных памятников и дошедших до нас списков албанского алфавита и некоторых албанских надписей, удинский в то время был в многонаречной Албании lingua franca а по мнению Шанидзе, Дюмезиля, Ачаряна и многих других - даже литературным языком. Г.А.Климов верно отмечает: "Если учесть, что первая фрагментарная документация нахско-дагестанских языков восходит в большинстве случаев к позднему средневековью, то нетрудно увидеть, какое значение имела бы для нахско-дагестанского языкознания дешифровка памятников агванского ("кавказско-албанского") письма, относящихся к У-УШ столетиям и отражающих,

судя по всему, древнее состояние удинского языка" (см.: Г.А. Климов, Вопросы методики сравнительно-генетических исследований, Л., 1971, стр. 54).

В этих условиях контакт, конечно, был на уровне письменно-литературных языков, которые, как принято говорить, обменялись несколькими десятками слов, в основном терминами. Хотя удинский с IX-X веков - бесписьменный, выделить в нем древнеармянские заимствования не представляет большой трудности. Достаточно отметить, что эти заимствования сохранили свою семантику, а некоторая часть их - древнеармянский латеральный l , перешедший с X-XI веков в " ɣ ". Албанцы, в особенности удины-григориане, лишившись своей письменности, приняли армянскую письменность, так как в церквах служба отправлялась на древнеармянском языке. По крайней мере с X-XI веков армянский язык стал письменным языком для удин-григориан, и эта традиция продлилась вплоть до 1937 года. Многовековое регулярное влияние армянского языка нашло свое отражение в звуковом составе и грамматическом строе удинского языка. Вследствие долгого использования армянской письменности, а также учебы на армянском языке, у удин изменилось произношение некоторых фонем: артикуляция неэквивалентных фонем удинского языка, в особенности некоторых заднеязычных и смычно-гортанных согласных, продвинулась вперед, абруптивы, деградируя, перешли в непридыхательные полувзрывные, схожие с армянскими взрывными "кʲ", "пʲ", "тʲ", "цʲ", "чʲ".

На процесс деградации эргативной конструкции предложения в удинском, начавшийся давно, обратили внимание еще первые исследователи удинского языка. Так, например, А.М.Дирр в 1910 году в статье "Лингвистические проблемы в этнологическом, антропологическом и географическом освещении" высказал мнение о том, что деградация эргативной конструкции предложения в удинском языке обусловлена воздействием армянского и азербайджанского языков (см. А.М.Дирр: Linguistische Probleme in ethnologischer, anthropologischer und geographischer , 1910).

В связи с этим, предполагалось, что в удинском языке, в отличие от всех горских кавказских языков, наряду с эргативным, функционирует и винительный падеж. По мнению Фридриха Мюллера, фон Эркерта, А.М.Дирра и других ученых, аффикс -ах/-х

ѣ удинском является формантом аккузативного падежа, сходного с аккузативом индоевропейских языков.

Хотя научный спор о наличии или отсутствии аккузатива в удинском языке продлился чуть ли не сто лет, о его генезисе так никто конкретно и не высказывался. Фр.Мюллер попутно отметил, что аккузатив, возможно, возник под влиянием азербайджанского языка (Sprachform tatarischen - см. Фр.Мюллер: Grundriss der Schprachwissenschaft , Ш, 2, Wien , I885, с. I39), а Г.А.Климов, говоря об армянизмах в удинском языке, указал на наличие в удинском "единого дательно-винительного падежа, функционально близкого его армянскому соответствию" (см. Г.А.Климов: К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности. ВЯ, I967, № 3, с. 80). Подобный намек, со ссылкой на удина из Варташена Согомунянца (кстати, близкого друга и информатора по удинскому языку акад. Ст.Малхасяна), имеется и у Дирра, отмечавшего, что в удинском языке "прямое дополнение действительного глагола ставится в винительном падеже". Согомунянц обратил мое внимание на то явление, что между зу азаке адамар и зу азаке адамарах та же разница, что и в армянском языке между ъu մեսել ьմ մարդ и ъu մեսել ьմ մարդուն (А.М.Дирр. Грам.уд.яз., с. I7).

Особый интерес представляют лексические заимствования. Отметим, что хотя армянский десять веков был письменным языком для удинов, количество армянских заимствований в нем невелико. Их можно подразделить на две группы: а/ заимствования, которые синонимично употребляются наряду с их исконными эквивалентами, напр.: iʒveʒl - surb "святой", beʒjiʒns - terter "священник", buqun - tapan "живот, брюхо", maʒiʒnmaçi-papaš "требуха", toʒqliʒ - pučik"зоб у птиц" и десятки других; б) заимствования, которые в удинском не имеют исконных эквивалентов; это довольно солидная группа, сюда относятся: некоторые названия частей тела (katar "гребень птиц", в варт. диалекте и вид женской прически, ḳaṭiḳ "глотка" - хотя оно в армянском с тюркского кадык, а также papaš, tapan, pučik и т.д.); названия животных, птиц, насекомых и растений (mozi - "теленок, бычок", ʒolak "паук", poɣoç "земной червь", bad "утка", ṭulaš "попугай", ɣanʒil "черемша", pušnik "мята", čuɣ "ветка, отросток"); термины, связанные с домашним бытом

(beʒdul > арм. բեղ "лопата, заступ", ṭapan "корыто", selaḳ "покрышка из овечьей шкуры для пахталки", xnoçi "маслобойка", ǯurdak "кувшин для воды", maxaṭ "большая игла", xaxal "решето"); термины, связанные с религией (surb "святой", terter "священник", teracu "дьяк, причетник", xung "ладан, фимиам", šarakan "церковный хор" - уд.ругательство (бранное слово), qnunk "крещение детей в церкви", ṗataraḳ "церковная обедня", литургия, поминальный обед"), термины, связанные с просвещением (varžapet "учитель", ašagert "ученик", gradaran "библиотека", däs "урок, занятие", däsäran "класс, аудитория", učanaç "учительская", seǰan "парта", girk "книга", maṭiṭ "карандаш, grčaqoṭ "ручка", karakusi "тетрадь в клетку", sxal "ошибка, порок", tjul "плохо, двойка", gerazanc "отлично, пятерка", gic "линия", ankir "наизусть", patiž "кара, наказание" и т.д.), а также слова из разных отраслей лексики, типа, kačup "щебень, щепка", košik "обувь", lalakan "тапочки, женская обувь в виде босоножек", ander "без хозяина", avazak//abazak "разбойник, вор", ser "дружба , любовь", ǯok "отдельный, ṭyṭyz "легкомысленный, несерьезный, gujn "цвет, краска, окраска", ɣajin"острый", tartak "сидеть , согнув ноги под собой" и т.д.

Из числа армянских лексических заимствований в удинском и удинских заимствований в армянском объектом вечных научных споров являются не более двух десятков слов. Приведем лишь несколько характерных примеров: čil (ոիլ) "нога"; в др. армянском языке данное слово считалось диалектным, а в новоармянском оно уже литературное - в значении "жила, сухожилье". В удинском это слово имеет значение "нога до голени", в лакском,арчинском и др. дагестанских языках жир/жыр - "бедро, ляжка". В исконности армянского čil сомневаться трудно (см. хотя бы русское жила), но наличие его в лакском и арчинском языках, почти никогда не контактирующих с армянским языком, представляет определенный научный интерес;

cil "семя, семена, род, потомство". В свое время акад. Р.А.Ачарян писал, что это слово заимствовано армянским из удинского языка. (... cil - kap uni ut. cil "serm" - ЭСАЯ, УП, I47). Акад. Гр.Капанцян более убедительно писал: "... армянское cel "род, племя" я сравниваю с утийским cil "семя,

потомство" ("К происхождению армянского языка", Ереван, 1946, с. 39). Г.Б.Джаукян полагает, что cil, cił "росток" и ceł "племя" восходят к индоевропейским основам, однако приведенные соответствия как фонетически, так и семантически не имеют прямого отношения к этим словам ("Очерки по истории дописьменного периода армянского языка", Ереван, 1967 с. 206, 261, 312). Видимо, это заметил и сам Геворк Бегларович, который в своей монографии "Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков" (Ереван, 1967, стр. 184) писал: "Каково отношение груз.-зан. слов (çwel - "солома , мякина") к арм. cil, cił, ceł "росток, стебель, щепка", которые возводят к и.-е. g'ei "распускаться, пускать ростки". В грузинском языке мы имеем слова tsuli "потомок, род" и tesl "семя", сходное с удинским cil . Кроме того, в урартском языке употреблялось слово zil(i)bi "семя, потомство" (Меликиш. Урарт. яз., с. 73). Поэтому можно допустить, что данное слово было заимствовано армянским, грузинским и удинским языками из урартского.

Сказанное, на мой взгляд, относится и к глагольной основе çor-/çur-"цедить, процедить", ибо она, как cur-/çur- с той же семантикой является общекартвельской, представлена и в дагестанских языках (ахвах. ççor-, авар. ççu(r)- "цедить"). Думается, прав был Ачарян, полагавший, что и это слово - общее урартское наследие в армянском, грузинском (т.е. картвельском) и удинском (т.е. дагестанском). tur - "нога". Е.Ф.Джейранишвили в своем специальном исследовании др.груз. trgunva "топтать" (ногой), уничтожать" и treva "таскать по земле" считает семантически идентичным с удинским тур ("К этимологии грузинских слов trgunva, treka ИКЯ, IУ, с. 376).

Ачарян и Малхасян армянский atur тоже увязывают с удинским tur , в их словарях (и вообще в словарях армян. языка) atur дается и как имя (нога) и как глагол (топтать, уничтожать ногой). См. Словарь Худобашова: Աթուր, ոտ աթուր կոխել - "попрать ногами").

В грузинском языке для названия "нога" имеется исконно картвельское слово qarčxl , а в армянском - otn/votn . Поэтому можно полагать, что atur в армянском восходит к удинскому tur , а грузинский trgunva образован от основы, которая

и фонетически, и семантически идентична с удинской основой tur.

çeç - "трепать, чесать; вырвать (волосы, шерсть, траву)" - грузинское çeç-/çiç- - (новогруз. çeçva) в тех же значениях, армянское çeç- имеет небольшую семантическую разновидность "бить, избивать". В данном случае мы имеем основы или имеющие совершенно случайное сходство как по фонетическому строю, так и по семантике, или же заимствованные из одного, пока неизвестного нам источника.

Сказанное относится и к ряду других слов, представленных как в армянском, так и в грузинском и удинском языках. Возьмем, например, удинское слово mozi "теленок, бычок". С одной стороны, оно соответствует грузинскому mozveri "бычок" (хотя трудно объяснимо выпадение - veri в удинском языке), с другой - восходит к армянскому mozi , которое, в свою очередь, восходит к индоевропейскому *mozg'hiio- (от *mozg'ho-s "молодой скот").

Во всех трех языках одинаково представлены также ɣanʒil~ xanʒil ~ ɣanʒili "черемша", ṭanṭor ~ dandur ~ dandur-i "портулак" и ряд других слов.

Обычно груз. ɣvino "вино" возводят к индоевропейской основе, но при этом почему-то остается вне поля зрения удинское название вина - fi ; по-видимому, оно восходит не к армянскому qini , а к его грузинской форме (ɣvino > vino ~ vin в удинском, унифицируясь, превратился в vi > fi).

Moçak "комар" - Ачарян считал его заимствованным в армянском языке из кавказских языков, точнее - из удинского (т. IУ, с. II02). Согласно Джаукяну, тут следует искать третий источник - общий для армянского и кавказских языков. Поэтому он сопоставляет армяно-удин. moçak с древнеиндийским maśaka "жигалка, комар" (из индоевр. *mok'-ako "жигалка, комар"). Хотя мнение Джаукяна не вызывает сомнения, небезынтересно отметить, что muɣuzaq в др.тюркском означало насекомое наподобие пчелы, слепня (МК, I, 504; ДТС, 347). ṭul "виноград"; в армянском языке ʻoli "виноградная лоза". Удинское ṭul восходит к общедагестанскому tumal "виноград", где - аль - ул служит для образования названий многих фруктов и ягод. Например, zuqaʒl "кизил", çabul "каштан", abgal "рожь" и т.д.

Армянский ṭoli Джаукян идентифицирует с греческим "верблюжье сено" и с латинским tālea "прут, побег". Думается, что семантически эти слова слишком далеки друг от друга, ṭoli как название виноградной лозы в и.-е. языках соответствий не имеет, оно тяготеет к дагестанским ṭumal > ṭul причем ближе всего стоит к удинскому tul . Так считал еще Гр.Капанцян. ǯurdak "кувшин для воды" - сложное слово, состоит из армянского ǯur "вода" и ťak "дно", но в армянском литературном языке данное слово не функционирует, в нем имеется ṭḳčur (տկնուր), т.е. компонент " tak " является инициальным. Арм. t(a)kčur в удинском языке не подвергалось такому фонетико-морфологическому видоизменению; по-видимому, данная форма когда-то употреблялась в карабахском диалекте армянского языка, через посредство которого проникла в удинский и азербайджанский языки. В связи с этим, хотелось бы остановиться и на словах, связанных с ǯur : это čuruṭ "жидкий" от армянского čuroṭ "водянистый, жидкий" и čuproṭ "гной , запекшийся на веках глаз". Ачарян сомневался в том, что čuṛoṭ - армянское слово; по его мнению, оно восходит к южнокавказскому источнику, а именно - к грузинскому čirpli (IУ, 650). В действительности, др.армянское слово čṛur не имело суффикса - oṭ и, возможно, восходило к грузинскому čirpli , но удин. čuprot / čupruṭ, несомненно, заимствовано из новоармянского языка.

Kal "хромой, увечный" - одно из древних слов лексического состава удинского языка; ныне употребляется только лишь в варташенском диалекте. Отметим, что дохристианское святилище, которое находится в двух километрах к востоку от гор. Варташена, называется kala çiçik - буквально "увечный цветок, хромой цветок" (точнее - святилище богини хромой çiçiḳ).

Для обозначения "хромой, увечный" и "косой" в армянском языке имеются отдельные слова: - kał (хромой), xeł (увечный) и šeł (косой). Арменоведы обычно сравнивают их с греческим σχελλός "кривоногий", σχολιός "кривой, неправый", др.исландским kel - "сгибать, наклонять", "кривой, искривленный" (Джаукян, Очерки..., с.137). Однако, Ачарян только лишь kel - с оговоркой - сравнивает с армянским xeł "увечный" (- т. Ш, 882). Восходят ли эти слова к общеиндоевропейскому

корню, определить трудно. Однако, нас интересует обратная сторона вопроса. Как известно, удинско-албанский сонорный " l " в древнеармянском языке передавался через ł - ɣ (А.Г.Периханян. К вопросу о происхождении армянской письменности. - Переднеазиатский сборник, II, М., 1966, с. 125-132). Удинской " l " исторически всегда передавался в армянском через ł - ɣ Примером могут служить названия албанской топонимии и ономастики в армянских источниках, ср. kabala > kapałak, čul / čol > čuł / čoł , xalxal > xałxał , kalankatjuk > kałankatjuk , Arsvalen > Arsvałen и т.д.

Исходя из вышеизложенного, можно допустить, что др.армянский kal восходит скорее к удинскому kal.

Вкратце о словах xaš "луна, свет" и xač "крест". За последние 40 лет в кавказоведении укоренилось мнение акад. Н.Дюмезиля о том, что в связи с аккомодацией местного культа луны (по Страбону-Селена) к христианству исконное название луны (baz / vaz), которое сохранилось почти во всех дагестанских языках с фонетическими разновидностями, в удинском языке было вытеснено армянским словом xač (крест). Однако Ачарян еще в 1930 году предупредил, что удинский xaš не имеет никакой связи с армянским xač (ut. xaš "lojs" kap čuni xači het-УП,142).Экстралингвистический аргумент Дюмезиля о том, что "борясь с языческим культом луны, армянские проповедники... название древнего местного божества заменили словом, обозначающим высший христианский символ", не выдерживает критики, ибо армянские христианские проповедники вели беспощадную борьбу против языческого культа луны прежде всего в самой Армении, но название луны у них осталось по-прежнему " լուսին, լուսնյակ " (букв. светило). Кроме того, распространение христианства как в Албании, так и в Армении является заслугой сирийских проповедников, о чем подробно писал армянский историк У века Фавстос Бузандаци (7-14, 28-30...).

Наконец, от слова xaš в удинском языке образуются такие слова и сочетания, как xašṭal "светильник; зрачок", "сверчок", xašbaba "крестный отец", xašnana "крестная мать", xašdesun "креститься"). В армянском языке эквиваленты этих слов образуются от разных основ, а именно от lojs,

knkahajr / sanhajr (в диал. kavor, pel), knkamajr / sanamajr / kavoruhi, knkel и т.д.

То, что у армян освящается крестом, называется словом xačaknkel, которое, по Ст.Малхасянцу, образовано от xačov knkel (тол. сл., П, 242), то есть "крестить крестом (хачем)".

xaš является исконно удинским словом; его соответствие мы находим и в родственных языках (см. хин. haš, крыз. hьač, таб. xež, агул. xad, "луна, звезда", где корневым элементом является аффриката ž > č . Данная аффриката сохранилась и в названии бога в удинском языке, ибо bi-xaž-ux состоит из классного показателя bi- , основы слов xaž в значении "луна, свет" и аффикса множ.числа - ux.; в удин. языке немало слов pluralia tantum типа ar-ux "огонь", bur-ux "гора", el-mux "дух, душа", ul-ux "зуб", čub-ux "женщина", i-mux "ухо" и т.д., которые связаны с дохристианским религиозным мировоззрением удин.

Название креста в удинском языке (xač > xaš), на мой взгляд, является поздним заимствованием из армянского языка. Формальное совпадение по фонетическому составу удинского xaš (луна, свет) и армянского xač (крест) явилось причиной (для некоторых исследователей) отождествления этих слов с разными значениями.

А.Г.МАРТИРОСОВ (Тбилиси, СССР)

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО И ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКОВ

Армянский и грузинский народы, имеющие старейшую письменность и богатую оригинальную и переводную литературу, начиная с древнейшего периода своей истории, всегда были доброжелательными соседями. На протяжении веков непрерывные и интенсивные взаимоотношения в разных сферах экономики, политики, культуры, духовной жизни, а также литературные связи и традиции переводческой деятельности не могли не способствовать взаимному влиянию армянского и грузинского языков.

Для определения характера исторического взаимоотношения этих языков основным и надежным источником для исследователя являются армяно-грузинские и грузинско-армянские переводы древнейшего периода, которые относятся преимущественно к библиологии и агиографии.

Вопросы армяно-грузинских языковых связей затрагивались многими учеными. Это - Н.Марр, Р.Ачарян, А.Шанидзе, Г.Капанцян, И.Абуладзе и другие. Соответствующие материалы в большом количестве представлены в армяно-грузинской филологии.

Армяно-грузинские языковые связи, естественно, в первую очередь отразились на лексическом составе, в котором выделяется как заимствованная друг у друга лексика, так и слова общего для этих языков употребления, проникшие из третьего источника, главным образом из иранского, греческого и семитических языков.

Так, например, слова: арм. ambox , груз. ambox-i (толпа); арм. aspares/z , груз. asparez-i (арена); арм. gund, груз. gund-i (сборище); арм. žam , груз. žam-i (пора); арм. hazaraget , груз. azraget-i (должностное лицо); арм. naxarar , груз. naxarar-i (должностное лицо); арм. nšan,

груз. nišan-i (признак); арм. ṗativ , груз. ṗativ-i (честь); арм. navasard , груз. navasard-i (апрель); арм. spitak , груз. spetak-i (белый), которые имеются в этих языках, как известно, иранского происхождения. Такие слова общего употребления, как арм. barbaros , груз. barbaroz-i (варвар); арм. ķajsr , груз. ķeisar-i (император); арм. kanon , груз. kanon-i (правило); арм. saɣmos , груз. salmun-i// psalmun-i (псалтырь); арм. margariṭ , груз. margalit-i (жемчужина) ; арм. ķatoɣiķos , груз. ķatoliķos-i ; арм. patriķ , груз. patriķ-i (патер) - греческого, арм. basrel , груз. basroba (унижение); арм. gehean , груз. gehenia (ад.); арм. targmanel , груз. targmna (перевод); арм. šabat , груз. šabat-i (суббота); арм. šušan , груз. šrošan-i (лилия)-семитического происхождения.

Часть слов лексики этого типа, которая приобрела армянский облик, считается в грузинском языке заимствованной из армянского. Помимо того, в грузинском имеются слова, для которых армянский является первоисточником. Например, арм. aṭean, груз. aṭian-i (судилище); арм. ardar , груз. marṭal-i (справедливый); арм. gajl , груз. mɣel-i (волк); арм. hasaķ груз. hasaķ-i (возраст); арм. harķ , груз. xarķ-i (поземельный налог); арм. sasṭiķ , груз. sasṭiķ-i (жестокий).

В свою очередь, в армянском языке выделяются грузинские и мегрело-чанские заимствования. Так, например, груз. baķ-i арм. baķ (двор); груз. cxovar-i//ʂxvar-i , мегр. ʂxuri// čxuri, арм. vočxar (овца); груз. leķv-i , мегр. laķv-i , чан. laķ-i , арм. laķot (щенок); мегр. orinǯi (скот), арм. jerinǯ (телица двух лет); груз. sul-i , мегр.-чан. suri//šuǯi, арм. šunč (душа), мегр.-чан. čanǯi , арм. čanč (муха).[1]

Кроме лексической общности, в специальной литературе отмечаются также некоторые сходные фонетические черты.

Армянский язык, подобно картвельским языкам, имеет обилие свистящих согласных. Этим языкам также присуще богатство сложных согласных-аффрикат.[2] Известно, что взрывные фонемы ç , č в индоевропейских языках, кроме армянского и осетинского, отсутствуют. Предполагают, что здесь они появились в результате влияния иберийско-кавказских языков.[3] Переняв эти звуки, армянский, подобно грузинскому, создал троичную систе-

му смычных согласных: ʒcç, ʒ́ḉ .

Однако в специальной литературе имеется и другой взгляд на происхождение этого явления: эти аффрикаты являются продуктом исторического развития самого армянского языка. А именно - они результат первой и второй палатализации.

Известно, что грузинскому l в родственных языках закономерно соответствует r , но часто сонорный r в этих языках дает аффрикату ǯ . Например, грузинское piri , мегрело-чанское piǯi (рот); груз. puri , мегр.-чан. puǯi (корова); груз. kmari , мегр.-чан. komoǯi (муж); грузинское suli , мегрело-чанское šuri//šuǯi//šunǯi "душа" заимствовано армянским, по предположениям некоторых ученых, в форме šunč. Это соответствие r - ǯ , которое наблюдается в картвельских языках, имеет в армянском и самостоятельное распространение.[4]

Армяно-грузинские языковые взаимоотношения дают также основание говорить о некоторых сходных грамматических и словообразовательных явлениях, хотя эти языки резко отличаются генетически и в структурном отношении. Это заслуживает особого внимания, так как грамматика при взаимовлиянии разносистемных языков обычно непроницаема.

В этой области можно привести некоторые наши наблюдения. Они представляют собой сопоставительно-типологический анализ нескольких общих грамматических и словообразовательных явлений древнеармянского и древнегрузинского языков девятого-одиннадцатого веков.

В древнеармянском и древнегрузинском сложноподчиненные предложения с временным значением характеризовались, в основном, одними и теми же средствами формально-грамматической связи. В обоих языках в качестве временных союзов употреблялись : арм. ibrev , joržam , minčder , minčev ... груз. vitar//vitarca, ražams, odes, vidre... например, груз. xolo metvitarca ixiles varskulavi igi, ganixares арм. ibrjev tesin zastyn, xndacin (Увидев же звезду, они возрадовались, Матвей, 2,IO) ; груз. da iesu vitar gulusqma-qo, çarvida mier, арм. jev hisus ibrjev gitac, meknecav anti (Но Иисус, узнав, удалился оттуда: Там же, I2,I4) и другие.

Наряду с этим, в древнеармянском содержание придаточных предложений такого типа передавалось также причастным оборо-

том. В такой синонимической синтаксической конструкции использовалось причастие прошедшего времени с суффиксом -eal со значением деепричастия. Как известно, причастная конструкция подобного типа была характерна для определенной группы индоевропейских языков, а именно - славянских.

Употребление причастия в этой функции совершенно чуждо грузинскому языку. Такой причастной конструкции древнеармянского языка в древнегрузинском, как уже отметили, соответствует придаточное предложение с временным союзом. Примеры: Арм. teseal zhoγmn sastiḳ, jerḳeav груз. vitarca ixila kari igi ǯlieri, šeešina (Но, видя сильный ветер, испугался: Матвей, I4,30); арм. jev mṭeal 'i ḳaparnaum, maṭeav ar na harivrapeṭ mi, груз. da ražams ševida igi ḳaparnaomd, mouxda mas asistavi (Когда же вошел Иисус в Капернаум, к нему подошел сотник: там же, 8,5) и другие.

Однако, в некоторых древнегрузинских памятниках иногда встречаются такие предложения, которые по своей структуре и значению точно совпадают с данной древнеармянской конструкцией. Один такой случай имеется в памятнике десятого века.[5]

Арм. jev nok'a gnaceal jeḳin bnaḳecan i Suḳavet lerinn, груз. romlisatys igini çarmosrul movides da daemḳydrnes suḳaveansa mtasa (И они, уйдя, пришли и поселились у горы Суковет).

Так как этот грузинский памятник переведен с армянского, то следует думать, что в этом контексте грузинское страдательное причастие прошедшего времени "carmosrul"- дословный перевод армянской причастной конструкции "gnaceal", которая, как уже отмечалось, имеет значение деепричастия.

Другой аналогичный случай такого происхождения находим в Адишском четвероглаве 897 года, где читаем: ese merme meore sasçauli ǫo iesu , mosrul huriasṭanit galilead - (Это второе чудо сотворил Иисус, возвратившись из Иудеи в Галилею: Иоанн, 4,54).

Сочетание "mosrul huriasṭanit" ("возвратившись из Иудеи") нельзя объяснить на почве грузинского языка, исключено также непосредственное влияние греческого подлинника, так как грузинской словоформе "mosrul" в греческом соответствует причастие действительного залога настоящего времени

Вышеназванное грузинское причастие точно совпадает с армянским страдательным причастием прошедшего времени "jeḳeal", имеющим значение деепричастия: zajs darʒeal jerḳrord nšans arar hisus jeḳeal 'i hreasṭane'i galilea.

2. В современном литературном грузинской языке и в родственных ему языках отсутствует категория инфинитива. В них вместо инфинитива выступает масдар-отглагольное имя действия в именительном падеже, которое отличается от инфинитива в армянском и вообще в индоевропейских языках как морфологически, так и синтаксически.

Масдар представляет собой не исходную форму в системе глагольного спряжения, как инфинитив в армянском языке, а сам является именем, образованным от глагола (сравн. читать и чтение).

Синтаксически же масдар, образованный от переходного глагола, не управляет прямым объектом, что характерно для классических языков, имеющих инфинитив.

По данным переводных и оригинальных памятников в древнегрузинском наблюдается процесс формирования своеобразного инфинитива. Здесь имеется в виду масдар в обстоятельственном падеже, который по образованию, правда, отглагольное имя, но отличается от масдара в современном грузинском языке синтаксическими функциями; масдар переходного глагола также управляет прямым объектом, как и глагольные формы (в именительном и дательном падежах). Такому масдару в древнеармянском, а также в древнегреческом соответствует инфинитив, при котором прямой объект обычно стоит в винительном падеже. Примеры: груз. mašin...ubrʒana micemad guami igi misi, арм. hajnžam ... hramajec ṭal zmarmin (Тогда... приказал отдать тело: Матвей, 27,58); груз. ʒal-mic darjwevad ṭaʒari ese, арм. karoɣem kaḳel zṭaḳarn (Там же, 26,6I); груз. ǯer igodadebad šenda vecxli igiарм. part er kez arkanel zarɑatd im (Посему надлежало тебе отдать серебро мое: там же, 25,27) и другие.

В то же время масдар в обстоятельственном падеже сходен с инфинитивом и функционально, так как, во-первых, употребляется в качестве обстоятельства цели, и, во-вторых, сам высту-

пает как дополнение при глаголах определенных семантических групп.

В обоих случаях простое предложение масдарной конструкции равно по содержанию сложноподчиненному предложению. Примеры: груз. ubrʒana mat cemad misa puri , арм. asác tal nma uṭel (Сказал, чтобы дали ей есть: Марк, 5,43); груз. da içqes vedrebad misa çarslvad арм. jev sḳsan aɣačel gnal (И начали просить его, чтобы отошел от пределов их: там же, (5,17).

Общее впечатление таково, что масдар в обстоятельственном падеже и связанные с ним соответствующие конструкции являются в древнегрузинском сравнительно новыми образованиями. По нашему мнению, не исключено, что их зарождению и распространению способствовали инфинитивные структуры древнегреческого и древнеармянского языков.

В наших языках обращает на себя внимание также типологическое сходство указательных местоимений. В грузинском языке имеется трехступенчатая система этих местоимений: es указывает на ближайший к говорящему объект, eg - на объект, находящийся около собеседника, а отдаленный предмет обозначается местоимением is или igi.

Такая же система, в отличие от всех живых индоевропейских языков, характерна и для армянского языка. Чем это объясняется?

В одном из трудов Антуана Мейе сказано, что как в армянском, так и в латинском эта троичная система - новое явление, которое возникло независимо от индоевропейских языков. По мнению Р.Ачаряна, армянские указательные местоимения ajs , ajd , ajn , sa, da, na, sojn, dojn, nojn настолько древние, что даже говорить о влиянии другого языка невозможно.

Определенное значение имеет также тот факт, что на троичной системе строится в древнеармянском и в древнегрузинском именная категория определенности - неопределенности.

3. С точки зрения сходства словообразовательных аффиксов обращают на себя внимание грузинский суффикс - ian и армянский суффикс - jan , которые имеют одинаковый первоначальный вид - ean . В обоих языках от имен существительных посредством этих суффиксов образуются имена прилагательные со значением

"имеющий", обладающий". Например, в грузинском: coliani (женатый), çveriani (бородатый), mariliani (соленый); в армянском: jerḳlezvjan (двуязычный), jerčuɣjan (имеющий три ветки).

Прилагательные с суффиксом ian и jan передают также свойство и принадлежность к общественным течениям и направлениям. Например, в грузинском: krisṭiani (христианский), mahmagiani (магометанский); в армянском: leninjan (ленинский), mičurinjan (мичуринский). И что самое главное - эти суффиксы употребляются в фамильных именах, которые имеют в основном единственное число, реже - множественное. Например, в грузинском: ciciani, ǯavaxiani, tarxniani-ciciant, ǯavaxiant, tarxniant; в армянском: Mamiḳonjan, Knunijan - Vardaneank, Vardaneac.

В родственных грузинскому языках суффикс - ian имеет фонетические варианты: в сванском употребляется как -ian и как -ān . Например, davitiani, guǯeǯiani, gasviani, margvelān, pircxelān . А в мегрельском конечный согласный - n этого суффикса редуцировался, и имеем -ia . Например, dadia, liparṭia, čxetia.

В настоящее время трудно утверждать что-либо определенное о генетической взаимосвязи этих суффиксов, но их материальное и функциональное сходство очевидно.

К словообразовательно сходным суффиксам относятся также грузинские - aḳ , - iḳ и армянские - aḳ , -iḳ . Суффикс - aḳ в древнегрузинском и новогрузинском образует имена с уменьшительно-ласкательным значением. Например, в современном грузинском: çigni (книга) - çignaḳi (книжка), в древнегрузинском: ḳnini (маленький), ḳninaḳi (совсем маленький, крошечный), saxli (дом), saxlaḳi (домик).

Суффикс - aḳ в армянском языке-достаточно распространенный и продуктивный суффикс. Он, наряду с суффиксами -iḳ и -uḳ , также используется для образования имен с уменьшительно-ласкательным значением. Например, vordi (сын) - vordjaḳ (сынок), ṭun (дом), ṭnaḳ (домик), nav (лодка), navaḳ (лодочка).

Однако, в древнейших памятниках древнегрузинского и древнеармянского языков втречаются имена, не имеющие оценоч-

ного значения, хотя основа у них и оканчивается на -aḳ . Большинство имен такого типа в обоих языках заимствовано из иранских языков вместе с суффиксом языка - источника, и в специальной литературе они считаются словами общего грузинско-армянского употребления. Например, арм.: avazaḳ , груз. avazaḳi , среднеперс. avazak (разбойник), арм. zuaraḳ груз. zuaraḳi , среднеперс. zōhraḳ (жертвенное животное); арм. xoršaḳ , груз. xoršaḳi , среднеперс. xaršak (горячий ветер); арм. hasaḳ , груз. hasaki , среднеперс. hāsaḳ (возраст) и т.д.

Поскольку такие лексические единицы встречаются в большом количестве как в грузинском, так и в армянском, то не исключено, что словообразовательный суффикс -aḳ вычленяется из этих имен и в дальнейшем получает другое функциональное значение.

Рассмотренные явления имеют определенное значение для изучения структуры этих языков и их исторических взаимоотношений. Некоторые из этих явлений, как нам представляется, возникли самостоятельно, другие же, возможно, появились как следствие влияния одного языка на другой.

ПРИМЕЧАНИЯ

I. Г.А.Капанцян. О взаимоотношении армянского и лазо-мингрельского языков. Историко-лингвистические работы, П, Ереван, 1975, стр. 349.
2. Г.А.Капанцян. Назван. работа, стр. 346.
3. А.С.Чикобава. Введение в языкознание, Тбилиси, 1952, стр. 354 (на груз. языке).
4. Г.А.Капанцян. Назван. работа, стр. 349.
5. И.В.Абуладзе. Грузино-армянские литературные связи в IX-X вв. Исследование и тексты, Тбилиси, 1944, стр.22 (на груз. языке).

Հ.Գ. ՄԻՐՋՈՑԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈԼՈՎԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Մեծ է Հովհաննես Հոլով Նոստանղնուպոլսեցու /1636-1691/ վաստակը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Ընդամենը իր կարճատև կյանքին, նա թողել է թարգմանական ու սեփական տարաբնույթ գրական պատկառելի ժառանգություն, որի մնշող մասը լույս է տեսել նրա կենդանության ժամանակ, երբեմն ունենալով բազմակի տպագրություն, իսկ առանձին գործեր ցարդ մնում են անտիպ վիճակում: Հոլովը մեծապես ազդել է XVII-XVIII դ.դ. հայ տեսական մտքի վրա, ընդ որում այդ ազդեցությունը եղել է բարդ ու հակասական:

Ծիշտ է, վերջին շրջանում առանձին գիտնականներ զգալի գործ են կատարել Հոլովի քերականական հայացքների /Գ. Ջահուկյան/, դրամատիկական ու մարտասանական ըմբռնումների /Գ. Պողոսյան/ և տպագրական գործունեության /Ռ. Իշխանյան/ լուսաբանման ուղղությամբ, բայց և այնպես առայժմ հրապարակի վրա չկա մշակութային այդ մեծ գործչի կյանքի, գործունեության ու գրական հարուստ ժառանգության համակողմանի վերլուծությանը նվիրված գիտական որևէ մենագրություն: Այդ է պատճառը, որ Հոլովի անձնավորության մասին հայագիտական գրականության մեջ անցյալում հաստատված ոչ ծիշտ, եթե չասենք հանիրավի, բացասական պատկերացումն ավանդույթի ուժով շարունակում է գոյատևել նաև մեր օրերում: Հարկ է նշել նաև, որ վերջերս Հոլովի գործունեության վերագնահատության փորձ է կատարել Ռ. Իշխանյանը, որը, սակայն, ընկնելով հակառակ ծայրահեղության մեջ, մասամբ անտեսել կամ մեղմացրել է նրա կյանքի առանձին անցանկալի դրվագները[1]: Իսկ ի՞նչն է պատճառը, որ Հոլովն արժանացել է իրարամերժ գնահատությունների: Այս հարցի պատասխանը տալու համար անհրաժեշտ է ամենաընդհանուր գծերով ներկայացնել նրա կյանքն ու գործունեությունը: վաղ հասակից ընդունելով կաթոլիկություն, Հոլովն ուսանել է Հռոմի Ուրբանյան վարժարանում, որտեղ աշակերտել է Նղեմես Գալա-

նոսին՝ որդեզրելով նրա կաթոլիկական ջերմեռանդությունն ու մոլեռանդությունը: Վարժարանն ավարտելուց հետո իր հայրենակից Բարսեղ Բարսեղյանի հետ միասին նա սկսում է ծավալել միաբարական գործունեություն, որի լավագույն արտահայտություններից է Աստվածաշնչի տպագրության առթիվ Ոսկանի դեմ նրանց գրած համատեղ ամբաստանությունը: Այդ և նման այլ ծառայությունների համար Հոլովը շահել է Հռոմի վստահությունը և Մարսելի Ոսկանյան տպարանում նշանակվել պաշտոնական զրաքննիչ, որը և, մեր կարծիքով, շրջադարձային նշանակություն է ունեցել նրա կյանքում:

Իբրև մեծապես օժտված անծնավորություն /այդ է վկայում դասական ու ժամանակակից բազմաթիվ լեզուների նրա փայլուն իմացությունը/, Հոլովը Ոսկանի հետ ունեցած անծնական շփումների, ինչպես նաև իր շուրջը տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների սեփական վերլուծության շնորհիվ աստիճանաբար ազատվում է կրոնական նախկին նեղմտությունից՝ ցուցաբերելով զաղափարական հանդուրժողականություն Ոսկանի տպագրական գործունեության հանդեպ, իսկ երբեմն էլ՝ համագործակցելով նրա հետ: Հետևանքը եղավ այն,որ Հոլովը կորցրեց Հռոմի վստահությունը և հեռացվեց զրաքննիչի նյութապես ապահով պաշտոնից: Ի տարբերություն ժամանակի կաթոլիկադավան հայերից շատերի /Նիկոլ Թորոսովիչ, Բարսեղ Բարսեղյան, Վարդան Հունանյան, Թադևոս Համազասպյան և ուրիշներ/, կյանքի երկրորդ շրջանում Հոլովն ընդհանուր առմամբ մեզ ներկայանում է որպես հայրենի երկրի վշտերին ցավակից, իր ժողովրդի հոգսերով ապրող, նրա բախտով ու ճակատագրով մտահոգված, հայրենի մշակույթի զարգացմանը նախանձախնդիր հայրենասեր մտածող:

Եվ ընավ պատահական չէ, որ ժամանակի հայ վաճառականներից շատերը՝ սեփական ժողովրդի հոգևոր ինչ-ինչ պահանջմունքները բավարարելու միտումով հաճախ, անտեսելով դավանաբանական ամեն մի տարաձայնություն, դիմում էին Հոլովին, Փինանսավորում նրան և պատվիրում թարգմանել կամ հեղինակել իրենց ցանկալի զրքեր: Իսկ Հոլովը, իբրև կանոն, սիրահոժար կատարում էր նրանց պատվերները՝ անգամ եթե դրանք անհարազատ էին իր հոգուն, միայն թե ինչ-որ չափով նպաստած լիներ ,,զրեանց հայկազունեաց,, բազմացմանը: Այս ամենը, կարծում ենք, մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ երիտասարդական տարիներին Հոլովի գործած կրոնաղավանաբանական ծախսությունները և հատկապես հայոց լեզվի լատինականացման ակնհայտ ձգտումն ստվերի տակ են թողել նրա կյանքի ու գործունեության երկրորդ շրջանի լուսավոր էջերը, մթագնել հայ մշակույթի զարգացմանը նրա մուծած անուրանալի նպաս-

ը: Մինչդեռ գիտության իսկական խնդիրն սակերն ու լույսն իրարից զատելը, ամեն մեկն ըստ արժանվույն գնահատելն է:

Հովհաննես Հոլովի վերը նշված գաղափարական էվոլյուցիան, մեր կարծիքով, իր դրական արտահայտությունն է գտել նաև հայոց լեզվի հանդեպ նրա ունեցած վերաբերմունքում: Բանն այն է, որ իր գործունեության առաջին շրջանում գրած և 1674թ. տպագրված ,,Ճառք ի հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական,, գրքում հանդես գալով որպես լատինաբան հայերենի ջերմ պաշտպան, Հոլովը տարբերակում է երեք տեսակի հայերեն, որոնցից աշխարհաբարի կամ ,,աշխարհականի,, հանդեպ ցուցաբերում է, ըստ էության, մերժողական ու արհամարհական վերաբերմունք, անվանելով այն ,,շփոթուն ու անկանոն, որով և,- ինչպես ինքն է ասում,- վարին արք անտեղեակք գրոց,, /էջ 3/: Ընդհակառակը, կյանքի երկրորդ շրջանում արմատապես փոխելով իր այդ վերաբերմունքը, Հոլովն արդեն ոչ միայն հանդես է գալիս աշխարհաբարի դաժի պաշտպանությամբ, այլև դառնում է նրա առաջին մշակներից մեկը՝ լույս աշխարհ բերելով աշխարհաբար հայերենով երկրորդ[2] տպագիր գիրքը. ,,Պարզաբանութիւն հոգենուազ սաղմոսացն Դաւթի մարգարէին,, թարգմանական-սեփական կոթողային երկը: Վերջինիս ,,Խրատ առ ընթերցօղս,, ներածականում անդրադառնալով դրա ստեղծման խնդիրներին ու նպատակներին, Հոլովը պարզորոշ գրում է.,,Բայց նախ զիտելի է, զի զմեկնութիւնս զայս այնու դիտաւորութեամբ շարադրեցաք մեք աշխարհօրէն, զի կարիցեն աշխարհականք ամենեքեան դիւրաւէս իմանալ զսոյն, քանզի եկեղեցականք ունելով զբաւական կրթութիւն և զուսումն, յարաժամ ճաշակեն զքաղցրութիւնս սրբազանից գրոց, իսկ աշխարհականք որք պարապին ի զբաղմունս և ի հոգս աշխարհի ամենևին մնան անմխիթարք ի յայսպիսեանց շնորհաց: Ուստի մի ոք արհամարհիցէ զմեզ իբրև զանհմուտս լեզուին հայոց, որովհետև ոչ վասն եկեղեցականաց, այլ վասն օգտի և շահավէտութեան հասարակաց ժողովրդոց եղև առաջիկա մեր գործառնութիւն,, /էջ 8/: Դժվար չէ տեսնել, որ ներկա հատվածում Հոլովը մի կողմից դրսևորել է աշխարհաբարի հանդեպ նախկինում ունեցած իր արհամարհական վերաբերմունքը, ուստի ընթերցողին զգուշացնում է չկարծել, թե ինքը չի տիրապետում գրաբարին, իսկ մյուս կողմից՝ քաջ գիտակցում է աշխարհաբար հայերենի հասարակական-կուլտուրական առաքելությունը և ինքն էլ դառնում է այն գրական լեզվի վերածնողներից մեկը:

Ոչ պակաս ուշագրավ է այն փաստը, որ Հոլովը հեշտությամբ չէ, որ համաձայնվել է հրապարակավ հանդես գալ որպես աշխարհաբարի առաջին գիտակներից ու մշակներից մեկը: ,,Պարզաբանության,, առաջաբա-

նում Հոլովը նշում է, որ Ազուլեցի Խոջա Գուլնազարի որդի Նահապետը Ն.Գոլսում վաղուց իրեն խնդրել էր գրել Սաղմոսի մեկնություն, բայց ինչ-ինչ պատճառներով ինքը չէր կարողացել կամ չէր ցանկացել իրականացնել նրա խնդրանքը: Տարիներ անց Նահապետն իր խնդրանքը կրկնել է նաև Վենետիկում՝ շեշտելով, որ նա դա ցանկանում է ,,ոչ վասն մարմնաւոր օգտի և շահաւետութեան իւրոյ, այլ վասն հոգեկան մխիթարութեան ազգին հայկազունեաց. և ի հիշատակ անշնջելի ինքեան և ծնողաց իւրոց հանգուցելոց ի Քրիստոս,,/էջ ե/: Իրավամբ հարց է ծագում. ինչու՞ Նահապետ Ազուլեցին հենց Հոլովին էր համառորեն խնդրում իրագործել իր իղձը: Արդյոք դա չի՞ նշանակում, որ Հոլովը վաղուց ճանաչված էր որպես աշխարհաբար հայերենի գիտակ, որից էլ դրդված Ազուլեցի Խոջան հենց նրան էր ընտրել որպես ամենահարմար անձնավորություն:

Նկատենք նաև, որ եթե աշխարհաբար առաջին տպագիր գիրքը, ,,Արհեստ համարողութեանը,, կոչված էր բավարարելու հայ վաճառականների գործնական առանին պահանջմունքները, ապա երկրորդ գիրքը՝ ,,Պարզաբանութիւնը,, հետապնդում էր հասարակական ավելի վեհ նպատակ՝ լուսավորել համայն հայ ժողովրդին, տալ նրան հոգևոր սնունդ, բարձրացնել նրա ազգային ինքնագիտակցությունը, արթնացնել նրա մեջ ազգային ազատագրության հույս ու ձգտումներ: Այդ վեհ նպատակն էլ ստիպել է հայ Խոջային չխնայել ,,զինչ պիտոյ էր,, և ,,ի նեղութեան ժամանակի,, վաճառել ,,բազում դրամս,, լույս աշխարհ հանելու համար հայ քաղաքարյան մտածագրության մեջ քե՛ լեզվով և քե՛ բովանդակությամբ լուրջ երևույթ հանդիսացող ,,Պարզաբանութիւն,, գիրքը: Ըստ այդմ էլ՝ մենք դժվարանում ենք համաձայնվել Ռ. Հշխանյանի այն կարծիքի հետ, որ իբր ,,Պարզաբանութիւնը,, ,,նույնպես հատկագրված էր հայ վաճառականներին,, և որ նրա տպագրության գործում ,,ընդհանուրին օգտակար լինելու,, ձգտումից բացի ,,հավանաբար, դեր է խաղացել,, նաև ,,վաճառական գնորդներ ունենալու հեռանկարը,,[8]: Իսկ ինչու՞ չընդունել, որ XVII դ. հայ իրականության մեջ հասարակական առաջընթացը խթանող Խոջայական դասի ներկայացուցիչներից քեկուզև մեկը կարող էր իր փայփայած վեհ նպատակին զոհաբերել իր ոսկու քանակի եթե ոչ ամբողջ պարունակությունը, ապա գոնե նրա մի մասը:

Իսկ ի՞նչն էր պատճառը, որ Նահապետ Ազուլեցին ցանկանում էր Սաղմոսն անպայման մեկնված տեսնել աշխարհաբար հայերենով՝ դրան զոհաբերելով ,,բազում դրամս,,: Թանն այն է, որ ողջ միջնադարում մեզանում սաղմոսաշնչյան գրքերից ամենատարածվածներից մեկը

եղել է Սաղմոսը: Ընդ որում, ի տարբերություն եվրոպական երկրների, Հայաստանում նրանից օգտվում էին ոչ միայն հոգևորականները, ,,այլև,- ինչպես Հոլովն է ասում,- աշխարհականք ևս արտաքոյ եկեղեցւոյ միշտ յանապազ ունին զնա ի բերան,,:

Սաղմոսի հանդեպ հայ ընթերցողի հետաքրքրությունն առանձնապես ուժեղացել էր XVII դ. կեսերին, բավական է ասել, որ միայն 1638-1682 թթ. այն լույս է տեսել ավելի քան տասն անգամ, որի ծնշող մեծամասնությունը բաժին է ընկնում 1662-1682 թթ.: Բայց այդ ամենից հետո էլ Սաղմոսը մնում էր սիրված ու փնտրված գիրք: Հայտնի են մի շարք փաստեր, երբ տպագիր Սաղմոսից կատարվել են ծեռագիր ընդօրինակություններ:XVII դարակեսին Սաղմոսի հանդեպ հետաքրքրության այդօրինակ աշխուժացումը, մեր կարծիքով, հիմնականում հետևանք էր հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ տեղի ունեցող ազատագրական խմորումների: Գաղտնիք չէ, որ իբրև մարդկային խռովված հոգու բուռն տվայտանքների ու ալեքախումների փայլուն արտահայտություն, Սաղմոսն ընթերցողին լայն հնարավորություն էր տալիս արտահայտելու կյանքից ունեցած իր դժգոհությունն ու բողոքը, զայրույթն ու ատելությունը, հուսախաբությունն ու հուսահատությունը, գալիքի հանդեպ տածած հույսն ու հավատը, իր հոգու խորքում փայփայած իղձերն ու երազանքները: Այսուհանդերձ միշտ չէ, որ հայ ընթերցողը կարողանում էր հասկանալ Սաղմոսը, նրանից կատարել համապատասխան եզրակացություններ: Ընդ որում դժվարությունը ոչ միայն լեզվի մեջ էր, այլև բովանդակության բարդության: Այդ է պատճառը, որ Նահապետ Ազուլեցին Հոլովին ոչ թե պատվիրում է Սաղմոսը թարգմանել զրաբարից աշխարհաբար, այլ զրել նրա աշխարհաբար մեկնություն: Ու որովհետև դա ոչ թե ինքնանպատակ ծեռնարկում էր, այլ պետք է հոգևոր սնունդ տար հայ ընթերցողին, այստեղից էլ Հոլովը սոսկ չի համադրել ուրիշ լեզուներով առկա մեկնությունները և թարգմանել աշխարհաբար հայերենի, այլ հաճախ ավելացրել է նաև սեփական մեկնությունները՝ արտահայտելով հայ ժողովրդի հոգուն խիստ համահունչ մտքեր: Այսպիսով, ,,Պարզաբանութիւնն,, իր ժամանակի համար նշանակալից երևույթ էր ոչ միայն լեզվի տեսակետից, այլև գաղափարական իմաստով, որը ցարդ վրիպել է հայագետների ուշադրությունից: Պատճառն այն է, որ առայժմ նրանով զբաղվել են միայն լեզվաբանները, որոնք, հասկանալի է, այն չեն ենթարկել բովանդակային վերլուծության: Ներկա դեպքում հնարավորություն չունենալով տալու Հովհաննես Հոլովի մեկնությունների մանրամասն վերլուծությունը, բերենք մեր միտքը հաստատող մեկ օրինակ: Թարգմանելով իսրայելական ժողովրդի

գերության ծանր վիճակն արտահայտող Սաղմոսի համապատասխան մասի օտար ինչ-որ մեկնություն, Հոլովն զգացել է, որ դա հայ ընթերցողին առանձնապես շատ բան տալ չի կարող, ուստի ավելացրել է նաև սեփական մեկնությունը՝ ընթերցողին ներկայացնելով ժամանակի հայ կյանքի իրական պատկերը: Զուգադրաբար բերում ենք այդ երկու հատվածը.

Օտար մեկնիչ

,,... Այս գերութեան ժամանակիս մեր իսրայելացւոց ազգեն ոչ իշխան ունինք,և ոչ թագաւոր, ոչ մարգարէ ունինք,և ոչ առաջնորդ, ոչ զքեզ անարատ մատաղ կարենք անել և ոչ քոյ առչևդ խունկ ծխել ըստ օրինաց Մովսէսի. այլև տեղ և տաճար այլ չունինք, որ քեզ պատարագ մատուցանենք և քեզանից ողորմութիւն և ազատութիւն գտանենք,,:

Հոլով

,,... Այս հալածանաց ժամանակիս ոչ քրիստոնեայ իշխան ունինք և ոչ թագավոր բաց ի քէն, որ կարենան զմեզ փրկել ի ձեռացն անհաւատից, ոչ մարգարէական հոգւով մարդ ունինք որ զմեր վերջն ու վախճանն մեզ ծանուցանէ, և ոչ առաջնորդ ունինք որ զմեզ կարենայ մխիթարել ոչ զքեզ կարենք պատարագել հօրն երկնաւորի ի յերկուղէ անհաւատիցն, և ոչ զխունկ կարենք ծխել ըստ առաքելական աւանդութեանն այլև ոչ եկեղեցի և ոչ սէղան ունինք, որ կարենանք պատարագ մատուցանել և ի քէն զշնորհս և զողորմութիւն գտնել,,:

Դժվար չէ տեսնել, որ Հոլովը Սաղմոսերգուի միտքը մեկնելով արտաքնապես վերացական ձևով /չմոռանանք, որ նա կաթոլիկադավան էր և գիրքը լույս էր տեսնելու հենց Վենետիկում/, ամենից առաջ նկատի ունի հայ ժողովրդի իրական վիճակը: Չէ՞ որ XVII դ. 80-ական թվականների ,,հալածական ժամանակում,, առաքելական ավանդություններով խունկ ծխող քրիստոնյա ժողովուրդներից հազիվ թե մեկ ուրիշն ,,ի ձեռացն անհաւատից,, փրկվելու այնպիսի սուր կարիք զգար, ինչպես մահմեդական երկու հզոր բռնապետությունների լծի տակ հեծող, կրոնական հալածանքների ենթարկվող և ներդավանաքանական պայքարից ծվատված, քրիստոնյա թագավոր կամ իշխան չունեցող հայ ժողովուրդը, որի մարգարեական հոգու տեր անձինք հանձինս Իսրայել Օրու և այլոց,դեռ ի վիճակի չէին տեսնելու այդ դրությունից ազատվելու իսկական „վերջըն և զվախճանն,,: Ահա թե ինչու Նահապետ Ագուլեցին ,,վասն մխիթարութեան ազգին հայկազունեաց,, նյութական մեծ զոհողությունների

գնով համառորեն ցանկանում էր մեկնված տեսնել Դավիթ մարգարեի Սաղմոսը, իսկ Հովհաննես Հոլովն առանձնելով այդ դժվարին գործը ,,ոչ վասն եկեղեցականաց, այլ վասն օգտի և շահաւետութեան հասարակաց ժողովրդոց,, խնդրում էր չարհամարհել իրեն ,,իբրև զանհմուտս լեզուին հայոց,,: Տվյալ դեպքում հայ խոջան իր ոսկու քսակով, իսկ հայ մտավորականն իր ոսկյա գրչով հետապնդում էին միևնույն նպատակը՝ տեսնել

,,Տարակուսեալ բանն բարձեալ,
և յիմարաց աչքըն բացեալ,,:

Արդարությունը պահանջում է ասել նաև, որ եթե ,,ի յիշատակ անջնջելի ինքեան և ծնողաց իւրոց,, թողած ,,Պարզաբանութիւն,, միակ գրքով խոջա Նահապետն այսօր իրավամբ դասվում է հայ մշակույթի մեծ բարերարների շարքը, իսկ նրա շքեղ նկարը զարդարում է ,,Հայ ժողովրդի պատմություն,, ակադեմիական հրատարակության չորրորդ հատորը /էջ 617/, ապա միանգամայն անարդարացի է, որ երկու տասնյակից ավելի տպագիր ու ծեռագիր քարգմանական և ինքնուրույն գրքերի հեղինակ Հովհաննես Հոլովի անունն անգամ չի հիշատակվում այդ նույն հատորում: Կարծում ենք, արդեն ժամանակն է, որ Հոլովը նույնպես դասվի հայ մշակույթի մեծ երախտավորների շարքը, իր արժանի տեղը գրավի այդ մշակույթի պատմության համապատասխան ուսումնասիրություններում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Տես Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, հ.1, Ե., 1977, էջ 500-7, տես նաև մեր գրախոսությունը. ,,Սովետական գրականություն,, , 1978, նո.11, էջ 157:

2 Ի դեպ՝ մինչև վերջերս հայագիտության մեջ կար այն տեսակետը, որ ,,Արհեստի,, թարգմանիչը Հովհաննես Հոլովն է, սակայն ,,Արհեստի,, լեզվի ու մատենագիտական որոշ տվյալների քննության հիման վրա Ռ. Իշխանյանը մերժում է այդ տեսակետը, սակայն ինքը նույնպես չի տալիս առաջադրված հարցի վերջնական պատասխանը /տես ,,Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դ.դ., էջ 45-72/: Նպատակ չունենալով զբաղվելու այդ խնդրի լուծմամբ, հարկ ենք համարում նշել միայն, որ ընդունված տեսակետի դեմ Ռ. Իշխանյանի բերած առանձին փաստարկները լուրջ առարկությունների տեղիք են տալիս: Օրինակ, նա գրում է ,,որ մեզ ծանոթ դեպքերից միայն մեկում է Հովհաննես Հոլովն իրեն Բուզանդեան /ի դեպ ոչ Բիւզանդեան, ինչպես գրում է

Ջարբհանալյանը/ անվանել,, /նույն տեղում, էջ 70/: Մինչդեռ մեզ հայտնի է ևս երկու փաստ, որոնցից մեկում Հոլովն իրեն անվանել է Բուզանդեան /տես ,,Հայելի Ճշմարտութեան,, , Վենետիկ, 1680, էջ 4ա/; իսկ մյուսում՝ Բիզանդեան /տես Մ.Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 2592, էջ 2բ/: Բացառված չէ, որ բերված օրինակներից երկրորդն սկզբնապես ունեցել է Բիւզանդեան ձևը, իսկ հետագայում զրիչը դարձրել է Բիզանդեան: Ինչևէ, այս հարցը դեռ կարոտ է հանգամանալից ուսումնասիրության:

3 Ա. Հշխանյան, Նոր զրական հայերենը XVII-XVIII դ.դ., Երևան,1979, էջ 72:

Ա.Ն. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀՈՒՆԱԲԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Հունաբան դպրոցի ստեղծած գիտական, դավանաբանական բազմակողմանի և հարուստ ժառանգությունը հայ մշակույթի գանձարանը հարստացրել է թարգմանական և ինքնուրույն արժեքավոր հուշարձաններով, որոնք իրենց ուրույն բովանդակության ու լեզվի տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և արժանի են լուրջ ուսումնասիրության: Սակայն, այդ երկերի մասնագիտական բովանդակությունը և հունաբան խրթին հայերենը հաճախ դժվարացրել են դրանց ուսումնասիրությունը:

Բանասերներն ավելի շատ զբաղվել են այս ուղղության հետ կապված բանասիրական հարցերի լուծմամբ, սակայն, այս դեպքում էլ, փաստական ճշգրիտ տվյալների բացակայության պատճառով, հաճախ նույն հարցի մասին արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ:

Մատենագրական ավանդությունը հունաբան դպրոցի թարգմանություններն ու մեկնությունները վերագրում է Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտներին, մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացուն, Մամբրեին, Դավիթ Անհաղթին և նրանց ընկերներին, որոնք 5-րդ դարում իրենց ուսուցիչների կողմից ուղարկվել են Բյուզանդիոն և Ալեքսանդրիա հունարեն լեզվի և թարգմանական արվեստի մեջ հմտանալու նպատակով: Այդ մասին Խորենացին վկայում է. ,,Բայց քանզի անգէտք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան,,[1]:

Հայ բանասիրությունը մինչև 19-րդ դարը անվերապահորեն ընդունել է կրտսեր թարգմանիչների մասին մատենագրական վերոհիշյալ տեղեկությունը: 19-րդ դարի 90-ական թվականներից սկսած, քննական բանասիրությունը կասկածի տակ առավ Մովսես Խորենացու ,,Հայոց պատմության,, արժանահավատությունն ու վավերականությունը և հանգեց այն եզրակացության, որ այն ոչ թե 5-րդ, այլ ավելի ուշ դարերի, նույնիսկ 9-րդ դարի անանուն մի հեղինակի գործ է, որը վերագրվել է

5-րդ դարում ապրող մի ուրիշ հեղինակի: Կրտսեր աշակերտների կամ թարգմանիչների մասին մատենագրական վերոհիշյալ ավանդությունն էլ համարվեց հետագա դարերում հերյուրված անհիմն ու անվավեր մի առասպել[2]:

Երկարատև զրական պայքարից[3] հետո, բանասիրությունը Մովսես Խորենացուն վերադարձրեց իր բնական և արժանի տեղը՝ 5-րդ դար, իբրև Սահակի ու Մեսրոպի անմիջական աշակերտ: Դրանով հաստատվեցին նաև 5-րդ դարի մյուս կրտսեր թարգմանիչների, ինչպես՝ Եղիշեի ժամանակի ու անձնավորության մասին եղած մատենագրական տեղեկությունները:

Կրտսեր աշակերտների հունաբան ղպրոցի ներկայացուցիչներ լինելու մասին են վկայում նրանց ,,թարգմանիչ,, , ,,մեկնիչ,, , ,,քերթող,, , ,,քերթողահայր,, , ,,փիլիսոփա,, , ,,իմաստասեր,, , ,,քերականական,, , ,,վերծանող,, , ,,հռետոր,, մականունները: Փարպեցու ըննութագրումը Գյուտ կաթողիկոսի մասին որպես ,,այր լի գիտութեամբ հայովս և առաւելեալ յունիւն,, կարելի է վերագրել նաև 5-րդ դարի կրտսեր թարգմանիչներից շատերին, որոնք ժամանակի գիտական առաջավոր կենտրոններում՝ Բյուզանդիոնում և Ալեքսանդրիայում հմտանալով հունարենի մեջ, ստացել էին հունական գիտական և եկեղեցական բարձր ուսում: Հայրենիք վերադառնալով նրանք թարգմանած Հայաստան էին բերել ,,եւյակ գիտութիւնների,, վերաբերյալ քերականական, ճարտասանական, տրամաբանական, փիլիսոփայական դասագրքեր և ժամանակի կրոնական աշխարհը հուզող դավանաբանական կարևոր երկեր: Եվ ո՞վ ավելի իրավունք ուներ այդ մականունները վաստակելու, քան քերթողական արվեստի մեջ հմտացած ու մեծ հռչակ վայելող Ջերթողահայր Մովսես Խորենացին կամ Մովսես փիլիսոփոսը, ինչպես նրան անվանում է Փարպեցին, Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփան կամ Եռամեծն Դավիթ փիլիսոփան, Մամբրե Վերծանողը, Աբրահամ Հռետորը և նրանց նմանակից մյուս կրտսեր թարգմանիչները ու մեկնիչները:

Անցյալի հայագետներին ամենից շատ զբաղեցրել է հունաբան ղպրոցի սկզբնավորության ժամանակի հարցը, որի լուծումը, սակայն, լուրջ դժվարությունների է հանդիպել հետևյալ պատճառներով:

Հիմնական դժվարություններից մեկն այն է եղել, որ մեր հին թարգմանիչներն իրենց անձնավորությունը թաքցրել են և սովորություն չեն ունեցել թարգմանությունների վրա իրենց անունը գրելու: Բնականաբար, դժվար է որոշել անանուն թարգմանությունների և՛ թարգմանչին, և՛ թարգմանության ժամանակը: Նույնը վերաբերում է ինքնուրույն երկերին: Հայտնի է, որ Դավիթ Անհաղթի աշխատությունների վրա հետագայում են ավելացրել նրա անունը: Այդ պատճառով էլ բանասիրությունն

առ այսօր դժվարանում է ճշգրիտ որոշելու նրա գիտական ժառանգությունը:

5-րդ դարը լի էր քաղաքական և դավանաբանական սուր պայքարով: Միաժամանակ, 5-րդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում գոյություն ունեին ասորական և հայկական հակամարտ կողմնորոշում ունեցող մտավորական երկու հակադիր հոսանքներ: Ղազար Փարպեցին իր ,,Թղթի,, վերջում, որպես ժամանակակից ու ականատես, դառնությամբ ու ցասումով է վկայակոչում ասորական կողմնորոշում ունեցող պահպանողական խավի կողմից հունական բարձր կրթություն ստացած կրտսեր թարգմանիչների կրած հալածանքները. ,,Արդ՝ ես անա ըստ արժանի որոց գործեցին՞ ընկալայ զպատուհասն,- գրում է նա,- ... իսկ այլ առաքելանման մարդիկն ընդէ՞ր այսպիսումն և ես առաւել քան զսոյնս դիպեալք ի յաշխարհիս ի յայսմ՞ խստագոյն վշտիւ վախճանեցան: Երանելի փիլիսոփայն Մովսէս, որ արդարև մինչդեռ էր ի մարմնի՞ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ո՞չ ապաքէն ի տեղւոջէ ի տեղի աքեղեանդ Հայոց հալածական արարին: Ո՞չ գլուսաւորիչն և գաւիգիտահալած զգրեանն նորա՞ առ անգիտութեան փաթաղ-իկէս կոչէին,,[4]: Փարպեցին հիշում է մեկին, որ գիշեր ցերեկ աշխատել է ,,ի լուսաւորութիւն աշխարհիս Հայոց: Զառակերսն ի գերեզմանէն հանել տային և ի գետ արկանել: Զհրեշտականման այրն զՏէր՝ նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին, որք և այժմ դեռ ևս անյագութեամբ քինով ընդ մեռելոյն կագին: Անարատ և յամեննացունց յարգելի յոյսն տէր Խոսրովիկ, չև ես հասեալ ի սահմանս մեր, մինչդեռ գայր ի ճանապարհի, և լուան՞ որպէս ի վերայ թշնամւոյ ընդդէմ զինեցան, ասելով. ,,Անա ու՞ր գայ միւս ևս թարգմանն,,[5] /ընդգծումը մերն է - Ա.Մ./: Հալածվածների թվում Փարպեցին հիշում է նաև Գյուտ կաթողիկոսին, Աբրահամ եպիսկոպոսին և ուրիշների ու ավելացնում. ,,Եւ այսք այսպէս թշնամանեալք և հայհոյանօք հալածեալք... առ մեօք իսկ և ի մերում ժամանակի եղեալ տեսաք զայս ամենայն,,[6]: Ակնհայտ է, որ 5-րդ դարի երկրորդ կեսին այդ հալածանքներն ուղղված էին հունական ուսում ստացած կրտսեր թարգմանիչների դեմ, որոնք հունարենից կատարած թարգմանություններով աշխատում էին իրենց հայրենակիցներին հաղորդակից դարձնել հելլենիստական մշակույթին, ծանոթացնել անտիկ շրջանի հունական քերթողական արվեստին և բնագիտական-փիլիսոփայական մտքին:

Մյուս էական դժվարությունը հունաբան դպրոցի սկզբնավորության ժամանակը որոշելու հարցում ներկայացրել են Խորենացու և Դավիթ Անհաղթի ժամանակի ու անձնավորության մասին քննական բանասիրության առարկությունները: Ն. Ադոնցն իր ժամանակին այդ մասին

գրում է. ,,Դավթի ու Մովսեսի անունները հայ գրականության մեջ եղել են ճակատագրական: Նրանց շուրջ անորոշության մի այնպիսի մառախուղ է կուտակվել, որ հորինվածքների ծալքերում ճշմարտությունը հայտնաբերելը առ այսօր մնում է հայագիտության ամենադժվարին ու ամենակարևոր խնդիրներից մեկը,,[7]:

Բանասերները հունաբան դպրոցի սկզբնավորության ժամանակը որոշելու համար փաստացի տվյալներ չունենալով, արել են տարբեր ենթադրություններ, որոնց հիման վրա էլ այն տարուբերել են 5-րդ դարի կեսերից մինչև 8-րդ դար:

Նկատի ունենալով, որ հունաբան դպրոցի սկզբնավորության և նրա զարգացման շրջանների հարցով առավել հանգամանորեն զբաղվել է Հ. Մանանդյանը, անդրադառնանք նրա տեսակետին: Նա իր ,,Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները,, մենագրության մեջ, հենվելով հունաբան թարգմանությունների լեզվական համեմատությունների վրա, հանգում է այն եզրակացության, որ այդ երկերը տարբեր ժամանակաշրջանների աշխատություններ են և բաժանվում են երեք խմբերի, որոնք միմյանց հաջորդել են մոտ երկու հարյուր տարվա ընթացքում, ,,սկսած 6-րդ դարի սկզբներից կամ 5-րդ դարի վերջերից, ուրեմն գլխավորապես 6-րդ և 7-րդ դարերում,,[8]: Հ. Մանանդյանի այդ խմբավորման համաձայն, հունաբան դպրոցի հնագույն շերտը կազմում են Թրակացու Քերականության, Փիլոնի, Պիտոյից Գրքի և Իրենիոսի երկերի թարգմանությունները, որոնք, նրա կարծիքով, պետք է կատարված լինեն ոչ ուշ քան 6-րդ դարի առաջին կեսին: Երկրորդ շերտը կազմում են՝ Տիմոթեոս Կուզի ,,Հակաճառությունը,, , Արիստոտելի ,,Յաղագս մեկնութեան,, և ,,Ստորոգութեանց,, թարգմանությունները և Յամբլիքոսի մեկնությունները, որոնք կատարվել են 6-րդ դարի կեսերին, իսկ երրորդ շերտը՝ Դավիթ-Օլիմպիոդորոսի խմբի իմաստասիրական մեկնությունները՝ 6-րդ դարի վերջերին և 7-րդ դարում:

Հ. Մանանդյանը հունաբան դպրոցի վերոհիշյալ երեք խմբերի ժամանակը որոշելու համար, բացի լեզվական համեմատություններից, ունի նաև ժամանակագրական մի կռվան. դա Տիմոթեոս Կուզի ,,Հակաճառության,, թարգմանության մեջ հիշատակված Դիոսկորոսի մահվան ամսաթիվն է, որի շուրջը սակայն, ըստ տոմարական տարբեր հաշվումների, բանասիրության մեջ կան տարակարծություններ: Հ. Մանանդյանի կարծիքով Դիոսկորոսի մահվան ,,Հոռի Զ,, հայ ամսաթիվն աղճատված է սկզբնական ,,Հոռի ԻԶ,, ընթերցվածից և պետք է այն սրբագրել: Այսպիսով, ըստ Հ. Մանանդյանի, Կուզի ,,Հակաճառության,, հայերեն թարգմանության թվականը ,,Հոռի Զ,, , այսինքն՝ 480-484 քառամյակի փոխարեն, ստացվում է ,,Հո-

ոի ԻՋ,,՝ 552-564 թվականների ժամանակամիջոցը, որը նա ճշտված համարելով, հիմք է դարձնում հունաբան դպրոցի երկերի ժամանակագրական խմբավորման համար: Այսպես. եթե ,,Հակաճառություն,, թարգմանվել է 6-րդ դարի կեսերին, ապա նրան խմբակից ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՄԲԻ մյուս թարգմանությունները ևս պետք է կատարված լինեն 6-րդ դարի կեսերին, ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԻ թարգմանությունները՝ ,,Հակաճառության,, թարգմանությունից առաջ, ուրեմն՝ ոչ ուշ քան 6-րդ դարի առաջին կեսին, իսկ ԵՐՐՈՐԴ ԽՄԲԻ թարգմանությունները՝ ,,Հակաճառության,, թարգմանությունից հետո՝ 6-րդ դարի վերջերին և 7-րդ դարում: Այսպիսով, Հ. Մանանդյանը հունաբան դպրոցի ծագման ժամանակաշրջանը և զարգացման հաջորդական ընթացքը ,,լուսաբանված,, է համարում:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը ,,Արարատ,, ամսագրում տոմարական մանրակըրկիտ հաշվումներով ,,Հոռի Ջ,, ամսաթիվը պարզելուց հետո, ,,Շողակաթ,, ամսագրում[9] հանգամանորեն կրկին անդրադարձավ այս հարցին և պնդեց, որ նուզի ,,Հակաճառության,, թարգմանությունը կատարվել է 480-484 քառամյակում:

Մ. Աբեղյանը հաստատելով Միաբանի կարծիքը ,,Հակաճառության,, թարգմանության թվականի մասին, իրավացիորեն գրում է. ,,Դրանով հեղաշրջվում է 19-րդ դարի վերջերից ընդհանրացած տեսությունը, որով հունաբան դպրոցի սկիզբն առանց որևէ հաստատուն հիմունքի, դրվում էր 6-րդ դարում կամ 5-րդ դարի վերջերից,,[10]: Նա եզրակացնում է, որ եթե հունաբան դպրոցի երկրորդ խմբի թարգմանությունները կատարվել են 480-484 թվականներին, ապա առաջին խմբի թարգմանությունները պետք է կատարված լինեն մի քանի տասնամյակ առաջ: Ուրեմն, հունաբան դպրոցի սկիզբը պետք է դնել 5-րդ դարի երրորդ քառորդին՝ 450-475թթ.: Այս տեսակետն այժմ հայագետների մեծ մասի կողմից ընդունված է:

Ընդունելով ,,Հակաճառության,, թարգմանության թվականի մասին Գ. Տեր-Մկրտչյանի տեսակետը, մենք հակված ենք հունաբան դպրոցի ըսկիզբը դնելու 5-րդ դարի կեսից առաջ՝ երկրորդ քառորդին, հետևյալ նկատառումներով: Կորենացին վկայում է, որ կրտսեր թարգմանիչները Ալեքսանդրիա են ուղարկվել Եփեսոսի ժողովից՝ 431 թվականից հետո և հայրենիք են վերադարձել իրենց ուսուցիչների մահից՝ 440 թվականից հետո: Նրանք վերադարձել են որպես թարգմանիչներ, իրենց հետ բերելով շատ թարգմանություններ, որոնք կատարել էին դեռևս արտասահմանում եղած ժամանակ: Հետևաբար, նրանց թարգմանչական գործունեությունը պետք է սկսված լինի 5-րդ դարի երկրորդ քառորդին: Այս կարծիքը հաստատվում է նաև լեզվական փաստերով:

Վարդան Հացունին նկատում է, որ Բրակացու Քնրականության

թարգմանության մեջ ընագրի հունարեն անունների դիմաց հայ թարգմանչի բերած անունները հանդիպում են միայն դասական շրջանի երկերում: Անունների թարգմանության այդ ազատությունը հատուկ է դասական շրջանի թարգմանիչներին[11]:

Հ. Մանանդյանն իր հերթին հաստատում է, որ Թրակացու Քերականության թարգմանության մեջ ,,հունարեն բարդ բառերի թարգմանությունը ոսկեդարյան գրաբարի բառերով կամ նրա կանոնների հետևողությամբ, թարգմանչի վարանումներն ու անվճռականությունը քերականական եզրների ու եղդիրներով բարդված բառերի թարգմանության ժամանակ, նախդիրների թարգմանումը հայերեն տարբեր ու բազմազան նախադրություններով, այս բոլորը... Թրակացու թարգմանության հնության մի նշան է և բացատրվում է հունարեն որոշ ու հաստատուն բառամքերքի բացակայությամբ,,[12]: Լեզվական այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ Թրակացու Քերականության թարգմանությունը պետք է կատարված լինի 5-րդ դարի կեսից առաջ, երկրորդ քառորդին:

Փիլոնի և Իրենիոսի երկերի թարգմանությունների լեզվական առանձնահատկությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը[13] ցույց է տալիս, որ այդ երկերը նույնպես թարգմանվել են 5-րդ դարի առաջին կեսին: Հ. Մանանդյանը ևս վկայում է, որ ,,Փիլոնը և Պիտոյից գրքի հնագույն նախակրթությունները թարգմանված են ավելի ազատ ու ավելի համապատասխան հին հայերենի քերականության ու լեզվի կանոններին,,[14]:

,,Հակաճառության,, թարգմանության թվականը որոշելուց բացի, Գ. Տեր-Մկրտչյանին հաջողվեց նաև պարզել, որ ,,Գիրք թղթոցում,, պահպանված Մովսես Քերթողահոր և Հայոց Հովհաննես եպիսկոպոսապետի անունով, հակաքաղկեդոնական բովանդակությամբ և հունաբան հայերենով գրված երկու գրություններից ոտաշինի հեղինակն է Խորենացին, երկրորդինը՝ Հովհան Մանդակունին: Առաջին թղթի մեջ, որի վերնագիրն է ,,Ներանելի մեծի քերթողահաւրն Մովսէսի եպիսկոպոսի,, , նկատելի է, որ Քերթողահայրն օգտվել է ,,Հակաճառության,, հայերեն թարգմանությունից: Եթե ,,Հակաճառությունը,, թարգմանվել է 480-484 քառամյակում, ապա միանշանակ եզրակացնում է, որ այս Մովսեսը պիտի լինի Փարպեցու հիշած Մովսես փիլիսոփոսը: Երկրորդ թղթի /,,Ներանելոյն Յովհաննու հայոց եպիսկոպոսապետի, Ազացոյց յերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն եւ կամ մի բնութիւն,,/ առիթով Գ. Տեր-Մկրտչյանը ցույց է տալիս, որ ,,Ինքը հայ.առոյ,, ժողովածուի մեջ Հովհաննես եպիսկոպոսապետի ,,Ազացույցից,, բերված է մի մեծ հատված, որի վերնագիրն է ,,Ներանելւոյն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց կաթուղիկոսի՝ ի հակա-

ճառութենէն Քաղկեդոնի ժողովոյն, որ ասի Ապացոյց,,/ ,,Գնիք Հաւատոյ,, , էջ 130, հմմտ. ,,Գիրք Թղթոց,, , էջ 33/: Այս երկու թղթերի համեմատությունը Միաքանին բերում է այն համոզման, որ ,,Ապացույցի,, հեղինակ Հովհաննես հայոց եպիսկոպոսապետը պետք է լինի Հովհան Մանդակունին[15]: Նույն տեսակետը ,,Կնիք Հաւատոյի,, իր առաջաբանում /էջ LIX/ պաշտպանում է Կ. Տեր-Մկրտչյանը, ավելացնելով նաև, որ ,,Ապացույցի,, մեջ գործածված են մի շարք բառեր ու դարձվածքներ, որոնք հատուկ են ,,Հակաճառության,, թարգմանությանը, բովանդակությամբ էլ ,,Ապացույցը,, ,,Հակաճառության,, դավանաբանական ըմբռնումների շրջանակի մեջ է: Միաքանը եզրակացնում է, որ նախ թարգմանվել է ,,Հակաճառությունը,, , որից օգտվել են Մովսես Քերթողահայրը, այնուհետև՝ Հովհան Մանդակունին: Սա ևս մի ապացույց է, որ ,,Հակաճառությունը,, թարգմանվել է 5-րդ դարի 80-ական թվականների սկզբին:

Հ. Մանանդյանն ընդունում է Գ. Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ եզրակացությունը, սակայն նա գտնում է, որ այդ թղթերը Մովսես փիլիսոփայի և Հովհան Մանդակունու գրվածքները չեն և չեն կարող 5-րդ դարի գրություններ լինել, որովհետև ,,Մովսես քերթողահոր վերագրված թուղթը դավանաբանական իր մեկնությունները հիմնավորում է հաճախ արիստոտելյան իմաստության գաղափարներով,,[16]: Հ. Մանանդյանը նկատում է, որ նույն թղթի մեջ հիշվում է նույնիսկ ,,փիլիսոփայական Ստորոգութիւնք,, երկը, իսկ դա ,,մի նշան է, որ Քերթողահորը վերագրված թղթի ծագումը պետք է դնել Արիստոտելի Ստորոգությանց թարգմանությունից հետո, ուրեմն՝ վեցերորդ դարի վերջին քառորդին կամ ավելի ուշ,,[17]: Հ. Մանանդյանի կարծիքով ,,Ապացույցի,, հեղինակը ևս ծանոթ է Արիստոտելի իմաստասիրությանը, որովհետև նա ունի էակների քննությանը նվիրված մի ուշագրավ ակնարկություն, որտեղ գրվում է. ,,<u>որք ըստ գոյացութեանց իմն բնախաւսելով, գէակս քննել ուխին ի կիր</u>,, , իսկ էակաց խնդիրը ,,ըստ գոյացութեանց բնախաւսելով,, Արիստոտելի երկերում է քննվում[18]:

Հ. Մանանդյանի վերոհիշյալ դիտողությունը, որ Քերթողահոր թուղթը և ,,Ապացույցը,, պետք է գրված լինեն ,,Ստորոգութեանց,, թարգմանությունից հետո, ճիշտ է: Դրանով ապացուցվում է, որ ոչ միայն ,,Հակաճառությունը,, , այլ Արիստոտելի ,,Ստորոգությունքը,, ևս թարգմանվել է Խորենացուց ու Մանդակունուց առաջ: Սակայն, Հ. Մանանդյանը մերժում է այդ թղթերը 5-րդ դարի գործ համարել, որովհետև ըստ նրա խմբավորման, Արիստոտելի ,,Ստորոգությունքը,, թարգմանվել է 6-րդ դարի կեսերին: Համապատասխանաբար, այդ թղթերի գրու-

թյան ժամանակը նա ընդունում է ,,վեցերորդ դարի վերջերին կամ ավելի ուշ,,[19]: Ինչպես նկատելի է, լեզվական մի շարք դիտողությունների հիման վրա, Հ. Մանանդյանը հաճախ ժամանակագրական սխալ հետևություններ է անում, որովհետև Խորենացու ժամանակի մասին միշտ պատկերացում չունի:

Նման մի եզրակացության նա հանգում է նաև ,,Խորենացու առեղծվածի լուծումը,, գրքի հավելվածում: Այստեղ ուսումնասիրելով Խորենացու ,,Պատմության,, լեզվական առանձնահատկությունները, նա բազմաթիվ փաստերով ապացուցում է, որ Պատմահայրը ծանոթ է եղել ոչ միայն Պիտյից-փիլոնյան խմբի թարգմանություններին, այլև արիստոտելյան երկերին ու դրանց մեկնություններին, այսինքն՝ հունաբան դպրոցի երկրորդ և երրորդ խմբի թարգմանություններին:

Թեև լեզվական փաստերը Հ. Մանանդյանին հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Խորենացին ծանոթ է հունաբան դպրոցի երեք խմբերի թարգմանություններին էլ, ուրեմն նրա խմբավորած բոլոր թարգմանությունները էլ կատարվել են ոչ թե 6-րդ և 7-րդ, այլ 5-րդ դարում:

Այսպիսով, արդարանում է նաև ավանդական համարված մատենագրական տեղեկությունը, որը հունաբան դպրոցի քերականական, մարտասանական, փիլիսոփայական հնագույն թարգմանությունները վերագրում է կրտսեր թարգմանիչներից շատերին, հատկապես՝ Մովսես Խորենացուն, Դավիթ Անհաղթին և նրանց ընկերներին:

Մովսես Խորենացու և Դավիթ Անհաղթի ժամանակի ու գիտական ժառանգության ճշտումը և հունաբան հայերենով գրված որոշ երկերի լեզվական առանձնահատկությունների քննությունը հիմք են տալիս ասելու, որ հունաբան դպրոցը սկսել է ձևավորվել 5-րդ դարի երկրորդ քառորդին և այս դպրոցի առաջին շրջանի թարգմանական ու ինքնուրույն գործունեությունը հիմնականում ծավալվել է 5-րդ դարում:

Սակայն, հունաբան դպրոցի դերը չի սահմանափակվել միայն 5-րդ դարում: Հետագայում նրա ազդեցությունը շարունակվել է երկար, մինչև 19-րդ դար: 6-րդ դարի կեսերից, երբ հայ եկեղեցին Դվինի ժողովում որոշում ընդունեց բացարձակապես բաժանվել քաղկեդոնականից, հայ երիտասարդները դադարեցին այլևս բարձրագույն կրթություն ստանալու համար դիմել Բյուզանդիոն և Ալեքսանդրիա: Նրանք իրենց ուսումը կատարելագործեցին Հայաստանում, հայկական դպրոցներում, կամ ինչպես այն ժամանակ ընդունված էր կոչել՝ վարդապետարաններում: Այդ դպրոցներից հայտնի էր մասնավորապես Սյունյաց վարդապետարանը, որի մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. ,,աղբիւր իմաստից... որ գըլուխ էր ամենայն գիտնոց Հայոց, և պայծառացեալ դպրոցքն, որ ի նը-

մա,,: Այդտեղ սովորում էին ,,Մարտարք և գիտունք հայոց,, , որոնք հմտանալով քերթողական արվեստի ու փիլիսոփայության մեջ, հռչակվում էին որպես ,,քերթող,, և ,,փիլիսոփա,,: 6-րդ դարի առաջին կեսից Ասողիկի վկայությամբ հայտնի են՝ Տեր Ջրիստափոր ,,փիլիսոփան,, , Եզրաս Անզեղացին, որ ,,զդաս Մարտաստնիցն քազմացուցանէր,, , Պետրոս Սյունեցին, որ ,,քերթող,, և ,,իմաստասեր,, է կոչվել. 6-րդ դարի երկրորդ կեսից Նաղանկատվացին հիշում է Ներինի եպիսկոպոս Թեոդորոսին, որին ,,փիլիսոփայական,, էին կոչում: 6-րդ դարի վերջին, 7-րդ դարի սկզբին հայտնի են նշանավոր մատենագիրներ՝ Վրթանես քերթողը, Գրիգոր քերթողը, Խոսրովիկ թարգմանիչը, Անանիա Շիրակացին, Դավթակ քերթողը, Թեոդորոս Քոթենավորը, Հովհան իմաստասեր Օձնեցին, Սահակ Ձորափորեցին, Սյունյաց վարդապետարանից՝ հռչակավոր Մաթուսաղան, որի մասին Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է. ,,մեծ քերթող և անյաղթ փիլիսոփայ... ուսեալ զքերթողութիւն և վարժեալ մարտասանականաւն, հմտացեալ փիլիսոփայական արուեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ գիտութեամբ,,: 8-րդ դարից հայտնի է Ստեփանոս Սյունեցին, որպես ,,իմաստասեր,, և ,,քերթող,, , որը հունարենից կատարել է զանազան թարգմանություններ և գրել մեկնություններ, 11-րդ դարից՝ Գրիգոր Մագիստրոսը, որպես թարգմանիչ, իմաստասեր, քերականագետ, գիտնական, Հովհաննես Սարկավագը, որն ստացել է ,,իմաստասեր,, և ,,սոփեստես,, մականունները, 13-րդ դարից՝ Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին, հայտնի իր փիլիսոփայական, քերականական, դավանաբանական, ընագիտական աշխատություններով: 13-14-րդ դդ. Սյունիքում հիմնադրվել են Գլաձորի և Տաթևի համալսարանները. դրանց հիմնադիրները և նշանավոր ներկայացուցիչներն էին 13-րդ դարից՝ Վահրամ Րաբունին, 14-րդ դարից՝ Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին, որոնք երկուսն էլ իրենց փիլիսոփայական հարուստ գիտելիքների համար արժանացել են ,,եռամեծ փիլիսոփա,, կոչման, 14-15-րդ դարերից՝ Առաքել Սյունեցին, հայտնի՝ իր քերականական և փիլիսոփայական աշխատություններով:

5-րդ դարից հետո հունաբանությունը նկատվում է 6-7-րդ դդ. և 11-14-րդ դդ. գիտական, դավանաբանական, մեկնողական և թարգմանական գրականության մեջ: Միջնադարյան վերոհիշյալ հայ քերթողներն ու փիլիսոփաները երկար ժամանակ ուսումնասիրել են 5-րդ դարում թարգմանված ու գրված քերթողական արվեստի վերաբերյալ դասագրքերը, տրամաբանական-փիլիսոփայական երկերը և ոչ միայն հարստացրել են իրենց գիտելիքներն ու աշխարհայացքը այդ երկերի միջոցով, օգտվել նրանցից գաղափարական պայքարի ընթացքում, այլև գրել են նրանց մասին

մեկնութ յունները, լուծմունքներ կամ վերլուծութ յուններ: Հայտնի են, օրինակ՝ Թրակացու Ջերականութ յան թարգմանութ յան մասին միջնադարյան հայ քերականների գրած բազմաթիվ քերականական մեկնութ յունները, Արիստոտելի, Պորփյուրի, Դավիթ Անհաղթի տրամաբանական-փիլիսոփայական երկերի մասին հայ փիլիսոփաների գրած ,,լուծմունքները,, կամ ,,վերլուծութ յունները,, մինչև Առաքել Սյունեցու ,,Ցաղագս քերականութեան համառօտ լուծմունք,, և նույնի ,,Մեկնութիւն կամ համառօտ լուծմունք Սահմանաց գրոցն Դաւթի Անյաղթի,, աշխատութ յունները: 6-7-րդ դարերում սրվել են քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական վեճերը, որոնց առիթով գրվել և թարգմանվել են դավանաբանական գրութ յունները: Ավելի ուշ գրվել են գիտական աշխատութ յուններ, որոնք մեծ չափով կրել են հունական համապատասխան գիտական երկերի ազդեցութ յունը: 8-րդ դարից հայտնի են Ստեփանոս Սյունեցու, 11-րդ դարից Գրիգոր Մագիստրոսի հունարենից կատարած թարգմանութ յունները հունաբան հայերենով:

Այսպիսով, երկարատև և մեծ է եղել հունաբան դպրոցի առաջին շրջանի երախտավոր մատենագիրների ստեղծած հարուստ ժառանգութ յան ազդեցութ յունն ու դերը ինչպես իրենց ժամանակին, այնպես էլ հետագայում, դարեր շարունակ հարստացնելով հայ քերթողական, բնագիտական-փիլիսոփայական և աստվածաբանական միտքը:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Մովսիսէ Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 426:
2 Հ. Մանանդյան, Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 2:
3 Տես Ստ. Մալխասյանց, Բանասիրական հետազոտութ յուններ, Երևան, 1982, էջ 139:
4 Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Երևան, 1982, էջ 482-484:
5 Նույն տեղում, էջ 484:
6 Նույն տեղում:
7 Ն. Ադոնց, Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնք նորին, Պետրոգրադ, 1915, էջ LXXIV:
8 Հ. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 222-223:
9 Գ. Տէր-Մկրտչեան, Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը եւ Ս. Գրքի երրորդ կամ նորաբեր հայ թարգմանութիւնը, ,,Արարատ,, , Վաղարշապատ, 1908, էջ 564-589: Նույնի՝ Հայ մատենա-

գրութեան հնագոյն թուականները, ,,Նորակաթ,, , Վաղարշապատ, 1913, էջ 154-163:

10 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականութեյան պատմութեյուն, հ.1, Երեվան, 1944, էջ 101: Տես նաև նույն տեղում, էջ 613-618:

11 Տես Վ. Հացունի, Դաստիարակութիւնը հին հայոց քով, Վենետիկ, 1923, էջ 111-112:

12 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 121-122:

13 Տես ,,Ցուշարձան,, գրական ժողովածոյ, Վիեննա, 1911, էջ 193-202: Հ.Ա. Վարդանեան, Լեզուական նմանութիւններ Փիլոնի եւ Իրենէոսի հայ թարգմանութիւններու մէջ, ,,Հանդէս ամսօրեայ,, , Վիեննա, 1921, էջ 450-458:

14 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

15 Տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Ա., Երևան, 1979, էջ 393-395:

16 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 252:

17 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 253:

18 Նույն տեղում, էջ 253-254:

19 Նույն տեղում, էջ 254:

Հ. Գ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կազմության հիմնական նպատակը հայերենի և նրա բարբառների ուսումնասիրության մեջ լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդների կիրառությունն է և այդ հիմքի վրա՝ հայոց լեզվի պատմության ու բարբառագիտության հանգուցային հարցերի լուծումը: Ատլասը կօգնի միշտ պահպանում կազմելու հայ բարբառների աշխարհագրական տեղաբաշխման ժամանակակից վիճակի, վերջին հարյուրամյակում կատարված նոր տեղաշարժերի, բարբառների միջև եղած տարածքային փոխհարաբերությունների մասին: Նրա միջոցով հնարավոր կլինի վերջնականապես շշգրտել հայ բարբառների դասակարգման սկզբունքները և այդ հիմքի վրա նաև բարբառների բուն դասակարգումը: Ատլասի լեզվական նյութի և պատմական շրջանից ավանդված գրավոր աղբյուրների բարբառային տարրերի համեմատական ուսումնասիրությամբ կլուծվեն հայոց լեզվի պատմության ու պատմական բարբառագիտության բազմաթիվ հարցեր, այդ թվում հայերենի բարբառային բաժանվածության սահմանը նրա պատմական զարգացման տարբեր փուլերում, բարբառների և գրական լեզուների փոխհարաբերությունը հին հայերենի և միջին հայերենի շրջաններում, բարբառների ծագման պատմությունը և այլն:

Ատլասը հնարավորություն կտա հայերենի զարգացումը դիտելու իր տարածքաժամանակային ամբողջության մեջ, խորամուխ լինելու զարգացման բարդ պրոցեսների մեջ, հասկանալու լեզվի տարբեր մակարդակներում փոփոխություններ առաջացնող բարդ ու հակասական երևույթների էությունը: Սա չափազանց կարևոր է, եթե նկատի ունենանք, որ մինչև այժմ հայերենի պատմությունը կառուցվել է բացառապես գրավոր աղբյուրների լեզվական փաստերի օգտագործմամբ: Եվ, վերջապես, ատլասը գիտականորեն մշակված ու իմաստավորված ճանապարհով միջազգային ատարեզդուրս կբերի հայերենի բարբառների աշխարհագրական ուսումնասիրության արդյունքները:

Հայերենի բարբառագիտական ատլաս կազմելու գաղափարը մեզանում սկսեց հասունանալ միայն 70-ական թվականների սկզբին: Մինչ այդ կուտակվել էր բավական բարբառագիտական նյութ, որը լրիվ պահպան-

ցում էր տալիս հայերենի բարբառային առանձին տարածքների լեզվական առանձնահատկությունների մասին։ Հրապարակի վրա էին երկու տասնյակից ավելի մենագրական ուսումնասիրություններ, որոնցում նկարագրվում էին տարբեր տարածքների բարբառային միավորներ, 1972թ. լույս տեսավ ակադ. Գ. Ջահուկյանի ,,Հայ բարբառագիտության ներածություն,, աշխատանքը, որը արդի գիտության պահանջներին համապատասխան հանրագումարի էր բերում հայ բարբառագիտության մեջ մինչ այդ կատարված աշխատանքների արդյունքները և բարբառների բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգմամբ հող նախապատրաստում ուսումնասիրության լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդներին անցնելու համար։

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի կազմությունը պիտի տեղի ունենար արտակարգ բարդ պայմաններում։ Այդ պայմանները հայ ժողովրդի կյանքում ստեղծվել էին հատկապես վերջին մեկ-մեկուկես հարյուրամյակի ընթացքում կատարված պատմական բարդ ու ողբերգալի իրադարձությունների հետևանքով։

Ատլասի կազմության բարդությունը ինքնին թելադրում էր աշխատանքների նախապատրաստական մի որոշակի շրջան։ Այստեղ անհրաժեշտ էր լուծել ատլասի բնույթի, ծավալի, հետազոտված նպատակների, նյութերի հավաքման եղանակների, քարտեզագրման ենթակա բնակավայրերի ընտրության, քարտեզների կազմման հետ առնչվող մի շարք սկզբունքային հարցեր։

Հայերենի բարբառագիտական ատլաս կազմելու համար առաջին հերթին պետք էր ունենալ լեզվական անհրաժեշտ նյութ։ Ըստ որում՝ այդ նյութը պիտի լիներ միանգամայն նպատակային, այնպիսին, որ լրիվ ծառայեր ատլասի առջև դրված խնդիրների լուծմանը։ Այս տեսակետից առանձին բարբառների ուսումնասիրություններում և տազիր այլ աղբյուրներում ներկայացված նյութը միայն մասամբ կարող էր բավարարել ատլասի պահանջներին։

Քարտեզների համար անհրաժեշտ նյութի հայթայթումը կարելի էր իրականացնել միայն հատուկ, այդ նպատակով կազմված ծրագրի միջոցով, որն իր մեջ ընդգրկեր քարտեզագրման ենթակա այն բոլոր լեզվական հատկանիշները, որոնք էական ու բնութագրական են բարբառային առանձին տարածքների համար և որոնց վերաբերյալ, այսօրվա դրությամբ, հնարավոր է լիարժեք տեղեկություններ ստանալ հավասարապես բոլոր վայրերից։ Նման ծրագրի ծավալի ու բնույթի հարցը բարբառագիտության բաժնին զբաղեցնում էր դեռևս աշխատանքների նախապատրաստական փուլում, երբ քննարկվում էին մի շարք գիտակազմակերպչա-

կան հարցեր: Լավ ծրագրի կազմումը համարվում էր հեռագա աշխատանքների հաջողության երաշխիքը:

Ամենից առաջ անհրաժեշտ էր ընտրություն կատարել առավելագույն ու նվազագույն ծավալի ծրագրերի միջև: Ապահիչ ծրագրի ստեղծման գաղափարը ինքնին հրապուրիչ էր, բայց այն մերժվեց մի շարք էական պատճառներով: Ծրագրի առավելագույն տարբերակը ծավալով ստացվում էր բավական մեծ և որպես այդպիսին՝ դժվար գործադրելի: Բացի այդ, պարզվեց, որ ծրագրի ծավալի մեծացմանը զուգընթաց համապատասխանաբար նվազում է ստացվող ինֆորմացիայի հավաստիության աստիճանը, քանի որ ծրագրի ծավալի մեծացումը տեղի էր ունենում մանրամասների հաշվին, իսկ մանրամասները ամենուրեք չէ, որ պահպանվել էին: Այնուհետև, ծրագրի առավելագույն տարբերակի կիրառումը մերժելի էր նաև նրանով, որ դժվարանում, իսկ որոշ դեպքերում նաև անհնար էր դառնում ընակավայրերի համաչափ խտության պահովումը քարտեզներում: Հաջակապես արևմտյան տարածքի համար այդ դժվարությունը զուգակցվում էր ընդհանուր տեղեկությունների հավաքման դժվարությունների հետ:

Այս հանգամանքները սահմանեցին, որ հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիրը կազմվի որպես առավելագույն և նվազագույն ծրագրերի միջինը, որն իր մեջ ամփոփում է հայերենի բարբառների բառային, հնչյունական ու քերականական առանձնահատկությունների առավել աչքի ընկնող տարբերությունները:

Ի տարբերություն այն կարգի այլ ծրագրերի, որոնց մեջ նպատակ է դրվում վեր հանել ավյալ լեզվի բարբառների լեզվական առանձնահատկությունները, հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրի նպատակը նրանց աշխարհագրական բաշխման սահմանների որոշումն է արդեն իսկ հայանի բարբառային հատկանիշների հիման վրա: Այս նպատակադրությամբ էլ ծրագրի մեջ ընդգրկված բառային, քերականական ու հնչյունական շուրջ 800 տարբերակիչ հատկանիշները ձևակերպված են որպես ազագա քարտեզների զուգաբանություններ, որոնց համար պահանջվում է միայն պարզել նրանց տարածման սահմանները: Ծրագրի նման բնույթը հնարավորություն է տալիս հավաքչական աշխատանքների վերջին փուլում անմիջապես անցնել ատլասի քարտեզների կազմությանը՝ առանց ավելորդ ժամանակ և աշխատանք ծախսելու:

Ծրագրի մեջ մտած լեզվական հատկանիշները ընտրված են հայերենի բարբառների մենագրական ուսումնասիրությունների, գավառական բառարանների, բանահյուսական հարուստ գրականության լեզվական փաստերի համեմատական ուսումնասիրությամբ, հաշվի առնելով նաև, թե ընտրված հատկանիշներն ինչքանով են համապատասխանում ատլասի ընդհա-

նուր նպատակներին և հայոց լեզվի ու նրա բարբառների տարածքային, համաժամանակյա ու տարաժամանակյա քննության պահանջներին:

Նյութերի հավաքման ծրագիրը բաղկացած է երեք բաժիններից:

Առաջինն՝ բառագիտական բաժնի հիմնական տուն ցքը կազմում են հասկացական-բառանվանողական զուգաբանությունները: Այստեղ ընտրված են այնպիսի հասկացություններ, որոնց մասին հայտնի է, որ դրանք հայերենի բարբառներում վայրից վայր ունեն տարբեր դրսևորումներ: Այդ հասկացությունները ներկայացնում են արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների, մարդկային կյանքի, կենցաղի ու զբաղմունքի, կենդանական ու բուսական աշխարհի որոշ տեսակների, մարմնի մասերի ու գործարանների, առարկաների ու երևույթների հատկանիշների անվանումներ, որոնք ծրագրում դասավորված են ըստ խոսքի մասերի իմաստային խմբերի և ներկայացնում են հայերենի բառապաշարի ամենատարբեր շերտերը: Յուրաքանչյուր հասկացությանը համապատասխանող անվանման ճշգրտությունը ապահովելու համար ծրագիրը պահանջում է տվյալ բառը ներկայացնել նաև նախադասությամբ կամ բառակապակցությամբ: Այս պահանջի կատարմամբ, տվյալ զուգաբանության պատասխանից բացի, ստացվում են նաև տվյալ խոսվածքի վերաբերյալ լրացուցիչ այլ տեղեկություններ:

Հասկացական-բառանվանողական զուգաբանությունները հայերենի բարբառներում արտահայտված են բավական լավ և շատ հաճախ որոշ տարածքների համար ունեն ընութագրական արժեք:

Երկրորդ՝ քերականությանը նվիրված բաժնում ընտրված են այնպիսի հատկանիշներ, որոնք արտահայտության պլանում հանդես են բերում կառուցվածքային տարբերություններ: Դրանք մասնավորապես վերաբերում են հոգնակիի կազմության եղանակներին, հոլովման մեջ գոյականների ձևաիմաստային հատկանիշների դրսևորումներին, հոլովական վերջավորությունների տեղային տարբերություններին, դերանվանական հոլովման առանձնահատկություններին, բայական համակարգում եղանակաժամանակային ձևերի ձևաիմաստային տարբերություններին, շարահյուսական և այլ կարգի երևույթներին, որոնք այնքան բազմազան են հայերենի բարբառներում: Այս բոլորի համար անհրաժեշտ տեղեկությունները ապահովվում են բառահոդվածների տակ բերվող բառերի, նախադասությունների, հարցուցացային նմուշների գրական օրինակներով, որոնք լրացնողի կողմից փոխադրվում են տվյալ վայրի բարբառային լեզվին:

Ծրագրի երրորդ բաժինը հատկացված է հնչյունական զուգաբանություններին: Սրանց միջուկը կազմում են բարբառներում տուկ

պատմական ու փոխազդեցական հնչյունափոխության հայտնի երևույթները: Միայն թե այդ երևույթները խմբավորված են և շատ դեպքերում էլ ձևակերպված են մի զուգաբանության մեջ՝ որպես պատմական մի ընդհանուր օրինաչափության բաղկացուցիչ մասեր: Հնչյունական զուգաբանությունների համար անհրաժեշտ տեղեկությունները ապահովվում են տվյալ օրինաչափությանը ենթարկվող ստուգիչ բառերի օրինակներով, որոնց հին հայերենյան ձևերի դիմաց լրացնողը դնում է բարբառային: Ամեն վայրի համար տվյալ հնչյունական զուգաբանության օրինաչափ կամ ոչ օրինաչափ լինելը, ինչպես նաև տվյալ հնչյունական օրենքի սահմանները և անցման զոտիները որոշելու համար ստուգիչ բառերի քանակը հնչյունական զուգաբանությունների բաժնում հասցված է մոտ 1000 միավորի: Որպեսզի դրանց կրկնությամբ ծրագիրը չծանրաբեռնվի, այդ բառերը ցրված են տարբեր հոդվածների տակ:

Ինչքան էլ հաջող ու լավ կազմված լիներ ծրագիրը, նրանով դեռևս հնարավոր չէր ամբողջ կազմել, քանի դեռ չկային քարտեզագրման համար անհրաժեշտ նյութեր: Իսկ նյութերի հավաքումը կապված էր որոշակի դժվարությունների հետ: Այդ դժվարություններից մեկը անմիջապես կապվում էր քարտեզագրման ենթակա բնակավայրերի ընտրության և քարտեզներում նրանց բաշխման խտության որոշման հետ: Նման դեպքերում ընդունված է նախապես ընտրել քարտեզագրման ենթակա բնակավայրերը և նրանց համաչափ հեռավորությամբ էլ որոշել բնակավայրերի ցանցի խտությունը: Դա մեծապես կրճատում է հավաքչական աշխատանքների ծավալը՝ այն սահմանափակելով միայն որոշակի բնակավայրերի սահմաններում: Ցավոք այս սկզբունքը հայերենի համար հնարավոր չէր կիրառել՝ հայ բարբառների տարածքային բաշխման բնական վիճակի խախտման պատճառով: Այն խախտվել էր վերջին մեկուկես հարյուրամյակի ընթացքում հայ բնակչության զանգվածային գաղթերի ու վերաբնակեցումների և հատկապես 1915թ. ցեղասպանության հետևանքով: Հայկական բնակչությամբ բնակավայրեր պահպանվել են միայն Սովետական Հայաստանում նրան հարևան հանրապետություններում՝ Ադրբեջանում և Վրաստանում: Այստեղ էլ բնակչությունը բարբառային տեսակետից միասեռ չէ. ,,տեղացիների,, հետ կամ նրանց հարևանությամբ ապրում են 1828-29թ.թ. կամ նրանից հետո Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից վերաբնակեցվածներ, 1915թ. ցեղասպանությունից փրկված հայ բնակչության առանձին բեկորներ, սովետական կարգերի օրոք տարբեր ժամանակներում այլ երկրներից հայրենադարձված արևմտահայեր և այլն:

Հասկանալի է, որ նման իրադրության մեջ հնարավոր չէր կատարել քարտեզագրվող բնակավայրերի նախնական ընտրություն: Այդ բանը

անհնար էր անել հատկապես արևմտահայ տարածքի համար, քանի որ հայտնի չէր, թե որ վայրերից էր հնարավոր նյութեր հայթայթել: Այս պայմաններում նյութերի հավաքման գործը ավելի նպատակահարմար էր իրականացնել բոլոր հայախոս բնակավայրերի հարցման միջոցով: Դա հնարավորություն էր տալիս մի կողմից՝ հայտնաբերելու իրենց բնօրրանից կտրված և լեզվական այլ միջավայրում ապրող բարբառային միավորները և մյուս կողմից՝ հետախուզելու և ի հայտ բերելու արևմտյան տարածքի առանձին վայրերի բարբառախոսներ: Այս ձևով կատարված նյութերի հավաքումը հնարավորություն կտար հետագայում քարտեզների համար ընտրել ավելի տիպական բնակավայրերը /հաշվի առնելով նրանց բարբառային առանձնահատկությունները/ և դրանով իսկ ապահովել բնակավայրերի ցանցի անհրաժեշտ խտությունը, քարտեզների վրա լեզվական երևույթների սահուն անցումները և դրանց գործառության ընշգըրիտ սահմանները:

Հետազոտման ենթակա մեզ մատչելի տարածքը, ինչպես արդեն ասվեց, այսօրվա դրությամբ իր բարբառային նկարագրով իրենից ներկայացնում է մի խայտաբղետ պատկեր: Այստեղ կողք-կողքի, խառնիխուռն տեղավորված են տարբեր տարածքների բարբառային միավորներ, որոնք իրենց ներկա տեղադրությամբ միանգամայն սխալ պատկերացում են տալիս լեզվական երևույթների տարածական բաշխման մասին: Բարբառների նման տեղադրությամբ կազմված քարտեզները ոչինչ չեն կարող տալ գիտությանը և անվերապահորեն մերժելի են: Հայերենի բարբառագիտական ատլասը, իր նպատակներին ծառայելու համար, պետք է ներկայացնի պատմական Հայաստանի տարածքը՝ բարբառային բաշխման այն դրությամբ, որ առկա էր մինչև 1915 թվականը: Այս հիմունքով, իրենց բնական միջավայրից տեղահանված բարբառները պետք է տեղադրվեն իրենց նախկին տեղում, նույնիսկ այն բարբառային միավորները, որոնք տեղահանվել են 100–150 տարի առաջ:

Այդ բանը դժվար չէ անել բոլոր դեպքերում, երբ տվյալ բարբառը կրողները հիշում են, թե իրենք կամ իրենց պապերը որտեղից են եկել: Սակայն այդ դժվար է անել, երբ 150 տարի առաջ տեղափոխվածների սերունդները այսօր այլևս չեն հիշում, թե որ բնակավայրից են եկել իրենց նախապապերը: Սրանք, միայն ըստ ավանդության, անվանում են իրենց նախնիների երկրամասը՝ Խոյ, Ուրմիա, Սալմաստ, Բայազետ, Կարին և այլն: Հասկանալի է, որ այս դեպքում ամեն մի բարբառային միավոր իր բնական տեղում տեղադրելու համար, անհրաժեշտ է կատարել լուրջ հետազոտական աշխատանք, մանավանդ որ նույն բարբառային անվան տակ հանդես եկող միավորները /օրինակ՝ Խոյի ներկայա-

ցուցիչները/ ունեն խոսվածքային այնպիսի տարբերություններ, որոնք կարող են միայն բացատրվել բուն երկրում իրենց զրաված առանձնակի դիրքով: Այս դժվարությունները հաղթահարելիս մենք նկատի ենք ունենում նաև ժամանակագրական այն տարբերությունը, որ գոյություն ունի իր տեղում մնացած և 150 տարի առաջ տեղափոխված բարբառային միավորների միջև: Մանրակրկիտ քննությամբ նորաբանությունների մեջ առանձնացվում են բուն տեղականը օտարամուտ տարրից, ներքին բարբառայինը՝ արտաքին ազդեցությունից:

Մեր աշխատանքի դժվարություններից մեկն էլ կապվում է նյութերի հավաքման բուն գործընթացի հետ: Դա առավելապես վերաբերում է արևմտահայ տարածքի բարբառներին: Այստեղ էլ մեր տեղեկատվական աղբյուրները միարժեք, նույն որակի չեն: Մենք շատ համախ ստիպված ենք լինում արևմտահայ բարբառների համար դիմել առանձին ընտանիքների կամ անհատների՝ որպես մեզ հետաքրքրող խոսվածքների միակ ներկայացուցիչների: Ինքնին հասկանալի է, որ նման դեպքերում վտանգի տակ է դրվում հավաքվող նյութի որակը: Բայց ուրիշ ելք չկա: Նման դեպքերում հավաքվող տեղեկությունների հավաստիության աստիճանը բարձրացնելու նպատակով, այդ գործով զբաղվում են տվյալ տարածքին ծանոթ մասնագետ-բարբառագետները, որոնք իրենց աշխատանքի ընթացքում ամեն ինչ անում են աշխատանքի որակը ապահովելու համար: Այս կապակցությամբ պետք է նշել նաև, որ հայերենի բարբառագիտական տվյալների նյութերի հավաքման ծրագրում հաշվի է առնված այդ դժվարությունը, և նրանում ընդգրկված զուգաբանությունների ծնշող մեծամասնությունը իր բնույթով այնպիսին է, որ հնարավորություն է տալիս հաղթահարելու այս դժվարությունը, քանի որ ընտրված հատկանիշները, լինելով առաջնային ու էական, երկար ժամանակ մնում են բարբառը կրողների հիշողության մեջ նույնիսկ այն դեպքում, երբ բարբառը այլևս հաղորդակցության միջոց չէ: Այնպես որ արևմտյան բարբառների խոսվածքներ կրող առանձին ընտանիքների և անհատների տված տեղեկությունները ևս կարող են օգտակար լինել տալասի համար:

Առհատարակ հայերենի բարբառագիտական տալասի նյութերի հավաքման աշխատանքների բնորոշ կողմերից մեկը հավաստի և ճշգրիտ գրանցումների ապահովումն է: Գրանցումների ճշգրտության համար ընդունված են բոլորի համար պարտադիր տառադարձության գիտական սկզբունքները:

Հավաքչական աշխատանքների հիմնական ծանրությունը ընկած է մասնագետ-բարբառագետների վրա, որոնցից ամեն մեկը կապված է որոշակի տարածքի հետ: Դա օգնում է նրանց կատարելագործվելու տվյալ

ընագավառում և ըստ այնմ՝ միշտ կողմնորոշվելու ստեղծված բարդ իրադրության պայմաններում:

Հավաքչական աշխատանքներին մասնակից են դարձվում նաև իրենց բարբառը կրող հայ մտավորականության ներկայացուցիչները, հիմնականում գյուղական դպրոցների հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչները: Սրանց աշխատանքը ղեկավարվում և վերահսկվում է բարբառագետների կողմից: Բարբառագիտության բաժին մուտք գործող բոլոր նյութերը ստուգվում են բաժնի վարիչի կողմից: Այնպես որ ոչ մի բան չի ընդունվում առանց մասնագետների վերահսկողության ու ստուգման:

Հավաքչական աշխատանքներում ամենամեծ դժվարությունը, ինչպես ասվեց, արևմտահայ տարածքի բարբառների ներկայացուցիչների հայտնաբերումը և նրանց հետ աշխատելն է:

Արևմտահայ տարածքի խոսվածքների համար անհրաժեշտ նյութ կարող է տալ Ամերիկայի հայ մտավորականությունը: Բայց այն մեզ համար մատչելի չէ: Այս գործում թերևս իրենց նպաստը բերեն արտասահմանյան երկրների հայագիտական կենտրոնները:

Ծրագրի գործադրումից հետո անցած հինգ տարիների ընթացքում նյութեր են հավաքվել շուրջ 250 բնակավայրից, որից 80-ը՝ արևմտահայ տարածքից: Հավաքչական աշխատանքները այժմ գնում են Երևանի քաղաքամերձ գյուղերում, որտեղ առավելապես շատ են վերաբնակեցված և հայրենադարձ հայերը:

Հավաքած նյութի հետ առաջին իսկ ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ ծրագիրը լրիվ բավարարում է տալասի պահանջները:

Կուտակված քարտեզագրական նյութը այսօր իսկ հնարավորություն է տալիս առանձին լեզվական երևույթների տարածքային քննության միջոցով կատարել հետաքրքիր դիտարկումներ: Արդեն հրապարակվել և պատրաստվում են հրատարակության այդ կարգի մի շարք ուսումնասիրություններ՝ նվիրված առանձին գուգաբանությունների նկարագրությանը և մեկնաբանությանը: Դրանց մի մասը որպես զեկուցումներ ներկայացված են այս գիտաժողովին:

Այժմ արդեն կազմվում է քարտեզագրման ենթակա պատմական Հայաստանի քարտեզը, որի վրա տեղադրվում են այն բնակավայրերը, որոնցից մենք արդեն տեղեկություններ ունենք: Այդ քարտեզը հնարավորություն կտա միշտ կողմնորոշվելու առանձին տարածքների հարցում և հատուկ ուշադրություն դարձնելու այն վայրերի վրա, որտեղ բնակավայրերի խտությունը բավական նոսր է:

Մ.Հ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԲԱՐԲԱՌԱՑԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՑԵՐԵՆԻ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայագիտության մեջ տարածված է այն կարծիքը, որ հայերենն իր գրի առնվելու ժամանակից՝ /V դար/ անցել է զարգացման երեք շրջան՝ հին /V-XI դարեր/, միջին /XI-XV դարեր/, նոր /XVI դարից մինչև մեր օրերը/[1]: Առայժմ գիտությանը հայտնի են նոր շրջանի բարբառները. միջին, ինչպես և հին շրջանի բարբառների վերաբերյալ տեղեկությունները սուղ են, այդ բարբառները մեզ չեն ավանդվել: Բազմաթիվ լեզվական հուշարձաններով գրանցվել են միայն նշված փուլերի գրական տարբերակները: Գիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ պարզվել է, որ բարբառային զուգաբանությունների ամենալայն դրսևորում բնորոշ է արդի փուլին, իսկ որքան ավելի ետ ենք գնում դեպի անցյալը՝ մինչև V դար, այնքան զուգաբանությունների թիվը նվազում է: Հին շրջանի լեզվական հուշարձանների մանրակրկիտ զննումը հանգեցնում է գլխավորապես հնչյունային և բառապաշարային տարբերությունների բացահայտման, իսկ քերականական տարբերությունները, կարելի է ասել, աննշան են[2]: Միջին շրջանի լեզվական հուշարձանների քննությունը բավականին ընդլայնում է հնչյունային և բառապաշարային զուգաբանությունների ցանցը, միաժամանակ ասպարեզ հանում զգալի տարբերություններ քերականական համակարգում[3]: Պարզվում է նաև, որ առանձին բարբառների ազդեցությամբ միջին գրական լեզուն ենթարկվել է տարածքային տարբերակման[4]:

Այժմ դրվում է միջին հայերեն բարբառները վերականգնելու հարցը, որը կարևոր է ոչ միայն միջին փուլի ճանաչումը խորացնելու, այլև հին բարբառներին առավել մերձենալու առումով և կհեշտացնի հին բարբառների վերականգնման խնդիրը[5]:

Միջին հայերենի բարբառները վերականգնելու համար կան որոշակի նախադրյալներ:

1. Հայտնի են նոր բարբառները, որոնք որպես միջին շրջանի բարբառների հետնորդները, նրանցից պահում են ոչ քիչ թվով հատկանիշ-

ներ:

2. Հայտնի է միջին զրական լեզուն, որի միջոցով՝ նույն շըրջանի լեզվական գլխավոր միտումներն ու օրենքները, իսկ սա վերականգնողական համեմատությունների հուսալի եզր է:

3. Հայտնի են միջին հայերենյան մի շարք բարբառային հատկանիշներ, հաճախ նաև նրանց տարածման վայրերը:

Բարբառները վերականգնելու գործընթացում լեզվաբանական զննումները զուգակցվում են պատմական, պատմաաշխարհագրական, բանահյուսական, բանասիրական զննումների հետ. հաշվի են առնվում ժողովրդի կյանքի պայմանները, վարչական բաժանվածությունը, բնակչության հատվածների կապի աստիճանը, տեղահանությունները, գաղթերը, վերաբնակեցումներն իրենց զանգվածային թե մասնակի բնույթով և այլն:

Վերականգնումների ատաղձ են վերցվում նոր բարբառները, որովհետև սրանք փաստաշատ են և պատշամ մանրամասնությամբ հայտնի: Համեմատությունների ճանապարհով նոր բարբառներում միջին հայերենյան շերտերը որոշելու համար կողմնորոշող չափանիշ են դառնում միջին շրջանի հուշարձաններում արտացոլված լեզվական իրողություններն ու միտումները: Սրան զուգընթաց, նոր բարբառներին փոփոխություններով հասած իրողությունները վերադարձվում են իրենց նախկին ձևին ու նշանակությանը: Այնուհետև նոր բարբառներից քայլ առ քայլ բացասվում են ետմիջինհայերենյան նորաբանությունները. ստացված արդյունքին զումարվում են նոր բարբառներում չպահպանված, բայց միջին հայերեն հուշարձաններում վկայվող բարբառային հատկանիշները, ինչպես նաև նոր բարբառներում պահպանված, բայց միջին հայերենում չվկայված այն հատկանիշները, որոնց միջին հայերենյան լինելը կասկած չի հարուցում:

Բարբառների վերականգնումն այս ճանապարհով կատարվում է հավանական ճշտությամբ և շոշափելիորեն նպաստում է թե բարբառային հատկանիշների ամբողջացմանը, թե նրանց տարածման վայրերը որոշելուն:

Սույն հաղորդման սահմաններում հնարավոր է ներկայացնել լոկ առանձին փաստեր և ընդհանրացված արդյունքներ:

Միջին հայերեն բարբառները տարբերակվում են ձայնավոր հնչյունների սղման, նեղացման, լայնացման, երկբարբառացման հատկանիշների առկայությամբ և բացակայությամբ, ձայնեղ պայթականների՝ մեզ հայտնի համակարգերի բազմերանգությամբ, երկբարբառների պարզեցման ոչ միատեսակ արդյունքներով, ղերանուններ, հատկապես ցուցականների կազմության ու հոլովման տիպերի ու ձևերի առանձնահատկություններով, զոյականի որոշ հոլովաձևերի տարամիտումներով, որոնք ավելի

խորհում են XУ-XУI դարերում, բայերի ներկա, անկատար, ապառնի, վաղակատար, ժխտական խոնարհման, պատճառական կազմությունների բազմաձևությամբ և այլն:

Ջիչ թե շատ մանրամասն կարելի է ներկայացնել մեկ-երկու իրողություն:

Ա. ծայնավորի տարբերակումը

Նոր բարբառներից մի քանիսում՝ Ագուլիս, Հաչն, Ջեյթուն, Սվեդիա, Քեսաբ և այլն, հին հայերենի ա-ն ներկայանում է մեծ փոփոխությունների ենթարկված[6]: Այդ փոփոխությունների մի մասը նորաբանություններ են, օրինակ՝ Քեսաբում ա ծայնավորը շեշտի տակ արտասանվում է ուը կամ ո̈ը̈, որ նշանակում է և՛ շրթնայնացում, և՛ երկբարբառացում, և՛ քմայնացում. այսպես կամ բառն արտասանվում է գ՝ո̈վ/= գ՝ո̈ը̈վ/, կաբավ բառը՝ գ՝էբ՝ով/=գ՝էբ՝ուօվ/: Ուրեմն Ў դարից մինչև Քեսաբի քաղբառ շեշտ կրող ա-ն անցել է զարգացման հինգ օղակ՝ ա>ա̊>օ>ուօ>ո̈ը̈: Այս օղակներից առնվազն երկուսը՝ ուօ/զրվ. ո/ և ո̈ը̈ /զրվ. ո̈/, եամիջին հայերենյան նորաբանություններ են, քանի որ միջին փուլը փոփոխությունների այսպիսի բազմօղակ շղթա որևէ ոլորտում չի դրսևորում:

Ձեռագրերը ներկայացնում են ա ծայնավորի տարբերակման հետևյալ պատկերը /աստղանիշով լրացնում ենք վերականգնված իրողություններըը, փակագծերով արտահայտում սկզբնավորվող միտումները/:

Ա> ը // ø փոփոխությունը միջին հայերենում համատարածքային[7] միտում է և մեծ կամ փոքր ծավալով դրսևորվում է ամենուրեք՝ անգամ այն վայրերում, ուր ա ծայնավորը հաստատ պահելու ձգտում է նկատվում՝ Գուգարք, Տայք, Մուշ, Կարին, Բասեն, Վանանդ, Արագածոտն, Շիրակ /Անի քաղաքով հանդերձ/:

Ա> ա̊ -/օ/ և ա>ա̈ -/է/ փոփոխությունները մասնատարածքային[8] միտումներ են և դրսևորվում են առանձին վայրերում: Ա> օ փոփոխություն վկայվում է կիլիկյան միջին հայերենում՝ գործնական հոլովի մ ունգային միավորից առաջ. ծկօմ, ոսպօմ /Մ. Հերացի/, աննօմ, ձեռօմ /Անսիզք Անտիոքայ/: Այս օրինակներն օգնում են կռահելու, որ աստիճանաբար ա ծայնավորի շրթնայնացումը գործնական հոլովի ոլորտից պետք է տարածվեր առհասարակ նախառնգային ա-ի ոլորտ, ինչպես որ ներկայանում են Կիլիկիայի, Սվեդիայի, Համշենի նոր բարբառները:

Ա>ա̈ փոփոխության շրջաններն են՝ Վասպուրականը, Մոկաց աշխարհը, Կորճայքը, Հերը, Ուրմիան, Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքի մի մասը: Կոզենը, ուր ուտյաց զաղթականություն է, պահում է ամենահին վիճակը. ըմային ձայնավորներն այստեղ հետևում են ոչ թե խլացած, այլ պահպանված պայթական և կիսաշփական ձայնեղների՝ հակառակ մյուս բարբառների: Կոզենը ներկայացնում է այսպիսի փաստեր՝ բա̈հ, բա̈մբա̈կ, ձա̈վա̈ր և այլն, իսկ ասենք, Մոկաց աշխարհը՝ պա̈րց, պա̈մբա̈կ, ծա̈վա̈ր: Կոզենի ներկայացրած վիճակը Արցախի, Ուրմիայի, Մոկաց,Վասպուրականի բարբառներին հատուկ էր ՅԱ դարից առաջ, մոտավորապես Յ դարում, քանի որ ըստ Անանուն մեկնիչի վկայության, ՅԱ դարում հայ բարբառներն արդեն տարբերակված էին պայթական բաղաձայնների ձայնեղ~խուլ~շնչեղ խուլ հակադրությամբ / բազուկ~պազուկ~փազուկ/[9]:

Ձայնեղազրկված բարբառներում ըմային և ոչ ըմային ա ձայնավորները՝ ա /ա̊/-ա̈, իմաստազատիչ դեր ունեն. օրինակ՝ Ուրմիայում. տա̈շտ ,,դաշտ,, - տաշտ ,,տաշտակ,,. Մոկսում. տա̈ռ ,,դառն,, - տա̊ռ ,,տառ,,:

Արցախի տարածքում XIII դարում վկայվում են ա ձայնավորի է փոփոխության եզակի փաստեր. ջաղաց > ջեղաց, ջեղացնի[10]: Այս փոփոխությունը ա> ա̈ անցման նոր օղակն է՝ ձայնավորի թեթևացման ուղիով, որ ծավալում է ստանում մոտավորապես XՅ դարի վերջերին:

Ներկա ժամանակի կազմության տարբերակումը

Ներկայի կազմության տարբերակումը հիմնականում հանգում է հետևյալին. ա/ գրաբարաձև ներկա, բ/ նախադաս կու մասնիկով ներկա, գ/ ետադաս կու մասնիկով ներկա, դ/ կամ մասնիկով ներկա, ե/ ը նախդրով և անորոշ դերբայով ներկա:

Ներկայի գրաբարաձև կազմությունը միջին հայերենի երկու ենթաշրջանում էլ կիրառվում էր միջինհայերենյան կազմությունների կողքին. օրինակ՝ Որպէս տիկին յուշիկ երթայ, պարանն ետևն ի քարշ կու ցայ /Շնորհ. առ/: Բայց եթե Խոտրջուրի բարբառը մինչև այժմ ներկայի գրաբարաձև կազմությունը պահում է որպես հիմնական բայաձև /միայն ձայնավորից առաջ գործածում է կ մասնիկ/, ուրեմն այդ գրաբարաձև կազմությունը կիրառվում էր նաև լեզվի զարգացման միջին փուլում, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ տվյալ բարբառում անկատար անցյալը ևս գրաբարաձև է. օրինակ՝ փադ_վառիմ՝ ներկա, փադ_վառէի՝ անցյալ:

Նախադաս կու մասնիկով բայաձևը լայն տարածք է ընդգրկում՝ Գուգարք, Եգեր /Նիզալ գավառ/, Այրարատ, Սյունիքի մեծ մասը, Արցախ, Հեր, Ուրմիա, Վասպուրական, Մոկք, Աղձնիք, Տարոն, Անտիոք:

Կու մասնիկի՝ միջին փուլում մեծ տարածում գտնելու մասին փաստերը շատ առատ են[11], ուստի կանդրադառնանք միայն արևելյան տարածքին, ուր լայն շրջան ընդգրկելով՝ կու-ն կիրառվել է որպես ներկայի ու անկատար անցյալի հիմնական կազմիչ /հարցին այս կերպ նայելու առիթը տվյալ կապակցությամբ մասնակի կասկածների գոյությունն է/: Սյունյաց XIII դարի արձանագրություններում հանդիպում է. Տուաք ի սուրբ ուխտս զթեղինո շամբն, որ զետն ի մէջն կու անցանի /Ալիշան, Սկ, 191/: Հարավային Վայոց ձորի մի արձանագրության մեջ վկայվում է՝ կու տայաք ,,տալիս էինք,,: Վայոց ձորում գրված մի հիշատակարանում /Հերմոնի վանք/՝ Խոշորանաց գրոյս անմեղադիր լեր, զի ժամատուն կու շինին, քան էի արել և ձեռս խամացել էր /Ակնարկներ միջին գր. հյ. պատմ., Ա, 40/: Վարաժնունիքի Կեչառիս վանքի վանահայր Խ. Կեչառեցու լեզվում. Ցավօք կու նեղիմ. ի քո շատ կարոտուդ շունչս կու քաղի /Խ.Կեչառ.,137/. Դեռ քրտունքն ի վար կու հոսի: Անեցի Մխիթար բանաստեղծի լեզվում՝ կու տա, կու հաշէ, կու նեղեր, կելնեմ /Լ. Խաչիկյան, ԺԴ. հիշ. 307/: Սյունյաց, Արցախի, Այրարատյան, Ուրմիայի, Հերի միջին հայերեն բարբառների կու մասնիկով բայաձևը նոր փուլում վերաիմաստավորվել է պառնի ժամանակաձևի՝ ներկայի արտահայտության համար տեղը զիջելով այլ ձևերի՝ ում կամ լիս վերջավորությամբ անկատար դերբայով վերլուծական կազմությունների:

Ետադաս կու մասնիկով բայաձևեր են պահում Համշենը՝ պէրիմ գու, Նարինը՝ բէրէմ գու, կըրիմ գու /Ախլց. խոսվ./, Սեբաստիան՝ ձըրէմ գը // գը ձըրէմ և այլն: Մասնիկի ետադաս կիրառությունը առանձին տարածքներում միջին հայերենի շրջանում անսովոր երևույթ չէր. Հաց տըվին ոչ /Եղեգիս/, ի ներս նիստ այնքան, որ վատուժիս ոչ /Գանձակ/: Համշենի բարբառը ևս այսպիսի ձևեր ունի. բէրիմ ուչ, Լըսէլ չիմ: Պետք է կարծել, որ կու մասնիկը ետադաս կիրառող բարբառները միջին փուլում ևս մասնիկն այդ կերպ են կիրառել, քանի որ դա ամենևին էլ խորթ չէ միջին հայերենին:

Կամ մասնիկով բայաձևեր առկա են Կեսարիայի բարբառում: Մասնիկը լրիվ ձևով պահպանվում է ժխտական խոնարհման մեջ. դրական խոնարհում՝ զա բաժնեմ, ժխտական՝ չի գամ բաժնեմ /Ս. Անթոսյան, Կեսարիայի բարբառը, ծէ/: Կամ մասնիկով բայաձևեր վկայվում են Փրիկի ստեղծագործություններում. Ամէնն ի քաղդն կայ կուտի. կամ խնդրեմ և ոչ թողում, որ մոլորիս. կան ու մնան զքեզ բերել. Հերացու լեզվում. Այլ կա և ուրցի, որ բորբոսի արուննն. կանք և տեսանեմք զմըկկատիզ քարն: Նշված հեղինակների լեզվում տվյալ բայաձևը ներկայի

կազմության օժանդակ միջոց է, այնինչ հնասարիայի բարբառում՝ հիմնական: Պետք է կարծել, որ կամ մասնիկով բայածևերի հաստատումը՝ որպես ներկայի հիմնական ձևեր՝ կատարվել է միջին հայերենի շրջանում, քանի որ տվյալ կազմությունը ստույգ միջինհայերենյան է: Միայն թե դրական խոնարհման բարբառային գա-բաժնեմ, գա-գերեմ ձևերը պետք է վերականգնել միջին փուլին ընորոշ արտահայտությամբ՝ գամ-բաժնէմ, գամ-գերէմ, գաս-բաժնես, գա-բաժնէ և այլն՝ ինչպես որ վկայված են Ֆրիկի ու Հերացու լեզվում:

Ի նախդրով, անորոշ դերբայով և օժանդակ բայով ներկա ժամանակածևը՝ ի-բերել-եմ, որպես հիմնական միջոց կիրառվել է Ուտյաց, Արևիքի, Գողթան միջին հայերենում: Վարդան պատմիչի կողմից վկայվում են. Հավատալ եմ, որ հանց է. Շատ եք ի հարցանել. Առաջի Աստուծոյ խօսք մի եմ յասել, որ Աստուած լսէ: Այսպես է նաև Մաղաքիայի լեզվում, ինչպես նաև մի Ախրապատինում, որի վրա ուշադրություն է հրավիրել Ղևոնդ Հովնանյանը[12]: Նշված Ախրապատինում, ինչպես և Վարդան Արևելցու Պատմության միջին հայերեն հատվածներում, ոչ մի տեղ կու մասնիկ չի վկայվում: Ախրապատինը բերում է. Ծոքն որ ի թիկունքն է յելնել և ի ցավեցնել, զայն կտրէ: Ըստ որում, Նիլիկիայում այս Ախրապատինից ընդօրինակված 1294 թ. Բժշկարանում նշված բայածևերը փոխարինվում են կու մասնիկով բայածևերով. Ախրապատինում ունենք՝ Ջմատնդ ի զատ է ի ծգել, Նիլիկիայի Բժշկարանում՝ Ջմատնդ ի զատ կու հանէ: Նու մասնիկով բայածևեր չունեն Նոզենի, Արեշի, Մեղրիի, Կարմևանի, Ազուլիսի բարբառները: Ուրեմն վերը նշված միջինհայերենյան փաստերն ամենևին պատահական չեն և որոշակի առնչություն ունեն նշված բարբառների հետ: Բանն այն է, որ այս բարբառներում անորոշ դերբայով վերլուծական կազմությունները հարատևում են արդեն որպես ապառնի ժամանակածևեր՝ անցնելով փոփոխությունների նույն ճանապարհը, ինչ որ արևելյան տարածքի կու մասնիկով ներկա կազմող միջին հայերենյան բարբառները[13]:

Ազուլիսը որպես ապառնի պահում է՝ քակիլ-ըմ ,,կծեծեմ,, , Մեղրին՝ մնալ-իմ ,,կմնամ,, , Կարմևանը՝ իրվալ-իմ ,,կերևամ,, , Նոզենը՝ լերել-ըմ ,,կայրեմ,, , Արեշը՝ խինդալ-ըմ և այլն, որոնց սկզբնական ձևերն են՝ ի-մնալ-եմ, լերևալ-եմ, լէրել-եմ, ի-խնդալ-եմ. սրանք որպես ներգոյականի ձևեր սկզբնապես պետք է ներկա ժամանակի իմաստ արտահայտեին, ինչպես որ վկայում են միջինհայերենյան նշված հուշարձանները:

Ուշ վերջավորությամբ անկատար դերբայով ներկայի կազմություն վկայվում է XIII դարում, XV դարում՝ մերթ անորոշ դերբայով վեր-

լուծական ձևի, մերթ կող մասնիկով բայաձևի կողքին: Նրա աշխուժացումն ու ծավալումը արևելյան տարածքի կող մասնիկով և Ագուլիսի անորոշ դերբայով ներկայի կազմությունների տեղը զրավելու ուղիով մոտավորապես պետք է կատարվեր XУ դարի վերջերից սկսած՝ XУI դարի ընթացքում, քանի որ XУП , XУШ դարերի հեղինակների լեզվում այն դեռ իշխող դիրքի չէր հասել:

Այսպես՝ հատկանիշ առ հատկանիշ վեր հանելով միջին հայերեն բարբառների փաստական տվյալները, հնարավորություն է ստեղծվում կազմել զուգաբանությունների համեմատական աղյուսակներ, որոնց հիման վրա կարելի կլինի որոշել բարբառների մերձավորության ու հեռավորության սահմանները և հիմնական գծերով ամբողջացնել նրանց նկարագիրը:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Գ.Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան,1964:

2 Հ.Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ.II: Գ.Բ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան,1972: Է.Բ. Աղայան, Նոր հայերենի բարբառների առաջացման մասին, ՊԲՀ,1958, № 2:

3 Ակնարկներ միջին գրական լեզվի պատմության, հ.Ա,1972, հ.Բ, 1975:

4 Լեզվի և ոճի հարցեր, հ. Ш , էջ 211-251: Лингвистическая география и диалектология, I976 (М.Мурадян, Письменные разновидности и диалекты в среднем этапе развития армянского языка) :

5 Տես նաև Лингвистическая география и проблемы истории языка, Нальчик, I98I, էջ 247-254 / М.Мурадян, К вопросу о реконструкции диалектов среднего и древнего периодов развития армянского языка/.:

6 Օգտագործել ենք թե տպագիր, թե Լեզվի ինստիտուտի ձեռագիր նյութերը, վերջինների համար շնորհակալություն ենք հայտնում բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցներին:

7 Համատարածքային կոչում ենք լեզվական այն օրենքներն ու միտումները, որոնք գործում են լեզվի տարածքային բոլոր տարբերակներում:

8 Մասնատարածքային կոչում ենք լեզվական այն օրենքներն ու միտումները, որոնք գործում են լեզվի տարածքային ոչ բոլոր տար-

բերակներում:

9 Նշված փոփոխությունների ընթացքն ու պայմանները, ինչպես նաև Անանուն մեկնիչի վկայության նշանակությունը հանգամանորեն քննել ենք մի այլ առիթով. տես Лингвистическая география и проблемы истории языка,ч.II , էջ 249-252:

10 Տես Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973, էջ 96:

11 Մ. Մուրադյան, Միջին հայերենի տերիտորիալ տարբերակների հարցի շուրջը.- Լեզվի և ոճի հարցեր, հ.3, էջ 237-240:

12 Ղ. Հովհաննյան, Հետազոտությունք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, էջ 408-411:

13 Մանրամասն տես մեր հոդվածը, Լեզվի և ոճի հարցեր, հ.3, էջ 247-251:

С.Н.МУРАВЬЕВ (Москва, СССР)

ГРАФИЧЕСКАЯ ФОРМА И ПОРЯДОК БУКВ ТРЕХ ДРЕВНИХ АЛФАВИТОВ КАВКАЗА КАК ИСТОЧНИКИ О ФОНОЛОГИИ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО, ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО И ДРЕВНЕУДИНСКОГО ЯЗЫКОВ

0.0 Наблюдения, которыми я хочу поделиться, суть не плод специального изучения вопроса, а побочный продукт моих исследований о генезисе армянского, грузинского и кавказско-албанского алфавитов. Поэтому все то, о чем здесь будет речь, тесно переплетается с некоторыми более общими моими выводами относительно путей создания всех трех письменностей и предполагает, следовательно, некоторое с ними знакомство. Это обстоятельство несколько усложняет мою задачу в части доклада, посвященной армянскому и албанскому алфавитам: хотя результаты их исследования уже опубликованы, однако вряд ли (за малостью срока) хорошо знакомы большинству присутствующих[1]. И это же обстоятельство создает непреодолимые трудности для изложения наблюдений, касающихся грузинской фонологии, поскольку исследование о генезисе асомтаврули еще не вышло в свет[2]. Что касается грузинского, мне придется пока ограничиться голословными утверждениями. В отношении же армянского и албанского, я постараюсь дать тот минимум сведений, который необходим для понимания, а желающих вникнуть в подробности отсылаю к уже опубликованным материалам[3].

0.1 Высокая степень адекватности армянского и грузинского алфавитов фонологическим системам соответствующих древних языков[4] – общеизвестный и давно признанный факт. Вкупе с существованием достаточно обширного корпуса текстов на древнеармянском и древнегрузинском языках, она позволила арменологам и картвелологам убедительно восстановить основные черты фонологических систем этих языков[5]. К их выводам мне почти нечего добавить. И тем не менее мне кажется, что те небольшие уточнения, которые я могу внести, не лишены некоторого интереса – не столько сами по себе, сколько ввиду способа, которым они были получены, и

особенно ввиду свойств самих алфавитов, благодаря которым они оказались возможными.

Сказанное относится к армянскому и грузинскому алфавитам.

Иначе обстоит с албанским. До самого последнего времени наука не только ничего не могла сказать о степени его фонологичности, но и не знала даже, как читается большинство его букв. А весьма скудный корпус албанских текстов (8 коротких надписей = ок. 205 букв) лежал непрочтенный[6]. Теперь я могу утверждать со всей определенностью, что кавказско-албанский алфавит не менее фонологичен, чем армянский и грузинский, - настолько фонологичен, что по нему, без привлечения текстов, удалось восстановить такую фонологическую систему, которая вполне гармонирует с фонологиями всех современных языков лезгинской группы и особенно - с современным удинским, традиционным потомком кавказско-албанского[7]. Неоценимым подспорьем в этом деле оказались названия албанских букв, сохраненные в армянской транскрипции рукописью 7117 Матенадарана[8].

Но возможность использовать армянский, грузинский и кавказско-албанский алфавиты в качестве источников о древней фонетике соответствующих языков проистекает не только из этой их высокой адекватности фонологическим системам своих языков. Она проистекает также из довольно необычной связи, наблюдающейся:

- во-первых, между фонетическими значениями и графическим оформлением их букв (связь звук-форма) и,

-во-вторых, между фонетическими значениями и алфавитным порядком их букв (связь звук-порядок).

Рассмотрим каждый из этих типов связи в отдельности.

I Связь звук-форма

I.0 Эта связь между фонетикой и графикой проявляется тремя разными способами. Мы имеем:

а) внешнюю деривацию формы - данная графема образована из имеющей такое же значение графемы другого алфавита; т.е. связь между формой и звуком опосредована иноязычной графемой;

б) внутреннюю деривацию формы - данная графема образована из имеющей близкое, но отличное значение графемы того же алфавита; т.е. связь графика-фонетика здесь тоже опосредована, но

не выходя за рамки данной системы письма; и, наконец,

в) графическое моделирование фонетической структуры фонемы - графема "изображает" фонему, каждой дифференциальной черте которой в ней соответствует определенное графическое свойство буквы. Этот наиболее оригинальный вид связи звук-форма (причем связи непосредственной), насколько мне известно, засвидетельствован только в трех древних кавказских алфавитах.

I.I В армянском алфавите отсутствуют примеры собственно внешней деривации. Но в нем есть особый вид деривации, который не назовешь ни совсем внешним, ни совсем внутренним. Это образование месроповских графем из Данииловых письмен того же значения: ведь об этих письменах (далее - ДП) нельзя сказать, ни что это иноязычные графемы, ни что это графемы армянского алфавита.

С "Данииловыми письменами" (домесроповским армянским алфавитом, о котором сообщают Корюн, Мовсес Хоренаци[9] и другие армянские историки) я отождествляю искусственную систему знаков, изображенную на рис. I, следы которой обнаруживаются в подмножестве "греческих" букв месроповского алфавита, если расположить их так, как показано на рис. 2[10].

Но чтобы такое расположение, максимально четко обнаруживающее ту закономерность, благодаря которой эту протосистему удалось реконструировать, стало возможным, потребовалось изъять из подмножества "греческих" букв армянского алфавита знаки Ի i и Ւ w , точнее - предположить, что в первоначальном подмножестве их не было[11]. Отсутствие эквивалентов греч. I и Y в системе знаков, значения которой явно восходят к греческому алфавиту, объяснимо лишь их избыточностью, а последняя могла быть следствием лишь одинакового произношения [i] (в том варианте греческого койнэ, на котором говорили на Востоке) полногласных иоты, ипсилона и эты (точнее: иоты, ипсилона и иты). Такое произношение достаточно хорошо засвидетельствовано[12].

Но если греческая буква эта звучала ита, то, стало быть, и Даниилова буква, соответствующая ей - позднейшая էt^{c} , - тоже первоначально произносилась [i] . А поскольку ДП использовались в течение двух лет в качестве полноценного армянского алфавита[13], то эта буква должна была служить одновременно и для передачи звука [ə] , для которого среди ДП не было спе-

циального знака[14]. Что было именно так, подтверждается месроповским (да и нынешним) произношением буквы Ը ət^{c} . Первоначальная же двузначность буквы Ը предполагает, конечно, фонетическую близость обоих ее значений [i] и [ə] , т.е., возможно, и относительно бо́льшую узость последнего сравнительно с современным произношением. Этот вывод как будто подкрепляется такими античными транскрипциями, как Τιριδάτας или Tiridates 'Трдат'[15].

Остальные исходные значения ДП перешли в окончательный алфавит без изменений и потому ничего не сообщают нам нового о древнеармянской фонологии.

Окончательный свой вид месроповский алфавит принял тогда, когда Маштоц

I) усовершенствовал формы половины ДП (сопоставь рис. I и 2)[16] и

2) создал графемы для специфических ("негреческих") армянских фонем. Эти графемы были созданы Месропом из усовершенствованных ДП путем внутренней деривации.

Как именно?[17]

Начну с четырех фрикативных (рис. 3). Легко убедиться, что:

- буква Վ v получена из буквы Բ b путем поворота на 90° влево и небольшой модификации;
- буква Խ x получена из буквы Ք k^{c} путем поворота на 90° вправо и небольшой модификации;
- буква Ժ ž получена из буквы Զ z путем поворота на I35° влево и небольшой модификации; а
- буква Հ h получена из буквы Կ k путем поворота на 45° вправо и небольшой модификации[18].

Иными словами, каждая форма графемы для специфически армянского фрикативного звука есть повернутая и слегка модифицированная форма графемы для фонетически наиболее близкого к нему неспецифического звука. Но [v] , [x] и [ž] отличаются от [b] , [k^{c}] и [z] только одним дифференциальным признаком (фрикативностью в первых двух случаях, двуфокусностью в третьем), а [h] от [k] - двумя признаками: фрикативностью и ларингальностью. Основа для сближения в данном случае - глухость и весьма широко понятая постериорность артикуляции. Но,

быть может, древнеармянское [k] глухое было более глубоким, чем современное? Или древнеармянское [h], наоборот, более продвинутым? В данном случае я склоняюсь к отрицательному ответу (просто в "греческом" подмножестве не оказалось фонетически более близкого неиспользованного неспецифического знака). Но и этот пример показывает, как сопоставление графических форм букв неожиданно выводит нас в область фонологической проблематики.

Совершенно ясный пример того, как такое сопоставление приводит к положительным выводам, нам дает способ создания двух специфических "гласных" графем (если нам удалось его правильно установить) (рис. 4). Обе построены путем двойной внутренней деривации, или <u>геминации</u>, из двух неспецифических графем. Буква Ե ē есть соединение букв Ե e и Ը ə (вторая из которых выступает, по-видимому, в своем первоначальном основном значении [*i]): от первой остался лишь верх, от второй - лишь низ. Такая деривация доказывает, что действительно (как на основании других признаков считают многие лингвисты[19]) в эпоху создания армянского алфавита <u>в армянском языке имелся дифтонгоид</u> [ei], впоследствии совпавший с монофтонгом [e]. Если бы это был монофтонг, знак для него не был бы создан путем соединения двух букв. А если бы это был полноправый дифтонг, для него, как и для других дифтонгов, не потребовалось бы создание специальной буквы.

Подобным образом, буква Ց y есть, по-видимому, соединение двух букв, прежде обозначавших неполногласный [i̯] - Ը ə (вторичное значение до создания буквы Ի i) и Ի i (первичное значение до создания буквы Ց y)[20]. Такой способ создания этой буквы допускает несколько толкований, из которых наиболее простое и убедительное следующее. Графема Ց y была создана для передачи (отсутствовавшего в греческом) превокального и интервокального y, который <u>акустически звучал как гемината</u> [yy], воспринимаясь как "двойной [i̯]".

Но самым интересным, как в альфабетургическом, так и в историко-фонологическом плане, является способ создания графем для армянских аффрикат (рис. 5).

В основе всех их лежит петля - т.е., по-видимому, неспецифическая буква Զ z в несколько модифицированном виде (моди-

фикация здесь та же, что и при создании ⅃ ž из ⅄ z). Следовательно, мы и тут имеем внутреннюю деривацию[21]. Но дальше происходит нечто беспрецедентное.

В перевернутом виде эта петля дала глухую свистящую ⅋ c; в лежачем положении - звонкую свистящую ⅄ j ; а с дополнительным крюком внизу слева - аспирированную свистящую ⅃ c^c. Шипящие же их корреляты были получены из свистящих путем замены криволинейной петли ломано-линейной и зеркального отражения относительно вертикальной оси. Так, ⅋ c дало ⅄ č ; ⅄ j дало ⅄ ǰ ; а ⅃ c^c должно было дать *⅋ $č^c$, но дало ⅄ c , т.е. тот же знак, но перевернутый и усеченный[22].

Если отвлечься от последнего преобразования, можно, стало быть, утверждать, что подсистема графем для армянских аффрикат представляет собой графическую модель фонетической структуры соответствующих звуков речи. Эта модель построена на основе следующего кода: петля обозначает аффрикатность; ее прямостояние обозначает глухость, лежание на боку - звонкость, а дополнительный крюк - аспирированность; наконец, ее криволинейность обозначает однофокусность (свистящесть), а ломанолинейность - двуфокусность (шипящесть).

Таким образом мы располагаем сделанным Месропом Маштоцем на рубеже IУ и У вв. н.э. как бы описанием дифференциальной структуры древнеармянских аффрикат. Это и есть третий вид связи звук-форма, упомянутый выше.

Для исторической фонологии данный пример интересен хотя бы тем, что подтверждает мнение о немаркированности древних глухих аффрикат и о маркированности (крюк!) аффрикат придыхательных. А это говорит в пользу индоевропейской, а не субстратно-кавказской природы противопоставления по признаку глухость/придыхательность у армянских аффрикат.

I.2 Главная особенность древнегрузинского алфавита асомтаврули - в том (я здесь впервые об этом публично заявляю), что все его согласные графемы были построены путем такого же графического моделирования фонологической структуры звуков речи. Причем для всех согласных было использовано только два разных кода (один - для аффрикат, другой - для всех прочих согласных). У меня нет возможности сколько-нибудь детально это продемонстрировать: графическая структура асомтаврули - предмет для

большого и серьезного разговора[23]. Но один пример я приведу. Вот как выглядит в нем подсистема графем для свистящих и шипящих фрикативных (рис. 6).

Нетрудно заметить, что у всех этих букв один общий элемент ь , так ориентированный для свистящих, перевернутый для шипящих, и что у звонких z и ž горизонтальная черта помещена сверху, а у глухого š - снизу. Если восстановить такую же черту у глухого s[24] (обозначена пунктиром на рис. 6), изоморфизм между графической и фонологической структурами будет полным.

Приведенный пример не несет историко-фонологической нагрузки, не сообщает нам ничего нового о древнегрузинской фонологии. Но будь у меня время и место, я мог бы показать, как из ряда графических признаков асомтаврули следует, что древнегрузинская буква № 34 ჴ xar , обычно трактуемая как знак для увулярного аспирированного взрывного q^c , обозначала скорее (в момент создания алфавита[25]) фарингальный фрикативный ẋ , т.е. звук, уже спирантизировавшийся по отношению к реконструируемому исходному взрывному, но еще не совпавший (как это произойдет около X в. н.э.) с увулярным фрикативным [x] . Соответственно и буква № 26 ყ qar , древний абруптивный коррелят реконструируемого придыхательного взрывного $[q^c]$, обозначала скорее всего (опять-таки в момент создания алфавита) не увулярный звук, как в современном грузинском, а фарингальный (как в современном сванском, где сохранились оба взрывных фарингала - и [ʕ] , и $[q^c]$).

I.3 Если грузинский алфавит почти целиком построен методом графического моделирования фонем, кавказско-албанский, напротив, почти весь образован при помощи двух простых деривации - внешней и внутренней.

Фонология кавказско-албанского (древнеудинского) языка grosso modo отличается от армянской и грузинской наличием: а) второго ряда гласных, так называемых фарингализованных, и б) интенсивных дублетов у почти всех согласных (кроме сонорных и свистящих аффрикат; в группе взрывных интенсивы образуют четвертый ряд) (см. ниже, табл. П)[26]. И те, и другие представлены и в современном удинском (хотя и находятся сейчас в процессе быстрой дефонологизации[27]).

Графемы для албанских звуков, имеющих себе подобные в армянском и/или грузинском алфавите построены путем внешней деривации либо из соответствующих грузинских букв (сонорные; аспирированные взрывные; "передне-средние" фрикативные), либо из соответствующих армянских букв (гласные; абруптивные и звонкие взрывные; задние фрикативные). Специфические же албанские звуки обозначены буквами, созданными путем внутренней деривации из соответствующих им букв для неспецифических албанских звуков. Вот один пример обеих деривацій (рис. 7): албанская i "чистая" есть не что иное, как армянская ի i , повернутая на 180°, а албанская ɨ фарингализованная есть албанская i "чистая", снабженная дополнительным штрихом снизу.

Само это распределение и некоторые любопытные отклонения от него тоже несомненно несут историко-фонологическую информацию об албанском языке и требуют дальнейшего анализа. Приведу один пример, который отличается своей ясностью.

Графемы для албанских абруптивных аффрикат построены путем двойной внутренней деривации (геминации) из алб. ṭ в сочетании с фрикативным, обозначающим соответствующий фрикативный исход:

- c̣ неинтенсивная - из ṭ и s̆ неинтенсивного,
- c̣̣ интенсивная - из ṭ и интенсивного ṣ̆ ,

а единственная свистящая ç (как я сказал, албанские свистящие аффрикаты не имеют противопоставления по интенсивности) - из ṭ и интенсивного ṣ [28]. Вывод: акустически свистящие аффрикаты были скорее интенсивами, чем не интенсивами.

Наконец, в албанском налицо и два примера графического моделирования фонологической структуры: подсистемы свистяще-шипящих фрикативных глухих и звонких[29]. В основе их лежат грузинские буквы შ š и ზ z (См. рис. 8, который, надеюсь, говорит сам за себя[30]).

Этот пример - из которого, быть может, следует, что противопоставление по глухости/звонкости было "фонологичнее" двух других противопоставлений (по интенсивности и по фокусности) - показывает, каким глубоким было внутреннее родство всех трех алфавитов. Но это особая тема.

2 Связь звук-порядок

2.0 Эта связь тоже подразделяется на внешнюю и внутреннюю. Внешняя связь опосредована другим алфавитом, порядок значений которого соблюдается. Внутренняя связь имеет место тогда, когда порядок букв непосредственно обусловлен какими-то свойствами их звуковых значений[31].

2.1 В армянском алфавите связь звук-порядок в основном внешняя, опосредованная греческим алфавитным порядком. Историко-фонологически здесь интересны корреляции греч. λ арм. ղ ł (а не լ l), ρ ↔ ր r (а не ռ r), Η ↔ ը ə (точнее - *i, см. выше, § I.I), Ξ ↔ շ š. Но они скорее свидетельствуют о произношении малоазийского греческого койнэ (т.е. о местном субстрате, влиявшем на него), чем о древнеармянском. Порядок же армянских "негреческих" букв фонетически слабо мотивирован[32] и дополнительных сведений о древнеармянской фонологии нам не сообщает.

2.2 В грузинском алфавите налицо и внешняя и внутренняя связь звук-порядок. Она внешняя в отношении "греческих" его букв (от № I а до № 24 kᶜ, исключая вставные № 6 v, I5 у и I8 ჳ) и внутренняя в отношении специфических букв (v, у, ჳ и всех от № 25 ɣ до № 36 h): порядок этих последних имеет весьма строгую фонологическую подоплеку, о которой я докладывал на симпозиуме "Структура текста-8I"[32а]. Внешняя связь звук-порядок ничего нового о грузинской фонологии не сообщает. Внутренняя же имеет одну особенность, подкрепляющую упомянутую ранее трактовку буквы № 34 как знака для фарингальной фрикативной.

2.3 Наиболее продуктивной в историко-фонологическом отношении оказалась связь звук-порядок в кавказско-албанском алфавите. Благодаря ей, на основании одного лишь армянского списка названий албанских букв в рукописи 7II7 Матенадарана, удалось, как было сказано, реконструировать практически всю фонологическую систему древнеудинского языка. Каким образом?

Судя по этому списку, албанские буквы расположены относительно армянского алфавита так же, как армянские относительно греческого (табл. I). 27 албанских букв совпадают по своим значениям и по своему порядку с армянскими; 25 других вставлены между ними, на первый взгляд - в полном беспорядке (но см. ниже). Ясно, что первые звучали почти так же, как их армянские

корреляты, а вторые были (относительно армянской фонологической системы) специфическими. Достаточно было расположить все значения по классам с учетом этого деления (и исправить попутно 5 ошибок в армянском списке), чтобы получить набор звуков речи, вполне согласный с фонологией современного удинского языка (табл. П)[33]. Сопоставление с последней и позволило идентифицировать большинство специфических дублетов как интенсивные согласные и фарингализованные гласные.

И тут выяснилось несколько прелюбопытнейших вещей. Среди "армянских" букв албанского алфавита не нашлось ни единого звонкого смычного (включая и аффрикаты!), хотя в албанском их имеется полный набор, в том числе и интенсивный ǰ. Это значит, что арм. b, d, g, j, ǰ настолько сильно отличались от древнеудинских, что не могли сойти за те же звуки, что и они (что не помешало позднейшей транскрипции названий последних при помощи именно этих армянских букв). Нет среди "армянских" букв албанского алфавита и полугласной у, хотя в нем таких букв две - $у_1$ и $у_2$, одна из которых - интенсивная (именно поэтому не удается установить, какая именно). Нет среди "армянских" букв албанского алфавита и буквы для иррационального , хотя в албанском есть буква и для такого звука. Значит и оба [у] албанского языка, и его [ə] сильно отличались от их армянских аналогов.

Но это не все. "Неармянские" буквы албанского алфавита, обозначающие специфические звуки, тоже следуют порядку своих далеких армянских эквивалентов, но в виде трех последовательных субрядов (см. табл. I, 3-я колонка). Чтобы эти субряды обнаружились, пришлось, однако, признать, что:

а) алб. ȯ стоит в соответствии с арм. a (т.е. принять, что она произносилась очень открыто, делабиализованно);

б) алб. ȧ стоит в соответствии с арм. h (т.е. принять, что в начале слов она произносилась с приступом, напоминающим арм. h: такой приступ наблюдается в удинском у всех фарингализованных гласных[34]);

в) алб. ḱ и ġ стоят в соответствии с арм. p (т.е. принять, что они были сильно лабиализованы, являясь соответственно лабиовелярной и лабиоувулярной/-фарингальной);

г) алб. ṫ и ə не стоят в соответствии ни с какой ар-

мянской буквой и потому помещены в конце I-го и 3-го субрядов (т.е. принять, что они отличались от своих армянских коррелятов даже больше, чем прочие специфические буквы[35]).

Наконец, упомяну еще и такой момент: способ расстановки "неармянских" албанских букв в промежутках между "армянскими" позволил выявить три "пустых" места, указывающих на былое существование в албанском алфавите трех незасвидетельствованных армянским списком букв: палатализованных n' , l' и r' . Две из них читаются и на кавказско-албанских надписях. Все три засвидетельствованы в удинском[36].

\+ + +

Из всего сказанного я сделаю два предварительных (т.е. требующих более тщательной аргументации) вывода:

I) создатели всех трех древних алфавитов Кавказа были гениальными фонетистами и фонологами, причем не только "стихийными", но в каком-то смысле и вполне сознательными, и вне всякого сомнения принадлежали к одной и той же альфабетургической школе.

2) скрупулезный анализ их творений может пролить еще много света на характер произношения фонем древнеармянского, древнегрузинского и древнеудинского языков.

ПРИМЕЧАНИЯ

I. О происхождении армянского алфавита см.: Mouraviev S.N. Les caractères daniéliens (identification et reconstruction). - Revue des Etudes arméniennes, t. XIV, 1980 ниже - REArm , p. 55-85; Id. Les caractères mesropiens (leur génèse reconstituée). - Ibid., p. 87 - 111; Муравьев С.Н. О протосистеме армянского алфавита. - Историко-филологический журнал, 1980, № 2 (89) ниже - ИФЖ , с. 221-240 (= REArm 55-66, 74-85; к сожалению, вторая - основная - часть русского варианта работы, "От Даниловых письмен к Месроповскому алфавиту" = REArm 67-73, 87-111 , до сих пор 1982 не удостоилась опубликования в ИФЖ); он же. О генезисе армянского алфавита. - Структура текста - 81. Тезисы симпозиума. М., 1981 ниже - СТ , с. 38-42. О происхождении кавказско-албанского алфавита, и дешифровку

албанских надписей, см.: Муравьев С.Н. Три этюда о кавказско-албанской письменности (I. Внутренняя форма кавказско-албанского алфавита 224-259 ; II. К дешифровке кавказско-албанских надписей 260-290 ; Приложение к II. Псевдо-кавказско-албанские надписи 291-293 ; III. Внешняя форма кавказско-албанского алфавита 294-320). - Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, 1981 ниже - ЕИКЯ, с. 222-325; Mouraviev S.N., La forme interne de l'alphabet albanais caucasien et la phonologie de l'oudien. - Le Muséon, 93, 1980 ниже - LM , p. 345 - 374 (= ЕИКЯ 224-259, но NB: полно опечаток!); Муравьев С.Н., К дешифровке кавказско-албанских надписей. - СТ 41-43.

2. К настоящему времени (X-1982) вышло только резюме части работы о происхождении грузинского письма асомтаврули: Муравьев С.Н. О древнегрузинском алфавитном порядке. - СТ 44-45. Этот частный вопрос будет освещен подробнее в следующих находящихся в производстве работах: "Порядок букв древнегрузинского алфавита" (Мацне, сер. лит. и яз., 1982?) и "Valeurs phonique et ordre alphabétique en vieux-géorgien" (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. 133, 1983). Основная часть исследования о генезисе асомтаврули еще ищет издателя.

3. См. прим. 1.

4. Имеются в виду, разумеется, те их говоры (диалекты), которые выступали в качестве опорных при составлении соответствующей азбуки. (Гипотеза Ф.Фейди об изначальной одновременной предназначенности месроповского алфавита для всех древних армянских диалектов - с таким расчетом, чтобы один и тот же текст мог читаться в различном фонетическом оформлении - мне представляется крайне маловероятной: не говоря о том, что такая идея вообще вряд ли осуществима [ведь диалектные различия не сводятся к одной фонетике], она противоречит как централизаторским устремлениям всякой власти [а Маштоц представлял тогда и светскую, и духовную власть персидской Армении], так и идеалу единого и сплоченного армянского народа [а ведь именно эту цель преследовала "национализация", арменизация христианства, главным условием которой и было создание собственной письменности]. См. Feydit F. Considérations sur

l'alphabet de saint Mesrop. - Handēs amsorya, 77, 1963, p.44.)

5. Отсылаю к общеизвестным работам Х.Хюбшмана, А.Мейе, Р.Ачаряна, М.Абегяна, А.А.Абраамяна, Г.Б.Джаукяна, Э.Б.Агаяна, Э.Г.Туманян и др. (древнеармянская фонология) и А.Г.Шанидзе, А.С.Чикобава, Г.С.Ахвледиани, С.М.Жгенти, Г.В.Рогава, У.Фогта и др. (древнегрузинская фонология).

6. См. Ваидов Р.М. Археологическая характеристика эпиграфических памятников Мингечаура (на азерб. яз.). - Известия АН Аз.ССР, сер. общ. н., 1958, № 4, с. 107-120. Предпринимавшиеся ранее попытки дешифровать эти надписи (А.Г.Абраамян, 1964 г.; В.Л.Гукасян, 1969 г.; Г.А.Климов, 1967-1972) - за вычетом отдельных верных выводов - не могут считаться успешными. См. ЕИКЯ 260-290.

7. ЕИКЯ 224-259 = LM 345-374 и ниже, § 2.3.

8. ЕИКЯ 224-232 = LM 345-352. Первая (и пока единственная) публикация: Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. - Известия ИЯИМК Груз. ФАН, т. IУ, Тбилиси, 1938, I-62.

9. Корюн, 6; Мовсес Хоренаци Ш, 52.

10. REArm 55-85 (частично = ИФЖ 221-240).

11. REArm 60 = ИФЖ 230-231. Возражение против такого исключения, выставленное К.Н.Юзбашяном (ИФЖ, 1982, № I, с. 184), сводится к утверждению, что эти буквы - законные члены подмножества "греческих" букв. Это, разумеется, совершенно бесспорно. Но моя задача заключалась не в приложении к готовому месроповскому алфавиту ряда строгих, заранее заданных, но неизвестно чем обусловленных операций (как то: выделить все "греческие" буквы, расположить их в виде матрицы...), а в том, чтобы установить, в каких конкретных условиях и без того заметная рекурренция (повторяемость через равные интервалы) элементов некоторых графем из числа "греческих" проявляется с максимальной ясностью. Одним из всего лишь двух таких условий (что совершенно исключает возможность внесения в подмножество якобы отсутствовавшей в нем упорядоченности) оказалась необходимость допустить, что первоначально в подмножестве "греческих" букв (точнее: в скрывающейся за ним протосистеме) букв ᚦ и ᚦ не было.

(Второе условие - первоначальное нахождение буквы Ո о в конце подмножества, на месте омеги. Ни то, ни другое условие греческого алфавитного порядка не нарушает). Поскольку обе гипотезы прекрасно сработали (первоначальное отсутствие ֆ и ֆ и последующее перемещение Ո объяснимы; из 20-значной протосистемы выводим весь ход создания алфавита вплоть до способа получения канонического порядка всех его 36 букв), их следует предпочесть педантичной и бесплодной защите "неприкосновенности" букв "греческого" ряда. См. мои ответы на это и другие возражения К.Н.Юзбашяна в заметке "Еще раз о протосистеме армянского алфавита (Даниловых письменах): удалось ли критику закрыть открытие?", переданной для опубликования в редакцию ИФЖ.

I2. Thumb A. Die griechische Sprache im Zeitalter der Hellenismus. Straßburg, 1901, S. 98 - 99, 138 ff.; Schwyzer E. Griechische Grammatik, Bd. I, S. 183, 186; Sidney Allen W. vox Graeca. Cambridge, 1968, p. 65, 71.

I3. Коркн, 6; ср. Мовсес Хоренаци, Ш, 52.

I4. REArm 93. Тот факт, что впоследствии (когда алфавит уже был изобретен) армянские переводчики стали часто передавать греч. н через ե, иррелевантен как к вопросу о том, какая из букв ե или է была коррелятом в ДП (решающей здесь является рекуррентность обоих элементов первой из них), так и к вопросу о произношении здесь греч. н (переводчики ориентировались на ученое, или понтийское, произношение [ē]; создатель же, или "озвучиватель", ДП - на живое сиро-палестинское, или т.п., [ī]). Аналогичным образом позднейшие способы транслитерации греч. о и ω иррелевантны к вопросу о соотнесенности Ո в ДП.

I5. Lucian., Dial. mer. 9, 2; Tacit., Annal., 12, 50; 13, 34 etc.

I6. REArm 88-90.

I7. REArm 90-97.

I8. Любопытно, что значения углов всех четырех поворотов образуют систему: $90^0 + 90^0 = 180^0$, $135^0 + 45^0 = 180^0$, а $180^0 + 180^0 = 360^0$, т.е. круг, по античным представлениям - наиболее совершенную из всех фигуру.

I9. См., напр., Агаян Э.Б. Грамматика древнеармянского языка,

т. I, кн. I. Ереван, I964, с. I33-I39 (на арм. яз.); Туманян Э.Г. Древнеармянский язык. М., I97I, с. 56.

20. REArm 95-96.

2I. Выбор буквы ձ z в качестве исходной формы для аффрикат связан, по-видимому, с тем, что греческая z [z] , произносившаяся первоначально [zd] , традиционно считалась "двойной" и, как таковая, была единственной греческой апикальной двойной. (В качестве "двойной" фигурирует в армянском переводе "Искусства грамматики" Дионисия Фракийского и арм. ձ z).

22. Вероятная причина этого преобразования: сходство курсивных c^{c} и $*\hat{c}^{c}$, которого следовало избежать.

23. См. прим. 2.

24. Вероятная причина упразднения черты: неудобство ее начертания при письме слева направо. Грузинская ს с замкнутой петлей дважды засвидетельствована надписью середины У в. н.э. из Урбниси: см. Шошиашвили Н.Ф. Корпус грузинских надписей, т. I, кн. I. Тбилиси, I980, № I (с. 62-63) (на груз. яз.).

25. Эта оговорка существенна: я оспариваю не само былое существование этого аспирированного взрывного, а его интактность в эпоху создания асомтаврули.

26. ЕИКЯ 232-24I = LM 352-362.

27. Это ясно вытекает, например, из сравнения выводов В.Н.Панчвидзе (I937-I948 гг.), Е.Ф.Джейранишвили (I948-I97I гг.) с новейшими заключениями Б.Б.Талибова (Талибов Б.Б., Сравнительная фонетика лезгинских языков. М., I980, с. I8I) о фонологичности и самом существовании интенсивных аффрикат.

28. ЕИКЯ 304-306 и рис. 28.

29. ЕИКЯ 303-304 и рис. 27 (на обеих этих страницах).

30. Таблица звонких на рис. 8 усовершенствована сравнительно с предложенной в ЕИКЯ,рис. 27 (с. 303-304). Следует, однако, иметь в виду, что в отличие от армянских и грузинских древнейшие формы албанских букв еще очень ненадежно засвидетельствованы (см. ЕИКЯ, таблица всех дошедших до нас вариантов графем = рис. I7, с. 287-290). Вероятная причина замены знаков для [ǯ] и для [ż] другими: первый совпал со знаком для [z] , второй неудобен при письме слева

направо; в обоих случаях новый знак получен путем зеркального отражения относительно вертикали, с дополнительным упразднением горизонтальной черты в знаке для [ṡ] во избежание совпадения с буквой ѕ .

31. Строго говоря, и в последнем случае связь звук-порядок опосредована. Она опосредована способом линеаризации фонетического порядка, который, как известно, не линеен, а многомерен ("табулярен").

32. В его основе лежит фонетическое деление на "гласные", фрикативные и аффрикаты и табулярное расположение последних, но, во-первых, эта мотивация частична ("гласные" и фрикативные соблюдают алфавитный порядок греческих коррелятов своих "родителей"); во-вторых, никакой новой информации о фонологии она не несет; а в-третьих, она настолько замаскирована способом линеаризации "негреческих" и включения их в общий ряд с "греческими" буквами, что делать из нее какие-либо фонологические выводы было бы по меньшей мере преждевременно. См. REArm 97-100, 108-110.

32а. См. выше, прим. 2.

33. ЕИКЯ 232-241 = LM 352-362.

34. См. Панчвидзе В.Н. Грамматический анализ удинского языка. Автореф. дисс. на соиск. ст. д.ф.н. Тбилиси, 1948, с. 5: "перед гласным (фарингализованным. - С.М.) воспринимается приступ вроде арабского языка". (В резюме издания диссертации Тбилиси, 1974, с. 25I знак арабского айна по ошибке опущен).

35. ЕИКЯ 241-243 = LM 362-364.

36. См. Панчвидзе В.Н., там же. (В резюме издания 1974 г., с. 252, упомянуты лишь l' и r'.).

Таблица I

Албанские буквы			Их армян. корреляты		Албанские буквы			Их армян. корреляты		Албанские буквы			Их армян. корреляты	
1	alt‘	a	1 a		19	*caṙ	c̣	14 c		38	jay	j		17 j
2	odet‘	o		1 a	20	zox	ż		6 z	39	ǰ‘at	ǰ‘	25 ǰ‘	
3	*bim	b		2 b	21	kar	ķ	15 k		39[a]	?	l'		18 ł
4	gat	g		3 g	22	lit	ŀ		12 l	40	pen	p	26 p	
5	ēb	e	5 e		23	hēt	h	16 h		41	*pēs	p̌		26 p
6	zaṙl	z	6 z		24	hay	ĥ		16 h	42	kat	k̆		26 p
7	en	ė	7 ē		25	ar	å		16 h	43	sēk	s	29 s	
8	žil	ž		10 ž	26	yoy	y$_2$		21 y	44	vēs	v	30 v	
9	t‘as	t‘	9 t‘		27	ǰi	ǰ̣	19 ǰ		44[a]	?	r'		28 ṙ
10	ča	č		19 č	28	ǰ‘ay	ǰ‘		25 ǰ‘	45	tiwr	ṭ	31 t	
11	yowd	y$_1$		21 y	29	mak	ɱ	20 m		46	soy	ś		29 s
11[a]	?	n'		22 n	30	kaṙ	q̣		26 p	47	ion	ə		
12	ža	ž	10 ž		31	nowc‘	n	22 n		48	*raw	r	32 r	
13	irb	i	11 i		32	ǰay	ǰ$_1$		27 ǰ	49	c‘ayn	c‘	33 c‘	
14	ša	š		23 š	33	šak‘	š	23 š		50	*wayd	w	34 w	
15	lan	l	12 l		34	ǰayn	ǰ$_2$		27 ǰ	51	p‘iwr	p‘	35 p‘	
16	ina	ɨ			35	own	o	24 o		52	k‘iw	k‘	36 k‘	
17	xēn	x	13 x		36	tay	t		31 t					
18	dan	d		4 d	37	xam	x̌		13 x					

Названия албанских букв, помеченные звёздочкой (*), приведены в рук. 7117 в искаженном виде: zim (3), čaṙ (19), p‘ēs (41), caw (48), yayd (50).

Таблица П

		ВЗРЫВНЫЕ	АФФРИКАТЫ	ФРИКАТИВНЫЕ	СОНОРНЫЕ
АЛБАНСКИЙ	Губные	b p' ṗ ṗ		v w	m
	Зубные	d t' ṫ ṭ	j c' ç	ż z ṡ s	
	Альвеол.		ǰ̇ ǰ č̇' č' č̣̇ č̣	ž̇ ž ṧ š	n n' l l' r r'
	Латерал.			l^x	
	Небные			ẏ y	
	Заднеяз.	g k' ḱ ḳ		ẋ x	
	Язычков.	q̣			
	Ларингал.			ḣ h	
УДИНСКИЙ	Губные	b p' p		v (w) f	m
	Зубные	d t' t	(j) c' c	z s	
	Альвеол.		ǰ̇ ǰ č̇' č' č̇ č	ž̇ ž ṧ š	n (n') l (l') r (r')
	Небные			y	
	Заднеяз.	g ḳ' ḳ		γ x	
	Язычков.	q' q			
	Ларингал.			h	

		ГЛАСНЫЕ
АЛБАН.	Чистые	a e i o u ə
	Фарингализ.	ȧ ė ï ȯ u̇
УДИНСК.	Чистые	a e i o u ə
	Фарингализ.	ȧ ė ï ȯ u̇ (ə̇)
	Умлаутир.	ä ö ü

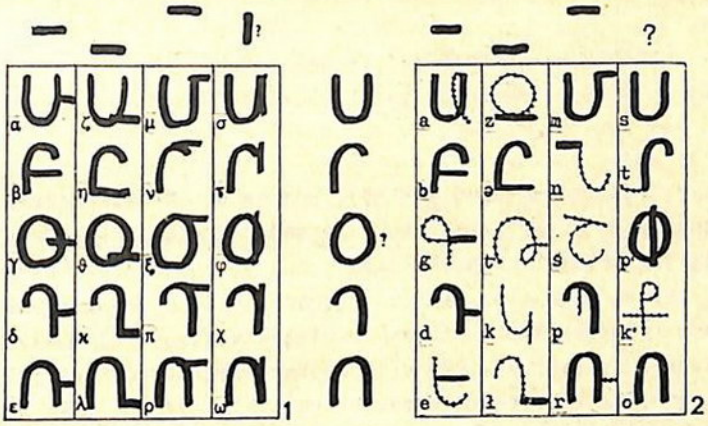

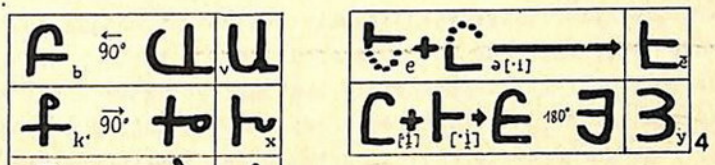

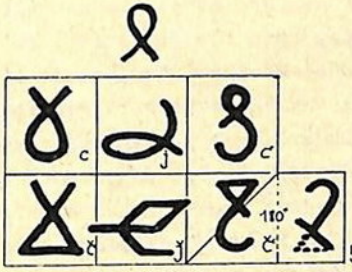

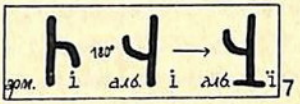

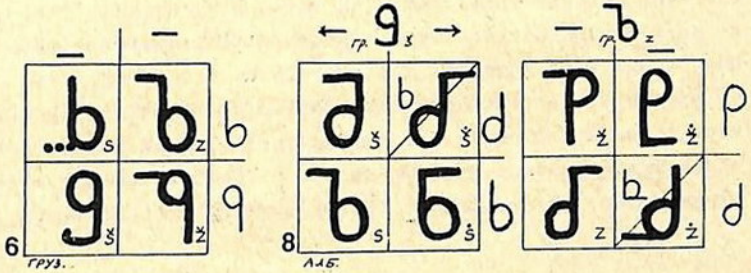

R. SCHMITT (Saarbrücken, FRG)

IRANISCHE NAMENSCHICHTEN UND NAMENTYPEN BEI ALTARMENISCHEN HISTORIKERN

Im Armenischen sind seit dem Beginn der Überlieferung im 5. Jahrhundert n. Chr., seit der Klassischen Periode der armenischen Sprachgeschichte, iranische Namen - und insbesondere Personennamen, auf die ich mich hier beschränke - in ungemein großer Vielzahl bezeugt. Es ist dies ein Teilbereich, der die Onomastik betreffende Teilbereich des viel größeren Feldes des iranischen sprachlichen Lehngutes im Armenischen[1]. Nach den Schätzungen von Gevorg Mkrtč'i Nalbandyan, der seine Doktordissertation dem Thema 'Armenische Personennamen iranischer Herkunft' gewidmet hat[2], ist etwa ein Viertel des gesamten armenischen Namenschatzes aus dem iranischen Sprachbereich übernommen. In dieser Fülle ursprünglich iranischer Namen spiegeln sich die zeitweise überaus engen historischen und kulturellen Beziehungen der beiden Länder und Völker in den vergangenen zweieinhalb Jahrtausenden deutlich wider.

Wie in so vielen Bereichen der Armenistik setzt auch hier die moderne Forschung mit Heinrich Hübschmann ein, der seiner Ausbildung nach für diese Aufgabe bestens gerüstet war und seine Kenntnisse auf iranistischem Gebiet hier in besonderem Maße fruchtbar zu machen verstand: Die bis heute umfassendste systematische Sammlung der in armenischen Quellen belegten iranischen Namen, die den ersten Unterabschnitt seiner 'Armenischen Grammatik' bildet[3], hat so denn auch weit über ihr primäres Ziel, den Einfluß iranischer Sprachen auf das Armenische aufzudecken, hinaus gewirkt und eine gewisse Monopolstellung in der Forschung errungen, obwohl sie von einer vollständigen Materialerfassung und einer endgültigen Interpretation weit entfernt ist, genauer gesagt: nach dem damaligen iranistischen Überlieferungs- und Forschungsstand weit entfernt bleiben mußte.

Diese in armenischen Quellen überlieferten Namen iranischen Ursprungs sind natürlich in den umfänglichen und in seiner Art einmaligen Thesaurus von Hračʿya Ačaṙyans 'Wörterbuch der armenischen Eigennamen' eingeflossen[4], der allerdings keinerlei Diffe-

renzierungen innerhalb des gesamten Namenmaterials der dort erfaßten Quellen aus der Zeit vor 1500 bzw. 1700 vornimmt. Allein schon aus diesem Grunde erscheint Ačaṙyans Namenbuch als eine für systematische Forschungen wenig geeignete Ausgangsbasis; deshalb soll hier auch gar nicht weiter Bezug genommen werden auf 'ghost names' und ähnliche Erscheinungen wie (um nur ein Beispiel zu erwähnen:) den einzig in der Dareios-Trilingue von Bīsutūn belegten Satrapennamen altpers. Dādṛšiš[5], auf den allein Ačaṙyan seinen Namenbucheintrag Dadarši (Ačaṙyan, Bd. II, S. 7) stützt.

Nalbandyan, der in seiner oben genannten Dissertation das in dem fünfbändigen Werk Ačaṙyans gesammelte Namengut auf die iranischen Elemente hin überprüfte, hat dabei den, wie das Ergebnis zeigt, recht waghalsigen Versuch unternommen, eine exakte Klassifizierung verschiedener Lehnnamenschichten aufzustellen und die altiranischen Entlehnungen (nämlich medische, altpersische Namen, solche des zoroastrisch-avestischen Pantheons und skythische Namen), die mitteliranischen Entlehnungen ('mittelmedische', parthische und mittelpersische Namen) und die neuiranischen Entlehnungen, darunter vornehmlich aus dem iranischen Nationalepos stammende Namen, scharf voneinander abzuheben. Dieser Klassifikationsversuch Nalbandyans enthält aber eine ganze Reihe von Ungereimtheiten, insbesondere weil sein Urheber offenbar jeweils primär jene iranische Sprachstufe im Auge zu haben scheint, für die der betreffende Name zuerst bezeugt ist, auch wenn die armenische Form entweder deutliche Spuren einer späteren Entlehnung oder der Vermittlung durch eine dritte Sprache an sich trägt, wobei also darüber hinweggesehen wird, daß "für die sprachliche Klassifizierung eines entlehnten Namens ... nicht die Sprache maßgebend [ist], in der sein etymologischer Ursprung zu suchen ist, sondern diejenige, aus der er übernommen wurde, bildlich gesprochen: die jeweils vorletzte Station auf seinem Wanderweg"[6]. Dies ist beispielsweise der Fall bei einer Form wie dem in der Bibelübersetzung und bei Movsês Xorenac'i belegten Kiwros "Kyros", das natürlich nicht altpers. Kuruš, sondern einwandfrei griech. Κῦρος reflektiert, während andererseits etwa der häufige Name Bagarat nicht mit Nalbandyan (S. 12) medischen Ursprungs ist - bloß weil der früheste Beleg für airan. *Bagadāta- in die Regierung Sargons II. fällt, also in eine Zeit, für die wir noch

gar keine armenisch-medischen Beziehungen nachweisen können! -, sondern durch das r in regulärer Wiedergabe von parth. š als spätere Entlehnung auf mitteliranischer Stufe, also wahrscheinlich in arsakidischer Zeit entlarvt wird.

Trotz der diesem Gegenstand gewidmeten Dissertation Nalbandyans muß demnach also doch gesagt werden, daß eine systematische Untersuchung der armenischen Personennamen iranischer Provenienz noch aussteht, vornehmlich eine solche aus der Sicht und vor dem Hintergrund der iranischen Anthroponomastik und speziell der onomastischen Systeme der in Frage kommenden iranischen Gebersprachen.

In diesem Referat soll es aber weder um die kulturhistorischen Hintergründe noch um die Forschungsgeschichte gehen, sondern es sollen vielmehr Ansatzpunkte für eine derartige systematische, Iran-orientierte Betrachtung der Iranica Armeniaca aufgezeigt werden, und auch dies nur, um einen Anfang zu machen, für einen kleinen, aber den wohl wichtigsten Bereich der einschlägigen Quellen, die altarmenischen Historiker P^{c}awstos Bowzandac^{c}i, Koriwn, Pseudo-Agathangelos, Łazar P^{c}arpec^{c}i, Ełišê und Movsês Xorenac^{c}i, mit Ausblicken auch auf die armenische Bibelübersetzung.

Der erste Aspekt, der zur Sprache kommen soll, betrifft die Verwendung der im Armenischen bezeugten iranischen Namen, genauer formuliert: die ethnische Zugehörigkeit des betreffenden Trägers eines solchen iranischen Namens. Denn da ist zum einen in armenischen, armenisch-sprachigen Quellen, vornehmlich in Schriften historischen Inhalts, oft von Iranern die Rede, genauso wie etwa bei griechischen Autoren - ich nenne nur Aischylos, Herodot, Xenophon - über Kyros, Dareios oder Xerxes zu lesen ist, wie uns in assyrisch-babylonischen, in elamischen und aramäischen, lykischen und vielerlei anderen Quellen eine Unmenge von Zeugnissen vorliegt, die heute gewöhnlich als iranische Nebenüberlieferung bezeichnet werden. Auf ebendieser Stufe stehen, betrachtet man das Ganze aus iranistischer Sicht, auch die Namen von arsakiden- oder sasanidenzeitlichen Herrschern und Prinzen, Feldherren und Würdenträgern, Königinnen und Prinzessinnen - man denke nur an den letzten Partherkönig Artawan, die großen Perserkönige Artašir und Šapowh, dessen

General Sowrên und viele viele andere -, auf ebendieser Stufe stehen aber auch die Namen von Iranern älterer Geschichtsperioden, die etwa in der Bibelübersetzung vorkommen: im Buch Esra etwa neben dem schon genannten Kiwros auch Dareh "Dareios" oder Artašês "Artaxerxes". Solche Namen treten also nur eher 'zufällig' in armenischen Quellen auf, sie betreffen praktisch ausschließlich Iran und iranische Verhältnisse, unter Berücksichtigung der Tatsache natürlich, daß Armenien damals, politisch-historisch gesehen, partiell ein Teil Irans war.

Zum andern gibt es dann aber auch gebürtige Armenier, die Namen iranischen Ursprungs tragen, also Personen, die womöglich - wie schon jener armenische Satrap Dādršiš unter Dareios - in den Quellen ausdrücklich als Armenier bezeichnet werden, aber mit einem Namen benannt sind, dessen iranische Herkunft jedenfalls für uns heutige Sprachwissenschaftler offenkundig ist. Ein derartiger Gebrauch, zu dem es übrigens in anderen extrairanischen Randgebieten (vor allem in Kleinasien) Entsprechungen gibt, belegt deutlich, daß solche fremde Namen (in diesem Fall: von den Armeniern) tatsächlich übernommen worden sind, daß sie bei ihnen irgendwann einmal 'in Mode gekommen' und dann, teilweise bis heute, in Gebrauch geblieben sind, also längst nicht mehr ausschließlich iranistische Bedeutung haben[7]. Der Namenschatz eines Volkes wird ja bekanntlich ständig erweitert, und das hier besprochene Phänomen der Übernahme fremder Personennamen ist, wie als ebenso allgemein bekannt vorausgesetzt werden darf, insgesamt in verschiedenster Weise kulturell bedingt und das Ergebnis einer 'Namenmode'.

Solche Lehnnamen sind nun oft, nicht zuletzt wegen des sie umgebenden Glanzes und Gepränges, - dies gilt für Armenien und vor allem für das partherzeitlich-arsakidische Armenien genauso wie im romanisch-germanischen Mittelalter! - in den Kreisen des Adels übernommen worden und späterhin erst beim einfachen Volk, das immer und überall in vielem dessen Vorbild nachahmt. Wir dürfen uns die Geschehnisse also ungefähr so vorstellen: Die in Armenien über mehr als 350 Jahre herrschenden Arsakiden (armen. Aršakowmik^{c}) haben selbstverständlich niemals, auch nach der Christianisierung nicht, ihre iranischen Namentraditionen aufgegeben; warum hätten sie ihre Prinzen auch nicht weiterhin

Xosrov, Tiran, Trdat, Pap, Aršak oder Varazdat und ihre Prinzessinnen nicht Ašxēn, Xosrovidowxt, Bambišn und Varazdowxt nennen sollen? Jene parthischen Vornehmen, die im Gefolge der Arsakiden in das Land gekommen sind, haben es natürlich nicht anders gemacht, und diesem Vorbild hat dann der einheimische armenische Adel, der hier nicht zurückstehen wollte, die Arcrowmik^{c}, Siwnik^{c} und wie diese Geschlechter alle heißen mögen, nachgeeifert. Schließlich hat selbst das einfache Volk Armeniens solche Namen gebraucht, und alle haben sie auch nach der Christianisierung beibehalten, - mit der Folge, daß nicht nur Kolleginnen und Kollegen mit Vornamen Anahit, Sowrēn, Artašēs, Vałaršak oder jedenfalls mit Vatersnamen Bagrati, Aršaviri oder Zinavori heißen, sondern auch mit der ebenso überraschenden wie verblüffenden Folge, daß man dann bis heute bei Christen und sogar bei Mönchen so ausgesprochen unchristliche, 'heidnische', zoroastrische Namen antrifft wie etwa Vahan/Vahagn, der den Namen des Siegesgottes avest. Vərəθraγna- jüngerer zoroastrischer Anschauung und letztlich den des indoiranischen Drachentöters darstellt, oder Nerseh/Nersēs, den Namen des zoroastrischen Götterboten mpers. Nar(i)sah/avest. Nairiiō.saŋha-.

Diese beiden Namengruppen, die 'Iranernamen in armenischer Nebenüberlieferung' und die 'iranischen Namen von Armeniern', werden gewöhnlich in der sprachwissenschaftlichen wie der onomastischen Literatur miteinander vermischt, obwohl sie eigentlich, hat man nicht nur auf die etymologische Seite ein Auge, sondern auch auf die historisch-kulturhistorischen Aspekte des Namenwesens, sorgfältig voneinander getrennt zu halten wären. Gerade auf diesem Felde hätten nun eingehendere prosopographische Untersuchungen einzusetzen, von denen man sich interessante Ergebnisse versprechen darf. Sie werden dann wesentlich erleichtert sein, wenn der gegenwärtig in Vorbereitung befindliche Faszikel V/3a über die 'Iranischen Namen in der armenischen Nebenüberlieferung (bis zum Ende der Sasanidenzeit)' des von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften herausgegebenen 'Iranischen Personennamenbuches'[7a] einmal vorliegen wird.

Ein zweiter Aspekt des hier behandelten Themas ist die zeitlich-räumlich-sprachliche Unterscheidung verschiedener Schichten von iranischen Namen im Armenischen. Eine derartige

Klassifikation kann an der Beobachtung ansetzen, daß Namen in der einmal übernommenen Form gewöhnlich unverändert, zum mindesten zunächst einmal unverändert oder in möglichst wenig geänderter Gestalt weiterverwendet werden. Sie lassen aus diesem Grund den Zeitpunkt des Übergangs von der einen in die andere Sprache oftmals recht genau erkennen: Einen deutlichen Fingerzeig geben dabei besonders typische Merkmale lauthistorischer Art, beispielsweise das charakteristische armen. r für parth. δ < d; eine noch klarere Sprache reden aber zweifelsohne jene Fälle, wo ein und derselbe Name zu verschiedenen Zeiten zweimal entlehnt worden ist; es gibt darüber hinaus jedoch auch noch andere sehr aussagekräftige Indizien wie etwa, jetzt auf morphologischer Ebene, das Antreten eines eindeutig einer bestimmten, vielleicht sogar dritten Sprache zuweisbaren Suffixes oder Wortausgangs, der dann zu dem Schluß zwingt, daß der betreffende Name auf dem 'Umweg' über ebenjene dritte Sprache Eingang ins Armenische gefunden hat. Ich erinnere noch einmal an das schon besprochene Beispiel Kiwros, das die Inkonsequenz und Inadäquatheit von Malbandyans Klassifizierungsversuch in besonders eindringlicher Form illustriert, da es von apers. Kuruš im Wortausgang ebenso divergiert wie von den sonstigen orientalischen Wiedergaben dieses Namens (elam., akkad. Kuraš, hebrä. Kōreš usw.), andererseits aber griech. Κῦρος in allen Punkten (auch iw für griech. υ) so genau entspricht, daß nach den von Hübschmann beim armenischen Wortschatz angelegten Grundsätzen diese Form nicht anders denn als Übernahme aus dem Griechischen angesehen werden darf. Dieser Namensform Kiwros steht im Armenischen, wenn mir nichts entgangen ist, offenbar keine andersgeartete Nebenform zur Seite, keine Form, die direkt aus einer iranischen Sprache übernommen ist. Hiermit würde auch zusammenpassen - aber ein solches argumentum e silentio beweist natürlich gar nichts -, daß uns dieser Name bislang in parthischer oder mittelpersischer Überlieferung überhaupt nicht bekanntgeworden ist. Immerhin ist es aber auffällig, daß im gleichen Text, dem Buch Esra, neben der gräzisierten Form Kiwros der Name Dareh in einer Gestalt bezeugt ist, die sich von der griechischen Namensform Δαρεῖος deutlich abhebt und zweifellos manich.-parth. dʾrʾw /Dārāv/ und mpers. dʾlʾy /Dārāy/ viel näher steht.

Als schlagendstes Beispiel einer Mehrfachentlehnung ein und desselben Namens zu verschiedener Zeit an verschiedenem Ort ist zuallererst zu nennen:

Vahagn (bei Xorenac^{c}i der mythische Stammvater der Vahownik^{c}), mit h < rh aus *Varhagn, dies dissimiliert aus parth. Varhragn (vgl. in Nisā wrtrgn[8]) < airan. *Varϑragna- eher als *Vr̥ϑragna- (wie avest. Vərəϑraγna-) vs.

Vahan aus der Nebenform parth. Varhrān (inschriftlich wr(y)ḥrʾn[8]), mpers. wlḥlʾn /Varhrān/ vs.

Vahram aus zoroastr.-mpers. wʾhlʾm /Vahrām/, dies dissimiliert aus wlhlʾm /Varhrām/ mit sekundärem -m < -n, das vielleicht als Sandhivariante erklärbar ist, vs.

Vr̄am, die geläufigste armenische Form zur Wiedergabe der Namen der so benannten Sasanidenherrscher, die verkürzt ist aus Vahram, aber offensichtlich mit schwundstufiger Anlautsilbe, also über *Vurram, *Vurhrām, *Vurhrān aus einer mit der Avesta-Form sicher identischen Grundlage airan. Vr̥ϑragna- herzuleiten ist[9].

Demgegenüber zurücktreten müssen Namenpaare wie

Spandarat < parth. *Spandaδat (vgl. jedenfalls abgeleitetes spndtk /Spanddātak/[10]) < airan. *Spanta-dāta- "vom Heilbringenden geschaffen" (avest. Spəṇtōδāta- , griech. Σφενδαδάτης usw.) vs.

Spandiat (erst bei Sebêos bezeugt) < mpers. Spandyāt < *Spandidāt (spnddʾt) usw. mit dem typisch mittelpersischen Wandel von ursprünglich intervokalischem d > δ > y; oder

Vrkên < parth. *Vurkēn < airan. *Vr̥kaina- vs.

Gowrgên (erst später bezeugt) < mpers. gwlgyn /Gurgēn/ (auf Münzen belegt und durch Prokops Γουργένης sowie Firdausīs Gurgīn bestätigt) < airan. *Vr̥kaina- als Hypokoristikon mit Suffix airan. *-aina- zum Stamm airan. *vr̥ka- "Wolf"; oder

Mihrdat < parth. und mpers. mtrdt /Mihrdāt/ (vgl. Μιραδάτης in Awrōmān und Meherdates bei Tacitus) < airan. *Miϑra-dāta- "von Miϑra gegeben" vs.

Mit^{c}radat (im Buch Esra der Schatzmeister des Kyros) als getreue

Widerspiegelung von griech. Μιθραδάτης aus gleicher Grundlage[11], so daß wie im Falle von Kiwros mit einer Übernahme dieser Form aus dem Griechischen[11a] zu rechnen ist und der Name deshalb, strenggenommen, aus der Liste der Doppelentlehnungen gestrichen werden muß.

Daß Ähnliches auch für das reichstens bezeugte Namenpaar Artašês/Artašir gilt - Artašês wird vorwiegend für vor-sasanidenzeitliche Personen gebraucht, während für Spätere Artašir bevorzugt wird -, habe ich an anderer Stelle zu zeigen versucht[12].

Eine noch niemals angepackte Aufgabe - und damit gehe ich zu dem zweiten im Titel dieses Referats angekündigten Themenkomplex über - besteht in der typologischen Aufgliederung des bezeugten 'irano-armenischen' Namenschatzes, denn in dieser Hinsicht vermag auch die armenische Onomastik von den gewaltigen Fortschritten Nutzen zu ziehen, die die iranische Namenforschung in den letzten Jahren erreicht hat, hauptsächlich auf altiranischem Gebiet infolge des ungeheuren Zustroms neuen Materials, aber auch in dem für das Armenische näherliegenden und bedeutsameren Bereich der mitteliranischen Sprachen, deren Erschließung vor allem auf den onomastisch recht ergiebigen Feldern von Epigraphik und Numismatik immer stärker vorangekommen ist. Eine derartige typologische Untersuchung der mittelpersischen Personennamen hat kürtzlich, zum ersten Mal seit Ferdinand Justis 'Iranischem Namenbuch'[13], Philippe Gignoux in einer systematischen Analyse vorgelegt[14].

Aus der indogermanischen Grundsprache haben, über die Zwischenstufe des Indoiranischen (oder Arischen), die iranischen Sprachen auch das dieser Grundsprache eigene Personennamensystem[15] ererbt, das sich in den alt- und mitteliranischen Sprachen sowohl hinsichtlich der Namentypen als solcher wie auch hinsichtlich einzelner Bildungen im besonderen noch deutlich erkennbar erhalten hat. Eine formal-morphologische Klassifikation der Namen hat zum einen auszugehen von den zweistämmigen komponierten sogenannten 'Vollnamen' (Typus A, mit verschiedenen Untergruppen je nach der syntaktischen Relation zwischen den beiden Kompositionsbestandteilen); aus diesen sind neue Namen gebildet worden entweder durch Inversion der Kompositionsglieder (Typus B, mit vom appellativischen Wortschatz her ungewöhnlichen Kompositions-

typen) oder durch Kürzung (Typus C), wobei weiter eine Unterscheidung darnach zu treffen ist, ob der erste oder der zweite Bestandteil des ursprünglichen Kompositums beibehalten wurde. Auf ähnlichen willkürlich verkürzten, verstümmelten Formen - diese Torsi von Vollnamen nennt Jerzy Kuryłowicz[16] 'hypokoristische Wurzeln' - bauen ihrerseits dann die mittels besonderer hypokoristischer Suffixe gebildeten zahlreichen Typen von Kosenamen auf (Typus D). Neben diesen Vollnamen und den darauf basierenden Typen bestand aber auch eine Klasse von sogenannten 'einstämmigen Namen', in denen von Anfang an nicht mehr als ein einziger Wortstamm enthalten war (Typus E); Namen dieses Typs sind zwar vergleichsweise selten, können aber auch wieder recht unterschiedlicher Art sein.

Diese zahlreichen ererbten Kategorien und Subkategorien von Namen seien an Hand alt- und mitteliranischer Beispiele illustriert:

Typus

A (Vollnamen)

A1 (Possessivkomposita)

apers. Vištāspa- "mit (zum Rennen) losgebundenen Rossen"

mpers. Vištāsp

A2 (Determinativkomposita)

avest. Spəṇtō-ϑāta- "vom Heilbringenden geschaffen"

mpers. Mihr-dād "von Miθra gegeben/geschaffen"

A3 (Verbale Rektionskomposita)

apers. Vinda-farnah- "das Farnah findend/erlangend"

mpers. Gunda-farr

A4 (Kopulativkomposita)

avest. Srīrā-uuaŋhu- "schön und gut"

mpers. Burz-āzād "erhaben und adlig"

B (Inversion)

airan. *Dāta-miθra- aus *Miθra-dāta- "von Miθra gegeben"

mpers. Dād-ohrmazd aus Ohrmazd-dād "von Ahura Mazdā gegeben/geschaffen"

C (Kurznamen)

C1 (mit bewahrtem Vorderglied)

avest. Θrəzu- (ərəzu- "gerade, recht")

mpers. Mihr (Mihr "Miθra")

C2 (mit bewahrtem Hinterglied)
avest. Uštra- (uštra- "Kamel")
mpers. Dād (vgl. Mihr-dād, Ohrmazd-dād)

D (Kosenamen)
D1 (mit Suffix -aka-/-ak/-ag)
apers. ^{a}R̥šaka-
parth. Aršak
D2 (mit Suffix -ika-/-īk/-īg)
apers. *R̥šika- ('Αρσίκας)
mpers. Tīrīg
D3 (mit Suffix -uka-/-uk/-ug)
(med.-?)apers. Vahuka-
mpers., parth. Xōduk
D4 (mit Suffix -(a)ička-/-ēč/-ēz)
airan. ?
mpers. Manēz
D5 (mit Suffix -(a)uya-/-ōy)
airan. ?
mpers. Burzōy
D6 (mit Suffix -ina-/-in)
apers. Āçina-
mpers. Kārin
D7 (mit Suffix -aina-/-ēn)
airan. *Miϑraina- (babylon. Mi-it-ra-ai-ni)
mpers., parth. Mihrēn
D8 (mit Suffix -āta-/-āt/-ād)
avest. Kauuāta-
mpers. Mihrād
D9 (mit Suffix -ita-/-it/-id)
med.-apers. Xšaϑrita-
mpers. Čaxrid

E (einstämmige Namen)
E1 (substantivierte Adjektive)
apers. θuxra- "Rot"
mpers. Farrox "Glücklich"
E2 (Berufsbezeichnungen, Titel)
avest. Kauui- "Weiser"
mpers. Šahrab "Satrap"

Jenes altererbte System, das man trotz aller lauthistorischer Veränderungen und dadurch bedingter Trübungen zum Teil noch deutlich in den westmitteliranischen Sprachen Mittelpersisch und Parthisch erkennen kann, ist dort nun - auch wenn man einmal ganz absieht von den durch Sekundärkomposition entstandenen drei- und mehrgliedrigen Bildungen - in verschiedener Weise erweitert worden. Einmal ist da eine recht eigentümliche, für diese Sprachen aber ganz typische Kategorie von Neubildungen zu nennen, die durch Zusammenrückung zweier Gottesnamen entstandenen 'theophoren Schein-Dvandvas', die wohl einfach so zustande gekommen sein werden, daß typische 'Namenwörter', will sagen: in der Namengebung vielgebrauchte und geläufige Gottesnamen mehr oder weniger mechanisch zu neuen 'Einheiten', Pseudo-Einheiten zusammengefügt worden sind. Insbesondere im Mittelpersischen nehmen solche Namen (Typus F) einen weiten Raum ein: tyrmtry = /Tīr-Mihr/, ʾtwrʾnẖyt = /Ādur-Anāhīd/, tylʾwẖrmzd = /Tīr-Ohrmazd/, Ādur-Mihr, Ādur-Ohrmazd, Ādur-Narseh, Mihr-Ādur, Mihr-Ohrmazd usw. usf.

Zum andern sind patronymische Namenbildungen, vornehmlich im Bereich der Frauennamen, sehr produktiv geworden; dies ist ohne Zweifel auch im Zusammenhang damit zu sehen, daß viele altiranische Unterscheidungsmöglichkeiten zwischen maskulinen und femininen Formen (etwa der Gegensatz -a- : -ā-/-ī-) und viele Patronymika-Bildungen (etwa die mit Suffix -i-) aufgrund der lauthistorischen Weiterentwicklung und des fortgeschrittenen Flexionsverfalls im Westmitteliranischen nicht mehr verfügbar waren. Hierfür sind dann neben alten, aber nicht mehr per se analysierbaren Patronymika wie etwa Tigran < airan. *Tigrāna- (Typus G) als deutlicher charakterisierte Ersatzformen Determinativkomposita des Typs mpers. nrsẖy-dwẖty = /Narseh-duxt/, ʾwẖrmzdwẖty = /Ohrmazd-duxt/ usw. mit dem Wort für "Tochter" als Kompositionshinterglied eingetreten (Typus H), Bildungen ohne jegliches altiranische Vorbild[17].

All die geschilderten Namentypen haben vom Parthischen oder Mittelpersischen her, wie nun für die hier ausgewählte Textschicht gezeigt werden soll, auch den Weg ins Armenische gefunden. Ich beschränke mich bei der nachfolgenden typologischen Klassifizierung weitestgehend auf jene Namen, deren Analyse mir

zumindest wahrscheinlich erscheint. Dies setzt in aller Regel ein Wissen um die iranische Grundlage des betreffenden Namens voraus, zumal da die Namen in mitteliranischer Zeit - auf dieser Stufe sind sie doch mehr oder weniger alle übernommen worden - und erst recht im Armenischen nicht mehr durchsichtig waren.

Tabellarische Übersicht[18]

Typus

A1 Anoyš, f. (18f.); Aršam (27,505); Artawazd (29f.); Artawan (30f.,505)[19]; Drowasp (39); Zareh (40,506)[20]; Zradešt/-ašt (41f.)[21]; Xosrov (44); Hamazasp (47); Manačirh (50,506); Manasp (51 A. 2) (?); Me(h)rowžan (52f., 507); Nerseh, gräzisiert Nersês (57); Šawasp (61); Šawarš (61); Peroz (67f.); Rastsohown (70); Varazdên (81) (?); Vštasp (85f.).

A2 Aspahapet (22f.); Bag(a)rat (31); Bambišn, f. (32); Xorohbowt (43f.); Mihrdat (54); Yazkert (55); Šapowh (60f.)[22]; Ormzdat (62); Sebowxt (72); Spandarat (74); Varazdat (81); Vehšapowh (84); Vehvehnam (84); Trdat, gräzisiert Trdatês, -tios (89).

A3 Dareh (36); Vahan/Vahram/Vram (77f., 508f.).

A4 Kein sicheres Beispiel[23].

B Kein sicheres Beispiel.

C1 Erowand (39f.)[24]; Yazd (55); Šah (58); Ormizd (62); Vard (82).

C2 Dat (36); Hrahat (48,506).

D1 Arbak; Aršak (27); Artak (28)[25]; Erazmak (39); Hmayeak (47); Manak (51); Šahak (58); Vaxaršak (79,509); Vasak (80).

D2 Babik (?); Vrik.

D3 Sewowk[26].

D4 Manêč (51).

D5 Satoy (72).

D6 Karin (45f., jedoch nicht mit Hübschmann "Karên"[27]).

D7 Atgên (vgl., auch generell, Hübschmann, a.a.O., S. 90 A. 2); Aršên; Arsên; Artašên (30f. mit A. 1; < airan. *Bṛta-xš-aina-); Artên (30); Babgên/Babkên; Databên (36); Zavên; Zowarên; Xorên; Kiškên; Manên (51); Šahên (59); Sowrên (73); Vrên; Vrkên (86,509); P'arên (89f.).

D8 Biwrat (33)[28].

D9 Kein sicheres Beispiel.

D10 Sonstige Kosenamen: Artašês = *Arta-š-(wohl < airan. *Bṛta-xš-iya-) + griech. -ês); Artašir < airan. *Bṛta-xš-ira-[29].

E1 Anak (17f.); Aš̌xên, f. (20) (?); Varaz (81,509).

E2 Burdar (33); Dehkan (37); vgl. als ursprünglichen Titel auch A2 Aspahapet.

F Atrnerseh (23); Atrormizd (23); Atrvšnasp (23); Denšapowh/ Vehdenšapowh (37) (?); Hrewšnomšapowh (49); Mihrnerseh (54); Mihršapowh (54); Mihrvšnasp (54); Yazatvšnasp (55); Ner(s)šapowh (56f.,507); Varaznerseh (81); Varazšapowh (81); Vehmihršapowh (84); Vrāmšapowh (78); P^{c}arnerseh (89f.).

G And(i)kan (18); Arawan; Boyekan (33); Mihran (53f.); M(ow)škan (54); Vardan (82f.); Tigran (87f.,509); Tiran (88,509) (?).

H Zarmandowxt, f. (41); Zrowandowxt, f. (42); Xosrovidowxt, f. (44); Hamazaspowhi, f. (47); Orm(i)zdowxt, f. (62); Sandowxt, f. (38); Varazdowxt, f. (38,81); Vardandowxt, f. (38,83); Tigranowhi, f. (87).

Was vorhin als zukunftsaufgabe formuliert worden ist, die prosopographisch-onomastische Scheidung der beiden Hauptgruppen von Iraner-Namen und Armenier-Namen, wäre nun eigentlich auch noch mit dieser namentypologischen Analyse zu koppeln. Dabei würde sich wahrscheinlich manch interessantes Ergebnis einstellen, manches Ungleichgewicht in der Bezeugungsdichte einzelner Namentypen in den beiden Namenschichten zeigen: Der Typus der, wie ich sie genannt habe, 'theophoren Schein-Dvandvas' (Atrormizd) ist, um willkürlich nur ein Beispiel herauszugreifen, in der weit überwiegenden Mehrheit zweifellos 'un-armenisch' geblieben. Doch insgesamt bedarf es auf diesem Felde viel tiefer, als es hier möglich war, in die Materie eindringenden künftigen Bemühens.

Anmerkungen:

[1] Als zusammenfassende Darstellung vgl. Rüdiger Schmitt, "Iranisches Lehngut im Armenischen", REArm 17, 1983 (im Druck).

[2] G.M. Kalbandjan, Armjanskie ličnye imena iranskogo proishoždenija (kul'turno-istoričeshoe, ètimologičeskoe issledovanie), Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskih nauk, Tbilisi 1971 (hier S. 4); dem sind verschiedene separat erschienene Arbeiten vorausgegangen.

[3] Heinrich Hübschmann, Armenische Grammatik. Erster Teil: Armenische Etymologie, Leipzig 1897, zuletzt Hildesheim/New York ^{3}1972 (hier S. 17-91).

[4] H.Ačaṙyan, Hayoc^{c} anjnanownneri baṙaran. I-V, Erevan 1942-62 (Nachdruck Peyrowt^{c} 1972).

[5] Vgl. zuletzt Rüdiger Schmitt, "'Armenische' Namen in altpersischen Quellen", AArmL 1, 1980, 7-17, hier S. 11.

[6] Ich entlehne diese Formulierung Wilfried Seibicke, Die Personennamen im Deutschen, Berlin/New York 1982, S. 112.

[7] Vgl. generell die Bemerkungen von Nina G. Garsoïan, "Prolegomena to a Study of the Iranian Aspects in Arsacid Armenia", HA 90, 1976, 177-234, v.a. Sp. 201f. A. 34.

[7a] Bis jetzt sind erschienen Band I: Die altiranischen Namen. Von Manfred Mayrhofer, Wien 1979, und Faszikel V/4: Iranische Namen in den indogermanischen Sprachen Kleinasiens (Lykisch, Lydisch, Phrygisch). Von Rüdiger Schmitt, Wien 1982.

[8] Philippe Gignoux, Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes, London 1972, S. 66b.

[9] Vgl. außer Hübschmann, a.a.O., S. 75-78 Nr. 176 (samt Addenda S. 508f.) vor allem E. Benveniste (- L. Renou), Vṛtra et Vṛθragna. Étude de mythologie indo-iranienne, Paris 1934, S. 88f. und Henrik Samuel Nyberg, A Manual of Pahlavi. II, Wiesbaden 1974, S. 201b, 203b.

[10] Vgl. Gignoux, a.a.O., S. 63b.

[11] Zu den Mi-θra-phoren Personennamen vgl. allgemein Rüdiger Schmitt, "Die theophoren Eigennamen mit altiranisch *Miθra-", AcIr 17, 1978, 395-455.

[11a] Zu dieser Kategorie gehört auch P^{c}arnawaz < griech. Φαρνάβαζος , das deshalb in der für mich noch nicht abgeschlossenen Diskussion um die iranische Grundform von Φαρνάβαζος usw. keinen selbständigen Aussagewert hat.

[12] Vgl. Rüdiger Schmitt, "Artaxerxes, Ardašīr und Verwandte", InL 5, 1979 [1980], 61-72, v.a. S. 65-68.

[13] Ferdinand Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895 (Nachdruck Hildesheim 1963). Vgl. hierzu Rüdiger Schmitt, Nomenclator Justianus. Index der in den morphologisch-etymologischen Verzeichnissen von Ferdinand Justis "Iranischem Namenbuch" erfaßten Namen, Saarbrücken 1978.

[14] Philippe Gignoux, "Les noms propres en moyen-perse épigraphique. Étude typologique", Pad nām i yazdān. Études d'épigraphie, de numismatique et d'histoire de l'Iran ancien, Paris 1979, S. 35-100; vgl. die Besprechung dieses Sammelbandes durch Rüdiger Schmitt, StIr 10, 1981, 154-159. - In der folgenden Präsentation der irano-armenischen Namentypen schließe ich mich hinsichtlich der Gliederung und Reihung nur teilweise an Gignoux an.

[15] Auf diesem Feld fehlt es an zusammenfassenden Darstellungen aus neuerer Zeit.

[16] Jerzy Kuryłowicz, Indogermanische Grammatik. II: Akzent, Ablaut, Heidelberg 1968, S. 347.

[17] Im Falle von elam. Mi-sa-pu-iš-ša, Mišša̍putra, Mi-iš-pu-ut-ra usw. (eigentlich "Prinz") liegen die Dinge anders, und über die Interpretation von elam. Pan-za-ap-pu-[iš-ša?] ist kein Wort zu verlieren.

[18] Typenkatalog wie oben, Reihenfolge des armenischen Alphabets; die in Klammern beigefügten Zahlen verweisen auf die Seiten bei Hübschmann, a.a.O.; "f." bezeichnet Frauennamen.

[19] Vgl. jüngst Rüdiger Schmitt, "Serta onomastica",

Recherches de linguistique. Hommages à Maurice Leroy, Bruxelles 1980, S. 199-203.

[20] Zur Interpretation vgl. neuestens Walther Hinz, Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen, Wiesbaden 1975, S. 278 s.v. "*zaryāϑra-".

[21] Zu diesem vielbehandelten Namen vgl. soeben Paul Thieme, "Der Name des Zarathustra", KZ 95, 1981 (1982), 122-125.

[22] Die Deutung dieses Namens kannte auch Movsês Xorenac^{c}i 2, 77 noch: Šapowh or lsi Ark^{c}ayamanowk "Šapuh, das verstanden wird als 'Königskind'".

[23] Gelegentlich wurde Rostom/Rastom, der aus dem iranischen Nationalepos bekannte Name, als aus iran. *rāsta-tahma- "(ge)recht und tapfer" entstanden, hier eingereiht: vgl. zuletzt, mit weiteren Literaturhinweisen, Hinz, a.a.O., S. 200 s.vv. "*rāstahma-" und "*rāštaxma-".

[24] Dieser Name wäre allenfalls unter C2 oder E1 einzuordnen.

[25] Zu der Familie der Artakownik^{c} ist ein byzantinischer Beleg beigebracht worden von Rüdiger Schmitt, "Artabides/Argabides/Artakides/Arsakides bei Theophylaktos Simokattes", Sprachwissenschaft in Innsbruck 1982, S. 209-212.

[26] Zu den Bildungen dieses Typs vgl. v.a. Rüdiger Schmitt, "Armenische Kosenamen auf /-uk/", BNF N.F. 10, 1975, 179-183.

[27] Über Karin vs. Sowrên vgl. jetzt Rüdiger Schmitt, "Sūrēn, aber Kārin. Zu den Namen zweier Parthergeschlechter", MSS (im Druck).

[28] Ich interpretiere dies als airan. *Baivar-āta-, Koseform zu Vollnamen wie mpers., npers. (Šāhnāme) Bēvarasp, sarmat. Βαιορασπος und Βαιορματος.

[29] Zu beiden Namen vgl. ausführlich Schmitt, a. A. 12 a.O.

Բ.Լ. ՉՈՒԳԱՍԶՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԵՂԻԱ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆԻ /Կարնեցու/ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՏԻՊ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի ,,Հայաստանի հետ Ռուսաստանի հարաբերությունները,, ֆոնդում պահվող՝ 18-րդ դարի վաճառական և բանահավաք Եղիա Մուշեղյանի գործում առևտրական հաշվեմատյանների, նամակների ու բանահյուսական նյութերի հետ պահպանվել են նրա կազմած թուրք-հայերեն բառարանի ձեռագրի բազմաթիվ թերթերը[1]:

Եղիա Մուշեղյանը պատանեկան տարիներից զիր ու գրականության նկատմամբ մեծ հակումներ է ունեցել, հրապուրվել է տարբեր լեզուներով՝ սովորել է լատիներեն, ֆրանսերեն, մասամբ լեհերեն ու ռուսերեն, ինչպես նաև պարսկերեն, սահուն խոսել է թուրքերեն: 1717թ. հետո, երբ հաստատվում է Թավրիզում՝ ծառայության ընդունվելով անգլիական առևտրական կազմակերպության հանդիսացող Արևելյան հնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղում, ավելի հետևողականորեն է զբաղվել գրականությամբ. նա գրի է առել հայ և աղրբեջանական բանահյուսական նմուշներ՝ վիպական զրույցներ, տաղեր, կազմել է առօրյա կարիքների համար անհրաժեշտ գիտելիքների ու ժամանցային բնույթի հնարամիտ թվաբանական խնդիրների ժողովածու, ֆրանսերենից թարգմանել է Եզովպոսի առակները, ձեռնամուխ եղել թուրքերեն /աղրբեջաներեն/ -հայերեն բառարանի կազմության:

17-18-րդ դարերում արևելյան թուրքերենը /աղրբեջաներենը/ Կովկասում և Իրանում և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի առևտրական տարանցիկ ճանապարհների վրա խոսակցական միջազգային լեզու էր, իսկ պաշտոնական զրավոր հաղորդակցման լեզուն պարսկերենն էր: Պետք է ենթադրել, որ Եղիա Մուշեղյանը, այս իսկ հանգամանքը նկատի ունենալով, ձգտակաղրվել է ստեղծել մի բառարան, որպեսզի դյուրացնի հայ առևտրականների շփումը թրքախոս միջավայրի հետ: Նման պատասխանատու աշխատանք կատարելու համար Եղիա Մուշեղյանը, դժբախտաբար, համապատասխան լեզվաբանական գիտելիքներ չի ունեցել, սակայն, ինչ-

պես հայտնի է նրա անձնական գրքերի ցուցակից, ձեռքի տակ ունեցել է մի քանի բառարաններ /1.Բառգիրք իտալիանի, հռոմի, թուրքի՝ սովրելու, 2.Փոքր բառգիրք հայի և իտալիայի, 3.Հայոց բառգիրք[2]/ որոնց նմանողությամբ էլ, հավանաբար, նա աշխատել է կազմել իր ,,Թուրք-հայերեն բառարանը,,:

Հայտնի է, որ հայերը, միջնադարի ու պայմանների թելադրանքով, մեծ մասամբ միայն բանավոր թուրքերենից էին օգտվում, ուստի Նղիա Մուշեղյանը իր բառարանը կազմել է ոչ թե արաբատառ, այլ հայատառ թուրքերենով:

1721թ. ապրիլի 30-ի Թավրիզի մեծ երկրաշարժից հետո, երբ որոշ ժամանակով չլռում է քաղաքի ողջ կյանքը, և բնակչությունը ստիպված ապաինում է մերձակա բնակավայրերում, Նղիա Մուշեղյանը փոխադրվում է Թավրիզի արվարձան հանդիսացող Թլիջան գյուղը և, օգտվելով իր ազատ ժամանակից, սկսում է զբաղվել լեզուներով[3]. 1721թ. մայիսի 20-ից նա Թլիջանցի մի մոլլայից, որին Օչաղի որդի Քազում է անվանում, պարսկերենի դասեր է վերցնում[3], իսկ հուլիսի 10-ին ձեռնամուխ է լինում հայերեն-Ֆրանսերեն բառացանկի կազմությանը[4]: Մեկ տարի հետո, 1722թ. ապրիլի 1-ին, նոր Ջուղայից վերադառնալու ճամփին, Ղում քաղաքում /Թեհրանից ոչ շատ հեռու/, Նղիան սկսում է կազմել հայերեն -պարսկերեն /հայատառ/ մի բառացանկ, որտեղ զբաղացնում է առօրյա գործածության համար անհրաժեշտ ավելի քան 400 պարսկերեն բառ ու արտահայտություն[5]: Նման մի բառացանկ էլ նա կազմում է ռուսերեն լեզվի համար 1722թ. հոկտեմբերին, երբ գտնվում էր Աստրախանում: Ռուսերենը նույնպես հայատառ է, բայց աղավաղված: Ըստ երևույթին, նա հարց ու պատասխանով է կազմել այդ բառացանկը և, անծանոթ լինելով ռուսերենին, չի կարողացել բառերը ճշգրտորեն վերարտադրել հայերեն գրերով[6]:

Լեզուների ուսումնասիրման այս շրջանում է, ամենայն հավանականությամբ, Նղիա Մուշեղյանը ձեռք զարկել իր ,,Թուրք-հայերեն բառարանի,, կազմությանը, որի վրա նա շարունակել է աշխատել մինչև իր ծերբակալությունը: բառարանի Մ տառի բառացանկի վրա նա նշել է՝ ,,1724 հոկտեմբերի 6, Նիժնա,,[7]:

Բառարանի բառացանկերը, որոնք խնամքով գրանցված են առանձին թղթերի վրա, պահպանվում են նրա դիվանի № 3 /թ.12-58/գործում, և դասավորված են խառը վիճակում, որի հետևանքով էջակալումը սխալ է կատարված:

Բառարանի պահպանված աշխատանքային մի քանի թերթերից /էջ 25բ, 48բ/ կարելի է եզրակացնել, որ Մուշեղյանը գործի առաջին փուլում

թուրքերեն ինչ-ինչ բնագրերից դուրս է գրել բառեր ու արտահայտություններ և դրանց դիմաց տվել է հայերեն բացատրությունները: Աշխատանքի երկրորդ փուլում նորից առանձին թղթերի վրա թուրքերեն գլխաբառերը նա դասավորել է սկզբնատառերով՝ ըստ հայերեն այբուբենի համակարգի: Այս դեպքում արդեն բառի տեղափոխումը խառը բառացանկից այբբենական կարգով բառացանկ նշելու և կրկնություններից խուսափելու համար տվյալ բառի դիմաց դրել է o պայմանական նշանը, այսպես՝

էջ 25բ o պար - պտուղ

o դամչը - զան, ցուպ

o ութանճաղ - ամաչկոտ, ամոթխած

o խարար - մազեղէն, քուրց /իմա՝ մազե մեծ պարկ, Բ.Զ./

o ինթիդամ - վրէժխնդիր

o յուցում - հաղող, ողկոյզ և այլն:

Նկատելի է, որ այս ցուցակի բառերը այբբենական կարգով ընդօրինակելիս Ն. Մուշեղյանը կատարում է խմբագրական ուղղումներ. օր. խարար բառի իմաստների վրա ավելացրել է դրա հայերեն փոխառյալ ձևը՝ ղարար.

խարար - ղարար, մազեղէն, քուրց / = քուրձ/

Չի բացառվում, որ բառարանի այբբենական կարգով դասավորված թերթերի մի մասը կորած լինի, որովհետև վերոհիշյալ ցուցակում գտնվող յուցում բառը, որի դիմաց կազմողը o պայմանանշանով ինքն իրեն հուշում է, որ այն արդեն փոխադրված է այբբենական բառացանկ, չկա յ-ի բառացանկում:

Ն. Մուշեղյանի կազմած սույն բառարանը թուրք-հայերեն միջնադարյան մեզ ծանոթ անտիպ բառարանների մեջ ամենածավալունն է, ունի շուրջ 2000 բառ ու արտահայտություն:

Թուրքերեն բառերը գրանցված են հայերեն այբուբենի հետևյալ տառերով և հետևյալ քանակով.

Ա - 115	Լ - 25	Ն - 51	Վ - 23
Բ - 42	Խ - 43	Շ - 45	Տ - 56
Գ - 46	Կ - 8	Ո - 22	Ր - 6
Դ - 62	Հ - 68	Չ - 84	Փ - 50
Զ - 45	Ղ - 175	Պ - 113	Ք - 106
Է - 18	Ճ - 8	Ջ - 40	Օ - 34
Թ - 159	Մ - 142	Ռ - 18	Ֆ - 38
Ի - 41	Յ - 105	Ս - 164	Խառը՝ 12

Հայերեն այբուբենի Ե, Ը, Ժ, Ծ, Ձ, Ց գրերով բառեր չեն գր-

րանցված, որովհետև թուրքերենում այդ հնչյունների մի մասը թեկուզ և կան բարբառներում, բայց չեն գիտակցված և արտաբառ թուրքերենում չեն արտահայտված:

Հայտնի է, որ թուրքերենը չունի նաև Ղ, ծ, Պ, Տ խուլ պայթականները, հետևաբար այդ հնչյուններով բառեր չպիտի լինեին Մուշեղյանի բառարանում, բայց որովհետև նա լեզվագիտական կուռ գիտելիքներ չուներ և ինքը արևմտահայերենի կրող էր, ուստի հաճախ դժվարությամբ է կողմնորոշվել և թուրքերենի ծայնեղները հայերեն տառաղարծելիս /թե՛ բառասկզբում և թե՛ բառամիջում/ երկվություն է հանդես բերել և դրբրանք տառաղարծել է մերթ հայերեն ծայնեղներով և մերթ խուլերով: օրինակ՝

քաքլամախ և պականախ, քարպատ, պասմաճի, քուլպուլ-պուլպուլ: այսպես՝ ք-ով 42, իսկ պ-ով 113 բառ.

ցօմրուկ, կալուր, Ֆանճա, Ղիլան. այսպես՝ ց-ով 46, իսկ կ-ով 8 բառ.

դումտուկ, ջոնաղ, դուրուստ-ճուրուստ, դաշ-տաշ. այսպես՝ դ-ով 62, իսկ տ-ով 56 բառ.

չէպ-ճէպ, չաֆա, ճիրա. այսպես՝ չ-ով 40 բառ, իսկ ճ-ով 8 բառ:

Բերված օրինակներից նկատելի է, որ այս տառաղարծումների մեջ ծայնեղները գերակշռում են: Ըստ երևույթին Մուշեղյանը որոշ տառումով անդրադարձել է թուրքերենի բաղաձայնական համակարգի առանձնահատկություններին և, եթե իր աշխատանքը շարունակեր, թերևս կհասներ ավելի մեծ ճշգրտության:

Բառարանի կառուցվածքը շատ պարզ է. նախ տրվում է գլխաբառը և դիմացը բերվում են հայերեն իմաստը կամ իմաստները, ըստ որում մի քանի հոմանիշներով: Իսկ մի շարք թուրքերեն բառեր, որոնք նույնությամբ ժամանակին գործածվել են հայերենում զրանցվել են առանց բացատրությունների:

Այսպես՝

Այեաը - թամք

Ակաը - եթէ

Անճախ - հազիւ, սակայն

Ամանաթ - պահեստ, պատանդ

Արախչին - արախչին, քրտնաքաշ գլխարկ

Աճուցա - անզգամ, լիրբ

Ալչախ մանճա - խոտան կերակուր

Այիցլու - բծաւոր, արատաւոր

Բառարանը ընդգրկում է 18-րդ դարում Մերձավոր արևելյան ա-

ևտրական միջավայրում առավել գործածական բառապաշարը՝ ապրանքների, արհեստների, փոխադրական միջոցների և նրանց հետ կապված իրերի անուններ, պետական ու ռազմական գործի հետ աղերս ունեցող բառեր, բույսեր, կենդանիների, թռչունների ու սողունների և թանկագին քարերի անուններ, չափ ու կշռի տերմիններ և այլն:

Թուրքերեն բառացանկը ունի պարսկերենից ու արաբերենից փոխառյալ այնպիսի բառեր, որոնք թուրքերեն բառարաններում չեն գրանցված: Այսպես օրինակ՝ *պաստու* ,,փառչ, պտուկ,, , *ցացանկալի* /=գազանգաբին/ ,,գազպեն,, , *թիան* ,,կաթսա,, , *թիթալ* ,,կեղծավոր,, , *թոռ* ,,ուռկան,, , *թահտի* ,,հապճեպ,, , *հասաս* /=*հասհաս*/ ,,գիշերապահ,, , *մոհաջջար* ,,ցանկապատ,, և այլն:

Առավել արժեքավոր է Եղիա Մուշեղյանի բառարանի հայերեն բացատրական հատվածը, որի բառապաշարը հարուստ է հայերեն բառարաններին անծանոթ բազմաթիվ բարբառային և նորաստեղծ բառերով, ինչպես նաև արևելյան լեզուներից՝ պարսկերենից, արաբերենից ու թուրքերենից կատարված փոխառություններով, բառեր, որոնց մեծ մասը մինչև վերջին տասնամյակները, և որոշ առումով անգամ այսօր, գործածական են մեր բարբառներում[8]: Մուշեղյանը այս բառերի համար վկայակոչումներ չի բերում, սակայն դրանք դնում է որպես հայերեն բառերի հոմանիշ, նշանակում է ժամանակի հայ մարդու համար միանգամայն հասկանալի են եղել դրանք: Այդ նույն սկզբունքն ենք տեսնում նաև ,,Բառգիրք հայոց,,-ում /Երեմիա Մեղրեցուն վերագրվող/, հետևաբար այդ փոխառյալ բառերը պետք է, որ արտացոլվեն մեր արմատական ու բացատրական բառարաններում:

Բարբառային բառերի մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, գալիս է Կարինի՝ Մուշեղյանի մայրենի բարբառից, իսկ մյուսը՝ հայերենի արևելյան բարբառներից: Կարինից դուրս գալուց հետո /1705թ./ ավելի քան տասնհինգ տարի Եղիան որպես վաճառական և Արևելյան հնդկական ընկերության պաշտոնյա շրջել է Կովկասում, Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Օսմանյան կայսրության մեջ, եղել է Շամախիում, Մոսկվայում, Աստրախանում, Թավրիզում, Սպահանում, Բաղդադում, Հալեպում, Իզմիրում, Կոստանդնուպոլսում և այլ վաճառաշատ քաղաքներում: Բարբառային բառերից կարելի է հիշատակել.

Ալեվլուկ ,,դատարկաբանություն,,	*Ջարդաստուն* ,,հանդերձարան,,
Անճատ ,,ականջատ,,	*Ջուտը* ,,զուտ,,
Բալուլ ,,բարուր,,	*Թորոն* ,,թոնիր,,
Բբուկ ,,փետուր,,	*Ծայրոտ* ,,սեպ,,
Բող ,,բազ, սանձ,,	*Ծվիկ* ,,կտոր, լաթ,,

Կլօր ,,սեւ,, Ջենել ,,ճահել, դեմ ելնել,,
Ճեթիկ ,,կաթսա,, Ջրթիկ ,,բշտիկ,,
Շաղմօթ ,,շաղամաթ, թել,, Վերվերիկ ,,պատմուճան,,
Պիտվական ,,պիտանի,, Տղիտուն ,,արգանդ,,
Պօսել ,,թաքուն հեռանալ,կծկել,, Փնտող ,,պնդուկ,,

Մուշեղյանի բառարանում հանդիպում են շուրջ 70 հայերեն նոր բառաքարդություններ, որոնցից մի քանիսը, ինչպես ցույց տվեցին ստուգումները, քաղված են Աստվածատուր Ներսեսովիչի Լատին-հայ բառարանից և Երեմիա Մեղրեցուն վերագրվող ,,Բառգիրք հայոց,,-ից, որոշ բառեր, ամենայն հավանականությամբ վերցված են խոսակցական լեզվից, իսկ մի խումբն էլ ինքն է կերտել:

Աստվածատուր Ներսեսովիչի բառարանից են վերցված հետևյալ բառերը.

Դպպառ ,,հեղգ, ծույլ,, Ուքպղայ ,,ջրխաղ, լիճ,,
Թէփ ,,նեխուր,կարոս,, Ուղկ ,,քոս, գուբ,,
Կաճաղրօշ ,,գունդ, երամ,, Չարշաֆ ,,գավառ, կողմ,,
Մաքսարան ,,մաքսատուն,, Սակատօղ ,,խեղանդամ, սապատող,,
Շուշտ ,,լպիրշ, հանդուգն,, Սաղմառ ,,արգանդ,,
Շուտացնաց ,,արագընթաց, Քրտարան ,,թաշկինակ,,
արագահոս,,

Ժողովրդական խոսակցական լեզվից քաղված պիտի համարել հետևյալ բառերը.

Ցամբակացից ,,գգրար,, Հալողիկ ,,սատմոքս,,
Գողմեղու ,,բոռ,, Յօշարակ ,,հոշող, մսագործ,,
Ըռընցատ ,,քթատ,, Շքքախաղ ,,ցատկաթռիչք,,
Կնքատար ,,կնքապահ,, Տոկոսակեր ,,տոկոսը յուրացնող,,

Ն. Մուշեղյանի մոտ հանդիպում են բազմաթիվ բառեր, որոնք թըվում է, որ իր ստեղծածներն են. այսպես օրինակ

Արծաթափործ ,,փործաքար,, Շաւղացոյց ,,կողմնացույց,,
Գտարան ,,կահացուցակ, հաշվեմատյան,, Չորսանկյուն ,,քառանկյունի,,
Ժամաքան ,,ժամացույց,, Պահաշէն ,,ժամագործ,,
Ժամաշէն ,,ժամագործ,, Մեռաթիւ ,,մարդահամար,,

Մուշեղյանի սույն Թուրք-հայերեն բառարանում 6 <u>միջին պարսկերեն /պահլավերեն/</u> բառեր են գրանցված, որոնք, ըստ երևույթին, վաղուց անտի գործածվել են հայերենում, սակայն չեն արձանագրվել մեր բառարաններում: Դրանք են.

1. Արքակ ,,նապաստակ,, /ըստ Ն. Մուշեղյանի/:

– պահլավ. *harbak ենթադրյալ ձևից, որի ժամանակակից պարսկերենն է هربا (harba),,քամելեոն,,: Հ-ի անկումը օրինաչափ է հարևնեցու մոտ. հմմտ. ՍԲՀՍԱԿԻՀ ,,հափշտակիչ,, , ՍՆԴԻՄԱՆԵԼ ,,հանդիմանել,, , ՍՆԴՈՒՑ ,,հանդուգն,, և այլն:

2.ԱՀԱՆԴԱԿ ,,լեռան գագաթ,,:

– պահլավ. *avandak նույն նշ.:

Բառս առանձին չեն հաղորդում ՆՀԲ, Ամառյան և Մալխասյան, սակայն ունի Աստ. Ներսեսովիչի Լատին-հայ բառարանը /Էջ 572, լտ. Vertex montis ,,գագաթ լերին, աւանդակ,,/: Սրանից օգտված պետք է լինի Ե. Հարևնեցին ցուրք. ցաղն ՔԱՓՍԱԼ նույնիմաստ հասկացությունը բացատրելու համար:

ԱՀԱՆԴԱԿ պահպանված է ՔԱՐՀՐԱՀԱՆԴ – ՔԱՐՀՐԱՀԱՆԴԱԿ, ԳԱՀԱՀԱՆԴ – ԳԱՀԱՀԱՆԴԱԿ, ՂԱՐԱՀԱՆԴ, ՍԱՐԱՀԱՆԴ – ՍԱՐԱՀԱՆԴԱԿ բառերում և ժամանակակից պարսկ. ﺟﺎﻳﮕﺎﻩ /ՆԵՀԱՀԱՆԴԱԿ/, ﺩﺍﻣﮕﺎﻩ/ԴԵՄԱՀԱՆԴ/, ﺩﺍﻣﻨﻪ /ՓԱՐԱՀԱՆԴ/, ﺩﺍﻝ /ԱԼՀԱՆԴ/ լեռնանունների մեջ, որոնցից առաջինը հայտնի է նաև ﺩﺍﻳﻪ /ՆԵՀԱՎԱՆԴ/ ձևով /Շահբազ, Persian-English Dictionary 1438/ և գտնվում է համանուն քաղաքի մոտ: Դեհխոդան /,,Լողաքնամե,,/ պարսկ. ՍԱՀԱՆԴ ,,գինու գավ, ջրի սափոր,, բառը մեկնելիս հիշատակում է այս լեռնագագաթները՝ վերապահություն անելով, որ դրանց որոշակի իմաստները իրեն հայտնի չեն:

Շապուհ Բագրատունին ունի ՍԱՀԱՆԴ, ,,գլխավոր քաղաք,, իմաստով, որ Ամառյանը /Ա, 798/ նույնացնում է պարսկ. ﺩﺍﻭﻧﺪ (āwand) ,,գահ,, աթոռ, պաշտոն,, բառի հետ և հիշում ՆԵՀԱՀԱՆԴ քաղաքի անունը /լեռնագագաթի անունը նրան հայտնի չէ/: Շահբազասը այս անվան համար ժողովրդական երկու ստուգաբանություն է բերել՝ Nih-āwand ,,խեցեղենի քաղաք,, և Nūh-awand ,,նոյի գահ, իմա՝ նոյի հիմնած քաղաք,,:
Ամառյանը /անդ/ նշում է, որ Համուսը վերջին ստուգաբանությունը սխալ է համարում:

ԱՀԱՆԴԱԿ ձևի առկայությունը Ներսեսովիչի բառարանում հնարավոր էր երկու աղբյուրի հիման վրա. կամ բառը նրան ծանոթ է եղել իր միջավայրի ժողովրդական խոսակցական լեզվից և կամ, որ առավել հավանական է, Աստվածաշնչից՝ առանձին միավորներ ընկալելով ՔԱՐՀՐԱՀԱՆԴԱԿ բառի սեռական ձևը՝ ՔԱՐՀՈՒ ԱՀԱՆԴԱԿԻՆ. ,,Եւ ոտից ես յընթիր մայրից բարձու աւանդակին՝. և տաց ես ի գլխոյ շառաւիղացն նորա ի սիրտս նոցա,, /Եզկ., ԺԶ, 22/:

Ամառյանը /Ա, 1023/ համադրել է Եզեկիելի վերոհիշյալ հայերեն տեսվածը հունարենի հետ և նշել, որ ՔԱՐՀՐԱՀԱՆԴԱԿ այնտեղ ՔԱՐԳ-

մանված է ,,լեռան զագաթ,, , սակայն նա բառիս երկրորդ մասը՝ ը-
ւանդակ, առանձին բառ-միավոր չի վերցնում, ավելին՝ բարձրաւանդակ
կազմված է համարում բարձր + ւանդ բառերից, ըստ որում վերջինիս
առկայությունը ցույց տալով նաև սարաւանդ, սարաւանդակ, ձահաւանդ,
ձահաւանդակ և ղարաւանդ բառերի մեջ. ,,այս բոլորի մեջ էլ,- գրում
է Ամառյանը,- ւանդ ունի ,,բարձր տեղ,, նշանակությունը /Ա, 1024/:
Այստեղ տարօրինակ կերպով Ամառյանի ուշադրությունից սպրդել է ըկ
վերջամասնիկը, որ պահպանված է, ինչպես տեսանք, թե՛ հայերեն բառե-
րում և թե՛ պարսկական լեռնանուններում, և հնարավորություն է տա-
լիս եզրակացնելու, որ ւանդակ որոշակի առանձին բառ է՝ ծագումով
իրանական *avandak . ըկ անվանակերտ վերջամասնիկը առավել քան հաս-
տատում է այս հանգամանքը:

Ինչ վերաբերում է ւանդ Ամառյանի նշած ձևին, ապա այն ւանդ-
ակը կրճատված ձևն է, որ համանիշ է եղել իրանական wand > band
,,կապ,, բառին և պահպանված է հյ. ղանդանաւանդ, պարաւանդ, շարա-
ւանդ, վարաւանդ, քահուանդ բառերում, վերջինիս վրա ուշադրություն
է հրավիրել Ամառյանը /անդ/:

3.Դրաւանդ ,,որոգայթ,,թակարդ,,.

- պահլավ.*daravand ժամանակակից պարսկ. دربند(darband)
,,շրջափակ,, պհլ. ā հողակապի սղումով և v=w > b անցումով:

Եղ. Մուշեղյանը սրան հոմանիշ է դնում որոգայթը՝ արաբ.,թուրք.
քալա նույնիմաստ բառը բացատրելու համար: Ըպիտի շփոթել ղարաւանդ
,,զահավանդ, ղար, բարձրություն,, բառի հետ:

4.Ռընդաք ,,հյուսնի ողորկիչ գործիքը,,:

- պահլավ. *randak ժամանակակից պարսկ. رنده(randa)
նույն նշանակությամբ: Մալխասյանցը ունի վերջին ւանդ ձևը, որ
գործածվում է բարբառներում և նոր փոխառություն է:

5. Վառակ ,,ոզեղ, ոժև,,.

- պահլավ. *varak ժամանակակից պարսկ. بره(barah) նույն
նշ.: v > b անցման համար հմմտ. հյ. վաղ պահլավ. war (var) ժա-
մանակ. պարսկ. bār ,,զարդարուն,,:

Ե. Կարնեցին թուրք. չաղիս-մալամաք ,,խայտառակ, ծանակ,, բա-
ցատրում է որպես ,,խախք վառակ,,:

6.Վտավանդակ ,,ասպարեզ,, /երկարության չափ/.

,,Բառգիրք հայոցը,, ունի վտաւանդ, որ մեկնում է ,,աղաջ,,
/երկարության թուրքական չափ/, հավասար շուրջ յոթ կիլոմետրի:

- պահլավ. vitavandak ժամանակակից պարսկերենն ունի دوانده
(dawanda), որ ենթադրում է պհլ. *tavandak ձևը, որից և հյ.
վտավանդակ /ըկ վերջամասնիկի համար հմմտ. հրեշտակ, նամակ և այլն/:

vi պահլ. նախամասնիկ է՝ պահպանված հյ. վթակ, վթանգ բառերում /Աճառ. Ջ, 710, 711/: Ե դարից ունենք նույնիմաստ վթաւան, որ հաղորդված է վթևան, վթաւան, վթավան, վթավանդ ձևերով /անդ, 716/: Աճառյանը բերում է Ավգերյանի և Հյունքապեյենտյանի կարծիքները, որ վթաւան բխեցնում են պարսկ. dawān ,,վազական, արագընթաց,, ձևից, բայց ինքը ծագումը անստուգ է համարում: Նղիա Մուշեղյանի բերած ձևը, նամանավանդ ալ վերջամասնիկը, հաստատում է բառիս իրանական ծագումը:

Արաբերենից փոխառյալ բառերի թիվը, որոնք մեր բառարաններում չեն գրանցված, Մուշեղյանի մոտ 37 է, սրանցից շատերը հայերենին են անցել պարսկերենի կամ թուրքերենի միջոցով: Այս բառերի մի մասը, անկասկած, ավելի վաղ փոխառություն է, որ մեր բառարաններում չի գրանցվել, բայց վկայված է վերջին տասնամյակներում լույս ընծայված միջնադարյան հեղինակների մոտ: Օր. Մուշեղյանը ունի քալեհ ,,բախտ,, , ղումբի ,,տաբակ,,. առաջինը օգտագործել է Փրիկը /13-րդ դ./ /ղալեհ ձևով/, իսկ երկրորդը Գրիգորիս Աղթամարցին /16-րդ դ./:

Արաբերենից փոխառյալ բառեր են

Աճուր / ādjur/ - ագուռ, աղյուս

Ամենի / yamanī/ բառասկզբի y-ի անկումով/ - հողաթափ, բուրմ

Ամպրխամ /ᶜanbarkham, n > m անցումով/ - դեղին սաթ, քահրիբար

Աստառ / astār / - խնդրագիր, դիմում

Աւադ / adab / - 1.պարկեշտ, 2.դաստիարակություն

Ընդղ /ᶜaraḳ , ᶜ > հյ. ե տառադարձումով/ - օղի

Ընդս / ra's հզ. ruus / - գլուխ, գագաթ

Քալէհ / tālaᶜ. ᶜ > հյ. հ տառադարձումով/ - բախտ, ծակատագիր

Իմամ / ᶜimād / - նեցուկ, հույս

Խալուաթ / khalwat / - 1.առանձնություն, 2.անմարդ, դատարկ տեղ

Ղասիդ / ḳasīda / - չափածո ներբող, պոեմ

Ղաֆաս / ḳafas / - վանդակ

Ղիմա / ḳīma / - մանր կտրատած կամ ծեծած միս

Ղումրի / ḳumrī / - տաղրակ

Ջահդ / djahd / - միգ, ջանք

Ջուբբա / djubba / - երկար վերարկու, բաճկոն

Ջուդամ / djudham / - 1.քորոտություն, 2.քորոտ, 3.ստոր

Մալխատ / milḳaṭ / - ունելի
Մահան / muhanna / - կեռ, ծանկ, ունելի
Մահսար / mahṣar / - համախոսական
Մաթխաբ / mathḳab / - շաղափ
Մուխտասիբ / muḥtasib, ḥ > հյ. խ/ - քաղաքապետ, ոստիկանապետ
Մուղաստամ /muḳaddam / - նախաղաս, առաջ
Մուղնի /mughannī , mughnī / - երգիչ, գուսան
Մուջալլա /mudjalla / - հղկված, փայլուն
Մուտախիլ / mudākhil / - եկամուտ
Նզլա /nazlat , պարսկ. nazla / - հարբուխ, իջվածք
Շաբաքա /shabaka / - ուռկան
Շունջար / shidjar / - խարի, սնգույր /
Շուքր / shukr / - գոհություն, շնորհակալություն
Պալաթ / balāṭ / - 1.փռվածք, մակերես, 2.սալ, սալաքար
Ջուրում / djurm , հզ. djurūm / - տուգանք
Սահն / ṣahn / - 1.մեծ կաթսա, 2.սկուտեղ
Սիֆիլ / sifīl / - խեղճ, թշվառ
Տաղտաղա /daghdagha / - 1. կասկած, 2.երկյուղ, սարսափ
Տամպուրա /ṭanbūr, թուրք. tanbūra , n > հյ. մ հնչումով/ -քը- նար, տավիղ
Քիբրիթ / kibrīt / - ծծումբ

Պարսկերենից փոխառյալ, մեր բառարաններին անծանոթ, բառերի թիվը մուշեղյանի այս բառարանում 26 միավոր է, որոնցից մի քանիսը հայերենին է անցել թուրքերենի միջոցով և տառադարձումը կատարված է տվյալ բառի թուրքական արտասանության հիման վրա:

Ամայ / āmāy / - ծեփագործ, զարդարող
Աֆտաբա / āftāba , թուրք. āftāfa / - ստոման, ջրաման
Դաֆլի / daūla / - բաժակ
Թասմա / tasma / - գոտի, կապ, երիզ
Թափանճին / tapānça / - ատրճանակ
Թիմարխանա / tīmārkhāna / - խենթանոց
Լուլէյին / lūlīn , թուրք. lūliyin / - կավե ստոման, ջրաման
Խէշ / khash / - բնավոր, պիսակավոր
Ղումպարա / khumpāra , թուրք. ḳumbāra / - ռումբ
ճիկ / čik / - մուրճ, թակ
Միշ_մէշին / mishīn / - մշակված ոչխարի կաշի
Յախ / yakh / - սառույց

Յախդան / yakhdān / - սառցատուն, սառնարան
Նալպէքի / nᶜalbakī , nalbakī / - ափսե /թեյի բաժակի/
Շօրա / shūra / - աղուտ վայր
Չլնկար / čilingar / - դարբին, երկաթագործ
Ռաֆ / raf / - դարան, պատի վրայի պահարան
Սառաճ / sarrādj / - թամբագործ, համետագործ
Սէրթիզ / sartīz, թուրք. sirtīz / -սայրասուր, սրածայր
Տրֆտիկ / taftīk / - այծեմազ
Փէրթիզ / pirtīz / - սայրասուր, սրածայր
Քալլափուշ / kallapūsh / - գլխաշոր, գլխարկ
Քարգարդան / kārgardān / - գործի ղեկավար, կառավարիչ
Քէլս / kils / - չմարած կիր
Քլա / klā / - կալիում, պոտաշ
Օրէպ / ūrīb / - 1.ծռված /նետ/, 2.հակադարձ

Թուրքերենից փոխառյալ, մեր բառարաններում չգրանցված, բառերի թիվը Ծ. Մուշեղյանի 36 միավոր է.

Ագլաղ / āḳliḳ / - ազնվություն, անմեղություն, բարի համբավ
Ագլեղ / āḳliḳ / - պաղլեղ, շիբ
Աշմաղ / yāshmaḳ , y-ի անկումով/ - կանանց երեսի բարակ ծածկույթ, կզակակապ
Գնապ / gināb / - 1.երասանակ, 2.թոկ, լար
Գօրա / gūra / - նախադր. ն այելով, ըստ
Դաւաջան /=դաւաջի/ / dᶜwadjī / - հայցվոր, ամբաստանող
Դէհ / dih / - մեջ
Դուլլուկ / ṭūlluḳ / - այրիություն
Էքիզ / ūkuz / - եզ
Թալաթին / talātīn / - յուֆտե /փափուկ/ կաշի կամ ռուսական կաշի
Թաքալթու / takaltū / - թամբատակի քրտնաքաշ թաղիքը
Խաթիլ / khaṭīl / - հեծան, գերան
Խրախչի / ḳārāḳčī / - ավազակ, ասպատակող
Կոս / kūsa, պրսկ. kūsa ,,քարծ, մորուք չբուսնող,,/ -մուրացիկ, դերվիշ
Կուլաշ / kūlash / - ըմբշամարտ
Ղալթաղ / ḳāltāḳ / -անութ
Ղայեղ / ḳāyiḳ / - նավակ, մակույկ
Ղանթարմա / ḳāntārma /-սանձ, երասանակ
Ղուպուր / ḳūbūr / - 1.կապարճ, պատյան, 2.խողովակ
Ղուսղուն / ḳūsḳūn / - դժբախտ, ձախորդ

Ճանֆաս / djānfas / - սնդուսե մետաքսյա նուրբ, փայլուն կտոր,
տաֆտա
Ճնկըլաւու / - չընկըրակլու / cinghiraklū / - բոժոժ
Մատրապազ / maṭrābāz / - 1.էժան գնող թանկ վաճառող, 2.խաբեբա
Մուսլուխ / mūslūḳ / - ծորակ
Մուքլ / mūkī / - բորբոս
Նիլուն / nīlan / - պարգևատրվելը
Չաթան / čītan / - փշե ցանկապատ
Չախշուր / čaḳshīr / - անդրավարտիք, տաբատ
Չարշաֆ / čarshaf / - զավառ, կողմ
Չըթդար / čitārī / - բամբակե գունզարդ կտոր, չիթ
Պուրղու / būrghū / - շաղափ, գայլիկոն
Ջոփռա / djibra / - դիրտ, մրուր
Տարաթլ / / - շքեղ, պերճ
Փուրչուլխ ստեպղին, գազար
Քուլ_հանճի /kulkhandjī, kulhandjī / -1.հնոցապան, 2.շրջմոլիկ
Քուքալ գանգուր

Բառարանում կան նաև հունարեն, լատիներեն ու իտալերեն 6 բառեր, որոնք փոխ են առնված թուրքերենի միջոցով.

Ասկալա /իտալ./ - նավահանգիստ
Ատամագ /հուն. լատ./ - ադամանդ
Բանայիր /հուն./ - տոնավաճառ
Խօրաթա /հուն./ - 1.կատակ, 2.խոսք, խոսակցություն
Կուստար /լատ./ - նախաճաշ
Ղամարա_ /իտալ./ - նավի խուց, կամերա

Այս բոլորից բացի բառարանը ունի անստույգ ծագումով 14 բառ, որոնք բերված են որպես հայերեն բառերի հոմանիշներ, դրանք են.

Արմեշտ - հաշմանդամ
Թշիխ - կրկնակզակ
Մասորի - մարջան, բուստ
Մէլին - քանդակագործի բրիչ
Մումնա - դրոշակ
Շուառական - 1.անարյուն, 2.անհոգի
Շռոլոտ - անստույգ նշ.
Ոյառն - բազե
Չանք - գահավորակ
Չունուց - փուչ, դատարկ
Պարմիլ - աղյուս

Պըրտան - քուրձ, պարկ
Տանտանեխ - խռհանոց
Տար - խոպոպ

Ե. Մուշեղյանի Թուրք-հայերեն բառարանը ուսումնասիրելու և հրապարակելու նպատակով մենք ընդօրինակել ենք բնագիրը, վերադասավորել թերթերը ըստ հայերեն այբբենական կարգի՝ առանց խաթարելու յուրաքանչյուր գրի ներսում բառերի մուշեղյանական դասավորությունը՝ ոչ խիստ այբբենական կարգը, միաժամանակ կազմել ենք բառերի նույնականությունների աղյուսակը / Indontifikationastabelle/ հայատառ Թուրքերենի դիմաց տալով լատինատառ ու արաբատառ գրությունը:

Այսպիսով՝ Եղիա Մուշեղյանի քննության առարկա անտիպ բառարանը, որ Թուրք-հայերեն բառարան կազմելու առաջին փորձերից է մեր իրականության մեջ, հետաքրքիր երևույթ է հայ լեզվաբանական գրականության մեջ և 111 նոր բառերով, ի բաց առյալ անստույգ բառերը, հարստացնում է հայերենի բառապաշարը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Եղիա Մուշեղյանի մասին տես ,,Եղիա Կարնեցու Դիվանը,, /Նյութեր Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի պատմության/: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները պրոֆ. Ա.Գ. Աբրահամյանի, Երևան, 1968: Բ.Լ. Չուգասզյան, Եղիա Մուշեղյանի /Կարնեցու/ գրադարանը, ,,Լրաբեր հասարակական գիտությունների,, , 1983, № 1, էջ 61-74:

2 Տես Архив внешней политики России (АВПР), фонд "Сношения России с Арменией", опись 100/1, д. 10, с. 3-4:

Այս բառարաններից №№ 2 և 3-ը եղել են՝ Աստուածատուր Ներսեսովիչ, Dictionarium Latino-Armenum , Հռոմ, 1695 և Երեմիա Վարդապետ /Մեղրեցի/, Բառգիրք հայոց, Լիվոռնո, հրատ. Սարգիս Եւդոկիացի /Սահեթճի/, 1698: Ինչպես կտեսնենք ստորև Ե. Մուշեղյանը իր ,,Թուրք-հայերեն բառարանը,, կազմելիս մեծապես օգտվել է դրանցից:

3 АВПР անդ, № 5, էջ 62բ:

4 Անդ, № 1, էջ 44ա-120բ:

5 Անդ, № 5, էջ 64-69:

6 Անդ, էջ 70-73:

7 Անդ, № 3, էջ 57:

8 Հնչյունաբանական հարցերին այստեղ չենք անդրադառնում:

Ա. ՊԻՍՈՎԻՉ / Կրակով, Լեհաստան/

ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՆՈՐ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Ինչպես հայտնի է, հայ-իրանական լեզվական կապերը շատ հին են և առնվազն 2500 տարվա պատմություն ունեն: Հին դարերում այդ կապերը սովորաբար անմիջական էին, մինչդեռ ներկա հազարամյակի սկզբից այն հողերի վրա, ուր հայերենը սահմանակից էր պարսկերենին, գտնվել են թյուրքական բարբառներ: Ժամանակի ընթացքում նրանք զգալի ազդեցություն պիտի գործեին հայ բարբառների վրա: Այդ ազդեցությունը ըզգացվում էր նաև նոր պարսկերենից փոխառված բառերում, որոնց մեջ բուն պարսկերեն տարրերից բացի գոյություն ունեին նաև բազմաթիվ արաբերեն բառեր: Այդպիսի փոխառությունները հաճախ մտնում էին հայ բարբառները թյուրքական միջնորդությամբ: Նույնիսկ բավականին հեռու, դեպի հարավ-արևելք գտնվող Ուրմիայի հայ բարբառը սերտ կապեր է ունեցել հարևան ադրբեջանցիների խոսվածքների հետ, որոնցից փոխ է առել և՛ թյուրքական, և՛ պարսկական բառերի զգալի քանակ:

Նմանապես Սպահանի Նոր Ջուղա հայ գաղութի բարբառում հավանական է որոշ ադրբեջանական ազդեցություն, քանի որ այդ գաղութի բնակչությունը 17-րդ դարից առաջ ապրել էր Արաքսի ափերին՝ շփվելով ադրբեջաներեն խոսողների հետ:

Որոշ դեպքերում թյուրքական միջնորդությունը հաստատվում է անտարակույս: Այդպես է, օրինակ, Առտիալի, Ավեդլիայի և ուրիշ արևմտահայ բարբառներում, որոնք երբեք անմիջական կապ չեն ունեցել պարսկերենի տարածման երկրամասերի հետ:

Նայենք այժմ իրեն՝ պարսկերենին, որպես փոխատու լեզվի: Գուցե այն լեզվի բարբառային տարբերացումը որոշ դեր է կատարել մեր հարցում: Չէ՞ որ Իրանի լեզվաբանական քարտեզը բավականին խայտաբղետ է, և իրանյան բարբառներն էլ բազմաթիվ են: Բայց հայերենի երևան բերած նյութերում այդպիսի տարբերացում չի նկատվում: Հայ բարբառներում վկայված ձևերը ընդհանուր ,,ֆարսի,, պարսկերենի բառեր են: Իրանի այն ընդհանուր ,,կոյնեն,, վաղուց գործածվում է ամբողջ երկրում և հետզհետե դուրս է մղում տեղական խոսվածքները, մանավանդ՝ քաղաքներից:

Մեր հազարամյակի հենց առաջին դարում Անդրկովկաս են մտել թյուրքական ցեղեր: Նրանք և թրքացած իրանցիները մեծ չափով կտրել են հայերին անմիջական շփումից պարսկերեն խոսող բնակչության հետ: Հետագա դարերում Հայաստանի տարբեր տեղերում ապրող պարսիկները խոսում էին ընդհանուր ,,Ֆարսի,, լեզվով, առանց բարբառային զգալի տարբերի:

Այսպիսով, մեզ հետաքրքրող հարցերից ամենակարևորը այն է, թե հայ բարբառներում գոյություն ունեցող պարսկերեն բառերը ո՞ր ճանապարհով են մտել հայերեն, անմիջապես պարսկերենի՞ց, թե՝ թյուրքական միջնորդությամբ: Որո՞նք են այս երկու խմբերի որոշման չափանիշները: Այս հարցի դժվարության մասին գրել է պրոֆ. Է. Աղայանը Մեղրու բարբառին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ[1]: Հարցը դրանով էլ բարդանում է, որ քննվող փոխառությունները երբեմն շատ հին են և ժամանակի ընթացքում մի խոսվածքից մյուս խոսվածք անցնելիս ենթարկվել են տարբեր փոփոխությունների: Օրինակի համար վերցնենք մի բառ Առտիալի արևմտյան բարբառից. xodāvandgār պարսկերեն սկզբնաձևը այնտեղ դարձել է խոնտիքար[2]: Իմաստն էլ փոխվել է այս բառի դեպքում: Պարսկերենում նշանակում էր ,,Աստված, տեր,, , իսկ Առտիալում՝ ,,կայսր,,:

Քննենք հայ բարբառներում վկայված պարսկերեն փոխառությունների ձայնավորները: Թյուրքական միջնորդության ամենաառանձնահատուկ ապացույցը փոխառված բառերում առաջնալեզվային շրթնայնացված ö, ü ձայնավորների գոյությունն է: Սրանք պարսկերենում չկան, հայերենին էլ խորթ են, բայց հանդես են գալիս թուրքերենում և ադրբեջաներենում՝ պարսկերենից փոխառյալ բառերի մեջ, պարսկերեն o, u, ou ձայնավորների փոխարեն: Այս կանոնավոր համապատասխանությունը /պարսկերեն o, u, ou – թյուրքական ö, ü/ կապված է թյուրքական լեզուներին բնորոշ ձայնավորների ներդաշնակության երևույթի հետ: Օրինակ, Մեղրու բարբառում[3] ունենք դüշմäն / düšmæn / ,,թշնամի,,< ադրբ. ДУШМƏН < պրսկ. /վաղ/ dūšman /այժմ došman /, Ուրմիայի բարբառից[4] կարող ենք բերել նէօքյոր / nökhʸær / բառը /,,ծառայ,, իմաստով/< ադրբ. НӨКƏР < պրսկ. noukar:

Երբեմն թուրքերեն /կամ ադրբեջաներեն/ ö, ü ձայնավորների փոխարեն հայ բարբառներում ունենք յո, յու կապակցությունները, օր. Մշո բարբառը[5]. գյուլլա ,,հրացանի գնդակ,,< ադրբ. КУЛЛƏ< պրսկ. golule /վաղ՝ gúlūla /: Այսպիսի դեպքերում թյուրքական ազդեցությունը նույնպես ակնհայտ է:

Բայց մյուս կողմից պատահում է նաև, որ նոր պարսկերեն բառերը պահում են հայ բարբառներում իրենց հարազատ ետնալեզվային արտասա-

նութ յունը, օր. քօո ,,կուլր,, < պրսկ. /վաղ/ kōr /այժմ kur /, դուշման < պրսկ. /վաղ/ dušman /Ուրմիայի բարբառը/: Սրանք անմիջական փոխառություններ են:

Պարսկերեն a, ā երկու ձայնավորների փոխարեն հայերենը սովորաբար հանդես է բերում մեկ a ձայնավոր, օր. /արարատյան բարբառից 6. թամբալ ,,ծուլ,, < պրսկ. tambal , բազար ,,շուկա,, < պրսկ. bāzār Բայց երբեմն հայ բարբառներում երկու պարսկերեն ձայնավորները զանազանվում են և արտասանվում՝ æ (ո), a (ա): Այս դրությունը շատ մոտ է պարսկերեն արտասանությանը, որում ձայնավորների տևողության հակադրությունը փոխարինվել է նրանց արտաբերման դիրքի հակադրությամբ /կարճ a-ն առաջնալեզվային է դարձել, երկար ā-ն՝ ետնալեզվային/: Ահա օրինակներ Մեղրու բարբառից, որում ունենք. դ՚ըրյա / dærya / ,,ծով,, < պրսկ. daryā , բազբ՚ան / bazbænd / ,,բազկապան,, < պրսկ. bāzuband : Այստեղ սպասելի կլիներ պարսկերենի անմիջական ազդեցությունը, բայց պետք է նկատել, որ աղրբեջաներենը համընկնում է այս դեպքում պարսկերենի հետ, օր. պրսկ. daryā > աղրբ. дəрjа , ուստի թյուրքական ազդեցությունը այստեղ էլ լիովին հավանական է:

Ժամանակակից պարսկերենի մի ուրիշ բնորոշ գիծը K, Ջ բաղաձայնների քմայնացած արտասանությունն է առաջնալեզվային a, e, i ձայնավորներից առաջ: Երկար ետնալեզվային ā-ից առաջ մենք ունենք միշտ կոշտ K, Ջ: Հետևաբար, եթե մի հայ բարբառում հանդիպենք քմայնացած k^j, g^j և ոչ-քմայնացած k, g բաղաձայնների հակադրությանը a-ից առաջ /այսինքն k^ja - ka, g^ja - ga/, օր. Ուրմիայի բարբառում՝ քարվանսարա ,,իջևան,, - քյոլոմ /kh^jælæm / ,,կաղամբ,, , դա փաստարկ կլինի քա, գա կապակցություններն ունեցող բառերի պարսկերենից /պրսկ. kārvānsarā , kalam / անմիջապես փոխառնված լինելու համար: Աղրբեջաներենում բոլոր պարսկերեն K, Ջ բաղաձայնները միշտ քմայնացած են, անկախ դիրքից 7: Այդ մասին կխոսվի ստորև:

Ժամանակակից պարսկերեն լեզվի մեջ հին a ձայնավորը բառավերջում արտասանվում է e: Հայ բարբառները այս դիրքում երևան են բերում a կամ æ ձայնավորները: Դա կարող է բացատրվել փոխառության վաղ տարիքով, բայց հավասարապես՝ աղրբեջաներենի միջնորդությամբ /այս լեզուն նույնպես պահպանում է բառավերջի a-ի հին՝ բաց արտասանությունը [æ]/:

Մեր հազարամյակի առաջին դարերում նոր պարսկերենն ուներ երկար ē, ō ձայնավորները, որոնք հետագայում նույնացել են երկար ī, ū ձայնավորների հետ: Այս հին արտասանությունը, որ մինչև այժմ պահպանվել է Աֆղանստանում, հատուկ է նաև հայ բարբառային ձևերին: Բար-

բառներից շատերում ունենք օր. թէզ ,,շուտ,, , հէշ ,,բնավ,, , քօտ ,,կույր,, , դօստ ,,բարեկամ,, բառերը, որոնք ժամանակակից պարսկերենում հնչում են [tīz], [hīč], [kūr], [dūst] : Անցյալում պարսիկները արտասանում էին այդ բառերը [tēz], [hēč], [kōr], [dost] : Սակայն հայ բարբառային ձևերի անմիջական փոխառություն լինելը պարսկերենից հաստատ չէ, քանի որ աղրբեջաներենը այս բառերում նույնպես պահպանում է հին վիճակը (тез,heч, кор, дост):

Ժամանակակից պարսկերեն կարճ e,o ձայնավորները առաջացել են վաղ նոր պարսկերենի ĭ, ŭ կարճ ձայնավորներից: Հայ բարբառային ձևերը այդ դեպքերում արտացոլում են ավելի հին վիճակը: Շատ տարածված օրինակներից են զուռնա<վաղ պրսկ. zŭrnā /այժմ՝ zornā /, չինար<վաղ պրսկ. čĭnār /այժմ՝ čenar /: Պատահում են նաև ավելի նոր փոխառություններ, օր. արարատյան էֆտիբար ,,վարկ,,<պրսկ. e'tebār : Բայց աղրբեջաներենն էլ ունի e'тибар ուստի այս դեպքում ևս դժվար է որոշել, թե հայերեն բառը որ աղբյուրից է փոխառվել: Նոր և անմիջական փոխառություն է երևում Ուրմիայի բարբառում՝ նօխուդ ,,սիսեռ,,<պրսկ. noxud :

Նոր Ջուղայի բարբառում պարսկերեն e(<ĭ) ձայնավորին երբեմն համապատասխանում է ը , եթե վստահենք աշուղների ստեղծագործությունների գրական հրատարակություններին[8], օր. ընթըզար ,,սպասում,,< պրսկ. entezār /արաբերենից/: Այսպիսի գրությունը արտացոլում է ըստ երևույթին պարսկերեն ĭ > e զարգացման անցողական մի վիճակ և հիմնվում է անմիջականորեն պարսկերեն արտասանության վրա:

Անցնելով բաղաձայններին հիշեցնենք, որ նոր պարսկերեն խուլ p, t, k, č պայթականներին հայերենում համապատասխանում են խուլ շնչեղ պայթականները փ, թ, ք, չ , օր. քուփթա<պրսկ. kufta /վաղ՝ kūfta /, փարչա ,,կտոր,,<պրսկ. pārče /վաղ՝ pārča /: Այս համապատասխանությունը լիովին արդարացված է, քանի որ պրսկ. p, t, k, č արտասանվում են հայերենի բաղաձայնների նման, այսինքն՝ շնչեղ[9]: Պետք է նշել սակայն, որ աղրբեջաներենում /և որոշ չափով նաև թուրքերենում/ քննվող բաղաձայնների արտասանությունը նույնպես շնչեղ է[10]:

Պարսկերեն b, d, g, ǧ ձայնեղ պայթականները բառավերջում չեն համընկնում համապատասխան խուլերի հետ: Նույնպիսին է նրանց վիճակը հայերենում, օր. Ուրմիա՝ դռդ /dærd / ,,ցավ,,<պրսկ. dard, քաբաք ,,խորոված,,< պրսկ. kabāb : Բայց այստեղ ևս չի կարելի որոշել, թե այս դրությունը բացատրվում է պարսկերենի անմիջական ազդեցությամբ, թե պարտական է աղրբեջաներենի միջնորդությանը: Այս վեր-

չինի արտասանությունը տվյալ դեպքում համընկնում է պարսկերենի հետ /ադրբ. дәрд, кабаб /, մինչդեռ թուրքերենում բառավերջի ձայնեղները լիովին խլանում են, օր. dert, kebap:

Բաղաձայնների մեջ բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում պարսկերենի ետնաբմային և լեզվակային բաղաձայնների հայերեն համապատասխանները: Նրանց պատկերը բավականին բարդ է, որը մի կողմից՝ բխում է թյուրքական հաճախ միջնորդությունից և մյուս կողմից՝ կապված է թյուրքական ազդեցության հետ, որին ենթարկվել է վերջին դարերում պարսկերենի հնչույթային համակարգը: Այս հանգամանքը քիչ է ուսումնասիրված իրանագետների կողմից և արժանի է նրանց հատուկ ուշադրության: Այստեղ կսահմանափակվենք զլխավոր փաստերի ներկայացմամբ:

Սկսենք ետնաբմայիններից: Պարսկերենն այս շարքում ունի երկու հնչույթ՝ /к/ և /ɣ/, որոնք ետնալեզվային ā, o (<ŭ), u(<ū), ou (<au) ձայնավորներից առաջ կոշտ են արտասանվում, իսկ մյուս դիրքերում՝ փափուկ: Այս քմայնացումը ըստ երևույթին նոր է, որի մասին վկայում է սրա բացակայությունը պարսկերենի ածղան տարբերակում /,,դարի,,/: Քմայնացումը հավանաբար առաջացել է պարսկերենում թյուրքական ազդեցությամբ: Քննվող բաղաձայնները թյուրքական բարբառներով խոսողների կողմից նույնացվում էին իրենց սեփական քմայնացած к՛, ɣ՛ պայթականների հետ, որոնք գործածվում էին առաջնալեզվային ձայնավորներ ունեցող բառերում: Մեր հազարամյակի առաջին դարերում ապրող աղըրբեջանցիները պարսկերենից փոխառած բառերում պրսկ. к, ɣ բաղաձայնները բոլոր դիրքերում վերարտադրում էին քմայնացած к՛, ɣ՛ պայթականների միջոցով: Ինչպես նշեցինք, պարսկերենում ետնալեզվային ձայնավորներից առաջ к, ɣ շարունակում են արտասանվել կոշտ, առանց քմայնացման: Դրա շնորհիվ հայ բարբառային նյութերում կարելի է զանազանել պարսկերենից անմիջապես փոխառված բառերը թյուրքական բարբառների միջնորդությամբ կատարված փոխառություններից:

Հետևաբար, եթե Ուրմիայի բարբառում ունենք քարվանսարա ,,իջևան,, , քօո ,,կույր,, , զունահքար ,,մեղավոր,, , ապա ք, ɣ պայթականների կոշտ արտասանությունից այն եզրակացությանն ենք հանգում, որ սրանք անմիջապես պարսկերենից են մտել մեր բարբառը /< պրսկ. kārvānsarā, kōr = այժմ kur, gūnāhkār =այժմ gonāhkār /: Աղրբեջաներենը այս բառերում հանդես է բերում փափուկ /քմայնացած/ բաղաձայններ՝ карвансара, кор, кунаһкар[11]:

Հին և անմիջական փոխառություն է նաև քաբաք բառը < պրսկ. kabāb, որը մտել է Ուրմիայի բարբառը այն ժամանակ, երբ պարսկերե-

նում a-ից առաջ к-ն դեռ քմայնացած չէր /այժմ արտասանվում է փափուկ [kʻabāb]/ :

Եթե, մյուս կողմից, նույն Ուրմիայի բարբառում հանդիպում ենք քյորգյո [khʻærgʻæ] ,,գործելու սեղան,, , գյիւլ [gʻül] /պրսկ. kārgāh, gol < gŭl կոշտ к, ջ պայթականներով/ բառերին, ապա թյուրքական միջնորդությունը /աղրբ. каркаһ, кул / ակնհայտ է ընկնում:

Ավելի դժվար է պարսկերեն լեզվակային q, ɣ -հայերեն ղ համապատասխանությունը: Նոր պարսկերենում այս բաղաձայնները սկզբից առանձին հնչույթներ են եղել, որոնցից q-ն հանդիպում էր միայն արաբերենից փոխառյալ բառերում: Այս վիճակը շարունակվում է մինչև այժմ Աֆղանստանի պարսկերենում /,,ղարիում,,/: Ադրբեջանի թյուրքական բարբառներում /նրանցից գոնե մի քանիսում/ երկու վերոհիշյալ հնչույթները նույնացել են: Այս նույնացումը / q-ɣ/ տարածվել է, մեր կարծիքով, հենց թյուրքական ազդեցության տակ, ամբողջ իրանում գործածվող պարսկերենի վրա: Այս ,,Ֆարսի,, պարսկերենը միայն մեկ հնչույթ /q/ ունի, որը հանդիպում է երկու գլխավոր տարբերակներով. բառասկզբում q-, ձայնավորների միջև [-ɣ-] : Այս տարբերակները իրենց արտասանությամբ հնչյունապես համընկնում են հին առանձին հնչույթների հետ:

Ժամանակակից գրական ադրբեջաներենում պարսկերենի /q/, /ɣ/ հին հնչույթներին համապատասխան հնչույթը իրականացվում է որպես ետնաքմային ձայնեղ /կամ կիսաձայնեղ/ պայթական բաղաձայն և ուղղագրության մեջ ներկայացվում է г տառով[12]: Միատեսակ կերպով են արտասանվում հին q և ɣ բաղաձայնները, օր. гисмəн ,,մասամբ,, < արաբերեն qisman, гиjаби ,,հեռակա,, < արաբերեն ɣiyābī : Թուրքերեն լեզուն, հակառակ ադրբեջաներենի, պահպանում է երկուսի տարբերությունը. kismen, giyabi :

Տեսնենք ինչպիսին է վերոհիշյալ բաղաձայնների դրությունը հայերենում: Բարբառների մեծամասնությունը պարսկերեն q /ɣ/-ի փոխարեն բոլոր դիրքերում հանդես է բերում լեզվակային /կամ ետնաքմային/ ձայնեղ շփական /!/ ղ բաղաձայնը: Այդ արտասանությունը բնորոշ է նաև գրական արևելահայերենին և արևմտահայերենին, օր. ղարիբ, ղուրան: Այս հայտնի համապատասխանությունը միշտ ասած անակնկալ է, որովհետև չի համընկնում փոխառու ոչ մի գրական լեզվի դրության հետ: Պարսկերենում /q/ հնչույթի բառասկզբի տարբերակը խուլ պայթականն է /q-/: Գրական ադրբեջաներենը տվյալ դեպքում նույնպես պայթական բաղաձայն է հանդես բերում /ձայնեղ g/, մինչդեռ թուրքերենում երկու հնչույթները զանազանվում են արաբերենին

փոխատու լեզվին համաձայն /թրք. к- g արաբ. գ -γ/:

Հայերենը կ̲, ք̲, գ̲ երեք պայթականներն ունենալով հանդերձ՝ հիրավի անակնկալիորեն այլ դեպքում հանդես է բերում ղ̲ շփականը: Դրա միակ բացատրությունը, մեր կարծիքով, ադրբեջաներեն բարբառային արտասանության ազդեցությունն է: Իսկապես, ադրբեջանական որոշ բարբառներում, նրանց մոտիկ Քաշքայների բարբառում /հարավային Իրան/, ինչպես նաև Թուրքիայի որոշ տեղերում /օր. Քոնյա քաղաքի մոտերքում/[13] պատահում է g-ի շփական արտասանությունը, այն էլ ոչ միայն բառավերջում, որ շատ տարածված է /համեմատիր գրական ադրբեջաներենի հերթագայությունը. ajar ,,ոտք,, - հայցական հոլով՝ ajarы/, այլև բառասկզբում: Այսպիսի զարգացումը բացատրվում է միջբառային հնչյունական /սանդհի/ պայմաններով[14]. որոշ բարբառներում նախորդող բառի ձայնավորից /կամ ձայնորդից/ հետո հաջորդող բառի սկզբի g-ն շփական է դարձել, և այս շփական արտասանությունը ընդհանրացվել է բառասկզբում նույնիսկ անկախ նախորդող բառից:

Սակայն հայ բարբառներից մի քանիսը պարսկերեն գ /γ/-ի դիմաց ուրիշ բաղաձայններ ունեն: Խոսքը Ուրմիայի[15] և Թիֆլիսի[16] բարբառների մասին է: Այնտեղ պարսկերեն բառերի մեջ /սովորաբար նրանց ընկրգընտղբյուրը արաբերենն է/ հանդիպում ենք լեզվակային խուլ պայթականի՝ ղ̇ /q/: Ուրմիայի բարբառում այդ բաղաձայնը համընկնում է ժամանակակից պարսկերենի /q/ հնչույթի բառասկզբի պայթական տարբերակին, օր. <u>ղ̇ըլըմթըրաշ</u> /qælæmthəraš / ,,գրչահատ,,< պրսկ. qalamtarāš:

Թիֆլիսի բարբառում համապատասխան բաղաձայնի արտաբերմանը ուղեկցում է միաժամանակ կոկորդային պայթումը, ճիշտ վրացերեն լեզվակային ყ /q'/-ի նման: Ուրմիայի բարբառի դեպքում շատ հավանական է թվում պարսկերենի անմիջական ազդեցությունը: Բայց պետք է նշենք, որ գրական ադրբեջաներենի բառասկզբի г բաղաձայնները նույն ձևով են արտասանվում Ուրմիայի հայերի կողմից, օր. բուն թյուրքական բառերի ձևերը հետևյալն են մեր բարբառում. <u>ղ̇ալին</u> /qalin / ,,կոշտ,, , <u>ղ̇ուշ</u> /quš / ,,թռչուն,, /համեմատիր ադրբ. галын, гуш թրք. kalin, kuš /: Այնուամենայնիվ հավանական է, որ Ուրմիա լճին մոտիկ ադրբեջաներեն խոսվածքները հենց այսպիսի արտասանություն ունեն, և այս դեպքում հայերեն բարբառային ձևերը կարող են թյուրքական միջավայրից փոխառված լինել:

Թիֆլիսի բարբառում, անշուշտ, իր դերն է կատարել վրացերենի ազդեցությունը, օր. q'alam ,,գրիչ,, և վրացերեն q'alami /ყალამი /< արաբ. qalam -ից երկու ձևերում ունենք էյեքտիվ

q : Վրացերենում պարսկերեն և թյուրքերեն q-/k-/ բառասկզբում նույնացվել է բուն կովկասյան էյեքտիվ լեզվակային q բաղաձայնի հետ: Ի միջի այլոց վրացերենը հանդես է բերում մեկ բառի երկու հետաքրքիր զուգահեռ ձևեր. q'aribi և ɣaribi: Նրանք տարբերվում են իմաստով. առաչինը նշանակում է ,,ուխտավոր, օտարական,, , մյուսը՝ ,,աղքատ,, և թվում են տարբեր աղբյուրներից կատարված զուգահեռ փոխառություններ: Հավանական է, որ aribi ձևը փոխառել էր հայ բարբառներից /քայց, իհարկե, ոչ թիֆլիսյանից, ուր նույն բառը արտասանվում էր q'arib[17]/:

Խոսելով Թիֆլիսի հայ բարբառի մասին՝ պետք է ավելացնել, որ վրացական էյեքտիվ արտասանությունը /q'-ն սպասվող ղ-ի տեղ/ երևան է եկել նաև բուն հայերեն բառերում: Այն է՝ /ɣ/ հնչույթի դիրքային տարբերակը ս-ից հետո հենց այն ,,կովկասյան,, q'-ն է, օր. ,,աստղ,, բառը սեռականում [astq'i] հնչումն ուներ[18]:

Ուրմիայի բարբառում օտար ղ/ɣ/ բաղաձայնը նույնպես երևացել է բուն բնաձայնական բառերում, օր. ղըլվըլալ /ɣəlvəlal / ,,անհասկանալի խոսել,,:

Ընդհանուր պատկերից դուրս է մնում նաև Առտիալի բարբառը և սրա մի ծյուղ, որ կոչվում է լեհահայոց բարբառը: Այստեղ պարսկերեն q-ին /և թյուրքերեն k,g-ին եռնալեզվային ժայնավորներից առաջ/ սովորաբար համապատասխանում է խ շփականը, օր. xəsmath ,,երջանկություն,, /արաբ. qismat /, հատուկ անուն Xarəb /արաբ. ɣarīb /[19]: Այսպիսի արտասանությունը վկայում է օսմանյան թյուրքերենի Ղրիմի բարբառի ազդեցության մասին: Այն տարբեր էր Ղրիմի թաթարների բարբառից: Հենց այս օսմանյան բարբառում, որը ազդել է Առտիալի հայ բարբառի վրա, նկատում ենք *k>x կանոնավոր զարգացումը նույնիսկ բառասկզբում[20]:

Նույն զարգացումը առկա է նաև տեղ-տեղ թյուրքերենի ուրիշ բարբառներում, ինչպես երևում է հայերեն հազվադեպ ձևերից, օր. Մշո բարբառն ունի ,,խոչ,, բառը ընդհանուր հայերեն ,,ղոչ,, /= ,,խոյ,,/ ձևի տեղ /թյուրքերեն koç, ադրբեջաներեն qoç /:

Հետաքրքիր նյութեր է բերում Համշենի բարբառը, որում ունենք երկակի ձևեր. 1. պրսկ. q /թրք.k / - Համշենի ղ, 2. պրսկ. q/թրք. k / - Համշենի k /ոչ շնչեղ/, օր. մի կողմից՝ ղաբուլ ,,ընդունել,, ղուրբօն ,,մատաղ,, և մյուս կողմից՝ կաբը ,,ջորի,, , կայեղ ,,նավակ,,[21] /թյուրքերենում բոլորը k-ով են սկսվում՝ kabul , kurban , katir, kayik , իսկ պարսկերենում՝ q -ով. qabul, qorbān, qāter, qāyeq : Այս երկվությունը բացատրվում է հայ բարբառների փոխ-

ազդեցությամբ: Այն է՝ ղաբուլ, ղուրբօն ձևերը Համշենի խոսվածքն են անցել հայերենի ուրիշ բարբառներից, որոնցում, ինչպես հայտնի է, ամենուրեք գոնում ենք ղ: Մինչդեռ կաբը, կայեղ ձևերը պետք է փոխառված լինեին Համշենի հարևան Տրաբիզոնի շրջանի թուրքերեն խոսվածքներից:

Բարբառների վերը հիշված փոխազդեցությունը մի շատ կարևոր գործոն է, որը պետք է ի նկատի առնվի փոխառությունների ուսումնասիրության մեջ: Երբեմն այդ գործոնի դերը, ինչպես երևում է վերոհիշյալ նյութից, հեշտությամբ է հայտնաբերվում: Ավելացնենք մի օրինակ էլ. Ուրմիայի բարբառում պարսկերեն gāh բառը /,,ժամանակի,, իմաստով/ կյոխ /k'æx/ ձևն է տացել: Մինչդեռ սպասվող ձևը կլիներ ,,գահ,, /անմիջական փոխառություն/ կամ ,,գյահ,, /աղրբեջաներենի միջնորդությամբ/: Վկայված կյոխ ձևը փոխ է առնվել Վանի հայ բարբառից, ինչպես երևում է բառավերջի ,,խ,,-ից, որի առկայությունը հ-ի տեղ հենց Վանի բարբառի բնորոշ գիծն է[22]: Նմանապես խուլ քմայնացած կ՝-ն այս բարբառում կանոնավորապես հանդես է գալիս ք-ից առաջ գրաբարյան գ-ի տեղ, մինչդեռ հին կ-ն Վանի բարբառում անփոփոխ կոշտ է մնում: Այդ ամենից պարզվում է, որ կյոխ բառը շատ հին փոխառություն է:

Ինչպես երևում է մեջբերված օրինակներից, հայ բարբառներում գոյություն ունեցող նոր պարսկերենից փոխառված բառերի ուսումնասիրությունը բարդանում է ոչ միայն թյուրքական ազդեցությամբ, այլ նաև հայ բարբառների փոխազդեցությամբ: Ուսումնասիրելով արաբական, պարսկական և թյուրքական տարրերը հայերենի բառապաշարում՝ առանձին խոսվածքների դեպքերում պետք է մանրամասնորեն հաշվի առնել աղրբեջաներենի բարբառագիտության տվյալները /որ մինչև այժմ քիչ է կատարվել/: Մյուս կողմից՝ պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել հայերենի բարբառների փոխազդեցության վրա:

Պարսկերենի՝ հայ բարբառի հետ անմիջական շփման դեպքում /օր. Նոր Ջուղայում/ պետք է ի նկատի ունենալ նաև ժամանակակից պարսկերենի հավանական ,,ճշտող,, /,,կորեկտուր,,/ ազդեցությունը հին փոխառությունների վրա:

Մյուս կողմից, անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հայ բարբառների պարսկերեն բառերը իմաստաբանական տեսակետից: Հաճախ կպարզվի, որ իմաստի փոփոխությունը կատարվել է աղրբեջաներենի ազդեցության տակ[23]:

Այդպիսի բազմակողմանի ուսումնասիրությունները զգալիորեն պարզ՝ կդարձնեին հայ բարբառների պատմական զարգացման և նրանց փոխհարաբերությունների պատկերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Է. Աղայան, Մեղրու բարբառը, Երևան 1954, էջ 254:
2 J. Hanusz, O jezyku Ormian polskich, մաս I, Kraków, 1886, էջ 69:
3 Այս բարբառից մեջ բերած օրինակները քաղված են Է. Աղայան. Մեղրու բարբառը /Երևան 1954/ ուսումնասիրությունից /էջ 255/:
4 Այս բարբառի մեջ բերած օրինակները քաղված են Մ. Ասատրյան, Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը /Երևան 1962/ ուսումնասիրությունից /բառացանկ՝ էջ 241-251/:
5 Այս բարբառի մեջ բերած օրինակները քաղված են Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյան, Մշո բարբառը /Երևան 1958/ ուսումնասիրությունից /էջ 238/:
6 Այս բարբառի մեջ բերած օրինակները քաղված են Տ. Նալյասարդեանց. Բառգիրք արարատեան բարբառի /Տփխիս 1903/ ուսումնասիրությունից:
7 Грамматика азербайджанского языка (под ред. М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Баку 1971, էջ 20-21:
8 ,,Հայ աշուղներ,, /կազմեց Հ. Սահակյան/, Երևան 1961, էջ 216:
9 Дж.Ш.Гиунашвили, Система фонем персидского языка [b:], Труды Тбилисского Государственного Университета, т.116, 1965, էջ 111-117:
10 Грамматика азербайджанского языка (под ред. М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна), Баку 1971, էջ 20:
11 Աղբեջաներեն ուղղագրության համաձայն ,, ,, տառը քմայնացած պայթական է ներկայացնում: Միայն ռուսերենից փոխ առնված բառերում այն տառը կոշտ է արտասանվում / Грамматика азербайджанского языка, Баку 1971, էջ 20-21/:
12 Грамматика азербайджанского языка, Баку 1971, էջ 22:
13 Philologiae turcicae fundamenta, հ.I Wiesbaden 1959, էջ 249:
14 Նույն տեղում /ծանոթ. 13/:
15 Մ. Ասատրյան, Ուրմիայի /Խոյի/ բարբառը, Երևան 1962, էջ 20:
16 А.Томсон, Историческая грамматика современного армянского языка города Тифлиса, С.-Петербург, 1890, էջ 15-16, 72-73:
17 Նույն տեղում, էջ 73:
18 Նույն տեղում, էջ 73:
19 J. Hanusz, O jezyku Ormian polskich, մաս I, Kraków

1886, էջ 69, 71:

20 Philologiae turcicae fundamenta , հ. I, Wiesbaden 1959, էջ 275:

21 Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան 1947, էջ 267-268:

22 Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Երևան 1953, էջ 64-67:

23 Է. Աղայան, Մեղրու բարբառը, Երևան 1954, էջ 254:

М.М.САХОКИЯ (Тбилиси, СССР)

ПОСЕССИВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ И ЭРГАТИВНОСТЬ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА В СВЕТЕ ПРОБЛЕМ СИНТАКСИЧЕСКОЙ ТИПОЛОГИИ

Многоплановой проблеме грамматико-семантической общности идеи принадлежности, имения и идеи переходности, обнаруживающей в языках различных систем глубокие психолингвистические корни, посвящено много работ. Среди различных аспектов проявления этого языкового феномена особое место занимают факты использования посессивных конструкций. Для ранее сопоставляемых нами индоевропейских и грузинского языков выделяются идентичные структурно-семантические фразоформы или словоформы, подтверждающиеся также синхронными соответствиями древнеармянского и древнегрузинского языков (по материалам текстов Библии и Евангелия)/8 /. Общие модели построения высказываний с семантикой "именной посессивности": $S_g S_d S_{acc}$ + NS(O_n) + V_{esse}. Модели эргативных перифрастических перфектов, для формирования которых первые служат структурными синхронными прототипами: $S_g S_d S_{acc}$ + + P + V_{esse} + $O_n(\rightarrow O_{acc})$ По языкам модели распределяются таким образом: др.-перс.: S_g + NS + (V), S_d + NS + V, S_{acc} + VS + (V); S_g+P, S_d+P+V, S_{acc}+P . др.-арм.: S_g + NS + V, S_d + NS + V; S_g + P ; S_g + P + V; (исключение: S_d + P + V)[I] др.-груз.: Dr(S_g) + NS + (V) (перифрастическ.) S_d + NS + V (флективные), $S_{g+postp.}$ + NS + V(=S_d) (перифрастические), S_d + P + V (флективные). Здесь представлены данные ДА-ого языка в свете современных проблем синтаксической типологии.

I. ДА материал дает возможность определения степени квалификации перифрастического и.-е. перфекта, представляя собой классический образец трансформированной причастной конструкции с генитивным оформлением. В отличие от древнеперсидского, находящегося в переходной стадии от флективного к аналитическому строю, ДА представляет языковую систему стабильного флективного формообразования. Тем более значимым для оппозиционной дефини-

ции является факт функционирования перифрастических образований на фоне флективных в качестве живых эргативных перфектов. Эргативная конструкция - понятие собирательное, и одним из морфолого-синтаксических ее реализаций является посессивная конструкция, т.е. конструкция с субъектом-агенсом в каком-либо посессивном падеже (в иных языках - с посессивным суффиксом). Таким образом конструкция с генитивом или дативом одновременно и пассивна, и посессивна. Вопрос перекрещения понятий "пассивности" и "посессивности" многопланов. Важно различить два момента: историко-генетический анализ причастных перфектных конструкций, основанный на разграничении "нормального пассива" от ПК, или на фактах их морфолого-синтаксической контаминации /3, 7; I/. Другой момент - семантическая контаминация генитива с инструменталисом, как это понимал еще Г.Шухардт /I2/. Второй момент вполне созвучен с положениями современной индоевропеистики /I0; II/. Агентивная функция генитива/датива - явление универсальное. Мы не видим никакого противоречия в применении обоих понятий к перифрастическим причастным и.-е. конструкциям, равно как и к флективным грузинским перфектным образованиям III серии. Эти два термина здесь могут выражать одну суть. Мы предпочитаем "посессив", так как исследуем причастные/косвенные и флективные/эргативы с точки зрения действующих одновременно с ними идентичных моделей "именной посессивности".

Э.Г.Туманян справедливо идентифицирует ДА-ую генитивную конструкцию с генитивным типом ЭК северокавказских языков /9/, хотя, называя ДА-ую причастную конструкцию эргативной, автор считает, что ее позиция противопоставляется концепции Э.Бенвениста /I/, которую поддерживает также К.Х.Шмидт /II, - I/. Между тем, кажущееся противоречие упирается лишь в терминологические вопросы.

Глубокая семантическая и грамматическая связь посессивности с вербальностью далеко не ограничивается косвенными конструкциями. Эта связь реализована в различных номинативных конструкциях многих живых языков и характеризуется двумя полюсами распределения глаголов "иметь" и "быть" (ср. I'm cold и J'ai froid). Вовлеченные в эту сферу новоармянские формы опять-таки находят параллели в новогрузинском и в новоперсидских конструкциях.

Мы не разделяем мнения о возможности влияния кавказских языков на формирование ДА-ой ЭК /см. 9-II/. Возникновение подобных моделей и возможности их специализации в качестве ЭК - явление универсальное. ЭК отнюдь не является особым приоритетом северо- и южнокавказских языков. Если в кавказских и картвельских языках хорошо сохранились какие-либо архаичные морфолого-синтаксические системы, тому есть свои причины. Однако в новоарийских языках ЭК различных типов также воспроизводят свои древние и ранний праиндоевропейский прототипы. Впрочем, о возможной зависимости ДА-ой исследуемой конструкции от кавказских данных в свое время говорил еще А.Мейе /6/. Любопытно, что аналогичную мысль высказывает Ж.Лазар в отношении живых иранских эргативов того ареала, который географически соприкасается с кавказской языковой средой. Но у Лазара речь идет скорее о благоприятной языковой среде, способствующей сохранению иранских эргативов /5/. Не беремся судить о факторе консервации, но происхождение ЭК в и.-е. языках с одной стороны, и кавказских или картвельских - с другой, по всем современным данным безусловно следует считать явлениями независимыми. (Степень древности доступного нашему рассмотрению языкового материала не одинакова).

2. Коснемся основных моментов актантных характеристик падежных форм и функций S и O в исследуемых моделях. Относительная стабильность ДА-ого по сравнению с транзиторностью ДП-ого дает возможность четкой дефиниции функций падежных форм и самих форм. Несомненность ДА-ого генитива-агенса при причастии переходных глаголов способствует уточнению общеиндоевропейских различных морфологических типов ПК /именных и глагольных/, представленных в ДП-ом смешанными формами генитива-датива. Мы делаем вывод, что генитивные синтагмы преимущественно являются именными, а дативные - глагольными; а также - что свободные, независимые иранские местоименные формы по своей функции преимущественно генитивны, энклитические же - дативны. В результате посессивные фразоформы делятся на два типа: генитивный тип и тип "дативного круга", к которому относится также ДП-ий аккузатив. Деклинационная система грабара подтверждает правомерность такого деления. Она выявляет генитив как единственную форму-норму ДА-ого эргатива. Стало быть, генитивный

тип причастных конструкций грабара наряду с аналогичной конструкцией санскрита независим в свете общеиндоевропейского типологического узуса. Модель S_g + P является основной моделью для и.-е. перифрастических перфектов. С другой стороны, именно благодаря определенности местоименных форм в грабаре, мы получаем морфологически четко распределенные фразоформы в моделях именной посессивности. S_{acc} / O_{ind} > S / представлен только в ДП-ом. Тем самым ДП-ий аккузатив отражает свой древний прапрототип косвенного дативного актанта. В ДП-ом преобладает функция направительного падежа аккузатива, как известно, позднее получившего в и.-е. языках специализацию падежа прямого объекта /IO, II; IO-УI/. В ДП-ом многофункциональность аккузатива развивается на фоне общего взаимосмешения падежных форм по функциям. В ДА-ом акк. исключается как норма в качестве падежной формы S / O_{ind} > S / и выступает наряду с номинативом в специализированном качестве O_d в эргативных перфектах. В данном случае акк. (оформленный предлогом z), является показателем активизированности исследуемых пассивно-посессивных причастных конструкций с косвенным субъектом-агенсом /2; IO, -II, IУ, УI; II/. Здесь следует остановиться на том аспекте совмещения O_n и O_{acc} в качестве O_d и развития O_{acc} из O_n, который подчеркивается М.Н.Боголюбовым как в отношении ДП-ого, так и в отношении ДА-ого перфектов /2/. Заостряя внимание на роли аккузативного O_d, Боголюбов освещает в типологическом плане сферу односоставных, безсубъектных причастных конструкций; автор привлекает особо значимые данные славянских языков, которые в случае двусоставности также чаще используют в качестве агенса генитив /2, -I/. Трехчленная и двучленная синтаксемы - суть два варианта реализации одного и того же комплексного универсального языкового феномена. Это - два аспекта проявления именного высказывания с ориентацией на глагольную семантику. Затем конструкции могут раствориться либо перестроиться (из эргативных в персидской ветви развивается номинативная; в армянском ЭК исчезает) и, наоборот, ЭК либо закрепляется (в живых индоиранских языках), видоизменившись, либо модель возникает вновь на другом временном уровне (ср. генитивный праиндоевропейский эргатив-прототип ДА-ого и ДП-ого перфектов). И.-е. языки предоставляют наиболее нагляд-

ную картину этапов развития грамматико-семантического развития тех построений, которые принято называть эргативными.

Кратко очерченная схема соотношения падежных форм-функций в и.-е. языках в определенной степени соответствует фактам грузинского языка. Грузинский датив, являющийся эквивалентом и.-е. аккузатива, объединяет функции прямого и косвенного объектов (O_d и O_{id}), также как акк. в и.-е. в целом. Затем, датив в грузинском, подобно и.-е. аккузативу, отмечен семантикой направительного падежа и синтаксически выступает в качестве различных обстоятельств. Функцию направительности выполняет и обстоятельственный падеж (СА), совмещая это значение со значением местопребывания. Кроме того, СА как в древне-, так и в новогрузинском, выступает в качестве масдаров, выполняя роль и.-е. инфинитивов цели, и объектных инфинитивов СА оформляет также объект сложных глаголов или составных сказуемых, как это делает аккузатив в ДП-ом. При этом датив в общегрузинском - сильнейший падеж посессивных построений. Дативная семантика как в грузинском, так и в других картвельских языках, отмечена строгой и последовательной работой моделей именной посессивности, аффективности и квазиэргативных конструкций, косвенно-объектных глаголов с инвертированными актантами; к дативному кругу примыкают также формы статического пассива, совпадающие с формами переходных перфектов. Все названные группы построений прослеживаются с типологической идентичностью в ДП-ом, и особенно ярко в ДА-ом. Тенденция грузинского к дативизации и вместе с тем - флективизации генетически перифрастических синтаксем действует во всей диахронической динамике. И.-е. статус уступает грузинскому только в последовательности дальнейшего формирования дативных конструкций. Однако, не следует забывать об энклитических и предложно-послеложных конструкциях новоперсидского языка, о ряде построений такого же типа в западноевропейских и славянских языках. На уровне исследуемых нами древних и.-е. языков дативная модель, включая в дативный круг также ДП-ий акк., действует в таком же синтаксико-семантическом плане, в каком инвертированная грузинская модель. Это один из вариантов и.-е. пассивно-посессивных и аффективно-эргативных моделей. Основным, как уже было отмечено, является генитивная модель, предполагающая в этимологических глубинах

праиндоевропейского языка /IO/. В ДГ-ом генитив не представлен в моделях глагольной переходности, зато возникает в современном грузинском - преимущественно в разговорном литературном языке(как-то: čemi gaḳetebulia, šeni daçerilia), и таким образом круг стройных типологических параллелей смыкается. Выявляются существенные моменты стыковки в синтаксико-семантических соотношениях и.-е. и Г-их падежей: CG(Poss.-Dr; Sg-Agens); CD(Oid>Sd,Oid,Od,Aloc)→CAcc(Oid>Sacc,Oid,Od,Aloc); CA(Oid,Aloc,Od).

3. При квалификации семантики грамматических конструкций генитивные модели именной посессивности ДА-ого языка привлекают внимание фактором словорасположения. Выявляется стратификация функций датива-генитива, показывающая тяготение генитива (Drg) к выражению косвенного объекта. Последний трансформируется в косвенный субъект-обладатель: Drg > Og > Sg. Рассматривая малые синтаксические контексты в окружении "широкого контекста", мы делим генитивные ДА-ие именные посессивы на два варианта в зависимости от последовательности определения-определяемого (Dr(Sg) и Ds(On)). I. Препозитивный: (Drg>Og>)Sg + On(NS)+Vesse2. Постпозитивный: On-DS(NS)+Drg+ +Vesse (V подвижен). Первый из них относится к семантической фазе "строгой посессивности" с содержанием косвенного обладания. Второй вариант словорасположения является номинативно-атрибутивной фразой с семантикой номинальной принадлежности. Данная интерпретация генитивных конструкций подтверждается ДГ-ими текстовыми соответствиями. Таким же образом последние выполняют роль релевантного критерия для проверки семантики ДА-их грамматических конструкций. Постпозитивной генитивной ДА-ой конструкции соответствует обычно номинативно-атрибутивная ДГ фраза: e[i]c^{c}in gotik^{c} jer pndeal and mezs - iqvned çelni tkuenni morṭqmul /Л.I2.35/. ДА-ие препозитивные ГК имеют те же ДГ-ие параллели, что дативная ДА-ая конструкция: напр.: oroy ic^{c}en dramk^{c} tasn - romelsa akundes drakmai ati /Л.I5.8/. zi mer linic^{c}i žarangowt^{c}yown - rametu čuenda iqos samḳvidrebeli/Л.20.I4/, miamōr ē inj - ese xolo marṭoi mivis /Л.9.38/. Таким образом, генитивные препозитивные и дативные ДА-ие конструкции в равной степени приравниваются к дативно-инверсионным и послеложным ДГ-им формам, выражающим обладание. Синтагма Sg + Vesse

из препозитивной модели равняется глаголу ownel-kal в той же степени, в какой синтагма Sd + Vesse ; в итоге: Sg + NS + V = Sd+NS+V=ownel Sn + V. ДА-ие препозитивные генитивные и дативные посессивные модели, как и их грузинские соответствия, с моделью Sd+NS+V($S_{g+postp.}$=Sd), рассматриваются в плане est mihi. ДГ-ие данные служат как бы знаком равенства между первыми.

Материал сопоставляемых языков дает возможность выделить генетически соотносящиеся фазы семантики посессивности: I. фазу нулевой семантики (апозитивные конструкции наименования с индоиранским ядром-лексемой nāma, nāmna или ДА-им anun ; груз. saxelad, saxelit). 2. фазу номинальной принадлежности (постпозитивная генитивная ДА-ая констр.);3.фазу т.н. "пассивного владения", то же, что - "косвенное обладание, имение"; по семантике эта фаза фактически равняется "активному владению"и в некоторых случаях имеет общие формы с таковым, как-то глаголы makvs / mqavs-est mihi = habeo в грузинском. К этой фазе относятся ДА-ие препозитивно-генитивные и дативные перифрастические посессивы; 4. фазу "активного владения" - номинативный специальный глагол обладания типа habeo , как-то ДА ownel - kal , имеющий в качестве ДГ-их соответствий различные лексемы-специфические посессивы с моделью Sd + NS + V. Все эти фазы, в различном соотношении распределенные по исследуемым языкам, полностью прослеживаются в ДА-ом.

5. Далее, условная лексико-семантическая иерархическая схема ступеней развития фразовых образований от именной посессивности к глагольно-посессивной ЭК почти полностью построена на базе ДА-ого материала с учетом ДГ-их соответствий. Систематизация схемы усиления семантики вербальности внутри посессивных моделей выявляет значимый систематический пласт - переходное звено между собственно посессивными (именными) и перфектными (глагольными) эргативными образованиями. Это синтаксемы - фраземы с содержанием модальности, аффективности и "квазиглагольной" переходности. Этот структурный процесс мы называем "посессивностью в движении, в динамике". Приводим несколько образцов промежуточного семантического пласта, в коих в качестве о могут фигурировать ДА-ие NS, P, (NS + P), Adj., (Adj+ +Inf.),Inf., (P + Inf.),(P + NS + Inf.)и Т.П. orpēs tearn

haǰoy t^{c}owec^{c}aw (Vesse = towel) /Йов. I.2I/ vitarca undes γmertsa, part ē inj awetaranel - ǧer ars čemda xarebad /Л.4.43/, orowmoǰ^{c} ēr leal hnar yowmekē bžškil-romeli vervisgan ganiḳurna /Л.8.43/. Трансформация грамматической семантики ПК обусловливается морфологическим и лексическим составом компонентов; здесь перекрываются значения лексического и грамматического слоев. Выделяемые нами ступени структурно-семантического формирования ЭК: I. ДА-ая трехкомпонентная синтаксема равняется глаголу "иметь" (включая его лексические эквиваленты-заменители в ДГ-ом); 2. Та же самая форма с лексическими элементами, связанными с выражением чувств, расположения, долженствования и т.д., дает семантику аффективного глагола; преимущественно границы таких ДА-их синтаксем семантически совпадают с границами лексем ДГ-ого языка. 3. Семантическая сумма компонентов фразоформы равняется значению активного переходного глагола. Последняя ступень является важнейшим моментом перехода к эргативному перфекту, относясь уже к "эргативному кругу" структур вербального содержания. Пример двойственности ДА-ой причастной конструкции, ее именного и вербального содержания одновременно: minč^{c}č^{c}ew havow xōseal icē /Л.22.6I/ č^{c}ic^{c}ē aysōr havow xōseal /Л.22.34/. Этот образец находится на грани между именной и глагольной посессивностью. Обе эти грани отражены в ДГ-их параллелях: vidre katmisa xmobadmde /Л.22.6I.М.26.34.М.26, 75/; arγa eqivlos katamsa dγes /Л.22.34/.

Распределение по функциям подрядов ДА-ого эргативного перфектного ряда соответствует по семантике и по синтаксическому строю грузинским перфектным рядам III серии, а также - аористической ЭК из II серии, что также получает объективное отражение в текстовых данных. ДГ-ая ЭК является регулярным соответствием чистых, бессвязочных причастных перфектов ДА-ого, равно как и номинативных аористических флективных форм последнего. Оба эти соответствия очень важны для квалификации ДА-ой модели Sg + P , как слитной синтагмы, выражающей активное переходное действие. Таким образом, ГЭК служит знаком равенства между основными содержаниями генитивной причастной и номинативной аористической конструкций ДА-ого языка, соответствуя первой не только семантически, но и, по нашему убеждению, также и структурно. Итак, др.-арм. Sg + P и Sn + V =др.-груз.

S_{erg} + V. . ДА-ие же связочные причастные формы соответствуют различным подрядам грузинских перфектов в зависимости от видовременных и модальных нюансов. ДА Sd + P + V =ДГ Sd + + P + V . ДА Sg + P по времени соответствует ГЭК. В ДА-ой модели Sd + P + V связка дает понятие временной категории, чаще - в совокупности с функцией категории наклонения. Это consecutio temporis, распространяющееся также на идентичные ДП-ие категории, в ДА-ом прослеживается особенно хорошо, так как проверяется ДГ-ими эквивалентами: Напр.: zi č^{c}ew ews ēr tekac^{c}eal tearn astowcoy i veray erkri - rametu arγa eçvima upalsa γmertsa kueganasazeda /Б.2.5/.

7. Возникает вопрос соотношения собственно посессивных и собственно пассивных конструкций. Определяющим для посессивной модели является именная синтагма (имя-имя), а для пассивной модели - глагольная (имя-глагол). Ядром первой является причастие, второй - флективный глагол. Соответственно распределяются падежные или иные формы субъектов-агенсов. Понятия "нормального посессива" и "нормального пассива" для ДП-ого и ДА-ого языков определяются следующими моделями: SgSdSacc + P + Vesse + On > O_{acc} и SinstrSabl + V + O_n. Затем вводим понятия "контаминированных конструкций". Контаминация дефинируется как взаимопроникновение форм субъектов-агенсов. Контаминированный пассив: $S_gS_dS_{acc}$ + V (синт.флект.) контаминированный посессив: $S_{instr}S_{abl}$ + P . В ДП-ом наличиствуют оба варианта контаминации. В ДА-ом отсутствует конт.пассив. Оно и понятно: синтаксический союз флективной глагольной формы с формой косвенного субъекта здесь менее возможен. Но есть конт.посессив, т.к. причастие легко принимает в качестве субъекта-агенса любой косвенный падеж: awowrs k^{c}arasown p^{c}orjeal i satanaē /Л.4.2/. Модель: $Sabl_{+prepos.}$ + P -т.е. та, которая имеется в латыни (ab eo factus > ab eo factum; a leone devoratus > a leone devoratum и т.п.). ДА-ий Sabl при P ведет себя как синтаксический эквивалент Sg -ЭС-а. ДГ соответствие приведенной фразы иллюстрирует агенсно-пациенсное /нормальное пассивное/ построение для ДГ- da ormeoc d/e gamoicadeboda satanisagan /Л.4.2/- $S_{g+post.}$(Agent)+V+O_n(patiens).

8. Редкие образцы и исключения не менее значимы для опре-

деления потенциалиса. Так, например, $S_{d/acc}$ при флективном V и при наличии Vesse: zi mez en isk lowak^{c} i beranoy dora /Л.22.7I/ - др.-груз. rametu čuen tvit guesmis pirisagan magisisa Квазиэргативность в данном случае означает исключительность $S_{d/acc}$ с посессивным фоном построения в ДА-ом, между тем как для общеиндоевропейского диапазона данное соотношение формы и функции порождает специализированные ПК и ЭК. (ср. новоармянскую констр. mez ownenk^{c} "у нас имеется /вообще/").ДГ-ая параллель этого уникального образца обнаруживает синтаксический план аффективности-эргативности: S_{d} + $_{NS}O^{P}_{n}$ + V_{es}. Далее, S_{gen} при флективной форме одного из специальных глаголов "активного владения", т.е. номинативного строя. Здесь IУ фаза посессивности контаминируется с III фазой-"пассивным владением". arn owrowan mecatan etown andk^{c} p^{c}ohnakans /Л.I2.I6/ - др.-груз. номинативно-атрибутивная констр. -II фаза: kacisa visime mdidrisa nagopier igo agaraki - Dr (Sg) + NS + V . С другой стороны, имеется случай контаминации переходности/непереходности: ЭС S_{g} при интранзитивном V : ew hayec^{c}eal hisusi znokōk /Мк.3.5/. - da mimoixila mata risxvit.

Такие факты свидетельствуют о закреплении функции S_{g} и расширении сферы его влияния по закону аналогии. Допустимо сравнить это с известными фактами картвельского, а также кавказского языкового материала. Усиление функции ЭС S_{g} в ДА-ом проявляется и в следующем примере иным образом: patmec^{c}in noc^{c}a, oroc^{c} tesealn ērt'ē ziard p^{c}rkec^{c}aw /Л.8.36/. S_{g} замещает S_{n} по аналогии с кореллятом. Подконец находим нужным заметить, что ДА модель S_{g} + P(+ V) в одном и том же предложении фигурирует лишь один раз (в окружении флективных однородных глаголов) . Этот факт следует расценивать либо как стилистический, либо как грамматический.

9. Рассмотрение данных грабара в типологически-сопоставительном аспекте показывает, что для выражения какой-либо глубинной семантики язык пользуется различными средствами поверхностного изложения, и лишь определенный набор конкретных языковых средств на данном временном уровне приобретает характер универсального морфологического выражения, закрепляя за собой четкую грамматико-семантическую функцию. Это вопрос соотноше-

ния языкового потенциала и его реализаций, а также - степени специализации форм выражения лингвистической информации. Уникальные образцы суть проявления потенциалиса в пределах нормированной лингвоисторической системы. Любая неожиданная реализация может быть нормой в другом лингвистическом окружении. Отсюда - цикличность развития, формирования и функционирования структур высказывания. По диахроническому материалу ветвей исследуемых нами языков все косвенные конструкции могут выступать в качестве эргативных с разновременной специализацией, регулярным характером возникновения и растворения, с разной степенью распространения сферы действия. Вопрос в основном состоит в доминирующей модели и в установлении ведущих черт при квалификации высказываний. Вариативность основных типов структур и модуляция категориальных значений в пределах диапазона ведущей семантики, а также - колебания стилистических окрасок составляют совокупность различительных черт типологических единств. Циклы доминирующих семантико-грамматических моделей определяются диахроническими срезами конкретно для каждого из исследуемых языков. Общность идеи-формы устанавливает между ними знак равенства. Типология синтаксических конструкций выявляет универсальную повторяемость этих циклов.

IO. Вовлеченные в сферу исследования факты по диапазону носят несомненные следы отражения аналогичных структур, наличествующих в языках в более ранние периоды. Модель ДА-ой конструкции *nora gorceal ē включена в схему реконструкции системы праиндоевропейского глагола К.Х.Шмидтом /II, -ӯI/. Прототип ДА-ого и индоиранского ЭС-агентивный генитив, фигурирующий также в балто-славянских языках, является праиндоевропейским посессивным эргативом при адъективном глаголе (gen = instr), тогда как интранзитивный глагол с косвенным объектным актантом (CD = $C_{Loc.}$) порождает аккузативные конструкции по реконструкции В.Шмальстига /IO; IO, -ӯ/. Типологическая общность моделей посессивности и перфектности и.-е. и грузинского языков в последнее время заметно активизируется /II; 4/. Инверсивные глаголы картвельских языков, идентифицируемые нами с и.-е. генитивно/дативными моделями, названы реликтами картвельского корневого перфекта /4/. Таким образом перекликаются результаты проведенного анализа с новейшими данными по

индоевропеистике и картвелистике. Картвельский инверсивный перфект-суть то же, что описательный и.-е. эргативный перфект. Далее, одна из многих моделей перифрастических высказываний современного грузинского языка с вербальной семантикой в точности воспроизводит модель древних и.-е. эргативных перфектных построений: S_g + P + Vesse тип čemi gaketebulia "мое сделанноеIестьI=я сделал" . Другая серия грузинских фразоформ идентифицируема с западноевропейскими перфектными и футурумными рядами с биполярным распределением глаголов "быть" и "иметь" и, по существу, номинатизированным дативным субъектом, обусловленным структурой est mihi глаголов makvs / mqavs, - verba habendi , объединяющих III и IУ семантические фазы посессивности (как-то: çakitxuli makvs, nanaxi mqavs, dasaçeri mekneba, çasasvleli var и т.п.). Принципиально того же порядка является система спряжения в новоармянском, с ядрами-причастиями и деепричастиями-и опять-таки с исходным полюсом идеи посессивности - глаголом "быть".

ПРИМЕЧАНИЯ

I. Здесь подразумевается случай "квазиэргатива": aha t^{c}oɫeal lic^{c}i jez toɯn jer averak /Л.I3.35/.

I'. Benveniste E. La construction passive du parfait transitif. BSL. t.48. 1-2. 1952. 52-62.

2. М.Н.Боголюбов.: I. Категория безличности и переходность пассивных форм. УIII Всес.научн.конф. "Акт.пробл.иранской филологии". Душанбе. Тезисы докл. I982. 4-5. II. Типологические параллели конструкции древнеармянского перфекта переходного глагола. Межд.симп.по армянскому языкознанию. Тезисы докл. Ереван. I982. 25-26.

3. Cardona G. The Indo-Iranian construction manā (mama) kartam. Language. v.46. N 1. 1970. 1-13.

4. Ю.Г.Кортава. Инверсивные глаголы в картвельских языках. Авт.канд.дисс. Тбилиси. I982.

5. Lazard G. Structures d'actance dans les langues irano-aryennes. Session linguistique de l'Université Sorbonne Nouvelle. 1978.

6. Meillet A. La syntaxe comparée de l'arménien. MSL.v.XI.1900.

7. Pirejko L.A. On the genesis of the Ergative construction in Indo-Iranian. "Ergativity". London-New York-Toronto-Sydney-S.Francisco. 1979. 481-489.
8. М.М.Сахокия. Сопоставительный анализ форм посессивности и переходности в древнеперсидском, древнеармянском и древнегрузинском языках. Авт.канд.дисс. Тбилиси. 1974.
9. Э.Г.Туманян:: I. Существует ли эргатив в индоевропейских языках? Proceeding of the Eleventh international congress of linguistics. Bologna-Florence. 1972. 960-961.
II. Армянский язык. Синтаксис. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. М. 1981. 170-205.
10. Шмальстиг В. - Schmalstig W.R. : I. Indo-European linguistics. A New Synthesis. Pennsylvania - London 1980. II. The Multiple Origin of the Indo-European Nominative Case. Pennsylvania. 1981. III. Ergativity in Indo-European. Pennsylvania. 1982. IV. A Syntactic Comparison of Old Armenian and Lithuanian. The case of the passive participles. Pennsylvania. 1982. V. The Shift intransitive to transitive passive in the Lithuanian and Indo-European verb. Baltistica. Vienius. XVIII (2). 1982. 119-134.
VI. Сравнение синтаксиса древнеармянского языка с литовским. Пассивные причастия. Межд.симп.по армянскому языкознанию. Тезисы докладов. Ереван. 1982. 118-119.
11. Шмидт К.Х. - Schmidt K.N. : I. Zum umschreibenen Perfekt in indogermanischen Sprachen. IF. 1962.67. II. Probleme der Typologie (Indogermanisch/Kaukasisch). Homenaje a Antonio Jovar. Madrid. Gredos.1972.449-454. III. Zum Agens beim Passiv. IF. 1968. 1972. 1-12 IV. Das Indogermanische Kasusmorphem und seine Substituenten. Flexion und Wortbedeutung. 1975. 268-286. V. Die vorgeschichtlichen Grundlagen der Kategorie "Perfekt" im Indogermanischen und Kaukasischen.
"Чикобава А.С. (Сборник, посв. 80-летию со дня рожд.)". Тб. 1979. 76-83. VI. Индоевропейские основы древнеармянского глагола. Межд.симп.по армянскому языкознанию. Тезисы докл.Ереван. 1982. 117-118.
12. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию (Посессивность и пассивность; Выражение отношения в языке; Баскский язык и языкознание). М. 1950.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

ДА - древнеармянский
ДГ - древнегрузинский
ДП - древнеперсидский
ЭК - эргативная конструкция
ПК - посессивная конструкция
ГК - глагольная конструкция
ГЭК - грузинская эргативная конструкция
Г - грузинский
ЭС - эргативный субъект

A.K. SANJIAN (Los Angeles, USA)

LOAN-WORDS IN THE COLOPHONS OF ARMENIAN MANUSCRIPTS OF THE 14TH-15TH CENTURIES

The authors of Armenian colophons developed a unique tradition: they did not limit themselves to brief statements concerning the production of individual manuscripts, but expanded these statements with information on a variety of subjects, and often provided eyewitness accounts of events and living conditions. Consequently, alongside the Armenian historical works, the chronicles, and the inscriptions, these colophons have emerged as valuable primary historical sources, not only for Armenia but for the entire Middle East.

The colophons were written by scribes in localities extending from Iran on the east to Constantinople and Europe on the west, and from the Crimea and the Caucasus on the north to Egypt on the south. They were written, as a rule, by the scribes upon the conclusion of the production of a manuscript. Occasionally, they were written at the end of long sections of a text; there are also brief colophons which appear on the margins. There are manuscripts which, in addition to the principal colophon written by the scribe, also contain colophons written by the commissioner or sponsor, by the artist who executed the ornamentation or illumination, and by the craftsman who did the binding. Finally, we find in many manuscripts a series of other colophons written by their subsequent owners and rebinders or restorers. Such colophons continued to be written as late as the 17th and 18th centuries, or until the manuscripts found their way to a library or museum, thus bringing to an end their centuries-long peregrinations.

My book, Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History, was designed to familiarize non-Armenian scholars with the significance of the Armenian colophons for historical research. The Introduction to the monograph analyzes the peculiarities of the colophons

as a literary genre; it also emphasizes the contributions of these primary sources to various aspects of Middle Eastern studies. The core of the book consists of historical texts excerpted -- and translated for the first time -- from the colophons of manuscripts copied in the 14th and 15th centuries. The six extensive appendixes were designed to elucidate the texts and facilitate their use as primary sources.

The colophons provide specific data on a wide range of subjects which generally were either ignored by or escaped the attention of medieval Armenian historians. Besides describing major political events of general or local interest and providing extensive information on the ruling dynasties which dotted the map of the Middle East, the scribes give accounts of the frequent epidemics and plagues, the famines and devastation caused by locusts, earthquakes, and other natural calamities. These documents also furnish information on the systems of taxation imposed by various rulers; the effects of the constant invasions, marauding, and banditry upon trade and the economy in general; the monetary currencies that were employed in different parts of the Middle East; the conditions of the arts and crafts, and the manufacture of goods. The texts also contain extensive data on the towns, villages, monasteries, and fortresses, as well as on the administration of rural communities and the management of arable lands. In short, the colophons as primary sources are of great interest to scholars of all disciplines in Middle Eastern studies, but especially to historians, demographers and topographers.

In the main, the scribes of the 14th and 15th centuries belonged to the lower classes of Armenian society, especially the lower clergy. With rare exceptions, the colophons were written by professional scribes with limited education. They generally tried to emulate the language and style of the classical period of Armenian literature, but few indeed achieved this goal. As a matter of fact, the colophons are replete with dialectal forms, including a considerable number of foreign terms of which only a few have become part of the Armenian literary vocabulary. In view of this, the colophons are also of great interest to those concerned with the historical development of the Armenian language, as well as with

Middle Eastern linguistics and philology.

My paper at this Symposium will attempt to underscore the significance of the colophons as one of the major primary sources for the study of loan-words in Armenian in the 14th and 15th centuries. In my book the "Glossary of Foreign Terminology," which constitutes an important aspect of the monographic study, provides etymological and philological data pertaining to some 250 loan-words found in the texts of the colophons. This glossary shows the lexical influence upon Armenian of Arabic, various Iranian and Turkic languages, Mongolian and Georgian, and of such European languages as French, Greek, Italian and Latin. As will be shown, the majority of these loan-words never formed part of the Armenian literary language; yet, because they were current in the vernacular spoken by many of the scribes, they found their way into the colophons.

In the pages that follow, the loan-words found in the excerpts from the colophons are listed according to the original languages (i.e. Arabic, Iranian, and so forth). Each entry provides the form and usages in the lender language, with appropriate bibliographic data, followed by the meaning of the term as attested in the context of the colophon.

I. Loan-Words from Arabic

1. amir (variants: amiray, ēmir): Derived from Arabic amīr (related to Syriac, according to Ačaṙyan, HLP, I, 336, and II, 190; Baṙgirk^{c}, I, 71), commander, governor, prince. (For its various uses in Islamic history, see A.A.Duri, "Amīr," EI, NE, I, 438-439.) In the Middle Ages, Muslim rulers of Armenia were generally referred to as amiray (see Ačaṙyan, HAB, I, 120). Until the mid-nineteenth century, the title amira was also given to the high-ranking and wealthy Armenians in Istanbul under the Ottoman government.

2. amirapet: A hybrid form (Arabic amīr, plus Armenian pet, chief) corresponding to Arabic amīr al-umarā', chief amir, commander-in-chief of the army (see K.V.Zetterstéen, "Amīr al-Umarā'," EI, NE, I, 446). In Armenian usage amirapet refers to a chief Muslim ruler (cf. Baṙgirk^{c}, I, 71).

3. an-sleh: Derived from Arabic silāḥ, arms, weapon, armament, with Armenian negative prefix -an; used in the text in the sense of unarmed. See also sałex.
4. an-xalatᶜ: Derived from Arabic ghalaṭ, error, mistake, blunder; incorrect, wrong, with Armenian negative prefix an-. It is used in the text in the sense of unerring. (See Hübschmann, Arm. Gram., p.267, no.62.)
5. buxtan-kᶜ: Derived from Arabic buhtān, calumny, slander, false accusation; lie, untruth (see Steingass, p.210; Wehr, p.78; Haïm, I, 293). The Armenian form has the plural suffix -kᶜ.
6. daman: Derived from Arabic ḍamān, which had a variety of meanings: civil liability in the widest meaning of the term; suretyship or guarantee; and tax-farming. (See "Ḍamān," EI, NE, II, 105; R. Le Tourneau, "Bay al-Māl," ibid., pp.1141-1149.) The Armenians generally used it in the sense of tax (see Ačaṙyan, HLP, II, 191). In the text the verbal expression daman aṙnul means to seek justice.
7. damdam: This onomatopoeic word seems to be connected with Arabic damdama, rumbling noise, rumble (see Wehr, p.292). The form in the text, dmdmēin, is the third person plural imperfect of the infinitive dmdmem, to make a rumbling noise.
8. daxiray: Derived from Arabic dhakhīra, treasure, supplies; provisions, food; (military) ammunition (see Wehr, p.318).
9. ēmn-utᶜiwn: Abstract noun form; composed of ēmin (Arabic amn), safety, peace, security, protection (see Zenker, p.97b), plus Armenian abstract suffix -utᶜiwn. It is used in the text in the sense of security.
10. ġṙayis (variant: ṙayēs): Derived from Arabic raʾīs, one at the head, or in charge of; head, chieftain; leader; chief (see Wehr, p.318; Zenker, p.474c). It is used in the texts to denote an influential representative of a village or town.
11. ġṙzak: Derived from Arabic arzāḳ (sing. rizḳ). livelihood, subsistence; property, possessions, wealth, fortune (see Wehr, pp.336-337; Ačaṙyan, HLP,II, 192).
12. fṙuč: Derived from Arabic furdj, onlooking, watching, inspection, viewing (see Wehr, p.702).

13. halal: Derived from Arabic ḥalāl, lawful, legal, licit, legitimate; lawful possession (see Wehr, p.199). In the texts it is used in the sense of honestly earned.
14. haram: Derived from Arabic ḥarām, canonically prohibited, unlawful (see Wehr, p.171; Malxaseanc^{c}, HBB, III, 65).
15. harami-k^{c}: Derived from Arabic ḥarāmi, thief, dishonest man, bandit. To this is added the Armenian plural suffix -k^{c}. (See Malxaseanc^{c}, HBB, III, 65.)
16. hasrat^{c}amah (variant: xasrat^{c}amah): A hybrid composite: hasrat^{c} derived from Arabic ḥasrat, grief, sorrow, pain, distress, affliction (see Wehr, p.177), plus liaison vowel a, plus Armenian mah, death. It is used in the sense of death from grief.
17. hazinay: Derived from Arabic khazīna, treasure house, exchequer, riches, coffer (see Zenker, p.407b).
18. huk^{c}m (variant: hiwk^{c}m): Derived from Arabic ḥukm, judgment, valuation, opinion; decision; (legal) judgment, verdict, sentence; condemnation, conviction; administration of justice; jurisdiction; regulation, rule, provision, order, ordinance, decree; command, authority, control, dominion, power; government, regime (see Wehr, p.196). In the texts the term is used in the sense of order or command.
19. ǰalat^{c}: Derived from Arabic djallād, executioner, hangman (see Wehr, p.130).
20. klay: Derived from Arabic ḳal^{c}a, fortress, stronghold, fort, citadel (see Wehr, p.787; Hübschmann, Arm. Gram., p.269, no.85).
21. kumaš: Derived from Arabic ḳumāsh, cloth, fabric, material (see Wehr, p.790; Ačaṙyan, HLP, II, 195). In Armenian it is generally used in the sense of precious cloth (see Malxaseanc^{c}, HBB, II, 482).
22. k^{c}ēmiay: Derived from Arabic kīmya , the elixir, or philosopher's stone, alchemy (see Wehr, p.850; Haïm, II, 686; Ačaṙyan, HLP, I, 271; II, 189).
23. ǩabal: Derived from Arabic ḳabāla, contract, agreement; bail, guaranty, suretyship, liability, responsibility (see Wehr, p.471; Malxaseanc^{c}, HBB, II, 389). It is used in the text in the sense of contract.
24. ǩadi (variant: xati): Derived from Arabic ḳāḍī, Muslim

judge, who adjudicates and issues verdicts on the basis of the sharīᶜa. (See T.W.Juynboll, "Ḳāḍī," EI, OE, II, 606-607.)

25. ʒarip-ni: Borrowed from Arabic gharīb, stranger, foreigner, alien; those living abroad, those away from home, emigrés (see Wehr, p.668). The -ni is an Armenian plural suffix.
26. ʒawl: Derived from Arabic ḳawl, word utterance, statement, report, testimony (see Wehr, p.797). In Armenian it meant stipulation, vow (see Ačaṙyan, HLP, II, 197).
27. ʒaza (variant: ʒazay): Derived from Arabic ghazāh, the raids made by the Ghāzis against the infidels. In Armenian the term was used in the sense of holy war (see Xačᶜikyan, XV Dari, I, 814).
28. ʒupay: Derived from Arabic ḳubba, cupola, dome; cupolaed structure, dome-shaped edifice, domed shrine (see Wehr, p.337; Ačaṙyan, HLP, II, 195).
29. mahdasi (variant: maʒtᶜasi): Derived from Arabic maḳdisī or muḳaddasī, holy, sacred, sanctified (see Ačaṙyan, HLP, II, 198). The term was used by Armenians as an epithet for individuals who performed the pilgrimage to the Holy Places in Jerusalem.
30. mal: Derived from Arabic māl, property, possessions, chattels, goods; wealth, affluence; fortune, estate; money, assets (see Wehr, pp.931-932). This was a rent paid to the divan, in cash or in produce, by peasants and city-dwellers for the privilege of using the soil. (See A.Ali-zade, "Social, Economic, and Political History of Azerbaijan," p.240; cf. Xačᶜikyan, XV Dari, II, p. lxiv; Cleaves, "Mongolian Names and Terms," p. 438.)
31. melikᶜ (variants: mēlēkᶜ, mēlikᶜ): Derived from Arabic malik, king, sovereign, monarch (see Ačaṙyan, HLP, II, 199; see also M.Plessner, "Malik," EI, OE, III, 204).
32. mnira (variants: mənara, mnaray, mniray): Derived from Arabic manāra, minaret (see Wehr, p.1009; Ačaṙyan, HLP, II, 199).
33. molnay (variant: mōlnay): A vulgar form for Arabic mawlā, Muslim clergyman, learned man in theology, reader; attested in Arabic and other Near Eastern Islamic languages as molla and molna (see Zenker, p.894a).

34. muxanat^{c}: Derived from Arabic mukhannat, effeminate, bisexual; vile, contemptible (cf. Ottoman Turkish muhanat, being despicable, contemptible, abject; baseness, meanness; see Hony, Turkish-English Dictionary, p.246; Steingass, p.1351). It is used in Armenian in the sense of treacherous, perfidious (see Malxaseanc^{c}, HBB, III, 362).
35. mulk^{c}: Borrowed from Arabic mulk, property, possessions, goods and chattels, fortune, wealth; estate; landed property, real estate (see Zenker, p.878a; Xač^{c}ikyan, XV Dari, II, cxx-cxxi). It is used in the text in the sense of property or estate.
36. mułri-k^{c}: Derived from Arabic muḳrī, reciter of the Qurʾān (see Wehr, p.753; Ačaṙyan, HLP, II, 199). The Armenian form has the plural suffix -k^{c}.
37. musx: Derived from Arabic musk or misk, musk (see Steingass, p.1238; Zenker, p.847a).
38. nafałay: Derived from Arabic nafaḳa, expenditure, fortune, money (see Zenker, p.916a). It is used in the text in the sense of means of livelihood.
39. nayip: Derived from Arabic nāʾib, literally substitute, delegate; it was used to designate the deputy or lieutenant of the sultan or the governors of the chief provinces. (see H.A.R.Gibb and C.Collin Davies, "Nāʾib," EI, OE, III, 837-838; cf. Cleaves, Mongolian Documents, p.60, n.11.)
40. purč: Derived from Arabic burdj, tower, castle (see Wehr, p.50; Ačaṙyan, HLP, II, 202).
41. ṙaʒiat^{c}: Derived from Arabic ra^{c}iat, subject people, herd, non-Muslim subjects of the Ottomans (see Zenker, p.466a; cf. Cleaves, Mongolian Documents, p.63, n.11; cf. also ṙaya, ṙayat^{c}, in Malxaseanc^{c}, HBB, IV, 157).
42. Ṙamadan: Borrowed from Arabic Ramaḍān; the name of the ninth month of the Muhammadan calendar; it is also the name of the Muslim feast observed in the same month. (See M.Plessner, "Ramaḍān," EI, OE, III, 1111.)
43. sahat^{c}: Derived from Arabic sa^{c}at, clock, with substitution of glottal stop by h, as in Kipčak (see Codex, Cum., p.210).
44. sult^{c}an (variant: sōlt^{c}an): Derived from Arabic sulṭān, a ruler, monarch, sovereign; a potentate, emperor, king

(see Steingass, p.693b; and for its various usages consult J.H.Kramers, "Sulṭān," EI, OE, IV, 543-545).

45. surat^{c}: Derived from Arabic ṣūrat, face, countenance, look (see Steingass, p.795; Wehr, p.530).

46. xandak (variant: xantak): Derived from Arabic khandaḳ, ditch, fosse, moat (see Steingass, p.477; Hübschmann, Arm. Gram., p.267, no.64).

47. xanǰal: Derived from Arabic khandjar, a dagger, sword, poniard (see Steingass, p.476).

48. xapr: Derived from Arabic khabar, news, information, intelligence, report, rumor, story (see Wehr, p.225).

49. xarač: Derived from Arabic kharādj, land tax imposed by Muslim rulers. (For its history, consult T.W.Juynboll, "Kharādj," EI, OE, II, 902-903; see also Hübschmann, Arm. Gram., p.268, no.68).

50. xas (variant: hasay): Derived from Arabic khaṣṣ, intended for the exclusive use of (the sovereign), belonging to the sovereign or state (see Zenker, p.400a; see also Cleaves, Mongolian Documents, pp. 69-71, n.12).

51. xasat: Derived from Arabic and Persian qist, a portion, share; an installment; a measure (see Steingass, p.969; Redhouse, Turkish and English Lexicon, p.1453). The form in which this word is attested in Armenian sources is xast (see Malxaseanc^{c}, HBB, II, 247). In the colophon it seems to have been used in the sense of a measure.

52. xilay (variants: xlay, xilat^{c}): Derived from Arabic khil^{c}a, a robe which the sovereign bestows, as a gift, on the person whom he wishes to honor. (See C.Huart, "Khil^{c}a," EI, OE, II, 955 .)

53. xsar (variants: hesar, hsar): Derived from Arabic ḥiṣār, besieging, encompassing; a fortified town, a fort, castle (see Hübschmann, Arm. Gram., p.269, no.85; Steingass, p.421). In Armenian usage the verb xsarel meant to lay siege.

54. žłul: Derived from Arabic shughl or shughul, work, occupation, employment; business; diversion, amusement, pastime (see Steingass, p.748). It is used in the colophon in the sense of occupation, diversion.

II. Loan-Words from Iranian Languages

1. amanat^{c}: Derived from Persian amānat (Arabic amāna), security, surety, warranty, guarantee (see Wehr, p.29; Ačaṙyan, HLP, II, 189; Malxaseanc^{c}, HBB, I, 55).

2. an-dōlvat^{c}: Derived from Persian dovlat (Arabic dawla), luck, prosperity, fortune, with Armenian negative prefix an-; used in the text in the sense of unfortunate, luckless.

3. an-ŧaławat^{c}: Derived from Persian id. (Arabic shaqāwa), compassion, pity, sympathy (see Zenker, p.547a), with Armenian negative prefix an-. It is used in the text in the sense of merciless, pitiless, cruel.

4. aparas: Variant form of aparasan or aperasan, unbridled, unrestrained, licentious, insolent, impudent (see Baṙgirk^{c}, I, 274). It is apparently borrowed from Pahlevi apērasan (see Malxaseanc^{c}, HBB, I, 208). It is used in the text in the sense of unbridled, unrestrained.

5. asparapet: A word that goes back (via Middle Persian) to Old Persian *spādapati- (see Ačaṙyan, HLP, I, 285). It is used in the text in the sense of generalissimo, general-in-chief, corresponding to Greek archistrátēgos, and Latin princeps militae, imperator exercitus (see Baṙgirk^{c}, II, 738). For the history of this word and for later Armenian borrowings, see Hübschmann, Arm. Gram., p.240, no.588.

6. bahadur (variants: bahadur, bahatur, pahatur): Derived from Persian bahādur, hero, champion (see Doerfer, II, 366-377, no.817; Cleaves, Mongolian Documents, pp.56-57). It was used as a surname and an honorific title among Muslim dynasties. (See D.Sinor, "Bahadūr," EI, NE, I, 913; cf. Blake and Frye, "Archers," p.389, n.53, and pp.435-436.)

7. bēhēšt: Derived from Persian bihišt, paradise (see Grundriss, Vol.I, pt. 2, p.25).

8. č^{c}arx: Derived from Persian charkh, wheel (see Steingass, p.390; Haïm, I, 589).

9. dahekan (variant: dekan): Derived from Persian dahgān, name of a gold coin, corresponding to Greek drakhmē (see Hübschmann, Arm. Gram., p.133, no.158).

10. danušman: Derived from Persian dānishūmand, learned, wise (see Steingass, p.501). In Armenian, however, it referred

specifically to a Muslim learned man or mulla (see Ačaṙyan, HLP, I, 252).

11. daran: Derived from Pahlevi dāran, container (see Hübschmann, Arm. Gram., pp.136-137, no.174; Ačaṙyan, HLP, I, 253). It one context it means cupboard, closet, and in the other it is used in the sense of subterranean dwelling or hiding place. (See Ačaṙyan, ibid.)

12. darbas: Derived from Persian darvās or darvāza, gate, large door (see Hübschmann, Arm. Gram., p.137, no.175; Haïm, I, 811). In Armenian usage it came to mean royal or princely palace (see Ačaṙyan, HLP, I, 253; Baṙgirk^{c}, I, 603-604), corresponding to the Turkish kapu or seray.

13. despak: Seems to be related to Pahlevi *dēspak, an ancient covered carriage, without wheels, drawn by men or animals. (See Hübschmann, Arm. Gram., p. 140, no.190; cf. Ačaṙyan, HLP, I, 254; Baṙgirk^{c}, I, 610.)

14. dram: Derived from Pahlevi dram (Greek drakhmē), the name of a weight and a coin (see Hübschmann, Arm. Gram., pp. 145-146, no.208; cf. H.W.Bailey, "Irano-Indica II," BSOAS, 13:129, 1949).

15. ǰabṙ-an: Derived from Persian gabr (Arabic djabr), a Zoroastrian, infidel (see Vullers, Lexicon Persico-Latinum Etymologicum, II, 2nd ed., Graz, 1962, p.950; E.E.Bertel's History of Persian-Tačik Literature, Moscow, 1960, p.51). The Armenian form has the final definite article -n; the a is written to add a syllable to the poetic line.

16. kapič: Derived from Pahlevi kapīč, a measure for grain, used as equivalent to Greek khoiniks (see Hübschmann, Arm. Gram., p.165, no.303; cf. Ačaṙyan, HLP, I, 265; Baṙgirk^{c}, I, 1055).

17. laš: Derived from Persian lāš, carrion, corpse, carcase (see Steingass, p. 1111). In Armenian it is also used as an adjective meaning evil, impure (see Malxaseanc^{c}, HBB, II, 184, 433).

18. mir: Derived from Persian mīr (from Arabic amīr), a title, applied generally to princes, approximating in meaning to the Persian title mīrzā. (See R.Levy, "Mīr," EI, OE,III,505.)

19. mirza (variants: amirza, amirzay, amirzē, ēmirza, imirza, imirzay. imirzē, mirzay, mirzē, mrzay): Borrowed from

Persian mīrzā or mirzā, a hybrid composite meaning son of a prince. In addition to its original meaning, the title was also given to noblemen and others of good birth. (See R.Levy, "Mīrzā or Mirzā," EI, OE, III, 516.)

20. murtaṙ: Derived from Persian murdār, carrion, corpse; (fig.) impure, dirty, polluted, obscene (see Steingass, p.1212). In the text it is used in the sense of corpse.

21. mzkit^{c} (variants: mǝzkit^{c}, msk^{c}it^{c}): Derived from Persian mazgit or mizgit, small mosque (see Steingass, p.1223; cf. Hübschmann, Arm. Gram., p.271, no.96).

22. naṙaray: Derived from Persian naqāra, a kettledrum (see Steingass, p.1418; Ačaṙyan, II, 200).

23. namaz: Derived from Persian namāz, prayers, those especially prescribed by law (see Steingass, p.1425). It is used in Armenian exclusively for Muslim worship or prayers (see Malxaseanc^{c}, HBB, III, 440).

24. nɨm-uns: Derived from Persian naghm (derived from Arabic naḳb), making a hole, digging out, making hollow; excavation; a mine, a trench (see Steingass, p.1418). The Armenian form is the plural accusative; and it is used in the text in the sense of subterranean dwelling or hiding place (see Malxaseanc^{c}, HBB, III, 466). See also daran [q.v.]

25. p^{c}ahlawan: Derived from Persian pahlavān (Turkish pehlivan), wrestler, hero, champion (see Haïm, I, 375). It is used in Armenian as an adjective meaning strong, stout (see Malxaseanc^{c}, HBB, IV, 497).

26. p^{c}ašah: Derived from Persian pādshāh, the name for Muslim rulers. (For its etymology, see Mecdut Mansuroğlu, "On Some Titles and Names in Old Anatolian Turkish," Ural-Altaische Jahrbücher, vol. XXVII, nos.1-2 [1955], pp.94-97. See also Doerfer, II, 420-424, no.838; J.Deny, "Pasha," EI, OE, III, 1030-1033.

27. p^{c}at^{c}šah (variants: p^{c}adšah, p^{c}atšah): Derived from Persian pādshāh, the name for Muslim rulers, king, sovereign (see Franz Babinger, "Pādishāh," EI, OE, III, 1017; Ačaṙyan, HLP, I, 289).

28. p^{c}ēɨambar: Derived from Persian peyghāmbar, prophet, messenger (see Haïm, I, 387; Cleaves, Mongolian Documents, p.42, n.3). It is used in Armenian exclusively in reference to the Prophet Muhammad (see Ačaṙyan, HLP, I, 290).

29. p^{c}ošiman: Derived from Persian pashīmān, remorseful, rueful, sorry, regretful, penitent (see Haïm, I, 365).

30. šah: Borrowed from Persian shah, king (see V.F.Büchner, "Shāh," EI, OE, IV, 256-257; Steingass, p.726a).

31. šahastan: Borrowed from Persian šahristān, large fortified city (see Steingass, p.770; Ačaṙyan, HLP, I, 276; Ačaṙyan, HAB, V, 230-231). In the text it appears to have been used in the sense of the land of the shah, that is, Persia. (See Anasyan, Haykakan Aṙbyurnerə, p.79.)

32. tawlpand: Derived from Persian dolband or dūlbānd, turban (see Haïm, I, 844, 875).

33. t^{c}axt^{c} (variants: t^{c}aṙt^{c}, t^{c}axt): Derived from Persian taxt, throne (see Ačaṙyan, HLP, I, 258).

34. t^{c}axt^{c}an (variants: t^{c}aṙt^{c}an, t^{c}axtan): Derived from Persian takht, spoil, plunder, prey; assault, invasion (see Steingass, p.273; cf. Ačaṙyan, HLP, I, 258). It is used in the colophon in the sense of plunder.

35. ust^{c}ay: Derived from the colloquial form ustā of Persian ustād, master, teacher, one who is skilled in an art or profession, artisan (see Steingass, p.49; Haïm, I, 75-76). In the text it is used in the sense of master craftsman or builder.

36. xač^{c}alam: Hybrid word: xač^{c}, from Persian khāj, cross (see Steingass, p.437), and Arabic ^{c}alam, standard, sign, flag (see ibid., p.864). This is an ecclesiastical standard used in ceremonies of the Armenian church. (See Malxaseanc^{c}, HBB, II, 244.)

37. xoǰa (variants: xočay, xoǰay, xōǰay): Borrowed from Persian khoja, a man of distinction, a master or owner, a wealthy man, a teacher; a venerable, old man (see Steingass, p.479a-b; Haïm, I, 475; see also C.Huart, "Kh^{w}ādja," EI, OE, II, 865). In Armenian usage the term was also applied as an epithet for a wealthy merchant (see Malxaseanc^{c}, HBB, II,312).

38. xostak: Derived from Pahlevi x^{v}āstak, property, estate (see Hübschmann, Arm. Gram., p.161, no.284; Ačaṙyan, HLP, I, 263).

39. znǰil: Derived from Persian zanǰīr (Turkish zincir), chain, fetters (see Hübschmann, Arm. Gram., p.265, no.40; Haïm,I,1022). Ačaṙyan suggests that the word was borrowed from

Turkish (see HLP, II, 276).

III. Loan-Words from Turkic Languages

1. aŧa: Derived from Turkic agha (< aqa, older brother). It is used in the texts in the Ottoman Turkish meaning of chief, master, or land-owner. (See Doerfer, I, 131-133, no.21; H.Bowen, "Agha," EI, NE, I, 245-246.)

2. an-asax: Derived from Middle Turkic yasaḳ, law, with Armenian negative prefix an-; used in the colophon in the sense of lawless. See also asax [q.v.]

3. an-mərwatᶜ: Derived from Ottoman Turkish mürvet, dialectal form of mürüvvet (Arabic murūwa), the ideal of manhood, comprising all knightly virtues; especially manliness, valor, chivalry, generosity, sense of honor (see Hony, Turkish-English Dictionary, p.257; Wehr, p.902), with Armenian negative prefix an-. It is used in the text in the sense of unchivalrous.

4. arłučᶜi: Derived from Middle Turkish yarghuči, judge, who issues a verdict according to the Turkic or Mongolian common law (yasa). (See Codex Cum., p.115.)

5. aŧlex: Derived from Middle Turkic (y)arligh, order, official decree, (see C.Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, Budapest-Leipzig, 1928, p.79). This was an imperial decree given by the Mongol khans. (See Blake and Frye, "Archers," p.387, n.34.)

6. asax: Derived from Middle Turkic yasaḳ, law (see Ačaŧyan, HLP, II, 275; Blake and Frye, "Archers," p.384, n.6). See also an-asax [q.v.].

7. atᶜabēk (variants: atᶜabag, atᶜapak): Derived from Turkic atabeg or atabak. Originally, the term meant tutor of the successor to the throne (see Gordlevskii, "Selected Writings," p.71). Under the Seljuks and their successors, it was the title of a high dignitary; and under the Ottomans it was applied to military chiefs. (See Doerfer, II, 7-8, no.415; C.Cahen, "Atabak (Atabeg)," EI, NE, I, 731; for additional bibliography also consult Blake and Frye, "Archers," p. 385, n.14). The term does not occur in Armenian sources before the arrival of the Mongols in Armenia (see Barġirkᶜ, I, 11).

8. axtᶜarmay: Derived from Ottoman Turkish aktarma, to

move from one receptacle to another; to transship; to turn topsy-turvy (see Hony, Turkish-English Dictionary, p.10; cf. Doerfer, II, 16-17, no. 433; Radloff, col.119). It was used figuratively and as a derisive epithet by members of the Armenian church to describe their fellow countrymen who had adhered to Roman Catholicism. (See Ačaṙyan, HLP, II, 275; Malxaseanc^{c}, HBB, I, 44.)

9. azex: Derived from Middle Turkic (Kipčak) azyx, food, provisions (see Codex Cum., p.46).

10. beklarbek: Derived from Turkic beglerbegi, a title meaning beg of begs, going back to the Iranian idea of a ruler. Under the Ottomans the title was originally applied to the commander-in-chief of the army; it subsequently meant provincial governor, and finally it was no more than an honorary rank. (See V.L.Ménage, "Beglerbegi, Baylerbeyi," EI, NE, I, 1159-1160; Doerfer, II, 406-410, no.829.)

11. bek (variants: bak, pak, pēk): Derived from Turkic beg, lord (see Doerfer, pp.389-406, no. 828; H.Bowen, "Beg or Bey," EI, NE , I, 1159). In Armenian sources it is generally used in the sense of prince (see Ačaṙyan, HLP, II, 275; HAB, I, 409; Baṙgirk^{c}, I, 487).

12. č^{c}awl: Derived from Turkic çöl, desert, wilderness (see Radloff, III, col. 2043; Malxaseanc^{c}, HBB, IV, 34).

13. dhawl: Derived from Ottoman Turkish daūl (Arabic ṭabl), drum (see Radloff, III, 1646; cf. Malxaseanc^{c}, HBB, I, 531).

14. elč^{c}i: Derived from Middle Turkic elči, envoy, messenger, usually in a diplomatic sense (see Doerfer, II, 203-207, no. 656; Codex Cum., p. 87; B.Lewis, "Elči," EI, NE, II, 694; Cleaves, Mongolian Documents, p.81, n.17; Mostaert and Cleaves, "Trois documents mongols . . .," p. 461; idem, Les Lettres des Ilkhan . . ., p. 26).

15. ganjalaws: Derived from Ottoman Turkish qonsolos (see Radloff, II, 548), a consul, or representative of the interests of foreign states in Islamic countries (see B.Spuler, "Consul," EI, NE, II, 60).

16. ilłar: Borrowed from Čaghatai Turkic ilghār, flying column, advance cavalry unit which is dispatched into enemy territory, light cavalry (see Radloff, I, 1489; Doerfer, I,

193-194, no.70).

17. k^{c}awsa: Derived from Ottoman Turkish köse, beardless (see Radloff, II, 1293).

18. lotos: Derived from Turkish lodos, southwind (Greek nótos). (See Kahane-Tietze, Lingua Franca, pp. 547-548, no. 818; Anasyan, Haykakan Aŀbyurnerə, p. 57.)

19. ŀaputan: Derived from Ottoman Turkish kapudan (itself derived from Italian capitano), captain (see Kahane-Tietze, Lingua Franca, pp. 139-140, no.152).

20. ŀatərŀa: Derived from Ottoman Turkish qadirga, in the eastern Mediterranean a common designation of the galley. (See Kahane-Tietze, Lingua Franca, pp. 523-526, no. 785.)

21. surkun: Derived from Ottoman Turkish sürgün, banishment, place of exile (see Hony, Turkish-English Dictionary, p. 328).

22. t^{c}aman: Derived from Turkic taman (* < tanma(n)), which is also attested in Mongolian of the 13th and 14th centuries, for example, the Secret History (para. 274). During the period in question, it was the designation for the largest military-administrative unit made up of conquered territories. The tenant of a taman was called in Mongolian ta(n)mači(n) (see, for example, Secret History, paras. 274, 281). Another name for taman was tümän, of Tokharian origin (tümän meaning 10,000).

23. t^{c}arxan: Derived from Turkic tarxan (> Mongolian darxan), and Persian tarxān, which during the Mongol period meant exempt from taxation. (See B.Vladimirtsov, Le régime social des mongols . . ., pp. 119, 128; Hübschmann, Arm.Gram., p.266, no. 50.) It is used in the text in the sense of tax exempt.

24. t^{c}asup (variant: t^{c}axsup): Derived from Ottoman Turkish taassub (Arabic ta^{c}aṣṣub), bigotry; religious persecution; fanaticism; superstition (see Hony, Turkish-English Dictionary, p. 338; Steingass, p. 309). In the colophons it is used in the sense of religious persecution.

25. t^{c}cp^{c}: Derived from Turkic top, gun, cannon; artillery (see Doerfer, II, 596-601, no. 948; Zenker, p. 604a).

26. t^{c}uman: Derived from Turkic-Mongolian tümän (< Tokharian tumane), ten thousand; the largest military and

administrative unit within the Mongolian army. (See A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, p. 345. For its use under the Mongols, see Vladimirtsov, Le régime social, pp. 134-135, 171f. For additional bibliographical information, consult Blake and Frye, "Archers," p. 388, n. 42; Cleaves, "Mongolian Names and Terms," p. 436.)

27. xalič^{c}ay: Derived from Ottoman Turkish qaliča (cf. modern Turkish kaliçe), a small rug, a small costly carpet (see Zenker, p. 684b).

28. xan (variant: ɬan): A Turkic title for a ruler. (For details regarding its history and usage, see W.Barthold, "Khān," EI, OE, II, 897-898; also Cleaves, "Mongolian Names and Terms," p. 421).

29. xondk^{c}ar (variants: xovandk^{c}ar, xōndk^{c}ar, xōntk^{c}ar): Derived from khunkiār (apparently an abbreviation for khudāwendigiār), a title given to all the Ottoman sultans, at least until the 17th century, along with that of pādishāh. (See J.H.Kramers, "Khudāwendigiār," EI, OE, II, 971.)

IV. Loan-Words from Georgian

1. dēp^{c}al: Derived from Georgian dedopali, queen (see J.Molitor, Glossarium Ibericum, I, 109; cf. Ačaṙyan, HLP, II, 222).

2. šk^{c}rik-k^{c}: Derived from Georgian šikriki, messenger, courier (see Ačaṙyan, HLP, II, 223; Xač^{c}ikyan, XIV Dari, p.665). The form has the Armenian plural suffix -k^{c}.

V. Loan-Words from Mongolian

1. noyin: Borrowed from Mongolian nōyān, a general term for military officer. (For its various forms and meanings, consult Doerfer, I, 526-529, no.389; Cleaves, "Mongolian Names and Terms," pp. 405-406; Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or . . ., p. 17, 195 n. 1).

2. T^{c}amuri (t^{c}ankay): In one colophon it is mentioned in conjunction with t^{c}ankay (see below), and in another it is mentioned alone. It appears to be a particular denomination of the Mongolian coin tanga, and presumably named after Tīmūr Lang.

3. t^{c}ankay: Derived from Mongolian tanga, the name of

the silver coin which formed the main currency of the Mongol world from the end of the 14th to the beginning of the 16th century. (See Doerfer, II, 587-592, no. 946; J.Allan, "Tanga or Tangča," EI, OE, IV, 650; Hübschmann, Arm. Gram., p. 266, no. 47; Xač^{c}ikyan, XV Dari, II, cxxii; XIV Dari, xxxviii, n.1.)

VI. Loan-Words from European Languages

1. baron: Derived from Old French baron (French baron; Italian barone; Latin baro), baron, prince, sovereign, master, lord (see Hübschmann, Arm. Gram., p. 390, no. 8).

2. dimosakan: Adjectival form, composed of dimos (from Greek dēmos, people, nation, tribe), plus Armenian adjectival suffix -akan. This term was used in the sense of public, governmental, or municipal (see Hübschmann, Arm. Gram., p.346, no. 96; cf. Ačaṙyan, HLP, II, 15). In the text the reference is to the tax which the Armenian bishops collected from their communities in behalf of the state treasury.

3. flori: Derived from Italian florino, a silver coin, used in the Black Sea colonies, either directly or via Ottoman flori (see Radloff, IV, col. 1954).

4. gundustapl: Borrowed from Italian contestabile (cf. Old French conestable). (See Hübschmann, Arm.Gram., p. 389, no. 2). It is used in Armenian sources in the sense of commander-in-chief.

5. ǰambl: Derived from Old French chambrelan, chamberlain (see Ačaṙyan, HLP, II, 301).

6. kalogeros-k^{c}: Derived from vernacular Greek kalógeros, monk (see Demetrakou, Mega Lexikon, IV, 3576-3577); to this is added the Armenian plural suffix -k^{c}.

7. kalokriay-k^{c}: Derived from vernacular Greek kalógria, nun (see Demetrakou, Mega Lexikon, IV, 3577); to this is added the Armenian plural suffix -k^{c}.

8. mot^{c}: Borrowed from Latin modius, a measure, muid (see Hübschmann, Arm. Gram., p. 366, no. 276; Xač^{c}ikyan, XV Dari, II, cxxvi).

9. p^{c}ilon: Borrowed from Greek phelōnes, mantle, cloak, overcoat (see Hübschmann, Arm. Gram., p. 386, no. 481). In Armenian usage it means a coat worn by ecclesiastics during liturgical services.

10. polis: Borrowed from Greek polis, city.

11. santalun: Derived from Greek sandálion, boat (see Kahane-Tietze, Lingua Franca, pp. 564-567, no.839).

12. tartaros: Borrowed from Greek tártaros, tartarus, hell (see Hübschmann, Arm. Gram., p. 383, no. 447).

13. veł̇ar: Borrowed from Latin velarium, curtain, awning (see Hübschmann, Arm. Gram., p. 383, no 441). In Armenian usage it means the hood worn by an ecclesiastic.

The above glossary shows that cf the total number of 140 loan-words 54 are derived or borrowed from Arabic, 39 from Iranian languages, 29 from Turkic languages, 2 from Georgian, 3 from Mongolian, and 13 from various European languages.

The semantic distribution of the 54 loan-words from Arabic is as follows:

14 common words: an-xalat^{c}, buxtan-k^{c}, ēmn-ut^{c}iwn, fruč, harami-k^{c}, hasrat^{c}amah (xasrat^{c}amah), kumaš, łarip, muxanat^{c}, sahat^{c}, surat^{c}, xapr, xilay (xlay, xilat^{c}), žłul.

9 economic/financial terms: daman, ǝṙzak, hazinay, łabal, mal, mulk^{c}, nafałay, xarač, xasat.

8 official titles: amir (amiray, ēmir), amirapet, ǝṙayis (ṙayēs), ǰalat^{c}, ładi (xati), melik^{c} (mēlēk^{c}, mēlik^{c}), nayip, sult^{c}an (sōlt^{c}an).

8 religious/legal terms: halal, haram, huk^{c}m (hiwk^{c}m), ławl, mahdasi (małtasi), molnay (mōlnay), mułri, ṙamadan.

5 weaponry/military terms: an-sleh, daxiray, łaza(łazay), xanǰal, xsar (hesar, hsar).

5 architectural terms: klay, łupay, mnira (mǝnara, mnaray, mniray), purč, xandak (xantak).

2 scientific/medical terms: k^{c}ēmiay, musx.

2 political terms: ṙałiat^{c}, xas (hasay).

1 onomatopoeic term: damdam.

Thirty-four of the 39 loan-words from Iranian languages are of Persian origin; the other five (daran, despak, dram, kapič, and xostak) have come into Armenian from Pahlevi. The semantic distribution of these loan-words is as follows:

16 common words: an-dōlyat^{c}, an-šaławat^{c}, aparas, bēhēšt, č^{c}arx, daran, despak, laš, murtaṙ, nłm-uns, p^{c}ahlawan, p^{c}ošiman, tawlpand, t^{c}axt^{c}, t^{c}axt^{c}an, znǰil.

7 official titles: bahadur, mir, mirza, p^{c}ašah, p^{c}at^{c}šah, šah, xoǰa.

6 economic/financial terms: amanat^{c}, dahekan (dekan), dram, kapič, ustay, xostak.

5 religious terms: danušman, ǰabṙ, namaz, p^{c}ēłambar, xač^{c}alam.

2 architectural terms: darpas, mzkit^{c}.

1 geographical term: šahastan.

1 musical term: nałaray.

The 29 loan-words from Turkic languages are distributed as follows:

11 are from Turkic/Turkish: ała, at^{c}abēk (at^{c}abag, at^{c}apak), beklarbek, bek (bak, pak, pēk), č^{c}awl, lotos, t^{c}aman, t^{c}arxan, t^{c}op^{c}, t^{c}umaṅ, xan.

11 are from Ottoman: an-mərwat^{c}, axt^{c}armay, dhawl, ganjalaws, k^{c}awsa, łaputan, łatərła, surkun, t^{c}asup (t^{c}axsup), xalič^{c}ay, xondk^{c}ar (xovandk^{c}ar, xōndk^{c}ar, xōntk^{c}ar).

6 are from Middle Turkic: an-asax, arłuč^{c}i, aṙlex, asax, azex, elč^{c}i.

1 is from Caghatai: ilłar.

The semantic distribution of these loan-words from Turkic languages is as follows:

9 official titles: ała, at^{c}abēk, beklarbek, bek, elč^{c}i, ganjalaws, łaputan, xan (łan), xondk^{c}ar.

8 common words: an-asax, an-m rwat^{c}, azex, č^{c}awl, k^{c}awsa, lotos, surkun, xalič^{c}ay.

4 military terms: ilłar, t^{c}aman, t^{c}op^{c}, t^{c}uman.

3 legal terms: arłuč^{c}i, aṙlex, asax.

2 religious terms: axt^{c}armay, t^{c}asup (t^{c}axsup).

1 musical term: dhawl.

1 naval term: łatərła.

1 economic term: t^{c}arxan.

Of the two loan-words from Georgian, dēp^{c}al and šk^{c}rik, the first is a title, "queen," and the second is a common term, "messenger, courier." There are also three loan-words from Mongolian, noyin, t^{c}amuri, and t^{c}ankay: the first is a military term, the second the adjectival form of the name of Tīmūr, and the third is an economic term.

The 13 loan-words from European languages are distributed

as follows: 7 are from Greek; of these, 4 are religious terms (kalogeros-k^{c}, kalokriay-k^{c}, p^{c}ilon, tartaros), 1 is an economic term (dimosakan), 1 is a marine term (santalun), and 1 is a common word (polis). The two loan-words from Old French, baron and ǰambl, are official titles. Of the two loan-words from Latin, the first, mot^{c}, is a measure, and the second, veŀar, is a religious term. Finally, of the two loan-words from Italian, flori and gundustapl, the first is a monetary term, and the second is a military term.

BIBLIOGRAPHY

Ačaŕyan, HAB = Ačaŕyan, H. Hayerēn Armatakan Baŕaran (Etymological Dictionary of Armenian). 7 vols. Erevan, 1926-1935.

Ačaŕyan, HLP = Ačaŕyan, H. Hayoc^{c} Lezvi Patmut^{c}yun (History of the Armenian Language). 2 vols. Erevan, 1940-1951.

Ali-zade, A. Social, Economic, and Political History of Azerbaijan, Thirteenth and Fourteenth Centuries (in Russian). Baku, 1956.

Anasyan, Haykakan Aŀbyurnerə = Anasyan, H.S. Haykakan Aŀbyurner Byuzandiayi Ankman Masin (The Armenian Sources on the Fall of Byzantium). Erevan, 1957.

Bailey, H.W. "Indo-Iranica II," Bulletin of the School of African and Oriental Studies, 1949, 13:129.

Baŕgirk^{c} = Baŕgirk^{c} Nor Haykazean Lezui (New Dictionary of the Armenian Language), compiled by G.Awetik^{c}ean, X.Siwrmēlean and M.Awgerean. 2 vols. Venice, 1836-1837.

Bertel's, E.E. History of Persian-Tačik Literature (in Russian). Moscow, 1960.

Blake and Frye, "Archers" = Blake, Robert P., and Richard N. Frye, eds. and trans. "History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc^{c}," Harvard Journal of Asiatic Studies, 12. 3-4 (Dec.1949): 269-440. Also published as a separate volume: Cambridge, Mass., 1954.

Brockelmann, C. Mitteltürkischer Wortschatz (Mahmud al-Kāšgarī). Budapest-Leipzig, 1928.

Cleaves, Mongolian Documents = Cleaves, Francis W. "The

Mongolian Documents in the Musée de Téhéran," Harvard Journal of Asiatic Studies, 16, 1-2 (June 1953): 1-107.

Cleaves, "Mongolian Names and Terms" = Cleaves, Francis W. "The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc^{c}," Harvard Journal of Asiatic Studies, 12 (1949): 400-443.

Codex Cum. = Codex Cumanicus Bibliothecae ad Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit comes Géza Kuun. Budapestini, 1880.

Demetrakou, D. Mega Lexikon Tes Ellenikes Glosses. Athens, 1938.

Doerfer = Doerfer, Gerhard. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, vol.II: Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965.

EI, OE, NE = Encyclopaedia of Islam. 4 vols. Leyden-London, 1913-1934. New edition, 2 vols., Leiden-London, 1960 - (in progress).

Gordlevskii, V.A. Selected Writings (in Russian). Vol. I. Moscow, 1960.

Grundriss = Grundriss der Iranischer Philologie. Strassbourg, 1898-1901.

Haïm = Haïm, S. New Persian-English Dictionary. 2 vols. Teheran, 1934-1936.

Hony, H.G. A Turkish-English Dictionary. 2nd ed. Oxford, 1957.

Hübschmann, Arm. Gram. = Hübschmann, Heinrich. Armenische Grammatik: Erster Teil, Armenische Etymologie. 2nd ed. Darmstadt, 1962.

Kahane-Tietze, Lingua Franca = Kahane, H. and R., and A.Tietze, The Lingua Franca in the Levant. Urbana, Illinois, 1958.

Malxaseanc^{c}, HBB = Malxaseanc^{c}, S. Hayerēn Bac^{c}atrakan Baṙaran (Descriptive Dictionary of Armenian). 4vols, Erevan, 1944-1945.

Mansuroğlu, Mecdut. "On some Titles and Names in Old Anatolian Turkish," Ural-Altaische Jahrbücher, 27. 1-2 (1955): 94-97.

Molitor, J. Glossarium Ibericum (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalum, Subsidia 20). Vol. I. Louvain, 1962.

Mostaert, Antoine, and F.W.Cleaves. "Trois documents mongols des Archives secrètes vaticanes," Harvard Journal of Asiatic Studies, 15: 419-506 (1952).

Pelliot, Paul. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or suivies de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en "ar". Paris, 1949.

Radloff = Radloff, Wilhelm. Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Vol. I. The Hague, 1960.

Redhouse, James W. A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921.

Sanjian, Avedis K. Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History. Harvard University Press: Cambridge, Mass., 1969.

Steingass = Steingass, F. Persian-English Dictionary. 3rd ed. London, 1947.

Vladimirtsov, B. Le Régime social des mongols; Le féodalisme nomade. Paris, 1948.

Von Gabain, A. Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950.

Vullers. Lexicon Persico-Latinum Etymologicum. 2nd ed. Graz, 1962.

Wehr = Wehr, Hans. A Dictionary of Modern Written Arabic. Ithaca, N.Y. 1961.

Xač̌ikyan, L.S., ed. XIV Dari Hayeren Jeṙagreri Hišatakarannner (Colophons of Armenian Manuscripts of the 14th Century). Erevan, 1950. XV Dari Hayeren Jeṙagreri Hišatakaranner (Colophons of Armenian Manuscripts of the Fifteenth Century). Parts I-II, 1401-1480. Erevan, 1955-1958.

Zenker = Zenker, Jules Theodore. Dictionnaire Turc-Arabe-Persan. Leipzig, 1866-1876.

Է.Ս. ՍԵԼՅԱՆ /Սոֆիա, Բուլղարիա/

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՌՈԴՈՊԻՈՒՄ
/պատմա-աշխարհագրական մաս Բալկանյան թերակղզում/

Առաջին հայ զաղթավայրը Բալկանյան թերակղզում առաջացել է Ў դ. կեսերին Նիկիա /այժմ՝ Նիշ/ քաղաքում: Հետազայում Բյուզանդիայի Հուստինիանոս /483-565/, Մորիկ /532-602/ և Կոստանդին Կոպրոնիմոս /741-775/ կայսրերի օրոք հայերի բռնազաղթ տեղի ունեցավ Վասպուրականից, Թեոդոսուպոլսից /Կարին, Էրզրում/, Մելիտինեից /Մալաթիա/: Նրանք բնակեցվեցին կայսրության արևմտյան սահմաններում:

Պավլիկյան և Թոնդրակեցիների աղանդավորական շարժումները մընշելուց հետո Բյուզանդիայի Թեոդորա /մահացած 867/ կայսրուհին, Վասիլ I /867-886/ և Հովհաննես Ձմշկիկ /969-976/ կայսրերը զաղթեցրին հազարավոր հայեր, որոնց բնակեցրին Փիլիպոպոլսի /այժմ՝ Պլովդիվ/ շրջակայքում[1], Մակեդոնիայում և այլ տեղերում:

Միջնադարյան Բալկանյան տարբեր քաղաքներում՝ Օխրիդում, Ստրումիցայում, Սոֆիայում, Վառնայում, Դևոլում, Վելիկո Տըռնովոյում և այլուր նղել են լուսավորչական հայեր, իսկ Պետրիցիոնում /այժմ՝ Բաչկովո/՝ քաղկեդոնական հայեր:

Բալկաններում հայերը զաղթել են նաև Մոլդավիայի Աքքերման, Լեհաստանի Կամենեց, Ղրիմի Կաֆա քաղաքներից և այլ շրջաններից /1/:

Մի շարք տեղանուններ Բալկաններում անվիճելիորեն վերաբերում են այստեղ ապրող հայերի երբեմնի կամ ներկա բնակավայրերին: Այս տեղանունները կարող ենք բաժանել 4 խմբի՝ տեղանուններ ,,արմեն,, /,,էրմեն,, , ,,արմյան,,/ հիմքով, տեղանուններ ,,ջուր,, /,,չուր,,/ արմատով, տեղանուններ ,,պավլիկ,, հիմքով, տեղանուններ այլ արմատներով և հիմքերով:

Տեղանունները ,,արմեն,,/,,էրմեն,, ,,արմյան,,/հիմքով

Հունաստանում ունենք՝ Արմենիոն գյուղը Լարիսա քաղաքի մարզում, Արմենիստիս գյուղը Իկարիա կղզում, Արմենի գյուղը Նրետե կղզում,

Արմենի գյուղը Տրիֆիլիասի մարզում, Արմենոխորիոն գյուղը Ֆլորինա քաղաքի մարզում, Արմենսկոն գյուղը նույնպես Ֆլորինա քաղաքի մարզում, Արմենդա գետը /ավելի ուշ՝ Էրիոտա//2/: Մինչև 19-րդ դարի կեսը Սոլունի և Էնիջեի միջև ընկած ճանապարհին գոյություն է ունեցել Արմեն /Օրման/ գյուղը /3/:

Ռումինիայում ունենք՝ Արմենիշ գյուղը Բանատի մարզում և Արմենոպոլիս քաղաքը /հետագայում՝ Գեռլա/:

Հարավսլավիայում գտնվում է Էրմենովո գյուղը և Էրմենսկո գյուղը Լերինսկո մարզում /4/:

Բուլղարիայում Շիշման թազավորի Ռիլսկի վանքին /հարավ-արևմտյան Բուլղարիայում/ տրված հրովարտակում /գրամոտայում/ հանդիպում ենք Արմենցի վայրը, Պլովդիվի շրջանի Բաչկովո գյուղի մոտ գտնվում է Արմենսկա վայրը /5/: Վայր Արմյանսկա պոլյանա ունենք և Վիդրարե գյուղի շուրջ /ժամանակին Տետևեն քաղաքի մարզում/ /6/, իսկ Էրմենլիի վայրը Պլովդիվի մարզի Յարիմիր /Դաուտլարե/ գյուղի մոտ է /7/: Մի գյուղ Նիկոպոլի մարզում կոչվել է Էրմենլուլ /այժմ՝ Դրազաշ վոյվոդա, Պլևենի մարզում/, իսկ մի ուրիշը՝ Էրմենլիի /ավելի ուշ Բոգոմիլ/ Վառնայի մարզում /7/ 1938թ. դադարել է գոյություն ունենալ: Գաբրովոյի մարզում այժմ էլ գոյություն ունեն Արմենիտե և Արմյանկովցի գյուղերը, իսկ Պազարջիկի մարզում՝ Էրմենսկա րեկա /8/ հայկական գետը, որը անցնում է Պատալենիցա գյուղի մոտ:

Որոշ տեղանուններ այս հիմքով, ինչպես Էրմենի սոկակ /հայկական փողոց/, հանդիպում ենք տեղական հայկական մամուլում /9/ տպագրված մի շարք հոդվածներում:

Տեղանունները ...ջուր... /...ջուր... արմատով

Բուլղարական լեզվում ,,ջուր,, արմատով կազմված են անձնական անուններ և ազգանուններ՝ Ջուրա, Ջուրին, Ջուրալով, Ջուրանով, Ջուրելով, Ջուրենով, Ջուրկա, Ջուրկով, Ջուրո, Ջուրով: Այս վերջինս հանդիպում ենք նաև Ռոդոպիի ծեպելարե մարզում:,,Բուլղարական անձնանունների և ազգանունների բառարանի,, հեղինակը բացատրում է Ջուրոի ծագումը Գյուրոից /10/:

Ջուր արմատը կազմում է գետի և գյուղերի անուններ՝ ,,Ջուրովսկա րեկա,,/գետ/, որը գտնվում է Ռոդոպիի Շըկի քաղաքի մոտ; Ջուրիլովցի, Ջուրիլովո, Ջուրանլիի, Ջուրովո, Ջուրկալիցա և Ջուրկովո բնակավայրերը: Այս վերջինս գտնվում է Ռոդոպիի Սմոլյան քաղաքի մոտ: Այս բնակավայրերի անունների մի մասը գիտենք, որ առաջա-

ցել են համապատասխան վայրերի անուններից, որոնց մեջ կազմվել են բնակավայրերը /11/: Հայտնի է, որ վերջիններս սովորաբար կազմվում են այնտեղ, որտեղ ջրի առատություն ունենք:

,,Ջուր,, արմատը կազմում է մի քանի բառեր՝ ջուրամ սե, ջուրվամ սե, ջուրկամ սե 'շրջմփալ ջուրը', 'լողանալ'/12/:

Վերևում նշված տեղանունների և բառերի հիմքի վրա կարող ենք հնարավոր համարել, որ քննարկված արմատը կապված է ,,ջուր,, հասկացության հետ: Այս մեր ենթադրությունը կարող է հաստատվել,եթե երկրում հայտնաբերվի լեզու, որում ,,ջուր,, արմատը նշանակում է ,,ջուր,, հասկացությունը: Այդպիսի լեզու հայերենն է:

,,Ջուր,, բառը կազմում է հայերենի բառակազմի ամենահին մասերից մեկը և միաժամանակ բուն հայկական արմատ է /13/: Այժմ արևմտահայերենում օգտագործվում է նույն արմատի ,,Ձուր,, ձևը: Այս ձևից երկրում ունենք հետևյալ բնակավայրերը՝ Ձուրեն, Ձուրեկ, Ձուրիլովո, Ձուրիչենի, իսկ Ռոդոպիում՝ Ձուրեն /հավանորեն առաջվա Ձուրյանը/ /14/, Ձուրեկովո և Ձուրեկովսկա րեկա /գետ Փերսենք գազաքի մոտ/:

Բուլղարերենում ,,ջուր,, /,,չուր,,/ արմատից կազմված են նաև մի շարք բարբառային բառեր /12,15/, որոնք մենք չենք քննարկելու այստեղ:

Տեղանունները ,,պավլիկ,, հիմքով[2]

Օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմական աղբյուրները ցույց են տալիս հետևյալ մարզերը, որոնք բնակեցված էին պավլիկյաններով՝ այժմյան Պլովդիվ քաղաքի շրջանը, Օսըմ գետի մերձակայքը և երկրի հյուս.-արևմտյան մասը: Պավլիկյանների արտաքին կերպարանքի և լեզվական յուրահատկության մասին ունենք կարևոր տեղեկություններ՝ տրված հայտնի գիտնական Իրեչեկից /14/:

15-17-րդ դարերում ,,պավլիկ,, հիմքով գոյություն են ունեցել հետևյալ գյուղերը՝ Պավլիկյանսկա Նալուգերիցա, Պավլիկյանսկա Բրեստովիցա, Պավլիկյանսկա Սկրավենիցա, Պավլիկյանսկա Տրնցովիցա, Պավլիկյանսկո Բելենե /Բելլի Պավլիկյան/, Պավլիկյանսկո Օրեշանի, Պավլիկյանսկո Օղըրնե, Պավլիկյանսկո Տելեժանի, Պավլիկյանսկո Պարնոսովո, Պավլիկյանսկո Ձազաքարի, Պավլիկյանսկո Շըժանե, Պավլիկյան /Վելիկո Տըռնովոյի մարզ/, Պավլիկյան /Շոմի մարզ/, Պավլիկյան /Կոստուրի մարզ/ /17/, վայր Պավլիկյանա՝ Սլավոտին գյուղի մոտ, Պավլիկյանսկի Գրոբիշտա /պավլիկյան գերեզմաններ/ Սմոլյանովցի գյուղի մոտ, Պավլիկյան գյուղը Օրսոյա գյուղի մոտ /18/, Պավ-

լիկյանսկա մախալա /պավլիկյան քաղաքամաս/ Պլովդիվում /4/:

Երկրի հյուսիսային մասում այժմ էլ գոյություն ունեն 4 հին պավլիկյան գյուղեր՝ Տրընցովիցա, Բելենա, Օրեշ և Մալշիկա /Շըժենա/, իսկ հարավում՝ Միրոմիր /Դավուջովո/, այժմ միացված Թիսար քաղաքին, Գեներալ Նիկոլաևո /Կալըցլիի/ այժմ Ռակովսկի քաղաքի մաս: Վերջինիս մաս է կազմում և նախկին Պարմակիցը /Անտրանիկովո/ գյուղը:

Տեղանունները այլ արմատներով և հիմքերով

Մինչև այժմ նշված երկու հիմքը և մի արմատը ունեն լայն տարածում, բայց երկրի տարբեր մարզերում ունենք և այնպիսի տեղանուններ, որոնք յուրահատուկ են միայն մի մարզի համար: Այդպիսի տեղանուն է Արզան գյուղի անունը, որը երկրում հանդիպում ենք միայն Պերնիկի մարզում: Ինչպես հայտնի է, Արզան բնակավայրը գոյություն է ունեցել դեռևս մեր թվարկությունից առաջ Հայաստանի նախկին մայրաքաղաք Տիգրանակերտի մոտ: Մենք այստեղ քննարկելու ենք այն տեղանունները, որոնք յուրահատուկ են Ռոդոպիին:

Արդա գետի անունը զրանցված է 4-րդ դարից campus Ardiensis-ի մեջ / Anonym Velensius/ և նրա ստուգաբանությունը տրված է բուլղարացի լեզվաբաններ Ստ. Մլադենովի և Վլ. Գեորգիևի կողմից, որոնք միասնական կարծիք չունեն /20/: Ենթադրություններ են արվել բառի հունական, հին հնդկական /սանսկրիտ/, հնդեվրոպական և թրակիական լեզուներից ծագման մասին: Այս կապակցությամբ ուզում ենք նշել, որ խուրրիերեն և խեթերեն լեզուներում գոյություն են ունեցել arde, ardi բառերը, որոնք համապատասխանորեն ունեն քաղաքի նշանակություն /21/ և արևի աստծու նշանակություն /22/, իսկ պատմական Հայաստանում գոյություն են ունեցել մի շարք տեղանուններ ,,արդ,, արմատով՝ Արդինի, Արդիունակ, Արդրեթ /23/, Արդահան, Արդանիշ /24/, Արդաբիլ /Արտավետ//25/, Արդվին, Արդանուշ /26/, Արդասա, Արդուշին, Արդեշեն /ըստ ավելի նոր քարտեզների/ և այլն: Երևում է, որ այս արմատը տարածված է եղել դեռևս մեր թվարկությունից առաջ և այժմ էլ տարածված է նշված շրջանում, որտեղից թափանցել է Ռոդոպի և կազմել մինչև այժմ մի գետի և բնակավայրի անուն՝ Արդա, իսկ Արդինո բնակավայրի անունը գոյություն ունի միայն 1934 թվականից:

Ռոդոպիի Սմոլյան մարզում գտնվում է մի գետ՝ Տարոնսկա րեկա /Տարոնի գետ/ և մի գյուղ՝ Տըրըն, որը տեղի բնակչությունը արտաբերում է ,,Տարոն,, /27/: Ինչպես հայտնի է Տարոնը եղել է Պատ-

մական Հայաստանի զավառներից մեկը /24/: Տարոնի իշխաններից մեկը կռվել է բուլղարների դեմ, իսկ նրա որդին եղել է բուլղարական թագավոր Սամուելի փեսան /41/:

Ռոդոպիի արևմտյան մասում ամենաբարձր զագաթը կոչվում է Փերելիք /2191 մ/: Որոշ հեղինակներ /30/ փորձում են այս անվան ծագումը կապել սլավոնական ,,разперех ,, /րազփերեն/ կամ էլ ,,перъ се ,, /պերյա սե/ բառերի հետ, բայց այսպես անվան երկրորդ մասը չի բացատրվում: Մեր կարծիքով զագաթի անունը կազմված է երկու հայկական բառից՝ ,,փերի,, և ,,լիքը,,: Այս մեր կարծիքը հավանականորեն միշտ է, նկատի ունենալով, որ տեղի բնակչությունը պատմում է շատ առասպելներ փերիների մասին /30,19/:

Ռոդոպիի շրջանի բնակչության ծագման և այլ հարցերի շուրջ կարևոր տեղեկություններ տալիս են մի շարք հեղինակներ /31,32,34, 35,36,37,39,40,16/: Տեղի բնակչության թվում եղել են հայեր, որոնք ունեցել են տարբեր կրոնական պատկանելություն /42,31/: 1207 թվականից հետո նրանց միացել են և պավլիկյանները, որոնք հարկադրված են եղել հեռանալ այժմյան Պլովդիվից դեպի հյուսիս /38/ կամ էլ դեպի հարավ՝ Ռոդոպիի Ռուպչոս մարզը /33/: Ռուպչոսի մարզի կենտրոնը 1828 թվականից եղել է Տըմրաշ գյուղը, որը գտնվում է Չուրեն /Չուրյան/ գյուղից հյուսիսարևելք և Չուրեկովո գյուղից, Չուրեկովսկա գետից հարավարևմուտք: Ավելի ուշ /1886-1896/ մարզի կենտրոնը եղել է Թվոյանա գյուղը, որը գտնվում է հարավարևմուտք Բաճկովո վանքից, ,,Արմենկա,, վայրից և հյուսիսարևմուտք Ջուրովսկա գետից:

Արևմտյան Ռոդոպիի հյուսիսարևմտյան մասում ծեպինո և Ստարա գետերի միջև գտնվում է մի բարձրություն՝ Կարկարիա /1942 թվականից՝ Կըրկարիա/: Նրա երկարությունը 25 կիլոմետր է, իսկ լայնությունը՝ 7-10 կիլոմետր: Կարկարիայի զագաթները 1400-1500 մետրից ավելի բարձր չեն: Բարձրությունը կազմված է գրծաքարից /գնեյսից/: Հայերենում քաը /նշանակում է քար/ և -ըլը վերջածանցը /նշանակում է ինչ-որ բանով առատ վայր/ միանալով կազմում են քառ, որը նշանակում է՝ վայր, որտեղ կա շատ քար: Անվանման մեջ ունենք կրկնավոր բարդություն /ռեդուպլիկացիա/ ձևը՝ քարքարուտ նույն իմաստով, բայց ավելի ուժգին նրբերանգով: Այս մեր բացատրությունը շատ հավանական է, նկատի ունենալով բարձրության գրծաքարից կազմված լինելը:

Կարկարիայի հյուսիսային ստորոտում 14 կմ Պլովդիվից հարավ գտնվում է Բատքուն գյուղը իր հին բերդով և վանքով, որը 1955

թվականից կազմում է Պատալենիցա գյուղի թաղամաս: Բատքունի բացատրության փորձ արել է Վ. Միկովը /6/, որը հիմնվելով լեզվաբան Ստ. Մլադենովի տված բացատրությունների վրա, պնդում է, որ այս տեղանունը ունի հին բուլղարական ծագում և նշանակում է՝ Ծակծուռ, Ծակծոտ վայր: Ուրիշ հեղինակներ տեղանվան ծագումը կապում են թուրք-արաբերեն ,,բատալ,,-ին: Այս անունը գոյություն է ունեցել Բյուզանդիայի ժամանակից և մեր կարծիքով ,,բատ"ը ծագում է հայերեն ,,բաղ,, բառից, ,,ք,,-ն հայերենի հոգնակիի ցուցանիշն է, իսկ ,,-ուն,, հայերենում ոչ միայն տարածված վերջածանց է, այլև ,,ունել,, բառի արմատը /43/: Ուրեմն Բատքունը նշանակել է վայր, որը ունեցել է բաղեր: Բաղերը բնակվում են ծակծոտ վայրերում, ինչպիսին է իրոք Բատքունի շրջանը: Այստեղ պետք է նշել, որ բաղերը եղել են ջրային տարերքի անծնավորում և համարվել ընտանեկան կյանքի ու տնային բարեհաջողության հովանավոր:

Կարկարիայի արևմտյան թևքության վրա գտնվում է Դորկովո գյուղը /36/: Երկու առասպել ունենք այս տեղանվան ծագման մասին /40/: Ըստ առաջինի՝ այդ եղել է կնոջ անուն, սակայն երկրում միայն Բլագոևգրադի մարզում ունենք զրանցված այսպիսի անուն /10/: Ըստ երկրորդ առասպելի՝ Դորկը վիշապի անուն է, որն իր ուժով մեզ հիշեցնում է հայկական հին առասպելի հերոս Տորք Անգեղին: Պատահական չէ այս փաստը, որ բուլղարական տղամարդու անունը՝ Դորկո և ազգանունը՝ Դորկով հանդիպում ենք միայն Պլովդիվ և Ռոդոպիի Մաղան քաղաքներում /10/:

Դորկովո գյուղից 3 կմ հեռու գտնվում է Կոստանդնովո գյուղը: Լատիներեն Constantinus անունից կազմվել են անուններ շատ ժողովուրդների մեջ: Այս անունը պավլիկյան ղեկավարներից մեկի անունն է, որը ազգությամբ հայ է: Հայերենում նշված անունն ունի մի առանձնահատկություն՝ երևում է Կոստանդին և Կոստանդ ձևերով /44/: Այս վերջինից առաջացել է Կոստանդովո գյուղի անունը: Հայերի ներկայության մասին այստեղ վկայում է նաև այն փաստը, որ ցորենի խուրձերից կազմված դեզը կոչում են ,,արմենկա,, , այսինքն՝ հայուհի:

Սմոլյան մարզում գտնվում է Տուրյան գյուղը և Տուրյանսկա գետը: Լեզվաբաններ Դուրիդանովը և Ջաիմովը /27/ չեն բացատրում տեղանվան ,,-յան,, վերջածանցը և չունեն միանշանակ կարծիք նրա արմատի ծագման վերաբերյալ, իսկ ըստ տեղի բնակիչ Իվան Գեորգիև Պեյկովի /այժմ Սոֆիայում/ գյուղի անունը առաջացել է մոտակա

Տուրենսկա սարի անունից: Նշված արմատով մեզ հայտնի են՝ Տուրուշպա /Ուրարտուի մայրաքաղաքը/, Տուրուբերան նահանգը, որի կազմում է արդեն նշված Տարոն գավառը և Տուր Աբդին լեռնաշղթան[8]/22/: Տուրենսկա սարի անունը կարող է կապված լինել նշված տեղանունների հետ, նկատի ունենալով նաև, որ մոտ շրջանից է Տիգրանակերտից նույնպես արդեն նշված ,,Արզան,, բնակավայրի անունը Բուլղարիայի Պերնիկի մարզում:

Տուրյան գյուղի և Տուրյանսկա գետի անունները վերլուծելիս պետք է հաշվի առնել և ,,-յան,, վերջածանցը /45/, որը տարածված է տեղի հին բնակիչներից միայն հայերի մոտ: Նշված դեպքում ունենք մի լրացուցիչ հանգամանք. ,,Տուրյան,,-ը հայկական ազգանուն է, որը այժմ էլ գոյություն ունի և Խաչատուրյան /խաչի տված/ հայկական ազգանունի կրճատ ձևն է:

Խոսակցական լեզուն Ռոդոպիում ունի մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք նմանություն ունեն հայերեն լեզվում /16,19/: Մի շարք պատմական աշխատություններ վկայում են հայերի ներկայության մասին Ռոդոպիում կամ էլ նրա մոտ /28,29,31,42/, սակայն մինչև այժմ ուշադրություն չէ դարձված լեզվական տվյալներին, որի մասը կազմում են այստեղ քննարկված տեղանունները:

Ժամանակին հայտնի գիտնական Նիկողայոս Ադոնցը նշել էր անվանագիտության դերը իբր մեթոդ, որի վրա հիմնվելով կարելի է ուրվագծել մի ցեղի տարածման ուղղությունը և դնել նրա ծագման խնդիրը: Նշված մեթոդում նա մեծ ուշադրություն էր դարձրել նաև անուններին բնորոշող վերջավորություններին /22/: Այս վերջինիս կապակցությամբ ուզում ենք նշել, որ բացի -յան վերջածանցով արդեն քննարկված տեղանուններից, Ռոդոպիում ինչպես անցյալում, այնպես և այժմ գոյություն են ունեցել և ունեցել տեղանուններ -յան վերջածանցով՝ Բեդյան /30/, Ախրյանսկա մախալո, Բիլյանցի /27/, Մըրզյան, Սմիլյան, Սմոլյան /1960 թվականից/: Այս անունները բնակավայրերի անուններ են: Նշված երևույթը Ռոդոպիում վկայում է մի լեզվական ավանդույթի մասին, որը, նկատի ունենալով և քննարկված տեղանունների արմատները, հիմքերը /ջուր, արմեն, տարոն և այլն/, անկասկած կապակցություն ունի հայերեն լեզվի կամ էլ Հայկական սարահարթի հետ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 10-րդ դարի այս շրջանի հայերի թիվն է՝ 12000 /ըստ Енциклопе-

дия "България", София, 1978, էջ 121/ և 200000 /ըստ Jovan Cvijić, La Péninsule Balkanique, Paris, 1918, էջ 476/. Նրանց հայ ազգին պատկանելու մասին տես՝ Cedrenus, Bonn, II, p. 381-382; Zônaras, Bonn, III, p. 521-522: Այս վերջինիս կապակցությամբ կարևոր ներդրում կարող է ներկայացնել նրանց անունների և ազգանունների ուսումնասիրությունը:

2 Պավլիկ հիմքը հայկական չէ, սակայն նշված տեղանունները կազմվել են պավլիկյան շարժման ազդեցության շնորհիվ, որի տարածողները երկրում եղել են հայեր և ասորիներ:

3 Այս երկար լեռնաշղթան ձգվում է Տիգրիսից դեպի Եղեսիայի մարզը և թեքվում դեպի հյուսիս, կազմելով այսօրվա Կարաջա-դաղը: Նրա միջին մասում գտնվում է Մարդին քաղաքը, որի մոտ է Բնաբեղը /հայկական Արշակունիների դղյակ-ամրոցը/ և Տիգրանի նշանավոր մայրաքաղաքը /Տիգրանակերտը/:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

1 Հայկական սովետական հանրագիտարան, Երևան, 1976, հ.2, էջ 598-600:

2 ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ. ΑΘΗΝΑΙ, 1927, Τ.2, ϸ.478:

3 Г.Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1848, с.107:

4 И.Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1925, с.19, 12:

5 Д.Цончев. Строежи на Григорий Бакуряни в Асеновград и околността. Известия на археологическия институт при БАН. София, XXIII, 1960, с.107:

6 В.Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, с.105, 87:

7 П.Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. София, 1953, т.2, с. 300:

8 Ив.Батаклиев. Пазарджик и Пазарджишко. София, 1969, с.72.

9 А.Маргос. Арменската колония в Разград ,,Երևան,, /լրագիր/. София, 1981, № 19:

10 Ст.Илчев. Речник на личните и фамилните имена у българите. София, 1969, с.169, 530, 66, 179:

11 П.Коледаров и Н.Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България (1878-1972г.). София, 1973, с.87:

12 Български етимологически речник.Съставили Георгиев Вл., Гълъбов Ив., Заимов Й и Ст.Илчев, София , 1971,т.I,А-З, с.372,373,21-22:
13 Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, հ.IУ , էջ 134:
14 К.Иречек. Княжество България.Част втора.Пътувания по България. Пловдив,1899,с.428,394,427,144:
15 Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Съставители Илчев Ст., Иванова А. и М.Павлова. Под редакцията на Ст.Илчев.София, 1974,с.570:
16 К.Иречек. Помашки песни от Чепино. Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец.Средец, 1884,кн. VIII, с.76-94:
17. М.Йовков. И времето не заличи средата, Երևան /լրագիր/, Սոֆիա, 1981, № 41:
18. Ив.Даскалов. Павликяните в нашия край. "Септемврийско слово" / լրագիր /. Михайловград, 1980, № 2877:
19. Тълкувания на природни явления, разни народни вервания и прокобявания от Рупчос, записал М.Кисьов. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София,1892,кн.VIII, с.137-140:
20. Вл.Георгиев. Траките и техният език.София,1977,с.65,245:
21. О.Карагезян. Фракийци на юго-западе армянского нагорья. Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1981, էջ 225:
22. Ն.Ադոնց, Հայաստանի պատմություն,Երևան,էջ 152,226,69,267-271:
23. Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան,Երևան, 1946, հ.3, էջ 318, 322, 232, 227:
24. Թ.Խ.Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 18, 442, 40, 455, 276, 165-168:
25. Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 29:
26. Дж.Киракосян. Западная Армения в годы Первой мировой войны. Ереван, 1971, с.229:
27. А.Саламбагиев. Местните имена в Смолянско. София,с.166, 99,107,98,106,101,102,99.
28. Catherine Asdracha. La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siecles. Athen, 1976, p.72-74 :

29. Р.Бартикян. Движение тондракитов в Византии, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1980, № 9, էջ 61:
30. Ив.Панайотов. Чернатица-пътеводител. София,1981,с.54-55, 65,116,173:
31. Й.Иванов. Асеновата крепост над Станимака и Бачковския манастир. - Известия на българското археологическо дружество. София,1911,с.191,230:
32. Л.Каравелов. Събрани съчинения. София,1966,т.4,с.483:
33. Католически календар "Св.Кирил и Методий". Пловдив,1927:
34. Л.Милетич. Павликянското наречие. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София,1912,кн.XXVI,с.3:
35. Л.Милетич. Ловчанските помаци. София,1899,с.75,76:
36. Ив.Костов. С.Дорково,Пещерско. "Пловдивски окръжен вестник" Пловдив,1927,бр.438:
37. Ст.Н.Шишков. Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия. Пловдив,1914,с.24:
38. М.Йовков. По следите на една ерес. "Септемврийско слово" /լրագիր/. Михайловград,1980,бр.2862. Տես նաև бр.2877:
39. Г.Христов. Местните имена в Маданско. София,1964,с.140:
40. Г.Попов. Велинград. Бащино огнище. София,1968,с,65:
41. В.Гюзелев. Българската епопея в двубоя между Византийската империя в края на X - първите две десятилетия на XI в. - България 1981. София,1981,с.103:
42. Типик Григория Пакуриана. Введение, перевод и коментарий В.А.Арутюновой-Фиданян. Ереван,1978,с.139:
43. Э.Г.Туманян. Древнеармянский язык. Москва,1971,с.149:
44. Կ.Գ.Դուրգարյան, Անվանագիրք, Երևան, 1981, էջ 46:
45. Дж.Греппин. Происхождение суффикса -ian армянских фамилий из иероглифического лувийского. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1980, № 9, 100-106:

Д.И.СЛИВНЯК (Ереван, СССР)

ЛОГИКА И СТРОФИКА В ЧЕТВЕРОСТИШИИ

Как известно, классической областью применения точных статистических методов в поэтике является стиховедение, имеющее дело с формальными единицами, сравнительно легко поддающимися выделению и учету. В последнее время, однако, появились попытки статистического описания более содержательных уровней структуры художественного текста. Разумеется, смысл текста, а тем более "художественный смысл", с трудом поддается непосредственной регистрации. Почти каждое слово, почти каждая грамматическая форма, попадая в художественный текст, оказываются нагруженными множеством значений и функций, которые они приобретают в различных конкретных ситуациях.

Несмотря на это, существует способ проникнуть в план содержания художественного текста, ограничиваясь буквальной интерпретацией элементов плана выражения. Здесь приходит на помощь все тот же статистический подход, который позволяет увидеть глобальные, преобладающие черты семантики текста, а чаще - группы текстов, при другом подходе теряющиеся в мозаике конкретных смыслов.

Такой метод исследования был успешно применен в ряде работ, где на основании частотности лексем удавалось характеризовать "художественный мир" произведения, то есть самые общие черты его плана содержания [1].

С другой стороны, в самом стиховедении сейчас существует тенденция, не замыкаясь в традиционной проблематике, исследовать связи с более высокими уровнями структуры текста. Классическим примером является проблема семантического ореола метра [2].

Предлагаемая работа находится на стыке этих направлений исследования. С делением четверостишия на двустишия и отдель-

ные стихи связывается некоторый относительно содержательный - по сравнению с этим делением - признак, с помощью которого устанавливаются преобладающие семантические структуры целого массива четверостиший.

Сравниваются две группы айренов - армянских средневековых стихотворений устойчивой строфической формы. Показано, что для одной из этих групп, в отличие от другой, характерно устойчивое преобладание глаголов во второй половине строфы. Выясняется происхождение этого различия: большая распространенность в первой группе некоторой "типовой схемы развития мысли" /логической структуры/, не характерной для второй группы. Уточняется механизм строфической реализации наблюдаемых явлений - распределение глаголов по строкам внутри двустиший. В заключение показано, как данный подход может быть применен к анализу других поэтических текстов [3].

Айрены - анонимные стихотворения, созданные, по всей вероятности, в основном в I3-I5 веках. Общепризнано, что это - одна из вершин армянской средневековой лирики[4]. В первую очередь такая характеристика относится к айренам любовной тематики, пожалуй, самому интересному проявлению армянского Возрождения в поэзии. Совсем другой характер имеют так называемые назидательные айрены, явно связанные с церковно-монастырской средой и несущие на себе печать соответствующего мировоззрения. Выделяется также небольшая группа айренов скитальчества.

В этой работе, как уже отмечалось, рассматриваются два массива айренов - любовные /массив ЛА/ и назидательные /массив НА/. Тексты первых берутся по сборнику: М.Абегян, Гусанские народные песни, Ереван, I940 /на арм. яз./, вторых - по сборнику: Наапет Кучак, Айрени каргав, сост. А.Гукасян, Ереван, I956 /на арм. яз./. Не учитываются айрены, отклоняющиеся от стандартной строфической формы, которую будем трактовать как четверостишие[5]. Численность массива ЛА - 250, массива НА - I02 айрена.

В качестве признака, связываемого со строфической структурой айрена, мы выбрали преобладание глаголов во втором двустишии. В порядке предварительных соображений отметим, что глагол интуитивно воспринимается как "движущий действие вперед", а нагнетание глаголов во второй половине айрена - как

ее динамизация[6].

Поэтому, в частности, нами не учитывался при подсчетах глагол-связка եմ , ассоциируемый, наоборот, с представлением об относительно статичных ситуациях. Можно показать, что при учете этого глагола исследуемая закономерность выражена значительно слабее.

Ограничимся рассмотрением айренов, у которых количество глаголов в обоих двустишиях различно. В результате численность массивов ЛА и НА сократится соответственно до 188 и 77 айренов.

Введем величины $R_{ЛА}$ и $R_{НА}$ - процентное содержание айренов с бóльшим числом глаголов во втором двустишии соответственно в массивах ЛА и НА. В случае равноправия обоих двустиший с точки зрения числа содержащихся в них глаголов величина R должна быть близка к 50%. Подсчеты же дали следующие значения:

$$R_{ЛА} = 72\%, \qquad R_{НА} = 56\%,$$

так что, по-видимому, $R_{ЛА} > 50\%$, $R_{НА} \approx 50\%$. И действительно, как показывает статистическая обработка, величина $R_{ЛА}$ значимо превышает 50%, в то время как $R_{НА}$ незначимо отличается от 50%.[7]

Итак, для массива ЛА выполняется закономерность, которую будем называть основной: имеется достоверное преобладание айренов с бóльшим числом глаголов во втором двустишии.

Согласно приведенным результатам, для массива НА эта закономерность не выполняется.

Таким образом, массивы ЛА и НА различаются по наличию или отсутствию основной закономерности. Покажем, что содержательно этому соответствует различие в относительном предпочтении разных "типовых путей развития мысли".

Рассмотрим характерный с интересующей нас точки зрения любовный айрен.

Դեղնել եմ խնկիդ նման, գունատել եմ զէտ զշաֆրան:
Չի գիտեմ՝ քո սէ՞րդ արել, թէ՞ եկել է օրս ի մահուան:
Ասացին, թէ դու դեղ ունիս, տուր ինձի, որ կենդանանամ:
Թէ չէ՝ կու մեռնիմ, գնամ, զան ասեն քեզ մարդասպան:

Пожелтел я, как ладан, побледнел, как шафран.
Не знаю - это сделала твоя любовь, или пришел

день моей смерти?

Говорят, у тебя есть лекарство, дай мне, чтобы я ожил,

А то умру, уйду - придут, назовут тебя убийцей.

В первой части айрена речь идет о событиях, представляемых как уже произошедшие или происходящие. Вторая же часть посвящена событиям, которые еще не наступили - они возможны, желательны или нежелательны и т.д. При этом первая часть выступает в качестве исходной ситуации по отношению ко второй части и поэтому в каком-то смысле более статична; вторая же - более динамична. Подобное построение назовем прямой организацией.

Естественно предположить, что именно обилие айренов прямой организации формирует основную закономерность на массиве ЛА. Если это так, то на массиве НА, где основная закономерность не выполняется, айрены подобной структуры должны быть распространены в меньшей степени.

Такое различие действительно имеет место и видно даже невооруженным глазом. Более того, на массиве НА имеют известное распространение айрены противоположной структуры: сперва говорится о "том, что еще не наступило" /призыв, наставление/, а затем - о "том, что уже есть" /разъяснение, комментарий/. Вот типичный пример.

Ջնրատ այն մարդուն դուն տուր, զինչ խրատ որ տաս, նայ լսէ:
Անգէտ անիմաց մարդուն շատ ասելն,ա՜մ, ի՞նչ օգուտ է:
Թելորին խրատ երբ տաս, բարեկամ զքեզ կու դիտէ:
Անգէտին խրատ երբ տաս, նայ չարկամ զքեզ ճանաչէ:

Давай советы такому человеку, что любой совет выслушает.

С невежественным человеком какая польза много разговаривать?

Когда даешь советы умному, он считает тебя другом.

Когда даешь советы невежде, он считает тебя врагом.

При таком построении - назовем его обратной организацией - можно ожидать, напротив, относительно бо́льшего динамизма первого двустишия.

Таким образом, мы предполагаем, что различия между обоими массивами в отношении основной закономерности связаны с относительным тяготением любовных айренов к прямой организа-

ции, а назидательных - к обратной.

Перейдем к проверке выдвинутого предположения. Для того, чтобы сделать применяемую процедуру более объективной, несколько формализуем введенные выше содержательные определения прямой и обратной организации.

Будем считать, что в данном двустишии говорится о событиях "еще не наступивших", если в нем присутствует хотя бы одна форма глагола со значением повелительного и желательного наклонений или будущего времени. Такие глагольные формы обозначим символом Б /будущее/, а все остальные - $\bar{Б}$. В частности, если двустишие вообще не содержит глаголов, будем также относить его к $\bar{Б}$.

Тогда в класс [8] прямой организации войдут айрены, имеющие схему $\bar{Б}|Б$. Здесь вертикальная черта обозначает границу между двустишиями, символы слева от нее характеризуют первое двустишие, символы справа - второе.

Необходимо еще учесть, что граница между логическими частями текста, о которых говорилось выше, необязательно совпадает с границей между двустишиями. Так, отрезок текста, в котором идет речь о "том, что еще не наступило", может начинаться внутри первого двустишия, а отрезок, описывающий "то, что уже имеет место", - кончаться внутри второго. Поэтому представляется целесообразным включить в класс прямой организации и айрены, построенные по схемам $\bar{Б}+Б|Б$, и $\bar{Б}|\bar{Б}+Б$. Здесь знак "+" обозначает одновременное наличие в двустишии глагольных форм обоих типов Б и $\bar{Б}$, независимо от порядка их следования.

Последнее условие связано с тем, что внутри второго двустишия могут встречаться формы типа $\bar{Б}$, служащие своеобразным комментарием к высказанному пожеланию или предположению, а внутри первого - формы типа Б, выполняющие вспомогательную метатекстовую функцию. Например,

Քանի՞ ու քանի՞ ասեմ...
Сколько раз мне говорить...
или
Արի՛ քեզ խրատ մի տամ...
Иди, дам тебе совет...

Подобные вкрапления не следует рассматривать как нарушающие прямую организацию четверостишия.

Таким образом, к прямой организации мы относим айрены, построенные по схемам $\bar{Б}|Б$, $\overline{Б+Б}|Б$ и $\bar{Б}|\overline{Б+Б}$. Из соображений симметрии в класс обратной организации включим схемы $Б|\bar{Б}$, $Б+\bar{Б}|\bar{Б}$ и $Б|Б+\bar{Б}$. Четверостишия же, построенные по оставшимся схемам $Б|Б$, $\bar{Б}|\bar{Б}$ и $Б+\bar{Б}|Б+\bar{Б}$, объединим в особый класс нейтральных айренов, для которых нет оснований говорить о повышенном динамизме какого-либо из двустиший.

Для проверки гипотезы о причинах различия между массивами ЛА и НА были проведены подсчеты, результаты которых представлены в табл. I,2. Напомним, что рассматриваются айрены с разным числом глаголов в обоих двустишиях.

Массив ЛА — Таблица I

класс	число айренов	% внутри массива	R	$R_{кр}$
прямая орг.	80	42	86	60
обратн. орг.	I6	8	43	70
нейтральн.	95	50	62	59

Массив НА — Таблица 2

класс	число айренов	% внутри массива	R	$R_{кр}$
прямая орг.	28	37	7I	66
обратн. орг.	20	26	45	69
нейтральн.	28	37	50	64

Переходя к анализу данных, проверим сперва предположение о тяготении массива ЛА к прямой организации, а массива НА – к обратной. Для этого рассмотрим пропорции, в которых представлены различные классы в обоих массивах.

Как видно из табл. I, айрены прямой организации встречаются в массиве ЛА значительно чаще, чем обратной. На массиве же НА это различие существенно сглаживается /табл. 2/. Тем самым, высказанное выше предположение о связи массивов ЛА и НА с прямой и обратной организацией подтверждается.

Перейдем к вопросу о влиянии класса на выполнение основной закономерности. Для каждого из трех классов на обоих массивах было вычислено отношение R – аналог величин $R_{ЛА}$ и $R_{НА}$, введенных ранее. Например, равенство R = 86 /табл. I/ означает, что основная закономерность выполняется для 86% любовных айренов прямой организации.

В графе $R_{кр}$ таблиц I,2 приведены критические значения R, превышение которых позволяет отвергнуть нулевую гипотезу об отсутствии основной закономерности.

Как видно, наибольшего значения на обоих массивах величи-

на R достигает для айренов прямой организации. Наличие основной закономерности здесь очевидно /и статистически значимо/. Для айренов обратной организации, как и ожидалось, в обоих случаях $R < 50\%$, однако отвергнуть противоположную гипотезу $R \geq 50\%$ не удается - по-видимому, из-за малочисленности соответствующих классов. Наконец, для нейтральных айренов полученное значение R в точности совпало с 50% на массиве НА, а для ЛА оно находится на пороге значимости, лишь ненамного превышая $R_{кр}$.

Таким образом, выделенные классы айренов коррелированы с основной закономерностью: при переходе от обратной организации через нейтральность к прямой значения R возрастают, переходя из области $R < 50\%$ через $R \approx 50\%$ в область $R > 50\%$.

Приведенные данные говорят о взаимосвязи между наличием в двустишии той или иной формы глагола /Б и $\overline{Б}$/ и количеством глаголов в данном двустишии - факт влияния класса на выполнение основной закономерности можно считать установленным. Вопрос о происхождении этой связи нуждается, однако, в дальнейшей разработке.

В целом предложенная модель, по-видимому, оправдывает себя. Нужно, однако, признать, что путем разбиения массивов на классы не удается полностью объяснить механизм формирования основной закономерности. Действительно, для классов прямой организации и нейтральности сохраняется остаточное влияние массива на величину R - у любовных айренов она значимо выше.

Остается убедиться в строфическом характере основной закономерности, а именно, в ее связи с делением айрена на двустишия. Такая связь в принципе не обязательна. В самом деле, при монотонном нарастании числа глаголов от стиха к стиху основная закономерность будет выполнена, но ее строфический характер, в указанном смысле, окажется иллюзорным. Чтобы отвергнуть такую возможность, приведем некоторые результаты, полученные для массива ЛА в его первоначальном составе /250 айренов/.

Разобьем айрен на четыре стиха и перенумеруем их в порядке следования. Зададим какую-нибудь пару номеров i, j ($i < j$) и рассмотрим совокупность айренов массива ЛА с различным числом глаголов в i-м и j-м стихах. Введем для этой совокупности характеристику $R_{i,j}$ - процент айренов с бо́льшим чис-

лом глаголов в j-м стихе. Аналогично поступим для каждой пары номеров i, j ($i < j$). Например, равенство $R_{1,4} = 64$ означает, что 64% любовных айренов имеют больше глаголов в четвертом стихе, чем в первом.

Очевидно, $R_{i,j}$ является аналогом величины $R_{\Lambda\Lambda}$, определенной выше для целых двустиший, и измеряет тенденцию к возрастанию числа глаголов при переходе от i-го стиха к j-му.

Результаты подсчета величин $R_{i,j}$ приведены в табл. 3. Там же в графе "число айренов" указана общая численность набора любовных айренов с различным числом глаголов в i-м и j-м стихах, а в графе $R_{кр}$ - критические значения для $R_{i,j}$, превышение которых позволяет отвергнуть нулевую гипотезу $R_{i,j} \leq 50\%$.

Массив ЛА — Таблица 3

i,j	число айренов	$R_{i,j}$	$R_{кр}$	i,j	число айренов	$R_{i,j}$	$R_{кр}$
I,2	I70	5I	56	I,3	I72	63	56
3,4	I68	53	56	I,4	I64	64	56
				2,3	I50	6I	56
				2,4	I79	63	56

Как видно из табл. 3, величины $R_{1,3}$, $R_{1,4}$, $R_{2,3}$, $R_{2,4}$ значимо превышают 50%. Для величин же $R_{1,2}$, $R_{3,4}$ такое превышение не достигает уровня значимости. Иначе говоря, наблюдается устойчивая тенденция к нарастанию числа глаголов для стихов, входящих в разные двустишия, и только для них. Это является убедительным свидетельством в пользу связи основной закономерности с членением айрена на двустишия.

Представляет интерес применение описанной методики к другим массивам четверостиший с целью выяснения степени общезначимости данного подхода и устойчивости получаемых результатов.

Мы исследовали с этой точки зрения современные армянские народные четверостишия - хагики. Был также осуществлен выход за пределы армянского материала - проведены подсчеты по частушкам, которые можно рассматривать как аналог хагиков в русском фольклоре [9]. Хагики брались по сборнику: М.Абегян, Народные хагики, Ереван, 1940 /на арм. яз./, частушки - по изданию: Частуш-

ка, Библиотека поэта, М.-Л., 1966. Объемы массивов - соответственно 677 и 590 текстов.

Для каждой из этих двух выборок была вычислена величина R: :

$$R_{хаг} = 63\%, \quad R_{част} = 60\%,$$

при критическом значении в обоих случаях $R_{кр} = 54\%$. Таким образом, и для хагиков, и для частушек выполняется основная закономерность, хотя и выраженная слабее, чем для любовных айренов.

В соответствии с описанной ранее процедурой, для обоих массивов исследовалась связь между основной закономерностью и логической структурой текста - в указанном выше смысле. Хагики и частушки были разбиты на классы /прямая организация, обратная организация и нейтральность/ по тем же принципам, что и айрены. Результаты подсчетов приведены в табл. 4,5.

Хагики Таблица 4

класс	число хагиков	% внутри массива	R	$R_{кр}$
прямая орг.	I79	32	82	57
обратная орг.	3I	7	42	65
нейтральн.	258	6I	5I	55

Частушки Таблица 5

класс	число частушек	% внутри массива	R	$R_{кр}$
прямая орг.	79	23	87	60
обратн. орг.	44	I3	25	62
нейтральн.	2II	64	57	56

Аналогично табл. I, и для хагиков, и для частушек тексты прямой организации встречаются значительно чаще, чем обратной, что и следовало ожидать от массивов, на которых выполняется основная закономерность. Как и для любовных айренов, в табл. 4,5 наблюдаются высокие значения R при прямой организации, $R < 50\%$ при обратной и $R \approx 50\%$, либо слабо выраженная основная закономерность /на пороге значимости/ при нейтральности.

Как видим, с точки зрения содержательной интерпретации основной закономерности, хагики и частушки не дают ничего принципиально нового. Рассмотрим теперь, как происходит строфическая реализация этой закономерности.

Результаты подсчетов приведены в табл. 6,7, аналогичных табл. 3.

Хагики

Таблица 6

i,j	число хагиков	$R_{i,j}$	$R_{кр}$	i,j	число хагиков	$R_{i,j}$	$R_{кр}$
I,2	254	62	55	I,3	377	64	54
3,4	374	49	54	I,4	3I5	64	55
				2,3	38I	56	54
				2,4	264	56	55

Частушки

Таблица 7

i,j	число частушек	$R_{i,j}$	$R_{кр}$	i,j	число частушек	$R_{i,j}$	$R_{кр}$
I,2	298	52	55	I,3	267	55	55
3,4	269	42	55	I,4	3I2	55	55
				2,3	295	62	55
				2,4	202	55	56

Анализ этих данных приводит к следующим выводам.

Для частушки /табл. 7/ связь основной закономерности с делением текста на двустишия сохраняется: величины $R_{I,4}$, $R_{2,4}$ и $R_{I,3}$ находятся на пороге значимости, а $R_{2,3}$ его превышает. Слабая выраженность основной закономерности для трех величин из четырех может быть связана с общим ослаблением ее для частушек по сравнению с любовными айренами. Для величин $R_{1,2}$ и $R_{3,4}$ картина иная: первая незначимо отличается от 50%, а вторая оказывается даже меньше 50%. Таким образом, при переходе от третьей к четвертой строке для большинства частушек число глаголов падает /можно показать, что неравенство $R_{3,4} <$ 50% статистически значимо/, хотя в среднем и остается выше, чем в первой и второй строке.

Своеобразная картина обнаруживается для хагиков /табл. 6/. Здесь, как и раньше, величины R, связывающие стихи из разных двустиший, значимо превышают 50% или находятся на пороге значимости. Величина $R_{3,4}$, как и для любовных айренов, близка к 50%. Вместе с тем, в строфической реализации основной закономерности для хагиков есть существенная особенность. А имен-

но: величина $R_{1,2}$ заметно превышает порог значимости , то есть при переходе от первой строки ко второй устойчиво возрастает количество глаголов [10]. Заметим, что этот порог существенно превышают также $R_{1,3}$ и $R_{1,4}$, то есть величины R связанные с первой строкой, и только они. Отсюда следует, что в первой строке "усредненного хагика" существенно меньше глаголов, чем в любой из остальных его строк. Итак, основная закономерность для массива хагиков реализуется следующим образом: количество глаголов резко возрастает при переходе от первой строки ко второй, затем незначительно /на пороге значимости/ повышается в третьей и остается примерно на том же уровне в четвертой.

Как видим, в отличие от логической интерпретации, строфическая реализация основной закономерности дает на каждом массиве свою особую картину - см. рисунок, где цифра обозначает номер строки, а высота точки - относительный уровень "глагольности".

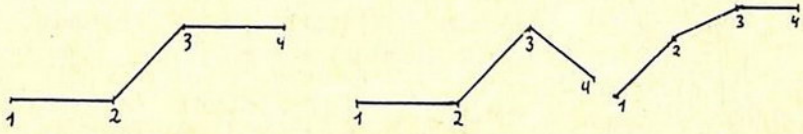

любовный айрен частушка хагик

В этой работе, посвященной, прежде всего, айренам, мы не будем обсуждать причины такого своеобразия хагиков и частушек.

В заключение естественно поставить вопрос: с какими художественными особенностями четверостишия, а точнее - массива четверостиший, связано выполнение основной закономерности или, что равносильно, наличие прямой организации. Приведем некоторые соображения по этому поводу.

Известен следующий лингвистический факт[11]: в диалоге-разговорной речи, пьесах-грамматическое будущее тяготеет к <u>концу</u> "сегмента" - тематического единства, сверхфразового единства и т.д. Но прямая организация как раз и является логической структурой, в которой "то, что еще не наступило" /в каком-то смысле - будущее/ расположено <u>после</u> "того, что уже произошло

или происходит". Таким образом, она, в этом смысле, сходна с типичными схемами бытовой, обыденной речи, - в отличие от обратной организации. И действительно, определенная естественность /"простодушие"/ типична для фольклорных текстов - в частности, хагиков и частушек. Что касается любовных айренов, то и они сильно ориентированы на быт и разговорность, в отличие от назидательных, имеющих в большинстве своем сугубо книжный характер. Эти особенности и приводят, по нашему мнению, к формированию основной закономерности.

ПРИМЕЧАНИЯ

I См. Ю.И.Левин, О некоторых чертах плана содержания в поэтических текстах, в кн. Структурная типология языков. М.,1966; Б.М.Гаспаров, Э.М.Гаспарова, З.Г.Минц, Статистический подход к исследованию плана содержания художественного текста - Ученые записки Тартуского гос. университета, Труды по знаковым системам, У, Тарту, вып. 284, 1971; М.И.Борецкий, Художественный мир басен Федра, Бабрия и Авиана, в кн.: Новое в современной классической филологии. М., 1979. В последней работе приведена более полная библиография по этому вопросу.

2 См., например; М.Л.Гаспаров, Семантический ореол метра /к семантике русского трехстопного ямба/, "Лингвистика и поэтика", М., 1979, стр. 282-308, и содержащиеся в этой статье библиографические указания. Отметим также работы B. I. Jarcho, Organische struktur des russischen schneiderhüpfels - "Germanoslavica", 3, Praha, 1935 /ссылка приводится по кн.: М.Л.Гаспаров, Современный русский стих. Метрика и ритмика, М., 1974/; Р.А.Папаян, Структура стиха и концентрация тропов, в кн.: Его же, Сравнительная типология национального стиха, Ереван, 1980, стр. 137-180.

3 Взаимосвязи между семантикой художественного текста и его строфикой уже были предметом статистического исследования. См., например: А.Я.Шайкевич, Позиционный анализ поэтической строфы, Linguistica X, Уч. зап. ТГУ, вып. 453, Тарту, 1978, стр. 96-113.

4 См. М.Абегян, Древние гусанские песни, Полн. собр. соч., т. 2, 1967, стр. II-262 /на арм.яз./, а также: А.Н. Мнацаканян, Новооткрытый сборник средневековых любовных песен и вопрос об айренах, "Страницы истории и филологии армянского народа", Ереван, 1971, стр. 96-127 /на арм. яз./. Высокие художественные достоинства айренов до сих пор заставляют многих авторов полагать, что они /или их основная часть/ созданы одним крупным поэтом. Их авторство традиционно связывают с именем Наапета Кучака, жившего в 16 веке. Обсуждение этого вопроса см. у М.Абегяна, указ. соч., стр. II-23; библиографию см. в очерке М.Мкряна "Наапет Кучак" в кн.: Видные деятели армянской культуры, Ереван, 1976, стр. 76.

5 Возможен также взгляд на айрен как на восьмистишие с обязательной рифмой в четных строках /см., напр.: М.Абегян, указ. соч., стр. 28 и след./. Как будет видно из дальнейшего, этот вопрос не играет для нас существенной роли. Размер, которым написан айрен, рассматриваемый как четверостишие, представляет собой 15-сложник с цезурой после седьмого слога. Заметим попутно, что айрен содержит не менее двух предложений.

6 В данный момент нам не требуются доказательства того, что эта интуиция верна, - она нужна только в качестве "рабочей гипотезы" для выбора формального признака. И все же отметим, что в статистической стилистике насыщенность текста глаголами традиционно рассматривается как признак его динамизма /см., например: Б.Н.Головин, Язык и статистика, М., 1971, стр. 147/. Недавно Ю.А.Тулдава с помощью статистических методов показал, что этот признак действительно связан с интуитивным представлением о "динамизме" текста. См. Ю.Тулдава, К проблеме сопоставления субъективных и объективных характеристик стиля, Studia metrica et poetica , Уч. зап. ТГУ, вып. 420, Тарту, 1977, стр. 82-93.

Как показывают подсчеты, то обстоятельство, что мы рассматриваем абсолютное количество глаголов в каждом двустишии вместо их доли в общем числе слов, существенно не отражается на результатах работы.

7 Здесь и далее принят 5%-ный уровень значимости. При статистической обработке результатов в данной работе используются стандартные статистические критерии - см., например: Л.Закс,

Статистическое оценивание, М., 1976, стр. 161, 308, 320.

Критические значения для $R_{\wedge\wedge}$ и $R_{\wedge\wedge}$, превышение которых позволяет отвергнуть нулевую гипотезу $R \leqslant 50\%$ при 5%-ном уровне значимости, соответственно равны 56% и 59%.

8 Мы понимаем под классом множество айренов, задаваемое их логической структурой.

9 Были обработаны хагики с номерами, делящимися на 5, причем, если какой-либо из них не являлся четверостишием, он заменялся ближайшим следующим, удовлетворяющим этому условию. Аналогично был сформирован и массив частушек, где для получения выборки примерно того же объема брались частушки с номерами, делящимися на 3.

Обычный стих хагика - семисложник. С точки зрения синтаксической структуры подавляющее большинство хагиков содержит не менее двух предложений.

10 Напомним, что здесь, как и в табл. 7, для каждой пары строк рассматриваются тексты, различающиеся числом глаголов в этих строках.

11 См. Д.И.Сливняк, Статистические характеристики межсегментных границ в диалоге. Ученые записки Тартуского ун-та, вып. 591 (Труды по лингвистике, УII), Тарту, 1981, стр. 135-156.

A. TERIAN (Berrien Springs, USA)

A MEDIAEVAL ARMENIAN GLOSSARY OF PHILOSOPHICAL TERMS AND CONCEPTS

The 13th century glossary considered in this preliminary study is entitled "(Definitions by David the Philosopher:) Philosophical Definitions by Way of Questions," represented by the Jerusalem Armenian Patriarchate Manuscript 1213 (dated 1635-1636), pp. 155-181. The first part of the study is devoted to introductory issues, followed by text and translation. After a discussion of the place of the document in Armenian lexicography, attention is given to its immediate and original sources. Some semantic observations are made at the end. The peculiarity of the document is seen in its intermediate state of development: it marks a transition from thematically arranged glossaries to those arranged alphabetically. For practical purposes, the study is limited to a sample consisting of the fifty-two terms beginning with the first letter of the alphabet.

Interest in classical philosophy among Armenians is well attested by the overwhelming number of manuscripts devoted to such study (see the anonymously compiled list in Banber Matenadarani, 3, 1956, pp. 387-457). Moreover, Amalyan (1966, 1971) in his two volumes on mediaeval Armenian lexicography has demonstrated the broad lexicographical interest among Armenians during the 5th-17th centuries(cf. Gasparyan, 1968; Anasyan, 1976, cols. 1177-1242).

In his first volume Amalyan (1966, pp. 166-179) devotes an entire section to the very subject of this study, the Sahmank^{c} imastasirakank^{c}, and I am indebted to many of his keen observations, such as: the time and place of its compilation, namely, Glajor or Tat^{c}ew in the late 13th century; its immediate sources, especially the Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} (ed. and transl. by Arevšatyan, 1960, pp. 376-391) and the

compilations of Grigor Erowsałēmac^{c}i; and his statement that this work is the earliest Armenian glossary of its kind (p.170). The last statement is enough to create interest in this document, to which I was already attracted in my quest for the extent to which the translations by the Hellenizing School were used in subsequent centuries.

There are two recensions of the Sahmank^{c} imastasirakank^{c} which I shall discuss prior to providing a sample of the text with translation (Part I); the sample will be limited to the fifty-two terms beginning with the letter ayb, the largest category in the alphabetical classification. In the part which follows, I shall relate the lexicographical tradition behind the document and, subsequently, the immediate sources used by the compiler (Part II). Then I shall survey the philosophical tradition behind the terms and definitions found in the sample, paying due attention to the original sources (Part III); the Classical sources will be abbreviated in accordance with Liddell and Scott (1968, pp. xvi-xxxviii) and the Patristic sources in accordance with Lampe (1961, pp. xi-xlv). Finally, I shall remark briefly on some of the semantic peculiarities of certain terms (Part IV).

In passing, I may note that the ascription of this glossary to Dawit^{c} Anyałt^{c} in the later manuscripts must have resulted from wrongly relating the title Sahmank^{c} imastasirakank^{c} to the closely resembling title Sahmank^{c} imastasirowt^{c}ean of Dawit^{c}. A possible confusion of the two is likely. I may also note that even the definitions of the word "philosophy" (imastasirowt^{c}iwn) in the glossary are not among those found in the Sahmank^{c} imastasirowt^{c}ean. The glossary under consideration remains anonymous.

I. Text and Translation

The text used, recension ß, is that of Jerusalem Armenian Patriarchate Manuscript 1213 (dated 1635-1636), pp. 155-181, which differs somewhat from that of recension α, represented by the oldest, Erevan, Matenadaran Manuscript 6897 (dated 1317), fols, 397v-410r. In the latter manuscript, which preserves an earlier textual tradition, the entries are more haphazard in that there is no alphabetical arrangement beyond the initial letter. Moreover, certain of its terms are

more haphazard in that there is no alphabetical arrangement beyond the initial letter. Moreover, certain of its terms are repeated after being interrupted by other terms. For reasons of practicality in translating and for systematically researching the subsequent parts of this study, the somewhat better arranged text of the Jerusalem manuscript is preferred. In fact its text is superior to that of the oldest manuscript in most of the instances where the immediate sources are established (see the variously underlined parts of the text). The Jerusalem manuscript, however, is insufficient for establishing a basis for a full-length, critical text. Should the latter be deemed necessary, the remaining manuscripts at the Matenadaran would be indispensable. These are: 1681, 7151, 1980 (14th century), 2335 (15th century), 3448 (16th century), and several others from the 17th-18th centuries (see Amalyan, 1966, p. 170).

The basic difference between the two recensions is in the sequence of terms. Those of recension α, the work of the compiler, differ in their sequence from those of recension ß, the work of the redactor, in the following order (as compared with the enumerated terms in the text below):
1, 3, 15, 16, 26, 2, 4, 29a, 27a, 29b, 31, 17a, 18a, 17b, 32, 37, 5, 6, 7, 8, 18b, 33, 17c, 40, 34, 42a, 44, 19, 9, 38a, 41a, 45, 35, 36, 49, 48, 10, 47, 20, 21, 46, 42b, 38b, 50a, 11, 12, 22, 30, 27b, 51, 38c, 42c, 13, 42d (note the omission of nos. 14, 23, 24, 25, 28, 39, 41b, 43, 50b, 52).

The redactor's rearrangement in recension ß reveals a certain pattern. Although the reworking falls short of thorough alphabetical arrangement, it is nonetheless noteworthy. The emerging pattern is as follows: as-(nos. 1-2), an-(nos. 3-14), aɫ-(no. 15), ar-(nos. 16-25), aṙ-(nos. 26-28), ap-(nos. 29-30), ač-(no. 31), am-(nos. 32-36), ak-(nos. 37-39), aw-(nos. 40-41), ax-(nos. 42-43), ah-(no. 44), ay-(nos. 45-47), aš-(nos. 48-49), at-(no. 50), ag-(no.51), aṙ-(no. 52). Obviously, the second letters are not alphabetical, but the grouping is developmentally significant. Only the last term falls out of the pattern; it should belong to nos. 26-28.

Apparently, the question preceding the first entry is intended to be repeated with every entry regardless of the

resulting awkwardness. The question and answer format suggests that the handbook in either recension was perhaps intended for tutorial purposes.

Sometimes the entry is a noun, but the definition or citation is that of an adjective; e.g., no. 29. Or, the entry is an adjective and the definition or citation is that of a noun; e.g., no. 13. In such cases the entry is contextually part of the statement which follows as definition, and the sense is better obtained by elimination of the question mark to be supplied and the punctuation betwpen the entry and its supposed definition.

Most terms have multiple definitions, some have as many as seven (no. 17), eight (no. 27), or nine definitions (no. 42) connected by the conjunction kam ("or"). Terms with such multiple definitions are sometimes repeated before certain of their definitions.

I have used parentheses () to indicate editorial deletions, brackets [ ] to indicate editorial additions, semi-parentheses ⌢ to indicate emendations of corrupt words, and parallels || to indicate a possible transposition in no. 38. Moreover, I have modified ō to aw in a few places to be consistent with the more predominant usage of aw, which is required for the inclusion of awrēn and awd (nos. 40 and 41) under the letter ayb. Elsewhere, I have changed ō to o in spellings of the agent denoting suffix -oł. The spelling of axkᶜat (no. 43) was retained because of the prevailing alphabetical rearrangement by the redactor -- even though in the definition it is spelled ałkᶜat.

The various underlinings in the text indicate certain of the immediate sources. The straight lines represent the use of Sahmankᶜ pᶜilisopᶜayakankᶜ, followed by page and line reference to Arevšatyan's edition (1960, pp. 376-391). The lines of short strokes represent the use of the glossaries of Grigor Erowsałēmacᶜi, followed by reference to the Jerusalem Armenian Patriarchate Manuscript 656 (early 18th century), pp. 762a-777a, 787a-794a. The dotted lines represent the use of the Armenian version of Nemesius' De natura hominis (Venice, 1889), as identified by Amalyan (1966, pp. 172, 176).

Translating such short definitions detached from their original and mostly unknown contexts is problematic -- to say

the least. As far as possible, the translation is literal. Except for four conventional terms (nos. 6, 11, 23, and 49), all Greek equivalents are derived from my unpublished, comparative word-index to the works of Philo extant in both Greek and Armenian.

/ՍԱՀՄԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻՆ ԴԱՒԹԻ/
ՍԱՀՄԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ Ջ ԻԲՐ ՀԱՐՑՄԱՄԲ

Ի՞նչ է

1 ԱՍՏՈՒԱԾ, վսեմական եւ ինքնաբուն գոյութիւն: Աստուած, Տայրապետն եւ երանեալ բարի: Աստուած, բոլորակերտող եւ նախախնամիչ յոչեից եացելոյս. եւ նոյնինքն եռականութիւն նշականութեամբ երկրպագեալ, եւ ծիսականութիւն երրորդութեամբ բարեպաշտեալ ի բոլոր եղականաց, իմանալեաց եւ ի զգալեաց. գոյութիւն /գոյութեան/ եւ մշտնջենաւոր /762ա/:

2 ԱՍՏԵՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, արհեստ աստեղաց շրջագայութեան, մեծութեան, /եւ/ ծեւոյ, ղրութեան, բացակայութեան, շարժութեան, կացից, առ այսոսիկ եւ առ միմեանս /388. 46/:

3 ԱՆՈՒՆ է ծայն արարողի կամ կրողի. կամ ծայն նշանական ըստ /զուզաղրութեան առանց ամանակի՝ որոյ ոչ ինչ ի մասանցն նշանակ է արտորոշեալ /376. 22-24/:

4 ԱՆՀԱՏ է ի յատկութեանց բաղկացեալն՝ որոյ հաւաքում ն ի վերայ այլոյ ոչ տեսցի:

5 ԱՆԱՐՁԱՔԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, այնպես կեմել զչունելն որպես ոք կամի զունելն /390. 19-20/:

6 ԱՆԵՆԿԻՋՔՆ, բնութեամբ առաջին՝ որպես ի սկզբանց արարիչ /390. 32-33/:

7 ԱՆԶԳԱՄՈՒԹԻՒՆ, չարախոհութիւն մարդկայնոց իրաց. կամ ունակութիւն զործաւորական անբան. կամ տզիտութիւն զործելեաց եւ ոչ:

8 ԱՆԻՐԱՒՈՒԹԻՒՆ, արտագործութեան մասանց անժին. կամ ունակութիւն գլկողական. կամ ունակութիւն հաւասարութեան գլկող. կամ տգիտութիւն հետեւելեաց եւ ոչ /788ա/:

9 ԱՆՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ է ճակատագիր ի վերաբերող իւրաքանչիւր ուրուք գիւրն:

10 ԱՆՄՈԼՈՐ ԴՈՒՆԴ է որ յարեւելից յարեւմուտս միշտ նմանապէս տարեալ լինի/ն/ /793բ/:

11 ԱՆՄԱՐՔ է մշտնջենաւոր սուտն՝ որպէս երեքն չորք, կամ ըստ իրիք ժամանակի ստաբար՝ որպէս այժմ գիշեր գոլ /384. 10-11/:

12 ԱՆՑԱՑՏ է որոյ թաքուն են հաւատքն /384. 12/:

13 ԱՆՉՆԱԿԱՆՆ, ցանկութիւն եւ սրտմտութիւն:

14 ԱՆՉՆԱՍԷՐ է որ զինքն յերկար ժամանակս սիրել ծանաչի, եւ թէ զոր արասցէ վասն ինքեան արասցէ՝ թէպէտեւ ըստ պատուիրանացն է եղեալն:

15 ԱՂԱԽՔ, հայցումն բարեաց առ ի յաստուծոյ /384. 35/:

16 ԱՐՀԵՆՏ, բաղկացութիւն ի թողմանէ նախակրթեցելոցն առ ի պիտանացու ինչ բնաւորեալ:

17 ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ, համախոհութիւն անձին. կամ բարեկարգութիւն անձին մասանց առ իրեարս եւ զիրերաւք /388. 31-32/:
Արդարութիւն, ունակութիւն հասարակութեան բաշխող /390. 14/ կամ ինքնաքար ներգործութիւն անձին մասանց. կամ միջակութիւ առաւելութեան հասարակաց աւգտի հանդիպմամբ. կամ մակացութիւն հանդիպելեաց եւ ոչ: Արդարութիւն, ընութիւն բաժանողական զաւրութեան՝ ըստ արժանաւորութեան իւրաքանչիւր ումեք:

18 ԱՐՈՒԹԻՒՆ, ընութիւն անձին անշարժ յերկիւղէ /390. 1-2/:
Արուեստ, փրկութիւն փառաց, աւրինաւորաց, դժնդակաց եւ ոչ. կամ միջակութիւն յանդգնութեան եւ զանգիտման. կամ մակացութիւն դժնդակաց եւ ոչ /788բ/:

19 ԱՐԱՐՀԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌ Ն ապատ է յեղելոցն՝ որպէս աստուած. եւ կամ յումեքէ լինի եղեալն՝ որպէս բարի /791ա/

20 ԱՐՈՒ, կենդանի որ յայլում ծնանի /793բ/:

21 ԱՐԻՒՆ, սնունդ մարմնոյ /793բ/:

22 ԱՐՃԱՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ է յառաջածգութիւն հետեւման յայտնողական՝ որպէս մարդ կենդանի ինչ /384. 13-14/:

23 ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ է բան պատմական. ի ղէմս ածելով երեւելապէս զյայտնեալն:

24 ԱՐՈՒԵՍՏ է ընդհանուր գիտութիւն հանդերձ պատճառաւ: Արուեստ է ունակութիւն ծանապարհորդեալ հանդերձ երեւակայութեամբ: Արուեստ է բաղկացութիւն ի հասողութենէ ներհմտութեամբ նախակրթեալ առ պիտանացու ինչ կատարումն ունի որ կենցաղումս /765ա/:

25 ԱՐԵԳԱՆՆ է հուր աստուածային որ միայնակ յայգուէ մինչեւ ցորելն հանդերձ նոքումք է տեսանել. աստղ տուընջեան, երեւակ մշտընջենաւոր:

26 ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ, առտեսութիւն, պիտանութիւն:

27 ԱՌԱՋԻՆՈՒԹԻՒՆ, հաստատադրութիւն. կամ վեհագոյն ընութիւն մահկանացու , ի կենդանութեան ըստ ինքեան զովելի /388.25-26/.

կամ ամենեւին ունակութիւն բարի քանականի անձին, քարեաց յառաջածու. կամ տրամադրութիւն խոստովանելի յամենայն վարս՝ որպէս ի պատերազմաց կամ ունակութիւն նախայաւժարական գոր-ծաւորական բարւոյ կամ գեղեցկութեան /786բ/: Առաքինութիւն, չափ ի միջոցի երեւեալ եւ չափեալ. կամ վեհագոյն փոխադրու-թիւն Առաքինութիւն է անզիղջ զուարճութիւն:

28 ԱՌԱՒԱՏ է տուընջեան սկիզբն, առաջին լոյս:

29 ԱՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ներհակ լինելութեան՝ որպէս ապականելի է մարդ յետ մահու՝ յորում ներգոյ անկենդանին եւ անզգայականն եւ աններանձնաւորն /388. 10, 12-13/: Ապականութիւն, շարժու-թիւն յէութենէ յոչէութիւն:

30 ԱՊԱՑՈՅՑ է քաշխոհութիւն, քան ցուցողական՝ յառաջնոց, միջնոց, եւ ճշմարտից ժողովեալ. կամ քան յորոց ծեռն նոցունց ծա-նաւթից՝ զոր ոչ ի ծեռն նոցունց ծանաւթք ցուցանելով /382. 16-18/:

31 ԱԺՈՒՄՆ է շարժութիւն ինքնակի ըստ մեծութեան /792բ/:

32 ԱՄԲԱՐՀԱՒԱԾՈՒԹԻՒՆ, պատճառ քար ւ ոյ ոչ էի /390. 7-8/՝ կամ չա-րութիւն ստութեան /789/:

33 ԱՄԱՒԹ, երկիւղ յուղիղ պարսաւանաց /788բ/. կամ ամաւթ է յերկա-րածգել պատկառանք, եւ պատկառպնք է թուլագոյն ամաւթ : Ա-մաւթ է հանդերձ ըստ գտանաւք պատկառանք. եւ պատկառանք է անդրէն դարձուցանելով առանց ըստ գտանաց ամաւթ: Ամաւթ, երկիւղ վատափառութեան:

34 ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, ցուցաւորութիւն առն եւ կնոջ յորդէծնութիւն կե ն ցաղոյս կրցորդութիւն /790ա/:

35 ԱՄԻՍ, ի ճանապարհակցութենէ լուսնի առ արեգակն ի ճանապարհակ-ցութիւն որ ցկնի նորին /792բ/:

36 ԱՄԱՌՆ, ժամանակ յորում ջերմութիւն ցաւրանայ /793ա/:

37 ԱՆՆԿԱԼՈՒԹԻՒՆ, սարաս պահպանութեան /390.5/:

38 ԱՆԿԱՄԱՑ, որոյ սկիզբն ի ներքուստ եւ որոյ ի մեղանացս ոչ յանձնիշխանականէն , ոչ ի կամաց /792ա/: Ակամայ, որոյ սկիզբն արտաքուստ եւ ոչինչ նպաստ եղեալ ըստ իւրում յարձակման քռնաւորեցե լոյ ն /114/: Ակամայ է որ զործոց հետեւի /ողորմութիւն եւ թողութիւն/ եւ տրտմելին եւ ոչ երբէք հաճելին՝ / /: Ակամայ, առ ոչ կամաւորն զոլ տրտմա-կան եւ ապաշաւանաւք՝ զի է եւ անզխտութեամբ: Ակամայ, յ որոյ կատարիլն խն դ ամք՝ որպէս յորժամ յանզէտս թշնամի սպանանեմք կամ զանձ գտանեմք: Զայսոսիկ ի կամաց ասեն եւ ոչ:

39 ԱԿՆ է որոշումն զգալեաց: /Ակամայ է առ ոչ կամաւորն զալ տրտմութեամբ եւ ապաշաւանաւք/:

40 ԱՀՐՆ, քան ուղղակի, կարգաւորական, գործելի. իսկ հրաժարականն՝ որ ոչ գործելի՝ որ է կրաւն հասարակաց քաղաքի կամ է ի գիւտ /789ա/:

41 ԱԽ, մարմին խոնաւուտ եւ թոյլ: Աւդ է տարրոյ ըստ տեղոյ. շարժումն քնութեան:

42 ԱԽՏ, շարժումն անքան մասին անժին՝ ըստ ամբարժման կամ /ամփոփմանն /790բ/: Ախտ է շարժութիւն զգայական հարկաւոր ցանկականին զաւրութեան. սեռութիւն քար ւ ոյ եւ չարի: Դարժեալ ախտ է անքան շարժութիւն անժին՝ վասն կարծեաց քար ւ ոյ եւ չարի: Ախտ է շարժութիւն այլումն յայլմէ: Ախտն հոմանուն է եւ մարմնականն հիւանդութիւն ք եւ վերք: Ախտ է որոյ հետեւին հեշտուտութիւն ք կամ տրտմութիւնք: Այլ ոչ է նոյն ախտն տրտմութիւն, զի անզգայքն ախտանան այլ ոչ խաւթանան, զի այլ է ախտն եւ այլ խաւթութիւն, զի խաւթութիւն ն զգայութիւն ախտ է /89-90/: Ախտ է ներգործութիւն արտաքոյ բընութեան: /Ախտ է անքան շարժութիւն անժին վասն կարծեաց քար ւ ոյ կամ չարի/:

43 ԱԽՋԱՏ է հոգով որ ոչ վասն այլ իրիք պատճառաց աղքատացան այլ վասն արդարութեան տեառն:

44 ԱՀ, երկիւղ դժընդակութեան:

45 ԱՅԼԱՅԼՈՒՄՆ, շարժութիւն ի տեղ ւ ողէ կամ խստութեան:

46 ԱՅԳԻ, տունկ գինոյ ծնողական:

47 ԱՑՐ, մարդ՝ նախնական սերման /793բ/:

48 ԱՇԽԱՐՀ, հաստումն որ յերկնէ եւ յերկրէ եւ բնութեանց որ միջին. կամ կենդանեաց մեծամեծաց, ցցայնականաց, ցամենայն կենդանիս որ ի նմա պարտեալ. կամ զոր յամենայն էութենէ առանձնապէս առնելով /793բ/:

49 ԱՇՈՒՆ, ժամանակ յորում չորութիւն զաւրանայ:

50 ԱՏԵԼՈՒԹԻՒՆ, ի տաղտկալեացն աւտարութիւն եւ ի տրտմեցուցչէն ի քաց դարժումն: Ատելութիւն, թշուառական տեսանել յերանելեաց զյաչաղեալն:

51 ԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ, սրընթաց որոգայթ:

52 ԱՒՈՂՈՒԹԻՒՆ է հաստատութիւն որ ունի զբնութիւն ի պնդութենէ:

PHILOSOPHICAL DEFINITIONS BY WAY OF QUESTIONS

What is . . . ?

1 GOD (Arm. astowac; Gk. theos), sublime self-existence. God, ultimate and blessed good. God, maker of all and sustainer of those created from nothing. Himself the triad worshipped singularly and the monad venerated triunely by all creatures, both intelligible and sense perceptible. The truly existent and eternal.

2 ASTRONOMY (Arm. astełagitowt^{c}iwn; Gk. astronomia), knowledge of the circular wanderings, magnitudes, shapes, constitution, distances, motions and positions of stars, individually and in relation to one another.

3 A NOUN (Arm. anown; Gk. onoma) is a sound to indicate a subject or a predicate; or a sound significant by compounding, which has no reference to time, and of which no part is significant apart from the rest.

4 AN INDIVIDUAL (Arm. anhat; Gk. atomos) is one who is uniquely constituted, one whose assemblage cannot be seen in another.

5 FREEDOM FROM AVARICE (Arm. anarcat^{c}asirowt^{c}iwn; Gk. aphilarguria), to so wish non-possession as one wishes possession.

6 THE ONE WITHOUT BEGINNING (Arm. anǯskizbn; Gk. ho anarchos), first by nature, as the creator of the primary things.

7 FOLLY (Arm. anzgamowt^{c}iwn; Gk. aphrosunē), men's wicked thoughts about things; or active irrational tendency; or ignorance of causative factors and what not.

8 INJUSTICE (Arm. anirawowt^{c}iwn; Gk. adikia), derangement of the parts of the soul; or disrupting tendency; or tendency that disrupts equality; or ignorance of consequences and what not.

9 INEQUALITY (Arm. anhawasarowt^{c}iwn; Gk. anisotēs) is the fate allotted to each as one's own.

10 A FIXED STAR (Arm. anmolor gownd; Gk. aplanēs sphaira) is (a heavenly body) which is changelessly borne from east to west.

11 IMPOSSIBLE (Arm. anmart^{c}; Gk. adunatos) is the eternally untrue, for example: three is four; or, with respect to periods of time -- deceitfully, such as: now is night.

12 INVISIBLE (Arm. anyayt; Gk. adēlos) is that in which faith is latent.

13 THE UNSPIRITUAL (Arm. anjnakann; Gk. ho psuchikos), sensuality and heartache.

14 SELFISH (Arm. anjnasēr; Gk. philautos) is he who loves to consider himself constantly; whatever he does, he does it for himself -- even though the thing done is in accordance with the commandments.

15 PRAYER (Arm. aławt^{c}k^{c}; Gk. proseuchē), the asking of good things from God.

16 CRAFTSMANSHIP (arm. arhest; Gk. technē), customary adherence to something useful after leaving the primary instructions.

17 JUSTICE (Arm. ardarowt^{c}iwn; Gk. dikaiosunē), harmony of the soul; or orderliness of the parts of the soul among and within themselves. Justice, ability to distribute what is equal; or the natural innerworking of the parts of the soul; or distribution of wealth for the common good -- befittingly; or apprehension of things encountered and what not. Justice, the essence of the power of apportioning to each according to merit.

18 COURAGE (Arm. arowt^{c}iwn; Gk. andreia), the nature of a soul unaffected by fear. Courage, redemption of one's honor

and rights, as well as the oppressed and what not; or the mean between rashness and ignorance; or apprehension of trouble and what not.

19 (THE) CREATIVE CAUSE (Arm. ararčʿakan patčaṙ[n]; Gk. [hē] poiētikē aitia) is independent of created beings -- like God; or of whom is derived that which exists -- such as goodness.

20 MALE (Arm. arow; Gk. arrēn), an animal that generates in another.

21 BLOOD (Arm. ariwn; Gk. haima), nutriment of the body.

22 PIETY (Arm. arzanaworowtʿiwn; Gk. hosiotēs) is advancement in the pursuit of revealed religion -- wherefore man is such an animal.

23 PRONUNCIATION (Arm. artasanowtʿiwn; Gk. prophora) a spoken word; what is openly and publicly disclosed.

24 ART (Arm. arowest; Gk. technē) is universal knowledge -- with the causes. Art is ability to take off with imagination. Art is composition resulting from the exercise of an acquired skill and wrought for something useful in life.

25 THE SUN (Arm. aregakn; Gk. ho hēlios) is divine fire by which alone we could see from daybreak till night; the day-star which appears perpetually.

26 PROPOSITION (Arm. aṙaǰarkutʿiwn; Gk. prothesis), predestination, necessity.

27 VIRTUE (Arm. aṙakʿinowtʿiwn; Gk. aretē), steadfastness; or the best of mortal nature, in itself praiseworthy in life; or utmost capability of goodness for a rational soul, producer of good things; or agreeable disposition in every deed, even in times of war; or willing inclination toward the practical good or the beautiful. Virtue, a quality perceived and measured in relation to the mean; or the highest ascent. Virtue is irrevocable happiness.

28 MORNING (Arm. aṙawawt; Gk. prōia) is the beginning of daytime; the first light.

29 DETERIORATION (Arm. apakanowtᶜiwn; Gk. diaphthora or phthora), the opposite of being, as man is deteriorative after death, he in whom are found the lifeless, the senseless, and the spiritless. Deterioration, movement from existence to nonexistence.

30 PROOF (Arm. apacᶜoycᶜ; Gk. apodeixis) is demonstration, a verifying word gathered from the ancients, the intermediates, and the facts; or a word divulged by those who have the information at hand to those who do not have the information at hand.

31 GROWTH (Arm. ačowmn; Gk. auxēsis) is an innate movement in accordance with development.

32 OSTENTATION (Arm. ambarhawačowtᶜiwn; Gk. alazoneia), a good pretence for nothingness; or evil of deception.

33 SHAME (Arm. amawtᶜ; Gk. aischunē), fear of direct blame; or shame is letting humiliation last--and humiliation is prolonged shame. Shame is humiliation with reproach--and humiliation revives shame without reproach. Shame, fear of disgrace.

34 MARRIAGE (Arm. amowsnowtᶜiwn; Gk. gamos), the joining of man and woman to beget children; union for life.

35 MONTH (Arm. amis; Gk. mēn), from the moon's travel toward the sun until its next travel.

36 SUMMER (Arm. amaṙn; Gk. theros), the time when temperature rises.

37 ANTICIPATION (Arm. aknkalowtᶜiwn; Gk. prosdokia), a way of protection.

38 INVOLUNTARY (Arm. akamay; Gk. akousios), the origin of which is internal but the offence of which is not of the free will; not of the will. Involuntary, the origin

of which is external yet none of the affecting power is under one's control. Involuntary is pursuit of unpleasant deeds and never of the pleasant: mercy and forgiveness. Involuntary, that which is not unpleasant and regrettable to the willing person, to the end that it is done without knowledge. Involuntary, at the accomplishment of which we laugh, as when we unbeknown kill an enemy or find a treasure. Some call these voluntary and what not.

39 THE EYE (Arm. akn; Gk. ho ophtalmos) is the decisive among the sense-organs.

40 LAW (Arm. awrēn; Gk. nomos), a directive, ordering, and functional work; but that which is to be shunned, which is not functional, is the city ordinance and that which pertains to science.

41 AIR (Arm. awd; Gk. aēr) , a moist and loose substance. Air is an environing element; the movement of nature.

42 EMOTION/DISEASE (Arm. axt; Gk. pathos). (Emotion), movement of the irrational part of the soul due to its ascent and contraction. Emotion, violent movement of the impulsive sensation; an admixture of good and evil. Again, emotion is movement of the irrational soul by reason of good and evil fantasies. Emotion is movement from one mental state to another. Emotion is synonymous with physical illness and wounds. Emotion is that which is attended by pleasure and pain. But disease (pathos) is not the same as pain, since insensitive parts do become afflicted but do not suffer pain, since disease is one thing and pain another, and since pain is the feeling of disease. Disease is intrusion of an external substance.

43 POOR (Arm. axk^{c}at; Gk. penēs), he is poor in spirit who has become poor for no reason other than the righteousness of the Lord.

44 FEAR (Arm. ah; Gk. phobos), dread of hardship.

45 ALTERATION (Arm. aylaylowmn; Gk. alloiōsis), change (lit., motion) of place or of quality.

46 VINE (Arm. aygi; Gk. ampelos), a plant which produces wine.

47 MAN (Arm. ayr; Gk. anēr), adult male human; the first retainer of the seed.

48 UNIVERSE (Arm. ašxarh; Gk. kosmos), the structure of heaven and earth and natures therein; or from the largest living creatures to those (hardly) perceptible by sense--all living creatures embodied therein; or any part of all existence separately considered.

49 AUTUMN (Arm. ašown; Gk. phthinopōron), the time when dryness increases.

50 HATE (Arm. atelowt^{c}iwn; Gk. misos), alienation from the displeasing and aversion from the painful. Hate, disgusting look by the envious of the happy.

51 GREED (Arm. agahowt^{c}iwn; Gk. pleonexia), a swift snare.

52 HEALTH (Arm. aṙoł̇owt^{c}iwn; Gk. hugieia) is stability that has a consistent nature.

II. The Lexicographical Tradition and the Immediate Sources

The beginnings of the Armenian lexicographical tradition in the area of philosophy are found in the scholia on works translated by the Hellenizing School. The syntactical difficulties of these translations compelled prospective interpreters to move in the direction of word-studies. Consequently there emerged a large number of lowcmownkᶜ, meknowtᶜiwnkᶜ, or patčaṙkᶜ, which hardly differ from those entitled baṙkᶜ. The latter word is a more accurate designation for these brief commentaries which seldom go beyond the study of words. The further realization that these Armenian words abound with Greek meanings must have hastened the compilation of thematically arranged glossaries. Ironically, the definitions in these glossaries were gathered from the very translations of the Hellenizing School, from the very sources, contexts and usages of terms the meanings of which were being sought. Also, one must not overlook the educational needs of the times that contributed to the formation of thematically as well as alphabetically arranged glossaries for tutorial purposes.

The distinction of the Sahmankᶜ imastasirakankᶜ lies in the fact that it marks the first attempt at alphabetization. Due to its coarseness, however, it lies at the crossroad of transition from the earlier, thematically arranged glossaries to the later, alphabetically arranged collections which take the form of dictionaries. To the earlier glossaries belong such works as those of Grigor Erowsałēmacᶜi (see the list in Banber Matenadarani, 3, 1956, p. 406) and Vanakan Vardapet (ibid., p. 404) among others who endeavor to follow a trend set by the Sahmankᶜ imastasirowtᶜean of Dawitᶜ Anyałtᶜ. Of the later, alphabetically arranged glossaries, one may note that of Stepᶜannos Lehacᶜi, Bankᶜ imastasirakankᶜ ew astowacabanakankᶜ hamaṙōtabar ibr sahmanōrēn artadrealkᶜ əst aybowbenicᶜ (ibid., p. 449); the anonymous collection entitled Hawakᶜowmn sahmanacᶜ ew sahmanapiseacᶜ, or inčᶜ i soyn matenis gtanin ew drowtᶜiwnkᶜ cᶜowcᶜakacᶜ omancᶜ, cᶜankōrēn ǰarakargowtᶜeamb əst taṙicᶜn merocᶜ dasaworowtᶜeancᶜ (ibid., p. 456); and the collection called Baṙaran imastasirakan terminneri (ibid.).

Most of the immediate sources of the compiler are readily identifiable. As Amalyan (1966, pp. 174-179) rightly observes, the compiler made use of the Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c}, the glossaries of Grigor Erowsałēmac^{c}i, as well as the Armenian translation of Nemesius' De natura hominis among others. Other authorities cited by Amalyan remain to be verified as sources used by Grigor Erowsałēmac^{c}i. Whatever the latter's sources, the syntactical peculiarities of the definitions suggest that they were predominantly of Greek authorship and were translated to Armenian by the Hellenizing Scholl, where also the other immediate sources of the compiler were translated (see Arevšatyan, 1971, pp. 16-18; Terian, 1980, pp. 197-207). The order in which certain of these sources were used and to what extent may also be demonstrated.

Foremost is the use made of the Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c}, from which are derived definitions found in nos. 2, 3, 5, 6, 11, 12, 15, 17, 18, 22, 27, 29, 30, 32, and 37. Then were used the glossaries of Grigor Erowsałēmac^{c}i, as one may observe through the terms followed by definitions taken from several identifiable sources (see nos. 18, 27, 38, 42). In these the definitions from Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} appear first, followed by those from Grigor Erowsałēmac^{c}i, who in turn is followed by Nemesius and others. But the extent to which the glossaries of Grigor were used is far more overwhelming. From the work entitled Sahmank^{c} zanazank^{c} artorošealk^{c} øst srboc^{c} ew cayragoyn vardapetac^{c} . . ., which begins with Zinč^{c} Astowac, are derived nos. 1 and 24 (the latter appears as arhest, but with identical words for the last definition). Many more definitions, however, are drawn from the brief and more technical collections of philosophical terms, the compilations of which may be attributed with fair certainty to Grigor. Thus, from the Baroyakani yełanaki sahman (Jerusalem, Arm. Patriarchate Manuscript 656, pp. 787a-789b) are derived definitions found in nos. 8, 18, 27, 32, 33, and 40. From Sahmank^{c} imastasirakank^{c} miǰakk^{c} (pp. 789b-791a) are obtained definitions found in nos. 34 and 42. From Banakani masin sahmank^{c} (pp. 791a-793b) are taken those of nos. 10, 19, 20, 35, 36, 38, 47, and 48. From Masownk^{c} marmnoy (pp. 793b-794a) are derived the anatomical terms; e.g., no. 21.

Not all defined words beginning with ayb in the Sahmank^{c}

p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} appear in our sample of the glossary. Those omitted are: asowmn (378.2), asołowt^{c}iwn (380.30), aṙinx^{c} (382.36), apakanowt^{c}iwn (384.4), arhest (386.5), astowac (388.15), and anp^{c}orjowt^{c}iwn (388.22). Of these, the 4th, 5th, and 6th appear in the sample (nos. 29, 16, and 1, respectively) but with different meanings, suggesting that the compiler opted for other definitions either from the same source (as with no. 16) or from another (as with no. 1). Likewise, he dismissed numerous other terms in Grigor Erowsałēmac^{c}i that begin with ayb in favor of other definitions; e.g., the definition of astowac on p. 791b in favor of the earlier one on p. 762a (there seems to have been a tendency to begin lexica with this word, "God"; see Anasyan, 1976, cols. 1177-1242, especially nos. 6, 7a, 12, 14, etc.); the better definition of ardarowt^{c}iwn ("Justice is that which maintains equality among those of like species") on p. 764a in favor of the earlier selections from Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} 388.31-32, 390.14. Moreover, he selected from among the several definitions readily available with the given term; e.g., he took only the Aristotelian definition of anown from Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} and dismissed the rest (376.22-25).

III. The Philosophical Tradition and the Original Sources

It is easier to comment on the origin of these concepts as found in Greek philosophy than to identify the exact sources in Greek literature. It is not within the scope of this presentation, however, to try to identify the source of every definition. Even if it were to be allowed, the attempt would be futile. Suffice it to survey briefly the philosophical background of these meanings and to identify in the meantime as many sources as possible. I shall then consider the implications of these identifications for the rest of the sample and, of course, the implications of the sample for the entire glossary.

Several of these definitions derive from classical philosophy, especially those of words related to the cardinal virtues and their opposite vices (nos. 7, 8, 9, 17, 18, 27, 33, 37, 42, 44, and 50). While much could be said about each of these terms, I shall limit my remarks to the definitions in the glossary.

All three definitions of FOLLY (7) are contemplated in Arist. VV 1250b44-1251a3. The definitions of INJUSTICE (8) and JUSTICE (17) may be divided into three categories: those pertaining to the soul, to knowledge or understanding, and to distribution. Regarding the first two categories, justice, like the rest of the virtues in Platonic thought, is anchored in the soul and is seen in their harmony-- with injustice as the disruption of that harmony; moreover, like the rest of the virtues, justice is related to knowledge, and injustice, understandably, to ignorance (Pl. R. 419A-445E). The distributive category, however, is best explained by referring to Aristotle, the source at least of one of the definitions: "ability to distribute what is equal" (Top. 145b35; although he hastens to add that this is an incorrect definition). The statement on distribution of wealth owes to EN 1131a15-30 (see his reference to it in Pol. 1280a16; cf. VV 1250b15), and that of justice as equality on the basis of merit to EN 1131a25, 1158b31, etc. INEQUALITY (9), an attendant of injustice, is defined in the Stoic sense of determinism or fatalism, in that not all are created equal (Terian, 1981, 206; cf. no. 26 below).

COURAGE (18), according to Aristotle is not to be defined as control of fears (Top. 125b22-27; see also his treatise on "Problems Connected with Fear and Courage," Pr. 947b10-949a20). The third definition, "[Courage], the mean between rashness and ignorance," is a distortion of Aristotle's dictum, that courage is the mean between rashness and cowardice or fear and confidence (EN 1107b1-3; cf. 1114a6-35). As for the intervening definitions of courage as "redemption" or "preservation" (sotēria), there seems to be a mixture of Platonic (R. 425E) and Christian meanings (q.v. 2.a.d. in Lampe, pp. 129, 130). With regard to VIRTUE (27), the given definitions likewise have analogies in Aristotle--notwithstanding their Platonic reminiscences: its place in life in terms of virtuous deeds (EN 1098a16, 1103a14-b26, 1105a18, 1177a11-1178a8; EE 1220a38-b6); the good things it encompasses (Pol. 1323a24-26); as an agreeable disposition (Top. 121b38); the mean (EN 1105b19-1108b10; MM 1186a20-23, b33; EE 1220b21-1221b3, 1222a6-22; Pol. 1295a37); and happiness, of which he gives a catalogue of different views (EN 1098b23-30).

As for shame, emotion, and fear, these are related in that they belong to pathē, the Stoic doctrine of the emotions (see Dillon and Terian, 1976-1977, pp. 17-22) and must be understood accordingly. Plato uses SHAME (33), with aidos and aischunē interchangeably, in the sense of fear (see his dialogue on fear, Lg. 646E-650B), and Aristotle relates it to pathē and lupē ("grief"; see de An. 403a16; Pr. 948b20). But it was due to Stoic elaborations that shame came to be defined exactly as in the first and last definitions: "fear of direct blame" (eulabeia orthou psogou; SVF III, 105.40) and "fear of disgrace" (from the subjective sense of aischunē as fear of the aischos or aischros, "disgrace" or "reproach"; ibid., 101.34-35). Likewise in Stoicism, EMOTION (42) "is movement of the irrational part of the soul" (ibid., 114.36; cf. 92.11, 93.14, 99.32, 113.14; attributed to Zeno, ibid., I, 50.21--just as in the glossary of Grigor Erowsałēmac'i, p. 790b). To the Stoic every emotion is lack of reason and is viewed as sickness (ibid.). Nonetheless, the term is common in the Greek and Hellenistic world, especially in descriptions of the passions or in discussions of the problem of pain and suffering. For a diversity of meanings in Aristotle, expressing the feelings of pleasure and pain, see EN 1105b21-23. On pathos as an external element, cf. ektos tou pathos einai (Teles 56), or exō tōn pathōn ginestai (D. Chr. 60.3), and the Cynic-Stoic ideal of apatheia or ataraxia as means of freeing oneself from this. The equally Stoic definition, "emotion is movement of the irrational soul by reason of good and evil fantasies," as Amalyan (1966, p.176) observes, is taken from Nemesius' De natura hominis (Arm. ed., Venice,1889, p. 89). As for FEAR (44), treated by the Stoics with the rest of the emotional impulses and their positive equivalents, its definition owes to Plato (Lg. 646E-650B) and Aristotle (Rh. 1382a21, b26-27), in that fear is caused by the threat to existence. To the Stoic elaborations on the latter belongs the definition of ANTICIPATION (37) as a way of protection; i.e., fear generates caution and that the primary impulse of every creature is to long for self-preservation (cf. the Stoic doctrine of hormē; see Terian, 1981, pp. 149, 150, 167). Also to this understanding belongs the first definition of HATE (50) as aversion (cf. the Stoic doctrine of allotriosis as it relates to courage and justice, see ibid., pp. 155, 177).

Aristotelian meanings abound in several of the remaining terms and their definitions (nos. 3, 10, 11, 20, 21, 30, 31, 38, 45, 47, and 52). Those of NOUN (3), in a grammatical sense, belong to him; in fact, the second definition is found verbatim in Int. 16a9: "a sound significant by compounding, which has no reference to time, and of which no part is significant apart from the rest." For FIXED STAR (10), see Cael. 296b4: they "always rise and set in the same parts of the earth" (cf. [Ps.-Arist.] Mu. 392a10). So also with the IMPOSSIBLE (11), which is defined by him as "that of which the contrary is of necessity true" (Metaph. 1019b22; cf. Cael. 280b13; 281a2-28; MA 699b18-30). Another exact definition is that of MALE (20): "an animal that generates in another" (GA 716a14). As for BLOOD (21), Aristotle defines it as the ultimate and universal nutriment (Spir.481a12) and the material of which the whole body is made (PA 651a14, 652a7). While those of PROOF (30) are rather conventional (q.v. apodeixis in Liddell and Scott, p. 196), the first is to be understood in the sense of Aristotelian logic; i.e., deductive proof by syllogism, a subject to which Aristotle devotes his Analytica priora (24b10-70b39). On GROWTH (31) as a movement, see Cat. 15a13; Ph. 211a15, 226a31; de An. 406a13; MA 700a27-b3. INVOLUNTARY (38) acts are treated by him in terms of internal and external compulsions (EN 1109b35-1110b17; EE 1223a30) and as actions due to ignorance (EN 1110b18-1111a20). The term is related to atuchēma, "unintentional fault," as compared with injustice (adikia) of "deliberate wrongdoing" (EN 1135a21-1136b14). The definition in the glossary: "Involuntary, the origin of which is external yet none of the affecting power is under one's control," however, as Amalyan (1966, pp.171-172) notes, belongs to Nemesius' De natura hominis (Arm. ed., Venice, 1889, p. 114; interestingly, the example of finding a treasure is found also in Nemes. nat. hom. M.40.763A). Owing to Aristotle is also the definition of ALTERATION (45) as motion (Cat. 15a13-b16; Top. 121a32; de An. 406a12) in respect to place and quality (Ph. 226a26; Cael. 270a27, 277a14, 310a23, b16, 319b5-320a7). The definition of MAN (47) owes to Aristotle's repeated views in the De generatione animalium, that the male holds the efficient cause of generation (passim; see no. 20 above). As for HEALTH (52), here too the thought is derived from Aristotle, who

places health within the realm of the mean: all excess damages health (EN 1104a16; cf. Ph. 246b5).

Among other definitions owing to classical philosophy are nos. 16 and 24: CRAFTSMANSHIP (16) or ART (24), which are often indistinguishable in the Greek technē (later I shall remark on the distinction made in the glossary). The dependence of art on knowledge is repeatedly emphasized by Plato, for whom the first characteristic of any art is knowledge based on understanding of the real nature of the subject or object. He sums up his concept in Grg. 465A, where nothing irrational (alogon pragma) deserves to be called a technē (cf. Arist. Ph. 194a22-27; Metaph. 981a17). The phrase "with the causes", added to the first definition of art, understandably, refers to the four Aristotelian causes: (a) material, (b) formal, (c) efficient, and (d) final (Top. 149b16; Ph. 195b30; de An. 415b8-11; Somn. Vig. 455b15; Metaph. 983a26-33; 1013a24-1014a25; 1070b26). Art, according to Aristotle, is an acquired skill (Metaph. 1046b36; cf. 1047b32; EN 1140a1-22) and is to be directed to the necessities of life (Metaph. 981b13-19). This last definition in somewhat similar words appears also in the Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} (386.5), where it is rightly attributed to Aristotle.

Several terms and definitions derived from the classical period appear in early Christian literature with mixed meanings (nos. 4, 15, 19, 22, 25, 26, 29, 39, and 40). The earlier connotations of these, however, are somewhat identifiable, as those of INDIVIDUAL (4), which in Aristotle's logic refers to the eidos, the subdivision of species or forms (de An. 414b27; Metaph. 1034a8; cf. 1039b20-1040b4). The meaning of PRAYER (15), which appears verbatim in Olymp. Eccl. 5:3 (M.93.540C): "proseuchē estin aitēsis agathon para theou," may be seen in the very etymology of the word euchē. The basic concept in the identification of God with the CREATIVE CAUSE (19) is Aristotelian: God is essentially the final cause of the existence of the world and its order, as developed in the Metaphysica (see especially 1072b7-14; q.v. aitia B.1. in Lampe, p. 54). PIETY (22) is here found in the sense of eusebeia, the external piety expressed in cultic worship of the gods. The definition of SUN (25) as "divine fire" is reminiscent of the Stoic pur technikos (SVF I, 22-32). Likewise, PROPOSITION (26) (prothesis), with

its reference to "predestination" (proorismos) and its attendant meaning or synonym, "necessity" (anagkē), is marked by reminiscence of Stoic fatalism (SVF II, 264-298; q.v. I.B.2. in Lampe, p. 1149). On DETERIORATION (29) as the opposite of generation, see Arist. GC 319a28-29 (cf. Cat. 15a13-32, b2; Cael. 282b5-9); as movement or change, see ibid. 320a2. The deteriorative nature of man is overstressed in early Christian literature (following numerous Pauline passages; e.g., Rom. 1:23; 1 Cor. 15:42, 50, 53-54). The primacy of the EYE (39) among the organs of sense is derived obviously from Pl. Tim. 47A-E (cf. Nemes. nat.hom. M.40.637B).

Curious indeed are the second and third definitions of LAW (40). In Greek thought the problem of a nomos which is against another nomos, which is therefore dubious and cannot be kept, receives much attention in light of the belief that all laws are of divine origin (e.g., Sophocles in Antigone). The Platonic solution in the Republic is noteworthy: there is an inner nomos whose taxis is controlled by the norm of the pseuchē; i.e., righteousness and temperence (dikaiosunē and sōphrosunē). The Stoics emphasized that above the law of the state, which derives from divine law, is another divine law of ancient origin, an unwritten law (the agraphos nomos) or the law of nature (nomos phuseōs) which is set over against the polis (see Terian, 1981, pp. 160-162). Of particular interest is a passage in Bas. Is. 23 (M.30.164A), where after talking about the laws of Sodom and Gomorrah, there is mention of just and unjust laws, practical and impractical laws, etc.

The remaining terms and definitions are among the more conventional words and meanings in Christian and common usage (nos. 1, 6, 12, etc.). The definition of GOD (1) in terms of divine attributes abounds in the post-apostolic fathers (q.v. C.2. in Lampe, p. 633; also "onoma," A.1.c. in ibid., p. 964). One such attribute is THE ONE WITHOUT BEGINNING (6) (q.v. B.1. in ibid., p. 119). So also is the UNSEEN (12), which echoes Heb. 11:1.

Several other related terms of common Christian usage may be treated together (nos. 5, 13, 14, 32, 43, and 51). The opposite of FREEDOM FROM AVARICE (5), philarguria, is synonymous with GREED (51), pleonexia, with which it appears in lists of vices in Greek ethical literature (see especially D. Chr. Or. 67, which

is a speech Peri pleonexias--"the greatest evil for a man himself," (67.7). Its abundant usage in early Christian literature arises from primitive Christian experience--emphasis on non-possession (cf. 1Tim. 6:10, where philarguria is the root of all evil, in repetition of a pre-Christian saying with regard to money as the mother of all evil, Ps.-Phoc. 42). Polycarp fights strongly against avarice in his references to philarguria and pleonexia (Ep. 2:22; 4:1 [echoing 1 Tim. 6:10]; 4:3; 6:1; cf. 1 Clem. 35:5; 2 Clem. 6:4). Likewise, in early Christian literature, THE UNSPIRITUAL (13), pseuchikos, appears repeatedly as opposite of the spiritual, pneumatikos, especially in discussions of "Second Adam" Christology and in the exegesis of 1 Cor. 2:14; 15:44, 46 (q.v. B.1. in Lampe, p. 1553). Note that the SELFISH (14) is not condemned, but the love of self in excess, as in Arist. Pol. 1263b1. OSTENTATION (32) appears in a rather Christian meaning, derived from the post-apostolic fethers (q.v. in Lampe, p. 69). The thought in the definition of POOR (43) owes to Mat. 5:3.

Of the more conventional terms with somewhat common meanings we may note nos. 2, 23, 28, 34, 35, 36, 41, 46, 48, and 49. The broad definition of ASTRONOMY (2) appears frequently (see, among others, Olymp. in Mete. 68.20; etc.) , as also that of PRONUNCIATION (23) (q.v. I.1. in Liddell and Scott, p. 1540). The first definition of MARRIAGE (34) appears verbatim in Clem. Str. 2.23 (M.8.1085C): "the joining of man and woman to beget children" (gamos men oun esti sunodos andros kai gunaikos . . . epi gnēsiōn teknōn). On that of MONTH (35), cf. (Ps.-) Arist. Mu. 399a7. Those of MORNING (28), SUMMER (36), VINE (46), and AUTUMN (49) are very common indeed, as is also that of AIR (41), which departs somewhat from the traditional understanding of air as moisture and heat (Arist. GC 330b4; cf. Mete. 354b4 for the environing air). The all-encompassing definition of UNIVERSE (48), from the majestic cycles of heavenly bodies to the minutest anatomical and physiological details abounds in Stoic philosophy, where also we find the exact wording of the first definition: "the structure of heaven and earth and natures therein," found in SVF II, 168.11 and 1693 9 (kosmos esti sustēma ex ouranou kai gēs kai tōn toutois phuseōn).

It is clear from the above underlined identifications of

the original sources of certain of these definitions that some of them derive from works never translated into Armenian (see the comments on nos. 3, 15, 17, 20, 33, 34, 38, 42, and 48). This implies derivations from secondary sources in which the respective works were treated and which in turn were translated into Armenian. This could well be among the best evidences that the Sahmank^{c} p^{c}ilisop^{c}ayakank^{c} is of Greek authorship and was translated into Armenian not before the last quarter of the 6th century-- since one of its sources is a work of Olympiodorus (see comment on no. 15 above) and also the Hellenizing School had not yet attained the height of its translational activity. Also noticeable is the predominance of the Aristotelian influence, which may be due to the works and translations of Davit^{c} Anyałt^{c} (see the list in Banber Matenadarani, 3, 1956, pp. 394-401).

IV. Some Semantic Peculiarities

The Greek meanings of these Armenian terms are inescapable. Some definitions show traces of Greek etymology; and syntactical peculiarities of translation from Greek are obvious throughout. While not all terms are strictly philosophical, their definitions abound in technical meanings. Some of these definitions find adequate basis in Christian and non-Christian usage, and thus attest to the merger of philosophy and theology in late antiquity. Others find no such basis, they attest to the usage of philosophical terms and not concepts, philosophical terms and not meanings.

It may be argued convincingly that lexical meanings leave much of the contextual meanings to be desired. It may also be said rightly that once such words have been removed from their Greek context and translated into Armenian, their semantic value has suffered doubly in the process: in the loss of some of their original meanings by way of detachment from context and in the aquisition of certain alien meanings by way of translation. However accurate such theoretical reasoning may be, the evidence presented by the sample suggests that the semantic value of these words has changed either slightly or not at all. The data is that of Armenian words and Greek meanings which were never assimilated into the Armenian language. It is noteworthy

that of the fifty-two terms only eighteen are found in the 16th-17th century Barġirkʿ hayocʿ of Eremia Mełrecʿi (ed. by Amalyan, 1975), and none with any of the meanings found in this glossary (nos. 3, 4, 16, 18, 20, 25, 27, 29, 30, 33, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47; cf. also 22, 32, 45, 51).

The definitions not as yet identified in Greek thought and literature cannot be attributed with certainty to Armenian origin; e.g., the second meaning of HATE (no. 50), which borders on "envy", suggesting that one hates the person of whom he is envious; or such conventional a meaning of PROOF (no. 30) as the one given last; or simple definitions by way of opposites (nos. 29, 42). The Armenian element is to be sought elsewhere.

More than the translation into Armenian, the compilation and the redaction of the glossary add some new word-concepts and some new conceptual content for old words. I shall illustrate this with the examples below.

The second term, ASTRONOMY (Arm. astełagitowtʿiwn; Gk. astronomia), appears in the Sahmankʿ pʿilisopʿayakankʿ (an anonymous source of Greek origin translated into Armenian and then used by the compiler of the glossary; see Arevšatyan, 1960, p. 388) as ASTROLOGY (Arm. astełabašxowtʿiwn; Gk. astrologia) yet with identical definition. The Greek words are synonyms, as both terms appear interchangeably in early Greek literature; only in the late Hellenistic period one finds the stricter meaning of astrologia as "astrology" (q.v. in Liddell and Scott, p. 263). The immediate indication is that the original source of this term and its definition belongs to early Greek literature, to the time when no distinction was made between the two Greek words. But since the definition is suggestive of "astronomy" and not "astrology", the compiler substitutes the first word (astełagitowtʿiwn) for the second (astełabašxowtʿiwn). Where no distinction is made between the Greek terms, leaving their respective meanings to the discretion of context, the Armenian compiler makes a distinction by the very choice of the term that best fits the definition.

A similar choice of terms is discernible in nos. 16 and 24: CRAFTSMANSHIP (Arm. arhest; Gk. technē) and ART (Arm. arowest; Gk. technē). Whereas the Greek terms are identical and are used to indicate both applied and fine art, the Armenian

makes a distinction by the use of different terms which every so often appear interchangeably in Armenian translations from Greek, as equivalents of the indiscriminating word techne. Since no. 24 does not appear in recension α, its insertion in recension ß must be credited to the perceptiveness of the redactor.

From among other examples no. 42, EMOTION/DISEASE, is equally noteworthy. The Greek word pathos stands for a number of Armenian words and meanings, which in the work of the compiler (recension α) are scattered in four parts. But in the reworking of the redactor (recension ß), where the various meanings are brought together, the potential difficulties arising from one Greek word representing a number of Armenian synonyms or words of related but by no means identical meaning are resolved in a rather disentangled way.

Additional observations on the sample may be made; however, the above notations should suffice. What began as a short introduction to a mediaeval glossary of philosophical terms and concepts became a lengthy, preliminary study of the making of such a glossary. The study may serve as a methodological model for similarly treating the rest of the document--if not as an introduction to a future publication of the entire document.

More than showing a later use made of the Armenian translations by the Hellenizing School, the glossary is a fine example of mediaeval Armenian lexicographical interest and philosophical curiosity. The document with its two recensions illustrates the making of the first alphabetically arranged Armenian glossary of philosophical terms and concepts. It is a witness to the transition from the earlier, thematically arranged glossaries, to the later, alphabetically arranged collections which take the form of dictionaries.

BIBLIOGRAPHICAL ABBREVIATIONS

AMALYAN, 1966-1971: H.M.AMALYAN, Miǰnadaryan Hayastani baṙaranagrakan howšarjannerə, I-II, Erevan, 1966-1971.

AMALYAN, 1975: H.M.AMALYAN, ed., Eremia Meɫrecʿow Baṙgirkʿ Hayocʿ, Erevan, 1975.

ANASYAN, 1959-1976: H.S.ANASYAN, Haykakan matenagitowtcyown, I-II, Erevan, 1959-1976.

(anonymous), 1956: (anonymous), Ccowcak Matenadarani pciliso-pcayakan nyowtcer parownakoł jeŕagreri, Banber Matenadarani, 3, 1956, pp. 387-457.

AREVŠATYAN, 1960: S.AREVŠATYAN, ed, and transl., Erkow hin pcilisopcayakan bnagir: "Čartasan, Yałags bnowtcean" ew "Sahmankc pcilisopcayakankc," Banber Matenadarani, 5, 1960, pp. 371-391.

AREVŠATYAN, 1971: S.AREVŠATYAN, Płatoni erkeri Hayeren tcargmanowtcyan žamanaka, Banber Matenadarani, 10, 1971, pp. 7-20.

DILLON and TERIAN, 1976-1977: J.DILLON and A.TERIAN, Philo and the Stoic Doctrine of Eupatheia: A Note on Quaes Gen 2.57, Studia Philonica, 4, 1976-1977, pp. 17-22.

GASPARYAN, 1968: G.K.GASPARYAN, Hay baŕaranagrowtcyan patmowtcyown, Erevan, 1968.

LAMPE, 1961: G.W.H.LAMPE, A Patristic Greek Lexicon, Oxford, 1961.

LIDDELL and SCOTT, 1968: H.G.LIDDELL and R.SCOTT, A Greek-English Lexicon, 9th ed. by H.S.JONES, rev. with a supplement by E.A.BARBER, Oxford, 1968.

TERIAN, 1980: A.TERIAN, Syntactical Peculiarities in the Translations of the Hellenizing School, in J.A.C.GREPPIN, ed., First International Conference on Armenian Linguistics: Proceedings, Delmar, New York, 1980, pp. 197-207.

TERIAN, 1981: A.TERIAN, Philonis Alexandrini De Animalibus: The Armenian Text with an Introduction, Translation, and Commentary, Studies in Hellenistic Judaism, Supplements to Studia Philonica, 1, Chico, California, 1981.

Ֆ. ՖԵՑԴԻ /Փարիզ, Ֆրանսիա/

ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՎԻՆ ՄԵՋ

Ամենազարգացած լեզուներուն մեջ, հարաբերական դերանունը երեք տեսակ դեր կը կատարե. ա/ հարաբերյալին իմաստը կրկնելով, ոգեկոչելով, կը փոխանցե հարաբերական նախադասության մեջ, բ/հարաբերյալին քերականական սեռն ու թիվը, նաև քայական դեմքը, տվյալ լեզվին կանոններուն համեմատ համաձայնելով, նույնպես կը փոխանցե հարաբերական երկրորդական նախադասության մեջ, գ/ հարաբերական նախադասության մեջ իր իսկ պաշտոնը կը կատարե հոլովվելով կամ նախդիրի օժանդակությամբ: Այս դրությունը կը պահանջե, որ գործածողը որոշ աստիճան տրամաբանական մտքի տեր ըլլա:

Ուրիշ և բոլորովին այլատեսակ համակարգ մըն ալ գոյություն ունի, որուն մեջ հարաբերական դերանունը անփոփոխ կը մնա, ուստի ոչ հարաբերյալին սեռն ու թիվը կը փոխանցե, ոչ ալ իր շարահյուսական պաշտոնը կը կատարե իր նախադասության մեջ. կը դառնա հարաբերական շաղկապ, տեսակ մը ազդարարական նշան, որով իմաց կը տրվի,որ հարաբերյալին մասին մանրամասն երկրորդական տեղեկություն պիտի տրվի. այս կեղծ հարաբերականին կը հետևի միշտ անկախ նախադասություն մը և այն շարահյուսական տեղեկությունները, զորս հարաբերական բառը չի նշանակեր, ներմուծված անձնական դերանուն մը կը հայթայթե /և, ի դեպ պարագայի, մակբայ մը, եթե հարաբերական նախադասությունը կամ ժամանակի կամ տեղի պարագայական իմաստ ունի/: Այս դրությունը ավելի հեշտ է քան առաջինը, որովհետև ավելի դյուրին է երկու անկախ նախադասություններ կազմել, քան թե երկրորդական նախադասություն մը գլխավորին ենթարկել: Այս դրության կը հանդիպինք թուրքերենին մեջ և Ֆրանսական ամենեն անմշակ ոամկերենին մեջ: Անվավասիկ օրինակներ. թուրքերեն՝ o adam dır oğlu ile beraber yolculuk ettik geçen sene. /oglu ձևին ստացական հոդը անձնական դերանունի մը սեռականին համազոր է/: Ֆրանսերեն՝ C'est le monsieur que j'ai voyagé avec son fils l'année dernière.

Դյուրութեան համար այստեղ հարաբերական դրութիւն պիտի ըսեմ այն առաջին դրութեան, ըստ որուն հարաբերական բառը, ըլլա դերանուն, ըլլա մակբայ, կը հոլովվի և իր հոլովով բավական կ'ըլլա իր կատարած բոլոր պաշտոնները հայտնի դարձնելու. իսկ երկրորդը՝ անփոփոխ հարաբերական բառի դրութիւնը, պիտի նշանակեմ շաղկապային դրութիւն հորջորջումով:

Երկլեզու անձ մը, որուն հիմնական կամ ամենօրյա բարբառը երկրորդ տիպին կը պատկանի՝ մեծ դժվարութեան կը հանդիպի՝ առաջին տեսակի հարաբերական նախադասութիւն մը կազմելու, ստիպվելով միանգամայն հիշել և նշանակել հարաբերական դերանունին բոլոր պաշտոնները:

Արդի հայերենին մեջ, հարաբերական դերանունը կանոնավոր կերպով կը հոլովվի, այն միակ բացառութեամբ, որ դերանունը կրնա գործածվիլ անփոփոխ՝ եզակի և հոգնակի՝ թե՛ ուղղականներուն և թե՛ հայցականներուն համար, բայց գործածողը, նույնածևութեամբ հանդերձ, գիտակցութիւնը չի կորսնցներ հոլովներուն զանազանութեան: Թրքախոս հայերուն մեջ բավական շատ տարածված սխալ մըն է թուրքերենին ոմը փոխանցել իրենց խոսակցական հայերենին մեջ. օրինակ՝ այն մարդն է որ՝ անցյալ տարի անոր զավակին հետ ծամբորդեցի. /թո՛ղ որ շատ շատերը թուրքերեն ki շաղկապային հարաբերականը կը գործածեն՝ հայերեն որ դերանունին տեղ. Այս մարդն է քի՝ անոր զավակին հետ ծամբորդեցի անցյալ տարի/: Այս պարագային, արտասանութեան մեջ, կեղծ հարաբերականը կցված կը մնա կարևոր նախադասութեան և կարճ դադարով մը կ'անջատվի հաջորդ նախադասութենեն:

Ֆրանսայի մեջ, վերջին պատերազմեն ի վեր, ռամկորեն խոսող շատ մը ընտանիքներու զավակներ կրցած են բարձր ուսմանց հասնիլ և բավական քաջ մասնագետներ դառնալով, համեմատաբար բարձր դիրք գրավել հասարակութեան մեջ: Նույն ժամանակ, միջնակարգ դպրոցներուն մեջ, Ֆրանսերեն լեզվին ուսուցումը կա՛մ քիչ թե շատ զանց առնվեցավ, կա՛մ հակագիտական և հակամանկավարժական մեթոդներով ավանդվեցավ: Քանի որ բարձրագույն ուսմանց հաստատութիւնները, ըլլա՛ն գիտութեանց կամ բժշկական Ֆակուլտետներ, ըլլա՛ն մարտարագիտական կամ մարտարապետական և այլն դպրոցներ, կը սորվեցնեն միայն իրենց մասնագիտութիւնները, շատ մը նոր մտավորականներ Ֆրանսերեն մաքուր հարաբերական նախադասութիւն մը ի վիճակի չեն կազմելու. սակայն գիտեն, որ հարաբերական բառերը տեսակ մը կը հոլովվին /կամ ձևափոխութեամբ, կամ նախդիրի օժանդակութեամբ. "dont", "auquel", "d'où", և այլն/: Այն ժամանակ իրենց ընկերային դիրքին վայել կերպով խոսելու ազնիվ

ցանկութեններն մղված, այս հոլովված ձևերը կը գործածեն, բայց առանց գիտակցութիւնն ունենալու, որ իրենց գործածած հոլովված ձևերը իրենց մեջ կ'ամփոփեն հարաբերական դերանունին բոլոր պաշտոններուն արտահայտութիւնը, և կը ներմուծեն օժանդակ դերանուն կամ մակբայ, կազմելով հետևյալ տիպար նախադասութիւններ. "L'ami dont je vous en parlais tout-à-l'heure", "L'ami dont j'ai voyagé avec son fils..", "La ville d'où j'en viens", "Voici un livre où vous y trouverez tous les renseiments nécessaires " ... և այլն, գործածելով այսպես կրկին՝ թե՛ իմաստաբանական, թե՛ շարահյուսական ավելորդաբանութիւն մը: Այս տեսակ անմոռնի ասացվածքներ ոչ միայն հեռուստատեսիլի հաղորդումներու և մտավորական համարված անձերու հարցազրույցի ժամանակ կը լսենք, այլ կը գտնենք նաև պաշտոնական գրութիւններու մեջ:

Բայց հիմա պիտի հարցնեք թե թուրքերենը ու՞ր, Ֆրանսերենը ու՞ր, գրաբար հայերենը ու՞ր:

Շեղում երևացող այս առաջադիր տվյալներուն ներկայացումեն կամ ավելի հիշեցումեն ետք՝ հասնինք գրաբար հայերենի պարագային:

Հայերեն գրաբար լեզուն կը ծանչնա միայն ու միայն զուտ հարաբերական դրութիւնը: Շատ մը լեզուներու մեջ, փոխանակ հարաբերական նախադասութեան՝ կը կիրարկվի դերբայական դարձվածքի դրութիւնը: Գրաբար հայերենի մեջ այս տեսակ ոճի գործածութիւնը գոյութիւն չունի: Արդի հայերենին ընդունելութեան ներկան՝ բայական խոնարհման աղյուսակներուն մեջ տակավին չմտած՝ լոկ գործողի անուն էր և չէր կրնար գործածվիլ իբրև առիթաստ դերբայ. ուստի հունարեն πάντες οἱ ἀκοὺ πάντες ,,բոլոր լսողները,, գրաբար հայերենին մեջ պիտի թարգմանվեր ,,ամենքին որ լսէին,,: Նույնպես թեև անցյալ դերբայը գոյութիւն ուներ, սակայն կամ իր ընութիքը, կամ իր նշանակութիւնը հավանորեն չէր թուլատրեր, որ գործածվի այնպես ինչպես կը գործածվի թուրքերենի համապատասխան դերբայը, և aldığım evi ,,առած տունս,, դարձվածքը անզտանելի է գրաբար հայերենի մեջ: Թերևս այս նորածևութեան՝ սաղմնային վիճակին մեջ եղած նմուշ մըն է, որ կը գտնվի Ներսես Շնորհալիի մեկ շարականին հետևյալ նախադասութեան մեջ.

Նայեաց՝ սիրով Հայրդ զքեաց
ի քո ստեղծեալ գործս ձեռաց /ի քո ձեռաց ստեղծեալ գործս/:
/Քու ձեռքերուդ ստեղծած գործին/:

Բայց աշխարհաբարը երբեք պիտի չտարվի թուրքերենի չափազանցական գործածութեան այդ ոճին, որուն մեջ նույն անունը կը կատարե

երկու իրարու անհամերաշխ պաշտոններ:

Եթե գրեթե միշտ կանոնավոր կերպով հորինված են հարաբերական նախադասությունները գրաբար հայերենին մեջ, սակայն մերթ ընդ մերթ կրնանք հանդիպիլ անկանոն դարձվածքներու, որ կա՛մ ուղղակի առնչություն ունին շաղկապային դրության հետ և կա՛մ սխալ հարմարցումներ են զուտ հարաբերական դրության:

Ահավասիկ նմուշներ բուն շաղկապային դրության. Խորհեցաւ աստուած ... առնել զտունս զայս, զերկինս եւ զերկիր, որ ամենայն ինչ փակեալ էր ընդ նովաւ: Եւ ի տեղւոջն ուր եդեալ էր զգլուխ իւր բղխեաց աղբիւր... որ մինչեւ ցայսօր ասեն այնմիկ Աղբիւր Յակոբայ /Փաւստոս Բուզանդ/: Իսկ արդ ո՞ կարէ չար ինչ խորհել ի վերայ ազգիս այսորիկ՝ որ ունին զայդպիսի գեղեցկութիւն կանայք նոցա /Յուդիթ/ /քերականական թվի առծզման խնդիրը մեր ուսումնասիրած նյութին հետ առնչություն չունի/:

Օժանդակ ցուցական դերանունին տեղ կրնա գտնվիլ գոյական մը. Եկն բնակեցաւ նա ի մեծ ծոփս, յանապատին, որ կոչի անուն տեղւոյն Մամբրէ /Բուզ./ կամ գոյականացածածական մը. Դէպ լինէր ոմանց եղբարց ... դիմել... ի կողմանս Յունաց, որ եւ Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր եւ երկրորդին Կորիւնս: Թողեալ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որ առաջնոյն Ենովք անուն էր եւ երկրորդին Դանան /Կորիւն/: Ահավասիկ նույն տեսակ նախադասություն մը անշունչ հարաբերյալի իմաստը կրկնող զի դերանունով. Տեսանէին զվէմն զի եղանէր ի ներքոյ նորա լոյս /Վարք եւ վկայաբնթք. սրբոց/: Այս նախադասություններուն մեջ, որ և զի դերանունները, անհոլով մնալով, շաղկապի դեր կը կատարեն և շարահյուսական պաշտոնները կը հայտնվին օժանդակ անվան կամ դերանվան միջոցով:

Հետևյալ նախադասության մեջ զի բառին շաղկապային բնույթը դեռ ավելի հայտնի կ'ըլլա անով, որ հարաբերյալը շնչավոր է. Մի՛ ինչ զարհուրեսցի սիրտ տեառն իմոյ զի գոյ աստ այր մի զի երբեդ այդ նովաւ վճարին /Ագաթ./: Եւ մինչդեռ հայէր ի մարդիկն ամենայն, ետես զՏէր Յիսուս զի նստէր յանդիման նորա /Վարք Թեկղի կուսի/: Օժանդակ դերանունին պակասը կրնա բացատրվիլ անով, որ այս դերանունը տեր բայի դեր պիտի կատարեր, և այս պաշտոնին արտահայտությունը կ'ամփոփվի բային վերջավորության մեջ:

Այս շաղկապային դրությունեն հարաբերական դրության անցնելու համար երբեմն հինգերորդ դարու հայերը նույն դժվարության կը հանդիպեին, ինչպես Ֆրանսացի նոր սերունդի մտավորականները: Եթե այսքան ծանրացած եմ այս Ֆրանսացի նոր սերունդին այժմեական պարագա-

յին վրա, պատճառը այն է, որ մեր աչքին առջև մերկացող կենդանի օրինակ մըն է այն վարանումներուն, որոնց կ՚ենթարկվին անցման մեջ եղած կենդանի լեզու մը գործածողները: Այս հայերը ուրեմն թե՛ հարաբերական դերանունը կը հոլովեին, թե՛ օժանդակ և իրականության մեջ ավելորդ դերանուն մը կը ներմուծեին: Ահավասիկ օրինակներ. *Ես եմ Քրիստոս յոր յուսացարդ դու յիս եւ կարդացեր զանուն իմ* /Վարք եւ վկայաբնութք. սրբոց/: *Անդ էր Թագաւորազն մի որոյ որդի նորա հիւանդ կայր* /Յովհ. Դ, 46/: *Եւ էր անդ կին մի որոյ մեռեալ էր դուստր իւր* /Թեկղ/: *Ակն... ունէի... յԱրարչէն որոյ են ստացուածք իւր՝ երեւելի եւ աներեւոյթ արարածք* /Ագաթ./: *Եւ նա ինքն է որոյ ծառացայթիւք նորա՝ կեան արարածք* /Ագաթ./: *ժողովուրդ որդւոց Իսրայէլի ոչ են յուսացեալ ի նիզակս իւրեանց... այլ ի վերայ լերանց բարձանց յորում* /եզակի ներգոյական/ *բնակեալ են ի նոսա* /յոգնակի ներգոյական/ /Յուդիթ/:

Այս բոլորը կրնա եթե ոչ բոլորովին ենթադրել, գոնե կասկածել տալ, որ հարաբերականը հոլովելու և այս հոլովով բոլոր պետք եղած տեղեկությունները տալու հնդեվրոպական դրությունը գացած բախած է ենթաշերտի մը շաղկապային դրության, որուն այստեղ նկատված զարտուղությունները պիտի ըլլային վերապրումներ կամ վերհիշումներ:

Եվ հիմա, տարբեր հարց մը: Ինչու՞ համար հարաբերական նախադասության մեջ *որ* դերանունին հաջորդող առաջին շեշտակիր բառը երբեմն հոդավոր է և երբեմն առանց հոդի կը մնա: Նույն նախադասությունը երկու տարբեր ավետարաններուն մեջ տարբեր ձևերով կը ներկայանա. *որ մտնելոց է գիս*... կամ *որ մտնելոցն է գիս*... բացարձակապես նույն իմաստով: Հոդին դեմքին ընտրությունն ալ կանոն չունի. մեկը *որք ընդ իս են* կ՚ըսե, ուրիշ մը՝ *որք ընդ իսս են*, իսկ երրորդ մը՝ *որք ընդ իսն են*. մեկը կ՚ըսե *զոր տեսանես*, ուրիշ մը՝ *զոր տեսանեսդ*, երրորդ մը՝ *զոր տեսանեսն*...: Ասկե զատ, հոդը կը գործածվի ոչ միայն դերանվանական հարաբերական նախադասությանց մեջ, այլ նաև պարագայական նախադասությանց մեջ, տեղվո՝ *իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն, գնացին ի կողմանս Յունաց* /Կորիւն/, *Վաղվաղակի յղեմ զքեզ ուր կամիս երթալ* /Ագաթ./, կամ համեմատական նախադասության մեջ՝ *եւ հրաման ետ՝ առնել որպէս եւ խօսեցանն* /Յուդիթ/:

Այսպիսի խառնակ դրութենեն կարելի չէ կանոն մը հանել ու բանաձևել: Մեծ հանդգնություն է նույնիսկ անոր պատճառները ջանալ գտնել: Այսուհանդերձ փորձ մը ընենք:

Տեսանք, որ հարաբերական դրությամբ հարաբերական բառը դերանուն է և կը հոլովվի իր բոլոր պաշտոնները միանգամայն հայտնելով.

կոչեաց գնաւոյս որոց տուեալ էր գործքն, մինչդեռ շաղկապային դրութեան մէջ հարաբերական բառը շաղկապ է և բոլոր պաշտոնները կ'ըստանձնէ օժանդակ դերանուն մը, այնպես որ սույն նախադասութիւնը պիտի դառնա. կոչեաց գնաւոյս որ տուեալ էր նոցա գործքն:

Վերը հիշված շաղկապային նախադասութիւններուն որ ... ընդ նովաւ, որ ... այնմիկ, որ ... նոցա բառակապակցութիւններուն մէջ, օժանդակ դերանունին դերը հայտնի կ'ըլլա շնորհիվ թեք հոլովներուն:

Բայց ենթադրենք հիմա, որ հարաբերական դերանունին կատարելիք պաշտոնը տեր բայլի պաշտոնն ըլլա. օրինակ՝ Ո՞ր է աստուած քո որ փրկէ զքեզ ի ձեռաց իմոց /Ազաթ./: Այս նախադասութեան մէջ որ բառը կրնա ըլլալ կամ հարաբերական դերանուն ուղղական հոլովով և կամ պարզ շաղկապ: Հարաբերական դրութեան վարժված խոսողը, զայն իբրև ենթակայական ուղղական համարելով, այս դերանունով պիտի բավականանա. իսկ այն, որ շաղկապային դրութեան վարժված է, որ բառը իբրև շաղկապ պիտի համարի և նախադասութեան մէջ պիտի ներմուծե ուղղական հոլովով նաև դերանունը և պիտի ըսե. Ո՞ր է աստուած քո որ փրկէ նա զքեզ:

Մյուս կողմե, հարաբերական դերանունը կրնա իր մէջ զորութեամբ ամփոփել հարաբերեալին իմաստը, և Եզնիկ ըսավ. որ ընդ ըստ ազգաւքս արեգական հայել կամիցի, պարտի զպատուականութիւնն աչացն ի բաց սրբել: Բայց կրնար նաև հարաբերական նախադասութիւնը գլխավորեն առաջ դնել և այն ժամանակ հարաբերեալը հետադասված նաև դերանունի կերպարանքով երևան կու գար. որ հայել կամիցի նա պարտի զպատուականութիւնն սրբել, ինչպես այլուր ըսած է. որ զերծոյնդ ուրուք ծանաչել կարէ, նա ի վեր է քան զնա:

Ահա ուրեմն երկու տարբեր պարագաներ, որոնց մէջ նաև դերանունը կրնա երևան զալ ուղղական հոլովով հարաբերական նախադասութեան մէջ:

Վերջին եզրակացութիւններ ասկե հանելե առաջ, պետք է որ նորեն փակագիծ մը բանամ, որպեսզի դուրջն ինչ ծշմարտանմանութեան զուրս ստանան: Ուղղական հոլովը սովորաբար ենթակայի կամ ստորոգելիի պաշտոնը կը կատարե, բայց կրնա նաև գործածվիլ իբրև casus pendens այսինքն՝ առկախ հոլով, առանց որոշ պաշտոնի, օրինակ՝ հայր, մայր, կին, զաւակ, բոլորին հետ կռվեցավ. և այս գործածութիւնը անբնական չէ, քանի որ ուղղական հոլովը ընութեամբ casus nominativus է, անվանական հոլով, այսինքն՝ պարզապես բառարանի մթերք, լոկ զաղափարի պատկերացում: Անկե կը հետևի, որ տկար նշանակութեամբ հոլով է: Քանի որ նոսր նշանակութեամբ բառ մը նյութա-

պես կը նոսրանա, ուղղական հոլովով գործածված ցուցական դերանունը կը դառնա անշեշտ և վերջապես նյութազուրկ հոդի կը վերածվի: Այսպես, քիչ առաջ ներկայացուցած նախադասություններես առաջինը՝ Ու՞ր է աստուած քո որ փրկէ նա զքեզ. կը դառնա Ու՞ր է աստուած քո որ փրկէն զքեզ, իսկ երկրորդը՝ Որ... հայել կամիցին, նա պարտի ցպղտորուքիւն... սրբել կը դառնա Որ... հայել կամիցին, պարտի ցպղտորուքիւն... սրբել:

Հիմա, բավական ծանր առարկություն մը կը հարուցանե այս հոդին զրաված տեղը նախադասությանց մեջ. ոչ միայն գլխավոր նախադասության բային նկատմամբ իր դրված տեղը բնականոն չէ, այլ կը փոխադրվի գլխավոր նախադասութենեն հարաբերական նախադասության. Որ շարժին և փոփոխի չէ էական:

Այս անբնական վիճակին պատճառը կրնա թերևս հետևյալն ըլլալ. Երբ որ բառ մը այսպես իմաստով և նյութով նոսրանա, և մանավանդ եթե անոր նախնական իմաստը բոլորովին կորսված ըլլա, վերջահարության հետևանքով կը ծգտի պարտադրական տեղ մը դրվելու նախադասության մեջ /,,ըլլալ,, բայը ստորոգելիեն ետքը, և այլն/: Այս տեսակետով, արևմտահայերենի նէ մասնիկին պարագան հատկանշական է. սկիզբը նէ ժամանակի ցուցական մակբայ է ,,այն ժամանակ,, նշանակությամբ, համապատասխանող՝ երկրորդ դեմքին զէ մակբային, որուն կը հանդիպինք օրինակի համար ,,Սաուլոսի Դավիթ,, ղյուցազներգության մեկ նախադասության մեջ, որ է՝ Նը տեսէ զէ տուը: ,,Եթէ տալու ըլլաս, այն ժամանակ տուր /առանց սպասելու/,,: Բոլորովին տարբեր կերպարանք կը ներկայացնեն արևմտահայերենի ուզեսնէ զեզի կու տամ, կամ ուզեսնէ փարեց երթալ օդանավով ցնա շատ սովորական նախադասությունները: Անիմանալի դարձած այս մակբայը մասնիկի վիճակին վերածվեցավ, փոխադրվեցավ գլխավոր նախադասութենեն երկրորդական նախադասության, վերջահարի վիճակին վերածված և ստիպողաբար կցվելով սույն նախադասության բային վերջավորության: Նէ արդի մասնիկին սկզբնական իմաստը այն աստիճան անիմանալի դարձած է, որ քերականագետներ կան, որոնք զայն կը համարին թրքաբանություն, intersem, intersen, interse և այլն թուրքերեն ստորադասական եղանակին մոտեցնելովը:

Նարևոր անդրադարձումը այն է, որ գլխավոր նախադասության սկիզբը դրված նէ բառը, որ ենթադրության մը հետևանքը կը բնորոշեր, դարձած է ենթադրական նախադասության ենթադրությունը արտահայտող վերջահար մասնիկ:

Թերևս նույնանման ընթացքի հետևանքով է, որ հոդ դարձած օժանդակ դերանունը կը կցվի որ հարաբերական դերանունին հետևող առա-

ջին շեշտակիր բառին վերջավորութ յան, ինչ որ ալ ըլլան այս բառին բնույթը և նշանակությունը, նույնիսկ եթե այս տարօրինակ գործածությունը կրնա քայլին եզակի երրորդ դեմքին՝ հոգնակիի կերպարանք տալ՝ Ը_շարժին_եւ_փոփոխէ...:

Այսպես ուրեմն երկու տարբեր պատճառներ կրնան ծնունդ տված ըլլալ հոդի կամայական երևույթ առած այս գործածության: Երկու տարբեր պատճառներ չեն կրնար չքերել խառնակությունը. և իսկապես հոդի այս գործածությունը կատարյալ խառնակության հասած է հայերեն լեզվին գրաբարյան փուլին մեջ, և հանդիսատես կ'ըլլանք հինավուրց համակարգի մը քայքայման, համակարգի մը, որ չվերապրեցավ գրաբարին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

MODERN ARMENIAN

38—904

Ս.Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՐՄԻՆԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՋԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Լեզվի զարգացման մեջ հանդես են գալիս արտալեզվական երկու կարգի գործոնները՝ ա/օբյեկտիվ իրականությունը, հասարակական կյանքը, որպես արտալեզվական օբյեկտիվ գործոն, բ/լեզվի վրա ազդող մարդը, որպես սուբյեկտիվ գործոն:

Այս երկու գործոնների ազդեցության բնույթի ու չափի տեսակետից լեզվի տարբեր բաղկացուցիչ մասեր տարբեր յուրահատկություններ ունեն: Մի դեպքում արտալեզվական օբյեկտիվ գործոնը ուղղակիորեն չի ներգործում լեզվի վրա և նրանում անմիջական տեղաշարժ չի առաջացնում /օրինակ՝ քերականության մեջ/, մի այլ դեպքում այդ գործոնը լեզվի վրա թողնում է անմիջական ազդեցություն և իր ուղղակի արտացոլումն է գտնում նրա մեջ /օրինակ՝ տերմինաբանության բնագավառում/: Մի դեպքում սուբյեկտը զուրկ է ստեղծելու հնարավորությունից և միայն լեզվի մեջ եղածը հաստատողի դեր է կատարում /օրինակ՝ ուղղախոսության բնագավառում/, մի այլ դեպքում նա հանդես է գալիս լեզվի վրա ակտիվ ներգործողի, ստեղծողի դերում /տերմինաբանության բնագավառում/: Կան նաև միջանկյալ դիրքեր, միջանկյալ վիճակներ:

Սովորաբար ասվում է, որ բառապաշարը լեզվի ամենազգայուն մասն է, որ անմիջականորեն իր մեջ արտացոլում է կյանքում կատարված տեղաշարժերը: Ի հակադրություն քերականական կառուցվածքի, լեզվի բառապաշարին տրված այս բնութագրումը, ընդհանուր առմամբ միշտ լինելով հանդերձ, կարիք ունի մշգրտումների իր ներքին մանրամասնություններում: Բանն այն է, որ բառապաշարի որոշ շերտեր, իմաստային որոշ դաշտերի բառեր, ամբողջ խոսքի մասեր /այդ թվում նաև նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասեր/ տասնամյակների ընթացքում կարող են էական փոփոխություն չկրել և իրենց կայունությամբ ու պահպանողականությամբ մրցել քերականական կառուցվածքի հետ:

Բառապաշարի տարբեր շերտերի, տարբեր խոսքի մասերի հիշյալ

յուրահատկության ընդունությունը բողնելով մի այլ առիթի և մեր խոսքը մասնավորելով տերմինաբանության վրա, նշենք, որ տերմինաբանությունը, ինչպես հայտնի է, լեզվի ամենաարագ փոփոխվող մասն է: Այն անմիջականորեն և առավելագույն չափով իր մեջ արտացոլում է արտալեզվական իրողությունները և առավելագույն չափով էլ ընդունում է մարդ-սուբյեկտի ակտիվ ներգործությունը:

Այս երկու գործոնների յուրահատուկ, կարելի է ասել, բացառիկ ակտիվությունը տերմինաշինության բնագավառում պայմանավորված են միմյանցով, ավելի ճիշտ՝ սուբյեկտիվ գործոնի դերը պայմանավորված է օբյեկտիվ գործոնի առանձնահատուկ ակտիվությամբ:

Տերմինաբանության բնագավառում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների նշված յուրահատուկ զուգակցումը իր համապատասխան ազդեցությունն է թողնում տերմինաշինության և մասնավորապես տերմինակազմության վրա: Գիտատեխնիկական առաջադիմության և առհասարակ հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների առաջընթացի հետ կապված՝ տերմինաբանության բուռն զարգացման անհրաժեշտությունը պահանջ է դնում լեզվի առջև՝ առավելագույն չափով օգտագործելու տերմինակազմական հնարավորությունները: Անմիջապես ավելացնենք, որ մարդ-սուբյեկտի տերմինակազմական հնարավորությունները, նորամուծությունները կարող են իրացվել լեզվի օբյեկտիվ օրինաչափությունների սահմաններում, և նա բացարձակ ազատություն չունի այս հարցում: Նշենք սակայն, որ այդ օրինաչափությունները բավականին ազատ են տերմինակազմության բնագավառում:

Ամենից առաջ աչքի է ընկնում մի ընդհանուր երևույթ. տերմինի բովանդակության նեղացման ու խորացման անհրաժեշտությունը պահանջում է համապատասխան կառուցվածքային միջոցների առավելագույն օգտագործում:

Տերմինի մասնագիտական ճշտությունը հաճախ կարելի է լինում ապահովել նրա մեծ ծավալի, նրա բաղադրիչների քանակի մեծացման միջոցով: Սա վերաբերում է թե՛ բառակազմությամբ և թե՛ բառակապակցությամբ արտահայտվող տերմիններին: Այսպես, հեռախոսային կապի տեխնիկական ու ֆունկցիոնալ զարգացման հետ կապված և այդ զարգացմանը զուգահեռ՝ երկարմատ <u>հնեռախոս</u> բառից կազմվել են <u>ռադիոհնեռախոս</u>, ապա <u>ռադիոտեսահեռախոս</u> տերմինները: Համմտ. նաև՝ նավ > տիեզերանավ, զգայուն > էլեկտրազգայուն, կենսաբանություն > մանրէակենսաբանություն, կցում > եռակցում > էլեկտրաեռակցում, աղաց > մսաղաց>էլեկտրամսաղաց:

Նույնը վերաբերում է տերմինակազմության մեջ բառակապակցությունների ծավալմանը:

Լեզվի մեջ եղել է տեսություն բառը. Էյնշտեյնի մնծ հայտնագործությունից հետո կազմվել է հարաբերականության տեսություն բառակապակցությունը, ապա այս տեսության երկու տարբերակները համապատասխան բառերի հավելման միջոցով արտահայտվել ու արտահայտվում են ավելի ծավալուն բառակապակցությամբ՝ հարաբերականության ընդհանուր տեսություն, հարաբերականության հատուկ տեսություն:

Սակայն տերմինի, որպես լեզվական միավորի, ծավալի շատ մեծացումը լեզվի համար անցանկալի է. դրանից տուժում է լեզվական միավորի գեղագիտական կողմը, այն դառնում է անբարեհունչ: Ահա է պատճառը, որ բառակազմական /իհարկե, նաև ճևաբանական, շարահյուսական/ մակարդակում բաղադրյալ միավորն ունի իր սահմանափակումը, և այդ ընդհանուր օրինաչափությունը, բնականաբար, տարածվում է նաև տերմինների վրա: Այնուամենայնիվ տերմինի մասնագիտական և լեզվական կողմերի իրար հակասող այս միտումները ի վերջո հանգում են ինքնատիպ լուծման:

Նախ, տերմինները հասնում են այն բանին, որ ,,ստանում են,, բազմարմատ կազմության ,,իրավունք,, , ի տարբերություն ոչ տերմինային բառերի: Վերջին տարիներին զգալի քանակությամբ տերմիններ են կազմվել և այժմ էլ շարունակում են կազմվել երեք և չորս արմատներով: Ըստ որում ժամանակակից հայերենի նոարմատ բառերի մեծագույն մասը և բոլոր բազարմատ բառերը տերմիններ են /էլեկտրաքարշավար, էլեկտրասրտագրություն, միջմայրցամաքային, լուսապատճենահանում, ավտոբեռնափոխադրում, ռադիոհեռուստակառավարում և այլն/:

Բայց տերմիններին վերապահված այս արտոնությունն ունի իր սահմանները: Կենդանի լեզուն հաճախ նախընտրում է տվյալ հասկացությունն արտահայտել երկու, երեք կամ ավելի բառերի կապակցությամբ, քան մեկ բազմարմատ բառով: Այդ կերպ էլ առաջանում են բառակապակցություններով արտահայտված հազարավոր տերմիններ. ինչպես՝ գիտատեխնիկական հեղափոխություն, տիեզերական կենսաբանություն, նվազող երկրաչափական պրոգրեսիա, լարը ֆունկցիանը ունեցող միացություն, համաժողովրդական կառույց, բանվորական ընտանեկան կոմունիստական աշխատանքի բրիգադ, սպառազինության մրցավազքի սանձահարում և այլն:

Բառակապակցությամբ տերմիններ կազմելու միտումն ու անհրաժեշտությունը հասցրել են այն բանին, որ հայերենում /և ոչ միայն հայերենում/ տերմինաշինության մեջ շարահյուսական եղանակը բառակազմական եղանակին հավասար կամ համարյա հավասար կերպով մասնակցում է տերմինաշինությանը: Ծիշտ է, բառակապակցությամբ տերմիններ կազ-

մելը զալիս է գրական հայերենի հնագույն շրջանից, բայց եթե մինչև վերջերս տերմինակազմության շարահյուսական եղանակը օժանդակ դեր էր կատարում, ապա ներկա փուլում այն մրցում է բառակազմական եղանակի հետ: Նվ տերմինակազմությունն այժմ ունի երկու համարյա հավասարազոր եղանակներ՝ բառակազմական և շարահյուսական:

Տերմինակազմության մեջ շարահյուսական եղանակի հատուկ ակտիվացման հարցում, հավանաբար, դեր են կատարում նաև տերմինային համակարգի և հատկապես միկրոհամակարգերի մեջ ստորակարգության առավել հստակ արտահայտման անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունը: Այսպես, առարկայի ենթադասի բառակապակցական անվանումը սովորաբար ձևավորվում է դասի ընդհանուր անվան վրա ավելացվելով ենթադասը բնորոշող որոշիչ, ինչպես՝ ռումբ՝ ատոմային ռումբ, ջրածնային ռումբ. մնշում՝ ֆիզիկական մնշում, մթնոլորտային մնշում, արյան մնշում, դասակարգային մնշում և այլն:

Բառակապակցությամբ կազմված տերմինների բաղադրիչների քանակը երբեմն հասնում է 7-8 բառի, առանձին դեպքերում՝ մինչև 10 բառի /հատկապես տեխնիկայի և մշգրիտ գիտությունների բնագավառում/: Ահա ժամանակակից էլեկտրոնային տեխնիկայում գործող հաստոցներից մեկի ամբողջական անվանումը. էլեկտրոնային ուսնիվերսալ ավտոմատացված ծրագրային կառավարմամբ աննպատնեն հաստոց: Այսպիսի բազմաբառ տերմինները, թեև կարևոր են առարկայի, երևույթի տեխնիկական ու գործառական մշգրիտ բնութագրման համար, բայց և այնպես հարմար չեն լայն գործածության տեսակետից:

Այստեղից էլ բխում է բազմաբառ տերմինների փոքրածավալ տարբերակների ստեղծման անհրաժեշտությունը: Այսպես, էլեկտրոնային ուսնիվերսալ ավտոմատացված ծրագրային կառավարման աննպատնեն հաստոց տերմինն ունի կարճ տարբերակ՝ արտահայտված երեք բառով՝ ծրագրային կառավարման հաստոց, որ ավելի գործածական է, քան հաստոցի ամբողջական անվանումը: Իսկ ծրագրային կառավարման հաստոց տարբերակից էլ կազմվել է ավելի փոքրածավալ հապավված տարբերակ՝ ԾՂՀ, որը գործածվում է առավելապես մասնագիտական գրավոր խոսքում:

ՀՍՀ-ում մ տառից հետո տրված է նաև ,,մ,, գլխաբառ՝ հետևյալ բացատրությամբ. ,,ընդհանուր նշանակության էլեկտրոնային հաշվողական մեքենա,,: Ուրեմն՝ էլեկտրոնային հաշվողական մեքենա անվանումը հապավվել է՝ ԷՀՄ, և վերջինիս մ տառը, որը մեքենա բառի սկզբնատառն է, գործածվում է որպես այս նույն տերմինի պայմանական արտահայտիչ՝ հատկապես մակնիշների մեջ:

Այսպիսով՝ ամենաերկար և ամենակարճ տերմինները կամ տերմինա-

յին տարբերակները կազմվում են տեխնիկայի բնագավառում: Դա պայմանավորված է տեխնիկայի յուրահատկությամբ. եթե տեխնիկական սարքերը, գործողությունները իրենց էությամբ ու նշանակությամբ պահանջում են բազմաբաղադրիչություն, ապա զուտ կիրառական տեսակետից հաճախ զգացվում է անվանման նվազագույն արտահայտության անհրաժեշտություն: Այդ պատճառով էլ նույն օբյեկտի անվանման տարբերակների մի եզրում կարող է լինել մի քանի բառից կազմված բառակապակցություն, մյուս եզրում՝ մեկ տառ:

Ի դեպ, գիտատեխնիկական տերմինների տարբերակներ կազմելու հարցը որոշակի հարաբերության մեջ է բաղադրյալ հատուկ անունների տարբերակներ կազմելու հետ, որոնք զերազանցապես ձևավորվում են հապավման միջոցով, ինչպես՝ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, Հայկական ՍՍՀ, ՀՍՍՀ, Սովետական Հայաստան: Իհարկե, դրանց միջև կան նաև զգալի տարբերություններ՝ պայմանավորված՝ անվանումների բնույթի և գործածության յուրահատկությամբ:

Որքան էլ բազմաբառ տերմինների առկայության պայմաններում նրանց փոքրաթավալ տարբերակի կամ տարբերակների կազմումով որոշ բավարարում է տրվում տերմինագործածությանը, այնուամենայնիվ լեզվաստեղծության օրենքներին բավարարող տերմինների կազմությունը մնում է որպես անհրաժեշտություն:

Ի բավարարումն այս պահանջի, տերմինակազմության մեջ գործում է մի սկզբունք, որը կարելի է կոչել պայմանականության սկզբունք: Այս սկզբունքի էությունն այն է, որ տերմինի կազմության մեջ չեն արտահայտվում ենթադրվող իմաստային բոլոր միավորները. բազմաբաղադրիչ տերմինի փոխարեն կազմվում է սակավաբաղադրիչ տերմին, որի որևէ բաղադրիչը դառնում է բազմաբառ հասկացության արտահայտման ներկայացուցիչ:

Այսպես. <u>ավիահրետը</u> բառի իմաստը կարելի է արտահայտել հետևյալ բազմաբառ կապակցությամբ. թռչող ապարատի լայնական ու երկայնական թեքումները չափող և իրական հորիզոնի նկատմամբ նրա դիրքը ցույց տվող սարք: Ուրեմն՝ միայն երկու բաղադրիչով /<u>ավիա</u> և <u>հորիզոն</u>/ արտահայտվում է մի հասկացություն, որը կարելի է ձևակերպել շատ բառերի կապակցությամբ:

<u>Ռադիոկենսաբանություն</u> տերմինի <u>ռադիո</u> բաղադրիչը ներկայացուցիչն է բավականին ծավալուն բառակապակցությամբ արտահայտվող հասկացության: Հիշենք, որ ռադիոկենսաբանությունը կենսաբանության մի բաժին է, որն ուսումնասիրում է ,,իոնացնող ճառագայթների ներգործությամբ օրգանիզմներում առաջ եկող փոփոխությունները և ճառագայ-

թահարման դեմ կենսաբանական պաշտպանությունը,,: Ինչպես կարելի է նկատել, պայմանականության սկզբունքը հիմնականում հանդես է գալիս որպես լեզվի մեջ խնայողության օրենքի դրսևորման միջոց, թեև խնայողության օրենքի գործունեությունն ավելի լայն ոլորտ ունի, և պայմանականությունը ոչ միշտ է կապվում խնայողության հետ:

Պայմանականության սկզբունքը գործում է նաև բառակապակցությամբ կազմվող տերմիններում: Այսպես, չմիացած երկրներ տերմինի չմիացած բաղադրիչը չի նշանակում առհասարակ չմիացած, այլ մասնավորապես նշանակում է ,,Հյուսիս-Ատլանտյան կազմակերպությանը և Վարշավայի պայմանագրի երկրներին չմիացած,,:

Այսպիսի դեպքերում բառակազմության կամ բառակապակցության համար ընտրվում է այն բաղադրիչը, որն առավելագույն ինֆորմացիա կարող է հաղորդել տվյալ տերմինի բուն էության մասին: Բերված բոլոր տերմինների բաղադրիչներն այդպիսին են:

Սակայն պատահում է, որ բաղադրյալ տերմինի բաղադրիչը կամ բաղադրիչները չեն արտահայտում հասկացության բուն էությունը, այլ նշում են երևույթի որևէ հատկանիշը, ըստ որում երբեմն` ոչ էական: Օրինակ` Վարշավայի պայմանագրի երկրներ հասկացության մեջ Վարշավայի բառը չի նշում այդ պայմանագրի էությունը, որով միավորված են հայտնի երկրները. Վարշավա բառով միայն նշվում է այդ պայմանագիրը կնքելու վայրը: Այսպիսի դեպքերում տերմինակազմության մեջ ավելի է մեծանում պայմանականությունը: Այս և ընդհանրապես պայմանականության այլ դեպքերում պարզապես տվյալ բառին կամ բառակապակցությանը հատկացվում է տերմինային տվյալ իմաստը. հասկացությունը չի բխում բառից կամ բառակապակցությունից, այլ հասկացությունը հատկացվում է, վերագրվում է բառին, բառակապակցությանը:

Պայմանականության սկզբունքը բառակազմության մեջ նոր երևույթ չէ: Անցյալից եկող շատ բառերի ներքին ձևը ժամանակի ընթացքում դարձել է պայմանական , կամ այդ բառերը կազմվել են պայմանականության սկզբունքով /նախագահ, սեփական, ճեմարան և այլն/: Հասկանալի է, որ ,,ամեն բան ստեղծող,, բանաստեղծ չէ /թեկուզև բան-ը հասկանանք խոսք իմաստով/, ,,ամեն գործ կատարող,, գործակատար չէ, ղեկավար-ը` ,,ղեկ վարող,, չէ և այլն: Այս բոլորը հասկանալի է: Այժմ խոսքն այն մասին է, որ լեզվի զարգացման արդի շրջանում պայմանականության սկզբունքը գործում է շատ լայն ընդգրկումով, և դա իր կնիքն է դնում բաղադրյալ տերմինների ներքին ձևի, բառակազմական նշանակության ու տերմինի բովանդակության հարաբերության վրա:

Հետաքրքրական է, թե տերմինաշինության բուռն զարգացումն ինչ հարաբերության մեջ է տարբեր խոսքի մասերի բառակազմի հարըստացման հետ: Քանի որ բառապաշարի հարստացումն այժմ գերազանցապես կատարվում է տերմինաբանության հաշվին, այդ պատճառով էլ տերմինակազմության բուռն թափը հատուկ ազդակ է դառնում մասնավորապես այն խոսքի մասերի բառակազմական միջոցների ակտիվացմանը, որոնք առաջնային դեր ունեն տերմինների կազմության մեջ: Այս հարցում բացառիկ մեծ է գոյականի դերը: Հենց դրանով էլ պետք է բացատրել գոյականակերտ միջոցների կաղապարների հատուկ ակտիվացումը: Տերմինակազմության բնագավառում զգալի է նաև ածականի դերը:

Մասնագիտական գրականության մեջ /Ս. Էլոյան, Հ. Օհանյան, Ս. Գալստյան/ դիտվել է գոյականակերտ մի շարք ածանցների /գործ, արար, ում, ույթ, ություն, վածք և այլն/ բառակազմական դերի մեծացումը վերջին տասնամյակներում /այլումինագործ, ճակնդեղագործ, սարքաշինարար, կոտանարար, նորարար, եռակցում, ջեռուցում, դիմորդ, ուղեկցորդ, չմշկորդ, տիեզերագնացություն, ջերմադիմացկունություն և այլն/, կատարվել են որոշ ածանցների իմաստային տարբերակումներ. ինչպես՝ շարահյուսություն-շարահյուսույթ, մրցություն-մրցույթ, պարբերություն-պարբերույթ, ավանդություն-ավանդույթ և այլն: Գոյականը հարստանում է նաև բառակազմական այլ միջոցներով: Հատկապես արժե նշել համադասական բաղադրիչների միացումով այնպիսի գոյականների կազմությունը, ինչպիսիք են՝ վագոն-ռեստորան, ցուցահանդես-վաճառք, բազմոց-մահճակալ, սովխոզ-տեխնիկում և այլն:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման բնույթի և տերմինաշինության տեսակետից կարևոր է նշել, որ գոյականի ածանցական կազմությունների, բառաբարդման մյուս կաղապարների ակտիվացման հիմքում ընկած է տերմինակազմությունը:

Նույն տերմինակազմությունն է այն բանի հիմնական խթանը, որ հայերենում կազմվեցին մեծ թվով ածականներ, այդ թվում՝ առաջացան, ծավալվեցին որոշ կարգի կազմություններ, հատկապես հատվածական կազմությունները, որոնք հանդիսանում են հարադրական կազմությունների զարգացման հաջորդ աստիճանը: Ինչպես՝ գաղափարական-դաստիարակչական՝ գաղափարադաստիարակչական, նախագծային-կոնստրուկտորական՝ նախագծակոնստրուկտորական, դրամական-իրային՝ դրամաիրային, ժողովրդական-դեմոկրատական՝ ժողովրդադեմոկրատական և այլն: Ածականների կազմության մեջ ակտիվացան որոշ նախածանցներ ևս: Այդպիսի նախածանցավոր կազմություններ են՝ գերխիտ, գերհզոր, գերամուր, գերնուրբ, գերկարճ և այլն: Ածականների կազմության ակտիվացումը

հատկապես կապվում է տերմինների շարահյուսական եղանակով կազմության հետ, ածականը հանդես է գալիս որպես գոյականական բառակապակցության լրացում:

Գիտատեխնիկական հեղափոխության, հասարակական, քաղաքական, մշակութային վերափոխումների արդի ժամանակաշրջանում քաղաքակիրթ լեզուների, այդ թվում և հայերենի, տերմինաբանությունը հարստացել ու հարստանում է հսկայական չափերով: Ում վիճակվում է զբաղվել արդի գրական հայերենի բառապաշարի հարստացման հարցով կամ ծանոթանալ այդ հարցին նվիրված ուսումնասիրություններին, նրա թե՛ առաջին տպավորությունը, թե՛ ընդհանուր եզրակացությունը այն է լինում, որ վերջին տասնամյակներում հայերենի մեջ մտած տասնյակ հազարավոր բառերի գերակշիռ մեծամասնությունը տերմիններ են: Եթե դրան ավելացնենք բառակապակցություններով կազմված տերմինների մեծ քանակը, ապա կարելի կլինի մոտավոր գաղափար կազմել ժամանակակից հայերենի անվանողական համակարգի մեջ կատարված քանակական, որոշ առումով նաև որակական մեծ տեղաշարժերի մասին:

Նշվածին պետք է ավելացնել նաև այն, որ համատարած գրագիտության և ինֆորմացիայի բազմազան միջոցների առկայության ու ներգործության արդի պայմաններում շատ տերմիններ, որոնք ունեն հաղորդակցային կարևոր նշանակություն, համեմատաբար կարճ ժամանակում դուրս են գալիս իրենց նեղ մասնագիտական շրջանակներից և դառնում լայն գործածական բառեր /սառնարան, հեռուստացույց, տիեզերանավ, ինքնասպասարկում, օդանավակայան և այլն/:

Ավելին. տերմինները, լայնորեն գործածվելով գրական խոսքի մեջ, ոչ միայն իրենցով խոսքին տալիս են, այսպես ասած, գիտական գունավորում, այլև ճանաչողական ու հոգեբանական առումով ազդում են լեզվի ոչ տերմինային շերտի վրա՝ այն մի տեսակ բարձրացնելով կամ, համենայն դեպս, ձգտելով բարձրացնել տերմինների մակարդակին համապատասխանող աստիճանի:

Այսպիսով, մեծ է տերմինաշինության դերը թե՛ գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի և թե՛ լեզվի զարգացման բնագավառներում:

Է.Բ. ԱՂԱՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ԵՎ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը վիթխարի հնարավորություններ ստեղծեց հայ ժողովրդի ինչպես տնտեսական ու քաղաքական կյանքի, այնպես էլ ազգային մշակույթի, այդ թվում նաև մայրենի լեզվի զարգացման համար:

Հսկայական են հայ ժողովրդի նվաճումները ժողովրդական տնտեսության, գիտության, արվեստի ու գրականության, ինչպես և լեզվի զարգացման բնագավառներում:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից առաջ, պատմական հայտնի իրադարձությունների հետևանքով ցարական Ռուսաստանի բազմաթիվ ժողովուրդներ զրկված լինելով ինքնուրույն պետականությունից ու անկախությունից՝ հնարավորություն չունեին տնտեսական ու մշակութային զարգացումով հասնել ժամանակի առաջավոր ազգերի մակարդակին: Մեկ կենտրոնացված պետության տիրակալության տակ միավորված բազմաթիվ ազգեր, ժողովուրդներ ու էթնիկական խմբեր կանգնած էին ինչպես տնտեսական, այնպես էլ մշակութային զարգացման տարբեր աստիճանների վրա: Դրանցից մի քանիսն ունեին բավականաչափ զարգացած գիր ու գրականություն, որոշ ժողովուրդներ զուրկ էին սեփական գրից, բայց այլ լեզուների գրով, այնուամենայնիվ, ստեղծել էին գրականություն և ունեին գրական լեզու, իսկ բազմաթիվ ժողովուրդներ ու էթնիկական խմբեր առհասարակ զուրկ էին գրից ու գրականությունից: Այս վիճակը թելադրում էր ազգային յուրահատուկ քաղաքականություն՝ ազգերի տնտեսական ու մշակութային անհավասարությունը հնարավորին չափ շուտ վերացնելու, հետամնաց ազգերին ու ժողովուրդներին առաջավորների մակարդակին հասցնելու նպատակով: Այդ իրավիճակը նկատի ունենալով էր, որ կուսակցության 10-րդ համագումարը քննության առնելով ազգային հարցը, իր որոշման մեջ շեշտում էր. ,,Կուսակցության խնդիրն է՝ օգնել ոչ վելիկոռուս ժողովուրդների աշխատավորական զանգվածներին՝ հասնելու առաջ անցած կենտրոնական Ռուսաստանին, օգնել նրանց, որպեսզի՝ ա/

իրենց մոտ զարգացնեն ու ամրապնդեն սովետական պետականությունը այն ձևերով, որոնք համապատասխանում են այդ ժողովուրդների ազգային նկարագրին, բ/ իրենց մոտ կազմակերպեն տեղական ընակչության կենցաղն ու տոզնբանությունն իմացող, տեղացիներից կազմված դատարան, աղմինիստրացիա, տնտեսության օրգաններ, իշխանության օրգաններ, գ/ իրենց մոտ մայրենի լեզվով զարգացնեն մամուլ, դպրոց, թատրոն, ակումբային գործը և առհասարակ՝ կուլտուր-լուսավորական հիմնարկները»: Սա Լենինի մշակած ազգային քաղաքականությունն էր՝ ընդունված կուսակցության համագումարում և գործողության մեջ դրված սովետական պետության կողմից: Թե ինչ վիթխարի արդյունքների հանգեցրեց այդ քաղաքականությունը, բոլորին հայտնի է, և եթե նկատի ուննանք, որ ազգային գրականությունը, մշակույթը, գիտությունը, իր մայրենի լեզուն զարգացնելու համար հայ ժողովրդին ոչ թե ներունակ հնարավորություններն էին պակասում, այլ հասարակական-քաղաքական պայմանները, ապա պարզ կդառնա, թե ինչպիսի մեծ առաջընթացի հնարավորություն էր տրվել նրան: Հայերն ունեին մեկուկես հազարամյակի պատմական ուղի անցած հարուստ, զարգացած ու բազմաբովանդակ գրականություն և հենց այդ գրականության մեջ մշակված գրական լեզու՝ գրաբարը: Հին և միջնադարյան Հայաստանում զարգացել ու բարձր մակարդակի էին հասել իր ղարաշրջանի գիտությունն ու արվեստը՝ պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, տրամաբանությունը, ճարտասանական արվեստը և դրա տեսությունը, քերականագիտությունը, որ ընդգրկում էր նաև գրականության տեսությունն ու տաղաչափությունը, բժշկությունը, մաթեմատիկան, աստղագիտությունը և դրա հիմքի վրա զարգացած ու բարձր մակարդակի հասած տոմարագիտությունը, և, իհարկե, գեղարվեստական գրականությունը, որի կոթողները համաշխարհային ճանաչում են ստացել: Այս բազմակողմանի գրականության մեջ մշակվել էր մեր դասական գրական լեզուն և կատարելապես բավարարում էր այդ բոլոր բնագավառների պահանջներին: Այնպես որ, 19-րդ դարում, երբ հայ ժողովուրդը ձևավորվում էր որպես ազգ, ուներ գրական հսկայական ժառանգություն և մշակված, հարուստ ու գեղեցիկ լեզու՝ մեր գրաբար լեզուն: Ազգային նոր գրականության ստեղծումով, 19-րդ դարում գրական լեզվի մակարդակին բարձրացվեց մեր կենդանի լեզուն՝ աշխարհաբարը իր երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ տարբերակներով: Այդ լեզուն մշակվում ու կատարելագործվում էր ինչպես մեր նոր գեղարվեստական գրականության, այնպես էլ ժամանակի գիտական գրականության մեջ: Սակայն, որքան էլ այդ մշակումն ու կատարելագործումն արդյունավետ լիներ, այնուամենայնիվ,

հասարակական:-քաղաքական պայմաններն այնպիսիք էին, որ հնարավորություն չէին տալիս այդ զարգացումն ապահովել իր ողջ ներունակ թափով ու հզորությամբ: Պատմական ողբալի իրադարձությունների հետևանքով հայ ազգը մասնատվել էր, Հայաստանը բաժանված էր ռուսական ցարիզմի և խավարամոլ սուլթանական Թուրքիայի միջև: Հայ ազգի հատվածներից յուրաքանչյուրը, լինելով մեկ պետության լծի տակ, յուրահատուկ պայմաններում էր գտնվում: Արևմտյան հատվածը, թուրքական բռնապետության լծի տակ ամեն կարգի ճնշումների, կեղեքումների ու հալածանքի ենթարկվելուց հետո, զոհ դարձավ վայրագ թուրքերի կողմից կազմակերպված ու իրականացված ցեղասպանության ու զանգվածային տեղահանության: Արևելահայությունը կամ այսպես կոչված Ռուսահայաստանի հայությունը, իր բախտը կապած լինելով ռուս առաջավոր ժողովրդի հետ, աշխատավորական Ռուսաստանի հետ, թեև ցարիզմի կողմից ճնշված, այնուամենայնիվ համեմատաբար ավելի բարեհաջող ուղու վրա էր կանգնել: Սակայն 20-րդ դարի սկզբներին այստեղ էլ ամեն ինչ բարեհաջող չէր. ցարիզմը կանգնել էր փոքր ազգերին ծուլեցնելու ուղու վրա. հայտնի են դարասկզբի հայահալած քաղաքականությունը, հայ մտավորականության դեմ ուղղված հալածանքները, հայկական դպրոցների փակումը և այլն: Այս պայմաններում բոլորովին էլ անսպասելի չէր հայ մտավորականների տագնապը՝ հայոց լեզվի ու գրականության հետագա ճակատագրի համար: Այդ տագնապն այնքան իրական էր, որ ոմանք նույնիսկ խուճապի էին մատնվել ու կորցրել հայոց լեզվի ու հայ գրականության պահպանման հեռանկարը: Շատերից կարելի է հիշել Ստեփան Մալխասյանցի հետևյալ խոսքերը. ,,Ներկայումս ռուսահայության առջև դրված է հայերենի լինելու թե չլինելու հարցը իր բոլոր վտանգավոր հետևանքներով... որքան էլ մենք կամենանք հուսադրել մեզ, որքան էլ ստիպենք մեզ լավատես լինել, այնուամենայնիվ պետք է խոստովանենք, որ հայերեն լեզուն յուր գոյության ճգնաժամի մեջ է, և եթե արտաքո կարգի պայմաններ առաջ չգան, նա կկորչի բոլորովին հեռու կամ մոտիկ ապագայում,,: Այս խոսքերը տագնապալից էին, սակայն իրական հիմքեր ունեին: Արտաքո կարգի պայմաններ անհրաժեշտ էին հայոց լեզվի վերածնունդի համար. և հայ ժողովուրդը ստեղծեց այդ արտաքո կարգի պայմաններն ու ստացավ իր ազգային լեզուն, գրականությունը, մշակույթը, գիտությունը ամբողջ ուժով զարգացնելու հնարավորություններ: Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումով, սեփական պետականության ստեղծումից անմիջապես հետո հայոց ազգային գրական լեզվի տարբերակներից մեկը՝ արևելահայերենը, որի հասարակական դերը մինչև այդ սահմանափակվում էր գեղարվեստական

գրականությամբ, մամուլով, դպրոցական խղճուկ ցանցով ու մասամբ էլ թատրոնով, աննախադեպ կերպով ընդարձակեց իր հասարակական գործառույթների սահմանները ու բարձրացրեց իր հասարակական դերը: Նա դարձավ Սովետական Հայաստանի պետական լեզուն, իսկ Սովետական Միության կազմավորումով՝ նաև Սովետական Միության պետական լեզուներից մեկը: Դա պետական կյանքի ոլորտում գործառելու համար գրական հայերենի մշակման, կատարելագործման ու զարգացման հզոր գործոն հանդիսացավ: Մինչև հեղափոխությունը հայոց լեզուն չուներ այդպիսի գործառություն, նա չէր գործածվում պետական-վարչական, դիվանագիտական գործունեության ոլորտում և չէր մշակվել այդ բնագավառներին համապատասխան գործառության համար: Հասարակական նոր դերը ոչ միայն պահանջում էր մշակել ու կատարելագործել լեզուն՝ այդ գործառության պահանջները լիովին բավարարելու համար, այլև, որ գլխավորն է, ստեղծված էին բոլոր անհրաժեշտ պայմաններն ու հնարավորությունները՝ գրական լեզվի այդպիսի մշակման ու զարգացման համար: Այդ ոլորտներում գործառելով՝ մեր լեզուն իրոք որ աննախընթաց կերպով զարգացավ, մշակվեց ու հարստացավ, և այսօր դարձել է արդեն պետական-պաշտոնական, վարչական, դիվանագիտական ոլորտների ճկուն, հարուստ ու մեր ժամանակի առավել զարգացած լեզուների մակարդակի վրա կանգնած ազգային լեզու:

Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը մեր մամուլը, գրականությունը, թատրոնը և առհասարակ ողջ մշակույթը զարգանում էր հիմնականում Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Թիֆլիսում, Բաքվում, Մոսկվայում և այլուր: Այս իրողությունը նկատի ուներ մեր հանճարեղ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, որը գրում էր, թե մեր գրականությունը զաղութների գրականություն է, զարգացել է զաղութներում և աստիճանաբար կորցնում է ազգային առանձնահատկություններն ու ազգային կերպարանքը: Հայ գրականության համաշխարհային համամարդկային հատկանիշների հետ ազգային կերպարանքի պահպանման ու զարգացման, ժողովրդական ոգին չկորցնելու, գեղարվեստական գրականության զարգացման ճշմարիտ ուղուց չշեղվելու համար անհրաժեշտ է, որ մեր գրականությունը կանգնի հայերենի հողի վրա, զարգանա հարազատ ժողովրդի ծոցում: Սովետական իշխանության հաստատումով իրականացավ Թումանյանի այդ իղձը. մեր մշակույթի, արվեստի ու գրականության, գիտության, մամուլի, թատրոնի կենտրոնը դարձավ Հայաստան աշխարհը, հայ ազգի բազմաղարյան հայրենիքը: Իսկ դա չափազանց կարևոր նշանակություն ուներ ոչ միայն գեղարվեստական գրականության, այլև ազգային գրական լեզվի համար: Չէ՞ որ մեր գրական լեզուն էլ, որ-

պես գիտության, գրականության, մամուլի ու թատրոնի լեզու, մշակվում էր գաղութներում, հայրենի հողից ու ժողովրդից կտրված, լեզվի մշակման ու կատարելագործման որոշակի սեպարատիստական միտումների դրսևորումներով: Այս վիճակին էր, ահա, վերջ դրվում հայ ժողովրդի ինքնուրույն պետության ստեղծումով: Հայոց լեզվի, որպես պետական լեզվի զարգացումը դառնում էր մեր պետության հոգատարության առարկան, նա զարգանում էր նոր հասարակարգի պահանջները բավարարելու ոգով, և հայրենի հողի վրա: Եվ սա վիթխարի դեր էր խաղում և խաղում է մեր լեզվի զարգացման, կատարելագործման ու մշակման գործընթացում:

Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը մեր գրական լեզուն, ինչպես և առհասարակ գիրն ու գրականությունը մի բուռ հայության սեփականությունն էր. ժողովրդական լայն զանգվածները զուրկ էին գրագիտությունից և հենց դրա հետևանքով էլ մեր գրական լեզուն մատչելի չէր բարբառախոս ժողովրդի լայն խավերին: Սովետական կարգերի օրոք արևելահայ գրական լեզուն դարձավ աշխատավոր ժողովրդի սեփականությունը: Մեր նորաստեղծ պետությունն առաջին իսկ օրերից հոգ տարավ ժողովրդի կուլտուրական մակարդակի բարձրացման մասին և ձեռք առավ անհրաժեշտ միջոցներ՝ անգրագիտությունը վերացնելու համար: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքի արդյունքները պարզ դարձան սովետական իշխանության գոյության հենց առաջին տասնամյակում: Դպրոցների լայն ցանցի ստեղծումը և մեծահասակներին գրագիտություն սովորեցնելու նպատակով 20-ական թվականներին ստեղծված ուսուցման օջախները /լիկպայանները/ հնարավորություն տվեցին ամենակարճ ժամանակամիջոցում վերացնելու անգրագիտությունը. 20-ական թվականների վերջերին իրոք որ անգրագիտությունը վերացվել էր: Սա լեզվի զարգացման տեսակետից այն կարևոր նշանակությունն ուներ, որ մեր գրական լեզուն դառնում էր ամբողջ ժողովրդի սեփականությունը, առօրյա հաղորդակցման լեզուն, որ և պետք է հսկայական դեր խաղար մեր կենդանի լեզվի խոսակցական տարբերակի մշակման ու զարգացման համար: Անցան տարիները, և մեր գրական լեզուն այսօր ունի իր խոսակցական տարբերակը. նա դարձել է կոլտնտեսականի ու բանվորի, քաղաքացու և գյուղացու, մտավորականի և արհեստավորի ամենօրյա գործածության լեզուն:

Հոգ տանելով ժողովրդի գրագիտության, մատաղ սերնդի դաստիարակության մասին, մեր կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նաև գիտության ու տեխնիկայի, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության համար բարձրորակ կադրերի պատրաստման գործին: Հիմնադրվեց Երևանի

պետական համալսարանը, իսկ հետագայում նրա հիմքի վրա ստեղծվեցին պոլիտեխնիկական, գյուղատնտեսական, բժշկական, մանկավարժական և այլ ինստիտուտները: Եթե մինչև հեղափոխությունը մենք ունեինք ղեկրոցում դասավանդվող առարկաների մեծ մասի դասագրքեր, իսկ այդ նշանակում է՝ նաև այդ առարկաների համար զոնե ղկրոցական մակարդակով մշակված տերմինաբանություն, ապա սովետական կարգերի օրոք հիմնադրված համալսարանում և մյուս բուհերում, գիտության տարբեր ընագավառների ուսուցման, մասնագետների հզոր բանակ ստեղծելու համար անհրաժեշտ էր մշակել, կատարելագործել ու հարստացնել մեր լեզուն հատկապես տերմինաբանությամբ, մշակել տարբեր բնագավառների տերմինահամակարգերը: Դրան միանում էր նաև ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում լիարժեք կերպով գործառելու պահանջը: Արդյունաբերության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության վիթխարի տեմպերով զարգացումը պահանջում էր լեզվի համակողմանի զարգացում, հարստացում ու կատարելագործում՝ այդ բոլոր ոլորտներում ազատորեն գործառելու համար: Եվ այսօր մեր լեզուն գիտության ու տեխնիկայի, արդյունաբերության ու զարգացած գյուղատնտեսության նույնքան զարգացած ու մշակված լեզու է, որքան և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների լեզուները:

Սովետական կարգերի ստեղծումով մեր գրական կյանքի, արվեստի, մամուլի զարգացման կենտրոնը դարձավ Սովետական Հայաստանը: Այսօր մեր հանրապետության ամեն մի շրջանում, ամեն մի քաղաքում, մեծ գործարաններում ու բուհերում լույս են տեսնում տպագիր թերթեր: Հայերեն լեզվով տպագրվող հանդեսների և պարբերական հրատարակությունների թիվը հասնում է 60-ի: Եվ հասկանալի է, որ այս թերթերի ու հանդեսների մեջ մշակվել ու կատարելագործվել է մեր լեզուն որպես մամուլի լեզու, որպես հրապարակախոսության զարգացած լեզու:

Այն, ինչի մասին խոսվեց մինչև այժմ, վերաբերում է մեր լեզվի հասարակական դիրքին ու գործառությանը, նրա զարգացման հասարակական ու մշակութային պայմաններին, այսինքն այն գործոններին, որոնք ապահովել են և ենթանել մեր ազգային լեզվի զարգացումը և գործառությունը: Սակայն լեզվի զարգացում ասելով չի կարելի հասկանալ միայն նրա հասարակական դերի զարգացումն ու ընդարձակումը: Այդ գործոնները, որոնք ապահովել ու ապահովում են լեզվի զարգացումը, այսպես կոչված, արտալեզվական գործոններ են. դրանք հասարակական-քաղաքական ու գործառական այն նախապայմաններն են, որոնք լեզվի կատարելագործման, մշակման ու ներքին զարգացման հնարավորություններ են ստեղծում: Իսկ լեզուն այդ պայմանների մեջ զարգանում ու կատարե-

լագործվում է իր ներքին օրինաչափություններով: Այս տեսակետից նայելով մեր լեզվի զարգացման ընթացքին, առաջին և կարևորագույն նվաճումն այն պետք է համարել, որ նա զգալիորեն նորմավորվել է ու միասնականացել: Տարիների ընթացքում մշակվելով՝ նա ազատագրվել է քերականական կառուցվածքի մեջ բարբառայնության ու գրաբարաբանությունների ներխուժումից /մի բան, որ բնորոշ էր նախասովետական շրջանի գրական լեզվին/, հասել կենսունակ ձևերի ընդհանրացմանն ու միասնականացմանը: Ենթ քսանական թվականներին հոլովման ու խոնարհման համակարգում գործածվում էին այնպիսի զուգահեռ ձևեր, ինչպիսիք են ամսվա, ամսի և ամսյան, ժողովրդի, ժողովրդյան, մահվան, մահի և մահու, թաղամեց և թաղամեցավ, նստեցի, նստա և նստի, սպացի, սպեցի և սպի, ապա այսօր այդ զուգահեռներից հաղթանակել են մեր լեզվի կառուցվածքին հարազատ ու կենսունակ ամսվա, ժողովրդի, մահվան, թաղամեց, սպացի և նման ձևերը: Դրա հետ միաժամանակ մեր լեզուն մշակվել է նաև իր գործառության տարբեր ոլորտներին հատուկ տարբերակներով: Հեղափոխությունից առաջ մենք չունեինք մեր գրական լեզվի գրասենյակային գրագրությունների, վարչադիվանական, դատական-դատախազական, գիտության ու տեխնիկայի տարբեր ընագավառների մշակված լեզվատարբերակներ կամ, ինչպես հաճախ ասում են՝ լեզվաոճեր: Այժմ մեր լեզուն ունի այդ տարբերակները, որոնք պահպանելով իրենց միասնությունն ու ընդհանրությունը, ունեն նաև միայն իրենց հատուկ բնութագրերը /բառապաշար, յուրահատուկ դարձվածաբանություն և այլն, և այլն/: Այդ առանձնահատկությունների, ինչպես և մեր լեզվի ուղղախոսության, ճևաբանական ու շարահյուսական կառուցվածքների մեջ տեղի ունեցած տեղաշարժերի մասին կարելի է երկարորեն խոսել՝ բերելով բազմաթիվ տվյալներ: Սակայն զեկուցման ժամանակը դրա հնարավորությունը չի տալիս, ուստի և կբավարարվեմ մեր գրական լեզվի զարգացումը, մշակումն ու կատարելագործումը առավել ակնառու կերպով բնութագրող բաղադրիչի՝ բառապաշարի հարստացմանը վերաբերող մի քանի տվյալներ բերելով: Ինչպես հայտնի է, Ստեփան Մալխասյանցի բառարանը, որ լույս է տեսել 1944-45 թվականներին, այսպես ասած, համահայկական բառարան է և բովանդակում է մինչև այդ լույս տեսած բոլոր հայերեն բառարանների բառազանծը, թե՛ գրաբարյան ու միջին հայերենյան, թե՛ բարբառային, թե՛ աշխարհաբարյան, այսինքն՝ արևելահայ և արևմտահայ նոր գրական լեզուների: Ըստ հեղինակի հաշվումների, բառարանն ընդգրկում է մոտ 120.000 բառ: Վերջին տասնամյակում լույս տեսան ժամանակակից գրական հայերենի երկու բառարաններ, իմ ,,Արդի հայերենի բացատրական բառարանը,, և

Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի քառահատոր բառարանը: Երկու բառարաններն էլ ընդգրկում են 19-20-րդ դարերի հայ գեղարվեստական գրականության, ինչպես և մամուլում և գիտական գրականության մեջ գործածված բառերը՝ բացառելով տեխնիկայի, արտադրության ու գիտության որոշ ճյուղերի խիստ նեղ մասնագիտական բառերը: Արդ, իմ բառարանը բովանդակում է մոտ 136.000 բառ, այսինքն՝ 16 հազար բառով ավելի, քան Մալխասյանցի բառարանը: Ավելի կարևոր է, սակայն, մի այլ վիճակագրական տվյալ: Իմ և Մալխասյանցի բառարանների բառապաշարի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Մալխասյանցի բառարանի 120.000 բառից մեր բառարանի մեջ մտել է 62.000 բառ. դուրս մնացած 58 հազար բառերը նեղ բարբառային և հին բառեր են, որոնք մեր գրականության մեջ չեն գործածվել: Դրանց փոխարեն մեր բառարանն ունի 74 հազար բառ, որոնք չկան Մալխասյանցի բառարանում, իսկ այդ նշանակում է, թե չեն եղել նաև դրանից առաջ հրատարակված հայերեն բառարաններում, այլ կերպ ասած՝ դրանք նոր բառեր են, որոնք մեր լեզվի մեջ կազմվել ու գործածություն են ստացել վերջին 60 տարիների ընթացքում: 74 հազար բառ. դա նշանակում է, թե մեր լեզվի մեջ 60 տարիների ընթացքում ավելացած նոր բառերի թիվն ավելի մեծ է, քան մեր հազար հինգ հարյուր տարիների հարուստ ու բազմաբովանդակ մատենագրության լեզվի՝ զրաբարի ողջ բառապաշարը, ըստ որում մեր մատենագրության մեջ գործածված բառերի թիվը մոտավորապես 60 հազար է: Մնում է ավելացնել, որ իմ բառարանի 136.000 և լեզվի ինստիտուտի բառարանի գրեթե նույն թվով բառերից մոտ 100 հազարը կենսունակ, գործածական բառեր են: Իսկ սա մեր լեզվի զարգացման մակարդակի ամենացայտուն ցուցանիշն է:

Ամեն մի երևույթի զարգացում ինքնին առաջ է բերում զարգացման հետագա ընթացքի որոշակի միտումներ ու նոր սաղմեր՝ դեպի ավելի բարձր մակարդակի, ավելի կատարյալի ներքին ձգտումով, իսկ դրա հետ նաև՝ իր գործունեության, դերի ու գործառության նորանոր ոլորտներ ու նոր պահանջներ: Այդպես է նաև լեզվի զարգացումը: Մեր, արևելահայ գրական լեզվի այժմյան հասարակական դիրքն ու դերը, նրա զարգացման ու գործածականության այժմյան վիճակը առաջադրել են նոր խնդիրներ, որոնց լուծումն էլ կընորոշի մեր լեզվի առաջիկա տասնամյակների զարգացման ուղղությունն ու բովանդակությունը: Այդ խնդիրներից առաջինը, այսպես ասած ներհանրապետականը, կամ ավելի ճիշտ՝ ներմիութենականը /Սովետական Միության ողջ հայության մասշտաբով/՝ մեր ժամանակակից լեզվի գրական ու խոսակցական տարբերակների մերձեցումն է՝ նրանց նույնացման հեռանկարով /մեր խոսքը վե-

ըաքերում է լեզվին, որպես միասնական ու ընդհանուր համակարգի, և ոչ թե տարբեր ոճերին/: 20-30-ական թվականներին առաջնակարգ խնդիր էր գրագիտության տարածումը և դրա միջոցով գրական լեզուն ժողովրդական լայն զանգվածների սեփականությունը դարձնելը, այնպես որ ժողովուրդը ոչ միայն կարդար և հասկանար գրական լեզվով գրվածը, այլև կարողանար խոսել այդ լեզվով: Այդ խնդիրն այսօր արդեն լուծվել է: Ովքեր Երևան քաղաքում են ապրել 20-30-ական թվականներին, նույնիսկ 40-ական թվականներին, նրանք լավ են հիշում, որ հենց Երևանում կարելի էր լսել հայերեն գրեթե բոլոր բարբառները, և բոլորովին էլ տարօրինակ չէ, որ այն ժամանակ Երևան քաղաքը համարում էին հայերեն բարբառների խառնարանը, ըստ որում բարբառները հնչում էին ոչ միայն փողոցներում, շուկայում ու տներում, այլև հասարակական վայրերում՝ ոչ պաշտոնական զրույցների ժամանակ, համալսարանի և ինստիտուտների միջանցքներում, անգամ գիտությունների ակադեմիայի ինստիտուտներում: Այսօր պատկերը բոլորովին փոխվել է: Երևանում այժմ առօրյա հաղորդակցման լեզուն մեր գրական լեզվի խոսակցական տարբերակն է, որ հնչում է ամենուրեք, հիմնարկներում ու ձեռնարկություններում, գիտական և ուսումնական հաստատություններում, փողոցում և տանը: Իսկ դա արդեն ինքնին թելադրում է նոր խնդիր՝ խոսքի մշակույթի բարձրացումը, որի նպատակն է առավելագույն չափով մերձեցնել միմյանց մեր ժամանակակից լեզվի խոսակցական ու գրական տարբերակները: Այս խնդրի լուծումը իրականացվում է զանազան գործնական միջոցներով, որոնցից ես կհիշատակեի ռադիոյի, հեռուստատեսության ու տարբեր կարգի հասարակական միջոցառումների բավականաչափ արդյունավետ դերը:

Մեր լեզվի հետագա զարգացումը, մշակումն ու կատարելագործումը և հասարակական դերի բարձրացումը անխուսափելիորեն այժմ արդեն առաջադրել են մի ավելի կարևոր, համազգային նշանակություն ունեցող հարց, <u>համազգային միասնական լեզվի խնդիրը</u>:

Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը պայմանավորել է ազգային լեզվի երկու տարբերակների, երկու գրական լեզուների գոյությունը հայության երկու հատվածների մոտ: Ազգային լեզվի գոյությունը երկու գրական լեզվի տարբերակային ճեղով ներկա դարաշրջանում, բնականաբար, զգալի դժվարություն է ներկայացնում Սովետական Հայաստանի /ավելի լայն առումով՝ Սովետական Միության/ հայության ու սփյուռքահայության մշակութային կյանքի միասնացման և շատ այլ տեսակետներից: Սփյուռքի հայության և Սովետական Հայաստանի կապերի ամրապնդումն ու առավել սերտացումը թելադրում է մեր ազգային լեզվի միասնացում

և ընդհանրացում, ուստի և այժմ համազգային միասնական գրական լեզվի ձևավորման խնդիրը կարևորագույն հարցերից մեկն է: Մեր արևելահայ գրական լեզուն իր զարգացման այժմյան մակարդակով, իր հասարակական դիրքով, իր գործառական տարբերակների կամ ոճերի մշակված, հարուստ ու կայուն համակարգերով պատմականորեն արդեն իսկ հանդես է գալիս որպես ընդհանուր ազգային լեզու: Սա պատմական իրողություն է և ոչ թե մեր երկու գրական լեզուներից մեկի գերագնահատում, իսկ մյուսի՝ թերագնահատում կամ անտեսում: Հայ ժողովրդի պատմական կյանքն է այսպես դասավորել իրերի ընթացքը: Այս բանը լավ են ըմբռնում սփյուռքահայության առաջադեմ շրջանները և գործնականում նպաստում են այդ գործընթացի ծավալմանն ու զարգացմանը: Առանձնապես նշանակալից է այն, որ ինչպես Սովետական Հայաստանի դպրոցներում ժամանակակից գրական հայերենի ուսուցման հետ միասին անհրաժեշտ գիտելիքներ են տրվում նաև արևմտահայերենի մասին, այնպես էլ սփյուռքում բազմաթիվ դպրոցներում սովորեցնում են նաև արևելահայերենը: Այժմ արդեն մի քանի հայկական զաղութներում արծարծվում է արևելահայ լեզվով թերթերի հրատարակության հարցը, որը հավանաբար գործնական լուծում և իրականացում կստանա մոտիկ ապագայում: Այս և մի շարք այլ միջոցառումներ, որոնք ծեռնարկվել են սփյուռքում, բնականաբար, բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում մեր երկու գրական լեզուների միավորման ու միասնականացման համար, մեր լեզվի, դեպի համազգային լեզու զարգանալու ճանապարհին և այդ հեռանկարի իրականացման համար:

Հայերենագիտական այս համաժողովի Սովետական Հայաստանում հրավիրվելը շատ խորհրդանշական է իր զուգադիպությամբ մի մեծ իրադարձության՝ Սովետական Միության կազմավորման 60-ամյակի հետ: Իմ զեկուցումն էլ, նվիրված մեր լեզվի զարգացման, հասարակական դերի ու հեռանկարի համառոտ լուսաբանությանը, ըստ էության ցուցադրումն է Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության ու Սովետական կառավարության լենինյան ազգային քաղաքականության և դրա վիթխարի նշանակության՝ ինչպես սովետական մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ մեր ժողովրդի ազգային մշակույթի ու ազգային լեզվի զարգացման գործընթացի համար: Մեր ազգային լեզվի ակունքները թաղված են խոր հնադարում: Մեսրոպ Մաշտոցի վառած լուսավոր ջահը՝ հայոց գրերի ստեղծումով, հայ մատենագրության հիմնադրումով ու դասական հայերեն գրական լեզվի ձևավորումով լուսավորել է հայ ազգի ողջ պատմական ուղին: Պետականությունից զրկված, մասնատված, արտազաղթերի ու կոտորածների ենթարկված հայ ժողովուրդը իր ինքնուրույն, նոր տիպի

պետականությունն ստեղծեց Մեծ Հոկտեմբերի շնորհիվ, վերստացավ իր հայրենիքը և բոլոր հնարավորություններն ստեղծեց մեր ազգի ոչ միայն պահպանման, այլև վիթխարի թափով զարգացման համար: Հայաստան երկիրը վերածնվեց, կրկին դարձավ իսկական Հայաստան աշխարհ, և Սովետական Միության կազմում, Սովետական բոլոր ազգերի հայրենիքների հետ միասին պիտի Հայաստան մնա,

Մինչև արևը սառչի և ցուրտ աճյունը նրա
Ձյունե համայն ազգերի հայրենիքների վրա:

Մ.Ե. ԱՄԱՏՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԵՎ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բարձրացած լինելով Արարատյան բարբառի հիմքի վրա՝ արևելահայ գրական լեզուն, համենայն դեպս, չի նույնանում Արարատյան բարբառին և նրանից տարբերվում է իր բառապաշարային, հնչյունական ու քերականական որոշակի առանձնահատկություններով, ուստի և կարիք է զգացվում հատուկ զբաղվելու արևելահայ գրական լեզվի համակարգի քննությամբ և սահմանազծելու, առանձնացնելու ու բնորոշելու գրական լեզվի՝ բուն բարբառից և այլ աղբյուրներից՝ հատկապես գրաբարից եկող բաղադրիչները:

Նախ մի քանի խոսք բառապաշարի մասին: Բառապաշարային տեսակետից ամենակարևոր երևույթն այն է, որ բարբառից գրական լեզվին անցնելու ծանապարհին մերժվում և գրաբար կամ նորակազմ հայերեն բառերով են փոխարինվում օտար, առանձնապես թուրք-պարսկական նոր փոխառությունները: Նկատի ունենալով հատկապես արևմտյան բարբառները՝ Հ. Աճառյանը գրում է. ,,Մենք գիտենք, թե ինչպիսի՛ անկանոնության էր հասած հայերենը այդ ժամանակ: Պոլսի և մի շարք վայրերի ժողովրդական լեզուն արժանի չէր կրելու լեզու անունը: Նա մի ժարգոն էր, թուրքական ժարգոն, որ զզվանք էր պատճառում ընդհանուր մարդկանց: ... Պոլսի բարբառում թուրքերեն բառերի թիվն էր 4000,,[1]:

Եթե մի կողմից լեզվից վտնդվում են թուրք-պարսկական փոխառությունները, ապա մյուս կողմից հայերեն են թարգմանվում եվրոպական գիտական բառերը, որոնք մյուս լեզուներում ընդհանուր են, ինչպես՝ գեոմետրիա ,,երկրաչափություն,, , արիֆմետիկա ,,թվաբանություն,, , ֆիզիոլոգիա ,,բնախոսություն,, , տելեգրաֆ ,,հեռագիր,, և այլն:

Այս բոլորի արդյունքն այն է լինում, որ, ինչպես գրում է Ա. Այտընյանը՝ ,,Այսօր աշխարհում քիչ կա այնպիսի մի լեզու, որ իր սեփական տարրերով կազմված լինի, որքան արևմտահայ գրական լեզուն,,[2]:

Արևմտահայ գրական լեզվում դրսևորված այս երևույթները, թեկուզ և ոչ այնքան արմատական ձևով, դրսևորվում են նաև արևելահայ

գրական լեզվում: Վերջինումս ևս լեզվից վտարվում են թուրքական փոխառությունները, որոնք Արարատյան բարբառում, միշտ է, Պոլսի բարբառի համեմատությամբ այնքան էլ շատ չեն, բայց և այնպես կազմում են մի պատկառելի քանակ՝ Հ. Աճառյանի կարծիքով մոտ 800 բառ: Մյուս կողմից՝ չնայած որ ոչ արևմտահայերենի նման հետևողականորեն, համենայն դեպս արևելահայերենում ևս, որպես կանոն, հայերենի են թարգմանվում եվրոպական գիտական անվանումները:

Սակայն ավելի կարևորը բառաժևերի ընտրության հարցն էր: Բանն այն է, որ գրաբարյան շրջանից սկսած մինչև 19-րդ դարը մեր լեզուն փոփոխության ու զարգացման 1500-ամյա մի ժամանակամիջոց էր անցել: Այդ երկարատև ժամանակաընթացքում քերականական ձևերի փոփոխության հետ միասին փոխվել էին նաև բառերի ձևերը հայերենի բոլոր բարբառներում, դրանց թվում նաև Պոլսի և Արարատյան բարբառներում: Բնականաբար մեր նոր գրական լեզուների ակունքների մոտ կանգնած գրողների համար երկընտրանք կարող էր առաջանալ՝ գրական լեզուներում ընդունել բառերի բարբառայի՞ն, փոփոխվա՞ծ ձևերը, ասենք, հեր//հայր, մեր//մայր, լիս//լուս, ձին//ձուն, Ֆոտ, Ֆոքի, հաղալ և այլն, թե՞ դիմել հին լեզվին և բարբառային ձևերը կաղապարել գրաբարյան ձևերի հիման վրա:

Մենք գիտենք, որ 19-րդ դարի կեսերին և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ գրական լեզուների համար այդ հարցն արդեն վճռված էր, և, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, հաղթել էր գրական լեզվի մշակման գրաբարամետ ուղղությունը, թեև բարբառամետ ուղղությունը 19-րդ դարի 50-ական թվականներից և՛ առաջ, և՛ հետո զեղարվեստական գրականության մեջ հաջող թե անհաջող փորձեր էր կատարում գրել կամ գուտ բարբառով, կամ, համենայն դեպս, գրական լեզուները հնարավորին չափ մոտեցնել իրենց բարբառային հիմքերին:

Քննելով արևմտահայ գրական լեզվի կազմավորման հարցը՝ Հ. Աճառյանը նշում է, որ քերականությունը վերցվեց Պոլսի բարբառից, լեզվից վտարվեցին թուրքերեն փոխառությունները, իսկ բառերի ձևերի համար դիմեցին գրաբարին և նրա համեմատ մաքրեցին գրական լեզուն, այսինքն՝ բարբառային ձևափոխված բառերը կրկին իրենց հին, ,,մեռած,, ձևերին վերածեցին: Անդրադառնալով արևելահայ գրական լեզվի կազմավորմանը՝ Հ. Աճառյանը գրում է. ,,Այստեղ աշխատանքը տարվեց միշտ նույն ճևով ու ծրագրով, ինչպես արևմտահայ գրականի համար: Քերականությունը վերցվեց բարբառից, օտար բառերը վտարվեցին, և հայերեն բառերը վերածվեցին իրենց գրաբար ձևին,,[3]:

Այս հարցը այլ տերմինաբանությամբ, բայց համարյա նույն ճևով

է ներկայացնում նաև Գ. Սևակը: Ջարգացնելով այն դրույթը, թե արևվելահայ գրական լեզվի շենքը կառուցված է երկու հիմնական սյուների վրա, որոնցից մեկը բարբառայինն է՝ ժողովրդականը, իսկ մյուսը՝ գրաբարը, ավանդականը՝ նա գրում է. ,,Անվիճելի է, որ մեր լեզվի ներքին բովանդակային կողմը, այն, ինչ կարելի է համարել լեզվի ոգի, հիմնականում ժողովրդական է, և նրան մոտեցնում է բարբառներին: Նույնքան անվիճելի է, որ մեր լեզվի արտաքին նյութական կողմը, կամ այն, ինչ կարելի է լեզվական Ֆակտուրա անվանել, գրաբարյան է, և դրանով մեր լեզուն հակադրվում է բարբառներին,,[4]:

Հ. Աճառյանի և Գ.Սևակի քննութազրումներից կարող է ստեղծվել այն սխալ պատկերացումը, թե արևմտահայ ու արևելահայ գրական լեզուներում բառերի հնչման տեսակետից կատարվել է ընդհանուր ետաշրջում, և հայերեն բառերը վերածվել են իրենց 1500 տարի առաջ գոյություն ունեցող ձևերին: Մի կողմ թողած այն հարցը, թե այսպիսի ետաշրջումը տեսականորեն արդյոք հնարավո՞ր էր, այստեղ նշենք միայն, որ, ասենք, սիրել_է, բերել_է /և ոչ թե սիրյալ_է, բերյալ է/, բարձրացնել, մեծացնել /և ոչ թե բարձրացուցանել, մեծացուցանել/, գտնել, մեռնել /և ոչ թե գտանել, մեռանել/, ձուկ, հարս /և ոչ թե ձուկն, հարսն/, երգ, եղ, օր, օրք/, սուրբ, մարդ, արշ /և ոչ թե [սուրբ], [մարդ], [արշ]/ և նման ամբողջ համակարգ կազմող ձևերը բավական են համոզվելու, որ մեր գրական լեզվի բառերի ձևերի մասին արտահայտված դրույթները մի զգալի չափով ծիշտ չեն արտացոլում նրանց ռևալ ակունքների իրական պատկերը:

Հարցը դնելով այս ձևով՝ միաժամանակ պետք է նշել նաև այն,որ արևելահայ գրական լեզվի բառերի մի զգալի մասը իրոք որ գրաբարյան կերպարանք ունի: Սակայն արևելահայ գրական լեզվի և գրաբարյան բառերի ձևերի նույնությունը դեպքերի մեծամասնության մեջ ոչ թե անմիջական է, այլ միջնորդավորված է Արարատյան բարբառով: Դրա համար բերենք միայն երկու հասարակ օրինակ: Եթե այսօր արևելահայ գրական լեզվում ունենք երեսն, պատ և ոչ թե, ասենք, պերսան//փերսան կամ երդ ձևերը, ապա դրանք ոչ թե գրաբարյան փոխառության կամ ազդեցության, այլ Արարատյան բարբառի կենդանի արտասանության արդյունք են: Դրանում հաստատ համոզվելու համար հիշենք, որ այդ բառերը արևմտահայերենում փերսան և երդ ձևերն ունեն, և գրաբարն անզոր է եղել ազդելու, որ այդ բառերը արևմտահայերենում ստանան գրաբարյան կերպարանք: Հասկանալի է, արտասանության և ոչ թե գրության մեջ:

Մեր բարբառների և գրաբարի բառերը իրարից մի զգալի չափով տարբերվում են շեշտի պատճառով կատարված սղումներով:

Ինչպես հայտնի է, շեշտի դիրքի տեսակետից հայերեն բարբառները բաժանվում են երկու խմբի՝ վերջաշեշտ և հարաշեշտ բարբառների, ինչպես՝ հարսանի՛ք և հարսա՛նիք: Մեր բարբառների շեշտադրության այս տարբերությունը պատճառ է հանդիսացել բառերի տարբեր ձևափոխությունների: Վերջաշեշտ բարբառների մեջ, որպես կանոն, սղվում կամ ը-ի են վերածվում վերջընթեր վանկի ձայնավորները, ինչպես՝ հարս-նիք, թաքվոր, բաժնել, իսկ հարաշեշտ բարբառների մեջ՝ վերջընթեր վանկից առաջ ընկած ձայնավորները, ինչպես՝ հըրսանիք, թըքավոր, բըժանել:

Հայտնի է, որ Արարատյան բարբառի շեշտն ընկնում է նախավերջին վանկի ձայնավորի վրա, և ըստ այդմ էլ, դատելով տեսականորեն, նա պետք է երևան հաներ հնչյունափոխության այս երկրորդ տեսակը՝ ունենալով, ասենք, հըրսանիք, թըքավոր, բըժանել և այլ ձևերը: Սակայն իրականում այսպես չէ: Բանն այն է, որ Արարատյան բարբառի շեշտն անհամեմատ ավելի թույլ է, քան, ասենք, մեր եզրական բարբառների /Ղարաբաղի, Լոռու/ շեշտը: Եվ ահա՝ շեշտի թույլ լինելու հետևանքով Արարատյան բարբառը համեմատաբար ազատ է մնացել շեշտից առաջ կատարվող սղումներից և այդ իսկ պատճառով էլ նա շատ բարբառների համեմատությամբ ավելի անաղարտորեն է պահպանել գրաբարյան շատ բառերի հնչյունական կերպարանքը, օրինակ՝ հարսանիք, մեծանալ, մոտենալ, վախենալ, խորովել, շատանալ և այլն:

Արարատյան բարբառում վերջընթեր վանկի շեշտադրությունը ազդել է վերջին վանկի վրա, որի ու ձայնավորը ներգոյականի հոլովի ձևերում և անկատար դերբայներում խոսվածքների մեծ մասում վերածվել է ը-ի, օրինակ՝ դաշտըմ, բակըմ, վազըմ եմ, ասըմ եմ և այլն: Այսպիսի փոփոխությունները արևելյան գրական լեզվում ընդունված չեն:

Այժմ անցնենք Արարատյան բարբառի և արևելահայ գրական լեզվի ձայնավորական համակարգերի համեմատական քննությանը:

Ձայնավորների կողմից Արարատյան բարբառը, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, մեր ,,ամենամաքուր,, բարբառներից մեկն է: Ունենալով 6 ձայնավոր՝ ա, օ, ու, է, ի, ը՝ Արարատյան բարբառի ձայնավորական համակարգը նույնանում է արևելահայ գրական լեզվի ձայնավորական համակարգի հետ: Արարատյան բարբառում ընդհանրապես չկան շատ բարբառներում տարածված ա̈, օ̈, ու̈ քմային ձայնավորները և ե երկբարբառակերպը: Ինչ վերաբերում է շատ բարբառներում տարածված ո երկբարբառակերպին, ապա այն կա նաև Արարատյան բարբառի

որոշ խոսվածքներում /Աշտարակ, Լոռի և այլն/: Սակայն բուն Երևանում ո-ի երկբարբառացում հավանաբար չի եղել, կամ եթե եղել է, ապա գրական լեզվում չի ընդունվել:

Առանձին պետք է խոսել գրաբարյան ե և ո ձայնավորների՝ բառասկզբում կրած փոփոխությունների մասին:

Ինչպես ուրիշ շատ բարբառներում, այնպես էլ Արարատյան բարբառում գրաբարյան միավանկ բառերի սկզբի ե ձայնավորից առաջ ավելացել է յ հնչյունը, օրինակ՝ յէց, յէս, յէրք, իսկ ո ձայնավորից առաջ՝ վ հնչյունը, օրինակ՝ վօշ, վօսպ, վօտ, վօրփ և այլն: Ուղղագրական տարբերությունները հաշվի չառած՝ այս և նման բառերը նույն տեսքով ու հնչյունական կերպարանքով մտել են արևելահայ գրական լեզվի մեջ:

Ինչ վերաբերում է բազմավանկ բառերի բառասկզբնային ե և ո ձայնավորներին, պետք է նշել, որ գրաբարի համեմատությամբ Արարատյան բարբառը երևան է հանում ե > է, օրինակ՝ երազ > էրազ, երես > էրես, ե > յէ, օրինակ՝ երկիր > յէրգիր, երկայն > յէրգար, ո > օ, օրինակ՝ ոլոր > օլոր, ողորմի > օղորմի, ո > վօ, օրինակ՝ ոսկի > վօսկի, որդի > վօրթի՝ փոփոխությունները: Գրական լեզվում, առանց բացառության, ընդհանրացել են ե > յէ և ո > վօ փոփոխությունները:

Մյուս ձայնավորների փոփոխությունների տեսակետից Արարատյան բարբառը և արևելահայ գրական լեզուն քիչ թե շատ նշանակալից տարբերություններ երևան չեն հանում, ուստի և ձայնավորների մասին բավարարվելով այսքանով՝ անցնենք գրաբարյան երկբարբառների փոփոխություններին:

Ինչպես հայտնի է, գրաբարյան երկբարբառները հայերենի բարբառներում ընդհանրապես վերացել են՝ վերածվելով պարզ ձայնավորների: Դրանք պարզ ձայնավորների են վերածվել նաև Արարատյան բարբառում, ինչպես՝ այ > է՝ հայր > հէր, մայր > մէր, լայն > լէն, ոյ > ի//ու՝ լոյս > լիս, գրոյց > գրից, Թոյլ > Թիլ//Թուլ, իւ > ի//ու՝ ալիւր > ալիր, արիւն > արին, հարիւր > հարիր//հարուր, սիւն > սին//սուն, եա > է՝ լեառն > լէռ, ցորեան > ցորէն, գրեաց > գրէց, աւ > օ՝ աւձ > օց, կարաւտ > կարօտ, արաւտ > արօտ և այլն:

Ինչպես հայտնի է, արևելահայ գրական լեզվում /նաև արևմտահայերենում/ գրաբարյան երկբարբառները ոչ թե վերածվել են պարզ ձայնավորների, այլ այսպես կոչված երկհնչյունների՝ 'ձայնավոր + յ կիսաձայն' կամ 'յ կիսաձայն + ձայնավոր' կապակցությունների, ինչպես՝ հայր > հայր, ձիւն > ձյուն, լոյս > լույս, մատեան > մատյան և այլն: Եվ ահա, հնչյունական տեսակետից գրաբարյան երկբարբառների հնչյու-

նպիսական այսպիսի դրությամբ է, որ արևելահայ գրական լեզուն սար-
քերվում է իր խոսակցական հիմքից՝ Արարատյան բարբառից՝ բառերի իր
ճևով ու արտասանությամբ մոտենալով գրաբարին:

Տեսականորեն կարծես թե անհավանական, լեզուների պատմության
մեջ գուցե և իր նմանօրինակը չունեցող այս երևույթը բացատրվում
է նրանով, որ գրաբարը որպես գրավոր-գրական լեզու սկզբում միջին
հայերենին, իսկ ապա աշխարհաբարին զուգընթաց կենդանի էր ընդհուպ
մինչև 19-րդ դարի կեսերը՝ դարեդար ուսուցանվելով հայկական դըպ-
րոցներում, հնչելով եկեղեցիներում ու կրոնավորների խուցերում և,
այսպիսով, հատկապես արտասանական-հնչյունական տեսակետից կրելով
որոշակի փոփոխություններ, որոնք մի կողմից արտացոլում էին հենց
իր՝ գրաբարի, որպես գրական լեզվի, ներքին զարգացումը, իսկ մյուս
կողմից՝ կենդանի խոսակցական լեզվի արտասանության գոնե ամենաէա-
կան կողմերը:

Խոսքը մասնավորելով գրաբարյան երկբարբառների մասին՝ պետք է
նշել, որ դրանք գրաբար գրական լեզվում վերածվել էին երկհնչյուն-
ների, և, ասենք, գրաբարյան հայը, մայը, ծիւն, սիւն, լոյս, քոյը
և նման ձևերը 19-րդ դարում և նրանից շատ առաջ էլ գրաբարյան տեքս-
տերում արտասանվում էին հայը, մայը, ծյուն, սյուն, լույս, քույը
և ոչ թե՝ հեը//հաը, մեը//մաը, ծին//ծուն, սին//սուն, լիս//լուս,
քեը//քույը: ծիշտ է, գրաբարյան երկբարբառների երկհնչյունային ար-
տասանությունը զալիս էր զրքից, բայց և միևնույն ժամանակ լեզվա-
կան ռեալ իրականություն էր, որ կենդանի կերպով գոյություն ուներ
մտավորականության , հայ ժողովրդի զրագետ խավերի լեզվում: Հաս-
կանալի է, որ այսպիսի պայմաններում այդ արտասանությունը ինչ-որ
ճևով կարող էր պատվաստվել և իրոք պատվաստվեց նոր գրական լեզվին:

Ամփոփելով ծայնավորների և երկբարբառների մասին ասվածները՝
կարելի է եզրակացնել, որ հատկապես գրաբարյան երկբարբառները երկ-
հնչյունային արտասանությամբ էր, որ արևելահայ գրական լեզուն, հե-
ղաշրջելով Արարատյան բարբառից, հակվում է դեպի մեզ հին լեզուն՝ ե-
րևան հանելով բառերի գրաբարյան կամ գրաբարամոտ տիպ ու կերպարանք,
որը հատկապես ցայտուն կերպով դրսևորվում է մեր ավանդական /մինչև
1922 թիվը եղած/ ուղղագրության մեջ:

Այժմ անցնենք արևելահայ գրական լեզվի և Արարատյան բարբառի
բաղաձայնական համակարգերի փոխհարաբերությունների քննությանը:

Հայ բարբառների իրարից և գրաբարից ունեցած բաղաձայնական
հիմնական տարբերությունները հատկապես ցայտուն ու ակնառու դրսե-

վորվում են պայթական բաղաձայնների համակարգի մեջ, ուստի և մեր քննությունն սկսենք Արարատյան բարբառի և արևելահայ գրական լեզվի պայթական բաղաձայնների համակարգերի համեմատական վերլուծությամբ:

Ինչպես հայտնի է, Արարատյան բարբառի ամենաբնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրա հիմնական խոսվածքներում նկատվում է բառասկզբնային ձայնեղ պայթականների շնչեղ ձայնեղացում, ինչպես՝ բերան > բʻերան, գառն > գʻառ, դուռն > դʻուռ, ձու > ձʻու, ջուր > ջʻուր և այլն: Արևելահայ գրական լեզվում պայթական ձայնեղների շնչեղ ձայնեղացում գոյություն չունի: Ունենալով եռաստիճան անտեղաշարժ, գրաբարատիպ բաղաձայնական համակարգ, արևելահայերենը այս կետում տարբերվում է իր բարբառային հիմքից՝ Արարատյան բարբառից, որն ունի քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ: Ուրեմն՝ բարբառից գրական լեզվի անցման ճանապարհին փոխվել է Արարատյան բարբառի բառասկզբնային շնչեղ ձայնեղների արտասանությունը, և նրանք վերածվել են պարզ ձայնեղների: Այս բանը հնարավոր է դարձել, որովհետև Արարատյան բարբառում շնչեղ ձայնեղները առանձին, ինքնուրույն հնչույթներ չեն, իմաստազատիչ դեր չեն կատարում և սոսկ պարզ ձայնեղների արտասանական տարբերակներն են բառասկզբում:

Այժմ պայթական ձայնեղների բառամիջի և բառավերջի արտասանության մասին: Ինչպես հայտնի է, հայերենի համարյա բոլոր բարբառներում ձայնեղ պայթականները բառամիջում և բառավերջում միջձայնավորային դիրքում, ձայնավորներից հետո և ը, ռ ձայնորդներից հետո վերածվել են շնչեղ խուլերի: Այս նույն փոփոխությունն է տեղի ունեցել նաև Արարատյան բարբառում: Հասկանալի է, որ Արարատյան բարբառի հիմքի վրա բարձրացած արևելահայ գրական լեզուն պետք է որ արտացոլեր այս երևույթը: Եվ, իրոք, Արարատյան բարբառի արտասանությանը համահնչուն՝ արևելահայ գրական լեզվում բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղ պայթականները վերոհիշյալ դիրքերում վերածվում են փ, ք, թ, ց, չ շնչեղ խուլերի՝ հատկապես կենդանի խոսակցական լեզվից եկող, ժողովրդի բերանում ամենօրյա հնչում ունեցող բառերում, օրինակ՝ սուրբ - սուրփ, խաբել - խափել, հոգի - հոքի, կարագ - կարաք, արդար - արթար, վարդ - վարթ, խուրձ - խուրց, օձ - օց, արջ - արչ, առաջ - առաչ և այլն:

Այժմ անցնենք պայթական խուլերի արտասանությանը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Արարատյան բարբառում ընդհանրապես գրաբարյան պ, տ, կ, ծ, ճ խուլերը բառամիջի և բառավերջի դիրքերում արտասանական երկակիություն ունեն այն իմաստով, որ բա-

ռերի մի մասում միևնույն դիրքերում վերածվում են ձայնեղների, ինչպես՝ ացատ>ացադ, ակօս>ագօս, գործ>գօրծ, երեկ>էրէգ, դատել>դադէլ, ձուկն>ձուգ, փայտ>փէդ, շէկ>շէգ, գորտ>գօրդ և այլն, իսկ մի մասում մնում են անփոփոխ՝ պահելով իրենց հին արտասանությունը, օրինակ՝ ածել>ածէլ, ատամ>ատամ, խոտ>խօտ, կապ>կապ, կրակ>կրակ, մածուն>մածուն, մատ>մատ, ոտն>վօտ, կատու>կատու, պարապ>պարապ և այլն:

Իսկ ի՞նչ դիրք է բռնում արևելահայ գրական լեզուն այս հարցում: Խուլ պայթականների արտասանության տեսակետից արևելահայ գրական լեզուն տարբերվում է իր բարբառային հիմքից, և դա արտահայտվում է նրանում, որ արևելահայ գրական լեզվում ո՛չ ձայնավորներից հետո, ո՛չ միջձայնավորային դիրքերում և ո՛չ էլ ձայնորդահաջորդ դիրքերում ընդհանրապես խուլերի ձայնեղացում չի նկատվում, օրինակ՝ պատ, կերակուր, ածել, իրիկուն, գիտեմ, ձուկ, երկիր, ամպ, բանտ, ընկեր, երկար և այլն: Արևելահայ գրական լեզվի և Արարատյան բարբառի արտասանական այս տարբերությունը երևի հնարավոր է դարձել այն պատճառով, որ հենց Արարատյան բարբառում էլ խուլ պայթականների ձայնեղացումը, ինչպես տեսանք, չի ներկայանում որպես մի հետևողական և ամբողջական համակարգ:

Եվ վերջապես, արևելահայ գրական լեզվի և Արարատյան բարբառի բաղաձայնական համակարգերի փոխհարաբերությունները քննելիս չի կարելի աչքաթող անել նաև բարբառում դրսևորվող՝ բաղաձայնների ոչ համակարգային, մասնակի փոփոխությունները, որոնք գրական լեզվում չեն ընդունված: Դրանցից են՝ գ, կ, ք ետնալեզվային պայթականների քմայնացումը է և ի առաջնալեզվային ձայնավորներից առաջ, օրինակ՝ գիր>գյիր, կերա>կյէրա, քերի>քյէրի, քիչ>քյիչ և այլըն, բառասկզբնային հ բաղաձայնի վերածումը ֆ-ի ո ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ հոգի>ֆօքի, հող>ֆօղ և այլն, բառասկզբնային խ-ի փոփոխությունը հ-ի, երբ բառի մեջ հաջորդ բաղաձայնը ղ է, օրինակ՝ խաղալ>հաղալ, խաղող>հավօղ//հաղօղ, շատ խոսվածքներում ձայնավորով սկսվող մի շարք բառերի սկզբում ձայնեղ յ հագագի հավելումը, օրինակ՝ ակոս>յագօս, ակն>յագ, ընտրել>յընդրել և այլն, տն>նն փոփոխությունը, ինչպես՝ ոտներ>վօննէր, գետնին>գէննին և այլն, բառամիջի որոշակի դիրքերում դրսևորվող ր>ռ փոփոխությունը, օրինակ՝ արդար>առթար, գործ>գօռծ, դատարկ>դառդագ, Լերբ>Լեռփ, հարսն>հառս, որբ>վօռփ և այլն:

Արարատյան բարբառի ազդեցությա՞մբ, թե՞ սեփական ներքին ինքնազարգացմամբ արևելյան գրական լեզվում ևս այս ր>ռ փոփոխու -

Թյունը առանձին բառերում դրսևորվում է, օրինակ՝ մարդ > մարթ, վերջ > վեռչ, ցուրտ > ցուռտ, արծաթ > առծաթ, արծիվ > առծիվ, արջ > առչ, բարձ > բառց, սակայն գրական լեզվի ուղղախոսությամբ այսպիսի արտասանությունները մերժվում են, և գրական լեզվի նորման այն է, որ բերված և նման բառերը պետք է արտասանվեն ր-ով:

Այսքանից հետո ո՞րն է ընդհանուր եզրակացությունը: Դա հստակ ու համառոտ կարելի է ձևակերպել այսպես՝ արևելահայ գրական լեզվի հնչյունական համակարգի հիմքը Արարատյան բարբառի հնչյունական համակարգն է կամ, որ նույնն է՝ արևելահայ գրական լեզվի հնչյունական գլխավոր ու էական առանձնահատկությունները ցալիս են Արարատյան բարբառից:

Այս եզրակացությունը հաստատվում է նաև արևելահայ գրական լեզվի և հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգման համար Գ. Ջահուկյանի կողմից որպես հիմք ընդունվող հնչյունական 50 զուգաբանությունների համեմատությամբ: Այսպես՝ մեր հաշվումներով արևելահայ գրական լեզուն Արարատյան բարբառի գլխավոր խոսվածքներից՝ Երևանից և Էջմիածնից տարբերվում է 9 հնչյունական հատկանիշով: Նույնքան հատկանիշներով է տարբերվում նաև Թիֆլիսի բարբառից, որովհետև վերջինս հնչյունաբանորեն շատ մոտ է Արարատյան բարբառին: Բայց ահա արևելահայ գրական լեզուն բարբառների նույն արևելյան խմբակցությանը պատկանող Խոյի բարբառից տարբերվում է 17, իսկ Ղարաբաղի բարբառից /Գորիսի խոսվածք/ 22 հնչյունական հատկանիշով:

Նշենք նաև, որ համարյա նույն արդյունքն է տալիս նաև արևելահայ գրական լեզվի և վերոհիշյալ բարբառների ձևաբանական զուգաբանությունների համեմատությունը, այսինքն՝ ձևաբանորեն ևս արևելահայ գրական լեզուն ամենից մոտ կանգնած է Արարատյան բարբառին:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1 Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ.2, Ե.,1951,էջ 471:

2 Ա.Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի , Վիէննա,1866,էջ 237:

3 Անդ, էջ 498:

4 Գ.Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե.,1955,էջ 68:

Տ.Մ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ազգանունը շատ ժողովուրդների մոտ ընդունված անձի անվանման եռանդամ բանաձևի բաղադրիչներից մեկն է: Այն սահմանվում է հետևյալ կերպ. ,,Անձի՝ որևէ գերդաստանին պատկանելը ցույց տվող, ժառանգաբար անցնող պաշտոնական անվանում,,[1]:

Ազգանունների ձևավորման ընթացքը բավականին երկարատև է եղել և կապվել է առաջին հերթին հասարակության զարգացման ավելի բարձր աստիճանի հետ: Ազգանունների առաջացման համապատասխան պայմանները[2] հասունացել են միայն այն ժամանակ, երբ անվանման բազմազան ձևերը այլևս չէին բավարարում անհատին ներկայացնելու համար և աստիճանաբար տեղի էին տալիս եռաբաղադրիչ, այսօր ընդունված ձևին, ուր վերջնական դերը պատկանում է ազգանվանը:

Հայ իրականության մեջ ազգանունների զանգվածային առաջացումը կապվում է 19-րդ դարի առաջին քառորդի և հատկապես 30-ական թվականների հետ: Այդ շրջանում Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից կատարված ներգաղթերը հնարավորություն տվեցին անվանման բանաձևերի միասնականացման ընագավառում կատարվող տեղաշարժերի մեջ ներառել նաև մեր ժողովրդի այդ հատվածները: 30-ական թվականների կեսերից մինչև 60-ականի վերջերը հայերի անվանման բանաձևերն անցնում են վերաիմաստավորման մի փուլ, և այս շրջանի վերջում տոհմանվան հիմքի վրա երևան է գալիս ազգանունը իբրև մարդանվանական նոր երևույթ: Նկատվում են ազգանվան կազմության զուգահեռ ձևեր -եան_/-յան/ և -եանց_/-յանց/ածանցներով և, սրա հետ կապված, զգալի անորոշություն ու շփոթ, որի հետևանքով տոհմանուն-ազգանուն անցման ժամանակ երբեմն՝ ոչ հայկական -ով ածանցի օգտագործում: Օրինակ՝ Սահակ Մելիքեան, Գրիգոր Մանուչարեան, Բարսեղ Գեղամեան և Սահակ Սանդրոսով, Օվագիմ Խեչիքաբով, Աղալո Էնակոլոփով և այլն: Աստիճանաբար դրվում են այսօրվա եռաբաղադրիչ բանաձևի հիմքերը: Վերը նշված զուգահեռ ձևերը վերանում են: Որոշակի բաշխում է նկատվում -յան և -յանց ածանցների համար, առաջինը՝ հայրանուն, երկրորդը՝ գերդաս-

տանի անուն, ապա ազգանուն կազմելու համար: Օրինակ՝ Մովսես Զաքարեան Արղուեթանց, Խաչատուր Լազարեան Եղիազարեանց, Գևորգ Մելիքսեդեկեան Խուպովեանց և այլն: Նույն ժամանակ, կապված ազգանվան, իբրև ամենակարևոր բաղադրիչի հաստատման ու քաղաքացիություն ստանալու հետ, միտում է նկատվում այն ձևավորելու -յան ածանցի օգնությամբ:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ հայկական գաղթօջախներից հատկապես Գեռլա կամ Արմեննվարոշ քաղաքում 18-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած անծնանվան բանաձևերում հանդիպող հայրանուն, տեղանուն, մականուն /զբաղմունքի անուն/ բաղադրիչներն անցնում են մարդանունների ավելի բարձր՝ տոհմանվան կարգը, ազգանուն դառնալու հետագա միտումով՝ Ղազար Օհաննանց, Լուսիկ Օսգերիչեանց, Դստեր Վարդիկեանց, Մելքոն Նաշքարեանց, Նիկոլ Ծիրաքեանց և այլն:

Այս շրջանում Արևմտյան Հայաստանի վիճակը ներկայացնում ենք, ելնելով Գ.Սրվանձտյանի կազմած վիճակագրական տվյալներից, որոնք արտացոլում են անցյալ դարի 60-ական թվականները: Այդ հեղինակի մոտ ներկայացվող ցուցակները անվանման բանաձևերի բաղադրիչների կառուցվածքի առումով բավականին կանոնավոր տեսք ունեն: Եվ եթե հիշենք Հ.Աճառյանի վկայությունն այն մասին, որ միայն անցյալ դարի 80-ական թվականներին էր, որ Կ.Պոլսում աշխատում էին ազգանուններ ստեղծել, ապա կարելի է առանց վարանելու ասել. Արևմտյան Հայաստանում զավառն ազգանուն ընդունելու հարցում առաջ էր անցել մեծ քաղաքներից: Վերջիններս երկար ժամանակ բավարարվում էին արհեստների անուններից -չի /-ջի, -ճի/ ածանցի օգնությամբ կազմվող բաղադրիչներով՝ Գուլումճի, Օթուրաքճի, Մինթանճի, Քավուքճի և այլն, մինչդեռ Սրվանձտյանի մոտ հանդիպում են՝ Հովասափյան, Այվազյան, Մկրտչյան, Փաստրմաջյան, Դեմիրճյան և այլն: Հաշվի առնելով հայկական ազգանունների ձևավորման առանձնահատկությունները, հին ու նոր գաղթօջախների առկայությունը և նրանց ընձեռած փաստերը, գտնում ենք, որ պետք է որոշակիորեն սահմանազատել ,,հայկական ազգանուն,, և ,,հայոց ազգանուն,, ըմբռնումները:

Հայկական ազգանուն ասելով հասկանում ենք այն միավորները, որոնք ձևավորված են գլխավորապես -յան, ինչպես նաև -ունց,-ունի, -յանց ածանցներով, որոնցից առաջ ընկած հատվածը՝ ազգանունական հիմքը, վկայված է հայերի մոտ իբրև անձնանուն, մականուն և սրանց կոչականաձև կամ փաղաքշական տարբերակ: Հայոց ազգանունը, բնականաբար, ավելի ծավալուն է և իր մեջ ներառում է նաև հայկական ազգանունը: Քանի որ վերջինս ընկնելով այլալեզու միջավայր, հաճախ

անմանաչելի է դարձել, ուստի զտնում ենք, որ հայոց ազգանունների հարցն ինքնուրույն և առանձին հետազոտություն պահանջող խնդիր է:

Հայկական ազգանունների սահմանումից երևում է, որ այն մարդանունների շարքի ամենավերջին և կատարյալ դրսևորումն է, քանի որ մյուսները՝ անձնանուն /հայրանուն, մայրանուն, պապանուն/, մականուն /զբաղմունքի անուն, արտաքին կամ ներքին առանձնահատկություն, տեղանուն՝ -ցի ածանցով ձևավորված/, տոհմանուն և այլն, իրենց հիմնական զանգվածով հիմք են դարձել ազգանունների ձևավորման համար: Հայկական ազգանունների համար իբրև առանձնահատկություն պետք է նշել, որ նրանք միշտ նշանակիր են, այսինքն՝ հակադրվում են ազգանունական հիմքին ազգանունակերտ ածանցի առկայությամբ: Դրանցից մեր օրերում միակ արգասավորը -յան ածանցն է, որը նաև ընդհանրական է, քանի որ երբեմն ազգանունակերտ այլ ածանցների հետ օգտագործվում է նաև -յան-ը՝ Մանդակունյան, Մալինցյան, Տատինցյան, Մելիքենցյան և այլն:

Ազգանունական հիմքերին անդրադառնալիս հարկ ենք համարում ամենաընդհանուր ձևով նշել. այն բազմազանությունը, որ առկա էր հայոց անձնանունների ցանկում 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին, իր արտացոլումն է գտել նաև հայկական ազգանունների մեջ: Այս, մենք կասեինք, խայտաբղետությունը առաջին հերթին պետք է բացատրել անունադրության քաղաքականության ավանդական դեմոկրատիզմով: Պետական և հատկապես հոգևոր որևէ մարմին այս բնագավառում զրեթե չի միջամտել, և արդյունքը լավագույնս երևում է Հ. Աճառյանի ՀԱԲ-ում: Փոխառություններ են կատարվել այն բոլոր ժողովուրդներից, որոնց հետ այս կամ այն չափով շփվել են հայերը: Եվ այս բոլորը որոշակիորեն երևան է գալիս հայկական ազգանուններում:

Հայկական ազգանուններն իրենց մնշող մեծամասնությամբ բառական միաժուլ միավորներ են վերջին վանկի վրա ընկնող շեշտով:

Փոքր թվով երկբաղադրիչ ազգանունները ձևավորված են մելիք-ները և մլիքզա նոմենների օգնությամբ և երկշեշտ են, ընդ որում մելիք բաղադրիչին կարող են հաջորդել գլխավորապես փոխառյալ, ինչպես նաև ընիկ անձնանուններ՝ Մելիք-Ալավերդյան, Մելիք-Աղամիրյան, Մելիք-Այվազյան, Մելիք-Ավետիսյան, Մելիք-Գրիգորյան և այլն, իսկ քանի որ մլիքզա և տեր բաղադրիչներով ազգանուն կրողները ուսումնական խավի ներկայացուցիչներ էին, ուստի այդ միավորներին հաջորդում են ընիկ և կանոնական անձնանունները՝ Միրզա-Ավագյան, Միրզա-Պետրոսյան, Միրզա-Պողոսյան, Տեր-Բարսեղյան, Տեր-Գրիգորյան, Տեր-Հովսեփյան և այլն:

Հայկական ազգանունակերտ հիմքերը բաժանվում են երեք խմբի՝ անձնանուն, մականուն և նոմեն:

Վերջինս ընդունում ենք հետևյալ մեկնաբանությամբ. բառապաշարի այն շերտը, որ տեքստում և խոսքի մեջ հանդես է գալիս անունների տարբեր տեսակների հետ: Մասնավորապես մարդանունների հետ դրվում են ազգակցություն ցույց տվող /որդի, հայր, դուստր, եղբայր, կողակից, ամուսին/, տիտղոս և պաշտոն ցույց տվող /իշխան, նահապետ, մարզպան, սեպուհ, տանուտեր, մարաջախտ, պարոն, քալանթար, ինչպես նաև՝ վարդապետ, քահանա, եպիսկոպոս, երեց, տեր, հաջի, մագիստրոս, սարկավագ, մահտեսի/, արհեստներ և զբաղմունք ցույց տվող /ոսկերիչ, գդակակար, կազմող, գիտնական, քարակոնի, հյուսն, խոջա, սհատճի/ և այլ բառեր:

Նշված և մյուս նոմենների մի մասը հիմք է դարձել հայկական ազգանունների համար՝ Պարոնյան, Քալանթարյան, Վարդապետյան, Քահանյան, Եպիսկոպոսյան, Երիցյան, Տերյան, Հաջյան, Սարկավագյան, Մահտեսյան, Վարպետյան, Աղայան, Ոսկերչյան, Հյուսյան, Խոջոյան և այլն: Ազգանունները ազգանվան հիմք կարող են դառնալ ինչպես իրենց ուղիղ ձևով, այնպես էլ կոչական, փաղաքշական, բարբառային և կրճատված տարբերակներով: Այստեղ ևս հարկ ենք համարում ընդգծել, որ նշված խմբի ենթախմբերից միակ արգասավորը առաջինն է, քանի որ այսօր նոր ազգանուններ կազմելիս վերցվում է միայն անձնանվան գրական ձևը: Նշելի է, որ ընդգծված արգասավորություն են հանդես բերում ավելի քան երեք տասնյակ արական անձնանուններ, որոնք և արտացոլում են 19-րդ դարի 30-60-ական թվականների անունադրության միտումները: Շատ տարածված ազգանունների թվին են պատկանում /ըստ նվազող հաճախականության/[3] Հարությունյան-2500, Հովհաննիսյան-2200, Սարգսյան-2100, Գրիգորյան և Թաչատրյան-1950, Հակոբյան-1500, Կարապետյան-1350, Գևորգյան-1300, Վարդանյան և Պետրոսյան-1250, Մանուկյան, Ղազարյան, Մկրտչյան, Ավետիսյան, Մարտիրոսյան-ավելի քան 1000, Մարգարյան, Պողոսյան, Սահակյան, Ստեփանյան, Գասպարյան, Բաղդասարյան-մոտ 1000, այնուհետև՝ Սիմոնյան, Հովսեփյան, Դավթյան, Դանիելյան, Մուրադյան, Հայրապետյան, Գալստյան, Առաքելյան, Ավազյան, Աբրահամյան, Մելքոնյան և այլն[4]: Չնայած մեր դարի 20-30-ական թվականների ազգանունափոխության և, դրա հետ կապված, նկատելի փոփոխություններին՝ հօգուտ անձնանունների գրական ձևերի ներմուծման, այնուամենայնիվ, այսօր էլ մեր ազգանունների մեջ նկատելի թիվ են կազմում անձնանվան կոչական տարբերակից ստեղծվածները: Ընդ որում, որքան տարածված է անձնանունը, այնքան մեծ է հա-

վանականությունը նրանից կոչական տարբերակներ ունենալու, և ոչ միայն կոչական, այլև փաղաքշական և կրճատված, որոնց մասին կխոսվի ավելի ուշ: Հայերենում անձնանվան կոչականը կազմվում է -ե և -ը ձուլյթների օգնությամբ, որոնք ավելանում են անձնանվան՝ բաղաձայնով վերջացող առաջին հատվածին: Այս դեպքում երբեմն տեղի է ունենում ձայնավորների հերթազայություն: Բերենք օրինակներ՝ Հաբոյան, Հարեյան, Հովոյան, Հովեյան, Սաքոյան, Սքեյան, Թեչյան, Թաչոյան, Դավեյան, Դավոյան, Կրպոյան, Կրպեյան, Գևոյան, Ստեփոյան, սրանից էլ՝ Տեփոյան և այլն:

Երբեմն, երբ տարբեր անձնանունների կոչականի հիմքերը նույնն են, կոչական տարբերակները նույնանում են, և հաճախ դժվար է լինում պարզել, թե որ անձնանվան կոչականի հետ գործ ունենք՝ Մելո-Մելքոն, Մելիքսեթ և այլն, Ավո-Ավետիք /Ավետիս/, Ավազ և այլն:

Շատ տարածված են անձնանվան փաղաքշական-փոքրացուցիչ տարբերակներից կազմված ազգանունները, որոնք անմիջապես առանձնանում են շնորհիվ ազգանունակերտ ածանցից առաջ ընկած -իկ ածանցի՝ Բաղդիկյան, Գաբիկյան, Գալիկյան, Թորիկյան, Թումիկյան և այլն:

Բավականին թվով ազգանուններ կազմված են անձնանվան կրճատված տարբերակներից: Այստեղ պետք է ավելացնել, որ դրանց որոշ մասը ոչ թե անձնանվան կրճատված տարբերակից է կազմված, այլ՝ ազգանվան: Օրինակ՝ Թևյան ազգանունը կարելի է ստուգաբանել հետևյալ կերպ՝ Թևաղրոս, Թևոս, Թևում անձնանուններից՝ կրճատված, կամ՝ Թևաղրոսյան, Թևոսյան, Թևումյան ազգանուններից՝ նույնպես կրճատված: Վասյան, Վարյան, Լուսյան, Սենիքյան և այլն ազգանունները կազմված են վերը նշված օրինաչափությամբ:

Հայկական ազգանուններում աչքի է ընկնում հետևյալ առանձնահատկությունը: Երբեմն որևէ անձնանուն ներկայացված է լինում ազգանունների շարքում և՛ իր ուղիղ կամ զրական ձևով, և՛ իր բոլոր տարբերակներով՝ կազմելով ավարտուն բառակազմական ամբողջություն՝ Գալստյան-Գալոյան-Գալիկյան-Գալյան, Սանասարյան-Սանոյան-Սանիկյան-Սանյան, Թորոսյան-Թորոյան-Թորիկյան-Թորյան և այլն:

Մեխանիկական ծագում ունեցող ազգանունների խումբը բավականին մեծաքանակ է և բազմազան: Այն բաժանվում է երկու ենթախմբի՝ կրողի արտաքին կամ ներքին առանձնահատկության հետ կապվող մականուններ և զբաղմունքի, մասնագիտության, հասարակության մեջ զրաված դիրքի հետ կապվող մականուններ: Երկրորդ խումբը բավականին հեշտությամբ առանձնանում է, շնորհիվ ազգանունակերտ ածանցից առաջ -ցը ածանցակերպի և -չի /-ջի, -մի/ ածանցի առկայության՝ հացագործ յան, Ար-

ծաքազործյան, Գուլումջյան, Դոնդուրմաջյան, Թուքունջյան և այլն, ինչպես նաև՝ Սազանդարյան, Դուրգարյան և այլն:

Այս խմբի մեջ մտնող ազգանուններում նկատվում են հոմանշային շարքեր, ուր շարքի անդամները կարող են լինել ինչպես գրական, բարբառային, այնպես էլ այլալեզու բառեր: Ըստ որում, նրանք կարող են հանդես գալ և՛ հնչյունափոխ, և՛ անհնչյունափոխ տարբերակներով՝ Աժդահարյան-Էժդահարյան-Էժդարյան, Երկանյան-Երգենյան-Երգանյան-Ոշորյան-Գրծելյան-Մաղալյան-Ուզունյան, Պատոյան-Պատեյան-Պատիկյան-Պիծիկյան, Սևակյան-Սևաչերյան-Ղարագյոզյան, ինչպես նաև միևնույն ազգանվան տարբերակները՝ Ջոսյան-Ջյոսյան-Ջեսեյան – Ջեսայան-Ջոսայան:

Այստեղ առանձնանում են նաև ըզ_/ան/ թուրքական ածանցով ազգանունները՝ Դերեմզյան, Ղոնախզյան, մի քանի օրինակներ բերենք այս խմբի հիմնական ենթախմբերից.

1. Կրողի արտաքինի հետ կապված ազգանուններ՝ Ջարգանդյան, Թաքթեխյան, Թոփալյան, Թուխմանուկյան, Բոզօղլանյան, Խորոտյան, Ծաղկերեսյան, Շիմշատյան:

2. Կրողի բնավորության կամ ներքին որևէ այլ հատկանիշի հետ կապված ազգանուններ՝ Ախմախյան, Դմբոյան, Ջոմարդյան:

Այս խմբի մեջ պետք է դասվեն նաև այն ազգանունները, որոնք վերջին հաշվով կապվում են կրողի սոցիալական դրության հետ՝ Աղատյան, Բոբիկյան, Եթիմյան: Սրանք սահմանափակ տարածում ունեն:

Հայոց ազգանունների շարքում տեղանվանական ծագում ունեցողները բավականին բազմազան են, չնայած՝ փոքրաքանակ, դրանք իրենց բառակազմության որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ նրանց որոշ մասում պահպանվում է տեղանվանական -ացի, -եցի ածանցը -ացւ, -եցւ և -ց տարբերակներով՝ Աստաբացյան, Ախցխեցյան, Ազրումցյան:

Տեղանվանական ծագում ունեցողների մի այլ մասը գործածված է առանց ածանցի. Ալաշկերտյան, Ամասյան, Այնթապյան:

Եվ վերջապես, երրորդ խումբը, որի մեջ մտնում են զուգահեռ՝ ածանցով և առանց ածանցի գործածվող ազգանունները՝ Աբուլյան-Աբուլցյան, Ալվարյան-Ալվրցյան-Ալվարցյան, Աստաբացյան-Աստաբատյան:

Այսպիսով, հայկական ազգանունները՝ լինելով համեմատաբար նոր կազմություններ, իրենց մեջ ներառել են հայերենի հատուկ անունների ամբողջ համակարգը և այսօր իրենց մեջ պարփակում են ազգային մշակույթի շատ հետաքրքիր և ինքնատիպ երևույթներ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Н.В.Подольская, Словарь русской ономастической терминологии, М., 1978.
2 Տ.Մ.Ավետիսյան, Հայոց անվանման բանաձևերը, ՊՌՀ, նո.1, 1982:
3 Ըստ Երևանի հեռախոսային աբոնենտների զրքի, Երևան, 1970:
4 Տվյալները բերվում են որոշ մոտավորությամբ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Н.В.Подольская, Словарь русской ономастической терминологии, М., 1978.
2 Տ.Մ.Ավետիսյան, Հայոց անվանման բանաձևերը, ՊԲՀ, Նո.1, 1982:
3 Ըստ Երևանի հեռախոսային աբոնենտների զրքի, Երևան, 1970:
4 Տվյալները բերվում են որոշ մոտավորությամբ:

Ա.Մ. ԱՐԱՄՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱՅԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱՇԽՄԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Արդի հայերենի պայթականների բաշխման ուսումնասիրության արդյունքները կարելի է ներկայացնել հետևյալ կետերում.

1. Հետազոտության հիմքում ընդհանուր դրույթ է դիտվում այն հարաբերությունը, որ գոյություն ունի որոշակի հնչույթակապակցությունների միջև՝ գրային և արտասանական մակարդակներում:

2. Արտասանական և գրային մակարդակները մենք համապատասխանորեն հարաբերում ենք հնչյունաբանական և հնչույթաբանական հասկացությունների հետ:

3. Առանձին նշանակություն է տրվում հնչույթակապակցությունների և հնչաղիրքերի զորձառական բեռնվածությանն ու օգտագործման հաճախականությանը:

4. Քանի որ յուրաքանչյուր լեզվի կառուցվածք սկզբունքորեն աննկրկնելի է, հետևապես այն ներկայացնող տարրերը /հնչույթներ, հնչյուններ, հնչույթակապակցություններ, ձևույթներ և այլն/ յուրահատուկ են միայն տվյալ լեզվին:

Սրանք իրականանում են. ա. լեզվի տարրական միավորների հնչույթների և հնչյունների դրսևորմամբ.

բ. Տարրական միավորների միջև գոյություն ունեցող կապերի դրսևորմամբ՝ ձգտի ունենալով այն սահմանափակումները, որոնք պայմանավորված են տվյալ լեզվի /ընդհուպ մինչև արտասանական բազայի/ կառուցվածքով:

Վերջիններս վկայում են այն մասին, որ տվյալ լեզվական կառուցվածքի տարրերը և դրանց միջև եղած կապակցությունները կարող են որոշակի դառնալ միայն իրենց բնորոշ հնչյունային միջավայրում, միայն իրենց կարգի տարրերի հետ ունեցած հարաբերությունների միջոցով: Հենց սրանով էլ բնորոշվում է լեզվի նկատմամբ բաշխական մոտեցման հիմնական սկզբունքը:

Այսպիսով՝ ելնելով վերը շարադրվածից, մենք ներկայացնում ենք

ա. գործուն հնչույթակապակցությունները,

բ. հնչույթակապակցությունների արդյունավետությունը՝ ըստ գործառական բեռնվածության և համախականության,

գ. սկզբունքորեն հնարավոր հնչույթակապակցությունները, որոնք չեն հակասում լեզվի արտասանական նորմաներին, և այն հնչույթակապակցությունները, որոնք խորթ են լեզվի արտասանական նորմաներին:

դ. Հնչույթակապակցությունների այն դիրքային անցումները, որոնց հիմքի վրա ծավալվում են զրային և արտասանական մակարդակների միջև տեղ գտած հնչյունային անհամապատասխանությունները: Դրանք դիտվում են հիմնականում որոշակի ծայնեղ պայթական բաղաձայնների՝ բառամիջի և բառավերջի դիրքերում դրսևորած խլությամբ:

ե. Առանձնահատուկ շեշտվում է միջանկյալ [ը] ծայնավորի դերը արտասանական մակարդակում /նաև զրային՝ վանկատման ժամանակ/ բառամիջում և բառասկզբում՝ պայթականների միաժամանակյա դրսևորման ժամանակ: Ուսումնասիրության նյութը ընտրվել է Ա.Ս.Ղարիբյանի, Ե.Տեր-Մինասյանի և Մ.Ա.Գևորգյանի խմբագրությամբ կազմած հայ-ռուսերեն բառարանից, որը պարունակում է 40 000 բառ: Նկատի են առնված ոչ միայն բառերի ուղիղ ձևերը, այլև որոշ թեքված ձևեր:

Վիճակագրական հաշվումները արտացոլում են զտել աղյուսակներում:

Հայերենի պայթականների եռաստիճան համակարգը /ծայնեղ, խուլ և շնչեղ խուլ/ հնչույթաբանորեն տարբերակված է և կազմում է հայերենի բաղաձայնական համակարգի ատաղձը: Բաշխումային վերլուծության համար բոլոր պայթականները դիտված են երեք դիրքերում՝ բառասկզբի, բառամիջի և բառավերջի՝ ծայնավորների, ծայնորդների և պայթականների հետ ունեցած կապակցություններում:

Յուրաքանչյուր դիրքի համար կազմված են մի շարք կաղապարներ, որոնք ընդգրկում են 555 կոնկրետ հնչույթակապակցություններ:

Դրանք են.

Բառասկզբի համար՝ 1.CV, 2.CS, 3.CC [1]:

Բառամիջի համար՝ 1.VCV, 2.VCC և CCV, 3.SCV և VCS, 4.SCS, 5.SCC և CCS:

Բառամիջյան CCC շարքը հայերենում բացառվում է:

Բառավերջի դիրք՝ 1.VC, 2.SC, 3.CC:

Համառոտակի ներկայացնենք վերլուծության արդյունքները:

Բառասկիզբ.

Բ, պ, փ, դ, տ, թ, գ, կ, ք - պայթականները իրենց հաջորդող ա, օ, ու, է, ի, ը ծայնավորների հետ ունեցած կապակցություններում բնութագրվում են ընդհանուր առմամբ գործառության և հաճախա-

կանության լայն ծավալով: Ավելի քիչ ծավալ են կազմում շնչեղ-խուլ պայթականով կազմված հնչույթակապակցությունները: Վիճակագրական հաշվումների արդյունքները պայմանականորեն ներկայացնելով միավորներով՝ կունենանք այսպիսի պատկեր.

պա	± 760 միավոր	կո	± 270 միավոր
փա	± 80 ,,	քո	± 37 ,,
քա	± 95 ,,	կե	± 255 ,,
փու	± 15 ,,	քե	± 36 ,, և այլն:

Այս դիրքի համար ամենից բնորոշը այն է, որ նշված հնչույթակապակցությունները հանդես են գալիս հնչյունական ուժեղ դիրքում:

Պայթական+ծայնորդ /ՀՏ/ բառասկզբի դիրքը բնութագրվում է մի քանի բաշխական առանձնահատկություններով:

Այն դեպքում, երբ /ՀՏ/ հնչույթակապակցության երկրորդ բաղադրիչը [յ] ծայնորդն է, կապակցությունները իրականանում են [ը] ծայնավորի միջնորդությամբ, այսինքն բառասկզբի պայթականի և հաջորդող ծայնորդների միջև արտասանական մակարդակում ավելանում է [ը]-ն, որը և վանկ է կազմում և դրսևորվում գրության մեջ տողադարձի ժամանակ: Այդպես, թ[ը]ն-դյուն, ք[ը]լ-րակ և այլն:

/պմ/, /փմ/ և /դլ/ բառասկզբային հնչույթակապակցությունները ուսումնասիրված նյութում չի արձանագրվել:

Պայթական+ծայնավոր /ՀՎ/ հնչույթակապակցության համեմատությամբ պայթական+ծայնորդ /ՀՏ/ հնչույթակապակցությունն ունի ավելի նեղ զործառություն և համախականություն:

Բառասկզբի պայթական+պայթական /ՀՀ/ և պայթական+ծայնորդ /ՀՏ/ հնչույթակապակցություններն ըստ զործառության և համախականության ունեն մի շարք ընդհանրություններ: Միաժամանակ առկա են որոշ առանձնահատկություններ:

/ՀՀ/ բառասկզբի դիրքը իրականանում է միայն /ը/ ծայնավորի միջնորդությամբ, որը շատ ցայտուն դրսևորվում է արտասանական մակարդակում, իսկ զրայինում հանդես է գալիս վանկատման ժամանակ:

Անկախ /ը/ ծայնավորի միջնորդությունից, արդի հայերենի բառապաշարում համեմատաբար սակավ զործածություն ունեն /ՀՀ/ բառասկզբի կապակցությունները:

<u>ք-ի հետ՝</u> երբ վերջինս կապակցության երկրորդ անդամն է, այսինքն վերջում է. բ, պ, փ, դ, տ, թ, կ, ք հնչույթները,

<u>պ-ի հետ՝</u> երբ պ-ն վերջում է. փ, գ, ք, թ հնչույթները,

<u>փ-ի հետ՝</u> երբ փ-ն վերջում է. բ, պ, փ, դ, տ, կ, ք. հնչույթները,

դ-ի հետ՝ երբ դ-ն վերջում է. պ, փ, կ, ք հնչույթները,
տ-ի հետ՝ երբ տ-ն վերջում է. թ, ք հնչույթները,
տ-ի հետ՝ երբ տ-ն սկզբում է. թ, գ հնչույթները,
ք-ի հետ՝ երբ թ-ն վերջում է. տ հնչույթը,
ք-ի հետ՝ երբ թ-ն սկզբում է. բ, պ, տ, գ հնչույթները,
կ-ի հետ՝ երբ կ-ն վերջում է. պ, փ, դ, թ, գ, ք հնչույթները,
կ-ի հետ՝ երբ կ-ն սկզբում է. բ, փ, դ, գ հնչույթները,
գ-ի հետ՝ երբ գ-ն վերջում է. բ, պ, փ, դ, փ, թ, կ, ք հնչույթները,
ք-ի հետ՝ երբ ք-ն վերջում է. պ, գ, ք հնչույթները,
ք-ի հետ՝ երբ ք-ն սկզբում է. բ, պ, փ, դ, տ, գ հնչույթները

և այլն:

Պայթականների քաղաքերջի դիրքում դիտվում է հետևյալ պատկերը.

1. Առաջին ընդհանուր դիտողությունը այս դիրքում ձայնավորներին և ձայնորդներին հաջորդող ձայնեղ պայթականների խլացումն է: Հակառակ երևույթը արդի հայերենին բնորոշ չէ: Նշենք, որ բառավերջի պայթականների խլացումը հիմնականում պահպանվում է բառաշարի այն շերտում, որը ունի ժողովրդական-խոսակցական գործառույթ /օր. գուլգ, վարդ, կարգ, երգ և այլն/: Գրային ճանապարհով լեզվի մեջ մուտք գործած բառաշերտը հիմնականում պահպանում է գրային արտասանությունը /օր. թումբ, հազուրդ, անագ, բորբ և այլն/:

Հայոց լեզվում սակավաթիվ են բառային այնպիսի ճևերը, որոնք ներկայացնում են բաղաձայնական եռաստիճան համակարգը: Այդ բառերում իմաստատարբերակման համար խստորեն պահպանվում է գրային արտասանությունը. օր. վարգ-վարկ-վարք:

Սակայն կրկնակի հակադրություն ներկայացնող բառերը լեզվում նկատելի տեղ են գրավում և բնորոշվում են գրության և արտասանության անհամապատասխանությամբ. օր. հորդ/թ/-հորթ, խորդ/թ/-խորթ, հարդ/թ/-հարթ և այլն:

Սա բխում է լեզվի օրինաչափությունից: Թեև, մեր կարծիքով, այժմ նկատելի է, որ նախապատվությունը ավելի տրվում է գրային արտասանությանը:

2. Բառավերջի ձայնեղների խլացումը /և շնչեղ խլացումը/ ստեղծում է հնչյունական անհամապատասխանություններ գրային և արտասանական մակարդակներում:

3. Բառավերջի դիրքի համար բնորոշ է ձայնավոր+պայթական /VC/ հնչույթակապակցության գործառական մեծ բեռնվածություն և համախականություն, որն, իհարկե, բոլոր ձայնավորների վրա հավասարաչափ չի

բաշխվում: Այսպես, օրինակ, ամենամեծ բեռնվածություն ունի [ակ] հնչակապակցությունը / 1000 միավոր/:

Ձայնորդ→պայթական /SC/ հնչույթակապակցությունը, [նք]/±220 միավոր/, [րկ]/100 միավոր/, [րտ] /140 միավոր/ և այլն, համեմատաբար մեծ բեռնվածություն ունի: Չեն արծանագրված ժբ, ժթ, ժփ, մփ, մդ, մտ, մզ, մկ հնչույթակապակցությունները: Րփ-ն արծանագրված է /թուրփ/ բառում, մբ-ն հանդիպում ենք մի քանի բառերում /կամբ, թամբ, հումբ և այլն/: Չեն արծանագրված նաև լբ, լփ, լփ, լդ, լթ, լգ հնչույթակապակցությունները: Ր ձայնորդի հետ կապակցություն կարող է կազմել ը պայթականը քիչ թվով բառերում /օրինակ՝ փառը, կառը, վառը և այլն/: Մնացած պայթականներով կազմություններ չեն հանդիպում:

Քիչ գործառություն ունի պայթական→պայթական CC հնչույթակապակցությունը: Այն արծանագրված է հիմնականում փոխառյալ բառերում, ինչպես [կտ] հնչույթակապակցությամբ /ակտ, տակտ և այլն/: [Տք] հնչույթակապակցությունը նույնպես արծանագրված է քիչ բառերում /հետք, պետք, միտք և այլն/: Հատուկենտ են [պք] /դեպք/, [փք] /քափք/ հնչույթակապակցությունները: Մեկ կամ երկու դեպքում կան կրկնակ պայթական հնչույթակապակցություններ, մեծ մասամբ փոխառյալ բառերում /սարեպտոկոկկ, վատտ/: VC, SC և CC հնչույթակապակցությունների բաշխական վիճակագրական մոտավոր պատկերները ներկայացված են աղյուսակներում:

Բառամիջյան դիրքը նախորդ երկուսի /բառասկիզբ, բառավերջ/ համեմատությամբ ունի բաշխական մի քանի առանձնահատկություններ:

Հատուկ կարևորություն է ստանում վանկատման սկզբունքը՝ դրանից քխող լեզվական դրսևորումներով:

Բառամիջյան դիրքում վանկի սկիզբը դիտվում է որպես բառասկիզբ, իսկ վանկի վերջը՝ որպես բառավերջ /երկու դեպքում էլ նկատի է առնվում ձայնեղների խլացման հանգամանքը/:

Ներկայացվող հնչադիրքային կաղապարները ընդգրկում են պայթականների՝ ձայնավորների, ձայնորդների և պայթականների հետ ունեցած հնչույթակապակցությունների՝ մեր կարծիքով առավել հնարավոր հնչադիրքերը: Դրանք են VSV, VCC, CCV, SCV և VCS, SCS, SCC և CCS:

Ձայնավոր→պայթական→ձայնավոր /VCV/ շարքը լեզվում ունի մեծ տարածում: Ինչ վերաբերվում է ձայնավոր [ը]-ին, ապա այն գրությամբ չի դրսևորվում, սակայն այն ակտիվ գործառություն ունի վանկաբաժանման ժամանակ:

VCC և CCV կաղապարը լայն գործառությամբ աչքի չի ընկնում, սակայն դրսևորման հնարավորությունները այնպիսին են, որ չեն հա-

կասում լեզվի նորմաներին:

Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ շարքում վանկաբաժանումը անցնում է երկու պայթականների միջով այնպես, որ առաջին պայթականը իր վրա է վերցնում ելքային դիրքի գործառույթյունը, իսկ երկրորդ պայթականը՝ բառասկզբի դիրքի գործառույթյունը:

ՏՀՏ շարքը ենթարկվում է վանկաբաժանման ընդունված կանոններին: Ընդհանրապես ձայնորդ+ձայնորդ /հը-որն-դյուն, բը-որն-կել /, ձայնորդ+պայթական կամ պայթական+ձայնորդ /ան-տըր-տունջ, ան-դըրդ-վելի և այլն/ կապակցությունները առանց միջնորդ [ը] ձայնավորի լեզվում չեն իրականանում:

ՏՀՀ և ՀՀՏ կաղապարները լեզվում տարածում չունեն, սակայն տեսականորեն հնարավոր են:

Այսպիսով, արդի հայերենում պայթականների՝ ձայնավորների, ձայնորդների և պայթականների հետ ունեցած կապակցությունների բաշխման մասին կարելի է ասել հետևյալը:

Բառասկզբի դիրքում առկա է պայթականների արտասանական և գրային մակարդակների համապատասխանություն /այսինքն հնչյունային միջավայրի ազդեցությունը հավասար է զրոյի/:

Բառասկզբի ՀՏ և ՀՀ կաղապարներում արտասանական մակարդակում հիմնականում առկա է [ը] ձայնավորը, որը վանկաստեղծ գործառույթյուն ունի և գրվում է վանկատման ժամանակ:

Նշված բառասկզբային կաղապարները լեզվում ունեն համեմատաբար ոչ լայն գործառույթյուն:

Բառամիջի դիրքը բնորոշվում է հետևյալ առանձնահատկություններով:

1. Այս դիրքում երկու և ավելի պայթականների կապակցության դեպքում ունենք կամ ներվանկային [ը] ձայնավորը, որը գրությամբ չի արտահայտվում, և կամ պայթականները բաշխված են տարբեր վանկերի միջև:

2. Բառամիջի դիրքում վանկի սկիզբը դիտվում է որպես բառասկիզբ, իսկ վանկի ավարտը՝ որպես բառավերջ:

Բառավերջի համար ամենանշանակալիցը ձայնեղների խլացումն է, որը ավելի շատ նկատելի է գրային ծանապարհով և այլ լեզուներից եկած բառաշերտերում: Լեզվական այս երևույթը հիմք է ծառայում արտասանական և գրային լայն անհամապատասխանությունների համար:

Գործառական մեծ ընդհանրությամբ բնութագրվում է բառավերջի ձայնավոր+պայթական հնչույթակապակցությունը:

Ավելի քիչ գործառույթյամբ բնորոշվում է ՏՀ հնչույթակապակցու-

թյունը, ՀՀ կապակցությունը գործառության տեսակետից հասնում է նվազագույնի:

Որպես ընդհանուր դիտողություն ավելացնենք, որ բառասկզբի և բառամիջի դիրքերում պայթականների կուտակումը՝ հայերեն գրական լեզվում մեծ ընդգրկում չունի, շնորհիվ [ը] ձայնավորի վանկատիչ դերի:

Կարծում ենք, որ պայթական բաղաձայնների բաշխման ուսումնասիրությունը ունի տեսական նշանակություն ինչպես հայերենի ծագումնաբանական հարցերի պարզաբանման, այնպես էլ լեզվի գործնական խնդիրների լուծման համար:

ՆԱՆՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հ-ն պայթական բաղաձայնն է, Տ-ը՝ ձայնորդը, Վ-ն՝ ձայնավորը:

Խ.Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՋԱՏԻՉ ԴԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՈՒՄ

Դարձվածաբանության ուսմունքը, որը համեմատաբար ավելի կարճ պատմություն ունի, այժմ այնպիսի ընդգրկման է հասել, որ հիմնավորապես առանձնանում է որպես լեզվաբանական առանձին գիտաճյուղ: Դարձվածը լեզվի մեջ մի դեպքում հանդես է գալիս բառային արժեքով և նախադասության մեջ որևէ անդամի դեր է կատարում, իսկ մյուս դեպքում ունենում է հաղորդակցական արժեք և հարաբերակից է լինում նախադասությանը:

Բառերին հարաբերակից դարձվածաբանական միավորները /այսուհետև՝ ԴՄ/ արտահայտության պլանում բառակապակցություններ են, իսկ բովանդակության պլանում՝ հասկացություններ /բառեր/: Սրանք, ինչպես բառերը, օժտված են այս կամ այն խոսքի մասին հատուկ բոլոր հատկանիշներով՝ բառային իմաստով, քերականական ձևավորվածությամբ ու կարգերով[1], որոնք ԴՄ-ների ձևավորման գործում մեծ մասամբ վճռական գործոն են և նրանց գործառության տարբեր ոլորտներում ու իմաստների փոփոխության հարցերում հաճախ իմաստազատիչ դեր են կատարում:

Հայտնի է, որ քերականական կարգերը որոշվում են քերականական ձևերի հակադրությամբ, հենց այդպիսի հակադրություններում էլ հանդես է գալիս միևնույն բաղադրիչներով կազմված կապակցությունների՝ մի դեպքում դարձված լինելու, մյուս դեպքում չլինելու հանգամանքը. այստեղ, անշուշտ, վճռական դեր են խաղում խոսքային միջավայրը, ինչպես նաև որպես դարձված հանդես եկող կապակցության իմաստային բազմազան դրսևորումները:

Դարձվածաբանական միավորի գոյականական բաղադրիչի ՈՐՈՇՅԱԼԻ ու ԱՆՈՐՈՇԻ, ԱՆՁԻ ու ԻՐԻ, ՔՎԻ, ՀՈԼՈՎԻ, ԴԻՄԱՅԻՆ ԱՌՄԱՆ, իսկ բայական բաղադրիչի՝ ԵՂԱՆԱԿԻ, ԺԱՄԱՆԱԿԻ, ՍԵՌԻ, ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ-ԺԽՏԱԿԱՆ հակադրությունների շնորհիվ հայերենի ԴՄ-ները հանդես են բերում

իմաստային ու գործառական ամենատարբեր դրսևորումներ:

Այստեղ մենք խոսելու ենք միայն բայական դարձվածներում հանդես եկող գոյական բաղադրիչի անվանական քերականական կարգերի մասին:

1. Ըղկայացման քերականական կարգը վճռորոշ նշանակություն ունի ԴՄ-ի ձևավորման և իմաստազատման գործում. հայերենում բազմաթիվ ԴՄ-ներ կաղապարվում են միմիայն ըղըշիչ հոդի շնորհիվ, առանց հոդի դրանք նույնիսկ ազատ կապակցություններ էլ չեն կազմում /աչքը ջուր կտրել, ոտքը քարին առնել, սիրտը տաք լինել, լեզուն պապանձվել, կապը կտրել, բերանը ջուր առնել, ուղտը զդալով ջրել և այլն/: Եթե սրանք առանց հոդի չեն ձևավորվում ու գործածվում, ապա,սրանց հակառակ,լեզվում կան բազմաթիվ ԴՄ-ներ, որոնք ձևավորվում են միմիայն հոդի բացակայությամբ /ջուր ծեծել, կրակ դառնալ, խելք հավաքել, երես տալ, գլուխ բերել, աչք ունենալ,կապ ընկնել.../:

Ժամանակակից հայերենի երկու որոշիչ հոդերը՝ ը-ն, ն-ն, որոշյալության իմաստի արտահայտության տեսակետից հանդես են գալիս որպես միևնույն անփոխակի դիրքային տարբերակներ[2] և բավականին մեծ դեր են կատարում հայերենի դարձվածների իմաստազատման գործում: Անորոշ–որոշյալ հակադրությունը երբեմն լրիվ իմաստափոխում է դարձվածաբանական կապակցությունը: Այսպես՝

անորոշ	որոշյալ
հաց կտրել-բարեկամանալ,ընկերանալ	հացը կտրել-ապրուստից զրկել.
կյանք առնել-կենդանություն ստանալ	կյանքն առնել-սպանել.
գլուխ տալ-խոնարհվել, բարևել	գլուխը տալ-ոչինչ չխնայել, կյանքը զոհաբերել.
հասակ առնել-հասունանալ	հասակն առնել-ծերանալ,մեծանալ.
ծեռք բռնել-օգնել,օժանդակել	ծեռքը բռնել-արգելել, թույլ չտալ.
շունչ տալ-կենդանություն ներշնչել	շունչը տալ-անշնչանալ,մեռնել.

Դժվար չէ նկատել, որ ըղըշիչ հոդը որոշ ԴՄ-ների լրիվ հակադիր իմաստներ է հաղորդել:

Ավելի հաճախ հոդի շնորհիվ սովորական կապակցությունները վերածվում են ԴՄ-ների. այս հարցում կարևոր նշանակություն ունեն խոսքաշարն ու խոսքային միջավայրը. օրինակ՝ ապուր եփել, դաս տալ, հաց ուտել, բուրդ գզել կապակցությունները գործածվում են իրենց

սովորական իմաստներով, բայց երբ դրանց առաջին բաղադրիչները հանդես են գալիս որոշիչ հոդով, արդեն ծեռք են բերում դարձվածի իմաստ՝ ապուրը_եփել նշանակում է մեկի դատաստանը տեսնել /Ես նրանց ապուրը_կեփեմ-ԴԴ/, դասը_տալ՝ ծեծելով պատժել /Այսօր հայրը նրա դասը_կտա- մամուլ/, հացը_ուտել՝ պատժվել /Նա էլ իր հացը_կեըավ-ՊՊ/, բուբրը_ցցել՝ մեկին խիստ քննաղատել, վնասել, լավ ծեծել /Կոմսոմոլի ժողովին բուբրը_լավ_ցցել_են-ՔՔ/: Եթե դու չգայիր, մենք դրա բուբրը_լավ_կցցեինք,- ասաց պառավներից մեկը-ԽԴ/:

Երբեմն էլ կապակցությունը հոդից զրկվելու դեպքում է ծեռք բերում ԴՄ-ի արժեք, օրինակ՝ երեսը_դարձնել, գլուխը_բարձրացնել, ձեռքը_քաշել, ջուրը_կտրել, հացը_հավաքել /սեղանից, դաշտից/ ունեն սովորական իմաստներ՝ առանց իմաստափոխության, բայց հոդից զրկվելով՝ ծեռք են բերում երկրորդական՝ փոխաբերական իմաստներ և վեր են ածվում ԴՄ-ների. ահա դրանցից մի քանիսը՝

երեսը_դարձնել – արհամարհել, անուշադրության մատնել /Ամենքը երեսը_են_դարձրել նրանից – Շիրվ./.

գլուխը_բարձրացնել – ըմբոստանալ, դեմ դուրս գալ /Գլուխը_կբարձրացնի հայոց աշխարհը – ԴԴ/.

հաց_հավաքել – մուրացկանությամբ զբաղվել /Հաց_հավաքողի մեկն էր – ՐաՓՓի/.

ձեռք_քաշել – հրաժարվել, նաև ստորագրել /Ես արդեն վաղուց եմ նրանից ձեռք_քաշել – ՍԽ: Ես ով եմ, որ գուբերնատորի հեռագրի տակ ձեռք_քաշեմ – բառարանից/:

ջուր_կտրել – վախենալ, թրջվել, ծիծաղից թուլանալ /Ծիծաղից ջուր_էինք_կտրել – ՔՔ/:

Հաճախ էլ որոշիչ հոդի իմաստազատիչ դերը պայմանավորված է միայն խոսքաշարով. միևնույն բառակապակցությունը տարբեր խոսքային միջավայրում տարբեր իմաստներ է ստանում՝ մի դեպքում ունենալով սովորական, մյուս դեպքում՝ դարձվածքային արժեք:

Համեմատենք հետևյալ կապակցությունները՝ տարբեր խոսքային միջավայրերում.

Կապակցություններ	Սովորական իմաստով	Դարձվածաբանական իմաստով
1	2	3
ջուրն ընկնել	Վիրավոր թռչունը ջուրն ընկավ.	Ամբողջ տարվա աշխատանքը ջուրը_ընկավ.
հաշիվը մաքրել	Արագ հաշիվը_մաքրեցինք	Հաշիվը_մաքրելու հա-

1	2	3
	և կաֆեից դուրս եկան.	մեր քաղաքից դուրս գնացին.
թոկը քաշել	Հորթուկի թոկը_քաշելով, գոմից դուրս բերեց.	Չէ՞ս կարող էդ երես առած լակոտի թոկը_քաշել /ՆՁ/.
կապը կտրել	Ձին կապը_կտրել_էր ու դաշտից հեռացել.	Ասում են՝ կնիկդ կապը կտրել_է, ուրիշների հետ ընկել /ՄԽ/.

Աջ կողմի կապակցություններում բաղադրիչների շարահյուսական կապի մթագնում է տեղի ունեցել, այդ պատճառով էլ դրանք վերածվել են դարձվածների:

Որոշիչ հոդը երբեմն էլ փոխում է ամբողջ դարձվածաբանական միավորի խոսքամասային պատկանելությունը: Այսպես, օրինակ՝ հացաբից_մեկ դարձվածը առանց որոշիչ հոդի մակբայի արժեքով է հանդես գալիս /Նա հացաբից_մեկ էր խոսում այդ մասին/: Նույն դարձվածը որոշիչ հոդով արդեն գոյականի արժեք է ստանում /Հացաբից_մեկը գիտեր այդ գաղտնիքը/:

2. Դեմքի_քերականական_կարգը, որը առարկաների դասակարգումն է ըստ հաղորդակցմանն ունեցած մասնակցության[3], նույնպես կարևոր գործոն է ԴՄ-ների ծևավորման և իմաստների տարբերակման գործում: Քանի որ ԴՄ-ների բաղադրիչներն իմաստային սերտ միասնության մեջ ունենն մի նոր, ընդհանուր իմաստ, հետևաբար բայական ԴՄ-ներում հանդես եկող գոյական բաղադրիչների դիմային առման քերականական մասնիկները /ս, դ/ ծուլվում են ԴՄ-ների ամբողջական իմաստների հետ[4]: Ս և դ ստացական հոդերը երբեմն լրիվ տարբեր իմաստներ են հաղորդում միևնույն շարահյուսական կառուցվածքն ունեցող կապակցություններին: Առաջին դեմքի հոդով՝ ս-ով, ծևավորվելիս, կառույցները մեծ մասամբ ափսոսանքի ու երդման արտահայտություն են ստանում /աչքս_դուրս_գա, լույսս_խավարի, մազս_կտրվի, արևս_մեռնի, գլուխս_մեռնի, աչքս_քոնի/, իսկ երկրորդ դեմքի ցուցիչով՝ դ-ով, ծևավորվելիս, միևնույն կառույցները անեծքի արտահայտություններ են դառնում /աչքդ_դուրս_գա, լույսդ_խավարի, մազդ_կտրվի, արևդ մեռնի, գլուխդ_մեռնի, աչքդ_քոնի/:

Որոշ կառույցներում էլ այդպիսի հակադրությունները չեզոքանում են, տարբերությունը լինում է միայն դիմային. Հմմտ.՝ Գլխիս վրա և Գլխիդ_վրա, Աչքիցս_ընկել_ես և Աչքիցդ_ընկել_եմ:

Տարբերությունը միայն դիմային է նաև հետևյալ կառույցներում՝

Բանս
Բանդ } բուրդ է:
Բանը

Թոփս
Թոփդ } քարին դեմ առավ:
Թոփը

Կամ՝

Ավել բրդուցը { աչքս
աչքդ } չի հանի:
աչքը

{ Թանչալիս
Թանչալիդ } քարը հո չի
Թանչալի } ընկնի:

Նման կառույցներում ս, դ, երբեմն էլ ը հոդերը՝ մտնելով ՈՒ-ների ընդհանուր կազմի մեջ և ձևավորելով դրանք, կոնկրետացնում են արտահայտությունների դիմային հարաբերությունները՝ ի տարբերություն ընդհանրապես բերվող ասույթների /ավել_բրդուցը_աչք_չի հանի, խանչալի_քարը_չի_ընկնի և այլն/:

Սակայն երբեմն էլ այդ հոդերը ՈՒ-ի գոյականական անդամին դիմային հատկանիշ վերագրելով, դարձվածը զրկում են վերաիմաստավորումից և այն վերածում սովորական կապակցության. օրինակ՝ ձեռք քաշե՛ր – դարձված է՝ մի բանից /մեկից/ հրաժարվի՛ր, սակայն՝ ձեռքդ քաշի՛ր – արդեն իսկական իմաստով է գործածված:

3. Անվանական_թվի_քերականական_կարգը՝ եզակի-հոգնակի հակադրությունը բայական դարձվածների համար նույնպես իմաստատարբերակիչ արժեք ունի. այսինքն՝ միևնույն դարձվածային կառույցի գոյական բաղադրիչը եզակի թվով այլ իմաստ է հաղորդում ՈՒ-ին, իսկ հոգնակի թվով՝ բոլորովին այլ. այս դեպքում նույնպես հոգնակիության իմաստը վերագրվում է ոչ միայն ՈՒ-ի գոյականական անդամին, այլև նրա իմաստը ծուլվում է ամբողջ ՈՒ-ի ընդհանուր իմաստի մեջ: Այսպես՝ ջուրն_ընկնել եզակի գոյական բաղադրիչով կազմված կապակցությունը նշանակում է ի_դերև_լինել /նրա պլանները ջուրն_ընկան/, բայց ջրերն_ընկնել հոգնակի բաղադրիչով կազմված կապակցությունը նշանակում է ուրիշի_միջոցով_օգտվել[5] /Ես էլ ծերության օրերում իր ջրերն ընկած կապրեմ – ԱՔ/: Ձեռք_բարձրացնել նշանակում է ժայն_/ուշադրություն/_խնդրել, նաև՝ սպառնալ /մեկի վրա ձեռք բարձրացնել/, մինչդեռ ձեռքերը_բարձրացնել կապակցության մեջ նեը հոգնակերա ցուցիչը բոլորովին հակառակ իմաստ է հաղորդել նախորդ ՈՒ-ին՝ անձնատուր_լինելու, հնազանդվելու իմաստը /Անձնատուր եղիր, ասում են ավազակներին/ – ՍԽ/:

Ընկեր-հոգնակի իմաստային հակադրությունները ակնառու են նաև ոտքը_գետնից_կտրվել /այլևս ոտաբոբիկ չլինել/ և ոտքերը_գետնից_կտրվել /շատ ուրախանալ/ կառույցներում: Կամ՝ ոտքը_երկարաց-

նել կապակցությունը ուղղակի իմաստ ունի, մինչդեռ ոտքերը_երկարացնել նշանակում է նաև մեռնել:

Միևնույն բաղադրիչներով կազմված կապակցություններում թվի քերականական կարգը մի դեպքում կարող է կապակցությունը վերաիմաստավորել՝ նրան դարձվածային իմաստ հաղորդել, իսկ մի այլ դեպքում՝ ոչ: Այստեղ արդեն կապակցությունների իմաստների ձևավորման գործում հիմնական ու վճռական նշանակություն ունի խոսքաշարը. խոսքային միջավայրն է, որ կապակցությանը մերթ սովորական, մերթ վերաիմաստավորման զաղափար է հաղորդում: Օրինակ, ձեռքերը_լվալ_/լվանալ/ կապակցությունը, նայած խոսքային միջավայրին, մի դեպքում ուղղակի իմաստով է գործածվում /Երեխան ձեռքերը լվաց և գնաց քնելու/, իսկ մեկ ուրիշ խոսքաշարում նշանակում է պատասխանատվությունն իր վրայից զցել, մի բանից հրաժարվել /Պիղատոսի նման մենք լվանում ենք մեր ձեռքերը այս մութ, անհասկանալի, անիմանալի գործից -Եշ/: Այդպես էլ՝ աչքերը_բաց_անել-ը մի խոսքաշարում նշանակում է քնից_արթնանալ /Երեխան չէր ուզում աչքերը բացել, բաց անել/, իսկ մեկ ուրիշ խոսքաշարում՝ շրջահայաց,_ուշադիր,_խորամուխ լինել_որևէ_գործի_մեջ /Մեծ տղա ես, աչքերդ բաց արա, ինքդ տես ու մտածիր -Շեքս./:

Հայերենում ավելի շատ են այն ԴՄ-ները, որոնցում թվի քերականական կարգը իմաստազատիչ դեր չի կատարում: Այդպիսի ԴՄ-ները ձևավորվում են գոյականական բաղադրիչի կամ միայն եզակի, կամ միայն հոգնակի թվերով: Հետևյալ ԴՄ-ներում գոյական բաղադրիչը հանդես է գալիս միայն եզակի թվով՝ հին_դարմանը_քամուն_տալ, իզուր_տեղը ջուր_ծեծել, ավազի_վրա_տուն_շինել, ուղտը_գոալով_ջրել, պղտոր ջրում_ձուկ_որսալ, ձեռք_քերել...:

Համեմատաբար ավելի պակաս են այն ԴՄ-ները, որոնք ձևավորվում են գոյականական բաղադրիչի միայն հոգնակի թվով՝ սիրամարգի_փետուրներով_զարդարվել, ականջները_հոսս_անել, աստմները_հաշվել, փետուրները_քամուն_տալ, ոտքերը_հինա_դնել, դռները_ընկնել, աչքերին_հողու_մոխիր_փչել, գուլպները_խցացնել, սվիններով_դիմավորել և այլն:

Ավելի սակավ են այնպիսի դարձվածները, որոնցում թվի քերականական կարգն իմաստազատիչ դեր չի խաղում և ոչնչով չի ազդում ԴՄ-ի իմաստի վրա, այսինքն՝ տեղի է ունենում եզակիությանը_և_հոգնակիությանը_իմաստային_հակադրությանը_չեզոքացում. նույն իմաստով հավասարապես գործածվում են՝ մատի_վրա_խաղացնել և մատների_վրա_խաղացնել, ականջը_սրել և ականջները_սրել, աչքին_փոշի_փչել և աչքերին_փոշի փչել, /մեկի/ ոտքը_ընկնել և ոտքերը_ընկնել, ձեռքը_բռնել և ձեռ-

քերը_բռնել և այլն:

Ընդհանրապես դարձվածաբանության հետ կապված որոշ հարցեր ու իրողություններ համեմատաբար քիչ են պայմանավորված քերականական ձևերով ու իմաստներով: Դրանց մի մասն արդյունք է տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողության և իրականության ամենաբազմազան դրսևորումների, շատ դարձվածներ էլ պարզապես ժողովրդի մտքի թռիչքի, իրականության և վերացական դատողության արդյունք են: Օրինակ, դժվար է ասել, թե ջուրն_ընկնել և ջրերն_ընկնել դարձվածներում ինչու է հնարավոր ջուրը բաղադրիչի և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերով գործածությունը, իսկ ջուր_տեղալ կամ ջրից_հոր_դուրս_գալ կապակցություններում հնարավոր չէ ջուր-ը հոգնակի թվով գործածել: Այդպես էլ՝ ինչու՞ աչքը բաղցրացնել ԴՄ-ում աչքը եզակի է, իսկ աչքերին_հող_ու_մոխիր_փչել ԴՄ-ում՝ միայն հոգնակի, կամ՝ ինչո՞վ է բացատրվում ալեները/_եկան և աքլորը_բարձրացել_է_կտուրը ԴՄ-ների գոյական բաղադրիչների՝ մի դեպքում միայն եզակի, մյուս դեպքում՝ միայն հոգնակի թվով հանդես գալը: Իհարկե, դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե ԴՄ-ները կառուցված են անտրամաբանական հիմունքով. պարզապես որոշ ԴՄ-ներում տրամաբանական կապերն ու հարաբերությունները շատ են հեռացել իրենց նախնական հիմքից, մթագնել են ու քարացել /տե՛ս վերևի օրինակները/, իսկ մյուսներում դեռ պահպանվում են. օրինակ, հաշվել անորոշ ներքայով կազմվող ԴՄ-ի գոյական բաղադրիչը բայի իմաստի և սեռի պահանջով անպայման պետք է հոգնակի թվով գործածվի /ատամները հաշվել, աստղերը հաշվել, օրերը հաշվել/, նույնպես և զարդարվել բայի պահանջով նրա խնդիրը պետք է հոգնակի թիվ ունենա, որովհետև զարդարվելու համար մի քանի առարկաներ են պետք /սիրամարգի փետուրներով զարդարվել/, իսկ խտացնելու համար էլ մի քանի զույներ են հարկավոր /զույները խտացնել/, բեմում երբեք մեկ կուլիս չի լինում /կուլիսների ետևում/ և այլն: Այդպես էլ՝ ղարմանը և ավազը սովորաբար հոգնակի թվով չեն գործածվում /ղարմանը քամուն տալ, ավազի վրա տուն շինել/ և այլն:

4. Հոլովը, որպես բառափոխական ձևաիմաստային հատկանիշ, նույնպես հատուկ է բայական ԴՄ-ների գոյական բաղադրիչներին. միևնույն գոյական բաղադրիչները տարբեր հոլովներով դրվելիս տարբեր իմաստներ են հաղորդում ամբողջ դարձվածին, այսպես՝ սիրտ_առնել ԴՄ-ն գոյական բաղադրիչի ուղղական-հայցական հոլովով նշանակում է քաջալերվել, իսկ երբ փոխվում է նույն կառույցի գոյական բաղադրիչի հոլովը, լրիվ փոխվում է նաև ամբողջ դարձվածի իմաստը՝ սրտին_առնել, որն արդեն վերաբավորվել է նշանակում: Այսինքն, գոյականական

բաղադրիչի իմաստային կողմը ծուլվում է ամբողջ դարձվածի իմաստին: Իրողությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ԴՄ-ի գոյականական անդամի յուրաքանչյուր հոլովածև նրա կեղևն է, արտաքին ու նյութական կողմը, որի մեջ էլ ամփոփվում է ամբողջ դարձվածի բովանդակությունը[6], իսկ երբ փոխվում է այդ գոյական անդամի հոլովածևը, այն իր հետ անշուշտ բերում է նաև ամբողջ ԴՄ-ի բովանդակության փոփոխություն: Այստեղից էլ դժվար չէ ասել, որ որոշ ԴՄ-ներում գործում է նաև հոլովման հարացույցը, որը նայած ԴՄ-ների իմաստների և կիրառության ոլորտների, կարող է լինել լրիվ կամ թերի: Այդ հարացույցը հայերենի բայական դարձվածաբանական միավորներում կարող է տատանվել 2-ից մինչև 5-ի սահմաններում, և յուրաքանչյուր հարացուցային ձև դարձվածին հաղորդում է առանձին իմաստակիր միավորի արժեք:

Հայերենում հոլովական լրիվ հարացույց ունեցող բայական ԴՄ-ները այնքան էլ շատ չեն. ահա դրանցից մեկը.

Ուղղ.,հայց. - աչքը_ընկնել /մի քանի աչքադրվել/,
Տրակ./անորոշ/- աչքի_ընկնել /ծանաչվել,ուշադրություն գրավել/,
Տրակ./որոշյալ/- աչքին_ընկնել /երևալ, պատահաբար տեսնվել/,
Բաց. - աչքից_ընկնել /նախկին հարգանքը չունենալ, այլևս չհարգվել/,
Գործ. - աչքով_ընկնել /նույնն է, ինչ որոշյալ տրականը/,
Ներգ. - աչքում_ընկնել /հեղինակությունը, վարկը կորցնել/:

ԴՄ-ների իմաստների նման փոփոխություններն ակներևաբար պայմանավորված են հոլովական քերականական կարգի իմաստազատիչ դերով:

Հայերենում ավելի շատ են թերի հարացույց ունեցող ԴՄ-ները, որոնցում նույնպես ակնհայտ են իմաստային տարբերությունները: Համեմատենք տարբեր հոլովներով հանդես եկող միևնույն կառուցվածքային միավորների իմաստային տարբերություններն ու հակադրությունները.

երեսին_ընկնել-անօգնական մնալ և երեսից_ընկնել-արհամարհվել.
ոտքերն_ընկնել-խնդրել,աղերսել և ոտքերից_ընկնել-ծերանալ,հիվանդանալ
վզին_ընկնել - բեռ դառնալ և վզից_ընկնել-բեռից ազատվել.
գլխին_նստել - շատ երես առնել և գլխում_նստել-ըմբռնել,հասկանալ.
մի_բան_ձեռք_գցել-/մի բան/ ծա- և մի_բանի_ձեռք_գցել-ձեռնամուխ
րել,գտնել,ձեռք բերել լինել /մի բանի/.

մեկի սիրտը բաց անել-ուրախաց- և մեկին սիրտը բաց անել-մեկի
նել, տրամադրությունը հետ կիսվել, բացատրվել,
բարձրացնել թեթևանալ:

Հայերենում ավելի տարածված են գոյականների միայն մեկ հոլովաձևով կաղապարված ԴՄ-ները, որոնց մեծ մասն այլ հոլովաձևերով զրեթե հանդես չի գալիս: Միայն մեկ հոլովով հանդես եկող ԴՄ-ները մի տեսակ քարացած կառույցներ են դարձել: Օրինակ՝ մեջից փուշ հանել կապակցությունը դարձվածային իմաստով նշանակում է մեկին օգնել, որևէ հարցում օգտակար լինել. այս ԴՄ-ում մեջ գոյականը ԴՄ-ի անդամ է դառնում միմիայն բացառական հոլովաձևով, բավական է փորձել այն գործածել որևէ այլ հոլովով, որ լրիվ դադարի ԴՄ-ի բաղադրիչ լինելուց, չեզոքանա նրա վերաիմաստավորումը և կապակցության մեջ ունենա իր սովորական՝ բուն իմաստը, ասենք՝ մեջով փուշ հանել:

Մաղով ջուր կրել /անօգուտ, ապարդյուն գործ կատարել/ ԴՄ-ում էլ մաղ գոյականը միայն գործիական հոլովով է վերաիմաստավորվում:

Ասվածից սակայն չպետք է ենթադրել, թե այս կամ այն գոյականը, որպես ԴՄ-ի բաղադրիչ, եթե լրիվ հարացույցով հանդես չի գալիս, ուրեմն միայն մեկ հոլովաձևով կարող է մտնել դարձվածային կապակցության մեջ, իհարկե ոչ, այստեղ խոսքը գնում է միևնույն կառույցի վերաբերյալ, իսկ այլ կառույցներում, ուրիշ բաղադրիչների հետ, ինչ խոսք, որ նույն գոյականը կարող է հանդես գալ տարբեր հոլովաձևերով. օրինակ, ականջով փոշի չըժժել դարձվածում ականջ գոյականը միայն գործիականով կարող է կիրառվել. փոշի և չըժժել բաղադրիչների հետ ականջ գոյականը ուրիշ ոչ մի դարձվածային կապակցություն չի կազմի, մինչդեռ այն տարբեր հոլովաձևերով կարող է հանդես գալ բոլորովին ուրիշ բաղադրիչների հետ և, բնականաբար, այլ իմաստներ արտահայտել, այսպես՝ ականջին օդ անել, ականջի եռանդ գցել, ականջը ծայնի պահել, ականջին տալ, ուղտի ականջում քնած լինել, ականջից ծանը և այլն:

ԴՄ-ներում հոլովների լրիվ հարացույցի բացակայությունը հիմնականում պետք է բացատրել ԴՄ-ների իմաստների կայունությամբ, այսինքն՝ ավելի շատ ԴՄ-ներ կայունացել են միայն մեկ կամ երկու հոլովաձևերով և այդպես էլ քարացել:

Հայերենում բայական դարձվածներ կազմելու գործում ամենամեծ ակտիվությունն ու համախականությունը բացառական հոլովն ունի /ջրից չոր դուրս գալ, մատից փուշ հանել, երկնքից աստղեր ցած բերել, մազից կախված լինել, շան քթից ջուր խմել, մատից հոտ քա-

շել, սրտից արյուն գնալ, բերանից ջուր վազել, մազից պրծնել, քթից բերել /հանել/, լվից ճրագու հանել, աղբը տնից դուրս հանել, ձեռքից բաց թողնել, իր շուքից վախենալ և այլն/: Իր ակտիվությամբ բացառականին չի զիջում *տրականը* /գլխին ջուր մաղել, աչքին թոզ փչել, գլխին խաղ խաղալ, խելքին քամի փչել, գլխին գայլի ավետարան կարդալ, գլխին շան լափ լցնել, գլխին հարամ անել, հողին հավասարեցնել, քերնին գալ և այլն/: Պակաս գործուն չէ նաև *ուղղական-հայցական հոլովը* /օձիքը բռնել, կյանքը ուտել, աչքը հանել, քիթը ջարդել, ատամները հաշվել /քաշել/, հոգին բերանը բերել, բուրդը քամուն տալ, օր ու արև չտալ, խոսքը սար ու ձոր գցել, ջաղացը մածուն աղալ, ծովը մտնել,ցամաք դուրս գալ, ջուրը տանել, ծարավ ետ բերել և այլն/: Իր հաճախականությամբ ու կիրառությամբ այս հոլովներին զիջում է *գործիականը* /ականջով փոշի չարժել, մաղով ջուր կրել, ատամներով պաշտպանել, խաղով հասկացնել, օդով սնվել, աչքերով ուտել, /մեկի/ խաչով թաղվել և այլն/: Ամենից քիչ դարձվածաբանական միավորներ են կազմվում *ներգոյական հոլովով* /գրպաններում մկներ ման գալ, օդում կախված լինել, լվացքը դրսում անել, գլխում նստել, մի ոտքը գերեզմանոցում լինել, ձեռքը ծոցում լինել և այլն/:

5. ժամանակակից հայերենում բայական ԴՄ-ները հաճախ էլ իմաստափոխվում են անձի անունը իրի անունով կամ իրի անունն անձի անունով փոխարինելիս. նման դեպքերում դարձվածը կաղապարվում է հատուկ բառերի օգնությամբ՝ անձի համար՝ *մեկը* անորոշ դերանվամբ, իրի համար՝ *մի բան* կապակցությամբ:

Համեմատենք հետևյալ զույգերը.

մեկի երեսը չտեսնել - /մեկին/ չհանդիպել, երկար ժամանակ տեսած չլինել

և *մի բանի երեսը չտեսնել* - /մի բանից/ զուրկ լինել.

մեկի համար հոգի տալ - անսահմանորեն նվիրված լինել մեկին /Խաչին Թամարի համար հոգի էր տալիս- Շիրվ./

և *մի բանի համար հոգի տալ* - 1.սաստիկ փափագել, ցանկանալ /Հայկական գինու համար հոգի էր տալիս -ՍԶ/. 2.ժլատության աստիճանի խնայել/Փողի համար հոգի էր տալիս - Շիրվ./.

մեկի հետևից ընկնել - հալածել, հետապնդել /մեկին/

և *մի բանի հետևից ընկնել* - մի բանով զբաղվել, հետամուտ լինել.

մեկի վրա ծանրանալ - /մեկին/ նեղություն պատճառել, ծախսի

տակ գցել

և մի բանի վրա ծանրանալ - խորամուխ լինել մի հարցի մեջ.
մեկի հետ հաշվի նստել - խորհրդակցել, կարծիքներ կիսել
և մի բանի հետ հաշվի նստել - կարևորություն տալ, նկատի ունենալ:

Այսպիսով, ԴՄ-ների իմաստային հատկանիշներն ու քերականական իմաստները սերտորեն կապված են իրար հետ, փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով և, ինչպես երևաց մեր ուսումնասիրությունից, քերականական փոփոխությունները համախ առաջացնում են նաև ԴՄ-ների իմաստային փոփոխություններ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Տես նաև Ա.Սուքիասյան, ժամանակակից հայոց լեզու, 1982, էջ 369:
2 Գ.Ջահուկյան, ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 210;
3 Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 218:
4 Տես նաև Հ.Նազարեթյան, Դեմքի քերականական կարգը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978, էջ 82:
5 Թվի, ինչպես նաև քերականական այլ կարգերի իմաստազատիչ դերի մասին խոսում է նաև Գ.Բեգիջյանը իր ,,ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն,, գրքում /Երևան, 1973/:
6 А.М.Чепасова, Специфика функционирования грамматических категорий во фразеологизмах. В книге: "Вопросы фразеологии современного русского языка", Челябинск, 1975, стр. 22-23.

Г.А.БАГИРОВ (Баку, СССР)

АРМЯНСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Азербайджанский народ исторически на протяжении веков жил и продолжает жить бок о бок с братским армянским народом. Влияние этого соседства проявилось в обычаях и нравах, в общественных, политических и нравственных воззрениях народов, создало общие и частные сходства, соответствия и близость в области литературы, искусства, быта... Об исторической и территориальной близости, о дружбе и братстве азербайджанского и армянского народов достаточно много написано.

Особенное отражение получило это соседство в произведениях азербайджанских и армянских писателей. Что же касается взаимовлияния и взаимоотношения азербайджанского и армянского языков, то об этом написаны многочисленные статьи, защищены диссертации. (См. кандидатские диссертации: Григорян А.А. "Опыт историко-лексического исследования азербайджанских заимствований в армянских источниках и диалектах армянского языка", Баку, 1981; Багиров Г.А. "Азербайджанские говоры Сисианского района Армянской ССР", Баку, 1966; книги М.А.Ширалиева "Бакинский диалект" и "Основы азербайджанской диалектологии"; а также статьи З.Будаговой и В.Гукасяна "Армянско-азербайджанские языковые связи" - "Советская тюркология", Баку, 1979, № 4; М.И.Мамедова "Об азербайджанских заимствованных словах в армянском языке" жур. "Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси", Баку, 1973, № 3.)

В ряде исследований констатируется следующий факт: азербайджанско-армянские языковые связи своими корнями уходят в глубокую древность. Употребление в говорах азербайджанского языка и в художественной литературе слов армянского языка получает более интенсивный характер начиная с XIX века и особенно развивается после победы Советской власти в этих респуб-

ликах.

В настоящем сообщении рассматриваются армянские лексические элементы, заимствованные в азербайджанском языке. Доводим до внимания участников нашего симпозиума, что армянские заимствования обнаруживаются не только в живой разговорной речи носителей азербайджанского языка, но и в азербайджанской художественной литературе.

В азербайджанской художественной литературе, начиная с образца устно-поэтического народного творчества, т.е. с дастана "Асли и Керем", и до наших дней, создана целая галерея образов, олицетворяющих представителей армянского народа (Асли и Кара Кешиш в дастане "Асли и Керем"; образы Мкртыча и Аракела в комедии "Гаджи Кара" М.Ф.Ахундова; Кыды Кирва в пьесе "Из под дождя да в ливень" Н.Везирова; Карапет и Саркис в комедии "Игра в изюм" Дж.Мамедкулизаде; Аллахверди, Бахши, Сона, Айказ, Агамян в пьесе "В 1905 году" Дж.Джабарлы; Аршак в драме "Вагиф" С.Вургуна и множество других образов).

Естественно, что в их речи нередко наблюдаются лексические элементы родного для них армянского языка, вложенные в их уста великими мастерами слов азербайджанской литературы. Армянские заимствования особенно широко представлены в произведениях писателей конца XIX - начала XX веков, а именно: Дж.Мамедкулизаде, А.Ахвердиева, Ю.В.Чеменземинли, М.А.Сабира, Н.Нариманова.

Приведем несколько примеров: в комедии "Игра в изюм" Дж.Мамедкулизаде читаем: "Берите лопаты, кирки, обливайте друг друга и поскорее выройте глубокую яму в углу стойла, опустите дохлятину в яму и засыпьте сверху навозом и ахбуном." В дневнике Ю.В.Чеменземинли, посетившего Армянскую ССР после установления Советской власти, читаем: "Начали создавать какой-то дашнакцутюн, уронили престиж хлеба-соли отцов". А также: "По левую сторону дворца были построены стойла, амбары, мараки."

Употребляемые в этих предложениях ахбун - "навоз, мусор"; дашнакцутюн - "националистическая организация"; марак - "специальное сооружение из досок, глины для хранения овощей, дров, разных припасов" являются исконно армянскими словами.

Дж.Мамедкулизаде, А.Ахвердиев, Ю.В.Чеменземинли и другие азербайджанские писатели, жившие в конце XIX - начале XX века,

владели армянским языком и умели читать и писать на этом языке. В одном из своих фельетонов Дж.Мамедкулизаде скромно писал: "Понимая армянский язык, я остановился, чтобы послушать разговор попа". (Сбор. соч., том 2, стр. 704). Армянские лексические единицы, встречающиеся в произведениях вышеуказанных азербайджанских авторов, почти не были искажены ни по фонетическому строю, ни по семантике. Так, в сатире М.А.Сабира "Чихание" читаем: " Андыра галмыш нә јаман сәсләнир" (Будь оно проклято, как оно плохо звучит"). Как в древнеармянском, так и в современном литературном языке и в говорах слово "андыр" (армянское " անտեր " /"антер"/ часто употребляется в значении "беспризорный", "без хозяина", а в сочетании с глаголом (мнал) также в значении "будь неладен", "будь проклят". Употребление этого слова встречается и в произведениях Дж.Мамедкулизаде, А.Ахвердиева, Ю.В.Чеменземинли, Н.Нариманова и других. Так, например, у Ю.В.Чеменземинли: "Дунјада дәрд верәнләр әһримәнин јаратды ы дивләр, андырлар, нәсләр вә чорлардыр". (То, что в мире приносит горе и печаль - это порожденные Ахриманом дэвы, антеры, насы и болезни".); у Н.Нариманова: Кулпәри - "Ала андырыны" (Гюльпери - "Возьми свое беспризорное, убирайся со своим беспризорным".). Слово "андыр" широко употребляется в наших говорах, особенно в тех из них, которые находятся на территории Армянской ССР. Например: "Кәл бы андырынызы апар." (Иди забери вашу беспризорную. (Район Сисиан, село Гызыл Шафак); "Бы андыры ачых бурахмајын, кәлип гап-бачаны да ыдып". ("Не оставляйте этого беспризорного не привязанным..."). (Район Сисиан, село Дастакерт).

Видные азербайджанские мастера слова не ограничивались употреблением в своих произведениях лексических единиц армянского языка. Для более живого и колоритного изображения в своих произведениях представителей армянского народа, они зачастую слова азербайджанского языка употребляли в их устах в соответствии с произносительными нормами армянского языка, тем самым достигая большей типизации, эмоциональности и художественности образов. Так, например, в комедии Н.Везирова "Из под дождя да в ливень" - Мельник (Кыды Кирве): "Адә , нә чох адам вааар!, һачы Ганбар кирвә , аллаһ сахласун... Па, Ашрап бәј , Ашрап бәј , аллаһ сахласун." В комедии "Игра в изюм"

Дж.Мамедкулизаде: Саркис (Карапету): "Jахшысы будур биз кедəк, сонра кəллуг, пулу аллуг. Вааа, олан, нијə дејируг..."

Выделенные в вышеприведенных примерах слова азербайджанского языка в устах персонажей - представителей армянского народа - даны в произношении, соответствующем армянскому произношению.

Писатели реалисты зачастую употребляли в своих произведениях армянские выражения и предложения так, как они звучат на языке оригинала, что в свою очередь обеспечивало бóльшую полноту, выразительность, совершенство самих произведений и их художественных персонажей. Такие выражения и предложения способствуют раскрытию мыслей и идей автора, их более точному выражению. Так, например, в одном из фельетонов Дж.Мамедкулизаде поп говорит: " Jашасын вəтəн јолунда фəда олан ермəни милləти! Jашасын милləт у рунда шəhид олан гардашларI Кетсе, кетсе hајреник!" (Да здравствует армянская нация, ставшая жертвою за родину! Да здравствуют братья, ставшие мучениками за нацию! Да здравствует родина!). Или у того же автора в комедии "Игра в изюм" - Карапет (Саркису): "Зарманали бана" (Удивительное дело).

Рассмотрим лексические единицы армянского языка, наблюдаемые в азербайджанской разговорной речи, а также в диалектах и говорах азербайджанского языка, находящихся на территории Армянской ССР.

Лексические единицы армянского языка, входящие в данную группу, в количественном отношении доминируют над лексическими единицами армянского языка, употребляемыми в художественной литературе. Дело не только в большом количестве лексических единиц армянского языка, употребляемых в говорах азербайджанского языка. В лексических единицах армянского языка, употребляющихся в азербайджанской устной речи, в азербайджанских говорах на территории Армянской ССР, наблюдаются большие фономорфологические и лексико-семантические изменения. Об этом свидетельствуют такие слова, как "андыр" ("беспризорный - армянское " անտեր "), дыға//тыға ("парень", "мальчик", - армянское " տղա "), hахчых//ахчых" ("девушка" - армянское " աղջիկ ") и др.

Еще в I960-I966 годах, исследуя азербайджанские говоры

Сисианского района Армянской ССР, мы собрали лексические единицы армянского языка, употребляющиеся в этих говорах и исследовали эти слова в специальном разделе своей монографической работы. При внимательном рассмотрении этих слов выясняется, что данные лексические единицы давно вошли в азербайджанские говоры Сисианского района и хорошо понятны носителям азербайджанского языка, живущим там. Это, в основном, экзотические слова (см. вышеприведенные примеры).

Существует и вторая группа армянских слов, употребляющихся в говорах. Они не встречаются ни в азербайджанском литературном языке, ни в диалектах и говорах на территории Азербайджанской ССР. Такие лексические единицы наблюдаются лишь в азербайджанских говорах и диалектах на территории Армянской ССР. Данные слова вошли в эти говоры в период после установления Советской власти, в связи с новым укладом общественной жизни. Отметим следующие лексические единицы, заимствованные из армянского языка: "анаһатдых//анһатдых" (частное хозяйство - армянское " անհատ տնտեսություն), "ашхор" (трудодень - армянское " աշխօր "), "баһесд//паһест" (склад - армянское " պահեստ "), "баһаг//паһак" ("сторож - армянское " պահակ "), "банаг//банак"(солдатская служба - армянское " բանակ "), "вәрнәһар " (термин в пчеловодстве), "дашдавараган" (полеводческая - армянское "դաշտավարական "), "чоранотс//чоранос" (табачная сушильня - армянское " չորանոց "), "маснакерт//маснакет" (специалист - армянское " մասնագետ "), "наһага//нәхагаһ " (председатель - армянское " նախագահ "), "о агавар//охакавар" (звеньевой - армянское " օղակավար "), һәшвәбаһ //һашвабаһ " (бухгалтер - армянское " հաշվապահ "), "чагат" (поверхность), "шәпәтор" (суббота, субботний день; субботник - армянское " շաբաթօրյակ " и т.п.

Приведем несколько примеров употребления лексических единиц в предложениях азербайджанского языка: Бурада да овахт һәлә анаһатдыхды (әр.) "Тогда и здесь пока была частная собственность" (անհատական սեփականություն); О, ашхорумуз галанда көмәклик елиjирди (Гыз.) "Когда у нас оставались трудодни (աշխօր), он помогал нам"; Баһесдән тахыл алма а кетмишдик (Ва .) "Мы пошли на склад (պահեստ) получать пшеницу"; Елә бир ишим jохду, бы бағлара баһагам. (Вағ .)

"Я не очень-то занят, являюсь сторожем (պահակ) этих садов"; Оғлум банага кедип (Гыз.)."Сын пошел в солдаты (բանակ)"; Јешији тез долдуранда сузмурух, устүнә вәрнәһар гојрух (әр.) "Когда рамки наполняются быстро (медом), то не процеживаем, сверху ставим магазин" (վերնահարկ); Бујыл икиминчи дашдавараган бригада габахчылды (Ш.)."В этом году вторая полеводческая (դաշտավարական) бригада является передовой"; "Тәзә терт вермәсән, ары ишә кетмәз (әр.) "Пока не дашь пчелам нового лепестка (թերթ), пчела на работу не пойдет"; Кәтдиләр мәни гојдулар бригәдир, чурбә ур ишдәрә , маснакет, та нә билим нә (Ағ.). "Меня назначали то бригадиром, то на какие-то разные работы специалистом (մասնագետ). Наһаганы кәтдә тапәммәдим (Ағ .) "Не смог застать председателя (նախագահ) в селе"; Оғагавар һәммәшә јерләри өлчүр (Ш.). "Звеньевой (օդակավար) постоянно измеряет земли"; һәшвәбаһ ичласда путун галхозун һесабыны данышды (Вағ .) "Бухгалтер (հաշվապահ) на собрании говорил о расчетах колхоза"; Дашы чагат елијир, сонра тыфара гојрух. (Вағ .). (Сначала шлифуем поверхность, потом ставим в стену) и т.п.

В заключение следует отметить, что давно настало время изучения диалектов и говоров азербайджанского языка жителей Армянской ССР с целью выявления в них лексических единиц армянского языка, составления их подробного словаря и научного исследования языковых взаимосвязей и взаимовлияний двух соседних братских народов. Следует также собрать и исследовать слова армянского языка, употребляемые в азербайджанской литературе. Это - один из актуальных вопросов азербайджанского языкознания.

Հ.Խ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑԻՆ ՁԵՎԵՐԻ ՏԵՐՄԻՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

,,Արտահայտելով ժամանակի իմացաբանական կատեգորիան՝ քերականական ժամանակը, ինչպես ամեն մի քերականական կատեգորիա, չի նույնանում իր հիմքում ընկած տրամաբանական կատեգորիայի հետ,,[1]: Մոտ երեսուն տարի առաջ բայի ժամանակի քերականական կարգի տեսական քննությունը մենք սկսել ենք այս հանրահայտ դատողության վերահաստատումով: Ոչ այնքան արդի հայերենի բայածևերի ու սրանց ժամանակային իմաստների փոփոխությունների /այդպիսի փոփոխություններն ավելի երկարամյա ժամանակաշրջանի արդյունք են լինում/, որքան տեսական հայացքների ու, մասամբ էլ, տերմինագործածության փոփոխման պատճառով մենք անհրաժեշտ զտանք կրկին անդրադառնալ բայի ժամանակի կարգին:

Մեր վերլուծությունն սկսելով նույն դատողությամբ՝ կամենում ենք միաժամանակ ասել, որ վերջին երկու-երեք տասնամյակներում հայերենի բայի ժամանակի կարգին անդրադարձող հայագետներից ոմանք, ընդգծելով ժամանակի փիլիսոփայական-տրամաբանական և լեզվական-քերականական կարգերի տարբերությունը, մի պահ մոռանում են, որ ժամանակի քերականական կարգի բովանդակային պլանում վերջիվերջո ընկած է ժամանակի տրամաբանական հասկացությունն իր եռանդամ՝ ներկա, անցյալ, ապառնի, հակադրությամբ: Լեզվաբանության մեջ այս եռանդամ հակադրությունը հանրույթային արժեք ունի, և ավելորդ է այն խոսակցությունը, թե բոլոր բայածևերում ներկա, անցյալ, ապառնի ժամանակի իմաստներ որոնելը, իբր թե, հանգեցնում է լեզուների առանձնահատկությունների անտեսմանը, և վերլուծությունը դառնում է ոչ լեզվական կամ լեզվաբանական: Մեր կարծիքով, լեզուների բայածեվերում ժամանակային այլ իմաստներ չկան էլ, որ լեզվաբանը որոնի, իսկ այն, ինչ այսուամենայնիվ որոնում և ժամանակի անվան տակ հաճախ գտնում են, դրանք բայի այլ քերականական կարգեր ու ենթակարգեր են՝ շփոթված կամ նույնացված ժամանակի կարգին: Հարցի առավել

հստակ ու հետևողական քննությունը գտնում ենք Գ.Ջահուկյանի և Է. Աղայանի վերջին տարիների աշխատություններում[2]: Անջատելով բայական քերականական իմաստների արտահայտության միջոցների քննությունը դրանց բովանդակային միավորների քննությունից՝ այս հեղինակները հստակորեն առանձնացնում են լեզվական վերլուծության պլանները, ապա որոշում ձևական հակադրություններն ու սրանցով պայմանավորված իմաստային հակադրությունները՝ քերականությունները: Առանց ձևական հակադրությունների հստակ տարբերակման և ապա սրանցով արտահայտված քերականությունների իմաստային սահմանման, քերականական կարգ որոշել չի կարելի:

1. Ձևական կամ արտահայտչական վերլուծություն

Ժամանակակից հայերենի բայի ժամանակային ձևերն ըստ կազմության լինում են համադրական և վերլուծական:

Ա. Համադրական կազմության ժամանակաձևեր

Համադրական /պարզ/ կազմության կանոնավոր երկանդամ հակադրություն ունեն ըղձական և սրանից կազմված ենթադրական և հարկադրական եղանակների ժամանակաձևերը, այն է՝ /կ-, պիտի/ վազեմ - վազեի:

Այս ձևերում ժամանակի կարգը երկու քերականություն ունի, ընդորում թե՛ համադրական, թե՛ վերլուծական ձևերում ժամանականիշ արժեք ունեն բայարմատին հաջորդող ձևույթների հակադրությունները միայն: Բայարմատին նախորդող բաղադրիչները /կ-, պիտի, ը, ե՞ե, գուզե, մի .../ ժամանականիշ արժեք չունեն: Հետևաբար ժամանակային հակադրություն ու տարբերություն չկա վազեմ-կվազեմ-պիտի վազեմ, ինչպես նաև՝ վազեի-կվազեի-պիտի վազեի բայաձևերի միջև:

Երկանդամ հակադրություն կազմող այս բայաձևերը կազմվում են բայի ներկայի կամ անորոշի պարզ ու ածանցավոր հիմքերից և սրանց ավելացվող խոնարհիչ ձայնավորից ու դիմորոշ վերջավորություններից:

Ա խոնարհման բայերի ժամանակային հակադրություն կազմող համադրական ձևերի հարացույցը՝ դիմային և թվային տարբերակումներով, ունի հետևյալ պատկերը.

աղամ	աղանք	աղայի	աղայինք
աղաս	աղաք	աղայիր	աղայիք
աղա	աղան	աղար	աղային

Ե խոնարհման բայերի համադրական ձևերի հարացույցը ունի հետևյալ պատկերը.

վազեմ	վազենք	վազեի	վազեինք
վազես	վազեք	վազեիր	վազեիք
վազի	վազեն	վազեր	վազեին

Վերոհիշյալ բայաձևերում ժամանականիշ հակադրություն կազմող ձևույթներն են.

եզակիում՝	- մ	- ի
	- ս	- իր
	- -	- ր
հոգնակիում՝	- նք	- ինք
	- ք	- իք
	- ն	- ին

Սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերում համադրական կազմության երկանդամ հակադրություն են կազմում արդի հայերենի մի քանի հավելավոր բայեր: Դրանցից են՝

գիտեմ - գիտեի
կամ - կայի
արժեմ - արժեի
ունեմ - ուներ
եմ - էի

Սրանցում ժամանականիշ ցուցիչները վերը թվարկված նույն վերջավորություններն են, թեև գիտեմ-գիտենամ, ունեմ-ուներամ, արժեմ-արժեիամ և այլ ձևերի հակադրությունը լրացուցիչ հանգամանք է դառնում, որպեսզի բովանդակության պլանում սրանցից առաջինները՝ արմատական հավելավոր ձևերը, գիտակցվեն որպես ներկա, իսկ երկրորդները՝ ածանցավորները, ապառնի:

Սահմանական եղանակի ժամանակային ձևերի շարքում համադրական կազմություն ունի անցյալ կատարյալը /վազեցի/: Կատարյալի ձևերում ժամանականիշ արժեք ունեն -ի, -իը, -// -ի, -իը, -ացա, -ինք,-իք, -ին // -ա, -ար, -ավ,-անք, -աք, -ան վերջավորությունները,որոնք հակադրվում են ներկայի վերջավորություններին, ապա՝ կատարյալի հիմքի -ացա, -աց, -ը մասնիկները, որոնք միանալով բայարմատին, հակադրվում են անորոշի պարզ կամ ածանցավոր հիմքին:

Վազի՛ր, վազեցե՛ք հրամայականի համադրական կազմության ձևերը այդ եղանակի ներսում իրենց հակադրվող քերականույթ չունեն: Դրանք բովանդակային պլանում գիտակցվում են որպես առանձին ժամանակաձև մյուս եղանակների ժամանակաձևերի հակադրությամբ:

Բ. Վերլուծական կազմության ժամանակաձևեր

Հայերենի վերլուծական /բաղադրյալ/ կազմության բայաձևերում

ժամանակի կարգն արտահայտվում է երկշարք եռանդամ հակադրությամբ[3].

1-ին շարք՝ վազել եմ – վազում եմ – վազելու եմ

2-րդ շարք՝ վազել էի – վազում էի – վազելու էի:

Այս շարքասյունակային հակադրություններում գոյանում են վեց քերականություններ: Սրանցում ժամանականիշ արժեք ունեն թե՛ գործողության տարբեր վիճակներ ու հաջորդականություն արտահայտող դերբայները, թե՛ ժամանակակետ արտահայտող օժանդակ բայը:

Հայերենի բայերի մեծ մասը հարակատար դերբայով և օժանդակ բայով բաղադրված ձևեր չունի. գործածական չեն վազած_եմ, վազած_էի և նման հարյուրավոր, տեսականորեն հնարավոր, կազմություններ:

Հարակատարով կազմված նստած_եմ, հոգնած_եմ, մաշված_է և այլ հեզոք ու կրավորական բայաձևերը, որ կան և գործածական են, խոնարհման հարացույց մտցնելու դեպքում մնացած՝ հարակատարի ձևեր չունեցող բոլոր բայերը պիտի ճանաչվեն պակասավոր հարացույց ունեցող բայեր:

Էդ. Աղայանն իր ,,ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը,, աշխատության մեջ հիմնավորում է հարակատարով բաղադրված ձևերում դերբայի ոչ ժամանականիշ արժեքը և դրանք դուրս է դնում խոնարհման հարացույցից: Պլրոցական ղասագրքի նախորդ հրատարակություններում այդ ձևերը մենք բնութագրել ենք որպես անկատար ներկային /գործողության ներկային/ հակադրվող հարակատար ներկայի /վիճակի ներկայի/ ժամանակաձևեր: Այս բնութագրությամբ հարակատարի ձևերը դառնում են վիճակայնություն արտահայտող հեզոք ու կրավորական բայերի մասնակաղապարային ձևեր:

Վերլուծական կազմություն ունեն ենթադրական եղանակի ժխտական խոնարհման չեմ_վազել, չէի_վազել և արգելական հրամայականի մի՛_վազը ձևերը:

Արտահայտության պլանում զուգաձևություններ են առաջացել արգելական հրամայականի հարացույցում:

Ա. Ղարիբյանի ,,Հայոց լեզվի դպրոցական դասագրքի,, 1963 թ. հրատարակության մեջ արգելական հրամայականի հարացույցը տարբեր կազմության բայերի համար ունի այս պատկերը.

մի՛ նստիր	մի՛ կարդա
մի՛ նստեք	մի՛ կարդաք
մի՛ մոտեցնիր	մի՛ թոցնիր
մի՛ մոտեցնեք	մի՛ թոցնեք
մի՛ մոտենար	մի՛ թռչիր
մի՛ մոտենաք	մի՛ թռչեք

Դպրոցական գործող դասագրքում բայի ներկայի հիմքից կազմված արգելականի վերոհիշյալ ձևերի կողքին, որպես զուգահեռ ձևեր, նշված են նաև բայի կատարյալի հիմքից կազմված ձևեր.

մի՛ կարդացեք	մի՛ մոռացրու
մի՛ մոռնայիր	մի՛ մոռացրեք
մի՛ մոռնացեք	մի՛ թռիր
	մի՛ թռեք

Շատ հեղինակավոր հրատարակություններում վերջին ձևերն արդեն ճանաչվում են որպես նորմատիվ ձևեր: Խոսակցական լեզվում արգելականը բուն հրամայականից կազմելն իրոք դառնում է սովորական: Այս դեպքում կանոնից կշեղվի և խոնարհման պարզ բայերի արգելական հրամայականի հոգնակիի ձևը, որը կկազմվի ոչ թե բուն հրամայականից /մի՛ գրեցեք/, այլ՝ ներկայի հիմքից՝ մի՛_գրե՛ք: Այս շեղումն էլ կմնա այն պատճառով, որ բանավոր խոսքում տարածված է բուն հրամայականի գրե՛ք ձևը, գրեցե՛ք-ի փոխարեն: Ասել է թե՝ խոսակցական լեզուն այստեղ էլ շեղում չունի: Այսուամենայնիվ, արգելական հրամայականի ներկայի հիմքից կազմված ձևերը գրական նորմայից դուրս դնելը, մեր կարծիքով, վաղ է:

2. Իմաստային կամ բովանդակային վերլուծություն

Բայի ժամանակային ձևերի իմաստային վերլուծությունը համեմատաբար սուբյեկտիվ հիմունք ունի: Ձևական կամ արտահայտչական սկզբունքով տարբերակված քերականությունների իմաստների որոշման միասնական սկզբունք դժվար է մատնանշել: Այդ բանին խանգարում են քերականական բազմիմաստության, բայական կարգերի խաչավորման, իմաստների սուբյեկտիվ ընկալման ու գնահատման, այս ամենի հետևանքով՝ տերմինազործածության անմիօրինակության հանգամանքները:

Քերականական կարգերի ու սրանց քերականությունների տարբերակման լեզվաբանական տարածված տեսական դրույթների հետևողական կիրառումը հայերենի բայի ժամանակի կարգի ձևաիմաստային բնութագրման մեջ կարող է հանգեցնել դրա հասկացության նեղացման: Ձևական երկանդամ կամ եռանդամ հակադրություններին՝ վազե՛մ-վազե՛ի, /վազու՛մ-վազե՛լ-վազե՛լու՛/ եմ-էի, կարող են համապատասխանել մեկական քերականություններ՝ ապառնի-անցյալ և ներկա-անցյալ-ապառնի ժամանակային իմաստներով: Այդ դեպքում հայերենի բայը կունենա ոչ ավելի, քան երեք քերականություն: Առավել հետևողականությունը կարող է հանգեցնել նաև բայի ժամանակը՝ հայերենում ձևական արտահայտություն ունեցող երկու ժամանակակետերին՝ ներկային և անցյալին /ե՛մ - է՛ի/, նույնացնելուն:

Սակայն վազեմ-վազեցի տիպի բայերի կողքին ունենմ-ունեցի տիպի /թեև սակավաթիվ/ բայերի առկայությունը, որպես նույն կաղապարներում ապառնի-անցյալ իմաստությունների հակադրություն, իսկ մյուս կողմից՝ միևնույն եմ բայով բաղադրված վազում_եմ-վազել_եմ - վազելու_եմ ձևերում երեք տարբեր իմաստությունների՝ ներկա-անցյալ-ապառնի, դրսևորումը պարտադիր են դարձնում ժամանակի կարգը քննելիս հաշվի առնել ժամանականիշ ձևույթների բազմիմաստությունը և վերլուծական ձևերում՝ դերբայների մասնակցությունը: Այլ կերպ ասած՝ ժամանակի կարգի լայն ըմբռնումը իր մեջ է առնում նաև բայի գործողության ու կազմության կերպերի, Գ. Ջահուկյանի տարբերակմամբ ու տերմինավորմամբ՝ հաջորդականության, տիպարի ու կերպի, կարգերը:

Որոշել բայի ժամանակը նշանակում է սահմանել գործողության ընթացքի հարաբերումը իրաղրային որևէ ժամանակի՝ խոսքի պահի կամ մի անցյալ ու ապառնի ժամանակակետի նկատմամբ: Համեմատության զըլխավոր կամ հիմնական ժամանակակետը խոսքի պահն է, խոսողության գործընթացի հարակա ու մշտական ներկան: Այդ պահի ու նրա նկատմամբ առնված գործողությունների ընթացային հարաբերությունը ըստ բովանդակության կարող է լինել՝ համընթաց, նախընթաց, ապընթաց /համընկնող, նախորդող, հաջորդող/: Խոսքի պահի նկատմամբ գործողության համընթացությունը առաջացնում է ներկա ժամանակի, նախընթացությունը՝ անցյալի, ապընթացությունը՝ ապառնու գիտակցում:

Ա. Համաղրակյան կազմության վազեմ-վազեցի տիպի բայաձևերի ժամանակային բովանդակությունը ոչ_անցյալ և անցյալ ժամանակային հակադրություն է: Ոչ_անցյալը հիմնական կաղապարային ձևերում ապառնի է, իսկ եմ, կամ, գնեմ, արժեմ, ունենմ պակասավոր բայերում՝ ներկա: Վազեցի ձևը բովանդակությամբ անցյալ է և, ինչպես ճիշտ մեկնաբանում է Գ.Ջահուկյանը, հակադրվում է վազում_էի ձևին,իրև կատարյալի հակադրությունը անկատարին: Վազել հրամայականը,ինչպես ասվեց, բովանդակությամբ գիտակցվում է որպես ապառնի:

Համաղրական բայաձևերով գործողության ընթացային /վիճակային/ հարաբերություններ չեն արտահայտվում: Սրանցում գործողությունը կոնկրետացված է որևէ ժամանակակետում կամ ժամանակահատվածում: Գնամ նշանակում է գործողություն, որի կատարումը ցանկալի է հենց հիմա՝ խոսքի պահից անմիջապես հետո, և կամ էլ՝ նրան հաջորդող մի այլ ժամանակակետում, որը ապագայի մեջ սահմանափակում չունի, գնայի նշանակում է գործողություն, որի կատարումը ցանկալի էր խոսքից անմիջապես առաջ, կամ նրան նախորդող որևէ ժամանակակետում, որն

անցյալի մեջ սահմանափակում չունի, գնացել նշանակում է ավարտված գործողություն, որի կատարումն ընկած է խոսքի պահից անմիջապես առաջ կամ նրան նախորդող որևէ ժամանակակետում, որն անցյալի մեջ սահմանափակում չունի: Այսպիսով, գնամ ասելով կարող է հասկացվել՝ հենց հիմա և տարիներ հետո, գնացել ասելով կարող է հասկացվել՝ հենց նոր և տարիներ առաջ: Որքան գործողության կատարման ժամանակակետը հեռանում է խոսքի պահից, այնքան դիմավոր բայը ժամանակային կոնկրետացման բառային օժանդակ միջոցների կարիք է զգում: Համմտ.՝

Նանի ջա՛ն, Նանի՛, քող կուժը աղնեմ,
Աղբյուրը գնամ աղջիկների հետ... /քող աղնեմ, գնամ՝ հենց հիմա, անմիջապես/ և ,,Մի քանի տարի հետո անգնեմ քոշակի ու գնամ գյուղ,,:

Այսպես նաև՝

,, - Աշոտն ու՞ր է: - Գնաց դասի,,: Եվ ,,Տարիները առաջ էր, որ Աշոտը գնաց պատերազմ ու չվերադարձավ,,:

Ըղծականի կամեմ-կամենամ, ուզեմ-ուզենամ, ցանկամ-ցանկանամ, ինչպես նաև սահմանականի գիտեմ-գիտենամ, արժեմ-արժենում եմ, ունեմ-ունենում եմ, կամ-լինում եմ, ուզում եմ-ուզենում եմ պարզ ու ածանցավոր ձևերի հակադրությունը ինչպես համադրական, այնպես էլ վերլուծական կազմության դիմավոր ձևերում առաջացնում է բովանդակության կերպաժամանակային տարբերակում: Մինչդեռ պարզ հավելավոր ձևերը գործողությունն առնում են կոնկրետ խոսքի պահի նկատմամբ, իսկ ածանցավոր համադրական թե վերլուծական կազմության կանոնավոր բայաձևերը գործողությունը վերցնում են խոսքի պահն իր մեջ առնող մի հարաճիզ ժամանակի նկատմամբ, որով նա /գործողությունը/ դառնում է ընդհանուր, տևական /գիտի, արժի, կա, ունի, կարող է առաջին հերթին նշանակում են հիմա, խոսքի պահին, իսկ գիտենում է, արժենում է, լինում է, ունենում է, կարողանում է՝ ընդհանրապես/[4]:

Վերը հակադրված ձևերից ածանցավորները մեր ընութագրմամբ շարունակական կամ տևական կերպի բայեր են: Գ. Ջահուկյանը այդ հակադրություններում տեսնում է գործողության միակատար-բազմակատարի հակադրությունն՝ դա համարելով դարձյալ կերպի մի դրսևորում[5]:

Բ. Վերլուծական կազմության ձևերում բովանդակության պլանում գործողության կատարման իրաղրական ժամանակի կամ ժամանակակետի /ներկա, անցյալ/ և գործողության ընթացայնության /գործողության կերպի կամ հաջորդականության/ քերականական հատկանիշները հանդես են գալիս որպես բայի ժամանակի կարգի ենթակարգեր: Դրանց՝ դերբայով

և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով բաղադրված ժամանակաձևերը կամ ժամանակները, որպես խոսքի պահի համեմատությամբ վերցված գործողության արտահայտիչներ, լեզվաբանության մեջ ընդունված է համարել հիմնական կամ ըացարձակ ժամանակները: Որոշ պայմանականությամբ հիմնական անվանված /վազում_եմ-վազել_եմ-վազելու_եմ/ ժամանակաձևերը իրենց ժամանակային բովանդակությամբ ներկա-անցյալ-ապառնի քերականություններ են:

Դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով բաղադրված ժամանակաձևերը կամ ժամանակները, որպես խոսքի պահի համեմատությամբ վերցված մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ գործողության տարբեր ընթացքներ արտահայտող ժամանակաձևեր կամ ժամանակներ, լեզվաբանության մեջ ընդունված է համարել հարաբերական_ժամանակները: Վազում էի-վազել_էի- վազելու_էի, որոշ պայմանականությամբ, հարաբերական անվանված ժամանակաձևերը, իրենց ժամանակային իմաստներով անցյալ ժամանակի տարբերակներ /ժամանակաձևեր/ կամ ենթաժամանակները են:

Սահմանական եղանակի վերոհիշյալ վերլուծական բայաձևերի բովանդակության պլանում, ինչպես ասվել է, ժամանականիշ արժեք ունեն և դերբայները, և օժանդակ բայը: Դերբայներն արտահայտում են գործողության տարբեր ընթացքներ կամ վիճակներ /համընթաց, նախընթաց, ապընթաց/, օժանդակ բայը՝ տարբեր ժամանակակետեր: Բայի ժամանակի լեզվական ըմբռնումը իր մեջ է առնում այս կերպաժամանակային իմաստները: Հաջորդականության հատկանիշը /,,կարգը,,/, որ մենք անվանել ենք գործողության կերպ, ըստ էության ծուլվում է ժամանակի կարգին՝ գիտակցվելով որպես ժամանակի_ենթակարգ:

Ըստ դերբայների գործընթացային /վիճակային/ նշանակությունների՝ վերլուծական ձևերում գործողության կատարման ժամանակի կոնկրետացումն ու սահմանափակումը տարաբնույթ են լինում:

Վազում_է տիպի կաղապարային ձևերում գործողության կատարումը համընթաց է խոսքի պահին, հետևաբար այս ձևերը չեն պահանջում ժամանակային կոնկրետացում և չեն առնում ե՞րբ հարցը: Սակայն այդ գործողությունն անցյալի սահմանափակում չունի, նրա սկիզբը գալիս է անցյալից, հետևաբար կարող է առնել երբվանի՞ց հարցը: Իբրև ընթացող, շարունակական գործողության բայաձևեր, սրանք թեև առնվում են ներկա ժամանակակետի մեջ, բայցևայնպես գործողության ընթացքը չի սահմանափակվում ներկայով, ահա թե ինչու այդ բայերը կարող են առնել նաև մինչև_ե՞րբ հարցը: Այդ բանը հնարավոր է դարձնում ներկայի ձևերի գործածությունն ապառնու նշանակությամբ. ,,Վաղը գընում է Մոսկվա,,:

ժամանակային տեղայնացման այս յուրահատկության շնորհիվ է,որ անկատարի ձևերը կարող են արտահայտել նաև իրըև սովորություն, օրինաչափություն, մշտապես կատարվող գործողություններ. ,,Լուսինը պտտվում է երկրագնդի շուրջը: Երկրագունդը տաքանում է արևի ջերմությամբ,,:

Վազել_է տիպի կաղապարային ձևերում գործողությունը սահմանափակվում է ներկայով, ձգվում է մինչև խոսքի պահը, ուստի չունի անցյալի սահմանափակում և կարող է առնել ե՞ը հարցը՝ պահանջելով անցյալ ժամանակահատվածում գործողության կատարման ժամանակի կոնկրետացում. ,,Երեկ է վազել,,:

Վազելու_եմ տիպի կաղապարային ձևերում գործողությունը սահմանափակվում է խոսքի ներկայով, բայց, ի տարբերություն նախորդ ձևերի, իր ընթացքով հաջորդելու է այդ պահին, ուստի չունի ապառնի ժամանակի սահմանափակում և կարող է առնել ե՞ը հարցը՝ պահանջելով ապառնի ժամանակահատվածում գործողության կատարման ժամանակի կոնկրետացում. ,,Վաղն է վազելու,,:

Ժամանակի կոնկրետացման ու սահմանափակման նույն օրինաչափությունները գործում են դերբայներով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով բաղադրված հարաբերական ժամանակներում /վազում էի-վազել էի-վազելու էի/: Այս դեպքում ժամանակի սահմանափակման եզրը դառնում անցյալ ժամանակակետը, որի հարաբերությամբ վերցված է գործողությունը:

Հարակատար դերբայով բաղադրված վերլուծական ձևերը, ինչպես վերևում ասվեց, մենք բնութագրում ենք որպես անկատար ներկային /գործողության ներկային/ հակադրվող հարակատար ներկայի /վիճակի ներկայի/ ժամանակաձևեր: Իրըև որոշ խումբ բայերի մասնակաղապարային ձևեր, հարակատարի ձևերը բովանդակությամբ ներկա ժամանակի տարբերակ են: Գ.Ջահուկյանը անկատարի և հարակատարի հակադրություններում տեսնում է գործողության փոխարկային /քնում է/ և ոչ փոխարկային /քնած է/ հակադրություն՝ սրանք գնահատելով որպես բայի տիպարի քերականական կարգի քերականություններ[6]:

Բայի ժամանակային ձևերի նախնական /առաջնային/ և տարբերակային, ածանցյալ իմաստների ամբողջական քննությունը առավել ծավալուն ուսումնասիրության խնդիր է: Այդ քանն արված է մեր հիշատակված աշխատության մեջ, որն, իհարկե, լրացման և վերանայման կարիք ունի:

Քերականական կարգերի ու համակարգերի անվանումները ունենում են կա՛մ ձևական, կա՛մ իմաստային հիմունք: Սրանցից մեկնումեկի հե-

տևողական կիրառումը համարյա անհնար է: Այդ հետևողականությանը խանգարում է նաև քերականական հասկացությունների ավանդական դարձած անվանումների համակարգը, ապա՝ առավելապես բայածևերի քերականական բազմիմաստությունը: Նկատի ունենալով գրաբարի բայածևերի եղանակաժամանակային բազմիմաստությունը՝ գրոֆ. Շանիձեն առաջարկում էր հրաժարվել այդ ձևերի ավանդական /իմաստային/ դասակարգումից և դրանք քննել ըստ ձևական շարքերի: Ձևական դասակարգում թեև կարող է կիրառվել խոնարհման մանրահամակարգերում, բացարձակապես ձևական հատկանիշներով տարբերակվող շարքերում, բայց քանի որ քերականական կարգերի դասակարգման բուն նպատակը սրանց իմաստների ու կիրառությունների բացահայտումն է, ուստի քերականական կարգերի ու քերականությունների տերմինավորման մեջ նախընտրելի է իմաստային հիմունքը:

Համադրական ձևերի անվանումներն՝ ըստ ժամանակային իմաստների՝ ապառնի /վազեմ/, անցյալ /վազեի/, պարզ են ու ըմբռնելի: Անցյալ անկատարի /վազում էի/ հակադրության մեջ անցյալ կատարյալ /վազեցի/ ավանդական անվանումը իդեալական անվանում է: Հրամայականն ունի մեկ քերականություն /վազի՛ր/, որի ապառնի լինելը ժամանակաձևի անվանման ժամանակ հաճախ չի էլ նշվում. գործածվում է միայն եղանակի անվանումը՝ հրամայական, կամ ավանդական՝ բուն հրամայական:

Վերլուծական կազմության ժամանակաձևերի անվանումների պատմությունը մի առանձին քննության առարկա կարող է լինել: Մեր գրքի տպագրումից հետո ընկած մոտ երեք տասնամյակների ընթացքում անվանումների փոփոխությունների մի շարք փորձեր են արվել: Որոշ տարբերակներով տարածում գտած տերմինավորումը Մ.Աբեղյանի ստեղծածն է՝ Ա.Ղարիբյանի կողմից մասնակիորեն խմբագրված: Այդ տերմինավորման հետևողական սկզբունքը բայածևը բաղադրող դերբայով և օժանդակ բայով անվանելն է /անկատար ներկա՝ վազում եմ, անկատար անցյալ՝ վազում էի, վաղակատար ներկա՝ վազել եմ, վաղակատար անցյալ՝ վազել էի, ապառնի ներկա՝ վազելու եմ, ապառնի անցյալ՝ վազելու էի/: Ինքը՝ Աբեղյանը, հաճախ խախտում է անվանման այս սկզբունքը և վաղակատար ներկան դարձնում է ուղղակի վաղակատար, ապառնի ներկան՝ ապառնի և այլն:

Ա. Ղարիբյանի խմբագրմամբ խորանում է տերմինավորման այս հակասությունը, և բայածևերը մեկ անվանվում են օժանդակ բայի /ներկա՝ վազում եմ/, մեկ դերբայի /վաղակատար՝ վազել եմ/, մեկ օժանդակ բայի ու դերբայի /անցյալի անկատար՝ վազում էի/ անուններով: Տերմինավորման աբեղյանական սկզբունքի նույնիսկ հետևողական կիրառու-

մը, որ տեղ է գտել դպրոցական գործող դասագրքում, անքննադատելի չէ:

Վերլուծական ժամանակաձևերին ըստ սրանց արտահայտած կերպաժամանակային իմաստների ճշգրիտ անվանումներ տալու համար անհրաժեշտ էր վերանվանել ապառնի դերբայը՝ մյուս դերբայների նման սրան էլ կերպային կամ վիճակային անվանում տալով: Գործածության դրված կատարելի տերմինը տերմինային հին ,,զինանոցից,, վերցված լինելու պատճառով քննադատվեց: Գ. Ջահուկյանի գործածած ապակատար անվանումը մյուս ձևակազմիչ դերբայների հետ /անկատար, վաղակատար/ միանգամայն համահունչ է և իմաստալից:

Դերբայների վերաքննությունը հայագետներին հանգեցրեց անկատարը մի տարբերակ համարված վազելիս ձևը առանձին դերբայ ճանաչելու մտքին: Տրված անվանումներից այժմ ընտրված է համընթացականը: Սա որոշ անհարմարություններ ունի: Երկար է, կազմությամբ մյուս անվանումների համակարգից շեղվում է: Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերում, հարակատար և ապակատար դերբայների հակադրության մեջ, քերականությունների անվանման անհարթություն է առաջացնում.

վազելիս եմ լինում՝ համընթացական ներկա,
վազած եմ լինում՝ հարակատար ներկա,
վազելու եմ լինում՝ ապակատար ներկա:

Եթե այս դերբայի արտահայտած գործողությունը մի այլ գործողության համընթաց է, ապա նաև համակատար է: Համակատար անվանումը, որ Գ. Ջահուկյանն է առաջարկել ենթակայական դերբայի համար, թե՛ կազմությամբ, թե՛ իմաստով միանգամայն հարմար է այս դերբային և համակատար անվանումը ձևակազմիչ անկատար, վաղակատար, ապակատար, նաև՝ հարակատար շարքում միանգամայն համակարգային է[7]: Այս դեպքում կունենանք՝ համակատար, հարակատար, ապակատար ներկա /անցյալ/ և այլն:

Ինչ վերաբերում է ենթակայականին, ապա, քանի որ նրանով դիմավոր ձևեր չեն կազմվում, և նա ժամանակաձևերի տերմինավորմանը չի խանգարում, կարող է նաև չվերանվանվել:

Սահմանական եղանակի վերլուծական կազմության ժամանակաձևերը հիմնական և հարաբերական ժամանակների խմբավորմամբ համակարգելու սկզբունքը հեշտացնում է նաև սրանց տերմինավորման գործը: Հիմնական ժամանակներն անվանվում են իրենց ժամանակային բուն բովանդակությամբ, որ գոյանում է խոսքի պահի /օժանդակ բայի ներկայի/ և գործողության տարբեր վիճակների /դերբայների/ հարաբերությունից: Հարաբերական ժամանակները, որպես անցյալի ենթաժամանակներ, անվան-

վում են իրենց բաղադրող անցյալ ժամանակակետի /օժանդակ բայի անցյալի/ և դերբայների անվանումներով:

Այսպիսով, սահմանական եղանակի գլխավոր ժամանակային ձևերի ամբողջական հարացույցը կունենա այս անվանումներն ու տեսքը:

Հիմնական ժամանակները

Ներկա	Անցյալ	Ապառնի
նստում եմ	նստել եմ	նստելու եմ

/Հարակատար ներկա/

նստած եմ

Հարաբերական ժամանակները

Անցյալ անկատար	Անցյալ վաղակատար	Անցյալ ապակատար
նստում էի	նստել էի	նստելու էի

/Հարակատար անցյալ/

նստած էի

Անցյալ կատարյալ

նստեցի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հ.Բաբսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1958, էջ 137:

2 Գ.Բ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, նույնի՝ Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974; Է.Բ.Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:

3 Այստեղ քննության չենք առնում երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները:

4 Տե՛ս Հ.Բաբսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 210:

5 Տե՛ս Գ.Բ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 286-287:

6 Գ.Բ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 256-264:

7 Տե՛ս Գ.Բ.Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի անդեմ բայաձևերը /,,Դերբայները,,/ ,,Բանբեր Երևանի համալսարանի,, ,1975,նո.3, էջ 40-45:

В.М.ГРИГОРЯН (Ереван, СССР)

О НЕКОТОРЫХ ПРИНЦИПИАЛЬНЫХ ОСНОВАХ ОПИСАТЕЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Методология научного исследования во многом зависит от характера постановки задачи. Это утверждение можно проиллюстривовать и обосновать, сравнивая, например, классическую математику и прикладную математику. Если первая характеризуется решением задач с опорой на набор исходных данных и правил обращения с ними, то вторая на пути решения предварительно сформулированной задачи формирует тот аппарат, который, в конечном итоге, должен привести к ее решению. С той же целью можно вспомнить также о науках, архитектура которых покоится на фундаменте физических реалий, физических данностей, с одной стороны, а с другой - о науках, в основе которых лежит система (последовательность - в декартовском смысле) дедуктивных выводов из некоторого набора аксиом. В первом случае характер постановок задач определяется свойствами самого субстрата, а во втором - логикой выводимости утверждений.

Перечень подобных примеров можно было бы продолжить. Но в данном случае нас интересует другое: характер постановки задач в лингвистике вообще и в описательной лингвистике - в частности. Ставя эти вопросы, мы преследуем одну цель: показать нетривиальность казалось бы самоочевидного утверждения - описательная грамматика данного языка должна быть адекватна описываемому объекту. Конкретно это значит: описательная грамматика армянского языка должна быть адекватна объекту дескрипции.

Если иметь в виду широкий охват вопроса, т.е. характер постановки задач лингвистики вообще, то здесь, как известно, предпринимались попытки поисков аналогии с геометрией в ее эвклидовой версии. Действительно, на этом пути можно заметить определенные сближения, но на них мы не будем останавли-

ваться и сошлемся на одну из наших статей. Заметим лишь, что в рассматриваемом плане отличие между постановкой задач в традиционной лингвистике и постановкой задач в структурной лингвистике, с нашей точки зрения, логически совпадает с теми разграничениями и противопоставлениями, которые проходят между эвклидовой и гильбертовой геометрией.

В указанной связи нельзя пройти мимо уникального примера. Это - машинный перевод. В этом случае задача формулировалась в принципиально новом для лингвистики аспекте: задавалась конечная цель. Что же касается путей и методов решения этой задачи, то они диктовались и предопределялись самой задачей. В этом смысле проблема МП сближается с тем кругом задач управления, которые в наши дни решаются средствами и методами прикладной математики.

Как обстоит дело, если речь идет об описательной грамматике? К сожалению, логические основы этой стороны проблемы в литературе практически не освещены. Даже в капитальном труде Игоря Фридриховича Вардуля мы не нашли прямого ответа на вопрос - можно ли считать, что задачи описательной лингвистики ограничиваются поисками путей сводимости отдельных реализаций языковых систем к идеализированным системам, или здесь возможны другие постановки вопросов?

Не задаваясь целью подробно анализировать принятые на этот счет точки зрения (в том числе нашедшие свое место в книге И.Ф.Вардуля), отметим, что, действительно, объективно в основе описательных грамматик лежит задача, в конце концов сводимая к методике сравнения, т.е. сравнения некоторого языка - объекта описания - с имплицитно заданной схемой, параметры которой определяются идеализированным представлением о типологическом субстрате.

Как само это представление, так и общие контуры субстрата были порождены еще гумбольдтовской идеей о всеобщности и единстве человеческого духа. Но, как говорил в свое время Мейе, "каждый век имеет свою грамматику". И это на самом деле так.

Для конкретизации сказанного приведем пример. Одним из определяющих параметров упомянутого идеализированного представления о типологическом субстрате является часть речи.

Согласимся с утверждением Матезиуса: структурной следует считать лишь классификацию по частям речи. Таким образом делается вывод: классификация слов по частям речи есть единственная система классификации. И этот подход органически вписался в круг понятийных основ грамматических описаний.

Согласимся также (в целях упрощения изложения), что номенклатура частей речи также является чем-то наперед заданным. Это допущение тем более приемлемо, что номенклатура эта не претерпела сколько-нибудь существенных изменений от Аристотеля до наших дней.

Следующий шаг хорошо известен. Он характеризуется установлением корреляций между каждой единицей словарного состава и каждой единицей номенклатуры. Иногда в практике дескрипции отдельным словам (их называют омонимами или омоформами) приписывается более одного признака части речи. Так поступали, например, составители Толкового словаря армянского языка и Э.Б.Агаян в своем двухтомнике при описании слов со значением имени деятеля с суффиксами -ի , -ող , պետ, - սեր , - գործ и под, характеризуя их как существительные и/или прилагательные.

И дело здесь не в составителях, а в логике описания. Она базируется на той методике решения задачи, которая связана с приведением в соответствие некоторого набора единиц какой-то наперед и раз навсегда заданной графе схемы. Никто из нас не сомневается, что слова քար, տղամարդ, աստեղ, ոսկի - это существительные, а լավ, բավական, ազնիվ - это прилагательные и т.д. И эта наша убежденность покоится на укоренившемся в сознании лингвистов начале начал: соотноси анализируемый объект со схемой. Причем, и это очень важно, схема эта в своих определяющих чертах типологически универсальна, поскольку "язык есть деятельность духа" (Гумбольдт).

Но не будем забывать, что каждый век порождает (вернее - должен порождать) свою грамматику. И дело не только во временных соотношениях и прогрессе науки вообще. Здесь стоит задуматься и над пространственными факторами - над неповторимостью взаимосвязей (опять-таки в гумбольдтовском смысле) между национальным языком и национальным духом. Это значит, в частности, что специфика описания, детерминируемая специфи-

кой объекта, должна опираться на неповторимость логических основ постановки вопроса.

В приложении к армянскому языку этот подход предполагает, что при его (языка) описании логика сопоставления анализируемой единицы со схемой, т.е. логика, ставшая традиционной, не дает ожидаемого эффекта адекватности.

Итак, утверждается, что онтологические факты получают лингвистическую интерпретацию через понятие функции. Под функцией понимается роль, выполняемая языковой единицей, во-первых, в механизме отражения действительности и, во-вторых, в механизме коммуникации. Первый механизм конструируется из сложных взаимоотношений лексических и грамматических элементов, а второй (коммуникативный) конструируется из элементов текста. Дескрипция этих механизмов может быть адекватной только при учете взаимосвязей составляющих их элементов. Это, в частности, означает, что предлагаемая процедура предписывает учет соотношений между элементами механизмов, их динамики как функционирующих единиц. Таким образом, логику описательной грамматики армянского языка мы видим в анализе динамики элементов указанных механизмов, находящихся в отношениях корреляции.

В приложении к армянскому языку нам представляется эффективной такая схема дескрипции, при которой каждый данный описываемый объект проектируется на идеализированном дереве отношений как некое отображение онтологической функции. Полученную проекцию следует рассматривать как частный результат модификации идеализированной структуры. Единицы модификата, в свою очередь, мы склонны рассматривать как результат динамических преобразований, породивших данное дерево, которое в акте коммуникации принимает линейное воплощение.

Отсюда следует, например, что мы не можем дать ответа на вопрос о том, к какой части речи следует отнести то или иное слово, пока в данной конкретной модификации идеализированной структуры оно не займет своего конкретного места. Это один из многих примеров иной логики дескрипции по сравнению с той, которая основана на процедуре соотнесения рассматриваемых единиц с графами стандарта, выработанного традицией, базирующейся на принципах универсализма.

Именно с предлагаемых позиций следует, как нам представляется, рассматривать целый ряд явлений грамматики армянского языка, в пределах его именной и глагольной парадигм. Так, мы склонны рассматривать вопрос о системе склонения имени не с точки зрения соотнесения именных форм с номенклатурой названий падежей, а имея в виду конкретную функцию имени на модифицированном дереве. И так далее - при анализе аналитических (հարադիր) глаголов, парадигмы дербайных (причастных) форм, явлений конверсии и более сложных явлений словообразования.

Принципиально важно, как мы думаем, рассмотреть место и функции дербаев (причастий) на -ած , - ող , - լու. Не меньший интерес вызывает у нас вопрос о дистрибуции второстепенных членов предложения. И, наконец, принципиально важно приложить конкретный анализ распространения членов предложения на дереве зависимостей к проблеме модификации идеализированного дерева. Как известно, уже предпринимались перспективные попытки исследования в этом направлении (напр., в работах Ж.Манукян, Э.Миракян и некоторых др.). Только на этом пути, как нам представляется, можно выявить определяющие контуры структуры армянского предложения и очертить заимствованные модели.

Разумеется, все сказанное относится лишь к грамматике, имеющей своей задачей дескрипцию, и не претендует на всеохватывающее значение. В частности, мы допускаем такую ситуацию, в которой преследуются иные цели, например, связанные с уточнением места данного языка в системе других. Возможно, что при этом не исключается принцип ориентации на универсальные модели, но это особая тема, и она требует специального рассмотрения.

Հ.Լ. ՋԱՋՈՐՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԴԻ ԼԵՋՎԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՆՐԱԼԵՋՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երևանը՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը, Սովետական Միության խոշորագույն քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կենտրոններից և աշխարհի հնագույն քաղաքներից մեկն է: Այն հիմնադրվել է մ.թ.ա. 782թ. մի վայրում, որը դեռևս մոտ 6 հազարամյակ առաջ եղել է մարդկային բնակավայր:

Մինչև նոր ժամանակները, սակայն, Երևանը երկրորդական դեր է կատարել հայ ժողովրդի և Հայաստանի կյանքում: 1800-ականների սկզբում նրա բնակչությունը հասել է հազիվ 10 հազարի: Միայն 1827թ. Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո նահանգական կենտրոն դառնալով՝ Երևանն՝ սկսեց ավելի աշխույժ հասարակական-քաղաքական կյանքով ապրել:

Արևմտյան Հայաստանի ողբերգությունից և հատկապես Սովետական Հայաստանի կազմավորումից հետո Երևանի դերը հայ ժողովրդի և Հայաստանի կյանքում արագորեն աճել սկսեց, մինչ այն աստիճան, որ այժմ Երևանը իր բնակչությամբ /1 մլն. 100 հազար/ Սովետական Հայաստանի /3 մլն. 200 հազար/ մեկ երրորդն է, իսկ իբրև հայկական մշակույթի կենտրոն իր մրցակիցը չունի:

Պատմական հանգամանքների բերումով վերջին 100 տարվա ընթացքում Երևանի ազգաբնակչությունը մեծացել է ավելի քան 80 անգամ, երբեմն որոշ ասանամյակների ընթացքում կրկնապատկվելով և նույնիսկ եռապատկվելով /աճն աղյուսակ 1/:

Այս ցուցանիշներից երևում է, թե երբեմն որքան մեծ է եղել /և այժմ էլ քիչ չէ/ բնակչության ներհոսքը Երևան: Լեզվական առումով այս փաստը նշանակալի է նրանով, որ ցույց է տալիս, թե որքան տարասեռ է Երևանի այժմյան բնակչությունը բարբառային ծագման և երևանաբնակ լինելու վաղեմության տեսակետից: Պետք է նկատի ունենալ, որ Երևանի այդ մեխանիկական աճը չի կատարվել մի որոշակի տարածքի բնակչության հաշվին, այլ Երևանում են հաստատվել մարդիկ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՃԸ

Աղյուսակ 1

Տարեթվերը	Բնակչության քիվը /հազար մարդ/	1830թ. համեմատությամբ /տոկոսներով/	1970թ. համեմատությամբ /տոկոսներով/
1830	11,9	100	1,6
1873	11,9	100	1,6
1886	14,7	123,6	1,9
1897	29,0	243,3	3,8
1914	29,4	246,4	3,8
1916	51,3	430,3	6,7
1922	46,6	391,3	6,1
1926	64,6	542,1	8,4
1930	79,4	666,1	10,4
1939	204,2	1710,0	26,6
1959	509,3	4280,0	66,4
1965	643,8	5410,0	84,0
1970	766,7	6443,8	100
1972	814,8	6867,0	106,3
1976	899,4	7558,0	117,3
1977	967,0	8126,0	126,1
1978	1010,5	8491,6	131,8
1979	1032,8	8679,0	134,7
1980	1050,0	8823,5	137,0
1981	1068,7	8980,7	139,4
1982	1090,4	9159,7	142,2

պատմական և ներկա Հայաստանի գրեթե բոլոր բնակավայրերից և աշխարհի բոլոր ծայրերից, հայերենի բոլոր բարբառների և ամենատարբեր լեզուների կրողներ, մշակութային ամենաբազմազան ազդեցությունների ենթարկվածներ: Ահա թե ինչու երեվանցիների հայերենը, չնայած իր որոշ յուրահատուկ գծերին ու առանձնահատկություններին, չունի այն միասնականությունն ու բնորոշ դեմքը, որ սովորաբար հատուկ է հիմնականում իրենց բնական ածի հաշվին մեծացած քաղաքներին:

1971թ. տվյալների վերլուծությունից պարզվել է, որ անընդմեջ մինչև 5 տարի երևանում ապրողները կազմել են քաղաքի բնակչության 28 տոկոսը, 6-14 տարի ապրողները՝ 34,9 տոկոսը, 15-24 տարի ապրողները՝ 21,6 տոկոսը, 20 տարուց ավելի ապրողները՝ 15,5 տոկոսը:

Պատմառն այն է, որ նախորդող երկու տասնամյակում Երևանում բնակություն է հաստատել միջին հաշվով 10,2 հազար մարդ, այն դեպքում, երբ Երևանի բնակչության բնական միջին աճը նույն ժամանակաշրջանում մոտ 19 հազար է եղել: Չպետք է մոռանալ նաև, որ մեխանիկական աճը միայն պարզ ներհոսք չէ, այլ ներհոսքի ու արտահոսքի տարբերություն: 1955-1971թթ. ընթացքում բնակչության ներհոսքը Երևան կազմել է 331,9 հազար, արտահոսքը՝ 158,1 հազար: Դրանց տարբերությունը՝ Երևանի բնակչության մեխանիկական աճը կազմել է 173,8 հազար մարդ:

Ըստ ծագման վայրերի բնակչության այսպիսի խայտաբղետ կազմն է պատճառը, որ Երևանում կարելի է գտնել հայերենի երկու գրական լեզուներով և բոլոր կենդանի բարբառներով խոսողներ, այսինքն՝ Երևանում մեծ տարածում ունի զուգախոսությունը /դիգլոսիա/, որի հիմնական ձևերն են՝ ,,գրական արևելահայերեն-գրական արևմտահայերեն,, և ,,գրական արևելահայերեն-բարբառ,,: Սակայն Երևանում խոսվող բարբառներից ոչ մեկը չունի իշխող դիրք, ուստի այսօրվա Երևանը դժվար է հատկացնել բարբառային այս կամ այն ոլորտին: Երևանի բոլոր բնակիչները մի քանի տարի ապրելով քաղաքում, քիչ թե շատ յուրացնում են արևելահայ գրական լեզուն և միայն երևանաբնակների խոսքին հատուկ լեզվական որոշ առանձնահատկություններ, ու այսպիսով դառնում ,,Երևանի խոսվածքի,, կրողներ:

Չնայած բնակչության ծագման վայրերի այդպիսի բազմազանությանը, Երևանն աչքի է ընկնում իր ազգային կազմի համասեռությամբ:

Այժմ Երևանը ոչ միայն Սովետական Միության, այլև աշխարհի խոշոր քաղաքների մեջ ամենամիատարը բնակչություն ունեցողներից մեկն է: 1979թ. Երևանում հայերը կազմել են ազգաբնակչության 95,8 տոկոսը /տե՛ս աղյուսակ 2/:

Ազգային կազմի համասեռությունը նպաստում է լեզվավիճակի պարզությանը: Դա է պատճառը, որ Երևանում հայերենից ու ռուսերենից բացի զգալի տեսակարար կշիռ ունեցող այլ լեզուներ չեն գործառում: Երևանցիների 95 տոկոսը /երևանաբնակ հայերի 99,6 տոկոսը/ իրենց մայրենի լեզուն են համարում հայերենը /տե՛ս աղյուսակ 3/:

Երևանի բնակչության հասարակական կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքը չունի ընդգծված մասնագիտացում, ինչպես որոշ արդյունաբերական-բանվորական, վարչական-մշակութային կենտրոններ: Ինչպես սովորաբար հատուկ է քաղաքներին, Երևանում ևս գոյություն ունի բանվորների որոշ գերակշռություն, շատ փոքր թիվ են կազմում գյուղատնտեսությամբ զբաղվողները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

Աղյուսակ 2

	1959 թ.		1970 թ.		1979 թ.	
	հազար մարդ	տոկոս	հազ.մարդ	տոկ.	հազ.մարդ	տոկ.
Հայեր*	473,7	92,3	738,0	95,3	986,8	95,8
Ռուսներ	22,5	4,4	21,8	2,8	26,5	2,6
Քրդեր	3,1	0,6	3,8	0,5	5,7	0,55
Ադրբեջանցիներ	7,3	1,4	2,7	0,35	2,4	0,2
Ուկրաինացիներ	2,6	0,5	2,7	0,34	3,4	0,3
Հույներ	0,6	0,1	0,9	0,1	1,2	0,1
Այլ ազգություններ	3,6	0,7	5,1	0,65	5,0	0,48
Ընդամենը	517,7	100	775,0	100	1031,0	100

Բավականաչափ տարասեռ է Երևանի բնակչությունը նաև ըստ մասնագիտության: Այստեղ ներկայացված են զրեթե բոլոր հիմնական մասնագիտական խմբերն իրենց տարատեսակներով:

Երևանի բնակչության հասարակական կազմի այս բազմազանությունը և հասարակական խմբերի ներկայացուցչականությունը լեզվական առումով նշանակալից է, քանի որ դա նշան է այն բանի, որ երևանցիների լեզուն բավականաչափ տարբերակված է ըստ խոսողների մասնագիտական, զբաղմունքային, դասակարգային բնութագրերի:

Երևանում հանդիպում են հայերենի զրեթե բոլոր հասարակական տարբերակները: Այդ տարբերակումների հիմքում ընկած հասարակական հատկանիշներից էականներն են լեզուն կրողների տարիքը, կրթության մակարդակը, կրթության լեզուն, հասարակական դրությունը /մասնագիտություն-զբաղմունք միասնությունը/, ընտանիքի խոսակցական լեզուն, սեռը: Համեմատաբար ցայտուն են շերտավորված մասնագիտական ու կրթական տարբերակները, փոքր-ինչ պակաս՝ տարիքային տարբերակները: Հասարակական մյուս հատկանիշները երևանցիների լեզվում թույլ են արտացոլվում:

---

*1926թ. հայերը կազմել են Երևանի բնակչության 88,6 տոկոսը:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԲԱՇԽՈՒՄՆ ԸՍՏ ԱԶԳՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՎԻ

Աղյուսակ 3

	1959 թ.			1970 թ.		
	ընդամենը	ընդ որում մայրենի են համարում իրենց ազգի լեզուն		ընդամենը	ընդ որում մայրենի են համարում իրենց ազգի լեզուն	
	1000մարդ	1000մարդ	%	1000մարդ	1000մարդ	%
Ամբողջ բնակչությունը	509340	497092	97,5	766705	760013	99,1
ընդ որում՝						
Հայեր	473742	465419	98,2	730435	727666	99,6
Ռուսներ	22572	22481	99,6	21519	21325	99,1
Քրդեր	2835	2544	89,7	3513	2804	79,8
Ադրբեջանցիներ	3413	3164	92,7	2691	2515	93,5
Ուկրաինացիներ	2624	1274	48,6	2607	1717	65,9
Այլ ազգություններ	4154	2210	53,2	5940	3986	67,1

Իբրև գրական լեզուներ Երևանում գործածվում են հայերենը, ռուսերենը, ադրբեջաներենը և քրդերենը:

Հայերենն իբրև ազգային լեզու, սահմանադրությամբ համարվում է Հայկական ՍՍՀ պետական լեզուն:

Հայերենը Երևանում տարածված է շատ հավասարաչափ /քանի որ քաղաքում չկան այլալեզու բնակիչների քիչ թե շատ կենտրոնացած թաղամասեր, շրջաններ/ և գործառում է իր առավելազույն բեռնվածությամբ:

Այն, ամենից առաջ, երևանցիների առօրյա խոսակցական լեզուն է: Այսինքն՝ հայերենը Երևանի բնակչության հիմնական զանգվածի հաղորդակցման լեզուն է:

Առօրյա գործածության հայերենը Երևանում գրական լեզվի խոսակցական տարբերակն է, երբեմն մաքուր, իսկ սովորաբար այս կամ այն չափով բարբառախառն կամ էլ օտարաբանություններով աղտոտված:

Հայկական դպրոցներում հայերենը ուսուցման հիմնական լեզուն է:

Ռուսական դպրոցներում այն ուսուցանվում է իբրև առանձին դասընթաց:

Հայերենի կշիռը մոտավորապես նույնն է բարձրագույն կրթության ոլորտում: Միայն այն տարբերությամբ, որ եթե հայկական դպրոցներում աշակերտներին անհրաժեշտ գրականությունը հայերեն կա, ապա բուհերի ուսանողները /հատկապես տեխնիկական մասնագիտությունների գծով/ ստիպված են մեծ չափով օգտվել նաև ռուսերեն մասնագիտական գրականությունից:

Հայերենը մի փոքր զիջում է իր դիրքերը նաև գիտության և տեխնիկայի ոլորտում: Եթե բուհերի ուսանողներն օգտվում են ոչ միայն հայերեն լեզվով ստեղծված, այլև թարգմանական մասնագիտական գրականությունից, ապա գիտական աշխատողների համար նախատեսվող մասնագիտական գրականությունը գրեթե չի թարգմանվում, իսկ նրանց անհրաժեշտ անհամեմատ ավելի մեծ քանակով գրականության մեջ հայերեն բնագիր գրականությունը փոքր մասն է կազմում: Առավել բարենպաստ դրության մեջ են գտնվում հայագիտության բնագավառի մասնագետները:

Հայերենը տիրապետող է նաև Երևանի պետական ու հասարակական-քաղաքական կյանքում: Հայկական ՍՍՀ պետական հիմնարկների լեզուն պաշտոնապես հայերենն է համարվում: Ռուսերենը լրացուցիչ կերպով նախատեսված է միայն միութենական նշանակության հիմնարկների համար:

Կենտրոնական և այլ հանրապետությունների հիմնարկների ու ձեռնարկությունների հետ պաշտոնական գրագրությունը կատարվում է ռուսերեն:

Դատավարությունները և դատական հիմնարկներում գրագրությունը կատարվում է հայերեն:

Ինֆորմացիայի զանգվածային միջոցների լեզուն Երևանում հիմնականում հայերենն է: 1971թ. լույս տեսնող 12 թերթերից հայերեն էին 9-ը, 98 պարբերականներից՝ 60-ը: 1967թ. լույս տեսած 1081 անուն գրքից /8264 հազար ընդհանուր տպաքանակով/ հայերեն է 844-ը /6801 հազար ընդհանուր տպաքանակով/: Ընդ որում դրանց մեծ մասը ստեղծված են հայերեն լեզվով:

Երևանի ռադիոյի և հեռուստատեսության ծրագրերի գերակշիռ մասը հայերեն է: Ռուսերեն են կենտրոնական ծրագրերից կատարվող վերահաղորդումները, ինչպես նաև տեղական որոշ մշտական հաղորդումներ:

Հայերենը տիրապետող է գեղարվեստական գրականության ոլորտում:

Հայերենի դիրքը գրեթե նույնն է արվեստների ոլորտում: Երևանում գործում է 8 պրոֆեսիոնալ թատրոն, որոնցից մեկը՝ ռուսական և մեկը՝ աղրբեջանական:

Կինոյի ոլորտում տիրապետող է ռուսերենը: Տեղական արտադրության ֆիլմերը ցուցադրվում են և՛ հայերեն, և՛ ռուսերեն: Մնացած կինոնկարները կինոթատրոններում ցուցադրվում են ռուսերեն: Հայերեն կրկնօրինակված որոշ թվով ֆիլմեր ցուցադրվում են հիմնականում հեռուստատեսությամբ:

Նախադպրոցական դաստիարակության հիմնարկներում հայերենն ունի մոտավորապես նույն դիրքը, ինչ դպրոցական կրթության ոլորտում: Մանկապարտեզներում կան և՛ հայկական, և՛ ռուսական խմբեր:

Հայերենը Երևանում ներկայացված է նաև իր գործառական-ոճական բոլոր տարբերակներով՝ առօրյա-խոսակցական, հրապարակախոսական, պաշտոնական-գրասենյակային, գիտական, գեղարվեստական: Սրանցից իրենց առավել զարգացածությամբ և ներքին տարբերակվածությամբ աչքի են ընկնում առօրյա-խոսակցական և գեղարվեստական ոճերը: Առաջինն արտահայտվում է հիմնականում բանավոր, երկրորդը՝ գրավոր ձևով:

Վերջին ժամանակներս հատուկ ուշադրություն է դարձվում գիտական ոճի զարգացմանը գիտության տարբեր բնագավառների ուղղությամբ: Որոշ բնագավառներում անգամ եթե մեծ քանակությամբ գրականություն չի հրապարակվում, ապա գոնե ստեղծվում են տերմինաբանական մասնագիտական երկլեզվյան ու բացատրական բառարաններ, տեղեկատուներ ու տերմինարաններ: Պարբերաբար հրատարակվում են բուհական մասնագիտական բնագիր ու թարգմանական դասագրքեր և ուսումնական ծեռնարկներ:

Հայերենի ամենից հեղինակավոր ձևը Երևանում գրական արևելահայերենն է, որը գլխավորապես արտահայտվում է գրավոր ձևով, իբրև գեղարվեստական, գիտական, հրապարակախոսական և պաշտոնական-գրասենյակային լեզու: Բանավոր խոսքում այն դեռևս քիչ է արտահայտված, զիջելով ժողովրդախոսակցական տարբերակին և մասամբ բարբառներին: Ուստի ամեն երևանցի զուգախոսության կրող է: Նա մտերմիկ միջավայրում խոսում է հայերենի մի տարբերակով, գրում, կարդում և պաշտոնական իրադրություններում խոսում է մի այլ տարբերակով: Այս երևույթը, որ որոշ չափով սասանում է հայերենի հասարակական հեղինակությունը, հետևանք է արևելահայերենի գրական և ժողովրդախոսակցական տարբերակների՝ պատմական ու մշակութային-հասարակական հանգամանքներով պայմանավորված՝ զգալի խզման, որը ներկայումս հաղթահարվում է նպատակասլաց և արդյունավետ լեզվապլանավորման շնորհիվ:

Ինչպես տեսնում ենք, գործառության ոլորտների տեսականու /տեսակաշարի/ առումով հայերենն ունի աննշան սահմանափակումներ: Որոշ սահմանափակումներ ունի նաև գործառական ոլորտների ծավալների առումով: Այդ սահմանափակումները հետևանք են հայերենի և ռուսերենի՝

ըստ գործառույթյան ոլորտների տեսականու և ծավալի որոշակի բաշխման:

Երևանում գործառող ռուսերենը գրական ռուսերենի տեղական տարբերակն է, որ ստանդարտ ռուսերենից տարբերվում է գրավոր խոսքում՝ առավել կաղապարվածությամբ ու պարզունակությամբ, հայերենի ոճական ներթափանցումներով, իսկ բանավոր խոսքում՝ տեղական որոշ յուրահատուկ բառապաշարով, հայերենից կրած հնչյունական-արտասանական, քերականական ու ոճական որոշակի ազդեցությամբ: Այդ ազդեցությունը զգացվում է անգամ այն երևանցիների խոսքում, ովքեր ռուսախոս են և հայերեն վատ գիտեն:

Այսպիսով, Երևանում տիրապետող լեզուն հայերենն է: Զգալի կիրառություն և տարածում ունի նաև ռուսերենը: Իսկ ադրբեջաներենի և քրդերենի գործածության ոլորտները շատ սահմանափակ են: Ադրբեջաներենը ուսուցման հիմնական լեզու է մեկ դպրոցում և Խ.Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի ադրբեջանական ֆակուլտետում: Ադրբեջաներեն լույս է տեսնում ,,Սովետ Էրմանըստան,, թերթը /շաբաթը 3 անգամ, տպաքանակը՝ 21 հազար/, հաղորդումներ են տրվում Երևանի ռադիոյով /ամեն օր, կես ժամ տևողությամբ/: Ադրբեջաներենն իրենց մայրենի լեզուն են համարում Երևանում բնակվող 2691 ադրբեջանցիների 93,5 տոկոսը /2515/:*

Քրդերեն լույս է տեսնում ,,Ռյա թազա,, թերթը /շաբաթը 2 անգամ, տպաքանակը՝ 4 հազար/: Քրդերենն իրենց մայրենի լեզուն են համարում Երևանում ապրող 3513 քրդերի 79,8 տոկոսը /2804/:*

Պետք է ավելացնել նաև, որ Երևանի դպրոցների, բուհերի և այլ ուսումնական հաստատություններ ծրագրերում իբրև առանձին դասընթացներ մտցված են անգլերենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը: Բացի այդ, անգլիական թեքում ունեն 5, ֆրանսիական՝ 2, գերմանական՝ 1 դպրոց: Համալսարանում գործում է ռոմանագերմանական լեզուների ֆակուլտետը: Ինքնուրույն բուհ է Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների մանկավարժական ինստիտուտը /1976-1977 ուս.տարում՝ 2841 ուսանող/: Հայկական հեռուստատեսությունը պարբերաբար հաղորդում է անգլերենի և ֆրանսերենի դասեր:

Անդրադառնալով Երևանի լեզուների զարգացման ընդհանուր միտումներին ու բնորոշ գծերին, կարելի է նկատել հետևյալը.

1. Երևանի բնակչության ազի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին տարիներին մեխանիկական աճի դերը զնալով նվազում

---

*Տվյալները բերվում են ըստ 1970թ. մարդահամարի արդյունքների:

է: Դրա շնորհիվ սկսում է ավելի որոշակի արտահայտվել երևանցինե-
րի լեզվի միասնականացման, գրական լեզվի կողմից բարբառների և
դրանց մնացորդների ու ազդեցությունների արտամղման միտումը:

Երևանցիների լեզուն սկսում է ժեռք բերել իր բնորոշ դեմքը,
այլև որոշակի ազդեցություն թողնել Երևանից դուրս ապրող հայերի
վրա:

2. Երևանի լեզվավիմակին բնորոշ մյուս գիծը նրա պարզեցման
միտումն է: Դրա պատճառը Երևանի բնակչության ազգային կազմի միա-
տարրության մեծացումն է: Վերջինս հետևանք է ոչ միայն այն հանգա-
մանքի, որ Երևանի բնակչության մեխանիկական ածը կատարվում է հիմ-
նականում հայերի հաշվին, այլև այն բանի, որ Երևանում ապրող որոշ
ազգությունների /աղրբեջանցիներ, ռուսներ/ բացարձակ թիվը նվազում
է կամ դանդաղ է աճում դրանց արտահոսքի հետևանքով: Սրանց զումար-
վում է և այն հանգամանքը, որ ոչ հայերի շրջանում նկատվում են
ծուլման որոշ նշաններ: Այսպես, օրինակ, 1959թ. Երևանում ապրող
քրդերից իրենց մայրենի լեզուն քրդերենն են համարել 89,7 տոկոսը,
իսկ 1970թ.՝ 79,8 տոկոսը:

Ռուսներից իրենց մայրենի լեզուն ռուսերենն են համարել համա-
պատասխանաբար 99,6 և 99,1 տոկոսները: Դրանց հակառակ՝ հայերից ի-
րենց մայրենի լեզուն հայերենն են համարել համապատասխանաբար 98,2
և 99,6 տոկոսները:

3. Մյուս բնորոշ գիծը հայերեն-ռուսերեն երկլեզվության տարա-
ծումն ու խորացումն է: Թե՛ մի կողմից՝ նկատվում է Երևանում հա-
յերենի դիրքերի ամրապնդման միտում, ապա մյուս կողմից՝ գնալով մե-
ծանում է ժողովրդական զանգվածների՝ ռուսերենին տիրապետման աստի-
ճանը: Սա նշանակում է, որ ավելի ու ավելի շատ մարդիկ են ներգրավ-
վում երկլեզվակիրների շարքը:

4. Երևանի լեզվավիմակին բնորոշ է պարզեցումը ոչ միայն երկ-
լեզվության, այլև գուգախոսության առումով: Նկատի ունենք այն, որ
գնալով հաղթահարվում է բարբառախոսությունը և ամրապնդվում է գրա-
կան հայերենի դիրքը մանավանդ բանավոր խոսքում:

5. Պարզեցմանը հակառակ՝ նկատվում է Երևանի լեզվի հասարակա-
կան շերտավորման խորացում և երևանաբնակների խոսքացանկի հարստա-
ցում գործառական-ոճական տարբերակումների առումով, այսինքն՝ գնա-
լով սովորական է դառնում, որ անհատը տիրապետի գործառական մի շարք
ոճերի, կարողանալով անցնել մեկից մյուսին՝ ըստ իրադրության պա-
հանջի:

Երևանի լեզվավիմակի նշված առանձնահատկությունները պայմանա-

վորում են հանրալեզվաբանական ուսումնասիրությունների նկատմամբ հետաքրքրության աճը և հանրալեզվաբանական հայերենագիտության ձևավորումը երևանում, ինչպես նաև լեզվաբանական այլ կենտրոններում /Մոսկվա, Վենետիկ, Քվեբեք և այլն/:

Մասնավորապես Երևանում արդեն կան մի շարք մասնագետ հանրալեզվաբաններ /Երևանի պետական համալսարանում և այլ ուսումնական ու գիտական հաստատություններում/:

ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում 1976թվից գործում է հանրալեզվաբանների խումբը:

Արդեն հրապարակվել են հանրալեզվաբանական մի շարք մենագրություններ, հոդվածներ, զեկուցումներ*: Դրանցում առաջ քաշվող հիմնական խնդիրներն են.

1. հանրալեզվաբանության պատմության, արդի վիճակի և հեռանկարների քննություն.

2. հանրալեզվաբանության տեսություն, զաղափարաբանություն և մեթոդաբանություն.

3. համաժամանակյա կառուցվածքային, գործառական և կիրառական հանրալեզվաբանություն /լեզվի հասարակական տարբերակվածության, լեզվավիճակների, երկլեզվության, լեզվաշինության, նորմավորման ու լեզվաքաղաքականության ուսումնասիրում/.

4. տարժամանակյա հանրալեզվաբանություն.

5. համայնաժամանակյա հանրալեզվաբանություն և հանրալեզվաբանական տիպաբանություն:

Հայ լեզվաբանության մեջ ավանդաբար առավել զարգացած է կիրառական հանրալեզվաբանությունը, մասնավորապես լեզվաշինությունը:

Ներկայումս զարգանում է կառուցվածքային հանրալեզվաբանությունը, ինչպես նաև թվարկված մյուս ուղղությունները:

---

*Տես, օրինակ, ,,Հանրալեզվաբանական, հոգելեզվաբանական և համեմատաբանական հետազոտություններ,, , Ե., 1979; ,,ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզուն,, , Ե., 1981; ,,ժամանակակից հայերենի զարգացման միտումները,, /զեկուցումների դրույթներ/, Ե., 1980; ,,Ներհասարդ լեզվաբանների հանրապետական գիտական երրորդ կոնֆերանս,, /զեկուցումների դրույթներ/, Ե., 1982; Հ.Լ. Ջաքարյան, Սոցոլինգվիստիկան, նրա արդի վիճակը և խնդիրները; ,,Լրաբեր հասարակական գիտությունների,, , 1975, նո.2: Э.Г.Туманян. Малые языковые группы в свете социально-психологических и культурно-этнических проблем (по данным зарубежных армянских колоний). "Тезисы докладов советских социолингвистов на IX всемирном социоло-

ѓическом конгрессе", М., 1978; G. Uluhogian, H.L. Zakarian. Aspetti della situazione linguistica di Erevan. "Studi italiani di linguistica teorica ed applicata", Anno X, 1981: numero 1-2-3; և այլն:

Լ.Գ. ՋԵՔԻՅԱՆ /Վենետիկ, Իտալիա/

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄԻ ՀԱՐՑԸ ,,ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ,, ՍՓԻՒՌՔԻՆ ՄԷՋ

Ակնյայտ երեւոյթ մըն է, վերստուգելի նոյնիսկ մակերեսային ակնարկով մը, թէ հայերէն լեզուի ծանօթութիւնը, հայածին զանգուածներու կողմէ, անքաղաքակիրթ նուազ ծաւալում մը ունի եւ, առկայութեան պարագային ալ, ընդհանրապէս աւելի տկար է արեւմտեան երկիրներու մէջ, ինչպէս Ֆրանսան կամ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, քան թէ Միջին Արեւելքի մէջ, օրինակ՝ Լիբանան կամ Պարսկաստան: Նշելի է նաեւ որ վերջին տարիներու ընթացքին Արեւմտեան երկիրներու մէջ հայախօսութեան տարածումը կախում ունեցած է, մեծ մասամբ, Միջին Արեւելքէն եկող գաղթի ուժեղ շարժումներէն:

Իսկոյն ըսենք թէ ,,արեւմտեան,, որակումը կը կիրարկենք այստեղ ոչ այնքան աշխարհագրական, որքան մշակութային եւ ընկերա-կառուցային իմաստով: Այսպէս, ,,արեւմտեան,, սփիւռք կը նկատենք, օրինակի համար, Աւստրալիոյ հայ գաղութը, թէեւ այդ երկիրը կը գտնուի ծայրագոյն Արեւելքի մէջ: Արդարեւ, իր մշակոյթով եւ ընկերային կառոյցով, Աւստրալիա կը ներկայանայ իբր էապէս ,,արեւմտեան,, , աւելի ճիշդ, անգլիա-սաքսոնական երկիր մը:

Ներկայ ուսումնասիրութեան ընթացքին մեր նպատակը չէ՝ կատարել վիճակագրական տուեալներու վերլուծում մը, ոչ ալ համադրական ամփոփում մը, թէ ինչ համեմատութիւններ եւ ինչպիսի արտայայտութիւններ ունի արեւմտեան երկիրներուն մէջ հայերու կողմէ հայերէնը լեզուի ծանօթութիւնը եւ ընթացիկ գործածութիւնը: Այլ, արդէն ենթադրելով եւ իբր մեկնակէտ առնելով յիշեալ երկիրներու մէջ հայերէնի տկար դիրքը, կը փորձենք վերլուծել այս երեւոյթին պատմական, մշակութային, ընկերային եւ այլ կարգի պատճառները, հուսկ հարց դնելու համար՝ թէ լեզուական ծուլումի այս տակաւ, բայց զգալի յառաջընթացը պէ՞տք է արդեօք իբր անդիմադրելի կամ անխուսափելի եղելութիւն մը նկատել, սերտօրէն եւ անքաժանօրէն կապուած այդ երկիրներու ընկերա-մշակութային ներքին կառոյցին, թէ ոչ կարելի է այդտեղի զա-

ղութիւններուն համար եւս ուրուագրել լեզուական պահպանումի որոշ հեռանկարներ, որոնք վաւերականութեան երաշխիք մը ընծեռնեն գոնէ սերունդներու շօշափելի յաջորդականութեան մը համար:

Մեր վերլուծումները թէեւ կը կատարենք աչքի առջեւ ունենալով գլխաւորապէս հայերէնի պարագան, բայց ատոնք հիմնուած ըլլալով տուեալ իրողութիւններու կառուցային նկատառութեան վրայ, պէտք են զօրել ըստ ինքեան հայերէնի դիրքին մէջ գտնուող ուրիշ լեզուներու համար ալ:

Սփիւռքային /1/ դրութեան մը մէջ գտնուող լեզուի մը գոյապայմանը կարելի է, ընդհանուր առմամբ, զետեղել հանրալեզուաբանական երեւոյթներու այն ծիրին մէջ՝ որ կը կոչուի երկլեզուութիւն /2/: Ասով հանդերձ, սփիւռքի մը երկլեզուութեան պարագան՝ սփիւռքային լեզուին գործածութեան, զարգացման եւ պահպանումին նկատմամբ՝ երեւան կը բերէ այնպիսի եզակի հարցեր, որոնք զայն յատկօրէն կը զանազանեն հողային կամ աշխարհագրական երկլեզուութեան /3/ պարագայէն: Դժբախտաբար, երկլեզուութեան մասին կատարուած ուսումնասիրութիւնները նկատի կ'առնեն առաւելաբար հողային փոքրամասնութիւնները եւ անոնց լեզուական հարցերը: Սփիւռքային դրութեան մը լեզուական հարցերուն,եւ ոչ միայն լեզուական՝ այլ ընկերային ու իրաւական աւելի հիմնական հարցերուն ալ, ընդհանրապէս, չէ ընծայուած պատշաճ կարեւորութիւնը: Այլեւայլ լեզուներու համակեցութեան մասին կատարուած ուսումնասիրութիւններու մեզ հետաքրքրող ուրիշ մէկ սահմանափակումն ալ այն է՝.որ անոնք շատ աւելի կը ծանրանան զուտ լեզուական երեւոյթներու վրայ, ինչպէս լեզուական միջդիպումը /interférence /, կամ նկատի կ'առնեն երկլեզուութեան հոգեբանական անդրադարձները եւլն.: Ընկերա-մշակութային կառոյցի տեսակէտէն՝ երկլեզուութիւնը ամէնէն ընդարձակօրէն ուսումնասիրողներէն մէկը եղած է Ուրիէլ Վայնրայխ, թէեւ իր վերլուծումներն ալ ուղղուած են հուսկ լուսաբանելու լեզուական միջդիպումի հարցերը, որոնք իր հետազօտութիւններուն գլխաւոր նպատակակէտը կազմած են /4/:

Խումբի մը մօտ երկու լեզուներու համակեցութեան պարագային, շատ դժուար է որ այդ լեզուները իրարու նկատմամբ ճիշդ միեւնոյն դիրքին վրայ գտնուին. ընդհանրապէս անոնցմէ մէկը կամ միւսը տիրող հանգամանք մը կ'առնէ: Զանազան կարգի ազդակներ կը նպաստեն՝ մէկ կամ միւս լեզուին այս հանգամանքը տալու: Բնականաբար ենթակային կամ ենթականերուն առաւելագոյն ծանօթութիւնը մէկուն կամ միւսին՝ հիմնական ազդակներէն մէկն է: Տարիքը՝ երբ սորված են զանոնք, կիրարկումի ժեւը՝ լոկ խօսակցական թէ նաեւ գրաւոր, զգացական անդրա-

դարձները՝ յատկապէս մանկութեան տարիներուն վերաբերող, ուրիշ ազդակները են՝ որ նոյնպէս դեր ունին լեզուներէն մէկուն կամ միւսին գերակշռութեան նկատմամբ: Այս ազդակները հասարակաց գիծ մը ունին իրարու հետ, այնու որ բոլորն ալ կը վերաբերին ենթակայի բեւեռին. կրնանք զանոնք բնորոշել իբր լեզուի մը գերակշռութեան ենթակայական ազդակները: Իսկոյն աւելցնենք սակայն որ զանոնք կարելի չէ զետեղել զուտ ենթակայական մակարդակի մը վրայ, այնու որ կը պայմանաւորուին, առաւել կամ նուազ չափով, ընկերութեան կառոյցէն եւ այդ կառոյցը կազմող զանազան տարրերուն միջեւ տիրող յարաբերութիւններէն:

Ամէն պարագայի, վերոյիշեալ ազդակներուն առընթեր կան ուրիշներ ալ, որոնք աւելի անմիջականօրէն կ'արտայայտեն ընկերա-մշակութային կառոյցին յատկանիշները: Այս վերջին ազդակներու կարգին կըրնանք թուել հետեւեալները. լեզուի մը առաւելազոյն օգտակարութիւնը ընկերային հաղորդակցութեան, ինչպես նաեւ ընկերային դիրքի մէջ յառաջադիմութեան համար. լեզուի մը գրական ու մշակութային առաւելազոյն կարեւորութիւնը՝ զաւառին կամ երկրին ընդհանուր շրջածիրին մէջ: Այս ազդակներուն՝ որոնք առաւելապէս ընկերա-մշակութային բնոյթ կը կրեն՝ կարելի է աւելցնել տակաւին զուտ լեզուական կարգի ազդակներ, թէեւ ասոնք ալ պայմանաւորուած են վերջ ի վերջոյ պատմա-մշակութային յեղաշրջումներու փուլերէն: Այսպէս՝ լեզուի մը առաւել կամ նուազ ճոխութիւնը, ճկունութիւնը, գիտական եւ գիտարուեստական իմացումներ արտայայտելու ատակութիւնը, նոր գաղափարներու արտայայտութեան տրամադրելիութիւնը եւլն.:

Հանրալեզուաբաններու կողմէ առաջարկուած այս ազդակները, զոր երեք գլխաւոր խումբերու վերածեցինք, նկատի առնուած են բացատրելու համար գլխաւորապէս փոքրամասնային խմբաւորումի մը մօտ լեզուի մը տիրապետումի յառաջընթացքը, երբ այդ խմբակը տեւական շփումի մէջ կը մտնէ այլալեզու մեծամասնային խումբի մը հետ: Այլապէս պարզ է որ երկրի մը տիրող լեզուն, ընդհանրապէս, քաղաքականօրէն գերակշռող խումբին լեզուն եղած է: Վերադառնալով փոքրամասնութիւններու պարագային, որոնց լեզուն տիրող հանգամանք չունի երկրին ընդհանուր կառոյցին մէջ, կը տեսնենք որ անոր գոյատեւումին նկատմամբ ժխտական ու դրական երկու հնարաւորութիւններն ալ պատմականօրէն իրականացած են. այսինքն՝ խնդրոյ առարկայ լեզուն միտած է տկարանալու եւ նոյնիսկ մարելու՝ իբր հետեւանք յամախակի շփումին գերակշռող լեզուին հետ եւ կամ շարունակած է պահել իր գոյութիւնը: Առաջին պարագային իբր օրինակ կրնանք նշել Ջուլիցերիոյ բարբառներէն ռոմանշներէնը, որ

հազարամեակէ մը ի վեր ենթարկուած է յարաճուն տկարացումի յառաջընթացքի մը, եթէ նկատի չառնենք վերջին տասնամեակներուն ծայր տուած շարժումները լեզուն վերապրեցնելու: Երկրորդ պարագային իբր օրինակ կրնայ ծառայել նոյնինքն հայերէնը՝ Պարսկական կամ Օսմանեան կայսրութիւններուն մէջ:

Հիմա, եթէ ուզենք թուել լեզուի մը տկարացումին ազդակները, պարզ է թէ, ընդհանուր առմամբ, ատոնք պիտի ըլլան այն միեւնոյնները՝ որոնք լեզուի մը միւսին վրայ գերակշռումին կը սատարեն, անշուշտ հակառակ տեսանկիւնէն դիտուած: Այս կէտը արժանի է մասնաւոր ուշադրութեան: Արդարեւ, մեր հարցադրութեան տեսանկիւնէն, լեզուի մը գերակշռումի պարագան՝ միեւնոյն ատեն լեզուական փոփոխութեան պարագայ մըն է: Սակայն, ծանօթ են լեզուական փոխարինութեան պատմական պարագաներ, ուր գերակշռումի վերոյիշեալ ազդակները բաւարար պիտի չըլլային ամէն ինչ բացատրել: Այսպէս, արեւմտեան Փրուսիոյ մէջ, առաջին աշխարհամարտէն առաջ, շատ լիթուանացիներ խոր ծանօթութիւն մը ունեցած են գործածական տիպար գերմաներէնի. եւ սակայն լիթուաներէնը տեղիք տուած է գերմաներէնին՝ միայն պատերազմէն վերջ, երբ յետ-պատերազմեան սերունդին միջեւ ընդարձակօրէն ծաւալած է ստորին գերմաներէն բարբառը: Նմանապէս ռեթառոմանշներու բազմաթիւ սերունդներու ծանօթ եղած է տիպար գերմաներէնը. բայց ռոմանշերէնը գործնականօրէն սկսած է վտանգուիլ միայն զուիցերական բարբառային գերմաներէնի, շվիցերթիւչի ծաւալումով /5/: Այս երեւոյթները կը թելադրեն, ուրեմն, որ զօրաւոր լեզուի մը համապատասխան կամ մօտիկ բարբառի մը առօրեայ խօսակցականութեան պարագան կրնայ վճռական դեր մը կատարել վանելու համար ուրիշ լեզու մը՝ որ այլապէս կը դիմադրէր զօրեղ գրական լեզուի մը խուժումին: Այս պարագան կը մասնականացնէ եւ որոշ ուղղութեամբ մը առաւելաբար կը բացայայտէ ինչ որ կ'ըսէինք՝ նկատի առնելով լեզուի մը զուտ խօսակցական կամ նաեւ գրական ըլլալու բնոյթը, լեզուական գերակշռումի ազդակներու կարգին:

Ուրիշ բազմաթիւ ազդակներ ալ, անտարակոյս, շատ կարեւոր դեր մը կը կատարեն լեզուական փոխարինումի պարագաներուն: Յիշենք կրօնքը կամ յարանուանական պատկանելիութիւնը. Անքարացի Թրքախօս կաթողիկէ հայերու պարագան դասական օրինակ մը կ'ընծայէ այս մասին: Նպանապէս նշուած է որ գերմաներէնէն փորթուկալերէնի անցքը Պրազիլ գաղթած գերմանացիներուն միջեւ՝ աւելի դիւրին տեղի ունեցած է կաթողիկէներու քան թէ բողոքական գերմանացիներու մօտ, ինչ որ կը բացատրուի անշուշտ փորթուկալեան մշակոյթին ուժեղ կապակցութեամբ

կաթողիկէ աւանդութեան հետ: Միեւնոյն գաղթականներու պարագային՝ նշուած են տակաւին այլ կարգի ազդակներ: Այսպէս, աւելի արագ եղած է փոքրուկալերէնի անցքը եռալեզու գօթիներու մէջ՝ ուր փոքրուկալերէնը իբրեւ հաղորդակցութեան հասարակաց միջոց մը կը ծառայէր: Նմանապէս աւելի արագ եղած է անցքը՝ ուր աւելի շուտով ջողուած են գերմանական բարքերն ու սովորոյթները: Ընկերային դասակարգն ալ շատ կարեւոր դեր մը կը կատարէ: Այսպէս, լեզուական փոխարինումը շատ աւելի դանդաղ եւ դժուար տեղի կ'ունենայ գիւղացի խաւերու միջեւ քան թէ առեւտրական եւ քաղքենի դասակարգին մօտ /6/: Յայտնի է նաեւ աշխարհագրական կղզիացումին կատարած դերը ի նպաստ լեզուական պահպանումին . կովկասեան շրջանը իր բազմաթիւ տասնեակ լեզուներով եւ անհամար բարբառներով ցայտուն օրինակ մըն է այս ուղղութեամբ:

Ժամանակի տարածքն ալ իբր կարեւոր ազդակ մը կը ներկայանայ: Մեր անձնական փորձառութեամբ յաճախ նշած ենք՝ ըլլայ քասնական-երեսնական թուականներուն, ըլլայ վերջին տասնամեակներուն Արեւմուտք գաղթած հայ ընտանիքներու մօտ, որ տեղւոյն վրայ ծնած զաւակներէն հայերէնը լաւագոյն մանչացողները անդրանիկներն են եւ որքան սերունդը կը նորոգուի՝ ընդհանրապէս համեմատաբար կը նուազի հայերէնի ծաւոթիւնը, մերթ չքանալու աստիճան: Այս երեւոյթին արդէն ժամանակին անդրադարձած է Արսէնեան՝ հարցը ուսումնասիրելով միացեալ նահանգներ գաղթած իտալացիներու եւ հրեաներու միջեւ /7/: Սակայն, կը խորհինք թէ քացի ժամանակի տարածքէն կայ նաեւ նշելի ուրիշ կէտ մը. այն՝ թէ յաճախ անդրանիկ կամ երէց զաւակները ցեղային զգացողութեան տեսակէտէն ալ աւելի մօտիկ կը զտնուին իրենց ծնողներու զգացումներուն. այս պարագան կը բացատրուի, կը խորհինք, ընտանեկան քջիջին եւ նոր շրջապատին միջեւ ստեղծուած կապերուն քնոյթով եւ այդ կապերուն կրած յեղաշրջումներով ընտանիքի նոր անդամներուն նկատմամբ:

Հուսկ, ուրիշ կարեւոր ազդակ մը երեւան կու գայ, յատկապէս, երբ նկատենք լեզուի մը պահպանումին համար կատարուած կազմակերպեալ աշխատանքները եւ կամ լեզուական վերապրումի պարագաները: Արդարեւ, այս երեւոյթները կը յենուն լեզուական հաւատարմութեան ըմբռնումի մը, որ իր կարգին կ'ենթադրէ այն համոզումը՝ թէ լեզուի մը պահպանումը կը ներկայացնէ դրական արժէք մը: Այս համոզումն ալ կը ներփակէ որեւէ մշակոյթի, յատկապէս փոքրամասնային մշակոյթներու պահպանման արժէքը: Բնականաբար անկարելի չէ որ տնտեսական եւ այլ կարգի իշխանատիրական շահեր դիմակաւորուին լեզուական կամ մշակութային հաւատարմութեան պատրուակներով: Բայց ամէն ինչ եւ տարամերժօրէն վերագրել այդպիսի ազդակներու՝ կը կարծենք թէ անընդունելի ծայրա-

յեղուքիւն մըն է: Ոչ ալ կարելի է ժայնակցիլ այն տեսակէտին՝ որ կը քելադրէ լեզուները ձգել բոլորովին իրենց մակատագրին: Արդարեւ, եթէ մինչեւ ծայրը հասցնէինք նման սկզբունք մը, պէտք էինք բոլորովին անօգուտ եւ աննպատակ յայտարարել ոչ միայն լեզուական ակադեմիաներն ու յարակից հաստատութիւնները, այլ մինչեւ իսկ դըպրոցներու մէջ լեզուի եւ քերականութեան ուսուցումը: Մանաւանդ որ պատմական փորձառութիւնը ցոյց կու տայ որ լեզուի մը պահպանման, նոյնիսկ վերակենդանացման համար թափուած ջանքերը տուած են մեկէ աւելի անզամներ շօշափելի արդիւնքներ /8/: Մեր կարծիքով՝ լեզուական, ինչպէս նաեւ աւելի ընդարձակօրէն՝ մշակութային որեւէ արտայայտութիւն մարդկային ուրոյն արժէք մը կը ներկայացնէ, արժանի խնամքի եւ զուրգուրանքի /9/: Բնականաբար նման ըմբռնումի մը թափանցումը ժողովրդական լայն խաւերու մէջ՝ կը կարօտի մասնաւոր դաստիարակութեան մը: Բայց, որպէսզի կարենանք աւելի խորացնել այս կէտը, պէտք ենք աւելի մասնաւորել մեր նիւթը համեմատութեան դնելով հայ լեզուի եւ մշակոյթի վիճակը՝ անցեալին ու ներկայիս՝ արեւելեան ու արեւմտեան երկիրներու մէջ: Շատ կարեւոր է անցեալին ընծեռած չափանիշը, քանի որ լեզուի մը որոշ ժամանակամիջոցի մը տեւողութեամբ գոյութեան ստուգութիւնը միայն անցեալէն կրնանք ունենալ. արդ, սաոյգ է որ ըլլայ Պարսկական, ըլլայ Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայ լեզուն գոյատեւած է, նաեւ պատմական Հայաստանի սահմաններէն դուրս, շուրջ հինգ դարերու տեւողութեամբ. իսկ ուր որ ընդմիջուած է անոր գոյութիւնը՝ ասիկա արդիւնք չէ եղած ընկերա-լեզուական բնականոն յեղաշրջումի մը:

Իսլամական իրականարգը աստուածպետական իրաւակարգ մը ըլլալով՝ հիմնուած էր այն սկզբունքին վրայ որ էապէս հաւատացեալներու ընկերութիւնը ներկայացնող պետութեան լրիւ քաղաքացիները միայն հաւատացեալներ, այսինքն իսլամներ կրնային ըլլալ: Սակայն կ'ընդունուէր միեւնոյն ատեն քրիստոնեայ տարրին ալ ապրելու իրաւունքը որոշ պայմաններով, ինչ որ կրնանք՝ հարցը պարզելու համար իբր երկրորդ կարգի քաղաքացիութիւն մը նկատել: Իսկ պետութեան ծոցին մէջ ապրող այս բազմապիսի տարրերէն իւրաքանչիւրին իրաւակարգը եւ իրարու հետ փոխադարձ համակեցութիւնը կը հիմնուէր ,,միլլէթ,, ի ըմբռնումին վրայ: Կրօնական եւ էթնիկ տարրերու ժուլումէն յառաջագայող եզակի իմացում մը՝ որ գործնականին մէջ բաւական յստակ զանազանութիւն մը կը ստեղծէր ոչ միայն իսլամին եւ քրիստոնեային, այլ նաեւ քրիստոնեայ զանազան խմբաւորումներուն միջեւ՝ համաժայն իրենց կրօնական-յարանուանական պատկանելութեան եւ ազգային-լեզուա-

կան ինքնութեան:

Նման իրաւակարգի մը մէջ, եթէ մէկ կողմէն քրիստոնեան քաղաքացիականօրէն երկրորդական դիրքի մը վրայ կը գտնէր ինքզինքը, միւս կողմէ սակայն պետական ճանաչում եւ վաւերացում ստացած էր քնիկ ինքնութիւնը, որով կը զանազանուէր ոչ միայն իսլամէն, այլ նաեւ իրեն նման՝ բայց միեւնոյն ատեն լեզուով, Եկեղեցիով կամ յարանուանութեամբ իրմէ տարբեր քրիստոնեայէն: Պարզ է թէ պետական նման ճանաչում մը, միացած յատկապէս կրօնական զանազանութեան զիտակցութեան եւ կրօնական բացարձակ հաւատարմութեան զգացումին՝ քրիստոնեայ ենթականերուն կողմէ, կը ստեղծէր նպաստաւոր միջավայր մը էթնիկա-լեզուական միաւորներու գոյատեւումին համար. իրերու այս կացութիւնը կը խզուէր միայն բռնի կրօնափոխութիւններու պարագային, որոնք ընդհանրապէս տեղական հանգամանք ունեցած են:

Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններու իրաղրութենէն՝ եթէ պահ մը անցնինք 1920էն ասդին Միջին Արեւելքի այլեւայլ իսլամ երկիրներուն մէջ ցրուած հոծ հայութեան վիճակին, ուր հայերէն լեզուն, ինչպէս արդէն ըսինք, արեւմտեան սփիւռքին նկատմամբ անբաղդատելիօրէն աւելի բարգաւած երեւոյթ մը կը պարզէ, կրնանք հետեւեալ նկատողութիւնները կատարել: Այդ երկրներէն ոմանք եթէ նոյնիսկ հրաժարած ըլլան իսլամական շերիայէն եւ ընդունած արեւմտեան ,,լայիք,, պետութեան զաղափարը, բայց եւ այնպէս՝ ըլլայ ժողովուրդին մտայնութեան, ըլլայ վարչական մեքենային խորքին մէջ դրոշմուած կը մնայ ,,համայնքային,, պատկանելիութեան եւ որակումի զաղափարը, որ ունի նաեւ իր իրաւական եւ գործնական անդրադարձները՝ քրիստոնեայ տարրին քաղաքական եւ կառավարական պաշտօններու մասնակցութեան սահմանափակումներուն մէջ: Նման դրութիւն մը, թէեւ տարբեր երեւոյթներով ու կոչումներով, բայց խորքին մէջ, կարեւոր չափով մը, կը շարունակէ ,,միլլէթ,,ի իսլամական ըմբռնումը: Ուստի կը սատարէ վառ պահելու համայնքային այն ինքնագիտակցութիւնը, որ անհրաժեշտ է լեզուամշակութային գոյատեւումին համար:

Իսլամ երկիրներու այս ընկերա-քաղաքական կառոյցին ազդեցութեան վրայ, զոր կնկատենք իբր գլխաւոր ազդակներէն մին, իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, էթնիկա-լեզուական միաւորներու պահպանման, կարելի է աւելցնել նաեւ վերը թուարկուած այլ կարգի ազդակներէն ոմանք. այսպէս, օրինակի համար, հայերու պարագային, հայ տարրին եթէ ոչ միշտ զերակշիռ, բայց պատկառելի դիրքը՝ այդ երկիրներու տնտեսական եւ մշակութային կեանքին մէջ, ինչ որ տուած է հայուն որոշ ինքնավստահութիւն մը եւ սնուցող ջամբած՝ իր ինքնութիւնը

պահպանելու գիտակցութեան:

Իսլամ երկիրներու պարզած այս իրաւրութիւնը բոլորովին կը փոխուի՝ երբ կ'անցնինք արեւմտեան աշխարհին: Երկու աշխարհներու միջեւ պատմականօրէն հիմնական տարբերութիւններէն մին այն եղած է, որ մինչ իսլամ տէրութիւններու մեծամասնութեան մէջ գոյութիւն ունեցած է միշտ՝ նաեւ ցեղով տարբեր ոչ իսլամ տարր մը, արեւմտեան Եւրոպայի երկիրներէն ոչ մէկը ստիպուած է դիմազրաւել կրօնա-ցեղային այլատարրութեան նման երեւոյթ մը՝ զոնէ մեր հազարամեակի ընթացքին: Ծիշդ է որ Բողոքականութեան երեւումին յաջորդող պայքարներով կարելի եղած է զգետնել Միջին դարու արեւմտեան աստուածպետականութեան այն սկզբունքը՝ թէ պէտք էր տիրել իշխողին կրօնքը "cujus regio ejus religio" : Սակայն Բողոքականութիւնն ալ, կրելով հանդերձ որոշ չափով ցեղային-ազգային անդրադարձներ, չէր դներ կրօնա-ցեղային զանազանութեան այնպիսի արմատական հարց մը՝ ինչպիսին էր, ընդհակառակն, Արեւելքի մէջ մէկ կողմէ իսլամներու եւ քրիստոնեաներու, միւս կողմէ՝ այլեւայլ քրիստոնեայ Եկեղեցիներու միջեւ զանազանութիւնը: Արդարեւ, զոնէ կրօնական պատերազմներու աւարտէն ասդին, հաւասար տիտղոսով գերմանացի նկատուած են կաթողիկէն ալ, բողոքականն ալ: Որով կրօնքը չէր կրնար էթնիկա-լեզուական զանազանութեան մը իբրեւ հիմ ծառայել Արեւմուտքի ընկերային-իրաւական ընդհանուր կարգուսարքին մէջ: Միւս կողմէ Վերածնունդով ծիլ արձակած զաղափարախօսութիւնները, որոնք Ֆրանսական յեղափոխութեամբ եւս աւելի արմատացան ու Եւրոպայի լայիք ժողովրդավար կարգախօսներուն ներշնչարանը դարձան, կը միտէին էապէս պետութեան այնպիսի մտապատկերի մը՝ ուր ամէն քաղաքացի օրէնքին առջեւ հաւասար ըլլար, առանց որեւէ կրօնական, ցեղային կամ լեզուական զանազանութեան: Այսպէս, թօթափելով աստուածպետականութեան յետին մնացորդներն ալ, կը ձեւանար հետզհետէ արդի Եւրոպայի լայիք, ժողովրդավար եւ ,,ազգային,, պետութեան ըմբռնումը՝ ուր զրեթէ աննշան պիտի դառնային քաղաքացիներու միջեւ կրօնական, ցեղային կամ լեզուական տարբերութիւնները, ինչ որ պիտի ձգտէր հուսկ քաղաքացիներու միջեւ մշակութային ու լեզուական զրեթէ բացարձակ միաձեւութեան մը զաղափարակային:

Այս վերլուծումը բաւական յստակօրէն ցոյց կու տայ թէ արեւմըտեան ընկերութիւնը, ըլլայ իր միջնադարեան աստուածպետական յօրինուածքով, ըլլայ յետագայի լայիք-ժողովրդավար-ազգային ըմբռնումներով, դժուար էր որ ընձեռէր այնպիսի միջավայր մը՝ ուր քրիստոնեայ այլացեղ փոքրամասնութիւնները, մանաւանդ եկուորներն ու տկար-

ները, կարենային մնայուն գոյատեւումի մը համար բաւարար երաշխիքներ ունենալ եւ կամ նոյնիսկ վայելել այն անուղղակի պատսպարանքը զոր կ'ընծայէր՝ կրօնական-յարանուանական զանազանութեան վրայ հիմնուած իսլամ ընկերութիւնը:

Բարեբախտաբար, արեւմտեան ընկերութեան ընկերա-մշակութային կառոյցին մէջ վերջին տասնամեակները զգալի փոփոխութիւնները նշեցին, որոնք տակաւին ծլարձակումի եւ տակաւ հասունացումի հանգրուան մը կը բոլորեն: Այս փոփոխութիւններու կարգին կարեւորագոյններէն մէկը, որ մեզ յատկապէս կը հետաքրքրէ, խարխլումն է մշակութային միազանգուածութեան զաղափարին: Ցետ զգեստնելու ,,տիրողին կրօնքը,, կարգախօսը, Արեւմուտքը, գործնականին մէջ, դեռ երկար դարեր ապրեցաւ լեզուա-մշակութային զետնի վրայ հանգէտ սկզբունքով մը՝ զոր կրնանք բանաձեւել իբրեւ ,,տիրողին լեզուն,, կամ ,,տիրողին մշակոյթը,, / cujus regio ejus lingua /: Այս զաղափարը, մէկ կողմէ, իր արմատները կ'առնէր Եւրոպայի միջնադարեան աստուածպետական աւանդութենէն, միւս կողմէ՝ հարկ է ընդունիլ որ այդ սկզբունքը արդիւնք էր Արեւմուտքի մէջ զարգացող քաղաքացիական հաւասարութեան եւ ազատութեան զաղափարներուն, որով աննշան կը դառնար երկրի մը քաղաքացիներուն միջեւ որեւէ ցեղային կամ լեզուական տարբերութիւն, որ հուսկ հետզհետէ նօսրանալու եւ անհետանալու կը սահմանուէր:: Այս երեւոյթը տեղի կ'ունենար յատկապէս այն պարագաներուն՝ ուր փոքրամասնային ցեղը, մշակոյթը կամ լեզուն յստակօրէն չէին բնորոշուած աշխարհագրական դիրքով մը, որ իբր բնական պատուար մը ծառայէր ծուլումի հոսանքին դէմ, ինչպես Իտալիոյ մէջ՝ Ալթոյ-Ատիճէի զերմանախօս ցեղախումբին՝ կամ Սպանիոյ մէջ Պասքերու պարագային /10/: Շատ պարզ է որ արեւմտեան ոչ մէկ երկրի մէջ հայերը կրնային օգտուիլ նման ,,բնական,, պատսպարանքէ մը:

Շատ նշանակալից է, ուրեմն, այն յեղաշրջումը՝ որ քանի մը տասնամեակներէ ասդին տեղի կ'ունենայ արեւմտեան քաղաքակրթութեան ծիրին մէջ, որով Արեւմուտքը հետզհետէ կը սկսի գիտակցիլ՝ թէ քաղաքացիներու միջեւ օրինական հաւասարութիւնը չի ներփակեր անհրաժեշտօրէն լեզուա-մշակութային տարբերութիւններուն բարձումը եւ թէ ընդհակառակն, այդ տարբերութիւնները, զայմանաւ որ չվտանգեն երկրին պետական միասնականութիւնը, ծոխութիւն մը կ'աւելցնեն երկրին ընդհանուր մշակոյթին: Նման յեղաշրջում մը զգալի է յատկապէս Միացեալ Նահանգներու, Քանատայի, Ֆրանսայի նման երկիրներու մէջ, ուր հայերն ալ ստուարաթիւ զաղութներ կը կազմեն: Այս նոր մտայնութիւնը կ'արտայայտուի մինչեւ իսկ Պետութեան կողմէ ընծեռուած

նպաստներով՝ նաեւ ոչ հողային փոքրամասնութիւններու լեզուին, մշակոյթին կամ աւանդութիւններուն պահպանման համար:

Արեւմտեան հայ սփիւռքը եթէ կ'ուզէ գոյատեւել իբր հայ ինքնութեամբ հասարակութիւն մը, թէեւ համարկուած տուեալ երկրի մը կառոյցներուն մէջ, պէտք է որ առաւելագոյն չափերով օգտուի արեւմտեան մշակոյթի այս նորագոյն յեղաշրջումներէն: Ինչպէս կը տեսնուի, հոս կը դպչինք ընկերա-մշակութային կառոյցի մը արմատներուն: Արեւմտեան սփիւռքին մէջ, այսօր հայապահպանումի պայքարը էապէս հաւասարակշռութեան, համադրութեան հարց մըն է. զտնել միշտ համադրութիւնը՝ ընդմէջ հայութեան եւ երկրի մը քաղաքացիական կառոյցներուն պատկանելիութեան: Եւ արեւմտեան մշակոյթը, որ հարիւր կամ նոյնիսկ յիսուն տարի առաջ թերեւս պիտի չկարենար ըմբռնել նման համադրութեան մը կարելիութիւնը, այսօր կը սկսի արդէն աւելի ատակ դառնալ զայն հասկնալու: Հասկնալու՝ թէ փոքրամասնութիւններու ծուլումը /assimilation / երբեք անհրաժեշտ չէ երկրի մը միասնականութեան համար. բաւական է որ անոնք համարկուած /intégrés / ըլլան, այդ երկրին ընկերա-մշակութային-քաղաքական կառոյցներուն մէջ եւ ըլլան լրիւ իմաստով քաղաքացիներ՝ թէ իրենց իրաւունքներով եւ թէ պարտաւորութիւններով: ,,Համարկում, բայց ոչ ծուլում,, կրնայ ըլլալ կարգախօսը նման գաղափարախօսութեան մը: Այս լոյսին տակ՝ նոր դերակատարութիւն եւ նոր ազդողականութիւն մը կը ստանան ,,ազգապահպանում,,ի ծանօթ բոլոր աւանդական միջոցները, ակումբ, դպրոց, եկեղեցի եւլն.:

Հուսկ՝ տակաւին երկու նկատողութիւն: Ըսինք թէ հայերը արեւմտեան երկիրներուն մէջ չեն կազմեր հողային փոքրամասնութիւն մը: Ակներեւ է, սակայն, որ փոքրամասնային մշակոյթի մը վերապրումին սատարող ազդակներէն մէկն ալ՝ անոր պատկանողներուն թիւն է: Միւս կողմէ, որոշ քաղաքներու մէջ ծեւացած հոծ խմբաւորումները զրեթէ աշխարհագրական փոքրամասնութեան մը երեւոյթին կը մօտենան, որով կը ստանան՝ զէթ մասամբ՝ այս երեւոյթին ընձեռած առաւելութիւնները: Նման խմբաւորումներ կարելի է նկատել, օրինակի համար, Փարիսայի մէջ Մարսէյլի հայութիւնը, կամ Միացեալ Նահանգներու մէջ՝ Լոս Անճելէսի գաղութը: Թելադրելի պիտի ըլլար, ուրեմն, որ սփիւռքահայ կազմակերպութիւններ հնարաւորութեան չափով քաջալերէին՝ արդէն ինքնաբերաբար գոյացած կեդրոնացումի, խմբուելու այս միտումը:

Մեր վերջին նկատողութիւնը պիտի վերաբերի սփիւռքահայութեան կապակցութեան Մայր Հայրենիքին հետ: Թէեւ սփիւռքահայութիւնը,ըստ ինքեան, հողային փոքրամասնութիւն մը չէ, չի կրնար սակայն չունե-

նալ, ինչպէս ամէն ցեղային փոքրամասնութիւն, հողային առնչակցութիւն մը, որով կը քնորոշուի իր ծագումը եւ որուն ազգային ու մշակութային կենսունակութիւնը ոչ միայն խորհրդանիշը, այլ նաեւ յենարանը պէտք է կազմէ իր գոյատեւումի ծիզերուն: Այս յարաբերութիւնը կրնայ այլեւայլ արտայայտութիւններ ու հանգամանքներ ստանալ. բայց կը կարծենք որ կը մնայ միշտ հիմնական կորիզ մը, այն՝ թէ հայրենի հողը եւ անոր վրայ ծաղկող կեանքը վերաքերումի անզանցանելի եզր մը կը ներկայացնեն սփիւռքի մէջ ապրող հայութեան համար:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Կը կարծենք թէ պէտք է զանազանել ,,սփիւռք,, եւ ,,գաղութ,, իմացումները: Արդարեւ, սփիւռքը՝ իր ստուգաբանութեամբ իսկ՝ ցրուումի վիճակ մը կը մատնանշէ, որով կ'ենթադրէ բնաշխարհին մէջ քաղաքական ու մշակութային տկարացում մը. գաղութները, ընդհակառակն, կը բարգաւաճին ընդհանրապէս քաղաքական ու տնտեսական ծաղկումի շրջաններուն: Միւս կողմէ՝ ոչ գաղութները, ոչ ալ սփիւռքները միշտ միեւնոյն դիմագիծով ու յատկանիշներով կը ներկայանան: Հին յունական գաղութները, որոնք կը տարածուէին Փոքր Ասիոյ երկայնքին կամ Սիկիլիոյ մէջ, միեւնոյն ատեն ջահակիրներն էին մշակոյթի մը՝ որ հուսկ ինքզինքը կը պարտադրէր տեղական նախընթաց մշակոյթներուն: Ասկից՝ բոլոր այդ զօտիներուն յունացումի երեւոյթը պատմական այնպիսի շրջանների մը մէջ, որ չէր կապուած քաղաքական ուղղակի տիրապետութեան մը, ինչպէս պիտի ընէր ընդհակառակն արդի ժամանակներու զաղթարարութիւնը եւ կամ, հին աշխարհի մէջ, Աղեքսանդր Մակեդոնացին: Ինչ կը վերաբերի հայերուն, հակառակ իրենց մեծ ցրուումին՝ վաղ Միջին Դարէն սկսեալ՝ Փոքր Ասիոյ եւ Պալքաններու տարածքով, արդիւնք՝ գէթ մասամբ՝ օտար տիրապետութեան, չենք խորհիր թէ կարելի ըլլայ արդէն այդ շրջաններէն սկսեալ հայ սփիւռքի մը մասին խօսիլ՝ այն իմաստով որով կը խօսինք, օրինակի համար, հրեական սփիւռքի մը մասին Քրիստոսի ժամանակներէն ի վեր: Արդարեւ, մինչեւ ԺԴ. դարու վերջերը գոյութիւն ունէր հայ քաղաքական միութիւն մը, յստակօրէն ճանաչելի, ինքնավար եւ, յաճախ, անկախ: Կը կարծենք թէ լաւագոյն է՝ այդ շրջաններուն համար կիրարկել ,,գաղութ,, բառը, ,,սփիւռք,,ը վերապահելով Կիլիկեան թագաւորութեան անկումին յաջորդող ժամանակներուն, թէեւ ասոնք ալ կը ներկայացնեն՝ իրենց կարգին՝ ցրուումի գոնէ երկու հիմնական հանգրուանները, ընկերա-քաղաքական բաւական տարբեր կառոյցնե-

րով:

2 ,,Երկլեզուութիւն,, կը գործածենք հոս իբր համապատասխան bilinguisme -ի /հմմտ. Լեզուաբանական բառարան, Երեւան, 1975/, որով՝ polylinguisme = բազմալեզուութիւն: Վերջերս ամերիկացի լեզուաբաններ սկսած են զանազանել ընդմէջ bilingualismի եւ diglossia-յի. այս վերջինիս համար կրնանք ըսել երկլեզուախօսութիւն, համեմատաբար բազմալեզուախօսութիւն՝ polyglossia /հմմտ. A. Martinet, La linguistica, Milano, 1972, art. 38: Զշփոթիլ polyglottism-ի հետ, որ է բազմալեզուագիտութիւն կամ բազմալեզուանիութիւն/:

3 Հողային կամ աշխարհագրական կը կոչենք փոքրամասնային այն լեզուներն ու մշակոյթները, որոնք կը բնորոշուին աշխարհագրական կամ հողային որոշ դիրքով մը: Այսպէս, Գասքերը՝ Սպանիոյ մէջ, Ալթոյ-Ադիճէի գերմանախօս ադրը՝ Իտալիոյ մէջ, եւլն.:

4 U. Weinreich, Lingue in contatto, իտալ. թրգ., Torino, 1974.

5 Հմմտ. նշդ, էջ 156-157:

6 Անդ:

7 S. Arsenian, Bilingualism and Mental Development, New York, 1937, p. 69.

8 Գերմանական լեզուներուն եւ եիտիշի մասին տես՝ H. Kloss, Nebesprachen, Wien, 1929; Կեղտական լեզուներու մասին տես՝ W. H. Rees, Le bilinguisme des pays celtiques, Rennes, 1939; Ռոմանշերէնի մասին՝ U. Weinreich, Research Problems in Bilingualism, with Special Reference to Switzerland, դոկտորական աւարտաճառ, /Columbia Univ., 1951/:

9 Մեր հայ իրականութեան ծիրին մէջ այսպիսի մասնաւոր զուրգուրանքի կարօտ արժէքներէն մէկն է արեւմտահայերէնը, որ իբր գրական եւ ուսումնական խոշոր աւանդութեան մը լեզուն՝ եզական ծոխութիւններէն մէկն է մեր ազգային մշակոյթին: Արեւմտահայերէնը, ներկայիս, գուտ սփիւռքային լեզու մը դարձած ըլլալով, յետ ԺԹ. դարու եւ դարասկզբի փառքի շրջաններուն, իր գոյատեւումի հարցը, պատմական այս պահուն, էապէս կապուած է սփիւռքի եւ յատկապէս Միջին Արեւելքի մէջ հայապահպանման եւ մանաւանդ լեզուապահպանման հարցերուն: Մեր երկու ոսկեղնիկ գրական բարբառներն ալ համազգային սեփականութիւնը ըլլալով բովանդակ հայ ժողովուրդին, անոնց պահպանման եւ բարգաւաճումին հոգն ալ կը վիճակի անխտիր հայ մշակոյթին նախանձախնդիր ամէն հայ անհատի եւ կազմակերպութեան:

10 Եզակեան պարագայ մը կը ներկայացնէ Զուիցերիան, ուր թէեւ գոյութիւն չունի երկրի բովանդակ տարածքին տիրող միակ մշակոյթ մը, բայց երկրին մէջ պաշտօնապէս ընդունուած լեզուներն ու մշակոյթները կը համապատասխանեն աշխարհագրական յստակ բաժանումներու:

Ռ.Մ. ԹՈԽՄԱԽՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Լեզվի հնչյունային կողմի ուսումնասիրության համար լեզվաբանությունը վերջին հարյուրամյակում լայնորեն օգտվում է փորձառական հնչյունաբանության ընձեռած հնարավորություններից: Փորձառական հնչյունաբանությունը ոչ թե առանձին գիտաճյուղ է, այլ մեթոդ կամ, ավելի ճիշտ, մեթոդների ամբողջություն, որտեղ սարքերի ու գործիքների միջոցով կատարված ուսումնասիրությունները զուգակցվում են անմիջական, ուղղակի դիտումների հետ:

Հայերենի փորձառական հնչյունաբանության սկզբնավորումը կապվում է ամենից առաջ հայ անվանի լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի գործունեության հետ: Դեռևս 19-րդ դարի 90-ական թվականներին Փարիզում՝ Սորբոնի համալսարանում սովորելու տարիներին, նա շատ կարճ ժամանակում տիրապետում է Ռուսլոյի լաբորատորիայում օգտագործվող սարքերին և կիմոգրաֆով փորձում է պարզել արևմտահայ գրական լեզվի և բարբառների հնչյունական համակարգերում առկա հնչյունափոխության պատճառները :

Հայերենի 6 բարբառների՝ Պոլիս, Ասլանբեկ, Մուշ, Սեբաստիա, Շուշի, Նուխի, նյութի հիման վրա կատարված ուսումնասիրության արդյունքները Աճառյանը հրատարակում է 1899թ. ,,La parole ,, ամսագրում ,,Հին հայերենի պայթականները՝ ուսումնասիրված ժամանակակից բարբառներում,, Ֆրանսերեն լեզվով գրված հոդվածում: Հոդվածն ուղեկցվում է հայտնի լեզվաբաններ Ռուսլոյի և Մեյեի շատ արժեքավոր լրացումներով ու դիտողություններով: Փորձերին մասնակցել էին Փարիզում իրենց ուսումնառությունն անց կացնող հայ ուսանողները, ընդ որում Պոլսի բարբառը ներկայացրել է ինքը՝ Աճառյանը:

Հոդվածում բերված գծանկարներում տրվում են ձայնալարերի տատանումների և արտաշնչման ուժի փոփոխությունները պայթական <u>բ.պ.փ</u>, <u>դ.տ.թ</u> և կիսաշփական <u>գ.կ.ք</u>, <u>ձ.ծ.ց</u>, <u>ջ.ճ.չ</u> հնչյուններում: Հիմք ընդունելով հնչյունի արտաբերման սկզբում պայթյունի և ձայնալարե-

րի տատանման հարաբերությունը՝ հեղինակը որոշում է բարբառներում ձայնեղից խուլի անցման ընթացքը: Այս պայմաններում առանձնացվում է երեք վիճակ՝ ա/ ձայնալարերի տատանումը սկսում է մինչև պայթյունը, բ/ համընկնում է պայթյունի պահին և գ/ զգալիորեն ետ է մնում: Առաջին դեպքում առանձնանում են ձայնեղները, երկրորդում՝ խուլերը, իսկ երրորդում՝ շնչեղ խուլերը:

Հոդվածը զբավում է մասնագետների ուշադրությունը: Ստացված նկարների քննությամբ զբաղվում է Մ. Գրամոնը, իսկ Ռուսլոն նրանցից 3-ը իր բացատրություններով զետեղում է 1902թ. հրատարակած ,,Փորձառական հնչյունաբանության սկզբունքները,, նշանավոր աշխատության մեջ:

Ամառյանն առաջինն էր, Ռուսլոյի վկայությամբ, ոչ միայն հայագիտության, այլև լեզվաբանության մեջ առհասարակ, որ փորձառական հնչյունաբանության մեթոդը կիրառեց բարբառագիտության բնագավառում:

Ամառյանի առաջին փորձերի և բուն Հայաստանում փորձառական հնչյունաբանության աշխատանքների ծավալման միջև ընկած է մոտ կես դարյա մի ժամանակահատված: Թեև հնչյունաբանության մեջ փորձառական մեթոդների կիրառման անհրաժեշտության մասին բազմիցս նշում էին հայ անվանի լեզվաբաններից շատերը, սակայն նման աշխատանքներ մեզանում չէին կատարվում ինչպես համապատասխան լաբորատորիաների ու սարքերի, այնպես էլ մասնագետների բացակայության պատճառով:

Մեր դարի 50-ական թվականները կարելի է համարել Հայաստանում փորձառական հետազոտությունների նախապատրաստման ժամանակաշրջան: Փորձառական հնչյունաբանության բնագավառի համար որակյալ կադրերի պատրաստումը դառնում է այդ շրջանի լեզվաբանական գիտության հրամայական խնդիրներից մեկը: Ի դեպ 1950թ. պրոֆեսոր Անժուրի /Հ.Զեբոռաբյան/ ղեկավարությամբ Ֆիզիկոս Գ. Հովհաննիսյանը կատարում է հայերենի ձայնավորների էլեկտրաձայնաբանական մի ուսումնասիրություն, որը սակայն լեզվաբանական առումով սակավ արժեք ունի:

Հայերենի փորձառական հնչյունաբանության ուղղությամբ գործնական բնույթի առաջին քայլերը սկսվում են 60-ական թվականների սկզբից, երբ Երևանի համալսարանում ակադեմիկոս Գ.Սևակի նախաձեռնությամբ և գրեթե միաժամանակ ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում ակադեմիկոս Ա. Ղարիբյանի եռանդուն ջանքերի շնորհիվ բացվում են հնչյունաբանության կաբինետներ:

Հայաստանում փորձառական հնչյունաբանության ուսումնասիրությունների ծավալման ժամանակաշրջանը սկսվեց 60-ական թվականների կեսերից, երբ ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի նախաձեռնությամբ ՀՍՍՀ ԳԱ

լեզվի ինստիտուտի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնին կից /վարիչ՝ ակադեմիկոս Է. Աղայան/ սկսեց գործել Ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտի և համալսարանի հնչյունաբանական կաբինետների բազայի վրա ստեղծված փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիան, որտեղ միավորվեցին նման աշխատանք կատարելու ունակ բոլոր կադրերը:

Առանց ռուսական լեզվաբանական գիտության օգնության ու օժանդակության անհնարին է պատկերացնել փորձառական հնչյունաբանության ծագումն ու զարգացումը Հայաստանում: Դրա լավագույն վկայությունն այն է, որ հայերենի փորձառական հնչյունաբանական հետազոտություններ կատարող զրեթե բոլոր լեզվաբանները մասնագիտացել են միության առաջատար կենտրոններում /Մոսկվայում կամ Լենինգրադում/: Այս առումով անգնահատելի է հատկապես Մոսկվայի Մ. Թորեզի անվան օտար լեզուների 1-ին պետական մանկավարժական ինստիտուտի Վ.Ա. Արտյոմովի ղեկավարած Խոսքի հոգեբանության և փորձառական հնչյունաբանության լաբորատորիայի դերը, լաբորատորիա, որտեղ էլ հենց բան.գիտ. թեկնածուներ Ա. Արամյանը և Ա. Խաչատրյանը կատարել են հայերենի ծայնավորական համակարգի փորձառական առաջին ուսումնասիրությունները: Դրանք հայերենի հնչյունային կազմի փորձառական առաջին լուրջ ուսումնասիրություններն էին, որոնց արդյունքները հրապարակվեցին Ա. Արամյանի ,,Հայերենի ծայնավորները,, /1962թ./ և Ա. Խաչատրյանի՝ ,,Հայերեն և անգլերեն լեզուների ծայնավորների համեմատական վերլուծություն,, /1963թ./ մենագրություններում: Ընայած փորձարկվողների սահմանափակ քանակին, հիշյալ աշխատանքները, որոնք կատարվել էին սպեկտրոգրաֆիական, էլեկտրոկիմոգրաֆիական մեթոդներով, որոշակի պատկերացում են տալիս հայերենի ծայնավորների ինչպես արտաբերական, այնպես էլ ֆիզիկական բնութագրերի մասին:

60-ական թվականների կեսերից ԳԱ լեզվի ինստիտուտի լաբորատորիայի բազայի ամրապնդման հետ միաժամանակ /ծեռք են բերվում պալատոգրաֆ, սեզմենտատոր սարքերը և մի շարք մագնիտոֆոններ/ աշխատանքներ են ծավալվում հայերենի բաղածայնական համակարգի փորձառական ուսումնասիրության և բարբառների հնչյունական կազմի ուսումնասիրությունների ուղղությամբ: Աշխատանքները, որոնք տևում են 6-7 տարի, կատարվում են համակողմանիորեն՝ մեծաթիվ փորձարկվողների մասնակցությամբ, ընդ որում ռենտգեն նկարահանումները կատարվում են Հանրապետական ռենտգեն ինստիտուտում, իսկ դինամիկ սպեկտրոգրաֆի վրա կատարված գրանցումները՝ էստոնական ակադեմիայի

լեզվի և գրականության ինստիտուտի փորձառական հնչյունաբանության
լաբորատորիայում: Հայերենի բաղաձայնների փորձառական ուսումնա-
սիրությունների արդյունքների ամփոփումն էր Ա. Խաչատրյանի և Վ.
Հայրապետյանի կողմից 1971թ. Երևանում ռուսերեն լեզվով հրատարա-
կած ,,ժամանակակից գրական հայերենի բաղաձայնների փորձառական
ուսումնասիրություն,, գիրքը: Այն ունի ինչպես տեսական, այնպես
էլ գործնական նշանակություն: Փորձառական հարուստ նյութի հիման
վրա տրվում է հայերենի բաղաձայնների արտաբերական և ձայնաբանա-
կան կողմերի լիակատար նկարագրությունը, ճշտվում հնչյունների դա-
սակարգման աղյուսակը:

70-ական թվականների սկզբներին ավարտվեց հայերենի վերհատույ-
թային միավորներից մեկի՝ բառային շեշտի փորձառական ուսումնասի-
րությունը /հեղինակ՝ Ռ. Թոխմախյան/: Աշխատանքում, կատարված
Մոսկվայի Մ.Թորեզի անվան ինստիտուտում մշակված ,,Ինտոնոգրաֆ,,
տիպի սարքի օգնությամբ, բացահայտվում են շեշտի գործառությանը
մասնակցող ձայնաբանական երեք գործոնների՝ ինտենսիվության, տևո-
ղության և հիմնական տոնի հաճախականության բարդ փոխհարաբերու-
թյունները:

70-ական թվականներից փորձառական հնչյունաբանության լաբորա-
տորիան ձեռնամուխ եղավ հայերենի շեշտի ու հնչերանգի ուսումնասի-
րությանը /նախադասությունների տարբեր հաղորդակցական տիպերի քըն-
նությունը կատարեցին Ա. Խաչատրյանը, Ա. Արամյանը, Վ. Հայրապետ-
յանը, Ս. Ղուկասյանը, շարույթային շեշտինը՝ Ռ. Թոխմախյանը/:

Փորձառական ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները ամփոփ-
վել են 1978թ. հրատարակված ,,Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հա-
յերենում,, գրքում, և մասամբ ,,Լեզվի և ոճի հարցեր,, 5-րդ ժողո-
վածուում:

70-ական թվականների կեսերից նկատելիորեն աշխուժանում են աշ-
խատանքները հաշվիչ մեքենայի օգնությամբ հնչյունների և բառերի
ավտոմատ ճանաչման և հատույթավորման ուղղությամբ /Ա.Գրիգորյան և
ուրիշներ/: Թեև հնչյունների ավտոմատ հատույթավորումը որոշակի
դժվարություն է ներկայացնում ու երբեմն տվյալ հնչույթի մասին
գաղափար է կազմվում միայն հաջորդ հնչյունի ձայնաբանական պատ-
կերի միջոցով, այնուամենայնիվ մշակվում է մի սարք, որը վերլու-
ծելով հնչաշղթայում գործառող որոշ կարգի ձայնաբանական հատկանիշ-
ներ՝ բավականին ճշգրտությամբ կարողանում է կատարել խոսքի հնչյուն-
ների ավտոմատ առանձնացում և դասակարգում: Հնչյունների ճանաչման
համար օգտագործվում են 1.ազդանշանի ինտենսիվության կորը, 2.250-

800 հց տիրույթում ազդանշանի էներգիայի չափը, 3.հիմնական տոնի համախականությունը, 4-5.առաջին երկու ֆորմանտ՝ րը, 6.0-ական հաճումների ընդհանուր քանակը, 7.ծայրագույն անցումների քանակը, 8.ազդանշանի կորուկ և կրկնվող հատվածները 30 հց տիրույթում և այլն: Սարքում գործում են ձայնավորների, շփականների և կիսաշփականների, պայթականների և ձայնեղների մանաչման հանգույցներ, սակայն ոչ բոլոր դեպքերում է հնարավոր տարբերակել խմբի հնչյուններն առանձին-առանձին: Հնչյունների մասնակի մանաչմամբ 50 և 200 բառ պարունակող ծրագրերի գործարկումը ցույց տվեց, որ երեք հաղորդավարների արտասանությամբ 50 բառանոց ցանկում մանաչման հուսալիությունը կազմում է 93 տոկոս, իսկ 200 բառի դեպքում՝ 84 տոկոս: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մասին զեկուցումներ կարդացվեցին 1980թ. դեկտեմբերին Երևանում կազմակերպված լսողական պատկերների ավտոմատ ընկալումը՝ ԱՐՍՈ-11 համամիութենական դպրոց-սեմինարում:

Վերջին տասնամյակում խիստ ընդարձակվել է փորձառական հնչյունաբանական ուսումնասիրությունների շրջանակը: Քննարկված հարցերի մեջ հետաքրքրություն են ներկայացնում նախաստության հաղորդակցային տիպերի հնչերանգի, շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների բնույթի, բառասկզբական բաղաձայնական կուտակումների, Լոռու խոսվածքի հնչյունային կազմի ու հնչերանգի, խոսքի տեմպի, տառադարձությանը նվիրված ուսումնասիրությունները:

Հայերենի հնչյունական կողմի փորձառական եղանակով կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները լայնորեն օգտագործվել են ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնի նախաձեռնությամբ կազմված ,,ժամանակակից հայոց լեզու,, ակադեմիական ծանրակշիռ աշխատության ,,Հնչյունաբանություն,, բաժնում, հեղինակ՝ Ա. Խաչատրյան /խմբագիր՝ Ն. Պառնասյան/: Փորձառական ուսումնասիրությունների արդյունքների հաշվառմամբ է կազմվել նաև Ա. Սուքիասյանի 1982թ. հրատարակած ,,ժամանակակից հայոց լեզու,, բուհական ժեռնարկի հնչյունաբանությանը նվիրված հատվածը:

Հայերենի փորձառական հնչյունաբանությունը կարող է զարգանալ միայն հարակից գիտությունների համագործակցությամբ, որովհետև մարդու հնչարտաբերական գործունեությունը, միշտ է, տարբեր հայեցակետերով, նաև բնախոսների և ճայնաբան-Ֆիզիկոսների ուսումնասիրության առարկա է: Իր հերթին փորձառական հնչյունաբանության նվաճումները ծառայում են ոչ միայն լեզվաբանական խնդիրների պարզաբանմանը, այլև կիրառական, գործնական բնույթի բազմաթիվ հարցերի լուծմանը:

Ռ.Ա. ԻՇԽԱՆՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ 17-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Հայոց նոր կամ երրորդ գրական լեզվի /նոր գրական հայերենի/ վաղ շրջանը ներկայացնող բնագրերը ճանաչելու և տարբերելու համար կարևոր է նկատի առնել՝ 1/ որ ասպարեզում կան միայն հայոց երեք՝ հին, միջին, նոր, գրական լեզուների հուշարձաններ ժամանակագրական բաժանումով. չորրորդինը չկա, չկան նաև միջանկյալ որևէ գրական լեզու ներկայացնող բնագրեր, քանի որ չի եղել միջանկյալ գրական լեզու. կան այդ երեք գրական լեզուներից ամեն մեկի տարբերակներ կամ տվյալ ժամանակի խոսակցական հայերենի և գրական լեզուներից մեկի կամ մյուսի միջին օղակը ներկայացնող բնագրեր, 2/ որ այդ երեք գրական լեզուները ոչ թե միմյանց շարունակություն են, մեկի որևէ տեսակ ձևափոխումը մյուսի, այլ տարբեր ժամանակաշրջանների խոսակցական հայերենի հողի վրա աճած երեք ճուներ, 3/ որ նոր գրական հայերենի սկզբնական շրջանը պետք է համարել ոչ թե նոր գրական լեզվի առանձին տարրերի երևան գալու որևէ շրջան, այլ այն ժամանակամիջոցը, երբ հայոց երրորդ գրական լեզուն սկսել է գործածվել որպես հաղորդակցման միջոց հայերի մեջ, 4/ որ նոր գրական հայերենի ասպարեզ գալն ու իբրև հաղորդակցման միջոց գործածվելը որևէ առնչություն չունի գրապայքար կոչվող բանավեճերի հետ /բոլոր ժամանակների/:

Այս չորս կետերը հաշվի չառնելու հետևանքով է, հավանաբար, որ գրականության մեջ նոր գրական հայերենը կոչելով աշխարհաբար կամ գրական աշխարհաբար ոչ շատ որոշակի անվանումներով, նրա սկիզբը դրել են տարբեր ժամանակաշրջաններում. օրինակ, առաջնորդվելով այն իրողությամբ, որ նոր գրական հայերենին հատուկ քերականական տարրեր առկա են հին և միջին գրական հայերենների մեջ՝ աշխարհաբարի սկիզբը համարել են մերթ 15-րդ, մերթ 16-րդ դարերը: Ուրիշները հաշվի չառնելով, որ 17 և 18-րդ դարերում կան գրական լեզվի հուշարձաններ, որոնք ոչ հին և ոչ էլ միջին գրական լեզուներն են ներկայացնում, այլ ունեն նոր գրական լեզվի որակ, աշխարհաբարի

սկիզբը համարել են 19-րդ դարի 40-ական թվականները՝ նրա հիմնադիրը համարելով Խ.Աբովյանին: Նույն անստուգ մոտեցման, ինչպես և գրապայքարի դերը գերագնահատելու պատճառով շատերն էլ աշխարհաբարի սկիզբը դրել են 1850-ական թ.թ. վերջում, 1860-ական թվականների սկզբում՝ կապելով այն ,,Հյուսիսափայլ,, ամսագրի հետ: Ուրիշները գեղարվեստական գրականության լեզվի երևույթները հատակորեն չտարբերելով հայոց գրական լեզուների զոյացման երևույթներից՝ աշխարհաբարի սկզբնավորումը կապել են Րաֆֆու գրական գործունեության հետ և այլն:

Նոր գրական հայերենի սկզբնավորումը 19-րդ դարի հետ առնչելն է պատճառներից մեկն այն բանի, որ որոշ լեզվաբաններ էլ հայոց երրորդ գրական լեզվի վաղ շրջանի, այն է՝ 17 և 18-րդ դարերի բնագրերը կամ նրանց մի մասը համարում են միջին հայերեն:

Մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ նոր գրական հայերենի ամենավաղ բնագրերը վերաբերում են 17-րդ դարի երկրորդ կեսին: Ուստի ընդհանուր առմամբ իրավացի են այն լեզվաբանները /Գ. Սևակ, Գ.Ջահուկյան/, որոնք 17-րդ դարն են համարել հայոց նոր գրական լեզվի ծագման ժամանակաշրջան: Մեր ջանքերը՝ ուղղված նոր գրական հայերենի ամենավաղ շրջանի անթվակիր որոշ բնագրերի թվագրմանը, ինչպես և սխալմամբ 17-րդ դարի սկզբին վերագրված բնագրերի ստեղծման ժամանակաշրջանի որոշմանը, ավելի ստույգ դարձրին նոր գրական հայերենի, որպես հաղորդակցման միջոցի, ասպարեզ գալու ժամանակը, որ 17-րդ դարի 60-70-ական թվականներն են:

Ճիշտ է, որ դարի 40-50-ական թվականներից, գուցե և փոքր-ինչ ավելի վաղ շրջանից պահպանվել են հայ վաճառականների նամակներ, գրագրություններ, դավթարներ, որոնց լեզուն թեև նորին /երրորդին/ է վերաբերում, սակայն գրական լեզվի մակարդակ չունի: Դրանցից է, օրինակ, վաճառական Ջաքարիա Ագուլեցու Դավթարը, որի մեջ ամենավաղ գրություններն 1647 թվականից են /թեև իր մեծ մասով վերաբերում է դարի երկրորդ կեսին, մինչև 1680-ական թվականները/:

Գրական լեզվի մակարդակ կոչվածը, անշուշտ, դյուրին որոշվող մի սահմանագիծ չունի, բայց և ակնհայտ է, որ 17-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած ստեղծվել են բնագրեր, որոնք գրվել են հասարակական հաղորդակցման համար, հաճախ որպես ձեռնարկ, և իրենց լեզվական որակով տարբերվում են այն բնագրերից, որոնք խիստ անհատական հաղորդակցման ընույթ են ունեցել՝ գրություն, նամակ, օրագիր:

17-րդ դարից մեզ հասած նոր գրական հայերենի գրեթե բոլոր բնագրերը առնչված են հայ վաճառականության հետ. մեծ մասամբ հաս-

ցեազրված են վաճառականներին կամ գրված են նրանց կողմից և կամ ստեղծված նրանց շրջապատում:

Գրական լեզվի մակարդակ չունեցող վերոհիշյալ բնագրերի համեմատումը նոր գրական հայերենի վաղ նմուշների հետ ցույց է տալիս, որ 17-րդ դարում եղել է գերազանցապես հայ վաճառականների շրջանում ձևավորված խոսակցական հայերեն, որն ունեցել է աննշան գրական երանգավորում, այսինքն՝ հին ու միջին գրական հայերենների տարրերի մասնակի ներառում, և օգտագործվել է նախապես վաճառականների անհատական գրություններում և ապա գրագետ անձանց կողմից առավել զգալի մշակումով հասցվել է գրական լեզվի մակարդակի, օգտագործվել է հայ վաճառականությանը հասցեագրված գրքերի ու ձեռնարկների մեջ: Ստորև կհիշատակենք նոր գրական հայերենի ամենավաղ նմուշներից այնպիսիք, որոնց լեզվի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս արդեն ձևավորված և մասամբ կանոնավորված երրորդ գրական հայերենի առկայությունը 17-րդ դարի 2-րդ կեսին, հատկապես 1960-ական թվականներից սկսած:

Այդ բնագրերն են. 1/,,Արուեստ թվական է սայ,, ձեռագրի մեջ խնդրագրքի բաժինը /Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 8716/՝ անթվափիր է, պետք է գրված լինի 1760-ական թվականների վերջին, 2/ Նոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական երկու ձեռնարկները՝ ,,Աշխարհածողով,,-ը /ձեռնարկ է չափի, դրամի և կշռի մասին/ և ,,Դուռն համարողական արհեստին,, թվաբանության դասագիրքը՝ երկուսն էլ նախատեսված նոր Ջուղայի վաճառականական դպրոցի համար /Մաշտոցի անվ. մատ., ձ. 8443/. ձեռագիրն ընդօրինակված է 1687թ., գրվել է, հավանաբար, 1670-ական թվականներին, 3/,,Արհեստ համարողութեան,, /տպագիր/, Մարսել, 1675. թվաբանական-հաշվապահական ձեռնարկ է՝ նախատեսված վաճառականների համար, փոխադրություն է /հավանաբար լատիներենից/, 4/Հովհաննես Հոլով Նոստանդնուպոլսեցու ,,Պարզաբանութիւն հոգենուազ սաղմոսացն,, երկը /տպագիր/, Վենետիկ, 1687, որ գրաբար սաղմոսների բացատրություն է, երբեմն էլ թարգմանություն նոր գրական հայերենով՝ հատուկ վաճառականների համար արված, 5/Ղուկաս Վանանդեցու ,,Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի,, ձեռնարկը /տպագիր/, Ամստերդամ, 1699: Գրված է որպես հայ վաճառականների ամենօրյա օգտագործման տեղեկատու՝ տարբեր երկրներում գործածվող չափերի, կշիռների և դրամների մասին, 6/վաճառական Ստեփանոս Դաշտեցու /Ծնված 1640-ական թ.թ./ բանաստեղծությունների մի մասը, գլխավորապես թեջնիսները, 7/Նաղաշ Հովնաթանի /1661 - 1722 թ.թ./ մի շարք բանաստեղծությունները, գլխավորապես սիրային:

Ինչպես ասվեց, նոր գրական լեզվի վաղ շրջանի հուշարձաններ համարվող որոշ բնագրեր, պարզվեց, որ այդպիսիք չեն. դրանցից է, օրինակ, ,,Ողբ Ջուղայեցվոց,, բանաստեղծությունը, որը համարվել է գրված 1605թ. և ,,Արևելյան աշխարհաբարով գեղարվեստական գրականության ամենահին նմուշը,,[1]. այնինչ գրվել է 1840-ական թվականներին, կամ՝ 17-րդ դարի գուսան Էգազին վերագրված ,,Ասի՝ ախչի,,[2] և ,,Յարը քո,,[3] խաղերը. պարզվեց, որ իրականում ստեղծված են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և այլն[4]:

Նոր գրական հայերենի ամենավաղ շրջանի վավերական բնագրերի քննությունը ցույց տվեց, որ նրանց լեզվական տարբերությունների համեմատ բացարձակորեն գերակշռում է լեզվական ընդհանրությունը:

Ամենից առաջ ակնառու դարձավ այն հանգամանքը, որ 17-րդ դարում գրավոր խոսքի մեջ չի եղել նոր գրական լեզվի երկփեղկում՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի, այլ եղել է մեկ միասնական նոր գրական հայերեն: Որոշ դեպքերում զգացվում է մասնակի թեքում դեպի արևելահայերենը, սակայն ընդհանուր առմամբ իշխում է միասնականությունը: 17-րդ դարի նոր գրական հայերենի վերը հիշված նմուշներում առկա են և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան հայոց բարբառներին հատուկ լեզվատարրեր: Իբրև օրինակ բերենք դրանցից մի քանիսը. Նախ՝ արևելյան բարբառներին հատուկ տարրեր. ա/ում-ով ներգոյական, ինչպես՝ տակումն, օրինակումն, Աստվածաշնչումն, աշխարհումս, երկրում, դռներումն և այլն, բ/ի-ով հոգնակի սեռական-տրական՝ գրերին, օրերի, մախաների, ցավերի /օրինակ. ,,սելաների նման ինձ վերայ վազեցին,,/, գ/մի շարք բայաձևերի և շարահյուսական կառույցների գործածություն, ինչպես՝ լինել /և ոչ ըլլալ/ ձևը /օրինակ, ,,գըլխիկոր լինի,, , ,,չի լինի,, , ,,Որ լինի թե մեկ հնարք մի զոր - ծեն,,/ կամ էս, էդ, էն, էլ բառաձևերի առկայությունը և կամ ,,պիտի բարդած,, և նման կառույցների բազմաքանակ գործածությունը և այլն:

Արևմտյան բարբառների հետ համապատասխանություններ. ա/բացառական հոլովի կազմությունը է-ով՝ սրտէն, թվերէն, անօրեններէ, քեզանէ, փորձանքէ, մնացածներէս և այլն: Հազվագյուտ են ց-ով բացառականի դեպքերը /էսկից, մեզանից, ինձանից/, բ/բայի դրական ներկա ժամանակի համադրական կազմությունը՝ ինչպես՝ կու_գրվի, կու_նշանակէ, կասվի, կտեսնումք, կուցենք, ,,Գանգատ կանէ Մարգարեն,, , ,,Կուրախանամ և կու_ցնծամ,, և այլն /գործածվում են կու և կ մասնիկները/; գ/ժխտական ներկայի և վաղակատարի կազմությունները, ինչպես, ժխտական ներկա՝ չի_քշվիր, չի_ցար, չի_տար և

այլն, վաղակատար՝ հանդգնեը_են, մեը_վգին_են_դրեը, նշանվեը__են, ընդացցուցեը_են և այլն:

Արևմտյան բարբառներին հատուկ ձևերի մի մասն, անշուշտ, համընկնում է միջին զրական հայերենի որոշ ձևերին, որ և բնական է. դա ինչ-որ չափով, ըերևս, միջին հայերենի ազդեցության արդյունք է, բայց ավելի շատ այն բանի հետևանք, որ միջին հայերենին և արևմտյան բարբառներին հատուկ շատ ձևեր ընդհանուր են:

Նոր զրական հայերենի միասնականությունը զոյացել է նաև հին զրական լեզվի՝ զրաբարի որոշ տարրերի ներմուծումներով. օրինակ՝ վաղ շրջանի նոր զրական հայերենում առկա են հոգնակի ուղղականի զրաբարյան ձևեր՝ քահանայք, հեթանոսք, մեղաւորք և այլն, սեռական ձևեր՝ մարդոյ, ազատութենանց, զրելոյ, հասարակաց և այլն, դերանվանական ձևեր՝ մեք, նորա, դորա, նոցա, իւր, իւրեանք և այլն:

Նոր զրական հայերենի լեզվամտածողական հենքը հայոց նոր բարբառների լեզվամտածողությունն է: Սակայն ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ 17-րդ դարի նոր զրական հայերենը որևէ բարբառի զրական մշակման արդյունք չէ: Այն, ինչպես վերն ակնարկվեց, ասպարեզ է եկել որպես գերազանցապես հայ վաճառականության շրջանում ընդունված խոսակցական հայերենի զրական մշակում՝ հին և մասամբ միջին հայերենի օգնությամբ:

Ընդհանրապես, հայոց պատմության մեջ 17-րդ դարը հայ վաճառականության աննախադեպ ծաղկման ժամանակաշրջանն է, ըերևս, այն կարելի լինի նաև կոչել նորջուղայական դար:

Այդ հարյուրամյակն սկսվեց հայության մեծ զանգվածների 1604-5 թ.թ. բռնազաղթով դեպի Պարսկաստանի խորքերը: Դրա մի արդյունքն էլ եղավ պարսից մայրաքաղաք Սպահանի մոտ Նոր Ջուղայի հիմնադրումն ու արագ ծաղկումը: Շուտով Նոր Ջուղան դարձավ հայության ամենաազդեցիկ կենտրոնը: Նորջուղայեցի վաճառականները հսկայական հարստություն կուտակեցին: Միաժամանակ, հայ վաճառականության ասպարեզում աշխուժացավ նաև ազուլեցի, կոստանդնուպոլսեցի, թիֆլիսեցի, լվովցի, կեսարացի, ակնեցի, դարաբաղցի և այլ վայրերի հայերի դերը: Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրի մի նշանակալի մասը հայ վաճառականների ձեռքին էր: Հայ ժողովրդի մեջ վաճառականությունը մի ստվար ու ազդեցիկ դաս էր դարձել, և նրա ներկայացուցիչներին կարելի էր տեսնել Եվրոպայի ու Ասիայի ամենատարբեր քաղաքներում՝ Փիլիպիններից ու Սինգապուրից մինչև Իսպանիա և Հոլանդիա: Այդ ժամանակ է, որ տարբեր, հաճախ փոխադարձաբար անհասկանալի բարբառների ներկայացուցիչ վաճառականների շրջանում ասպարեզ է գա-

լիս մի խոսակցական հայերեն՝ լեզվամտածողությամբ նորբառրառային, կառուցվածքով և բառապաշարով ու բառաձևերով՝ միջբարբառային կամ վերբարբառային: Մենք դա անվանում ենք վաճառականական հայերեն:

Ահա, օրինակ, 1670-ական թվականներին Մարսելում կենտրոնացած հայոց հրատարակչական խումբը որոշում է թվաբանական-հաշվապահական տեղեկատու հրապարակել հայ վաճառականների համար: Նախորդ փորձերը ցույց էին տվել, որ նման բովանդակություն ունեցող գրքերը ծառարկները նպատակին չեն հասնում: Հայ վաճառականների հսկայական զանգվածը կիսագրագետ էր, շատերը՝ հազիվ տառաճանաչ: Պարզ էր, որ նրանց հասցեագրված, ամենօրյա գործածության ծառարկը, որպեսզի սլաովեր և գործածվեր, պետք է գրված լիներ այդ վաճառականներին հասկանալի լեզվով: Այսպես. ,,Արհեստ համարողութեան,, գըրքույկի թարգմանիչը /հավանաբար, Մատթեոս Վանանդեցին կամ Ոսկան Երևանցին/ օգտագործում է վաճառականական հայերենը կամ նրա առավել մշակված մի տարբերակը՝ ,,գրոց լեզվի,, տեսք տալով նրան: Այս վերջինը ընդաղրված էր նախ հենց ուղղագրությամբ՝ բառերը պետք է գըրվեին հնարավորին չափ ճիշտ ուղղագրությամբ, իսկ դա արդեն շատ բառերի գրաբարյան տեսք էր տալիս, ապա՝ անհրաժեշտ էին գրաբարում գործածված ոչ քիչ բառեր, որոնք չկային վաճառականական հայերենում: Այդ բառերը ևս գրականացնում էին լեզուն: Մյուս կողմից՝ գրագետ թարգմանիչը չէր կարող վաճառականական հայերենի մեջ գրաբարյան որոշ ներմուծություններ չանել: Այսպես, վաճառականական հայերենը, օգտագործվելով իբրև գրքի լեզու, ներկայանում է մեզ որպես նոր գրական հայերենի վաղ նմուշներից մեկը: Ահա մի օրինակ նրա լեզվից. ,,Մին մարդ մի մառչիլ կուզէ տայ զառապխանէն և կուզէ իմանայ, թե իւր փողն որչափ ըուման և որչափ դիան կանէ: Ջառապխանի քաշումն վեց հարիւր մսխալն հարիւր մառչիլ է. մին մառչիլն քանով որ կու պարշի, դիան կու շինէ և էս մին մառչիլի գնովս իւր բովանդակ փողն կու բազմացնէ,,:

Հիշենք նաև, որ Մարսելի ոսկանյան հրատարակչական խումբը բաղկացած էր Նորջուղայեցի և ազուլեցի հայերից և սերտ հարաբերության մեջ էր հայ վաճառականների հետ ու իրենք էլ պետք է, որ բանավոր հաղորդակցվելիս լինեին վաճառականական հայերենով:

Նաև՝ Նոր Ջուղայում բացված աշխարհիկ վաճառականական դպրոցի համար դպրապետ Կոստանդը դասագրքեր էր գրում: Պարզ է, որ նրա պատանի սաները՝ ապագա վաճառականները, դասագիրքը կկարդային և կսովորեին, եթե այն լիներ գրված նրանց հասկանալի լեզվով, և Կոստանդը դասագրքերը գրում է վաճառականական հայերենի մշակված որակով:

Ուշագրավ է նաև, որ այս դեպքում դասագրքերի լեզվի մեջ թափանցել են Ջուղայի բարբառի առանձին տարրեր, միաժամանակ նոր լեզուն մի փոքր շեղելով դեպի արևելյան բարբառները: Ահա մի նմուշ այդ լեզվից. ,,Դարձյալ Գ /3/ հոգի ընկերացանք. ՆԺԸ /518/ ռուփի դատեցինք: Երեքն կիսեցին: Մինին հասաւ ՃԴ /104/ ռուփի և երկրորդին հասաւ ՄԽԱ /241/ ռուփի, և երրորդին հասաւ ՃՀԳ /173/ ռուփի: Որ էս ՃՀԳ /173/ ռուփս տրողն խաբար եմ, որ սարմայէն ՆԺԷ/417/ ռուփի այ և էն Բ /2/ հոգոյն սարմայէն խաբար չեմ,,:

Մի այլ վաճառական՝ նահապետ Ագուլեցին, հանձնարարում է ժամանակի ականավոր գրագետ Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցուն վաճառականների համար հասկանալի լեզվով պարզաբանել գրաբար սաղմոսները: Այդպես ասպարեզ է գալիս ,,Պարզաբանութիւն հոգենուագ սաղմոսացն,, մեծածավալ գիրքը, որի նախաբանում, ի դեպ, առաջին անգամ տեսականորեն էլ պաշտպանվում է նոր գրական լեզուն /աշխարհաբարը/: Պարզ է, որ Հովհաննես Հոլովը ևս պետք է դիմեր վաճառականական հայերենի և մանավանդ նրա հիման վրա արդեն զգալիորեն ձևավորված նոր գրական լեզվի օգնությանը: Ահա մի նմուշ էլ այդ գրքի լեզվից. ,,Յուսա́ դու յԱստուած և քաղցրութիւն արա, երբ ամենեցուն սէր և գութք և խոնարհութիւն նշանց տուր: Բնակիր միշտ այս երկրումս իւր սուրբ եկեղեցւոյ միջումն, որ Աստծոյ մեծութեամբն իբր շնորհօքն և ողորմութեամբն ապրիս և կերակրիս քոյ կենաց մէջն,,:

Նույն կերպ, արդեն դարի վերջում նշանավոր գիտնական-մատենագիր Ղուկաս Վանանդեցին է գործածում նոր գրական լեզուն՝ վաճառականների համար իր ,,Դանձ չափոյ,,-ն գրելիս: Ահա մի նմուշ էլ այդ գրքի լեզվից. ,,Պիտի յառաջ ամէն ընկերաց մայէն մի տեղ ջամ անել և դնել առաջին տեղումն: Յետո իւրեանց մէջ դրած փողն շահն կամ զարարն մին տեղ ջամ անել: Այսպէս երեքի կանոնաւն ընկերաց մեջտեղ դրած փողն ջոկ-ջոկ պիտի հարցանելով իմանալ, թե ինչ շահ կամ ինչ զարար կու հասնի ամէն ջոկջոկ դրած սարմայի,,:

Նմուշի համար բերում ենք նաև երկու թաշնիս վաճառական-բանաստեղծ Ստեփանոս Դաշտեցուց. ,,Սիրուն ժամ, սիրուն պահ է, Զքեզ նորա սիրուն պահէ, Գեշին երեսն է կշկուռ, Թե գիտես՝ սիրուն պահէ,, , ,,Ստեփան, ե́լ սիրունն է լաւ, Շունչս այն, որ սիրուն էլաւ. Դեշ կատուն ի՞նչ կու պահես՝ Ինչ պահես սիրունն է լաւ,,:

Հետաքրքրական է, որ նոր գրական հայերենի վաղ շրջանի բնագրերի ստեղծողները եղել են և́ արևելահայեր, և́ արևմտահայեր. օրինակ, ,,Արհեստ համարողութեան,, և ,,Գանձ չափոյ,, գրքերի լեզվի մշակները արևելահայեր են եղել, իսկ ,,Պարզաբանութեան,,-ը՝ արևմտա-

հայ: Բայց, չնայած դրան, գրավոր խոսքի մեջ լեզվական որակն ընդհանուր առմամբ միևնույնն է, որ հատկապես դրսևորվում է իբրև չերկփեղկված, միասնական գրական հայերեն:

17-րդ դարի նոր գրական հայերենում կան և լեզվական-հնդինաեվրոպական տարբերակներ. օրինակ, ակնհայտ է, որ ,,Արհեստ համարողութեան,, գրքի լեզուն ավելի է հակված դեպի ժողովրդային խոսքը, քան ,,Պարզաբանութեան,, լեզուն, որի հակումը դեպի գրաբար ավելի շատ է: Բայց դրանք ևս արդեն եղած ու նկատելի կանոնավորում ստացած գրական լեզվի տարբերակների արժեք ունեն սոսկ:

17-րդ դարի երկրորդ կեսում գոյություն ուներ նաև աշուղական կամ նորզուսանական մի հայերեն, որ մոտ էր նոր գրական լեզվին: Խոսքը վերաբերում է նոր Ջուղայի զուսանական դպրոցի վաղ շրջանի ներկայացուցիչներին, որոնք ընդհանրապես գրում էին Ջուղայի բարբառով, բայց կրոնական խաղերը բավականին մոտեցված են նոր գրական հայերենին՝ այն տարրերությամբ, որ չունեն 17-րդ դարի նոր գրական լեզվի միասնական բնույթը, ակնհայտորեն արևելյան թեքում ունեն: Մենք լեզվական այդ որակն անվանում ենք զուսանական աշխարհաբար:

Այսպիսով, նոր գրական լեզվի սկզբնավորման շրջանում, չնայած նրա միասնական բնույթին, այսինքն՝ արևելյան ու արևմտյան ճյուղերի բացակայությանը, նկատվում են նաև այդ ճյուղերի առաջացման, նոր գրական հայերենի երկփեղկման միտումներ: Դա, ինչպես ասվեց, թույլ արտահայտված է նաև Նոստանդ Ջուղայեցու դասագրքերի լեզվում, նկատվում է Նաղաշ Հովնաթանի որոշ բանաստեղծություններում, հատկապես ավելի ուշ շրջանում գրված:

Նոր գրական հայերենի ներսում և նրանից դուրս /զուսանական աշխարհաբար/ եղած այս միտումները զարգանալով՝ 18-րդ դարի սկզբներին արտահայտվեցին իբրև միասնական գրական հայերենի երկփեղկում և արևելյան ու արևմտյան ճյուղերի առաջացում: Այդ երկփեղկումը դիտվում է 18-րդ դարի առաջին երկու-երեք տասնամյակների մի շարք բնագրերում, այդ թվում, օրինակ, Եղիա Խոտորջրեցու Դիվանի լեզվում և մանավանդ այն փաստով, որ Ամստերդամում 1711 թ. Յոհան Շրյոդերը իր ,,Արամեան լեզուին զանժ,, գրքում որպես քաղաքացիական հայերենի նմուշ և քերականություն ներկայացնում է նոր գրական լեզվի արևելյան տարբերակը, իսկ Մխիթար Սեբաստացին 1727 թ. Վենետիկում հրատարակած իր ժեռնարկի՝ ,,Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց,, վերնագրի տակ ներկայացրեց գրական արևմտահայերենի անդրանիկ քերականությունը:

Միասնական լեզվի երկփեղկման պատճառները մի քանիսն են, որոնց

այստեղ անդրադառնալու հնարավորություն չունենք: Ասենք միայն, որ եթե արևմտյան ճյուղը սկսեց զարգանալ գլխավորապես Պոլսի հայոց բարբառի ազդեցությամբ, ապա արևելյանի զարգացման հիմքերը երկուսն էին՝ նոր Ջուղայի և արարատյան ու Թիֆլիսի բարբառները: 18-րդ դարում, նաև 19-ի առաջին կեսում գրական արևելահայերենը երկու տարբերակ ուներ՝ նորջուղայական, որ գործածվում էր հնդկահայության և պարսկահայության մեջ, և կովկասյան, որ գործածվում էր Կովկասում, ապա և ռուսական ամբողջ կայսրության հայության մեջ:

Այս ամենով հանդերձ կարևոր է նկատի առնել հետևյալը. ընագրերի քննությունը ցույց է տալիս, որ միջին գրական հայերենի գործածությունը ընդհատվում է 16-րդ դարի վերջում, առավելագույնը 17-ի սկզբներում, իսկ գրաբարը որպես հաղորդակցման միջոց շարունակում է գործածվել մինչև 19-րդ դարի կեսերը, մասամբ նաև հետո, մինչև այժմ: 17-րդ դարի առաջին կեսը, ըստ երևույթին, եղել է նոր գրական հայերենի սաղմնային զարգացման և ձևավորման շրջանը: Հայոց գրական նոր լեզուն, ծագելով 17-րդ դարի երկրորդ կեսին, երկար ժամանակ գործածվում էր նեղ շավիղներով, գրաբարի, որպես գրական գլխավոր լեզվի լայն ճանապարհին զուգահեռ: Բայց աստիճանաբար, որպես հայության հիմնական մասին հասկանալի լեզու, նոր գրական հայերենը ասպարեզը նվաճեց գրաբարից և 19-րդ դարի երկրորդ կեսից դարձավ հայոց իշխող գրական լեզուն՝ իր երկու ճյուղերով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Գ.Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Ե.,1948, էջ 39-40, նաև՝ Ժամանակակից հայերենի դասընթաց, Ե.,1955, էջ 324-325:

2 Գ.Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, էջ 46:

3 Հ.Աճառյան, Հայ աշուղներ, 17-18-րդ դդ.,Ե.,1961,էջ 374:

4 Այս և այլ ծշգրտումների մասին ավելի մանրամասն տես ,,Արևելահայ քանաստեղծության լեզվի պատմություն,, գրքում /Ե.,1978/, էջ 39-41, 45-48, 71-74:

Մ. Հ. ԹԱՄՈՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՑԵՐԵՆԻ ԴԱՐՁՎԱԾՔՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ-ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դարձվածաբանությունն իր ծնավորման առաջին շրջանից սկսած մեծ ուշադրություն է նվիրել դարձվածքի ծևի և բովանդակության ուսումնասիրության խնդրին: Ֆրանսիական ծագումով շվեյցարացի լեզվաբան Շառլ Բալլին դեռևս մեր դարի սկզբներին /1909/ դարձվածքի էությունը տեսնում էր նրա իմաստաբանական յուրահատկությունների մեջ: Չնայած նրա՝ դարձվածի և բառի համարժեքության կոնցեպցիան զրկեց նրան դարձվածքի և բառի նշանակությունների միջև եղած սկզբունքային տարբերությունները և, նրանցով պայմանավորված՝ այդ միավորների կառուցվածքային տարբերությունները փնտրելու հնարավորությունից, դարձվածքի իմաստաբանական հայեցակետով ուսումնասիրության հարցադրումը նշանակալի դեր խաղաց դարձվածաբանության զարգացման գործում:

Դարձվածքի ծևի և բովանդակության լուսաբանման ուղղությամբ տարբեր լեզուների նյութերի հիման վրա հսկայական աշխատանք է կատարվել սովետական լեզվաբանների կողմից վերջին տարիների ընթացքում: Սակայն պետք է խոստովանել, որ տեսական դարձվածաբանությունը այս բնագավառում դեռևս մեծ անելիքներ ունի:

Դարձվածաբանության հիմնական հասկացությունների մասին եղած բազմաթիվ ու հաճախ խիստ իրարամերժ կարծիքները, դարձվածքների ուսումնասիրության, այդ քվում նրանց դասակարգման տարբեր ու երբեմն ոչ համատեղելի մեթոդները, դարձվածաբանության մակարդակային ու համակարգային բնույթի գնահատման գործում եղած տարակարծիքները և այլն՝ այս բոլորն այդ մասին են վկայում:

Դարձվածաբանական միասնական տեսության բացակայության պայմաններում կարևոր և վճռական նշանակություն է ծեռք բերում դարձվածքի ծևի և բովանդակության բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Ենթե մեզ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ է դարձվածքը, ինչ է իրենից ներկայացնում դարձվածաբանությունը որպես լեզվաբանության առանձին բնագավառ, որն է դարձվածքների տեղն ու դերը լեզվի համակարգում,

պետք է նախ և առաջ որոշել դարձվածքի ծևի, դարձվածքի բովանդակության ու այդ երկու կողմերի միջև եղած փոխհարաբերությունների բնույթը:

Այս հարցի մշակումն, անշուշտ, պահանջում է մեծ աշխատանք և մի ելույթում հնարավոր չէ ցույց տալ նրա էությունը, ծրագրել նրա լիակատար պրոբլեմատիկան:

Ժամանակի սղության պատճառով մենք հնարավորություն ունենք ներկայացնել այս ուղղությամբ մեր դիտումների միայն մի քանի ընդհանուր տվյալներ, որոնք, սակայն տալիս են ոչ այդքան հանգամանալից պատկերացում դարձվածքների ծևի և բովանդակության, բնույթի և տիպերի բուն լեզվաբանական վիճակի /статус/ մասին, որքան վկայում են դարձվածաբանության բնագավառում ծևերի և բովանդակությունների տիպաբանական ուսումնասիրությունների օբյեկտիվ անհրաժեշտության, այդ ուսումնասիրությունների հետ պայմանավորված՝ դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական տեսակների կամ խմբերի բացահայտման ուղիների և հնարավորությունների մասին:

Նշենք, որ դարձվածքի իրացման դեպքում մենք նախ լսում-ընկալում ենք նրա ծևը՝ հնչողությունը, ապա հանգում ենք նրա նշանակությանը, ըմբռնում ենք այն: Եթե այս պրոցեսը ներկայացնենք ,,ծևից դեպի նշանակություն,, սխեմայով, ապա այդ սխեման կներկայացնի դարձվածքի իրացման, ընկալման, ըմբռնման կաղապարը, իսկ այդ սխեմայի հակառակ պատկերը, այսինքն՝ ,,նշանակությունից դեպի ծև,, , դարձվածքի ստեղծման կաղապարը: Ըստ ,,նշանակությունից դեպի ծև,, կաղապարի դարձվածքը վերլուծելիս գտնում ենք երկու տիպի նշանակություն, որի արտահայտման պահանջից տվյալ դարձվածքը կյանքի է կոչվել, ու այսպես կոչված բաղադրյալ նշանակություն, որը բաղադրիչ բառերի նշանակությունների գումարն է: Դա նշանակում է, որ վերլուծական պլանով դարձվածակազմական կաղապարն ունի հետևյալ տեսքը. դարձվածաբանական նշանակությունից դեպի բաղադրյալ նշանակություն և ապա վերջինիս նյութական քաղանք, որից հետևում է՝ դարձվածաբանական նշանակությունը պայմանավորում է բաղադրյալ նշանակության ծևավորման պահանջ և,դրանով իսկ կյանքի կոչելով այն, միացվում է նրա հետ, ընդունում նրա նյութական քաղանքը, որի հետևանքով ստեղծվում է դարձվածի լեզվական միասնություն: Շնորհիվ այն քանի, որ դարձվածքի բաղադրիչների նշանակությունների կապակցությունը ընտրվում է և ծևավորվում ըստ դարձվածքի նշանակության բնույթի, իսկ բաղադրյալ նշանակությունները բազմատիպ են և հետևապես բազմատիպ են նրանց կյանքի կոչող համապատասխան դարձվածաբանական նշանակություն-

ները, իմանում ենք, որ դարձվածքները ստեղծվում են ըստ կառուցվածքային-իմաստաբանական կաղապարի և ոչ թե ըստ ազատ բառակապակցության կամ նախադասության բերականական կաղապարների, ինչպես այդ մասին գրում են համարյա բոլոր դարձվածաբանները: Դարձվածքների կազմության կաղապարի առկայության մասին է վկայում այն, որ դարձվածքի քերականական կառուցվածքով կարելի է որոշել նրա իմաստի բնույթը և, ընդհակառակը, դարձվածքի իմաստի /սեմանտիկայի/ բնույթով՝ կանխագուշակել նրա բերականական կառուցվածքի բնույթը, այլ կերպ ասած, դարձվածակազմության կաղապարի իսկությունը հաստատվում է հենց դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպաբանությամբ, դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպերի դասակարգմամբ:

Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանական կազմը ներկայացնում է դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպերի մեծ բազմություն, որոնք բացահայտվել են վերը նշված մոտեցման շնորհիվ:Թվարկենք այդ տիպերից մի քանիսը և ցույց տանք դարձվածքների նման դասակարգման դերը լեզվի համակարգում դարձվածքների տեղը որոշելու գործում:

Այսպես՝ հայերեն լեզվի դարձվածաբանական համակարգում առանձին, ինքնուրույն կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպ են կազմում հետևյալ դարձվածքները՝

Սիրտը քարանալ	Արևը ծագել
Սիրտը անցնել	Արևը խավարել
Սիրտը բացվել	Դեմքը լուսավորվել
Սիրտը կոտրվել	Դեմքը մթնել
Ձեռքը-ոտքը թուլանալ	և այլն[1]:

Այս տիպի դարձվածքները ձևի տեսակետից հարաբերակցվում են ոչ անցողական բայով պարզ նախադասությանը և բնութագրվում են անձի որոշակի հոգեկան, հոգեֆիզիկական վիճակի մեջ գտնվելու կամ այդպիսի վիճակի մեջ ընկնելու ընդհանուր նշանակությամբ: Նրանք լեզվի դարձվածաբանական կազմի մի զգալի մասն են կազմում և մեծամասնությամբ կրում են սոմատիկ բնույթ:

Այս կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպին իրենց ձևաիմաստային հատկություններով հակադրվում են հետևյալ դարձվածքները՝

Սիրտը քարացնել	Գլուխն առնել
Սիրտը խռովել	Գլուխն ուռել
Սիրտը ծակել	Գլուխը տաքացնել
	Խելքը առնել

և այլն, որոնք ձևի տեսակետից հարաբերակցվում են անցողական բայով բառակապակցությանը և բնութագրվում են անձի /կամ երբեմն իրի/ որոշակի ֆիզիկական, հոգեկան կամ հոգեֆիզիկական վիճակին բերելու, հասցնելու ընդհանուր նշանակությամբ:

Մեկ այլ կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպ են կազմում այն դարձվածքները, որոնց արտահայտության պլանը ,,գոյական+գոյական,, կաղապարով կառուցված որոշիչ բառակապակցություններ են, իսկ բովանդակության պլան ստեղծող հասկացություններն արտացոլում են կա՛մ հայտնի առարկաների ասոցիատիվ-դասային դրսևորումներ, կա՛մ էլ առարկաների ռեալ դասային կամ տիպային դրսևորումներ: Այս կարգի դարձվածքներից են, օրինակ՝

Դազանների արքա	Ագռավի ձայն
Անտառի արքա	Կատվի դրախտ
Կատվի համբույր	Առյուծի կաթ
Նրևսի կաշի	Եզան լեզու և այլն:

Լեզվի դարձվածաբանական կազմում իրենց տիպաբանական ցայտուն հատկությունների շնորհիվ հատուկ տեղ են գրավում այն դարձվածքները, որոնք ձևի տեսակետից հարաբերակցվում են ,,ածական+գոյական,, կաղապարով ստեղծված որոշիչ բառակապակցություններին և ունեն անձի կամ իրի որոշակի որակական բնութագրության ընդհանուր նշանակություն: Դրանք են՝

Անմեղ գառ	Անպոչ գզալ
Կարմիր կով	Անպճեղ գառ
Կարճ խելք	Խելոք Դավիթ /կամ եղբայր/
	և այլն:

Դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպերի դասակարգման ժամանակ առանձնանում են մի մեծ խումբ դարձվածքներ, որոնք չեն պատկանում գոյություն ունեցող տիպերից որևէ մեկին, ի հայտ բերելով ձևի կամ բովանդակության լուրջ տարբերություններ: Այսպես՝ *անտակ փոր*, *անմեղ գառ* տիպի դարձվածքների կողքին գտնում ենք մի շարք նույն կառուցվածքի դարձվածքներ, որոնք, սակայն, բովանդակությամբ համապատասխանում են *առյուծի կաթ*, *Ադամի արհեստ* տիպի դարձվածքներին: Այսպիսի դարձվածքներից են, օրինակ՝

Կարմիր դրոշակ	Առաջին ջութակ
Գեղեցիկ սեռ	Առաջին քայլեր
Առաջին խոսք	Առաջին ծիծեռնակ և այլն:

Նախորդ տիպի դարձվածքներին շատ մոտ են, սակայն ևս մեկ առանձին տիպ են կազմում այն դարձվածքները, որոնց արտահայտության

պլանը կազմում են ,,գոյական+ածական /կամ ածականաբար օգտագործվող բառ, երբեմն՝ թվական/,, կաղապարով ստեղծված որոշիչ բառակապակցությունները և որոնք բնութագրվում են անձի կամ իրի որոշակի վիճակի կամ հատկության որակական բնութագրության ընդհանուր նշանակությամբ: Օրինակ՝

Աչքերը պաղ	Գլուխը հաստ
Աչքերը չորս	Ձենը կարճ
Աչքը ծակ	Գլուխը մերմակ
Աչքը կարոտ	Կատարը տաք և այլն:

Մեկ այլ տիպ են կազմում համեմատության կառուցվածք ունեցող դարձվածքները, որոնք բնութագրվում են անձին, իրին, որևէ գործողության կամ որևէ հատկանիշի վերագրվող որակի կամ հատկության նրկարագրման ընդհանուր նշանակությամբ, կամ էլ բայի կողմից ներկայացվող գործողության կամ վիճակի սաստկացման բարձրազույն աստիճանի որակավորման նշանակությամբ: Որպես օրինակ բերենք այս դարձվածքները՝

Ինչպես երազ /նշածև աչքերով մի աղջիկ դուրս կգա պատշգամբ և, ինչպես երազ, նորից կանհետանա աննկատելի/

Ինչպես ծուկը ջրում /իրեն ազատ, անկաշկանդ զգալ/

Ինչպես որոտ պայծառ երկնքից. /անսպասելիորեն, հանկարծակի/

Ինչպես ջրի երկու կաթիլ /նույն, նման, իրարից չտարբերվող, շատ նման/ և այլն:

Նշենք մեկ այլ խումբ ևս:

Հայերեն լեզվի դարձվածաբանական առանձնահատուկ տիպ են ներկայացնում՝

Տուն ու տեղ	Օր ու գիշեր
Աչք ու ականջ	Բոյ ու բուսաթ
Ցավ ու կրակ	Առքով ու փառքով
Թև ու թիկունք	Թելք ու միտք
Դեղ ու դեղթանք	Մեծ ու փոքր
	Ահ ու վախ

տիպի կայուն բառակապակցություններ, որոնք բացարձակ երկանդամ սահեղծումներ են, ձևի տեսակետից հարաբերակցվում են նախադասության երկու համազոր անդամների շարահյուսական կապակցության հետ և սովորաբար կառուցվում են կարգային ընդհանրացնող-հավաքական, կարգային վերացական-հավաքական կամ կարգային սաստիկ ընդհանրացնող հասկացությունների արտահայտման համար: Նրանց կարգային հասկացության նկատմամբ բաղադրիչների արտահայտած հասկացությունները կրում են դասային, տեսա-

կային /видовой / բնույթ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այս տիպի դարձվածքների օրինակով բացահայտվում է այն փաստը, որ կառուցվածքային-իմաստաբանական դասակարգման սահմանները չեն համընկնում նրանց դասակարգմանը՝ ըստ խոսքի մասերի հետ ունեցած հարաբերակցության: Դարձվածքների մեկ կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպ կարող է ներկայացնել տարբեր խոսքի մասերի հետ հարաբերակցվող միավորներ: Հետևապես մեր կողմից ներկայացվող դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական դասակարգումը հաշվի չի առնում դարձվածքների քերականական նշանակությունները՝ նրանց բովանդակությունից վերցնելով զուտ սեմանտիկական էությունը:

Հայերեն լեզուն, ինչպես վերը նշվեց, ներկայացնում է դարձվածների կառուցվածքային-իմաստաբանական տիպերի մեծ քանակ: Հնարավորությանն դեպքում կարելի է շարունակել նրանց քվարկումը: Սակայն վերը բերված տիպերն արդեն կարող են բավարար հիմք ծառայել մեր մի քանի նախնական եզրակացությունների համար:

1. Կառուցվածքային-իմաստաբանական դասակարգումը չի հանդիսանում դարձվածաբանական մասնագիտական զբաղմունքից մեզ հայտնի իմաստաբանական, իմաստա-քերականական, Ֆունկցիոնալ-կիրառական, կառուցվածքային-քերականական դասակարգումներից որևէ մեկի կրկնողությունը կամ նրանցից մի քանիսի միացությունը: Այն հիմնված է դարձվածքների տիպերի միջև եղած կառուցվածքային ու իմաստաբանական տարբերությունների վրա: Կառուցվածքային-իմաստաբանական առանձին, ինքնուրույն տիպ է դարձվածքների այնպիսի խմբավորումը, որտեղ միավորները բնութագրվում են միևնույն քերականական կառուցվածքով և ընդհանուր կարգային նշանակությամբ:

2. Լեզվի դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական դասակարգումից դժվար չէ կռահել, թե դարձվածքներն ինչ տիպի հասկացությունների արտահայտման համար են ստեղծվում և որոնք են լեզվի շարահյուսական բառակապակցությունների և նախադասությունների այն տիպերը, որոնք ծառայում են որպես համապատասխան իրացման ձևեր այդ հասկացությունների արտահայտման համար:

Եթե մի տիպին պատկանող դարձվածքները տարբերվում են այլ տիպերին պատկանող դարձվածքներից ստրուկտուրայի, կառուցվածքի տիպով և միայն այդ տիպը պայմանավորող ընդհանուր նշանակությամբ, ապա՝ ա/ ամեն մի տիպի դարձվածքներն ունեն իրենց առանձին տեղը դարձվածաբանական համակարգում, բ/ ստեղծվում են ու իրենց կիրառությունն են գտնում յուրահատուկ պահանջից և հետևապես օժտված են սպեցիֆիկ

նշանակմամբ լեզվի դարձվածաբանական համակարգում: Այստեղից էլ՝ յուրաքանչյուր տիպի դարձվածքների ձևի և բովանդակության միասնությունը հանդիսանում է նրանց /ռելեվանտ/ կարգային հատկանիշի՝ լեզվաբանական նշանակման ցուցիչը:

Դարձվածքի նշանակումը / Назначение / նրա կարգային էական հատկությունն է, որը պատասխանում է այն հարցին, թե ինչ է իրենից ներկայացնում դարձվածքը որպես լեզվի ինքնուրույն միավոր, ինչ պահանջից է ստեղծվել, որպեսզի ապահովի այդ պահանջը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հոդվածում բերվող օրինակները վերցրել ենք Ա.Մ.Սուքիասյանի և Ս.Ա.Գալստյանի ,,Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանից,,:

В.А.КАРАПЕТЯН (Ленинград, СССР)

К ВОПРОСУ О ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ПРИЗНАКАХ ШУМНЫХ СМЫЧНЫХ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Общепринято, что для взрывных и аффрикат в современном литературном армянском языке корреляционные ряды образуются по признаку звонкости-глухости и придыхательности-непридыхательности. Принято считать также, что глухой неаспирированный согласный выступает как немаркированный член оппозиции, а другие два - глухой аспирированный и звонкий - отличаются от него дополнительно каким-либо одним признаком - аспирацией или звонкостью. Некоторыми авторами отмечается и различная напряженность членов рассматриваемых рядов.

Материалом для нашего исследования послужили магнитофонные записи чтения семью дикторами-носителями литературного армянского языка специально составленного текста, в котором шумные смычные реализовались во всех основных позициях: абсолютного начала, интервокальной и абсолютного исхода. Записи были подвергнуты слуховому анализу, осциллографическому и аудиторскому анализу, суть которого заключалась в опознании носителями армянского языка звуков, вырезанных из тех или иных слов в соседстве с гласным. Анализ восприятия оказал существенную помощь в определении приоритета того или иного дифференциального признака рассматриваемых фонем.

В целом было проанализировано около 1000 шумных смычных в разных позициях. На восприятие 10 аудиторам было предъявлено 160 стимулов.

Слуховой анализ и анализ восприятия показал, что фонетически сильной позицией является только позиция абсолютного начала, хотя некоторыми авторами таковой считалась и позиция абсолютного исхода. Почти все реализации, вырезанные из слов в этой позиции опознавались аудиторами правильно. Кроме того, в позиции абсолютного начала реализации противопоставляемых фонем обладают, как правило, полным набором дифференциальных

признаков, о чем речь пойдет ниже.

Интервокальная позиция не может считаться сильной, т.к. в ней достаточно часто появляются такие реализации шумных смычных, идентификация которых на слух затруднена, а аудиторский анализ показывает случайное (т.е. менее 80%) опознание их.

Позиция абсолютного исхода совершенно очевидно является слабой для этой группы согласных. В этой позиции практически не реализуется противопоставление шумных смычных ни по наличию/отсутствию голоса, ни по наличию/отсутствию признака аспирации. В подавляющем большинстве случаев предъявленные в этой позиции шумные смычные опознаются либо случайно, либо как звуки, традиционно обозначаемые как придыхательные. Так, из 230 ответов аудиторов 140 пришлось на долю "придыхательных". Хочется подчеркнуть, что как "придыхательный" в этой позиции опознавался аудиторами и глухой непридыхательный и -реже - звонкий. Причем непридыхательный в этой позиции мог быть опознан правильно лишь при наличии у конкретной реализации четкой гортанной смычки, либо значительного озвончения. Из сказанного представляется возможным предположить, что немаркированным членом оппозиций все же является именно "придыхательный", т.к. для опознания других членов ряда требуется какой-то дополнительный признак (признаки), например, четко выраженная глоттализация у непридыхательного (как фонетический коррелят напряженности) или звонкость для звонкого.

Теперь несколько слов о характере фонетических реализаций шумных смычных в потоке речи.

В результате осциллографического анализа шумных смычных (которых только в интервокальной позиции было проанализировано около 600) было обнаружено, что:

1) из 250 реализаций глухих непридыхательных 200 были реализованы с озвончением, составляющим треть и более длительности звука. Это обстоятельство дает основание рассматривать непридыхательные как полузвонкие согласные;

2) длительность фазы рекурсии у шумных смычных, вопреки распространенному мнению, не может быть достаточно надежным критерием, а тем более - единственным для различения пар придыхательных и непридыхательных, т.к. имеются и значительные колебания в значениях этого параметра в пределах одной фонемы,

и большие области "перекрытия" значений, соответствующих доле рекурсии в длительности звука, у соответствующих глухих пар.

Кроме того, слуховой анализ показал, что аспирированные характеризуются не столько наличием собственно аспирации, сколько весьма ненапряженной, слабой артикуляцией. В потоке речи возможны реализации их как с аспирацией, так и без нее, причем отсутствие аспирации - как выяснилось из опытов по восприятию - вовсе не обязательно приводит к смешению их с соответствующими непридыхательными. Так, предъявленные аудиторам "трудноидентифицируемые" при слуховом анализе придыхательные при самых различных длительностях фазы рекурсии - т.е. как соответствующих средним значениям для данных звуков, так и значительно отклоняющихся - могли опознаваться в равной мере случайно. И наоборот, неслучайно опознанными реализациями придыхательных могли быть такие, длительность рекурсии которых более соответствовала непридыхательному, чем придыхательному. Из этого следует, что длительность фазы рекурсии, отражающая наличие/отсутствие аспирации, не может быть достаточным для различения этих фонем признаком.

Отметим еще, что у аффрикат, традиционно считающихся придыхательными, наблюдалось частое ослабление смычки, приводящее в отдельных реализациях к полной ее утрате и замене аффрикаты на соответствующий щелевой: /c/ на /s/, /č/ на /š/, например: arasasnúm, veršasnél и т.п., что, на наш взгляд, также свидетельствует о слабой артикуляции этих аффрикат. Кроме того, при практически одинаковой абсолютной длительности /c/ и /c/, /ć/ и /ć"/ фаза рекурсии у них в среднем различна. Следовательно, удлинение фазы рекурсии происходит не за счет аспирации, которая должна бы следовать за щелевой фазой аффрикаты, а за счет сокращения, т.е. ослабления смычки. Это обстоятельство свидетельствует о том, что аффрикаты являются не придыхательными в собственном смысле слова, а звуками, ненапряженными по артикуляции, т.е. слабыми.

Что касается непридыхательных шумных смычных, то слуховой анализ показал: наиболее типичными и легко идентифицируемыми на слух являются напряженные полузвонкие реализации. Кроме того, чрезвычайно характерной для этих согласных является значительная глоттализация, которая резко отличает непридыхатель-

ные от их коррелятов. Наличие глоттализации хорошо воспринимается на слух по особому качеству следующего за согласным гласного. Надо сказать, что наряду с глоттализацией эти согласные могут быть реализованы с собственно гортанной смычкой, которая отмечается как на слух, так и фиксируется осциллограммами, но в целом для армянских шумных смычных - в отличие от грузинских абруптивов - гортанная смычка не очень характерна. Опыты по восприятию непридыхательных согласных показали, что неслучайно правильно опознаются именно такие реализации непридыхательных, которые сопровождаются глоттализацией и/или значительным озвончением. Длительность фазы рекурсии для опознания этих согласных также решающего значения не имела. Нами были предъявлены, например, стимулы с /р/ и /р'/, длительность рекурсии которых была одинакова - 30% от общей длительности звука - а аудиторы неслучайно восприняли их как разные фонемы. Из этого опять-таки следует, что идентификация звуков аудиторами происходила на основе иного, чем аспирация признака, а именно степени напряженности артикуляции.

Итак, для опознания в предъявленном стимуле непридыхательного (если предъявлен, конечно, не звонкий согласный) нужны дополнительные по сравнению с придыхательным признаки, а именно: напряженность артикуляции и глоттализация.

Обобщая результаты экспериментов, представляется возможным построить корреляционные ряды для шумных смычных не по признаку наличия/отсутствия аспирации прежде всего, а по градациям признаков силы/слабости (напряженности/ненапряженности) и звонкости/глухости, причем аспирация и глоттализация оказываются дополнительными дифференциальными признаками. Заметим здесь, что еще Р.Якобсон говорил, что в отличие от напряженных ненапряженные смычные могут быть отмечены избыточным признаком придыхания (это о языках с трехрядной оппозицией шумных смычных), где немаркированным будет ненапряженный (аспирированный). Таким образом, в нашем построении все члены корреляционного ряда будут отличаться друг от друга одним полным признаком и частью другого признака. Например: /р$^{(ъ)}$/ противопоставляется /р / полностью по признаку силы/слабости, и частично - по признаку звонкости/глухости (т.к., как было сказано выше, непридыхательные можно считать полузвонкими), а противопо-

ставление /$p^{(ъ)}$/ - /ъ / осуществляется полностью по признаку звонкости/глухости и частично по силе/слабости, где звонкий более напряженный, чем "придыхательный", но менее, чем непридыхательный и т.д. Звонкий и непридыхательный, правда, противопоставляются при таком построении по части обоих признаков, т.е. частично по напряженности и частично по звонкости.

Н.А.КОЗИНЦЕВА (Ленинград, СССР)

КАТЕГОРИЯ РЕЗУЛЬТАТИВА В СОВРЕМЕННОМ ВОСТОЧНО-АРМЯНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Одним из дискуссионных вопросов армянской грамматики является теоретическое истолкование сочетаний результативного причастия с личными формами бытийных глаголов եմ, լինել, которые выступают в функции сказуемого. Разработка этого вопроса помогает очертить круг явлений, относящихся к категории вида армянского глагола, а также затрагивающих категорию залога. Материал армянского языка представляет интерес для общей аспектологии, так как в этом языке исследователь сталкивается с грамматизацией аспектуально-залоговой оппозиции "действие/состояние", выражающейся в других языках как противопоставление классов глагольных лексем и сочетающейся в армянском языке с известной также и в других индоевропейских языках оппозицией "имперфектив/перфектив/перфект".

Сочетания результативного причастия и личных форм настоящего и прошедшего времени եմ, էի традиционно считаются (М.Абегян) и в настоящее время признаются рядом исследователей особыми видо-временными формами ряда հարակատար, входящими в один ряд "главных видо-временных форм" наряду с имперфективными, перфективной и перфектными формами (С.К.Зарбеджян, Г.Б.Джаукян). Сочетания того же причастия с личными формами глагола լինել рассматриваются как "вторичные видо-временные формы", которые, как указывается в грамматиках, противопоставлены "главным" тем, что выражают предшествование и многократность (С.А.Абраамян, Г.Б.Джаукян). При этом, как правило, имеются в виду переходные глагольные лексемы, функционирование которых во вторичных видо-временных формах подтверждает указанные положения, ср. например, употребление вторичного результативного презенса в сложном предложении (I), где форма եփած է լինում букв. "бывает

свариши" выражает обычное действие, предшествующее ранее названному в тексте գալիս ենք "возвращаемся": (I) Առավոտը վեր ենք կենում... բոլորս միասին հացի ենք նստում, ուտում, գընում գործի գալիս՝կեսուրը ճաշը եփած է լինում...(Թալեփյան Զ.Որ-պեղ էիր, մարդ ասածո) "Утром [обычно] встаем... все вместе садимся завтракать, едим, уходим на работу, возвращаемся - - свекровь [уже] сварила обед..."

Изучение употреблений интранзитивных и пассивных глаголов во "вторичных" видо-временных формах показывает, что эти формы имеют абсолютное временное значение, что подтверждается возможностью их употребления в простом предложении вне соотносительности по времени с другим действием, ср. (2):Վաղ առավոտից մինչև կեսգիշեր նրա տան դռնից կախված էր ժանգոտ կողպեքը /Թանգալյան Ս. Հողը /"С раннего утра и до полуночи на дверях его дома висел ржавый замок"; (3) Հարյուր միլիոն, գուցե ավելի տարիներ այս ջուրը փակված է եղել գետնի տակ՝ ընդերքում /Թանգալյան Ս. Սևանի լուսաբացը / "Сто миллионов, может быть, и более лет эта вода была заперта под землей, в недрах". Как видно из приведенных примеров, "вторичные" видовременные формы от рассматриваемых глаголов так же, как и формы հարակատար, выражают значение состояния, вследствие чего все названные формы могут быть объединены в одну парадигму аналитических форм, в которых знаменательная часть представлена результативным причастием, а служебная - спрягаемыми супплетивными формами бытийного глагола. Таким образом для интранзитивных и пассивных глаголов в армянском языке актуально противопоставление двух рядов одноименных видо-временных форм (презенса, имперфекта, перфекта, плюсквамперфекта, аориста, будущего, будущего в прошедшем - в изъявительном наклонении, а также временных форм косвенных наклонений) - "главных" с акциональным значением и "вторичных" с результативным значением.

Результативное значение определяется как состояние предмета, возникающее после естественного завершения (достижения предела) действия. Так, например, состояние в (4) является результатом действия, обозначенного перфектной формой в (5): (4) Կողպեքը կախված է "Замок висит"; (5) Կողպեքը կախել են "Замок повесили".

Формы с результативным значением могут употребляться для

обозначения статива, т.е. автономного состояния, не связанного с предшествующим действием: (6)... տունը մշտապես կանգնած էր նուխը... (Խալափյան Զ. Ն.ա.) "... в доме постоянно стоял дым". Значение статива у предельных глаголов является контекстно-обусловленным, в то время как у непредельных глаголов оно выступает независимо от контекста: համոզված է "убежден", հիացած է "восхищен", սիրված է "любим", հարգված է "уважаем" и др.

При изучении категории результатива в армянском языке можно поставить следующие вопросы: I) типы глаголов, охватываемых этой категорией; 2) синтаксические типы результатива; 3) парадигма результативных форм; 4) соотношение результативных и "главных" видовременных форм. Кратко остановимся на перечисленных вопросах.

Результативное причастие образуется в армянском языке от всех глаголов без исключения. Однако аналитические формы результатива образуются с определенными ограничениями. Результатив невозможен от большинства непредельных глаголов, обозначающих: а) динамическое действие (վազել "бегать"), б) охват промежутка времени (ձմեռել "зимовать"), отношение субъекта к действию (ձգտել "стремиться") и др. Это ограничение вызвано семантической причиной: перечисленные глаголы передают действия, не оставляющие после себя результата. Из непроизводных интранзитивов рассматриваемую форму имеют глаголы положения в пространстве (կանգնել "стоять") и глаголы эмоционального состояния (բարկանալ "сердиться"). При этом, как указывает проф. В.Д.Аракелян, результатив от непроизводных интранзитивов лексически избирателен, например, глагол վախենալ "бояться" в результативе вполне употребителен, а близкий по значению զարհուրել "страшиться" в этой форме звучит неестественно.

Результативные формы регулярно образуются от предельных интранзитивов, маркированных суффиксом վ с декаузативным и возвратным значениями, а также от транзитивных глаголов в пассивной форме. В первом случае в качестве носителя состояния, выраженного именем в позиции подлежащего, выступает субъект действия и вся конструкция является субъектно-результативной (6) մատիտը ընկած է հատակի վրա "Карандаш валяется на полу".

Во втором случае носитель состояния - объект действия, при этом конструкция считается объектно-результативной: (7)Մատիտը դրված է սեղանի վրա "Карандаш положен на стол". В тех случаях, когда глагол с суффиксом վ двузначен, то есть может быть понят как декаузативный или пассивный (կեղտոտված է "испачкан" и "испачкался") или как возвратный и пассивный (սանրված է "причесан" и "причесался"), результатив является двудиатезным (омонимичным). Некоторые переходные глаголы образуют так называемый посессивный результатив. Это глаголы со значениями "надевать на себя одежду", "получать информацию", "приобретать опыт", "есть (насыщаться)", например: (8) Նա սև շոր էր հագած "На ней было надето черное платье", букв.: Она была надевши черное платье; (9)Նա արդեն կերած-խմած է "Он уже попил-поел", т.е. сыт (букв.: "Он попивши-поевши"). Данные конструкции очень редки; обычно вместо результатива в этом случае употребляется перфект. Результативные формы указанных глаголов чаще выступают со вспомогательным глаголом կա "имеется" с отрицанием или же в вопросительном предложении: (10)Ես նրան լսած չկամ "Я его не слышал (никогда)", (11) Դու այդ նկարը տեսած կա՞ս "Ты эту картину видел (когда-нибудь)?". В приведенных примерах выражается, что действие происходило или не происходило хотя бы один раз и его результативность состоит в приобретенном субъектом опыте, знаниях и т.п.

Рассмотрим парадигму видо-временных результативных форм. Презенс и имперфект результатива образуется с разными вспомогательными глаголами, в зависимости от того, является ли обозначаемое ими состояние однократным, актуальным в момент речи или в некоторый момент в прошлом, или многократным, неактуальным. В первом случае - с եմ (12)Նա նեղացած է "Он обижен (сейчас)", во втором - с լինել (13)Նա հաճախ նեղացած է լինում "Он часто бывает обижен". Перфектный результатив обозначает состояние, имевшее место в ограниченный период времени, относящийся к отдаленному прошлому, см. приведенный выше пример (3). При этом дополнительно в контексте может быть выражено также значение аннулированности состояния: (14) Տպարանում թղթակցությունը շարված է եղել, հրաքարոչս տղան ինքն է շարել, բայց Միսակյանը առաջը կապել է ու

շարվածքը ցրել տվել (Խնգոյան, Հողը) "В типографии корреспонденция была набрана, но Мисакян преградил ей дорогу и приказал рассыпать набор".

Результативный аорист – форма очень редкая, встречается практически только от глаголов ստիպել, հարկադրել "заставлять" и обозначает наступление модального отношения долженствования: ստիպված եղավ "стал вынужден", հարկադրված եղավ "стал вынужден". Результативное будущее также очень редкая форма, обозначающая отнесенность состояния к будущему: (15) Ձեր պատասխանից է կախված լինելու ձեր ճակատագիրը(Խալափյան Զ)"От вашего ответа будет зависеть ваша судьба!"

Как было отмечено выше, результативное состояние может быть выражено и формами результатива, и формами перфекта (плюсквамперфекта). В связи с этим следует показать, как соотносятся функции результатива и перфекта. Это состношение различно в зависимости от синтаксического типа результатива.

Субъектный результатив, обозначающий только состояние, уже по значению, чем перфект от непереходных глаголов, выражающий как состояние, так и вызвавшее его действие. Значения результатива и перфекта у непереходных глаголов действия различаются наиболее отчетливо. Так, глаголы изменения пространственного положения (կանգնել "вставать", պառկել "ложиться"), изменения социального статуса (ամուսնանալ "жениться", բաժանվել "разводиться") и др. в форме перфекта обозначают действие в прошлом,а в форме результатива – состояние, актуальное в момент речи или в некоторый другой момент в прошлом: (16)Նա կանգնել է "Он встал" и (17) Նա կանգնած է "Он стоит", (18)Նա ամուսնացել է"Он женился" и (19) Նա ամուսնացած է "Он женат". Обстоятельство времени при форме перфекта указывает на момент совершения действия, при форме результатива – на время состояния. Обстоятельство неограниченной длительности может сочетаться только с результативом, ср.: (20)Նա դեռ նստած է "Он все еще сидит", (21)Նա դեռ բարկացած է "Он все еще сердит". Только результатив употребляется также в том случае, если состояние не предполагает предшествующего действия, т.е. выражается статичное значение, например: (22)Նրա առաջ կանգնած էր լայնատարած կաղնին "Перед ним стоял широко раскинувшийся дуб". Эта ситуация может быть

также передана перфектом в переносном значении: вводится точка зрения движущегося наблюдателя, ср. (23) Մեր առաջ կանգնել է մի բարձր սար "Перед нами выросла высокая гора". Следует упомянуть также, что перфектные формы в армянском языке имеют некоторые собственные функции, несвойственные результативу. Это - передача последовательных действий в прошлом, о которых говорящий рассказывает с чужих слов; выражение относительного предшествования; обозначение многократных последовательных состояний. Материал, относящийся к первым двум случаям, общеизвестен; приведем пример, иллюстрирующий последний случай: (24) ... այս մահճակալի վրա քնել են առնվազն քսան մարդ (Խանզադյան, Սևանի լուս.) ...на этой кровати спали по крайней мере двадцать человек". Анализ употребительности субъектного результатива и перфекта от переходных глаголов в художественных текстах показывает, что количественные соотношения этих форм могут быть самыми разными, в зависимости от целого ряда причин, среди которых немаловажную роль играет также индивидуальный стиль автора, выбирающего в описаниях более "динамичные" перфектные формы или "статичные" результативные.

Объектный результатив указывает на состояние объекта, в то время как перфект пассива имеет чаще всего акциональное значение, то есть выражает действие как конкретный или обобщенный факт в прошлом.

При результативе употребительны различные качественные определители состояния: (25)Հատակը լավ էր_Ներկված "Пол был хорошо покрашен"; при перфектных формах употребляются обстоятельства, характеризующие процесс действия - время, скорость, количество повторений и т.п., например: (26)Հատակը Ներկվել_է մաս-մաս, ժամը 6-ից-8-ը "Пол красился по частям с шести до восьми часов". Для выявления более конкретных различий между результативом и перфектом пассива необходимо изучение функционирования этих форм в зависимости от лексической семантики глаголов, от которых они образованы. Так, глаголы созидания объекта употребляются в результативе для выражения различных сопутствующих значений, характеризующих объект и существенных для последующего текста: (27)Շենքը կառուցված է "Дом построен", значит его можно заселять или же следует перейти к другой работе и т.п.; (28)Այս գանգը ժուլված է 7-րդ դարում

"Этот колокол отлит в седьмом веке" - имеется в виду, что колокол очень древний. Перфект пассива от этих глаголов обычно употребляется в сообщениях типа отчета, рапорта и пр., где перечисляется то, что сделано: (29) Կառուցվել են հիվանդանոցներ, մանկատներ..."Построены больницы, детские дома ..." Важно отметить, что для сравниваемых конструкций с перфектом пассива и результатива характерно различие в актуальном членении.

Объектный результатив, выражая состояние объекта, имплицирует предшествующее действие и может иметь в отдельных контекстуальных условиях значение завершенного действия, достигшего предела и актуального для последующего временного плана (т.е. перфектное значение). Отметим некоторые подобные контексты: I) во временном придаточном, содержащем союз или обстоятельство, подчеркивающие завершенность действия: (30)Երբ սայլն արդեն բեռնաթափված էր, և մենք բավականին հիացել էինք նոր զուլքով, փողոցում Անդրանիկը վազելով ինձ հասավ /Հուրուն Լ. Հայրեր/"Когда воз уже был разгружен, а мы достаточно налюбовались на новую обстановку, на улице меня догнал бегущий Андраник"; 2) в прямой речи, когда говорящий является производителем действия: (3I)Մի առավոտ նստեց ու գրեց հրաման՝ ,,Հեռացված ես,,(Թալափյան)"Однажды утром он сел и написал приказ: "[Ты] уволен [с работы]".

Итак, если у непереходных глаголов более широким по значению оказывается форма перфекта, а результатив семантически более специализированная форма, то у пассивных глаголов соотношение между перфектом и результативом обратное - результатив более употребителен, так как выражает и результативное, и перфектное значения. О полном перекрывании функций этих форм ни у пассивных, ни у интранзитивных глаголов говорить нельзя, так как в обоих случаях и перфектные, и результативные формы имеют свои особые функции.

Анализ употреблений результативных форм в армянском языке показывает, что несмотря на специфическое оформление армянский результатив имеет многие универсальные черты в области семантики. Специфика результатива в восточноармянском литературном языке состоит в его сосуществовании с перфектом, начиная с эпохи среднеармянского языка по нынешнее время.

ЛИТЕРАТУРА

Աբեղյան Մ. Հայոց լեզվի տեսություն. Երևան, 1965:
Աբրահամյան Ս.Գ. Ժամանակակից հայերենի քերականություն. Երևան, 1969:
Առաքելյան Կ.Դ. Հայերենի շարահյուսություն. 1. Երևան, 1958:
Ջահուկյան Գ.Բ. Ժամանակակից հայերենի տեսություն հիմունքները. Երևան, 1974:

Зарбеджян С.К. Значение и употребление прошедших видовых форм в современном армянском языке. – В кн.: Вопросы языка и стиля. П. Ереван, 1964.

Բ.Ն. ՂԱՋԱՐՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԱՆԴԱՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Լեզվական միավորների փոխարինումներն ու կրկնությունները տեքստի վերլուծության հիմնական հարցերից են, քանի որ սրանց միջոցով են իրականացվում ասույթների ու ավելի բարձր միավորների միջև իմաստային կապերը: Առավել ակնառու են հոմանիշային, շրջասույթային և այլ կարգի փոխարինումներն ու կրկնությունները:

Նշված փոխարինումների մեջ այստեղ հիմնական ուշադրությունը դարձվել է այն խնդրի վրա, թե նախընթաց անդամն ինչպիսի ծավալում կարող է ունենալ ժամանակակից հայերենի պարբերությունում, ինչպես նաև նրա սահմաններից դուրս:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նախընթաց անդամը /նախընթաց ենք անվանում փոխարինվող կամ կրկնվող անդամը/ կարող է հանդես գալ ինչպես մեկ բառով, այնպես էլ նախադասությամբ կամ ամբողջ պարբերությամբ: Այդպիսի դեպքերում նախընթաց անդամի փոխարինումը կամ կրկնությունն իմաստային կամուրջ է զգում թե՛ միևնույն և թե՛ տարբեր պարբերությունների միջև:

Ոնկրետ նյութի վերլուծությունն ակնառու է դարձնում նախընթաց անդամի դերանվանական փոխարինումների /ամենատարբեր հոլովածեվերով/ տեքստակազմական արժեքը: Նախընթաց անդամի ծավալմամբ ստեղծվում է ներդաշնակ փոխարինումների ու կրկնությունների մի այնպիսի ցանց, որով իրականացվում է տվյալ հատվածի իմաստային կապը:

Պարբերության մեջ ստորադասական հարաբերությունների միջոցով բնութագրվում են բառերի միջև բովանդակային կապերը: Իսկ նախընթաց անդամի փոխարինումներն ու կրկնությունները նպաստում են այդ կապի դրսևորմանը /սրանք չպետք է խախտեն տվյալ լեզվում իմաստի արտահայտման քերականական ու ոճական նորմաները, միանշանակ արտահայտությունները չպետք է դարձնեն ոչ միանշանակ ու անհասկանալի/:

Առհասարակ պիտի ասել, որ գլխավորապես դերանվանական յուրաքանչյուր փոխարինմանը համապատասխանում է ինֆորմացիայի մի շերտ,

և երբ այդ շերտերը բազմապատկվում են, դրանց իմաստային կապին հետևելը դժվարանում է: Իհարկե, այդտեղ յուրահատուկ օրինաչափություններ չեն կարող գործել, սակայն փոխարինումների իմաստները միանշանակ կերպով ըմբռնվում են:

Այստեղ հիմնականում կանգ ենք առել հետևյալ յուրահատկությունների վրա.

1. Նախընթաց անդամի դերանվանական փոխարինումներ

ա/ միանշանակ փոխարինում /մոտենում է ծմեղը: Նրանից խուսափում են թռչունները/:

Նրանից դերանունը միանշանակ կերպով փոխարինել է ծմեղը նախընթաց անդամին:

բ/ ոչ միանշանակ փոխարինում /Հասմիկն ու Նունեն հասակակիցներ են: Սակայն սա մյուսից շրջահայաց է/:

Պարզ չէ, թե որն է որին նախընթաց:

2. Նախընթաց անդամի շրջասույթային փոխարինում /Վարժեցնողը մոտեցավ աղյուծին: Կենդանինների արքան սանձված էր/:

Կենդանինների արքան շրջասույթ է, փոխարինել է աղյուծ նախընթաց անդամին:

3. Նախընթաց անդամի փոխարինում բառիմաստի լայնացմամբ և այլն:

Այժմ տեսննենք, թե այս յուրահատկություններն ինչպիսի արտացոլում են գտել բնագիր տեքստերում:

Բերենք հետևյալ օրինակը.

,,Այդպես անցնում էին օրերը: Նահապետին (1) թվում էր, թե աշխարհքի (2) վրա ոչ մի բան (3) չի պվելանում, ու ոչ մի բան (4) էլ աշխարհքից (5) չի պակասում: Իր (6) համար միայն մի քիչ թեթևացել էր կյանքը: Ծերունի Մովսեսի գնալ գալով կարծես հուշիկ-հուշիկ մր ծանր քար ցած էր ընկնում նրա (7) կրծքից: Ինքը (8) չէր խոսում այդ հանդիպումների ժամանակ, միայն լսում էր: Մովսեսը (9) խոսել գիտեր, նրա (10) հոգին էլ վառված էր, սիրտն էլ տանջված: Ու նրա (11) պատմությունները մխիթարում էին Նահապետին (12): Մի երկու անգամ էլ ինքը (13), Մովսեսի (14) պնդմամբ, գնաց նրանց (15) տուն: Ծերունու (16) որդիները (17) հարգանքով բարևում էին, դուռը բացում նրա (18) առաջ, պառավը (19) բարևում էր՝ գլուխը խոնարհելով նրա (20) ծնոքին: Նահապետը (21) հասկանում էր, որ նրանց (22) այդ լռության ու հարգանքի (23), այդ շարժմունքների (24) մեջ ուրիշ բան էլ կա, խղճում են իրեն (25), մնաղ են գալիս: Ու դա (26) ընշում էր նրան (27): Դրա (28) համար էր նա (29) մարդկանցից խուսափում,, /Հր. Քոչար, Ընտիր երկեր, հ.1, էջ 443, Երևան, 1975/:

,, ԱՅԴՊԵՍ ԱՆՑՆՈՒՄ ԷԻՆ ՕՐԵՐԸ: ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ 1 ԹՎՈՒՄ ԷՐ, ԹԵ ԱՇԽԱՐՀԻ 2 ՎՐԱ ՈՉ
ՄԻ ԲԱՆ 3 ՉԻ ԱՐԵԼԱՍՈՒՄ, ՈՒ ՈՉ ՄԻ ԲԱՆ 4 ԷԼ ԱՇԽԱՐՀԻՑ 5 ՉԻ ՊԱՀԱՍՈՒՄ: ԻՐ
6 ՀԱՄԱՐ ՄԻԱՅՆ ՄԻ ՋԻՉ ՔԵՔԵՎԱՑՆԵԼ ԷՐ ԿՅԱՆՔԸ: ՔԵՐՈՒՆԻ ՄՈՎՍԵՍԻ ԳՆԱԼ ԳԱԼՈՎ ԿԱՐԵՆՆ ՀՈՒ-
ՇԻԿ – ՀՈՒՇԻԿ ՄԻ ԾԱՆՐ ՋԱՐ ՑԱԾ ԷՐ ԸՆԿՆՈՒՄ ՆՐԱ 7 ԿՐԾԻՑ: ԻՆՔԸ 8 ՉԷՐ ԽՈՍՈՒՄ ԱՑԴ
ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ, ՄԻԱՅՆ ԼՍՈՒՄ ԷՐ: ՄՈՎՍԵՍԸ 9 ԽՈՍԵԼ ԳԻՏԵՐ, ՆՐԱ 10 ՀՈԳԻՆ ԷԼ
ՎԱՂՎԱԾ ԷՐ, ՍԻՐՏՆ ԷԼ ՏԱՆՋՎԱԾ: ՈՒ ՆՐԱ 11 ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԽԻԹԱՐՈՒՄ ԷԻՆ ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ 12.
ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ ԷԼ ԻՆՔԸ 13 ՄՈՎՍԵՍԻ 14 ՊՆԴՄԱՄԲ, ԳՆԱՑ ՆՐԱՆՑ 15 ՏՈՒՆ: ԾԵ-
ՐՈՒՆՈՒ 16 ՈՐԴԻՆԵՐԸ 17 ՀԱՐԳԱՆՋՈՎ ԲԱՐԵՎՈՒՄ ԷԻՆ, ԴՈՒՔԸ ԲԱՑՈՒՄ ՆՐԱ 18 ԱՒԱՋ,
ՊԱՏԱՎԸ 19 ԲԱՐԵՎՈՒՄ ԵՐ՝ ԳԼՈՒԽԸ ԽՈՆԱՐՀԵԼՈՎ ՆՐԱ 20 ՉԵՌՔԻՆ: ՆԱՀԱՊԵՏԸ 21 ՀԱՍ-
ԿԱՆՈՒՄ ԷՐ, ՈՐ ՆՐԱՆՑ 22 ԱՑԴ ԼՌՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱՐԳԱՆՔԻ 23, ԱՅԴ ՇԱՐԺՄԱՆՆԵՐԻ 24
ՄԵՋ ՈՒՐԻՇ ԲԱՆ ԷԼ ԿԱ, ԽՉՄՈՒՄ ՆՆ ԻՐԵՆ 25, ՄԵՂՔ ԵՍ ԳԱԼԻՍ: ՈՒ ԴԱ 26 ԺՆՇՈՒՄ ԷՐ
ՆՐԱՆ 27 : ԴՐԱ 28 ՀԱՄԱՐ ԷՐ ՆԱ 29 ՄԱՐԴԿԱՆՑԻՑ ԽՈՒՍԱՓՈՒՄ,,:

/ՀՐ. ՋՈՂԱՐ, ԸՆՏԻՐ ԵՐԿԵՐ, Հ. ԱՒԱՋԻՆ, ԷՋ 443, ԵՐԵՎԱՆ, 1975/:

Համեմատաբար ոչ մեծ այս հատվածում նախընթաց անդամի փոխարինումների ու կրկնությունների ընդհանուր թիվը 29-ից անցնում է /բոլորն էլ ընդգծված են ու համարակալված/, որից 17-ը դերանվանական է: Դա ցույց է տալիս, որ իմաստ ⟷ տեքստ կաղապարի տեսանկյունից դերանվանական տարրը կատարում է բազմազան գործառություններ: Միայն առաջին նախընթաց անդամին /Նահապետին/ հաջորդել են վեցերորդ, յոթերորդ, ութերորդ, տասներեքերորդ, տասնյոթերորդ, տասնիններորդ, քսանչորսերորդ, քսանվեցերորդ, քսանութերորդ՝ թվով ինը դերանվանական փոխարինումներ՝ տարբեր կիրառություններով: Վերջինների ակտիվ մասնակցությունը տվյալ հատվածի ծավալմանն ու նրա իմաստի արտահայտմանն ակնհայտ է:

Բերված հատվածից առանձնացնենք հետևյալ նախադասությունը.

Ծերունի Մովսեսի գնալ գալով կարծես հուշիկ-հուշիկ մի ծանր քար ցած էր ընկնում նրա կրծքից, որտեղ բացակայում է դերանվան ու նախընթաց անդամի միջև միանշանակ հարաբերությունը: Նրա* բառը, կարծես, այստեղ փոխարինում է Ծերունի Մովսես նախընթաց անդամին: Մինչդեռ երկիմաստությունը վերանում է, երբ այն դիտում ենք պարբերության մեջ: Միանշանակ կերպով վերականգնվում է դերանվան իսկական նախընթացը՝ Նահապետը: Իսկ իրար կից, սակայն տարբեր նախադասություններում բաշխված վեցերորդ, յոթերորդ և ութերորդ /համապատասխանաբար՝ իր, նրա, ինքը/ փոխարինումներն իրենց նախընթացի՝ Նահապետի, հետ գտնվում են միանշանակ հարաբերությունների մեջ:

Ընդգծված յոթերորդ ու տասներորդ փոխարինումներում նրա դերանունը չունի միևնույն նախընթաց անդամը: Առաջինի դեպքում փոխարինում է Նահապետին, երկրորդում՝ Մովսեսին: Տարբեր նախընթաց անդամների միևնույն դերանվամբ փոխարինելն այստեղ, մանավանդ էլ թարմատարի ուղեկցությամբ, ընդգծում է նաև այդ երկուսի ճակատագրերի ընդհանրությունը: Տասնչորսերորդ և տասնհինգերորդ փոխարինումներում եզակի սեռականով նախընթացին /Մովսեսի/ հաջորդել է հոգնակի սեռականով դերանվանական տարրը /նրանց/, որով չեն խախտվել արտահայտության ոչ իմաստը, ոչ էլ քերականական ու ոճական նորմաները: Այն ընդգծել է միայն եզակի թվով հանդես եկած նախընթաց անդամի հոգնակիությունը:

Աչքի են ընկնում կրկնություններն ու հակադրությունները: Ոչ մի բան աշխարհքի վրա, ոչ մի բան աշխարհքից ժխտականներով ծավալված ու կրկնված կապակցությունները, ինչպես նաև սրանց լրացնող

---

* ,,Նրա,,-ի փոխարեն ճիշտ կլիներ ,,իր,, դերանվան գործածումը:

ավելանում, պակասում հակադրություն առաջացնող լեզվական միավորները ավյալ հատվածում ստեղծում են համապատասխանությունների միասնական ոլորտ:

Դերանվանական փոխարինման մեկ այլ յուրահատկություն ընդգծելու նպատակով բերված պարբերությունից առանձնացնենք հետևյալ հատվածը.

Նահապետը հասկանում էր, որ նրանց այդ լռությամբ ու հարցանքի, այդ շարժումներների մեջ ուրիշ բան էլ կա, խղճում են իրենց, մեղք են ցավիս: Ու դա ծնշում էր նրան:

Այստեղ ունենք մեկ բարդ և մեկ պարզ նախադասություն, ըստ որում բարդ նախադասության բոլոր երկրորդականները միասին վերցրած հանդես են գալիս որպես մեկ նախընթաց անդամ: Վերջինս պարզ նախադասության մեջ փոխարինվել է դե դերանվանական միավորով: Սա հետաքրքրական է նաև նրանով, որ բարդ նախադասության կապակցված ընդարձակ անդամներին, այսինքն՝ ստորադասական միավորներին, փոխարինում է դերանվանական տարրը: Նման պարագայում արտահայտությունների միջև ստորադասական հարաբերություններն իրականացվում են ըստ իմաստի, իսկ շարահյուսական բաղադրիչների միջև ստորադասական կապը վերածվում է անաֆորականի:

Ակնառու է նաև, որ դե դերանունն այստեղ ունի շարահյուսական տարբեր տիպերի լեզվական արտահայտությունների նախընթաց անդամներ: Մի դեպքում այն փոխարինում է լռությունը, հարցանք, շարժումները անուններին, մյուսում՝ խղճում են, մեղք են ցավիս բառերին և այլն:

Շրջասության կապերի արտահայտման համար բերենք հետևյալ օրինակը.

1/ Տիկին Աննան գնաց խոհանոց:

2/ Հենց ներս մտավ՝ լվացքի քանձր գոլորշին համբուրեց նրա այտերը:

3/ Սաքոն լվացք էր անում: Բարկացած էր, բայց զուսպ: Միայն ջլապինդ մատները խլելով սպիտակեղենը՝ ուժով խեղդում էին տաշտի մեջ:

4/ Քաղքենի տիկինը կանգնեց, մտիկ տվեց ,,երեկվա,, ցյուղացի ցղիկան, որ գյուղից եկավ, ամեց, բարձրացավ և այսօր սկսել է հուզ տալ իրեն /Դ.Դեմիրճյան, Սաքոն, Հայկական նովելներ, էջ 445, Երևան, 1971/:

Ընայած այս հատվածը հարաբերականորեն ամբողջական է, բայց նրանում հանդես են եկել չորս առանձին պարբերություններ, որոնց միջև դրսևորվել են իմաստային տարբեր կապեր:

Այդտեղ հանդես եկած ՙՙԻԿԻՆ ԱՆՆՆ և ՍՔՔՈ նախընթաց անդամներն իրենց ՙՙՔաղքենի ԻԿԻՆ, ,,ԵրեկվաՃ_ԳյուղացիՃաղկիկ շրջասույթային փոխարինումներով օրգանական կապ են ստեղծում հաավածի իմաստային հանգուցակետերի միջև: Երեկվա գյուղացի աղջիկն իր հետանկախությունությամբ զայրույթ է պատճառում քաղքենի ԻԿԻՆՈՔԸ, որի ոտքերի տակ հողը լքրծուն է դարձել: Այս գլխավոր իմաստը, որ դրսևորվել է նաև այլ շրջասույթների միջոցով, ընդհանուր կապ է ստեղծում նշված տարբեր պարբերությունների միջև:

Ուշագրավ է չորրորդ պարբերության մեջ գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև արտահայտված կապը: Այն դրսևորվել է ՈՐ հարաբերական դերանվամբ: Վերջինս իր մեջ պարունակում է իմաստի լրացուցիչ տարր և ձևված է երկակի նշանակությամբ. նախ, ինչպես հայտնի է, երկրորդական նախադասությունը կապում է գլխավորի հետ և երկրորդ՝ փոխարինում է ,,ԵրեկվաՃ_ԳյուղացիՃաղկիկ շրջասույթային նախընթաց անդամին:

Նախընթաց անդամի փոխարինում կարող է տեղի ունենալ, ինչպես նշեցինք, քառիմաստի ընդլայնմամբ: Այդ կապակցությամբ բերենք Հ. Թումանյանի ,,Երկու հայր,, փոքրիկ նովելը /կրճատումներով/.

,,1896-ի կոտորածի ժամեն էր: Մի խումբ փախստականներ Սասունի կողմերից հասան Էջմիածին: Նրանց մեջ էր ծերունի տեր Սարգիսը:

– ՀայրԻԿԸ աչը կուզեմ համբուրել, խնդրեց նա վեհարանում, ու ներս թողին:

– Բարով, տեր հայր, աչը մեկնեց ՀայրԻԿԸ. քահանան համբուրեց ու ետ եկավ, կանգնեց դահլիճի մեջտեղը հոգնած, խորտակված:

.....

– Ես ոչինչ չեմ ուզում, ՀայրԻԿ, ես ... այնպես, եկել եմ... եկել եմ ՀայրԻԿԻՆ ասեմ... էլ ոչինչ չեմ ուզում...

.....

Երկուսն էլ լուռ էին:

– Քանի որդի կորցրիր, տեր Սարգիս, գլուխը վեր քաշեց կաթողիկոսը:

– Ամենքը միասին քսան, ՀայրԻԿ:

– Դու քսան որդի ես կորցրել, իսկ ես քսան հազար, պատասխանեց Հայրիկը. ում վիշտն է մեծ, տեր Սարգիս:

– ՀայրԻԿԻՆԸ:

– Դե եկ, տեր Սարգիս, մոտ եկ, աչդ դիր գլխիս, աղոթիր, օրհնիր, որ այս վշտին դիմանամ: Ասավ ու գլուխը խոնարհեց:

.....

Տեր Սարգիսի առջև խոնարհված էր հայոց Հայրենիքը:»

Նկատելի է, որ նովելի երկայնքով մեկ ծգվում է Հայրենիք բառը: Այն, որպես նախընթաց անդամ, հատուկ անունից, իմաստի լայնացմամբ, վերջում արդեն փոխարինվում, վեր է ածվում հասարակ անվան:

Տեքստի միավորների կապն այստեղ արտահայտվել է տարբեր միջոցներով. նախընթաց անդամի ծավալմամբ, հակադրությունների, բառիմաստի փոփոխության և նույնիսկ՝ չասվածի միջամտությամբ: Հիրավի, օգտագործված կախման կետերն ու բազմակետերը չարտահայտված ինֆորմացիայի իմաստային շղթաներ են, որ առատորեն ցրված են ամբողջ նովելում: Դրանք նպաստում են ստանալու նոր, լրացուցիչ ինֆորմացիա օբյեկտիվ իրականության իրադարձությունների, առարկաների, երևույթների ու հարաբերությունների վերաբերյալ:

Եզրակացնելով՝ կարելի է ասել, որ ժամանակակից հայերենի պարբերության սահմաններում /նաև նրանից դուրս/ նախընթաց անդամի ծավալման կոնկրետ ու հանգամանալի վերլուծությունը նպաստում է վեր հանելու նրանում հանդես եկող միավորների միջև արտահայտված կապի տեսակները: Վերջին հաշվով դա ծգտում է տեքստի վերաբերյալ ստեղծել ընդհանուր տեսություն: Ուրեմն՝ նախընթաց անդամի ծավալումը տեքստի յուրահատուկ օրինաչափություններից է, մեր կարծիքով՝ նրա բերականական կարգերից մեկը:

Ս.Վ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԻՆՉՈՒ-ՈՐ ՀԱՐՑՄԱՆ ՀՆՉԵՐԱՆԳԻ ՋՈՒԳԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒՄ

Տարբեր լեզուների քերականական, այլև մյուս մակարդակների հա-մակարգերի զուգադրական քննությունը շատ բանով է հարստացնում լեզվի մասին մեր ունեցած իմացությունը: Այս տեսակետից հայոց լեզվի գրական երկու տարբերակների՝ արևելահայերենի և արևմտահա-յերենի լեզվական զանազան համակարգերի զուգադրությունը նույնպես շատ կարևոր է՝ հատկապես հայերենի ընդհանրական ուսումնասիրության համար: Այդ կարևորությունն առանձնապես նշանակալից է դառնում, երբ միմյանց հետ զուգադրում ենք մեր լեզվի երկու տարբերակների հնչերանգները:

Արևելահայ միջավայրում արևմտահայ գրական լեզվով արտասանված ցանկացած խոսք իսկույն տարբերակվում է. արևելահայն արագ է կողմ-նորոշվում, որ խոսողն արևմտահայ գրական լեզվով հաղորդակցվող հան-րության ներկայացուցիչ է: Բնականաբար հետաքրքիր է պարզել՝ ար-դյո՞ք այդ տարբերակվածությունը բացատրվում է երկու տարբերակների միայն հնչյունական, բառային, ձևաբանական ու շարահյուսական տար-բերություններով, թե՞ այն պայմանավորված է նաև հնչերանգով, այ-սինքն՝ ձայնի տոնով, ուժգնությամբ և տևողությամբ:

Հայտնի է, որ արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների հըն-չյունական համակարգերը տարբեր են. արևելահայերենը ներկայանում է եռաշարք բաղաձայնական համակարգով, իսկ արևմտահայերենը՝ երկ-շարք, որոնց ներսում միաժամանակ տեղի է ունենում բաղաձայնական տեղաշարժ՝ արևելահայերենի ձայնեղները արևմտահայերենում խլանում են, իսկ խուլերը՝ ձայնեղանում. երևույթ, որն արդեն իսկ զգալի զանազանություն է առաջացնում երկու լեզուների արտասանություննե-րում: Կան նաև բառային տարբերություններ՝ <u>սա</u>–<u>ս</u>–<u>այս</u>, <u>ընդհանր</u>–<u>ս</u>–<u>ընդհանուր</u>, <u>գնալ</u>–<u>ս</u>–<u>երթալ</u> և այլն, ձևաբանական տարբերություններ՝ սեռական և բացառական հոլովների տարբեր կազմությունները <u>ի</u>–<u>ոյ</u> և <u>ից</u>–<u>են</u> հոլո-վիչների միջոցով, սահմանական ներկայի տարաբնույթ կազմություն-

ները և այլն:

Ասենք նաև, որ ինչու-որ կամ դերանվանական հարցումը երկու տարբերակներում ունի գործառական, կառուցվածքային և բաշխական տարբերություններ: Մի շարք հարցական դերանունները, որոնք գործառում են արևելահայերենում, արևմտահայերենում բացակայում են կամ փոխարինվում ուրիշներով: Արևելահայերենում նույն գործառությամբ հանդես են գալիս և՛ ինչքա՞ն, և՛ որքա՞ն հարցական դերանունները, իսկ արևմտահայերենում՝ միայն որքա՞ն-ը, արևելահայ ու՞մ-ի դիմաց արևմտահայերենը ունի որու՞ն դերանունը: Եթե արևելահայերենում տեղ ցույց տալու նպատակով գործառում են և՛ ու՞ր-ը, և՛ որտե՞ղ-ը, ընդ որում միմյանց նկատմամբ զանվելով լրացական բաշխական հարաբերության մեջ, այսինքն՝ շարժում և ուղղվածություն ցույց տվող բայերի հետ գործածվում է միայն ու՞ր-ը /Ու՞ր ես գնում/, իսկ կայուն տեղային վիճակ ցույց տվող բայերի հետ՝ որտե՞ղ-ը /Որտե՞ղ ես ապրում/, ապա արևմտահայերենում երկու դեպքում էլ հանդես է գալիս ու՞ր-ը /Ու՞ր կերթաս, Ու՞ր կ՚ապրիս/: Շմոռանանք, որ արևմտահայ խոսակցական լեզվում որտե՞ղ իմաստով կարող է գործածվել նաև ուրտե՞ղ դերանունը /Ուրտե՞ղ կ՚ապրիս/: Արևելահայերենում գործառում են նաև որերորդ և քանի՞երորդ դերանունները, արևմտահայերենում՝ միայն քանի՞երորդ-ը, սակավ դեպքերում նաև ո՞րերորդ-ը. արևելահայերենում՝ քանի՞սը և քանի՞ հատ, արևմտահայերենում՝ միայն քանի՞ հատ-ը. արևելահայերենում՝ ինչու՞մ և ինչի՞ մեջ, արևմտահայերենում՝ միայն ինչի՞ մեջ-ը: Վերջիններիս մեջ նույնպես առկա է որոշակի բաշխական հարաբերություն: Եվ վերջապես, եթե արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուները դիտենք որպես մեկ ընդհանուր լեզվական կառուցվածք, ապա ու՞մ-ը և որու՞ն-ը նույնպես միմյանց նկատմամբ կզտնվեն լրացական բաշխական հարաբերության մեջ՝ արևելահայերենում գործառում է միայն ու՞մ-ը, իսկ արևմտահայերենում՝ միայն որու՞ն-ը: Մյուս հարցական դերանունների մեջ նույնպես գործում է որոշակի բաշխական հարաբերություն, որը մենք այստեղ չենք դիտարկում:

Ինչու՞-ը հարցման շարադասությունը նույնպես երկու լեզուներում զգալիորեն տարբեր է: Արևելահայերենում դերբայով և օժանդակ բայով արտահայտված ստորոգյալով նախադասության մեջ հանգույցը դրվում է անմիջապես հարցական դերանունից հետո /Ո՞վ է բերել/, իսկ արևմտահայերենում այն անպայման դրվում է դերբայից հետո /Ո՞վ բերած է/: Ինչու՞-ը հարցման մյուս կառուցվածքներում համարյա շարադասական տարբերություններ չեն նկատվում: Եթե նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է, արևմտահայերենի շարադասությունը հիմնա-

կանում նման է արևելահայերենին /ի՞նչ է ծրագիրդ, ի՞նչ զույնի է ծաղիկը և այլն/:

Հնչերանգային զուգաղրություն կատարելու նպատակով ծայնագրվել են 4-ական տղամարդ հաղորդավարներ: Արևելահայերենի հնչերանգն ուսումնասիրելու համար ծայնագրվել են Երևանում ծնված, միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն ստացած 25-35 տարեկան երիտասարդներ, արևմտահայերենինը՝ Բեյրութում ծնված, հայերենով տարրական և միջնակարգ կրթություն ստացած 18-20 տարեկան հայ երիտասարդներ,որոնք բոլորն էլ տանը և դրսում /հայկական միջավայրում/ հաղորդակցվել են հայերենով: Ձայնագրման պահին Բեյրութահայերը սովորում էին Երևանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններին կից նախապատրաստական Ֆակուլտետում: Սույն զեկուցման նյութ է ծառայել երկուական հաղորդավարների զրանցված խոսքը:

Ուսումնասիրվել է ինչու-ը հարցման 5 ենթատեսակ, որոնք պայմանականորեն անվանում ենք ինչու-ը-1, ինչու-ը-2, ինչու-ը-3, ինչու-ը-4 և ինչու-ը-5: ինչու-ը-1 հարցման հարցական դերանունը զանվում է հնչաղասության սկզբում, ինչու-ը-2-ինը՝ կենտրոնում, ինչու-ը-3-ինը՝ նախավերջին՝ հանգույցին նախորդող դիրքում: ինչու-ը-4-ը առանձին, միայն հարցական դերանուններով կազմված հարցումն է /Ե՞րբ, Որտե՞ղ և այլն/: ինչու-ը-5-ը, այսպես ասած, զարմացական, անհավատալի հարցումն է, որը մյուսներից տարբերվում է միայն հնչերանգով և օգտագործվում է այսպիսի իրադրություններում՝ - Ոչ ավել, ոչ պակաս քսան տարեկան եմ: -Քանի՞ տարեկան ե՞ս:

ինչու-ը-1-ից, որպես առավել տիպականից, ծայնագրել ենք 15 հնչաղասություն, մյուս ենթատեսակներից՝ 5-10 օրինակ: Աշխատել ենք ընտրել նաև այնպիսի հնչաղասություններ, որոնք արևելահայերենում և արևմտահայերենում ունենան միևնույն հնչյունական տեսքը: Ձայնագրությունները կատարվել են Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հնչյունաբանական փորձարարանում: Հնչագրիչ /ինտոնոգրաֆ/ կոչվող սարքի օգնությամբ ստացել և ուսումնասիրել ենք 90 հնչագրակեր /ինտոնոգրամ/:

Փորձառական ուսումնասիրության ընթացքում կատարվել է նաև լսողական վերլուծություն: Ուսնկնդիրների առջև դրվել են հետևյալ խնդիրները. 1/ տվյալ հնչաղասությունը միշտ է արտասանված, թե ոչ, 2/ ինչպիսին է հիմնական տոնի շարժման ուղղությունը, 3/ հարցաշեշտը ո՞ր վանկի վրա է դրվում:

Ջուգաղրական քննության ենթարկելու նպատակով ուսումնասիրվել են հետևյալ երկրորդական ծայնաբանական հատկանիշները.

1/ հիմնական տոնի շարժման ուղղությունը,
2/ հնչաղասության համախականության ծայնածավալը,
3/ միջուկի համախականության աճման ծայնածավալը,
4/ եամիջուկային վանկի համախականության նվազման ծայնածավալը,
5/ հնչաղասության վերջին վանկի համախականության ծայնածավալը,
6/ հնչաղասության ուժգնության ծայնածավալը և այլն:

Ինչու-որ-1 հարցում - ինչպես ասվեց, այս հարցման հարցական դերանունը գանվում է հնչաղասության սկզբում /Քանի՞ տարեկան ես/: Այդ իսկ պատճառով էլ արևելահայերենում տոնը հենց սկզբից միանգամից սկսում է բարձրանալ և միջուկից հետո սկսում է միանգամից նվազել. եամիջուկային վանկում արագ է նվազում, իսկ հետո՝ ավելի դանդաղ մինչև հնչաղասության ավարտը: Ի տարբերություն արևելահայերենի, արևմտահայերենում հնչաղասության վերջին վանկում տոնը բարձրացող է, ուստի և հիմնական տոնի շարժման ուղղությունը արևելահայերենում մեծամասամբ բարձրացող-իջնող է, իսկ արևմտահայերենում՝ բարձրացող-իջնող-բարձրացող: Պայմանավորվենք, որ 1-ին և 2-րդ հաղորդավար ասելով՝ հասկանում ենք, որ խոսքը գնում է արևելահայերենի մասին, իսկ 3-րդ և 4-րդ՝ արևմտահայերենի մասին:

Թվում է, որ մեր լեզվի երկու զրական տարբերակների հնչերանգների տարբերակման գործում էական դեր է կատարում նաև հնչաղասության համախականության ծայնածավալը: Մեր ուսումնասիրած օրինակներում 1-ին և 2-րդ հաղորդավարների դեպքում հնչաղասության համախականության ծայնածավալը փոխվում է 14-16 կիսատոնի սահմաններում, իսկ 3-րդի և 4-րդի դեպքում՝ 9-11 կիսատոնի: Վիճակն այսպիսին է հատկապես քիչ վանկեր ունեցող հնչաղասություններում, ինչպես՝ ,,Ուր գնաց,, , ,,Ո՞վ տարավ,, և այլն, որովհետև արևմտահայերենում տոնի վերջում ամելու պատճառով համախականությունը իր նվազման վերջնակետին չի հասնում: Ավելի երկար հնչաղասությունների դեպքում այս հարաբերությունը հաճախ փոխվում է: Այսպես, ,,Ի՞նչ գիրք կարդաց,, հնչաղասության դեպքում 3-րդ հաղորդավարի համախականության ծայնածավալը հասնում է մինչև 19 կիսատոնի, իսկ ,,Ինչպե՞ս անցար գեղը,, հնչաղասության դեպքում արդեն 2-րդ հաղորդավարի հնչաղասության համախականության ծայնածավալն է հասնում 20 կիսատոնի:

Միջուկային վանկի համախականության աճման ծայնածավալը մեր ուսումնասիրած օրինակներում փոխվում է հիմնականում 5-10 կիսատոնի սահմաններում: Այն ավելի հաճախ լինում է 6-9 կիսատոն: Եամիջուկային վանկի համախականության նվազման ծայնածավալը հիմնականում

փոխվում է 8-13 կիսատոնի սահմաններում: Սահմանային այս հարաբերությունը նույնպես երբեմն կարող է խախտվել: Այսպիսի խախտում է առաջացել 2-րդ հաղորդավարի դեպքում ,,Ինչպե՞ս անցար գետը,, հարցման արտասանության ժամանակ, երբ եամիջուկային վանկի հաճախականության նվազման ծայնածավալը հասել էր մինչև 16 կիսատոնի:

Թերևս արևելահայերենի և արևմտահայերենի ինչուը հարցումների հնչերանգների տարբերակման գործում ամենավճռական դերը պատկանում է հնչաղասության վերջին վանկի հաճախականության ծայնածավալին: Արևելահայերենում այն նվազող է /1-3 կիսատոն/ կամ հավասար /0/, իսկ արևմտահայերենում՝ աճող է /5-9 կիսատոն/: Երբեմն այն կարող է ավելի աճել և հասնել 11 կիսատոնի, ինչպիսին առկա է 4-րդ հաղորդավարի դեպքում՝ ,,Ինչպե՞ս անցար գետը,, և ,,Որքա՞ն ժամանակ պիտի մնաս Ֆրանսա,, հարցումների արտասանության ժամանակ:

Հնչաղասության առավելագույն ուժգնությունը երկու տարբերակներում էլ փոփոխվում է 32-35 դր սահմաններում: Այն կարող է տեղայնանալ ամենատարբեր վանկերում, սակայն ավելի հաճախ տեղայնանում է հարցաշեշտ կրող վանկում կամ նրա մոտակայքում՝ կախված համապատասխան ծայնավորների հզորությունից և բաշխվածությունից: Երկվանկ բառերի դեպքում այն տեղայնանում է առաջին վանկում, երբ այդ վանկի ծայնավորը հզորությամբ մեծ է շեշտված վանկի ծայնավորից կամ էլ ունի միևնույն հզորությունը: Այն տեղայնանում է շեշտված վանկում, երբ շեշտված վանկի ծայնավորը հզորությամբ մեծ է նախորդող վանկի ծայնավորից: Եռավանկ բառերի դեպքում տեղայնանում է դարձյալ որոշակի օրինաչափությամբ՝ նորից ծայնավորների հզորությունից և բաշխվածությունից կախված:

Ուժգնության ծայնածավալը էական դեր չի կատարում նրանց հնչերանգների տարբերակման գործում և փոփոխվում է հիմնականում 4-10դր սահմաններում: Առավել կարևոր է վերջին առավելագույն ուժգնությունը և հնչաղասության նվազագույն ուժգնության տեղայնացումը. այն էլ բազմավանկ բառերի առկայության դեպքում:

Տևողության պարամետրերը մեզ առանձնապես ոչինչ չեն ասում. ոչ հնչաղասության ողջ տևողությանը, ոչ վերջին վանկինը, ոչ էլ միջուկային վանկինը: Բերենք մեր ուսումնասիրած հարցումներից մեկի ողջ տևողության թվային արժեքները, որից իրոք պարզ կլինի, որ տևողությունը արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչերանգի տարբերակման գործում դեր չի կատարում: ,,Ու՞ր գնաց,, հարցման դեպքում 1-ին հաղորդավարի ողջ հնչաղասության տևողությունը 670 մվրկ է, 2-րդինը՝ 630: 3-րդինը՝ 570, իսկ 4-րդինը՝ 680: Դժվար չէ նկատել, որ

երկու լեզուների հնչերանգների տարբերակման գործում այն էական դեր չի խաղում:

Ինչու-որ-2 հարցում - Սա այն հարցումն է, որի մեջ հարցական դերանունը գտնվում է հնչաղասության կենտրոնում: Այս հարցման հընչերանգի համապատասխան ծայնաբանական հատկությունները փոխվում են այնպես, ինչպես Ինչու-որ-1-ի դեպքում: Տարբերությունը միայն հիմնական տոնի շարժման ուղղության մեջ է: Ինչու-որ-1-ի միջուկը գտնվում է հնչաղասության սկզբում, իսկ այստեղ՝ կենտրոնում, որի պատճառով տոնի հիմնական բարձրացումը կատարվում է ոչ թե հնչաղասության սկզբում, այլ կենտրոնում: Այս հարցման դեպքում նույնպես արևմտահայ տարբերակում տոնը վերջում 5-9 կիսատոն բարձրանում է:

Ինչու-որ-3 հարցում - Սա այն հարցումն է, որի հարցական դերանունը գտնվում է նախավերջին դիրքում՝ հանգույցից անմիջապես առաջ, ինչպես՝ ,,Աշխատանքդ ինչպե՞ս է,, , ,,Մոր ուզածն ի՞նչ է,,: Այս դեպքում արդեն հնչաղասության հաճախականության ծայնածավալը հնչերանգի տարբերակման գործում էական դեր չի կատարում, ինչպես առաջին երկուսի դեպքում: Եվ արևելահայերենում, և արևմտահայերենում այն փոփոխվում է 9-15 կիսատոնի սահմաններում:

Որքան հարցական դերանունը, այսինքն՝ միջուկային վանկը շարժվում է դեպի հնչաղասության վերջը, այնքան արևմտահայերենում վերջին վանկի հաճախականության ծայնածավալը փոքրանում է: Ինչու-որ-3 հարցման դեպքում այն կազմում է 3-5 կիսատոն:

Մյուս ծայնաբանական հատկանիշները ենթարկվում են նույնպիսի փոփոխության, ինչպես նկարագրվածներինը:

Ինչու-որ-4 հարցում - Սա այն հարցումն է, երբ հարցական դերանունը առանձին կազմում է ինքնուրույն հնչաղասություն/Ո՞վ,Ե՞րբ, Ինչպե՞ս և այլն/: Մենք այստեղ հիմնականում կխոսենք տոնի մասին, որովհետև, ինչպես տեսանք, ուժգնությունը և տևողությունը մեզ համարյա ոչինչ չեն ասում:

Բազմավանկ դերանունների դեպքում, ասենք՝ ,,Ինչպե՞ս,, , ,,Ինչպիսի՞,, հնչաղասության հաճախականության ծայնածավալը արևելահայերենում ավելի մեծ է և կազմում է 13-15 կիսատոն: Այն արևմտահայերենում համեմատաբար ավելի փոքր է և կազմում է 10-12 կիսատոն:

Հետաքրքիր պատկեր է ցույց տալիս միջուկի հաճախականության աճման ծայնածավալը. այն զգալի աճում է /բազմավանկերի դեպքում/՝ 6-10 կիսատոն, ապա զգալի նվազում՝ 8-15 կիսատոն: Միավանկերի դեպքում /ասենք՝ Ե՞րբ, Ու՞ր, Ո՞վ և այլն/ այն փոփոխվում է երեք

կերպ. արևելահայերենում՝ բարձրացող է, իջնող և բարձրացող-իջնող, արևմտահայերենում՝ բարձրացող է և երբեմն բարձրացող-իջնող /8 կիսատոն բարձրանում է, 4՝ իջնում/: Արևմտահայերենում եթե բարձրանում է, ապա՝ 9-15 կիսատոն: Այսպես՝ ,,Ու՞ր,,-ի արտասանության ժամանակ 1-ին հաղորդավարի դեպքում 4 կիսատոն բարձրանում է և 10 իջնում: ,,Ո՞վ,,-ի արտասանության ժամանակ 1-ին հաղորդավարի դեպքում բարձրանում է 15 կիսատոն, 2-րդի դեպքում 2 կիսատոն բարձրանում է և 14 իջնում:

Այսպիսի բարձրացում-իջեցում այս դեպքում հնարավոր է, որովհետև վանկի տևողությունը զգալի աճում է. միավանկ լինելու դեպքում մոտ մեկ քառորդի չափով: Համեմատենք 1-ին հաղորդավարի ու՞ր դերանվան տևողությունը ,,Ու՞ր,, և ,,Ու՞ր գնաց,, հնչաղասություններում: Առաջինում այն հավասար է 260 մվրկ-ի, իսկ 2-րդում՝200-ի: Ինչպես տեսնում ենք զգալի՝ մոտավորապես 60 մվրկ տարբերություն է նկատվում:

Ինչու-որ-5 հարցում - Սա զարմացական հարցումն է, երբ դիմացինն անվստահությամբ է մոտենում խոսողի ասածին և զարմանքով, չհավատալով լսածին՝ նրան հարց է տալիս: Այս դեպքում և՛ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում տոնը բարձրացող է: Այն հիմնականում բարձրանում է վերջին վանկում, որը և դառնում է հնչաղասության միջուկ: Այսպիսի հարցումները մեր լեզվի երկու տարբերակներում էլ ճևավորվում են միևնույն հնչերանգի միջոցով: Այս հարցման հնչերանգի մասին գաղափար կազմելու համար զուգադրենք այն արևելահայերենի ներսում՝ ինչու-որ-1 հարցման հնչերանգի հետ: Ընտրված հնչաղասությունները իրենց բառային կազմով համընկնում են ինչու-որ-1 հարցման համապատասխան տարբերակի հետ: Համեմատենք ,,Ո՞վ տարավ,, ինչու-որ-1 հարցումը ,,Ով տարա՞վ,, ինչու-որ-5 հարցման հետ: Հնչաղասության հաճախականության ծայնածավալը համարյա տարբերություն ցույց չի տալիս: Երկու դեպքում էլ այն փոփոխվում է 12-16 կիսատոնի սահմաններում: Ի հակադրություն հնչաղասության հաճախականության ծայնածավալի, միջուկի հաճախականության աճման ծայնածավալը տարբեր է: Առաջինի դեպքում այն փոփոխվում է 4-7 կիսատոնի սահմաններում, իսկ ինչու-որ-5-ի՝ 11-13 կիսատոնի: Սրանց հնչերանգների տարբերակման գործում կարևոր դեր ունի նաև միջուկի գրաված դիրքը. ինչու-որ-1-ի դեպքում այն զանվում է հնչաղասության սկզբում, իսկ ինչու-որ-5-ի դեպքում՝ վերջին վանկում:

Այստեղ կարևոր դեր են կատարում նաև հնչաղասության վերջին վանկի տևավելացուն ուժգնությունը և ողջ հնչաղասության տևողու-

թյունը: Կարծես ինչու-որ-5-ի ողջ հնչաղասության ազդությունը շատ ավելի փոքր է, քան ինչու-որ-1-ինը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1/ Արևելահայերենի հարցական դերանունների համակարգը արևմտահայերենից բավականին տարբեր է:

2/ Արևելահայ և արևմտահայ ինչու-ը հարցումներն ունեն նաև կառուցվածքային և բաշխական տարբերություններ:

3/ Արևելահայերենի և արևմտահայերենի ինչու-ը հարցումների հնչերանգները տարբեր են. արևելահայերենում հիմնականում բարձրացող-իջնող է, իսկ արևմտահայերենում՝ բարձրացող-իջնող-բարձրացող:

4/ Նրանց հնչերանգների զանազանման գործում որպես տարբերակիչ ժայնաբանական հատկություններ հանդես են գալիս հնչաղասության հաճախականության ժայնածավալը, միջուկի համախականության աճման ժայնածավալը և հնչաղասության նվազագույն ուժգնության տեղայնացումը:

5/ Արևելահայ և արևմտահայ բարբառների դասակարգման ժամանակ մյուս կարևոր հատկանիշների կողքին կարելի է դնել նաև ինչու-ը հարցման հնչերանգը:

J.- P. MAHÉ (Paris, France)

CAS GRAMMATICAUX ET CAS FONCTIONNELS EN ARMÉNIEN ORIENTAL CONTEMPORAIN

Déterminer le nombre et l'usage des cas dans une langue donnée expose ordinairement le linguiste à deux types d'erreurs méthodologiques: s'il part exclusivement du sens, il risque de confondre le cas et la fonction; s'il part exclusivement de la forme, il risque de confondre le morphème et son signifiant. La difficulté consiste à ne jamais perdre de vue que les cas doivent être compris comme des morphèmes, c'est-à-dire comme des signes constitués d'un signifiant et d'un signifié. Plus précisément, s'il est d'ordinaire assez facile de reconnaître empiriquement quels sont les signifiants des morphèmes casuels, il est beaucoup plus difficile d'advancer des hypothèses cohérentes sur le signifiant de chacun des morphèmes dont on suppose ainsi l'existence. J.Perrot a naguère montré, à propos du système des cas en latin, comment on peut résoudre la difficulté[1]. Une même forme casuelle reconnue par la grammaire empirique peut, en fait, être utilisée de trois façons très différentes: a) comme morphème casuel à proprement parler b) comme élément du signifiant d'un morphème disjoint (formé le plus souvent à l'aide d'une pré/post-position) c) comme variante conditionnée d'un autre morphème[2]. Une fois qu'on a isolé les emplois de type a), on peut former une hypothèse sur le nombre des morphèmes casuels existant dans la langue qu'on étudie et justifier ensuite cette hypothèse en articulant les oppositions qui permettent de définir la valeur de chaque morphème.

\+ + + +
\+ + +

Nous aimerions appliquer cette méthode à la solution d'un problème controversé: il s'agit du nombre et de l'emploi des cas en arménien oriental contemporain[3]. On peut schématiser l'essentiel de la controverse de la façon suivante. En consi-

dérant surtout les fonctions, les auteurs du manuel de grammaire en usage dans toutes les écoles de la R.S.S. d'Arménie[4] enseignent aux enfants l'existence de sept cas, nominatif (N), accusatif (Ac), génitif (G), datif (D), ablatif (Ab), locatif (L), instrumental (I), dont ils expliquent ainsi les formes: - G a toujours la même forme que D dans les substantifs et une forme différente dans les pronoms — Ac a tantôt la forme de N et tantôt la forme de D dans les substantifs, et toujours la forme de D dans les pronoms — les autres cas ont des formes distinctes caractérisées par des désinences ou des thèmes variables en fonction des différents types fonctionnels.

Au contraire de cet enseignement, les auteurs de divers ouvrages plus savants[5] considèrent exclusivement les formes et supposent ainsi l'existence de cinq cas seulement, cas direct (CD), datif (D), ablatif (Ab), locatif (L), instrumental (I), aussi bien dans les substantifs que dans les pronoms. Il est clair qu'ils parviennent à ce résultat en appelant tantôt CD et tantôt D ce qu'on appelle Ac dans la théorie précédente, et qu'ils appellent de même toujours D ce que la théorie précédente appelle G dans les substantifs. Quant aux formes de G différentes des formes de D dans les pronoms, ils veulent y voir exclusivement des adjectifs possessifs.

Cette solution radicale n'a pas convaincu tous les spécialistes. Ē.Ałayan[6] consent volontiers à nommer CD la forme casuelle de désinence zéro qui est employée tantôt comme sujet, tantôt comme objet direct (inanimé ou animé indéterminé). En revanche, il refuse de confondre le G, purement adnominal, avec le D, employé tantôt comme objet direct (animé déterminé), tantôt comme objet indirect second. Au niveau du signifiant, il propose de distinguer le D du G par deux critères formels: a) dans les substantifs, seules les formes présumées D peuvent être suivies de l'affixe *-ə/-n* "article défini"; les formes présumées G n'en sont jamais suivies b) dans les pronoms, les formes appelées D par les partisans de la théorie des cinq cas commutent avec des formes de substantif qui peuvent être suivies de l'article; en revanche, les formes appelées "adjectifs possessifs" (en réalité G) commutent avec des formes de substantif qui ne sont jamais suivies de l'article.

Rassemblons en un tableau quelques uns des exemples proposés par Ē. Aɬayan à l'appui de sa thèse[7].

PRONOM

a)

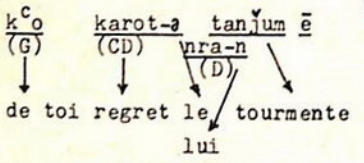

"le regret de toi le tourmente"

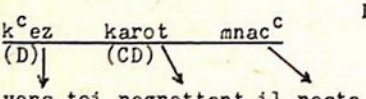

"il resta en regret de toi"

b)

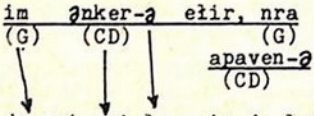

"sois mon ami (et) son refuge"

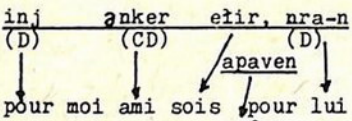

"sois pour moi (un) ami, pour lui, (un) refuge"

SUBSTANTIF

G.

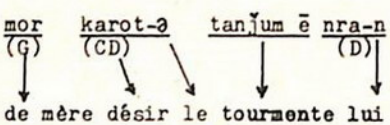

"le regret de (sa) mère le tourmente"

D.

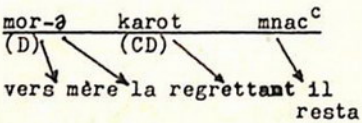

"il resta en regret de sa mère"

G.

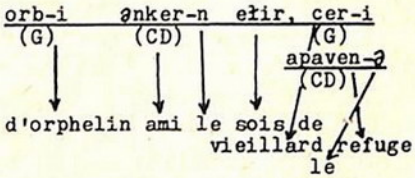

"sois l'ami de (l')orphelin, le refuge du vieillard"

D.

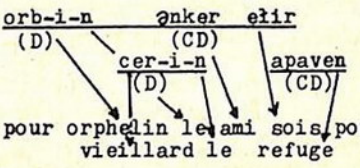

"sois pour l'orphelin (un) ami, pour le vieillard (un) refuge"

PRONOM SUBSTANTIF

c)

G.

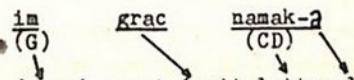

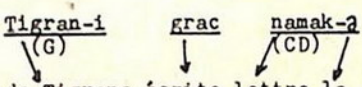

D.

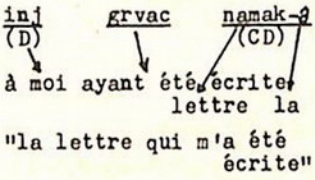

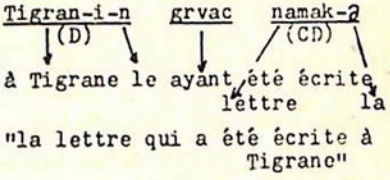

Les exemples ci-dessus permettent de constater que les formes pronominales supposées G ou adjectifs possessifs, im "de moi, mon", k^{c}o "de toi, ton", commutent effectivement avec des substantifs sans articles, tandis que les formes pronominales supposées D, inj "à moi", k^{c}ez "à toi, pour toi", commutent avec des substantifs munis de l'article. En outre, dans les formes pronominales de troisième personne non-réfléchie, il est clair que la forme du D, nra-n "à lui, pour lui", s'oppose au G nra "de lui, son" par l'adjonction obligatoire d'un affixe -n, qui est étymologiquement identique à l'article défini. L'application de ces règles permet d'opposer dans les deux premiers exemples (a, b) deux types de syntagmes:

- G + CD + article: le mot au CD a pleinement valeur de substantif
- D + article + CD: le mot au CD tend à prendre la valeur d'un adjectif ou d'un substantif dénotant la qualité.

La structure du troisième exemple est entièrement différente puisqu'elle maintient l'article défini du CD, aussi bien dans le syntagme déterminé par un G, toujours sans article, que par un D éventuellement muni de l'article.

Ces constatations peuvent autoriser l'hypothèse qu'il existe effectivement en arménien oriental deux morphèmes distincts de G et de D, ce dernier étant pourvu d'un signifiant continu distinct de G, dans le cas des pronoms, et d'un signifiant discontinu constitué du signifiant de G ± article défini, dans le cas des substantifs. Encore faut-il, pour que l'hypothèse soit définitivement recevable, qu'on puisse assigner à ces deux signifiants des signifiés distincts, sans aucune équivoque possible.

Nous ne chercherons pas à définir ces signifiés à partir des vocables, consacrés par la pratique mais peu rigoureux en eux-mêmes, de D et de G. Interrogeons-nous plutôt sur le fait que le D peut être muni de l'article, qui est exclu après le G. La même exclusion est observable après trois autres cas: Ab, I, L. Ainsi l'article est possible uniquement après le CD et le D. En d'autres termes, l'arménien oriental contemporain a la faculté d'opposer:

CD			D		
dproc^{c}-*a*	vs	dproc^{c}	ašakert-i-n	vs	ašakert-i
"l'école"		"(une) école"	"à l'élève"		"à (un)élève"

Mais on ne peut pas opposer, du moins dans l'usage littéraire actuel[8], "dans l'école" et "dans (une) école", car la forme de locatif dproc^{c}-um ne peut être suivie de l'article; de même, on ne peut opposer "hors de l'école" et "hors d'(une) école", car la forme d'ablatif dproc^{c}-ic^{c} exclut l'article défini etc.

Pour rendre compte de l'opposition significative existant entre les cas qui admettent et ceux qui excluent l'article défini, nous nommerons ces derniers "fonctionnels" et les autres "non-fonctionnels" ou, pour user d'une terminologie plus commode, "grammaticaux"[9]. Par "fonctionnels" nous entendons les cas qui servent à constituer des syntagmes et non pas des phrases véritables formant un énoncé assertif et fini[10], c'est-à-dire, dans la pratique des langues européennes, liant un prédicat verbal à un certain sujet. Par "grammaticaux", nous entendons les cas ou les emplois des cas dans lesquels apparaissent les pronoms et les substantifs ayant un rapport immédiat avec le verbe, en tant que sujet ou objet.

A première vue, il peut sembler paradoxal de considérer comme le terme marqué de cette opposition, non pas les cas grammaticaux, qui admettent l'article, mais bien les cas fonctionnels, qui le rejettent absolument. Cela revient à poser que le signifiant de la marque n'est pas l'article défini, dont l'adjonction n'est pas obligatoire au CD et au D, mais bien l'affixation zéro ou, si l'on veut, la neutralisation de l'article, qui caractérise les autres cas. Cette position nous paraît justifiée par la répartition des emplois: tandis que les cas fonctionnels ne sont ni sujet, ni objet (sauf dans les rares contextes où ils peuvent fonctionner comme variantes des cas grammaticaux)[11], les cas grammaticaux sont, en revanche, "non-fonctionnels", dans la mesure où ils remplissent normalement les rôles de sujet et d'objet, dont les cas fonctionnels sont exclus, mais ils ne peuvent se définir comme exclusivement grammaticaux, dans la mesure où ils ont en outre d'autres emplois

qui concurrencent directement les cas fonctionnels et dans lesquels l'article défini n'est généralement pas distribué librement.

Une fois cette distinction établie, l'opposition D vs G peut être schématisée comme il suit:

D		G
		<u>signifiant</u>
CD + désinence <u>x</u> (± article)	vs	CD + désinence <u>x</u>, + neutralisation de l'article
		<u>signifié</u>
"non-fonctionnel différent du CD"		"fonctionnel différent de Ab, L, I"

\+ + + +
\+ + +

Pour parvenir à une analyse exhaustive du signifié de ces deux cas, il nous faut articuler les oppositions qui distinguent les deux groupes, "fonctionnels" et "non-fonctionnels", auxquels appartiennent. Le D s'oppose au CD comme "exclusivement objet" à "non-exclusivement objet". En effet, le sujet d'un verbe est toujours exprimé au CD et jamais au D; en revanche, l'objet direct, inanimé ou animé, sans article, s'exprime au CD et l'objet direct, animé déterminé, au D[12]. Le cas de l'objet indirect second sera étudié ultérieurement. On opposera ainsi:

<u>usuc^{c}ič^{c}-ə</u>	<u>kardum ē</u>	<u>girk^{c}-(ə)</u>
(CD) ↓	↓	(CD) ↓
"le professeur	lit (le)	livre"

<u>usuc^{c}ič^{c}-ə</u>	<u>əndunum ē</u>	<u>mi</u>	<u>nor</u>	<u>ašakert</u>
(CD) ↓	↓	↓	↓	(CD) ↓
"le professeur	reçoit	un	nouvel	élève"

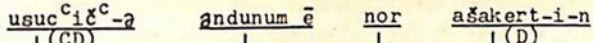

"le professeur reçoit le nouvel élève"

Les exemples ci-dessus suffisent à caractériser l'opposition du CD et du D en tant que cas grammaticaux définis formellement par la possibilité d'ajouter librement l'article défini et sémantiquement par les fonctions de sujet ou d'objet.

Quant au G, on peut l'opposer aux autres cas fonctionnels comme "exclusivement adnominal" à "non exclusivement adnominal". Il serait vain de détailler ici les différents effets de sens résultant d'une détermination au G et de chercher à opposer, par exemple,

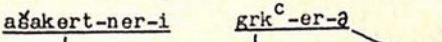

"les livres des élèves"

vs

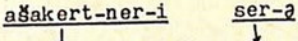

"l'amour des (=pour les) élèves"

On se contentera de préciser deux points importants:
a) l'emploi du G est strictement adnominal en arménien du fait qu'il n'existe rien de comparable au "génitif partitif" observable dans différentes langues européennes comme complément d'objet de certains verbes.
b) le génitif adnominal peut déterminer une forme nominale du verbe ou un syntagme constitué d'une forme adjective du verbe, épithète d'un substantif, par example:

- avec l'infinitif

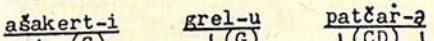

élève écrire raison

"la raison d'écrire de l'élève (= que l'élève écrive)"

- avec le participe

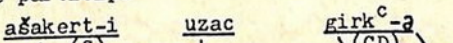

élève ayant été demandé livre le

"le livre demandé par l'élève"

Achevons d'articuler les oppositions observables entre les trois cas fonctionnels restants. Le L s'oppose à l'Ab et à l'I comme "exclusivement adverbal" à "non exclusivement adverbal". En d'autres termes le locatif ne peut déterminer ni le nom l'adjectif, mais exclusivement le verbe ou le prédicat de la phrase tout entière, par exemple:

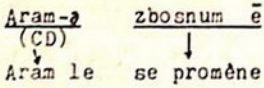

Aram le se promène jardin

"Aram se promène dans (le/un) jardin"

Le locatif peut éventuellement déterminer des formes nominales ou adjectives du verbe, par exemple:

- avec l'infinitif

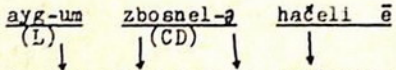

jardin promener le agréable est

"il est agréable de se promener dans (le/un) jardin"

- avec le participe

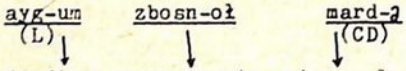

jardin se promenant homme le

"l'homme qui se promène dans (le/un) jardin"

Par opposition à l'Ab, l'I se définit comme "associatif" vs "non associatif" (éventuellement "dissociatif"). Considérons par exemple les deux syntagmes suivants:

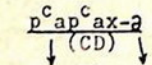

peau casquette la

"la casquette de peau"

vs

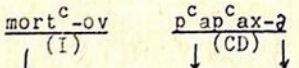

peau casquette la

"la casquette (garnie) de peau"

Le deuxième syntagme, où apparaît l'I associe la peau (ou la fourrure) et la casquette comme deux réalités distinctes, qui continuent d'exister séparément même lorsque l'une vient se

joindre à l'autre; au contraire le premier syntagme, où apparaît l'Ab, n'est pas associatif, du fait que la peau n'existe plus en tant que telle, comme une réalité distincte de la casquette; d'une façon générale, il est exclu que le déterminant exprimé à l'Ab soit conçu par le locuteur comme existant dans le même temps ou dans le même lieu que le déterminé dont il dépend.

L'opposition "associatif" vs "non associatif" permet de mettre en antithèse divers emplois de l'I et de l'Ab.

a) comme complément d'adjectif

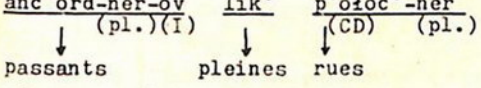

"des rues pleines de passants"

vs

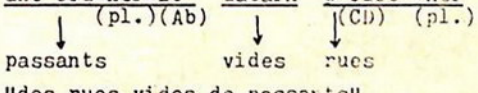

"des rues vides de passants"

Le sens de l'adjectif lik^{c} "plein" autorise à poser les passants (I) et les rues comme deux réalités distinctes existant simultanément; au contraire, l'adjectif datark "vide" exclut que les passants (Ab) puissent être supposés présents en même temps que la rue.

b) de même pour le régime de certains verbes: "emplir de" + I vs "priver de" + Ab etc.

c) dans les énoncés de comparaison[13], on opposera

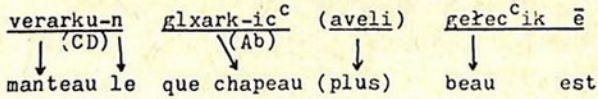

"le manteau est plus beau que le chapeau"

vs

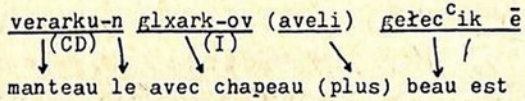

"le manteau est plus beau avec le chapeau"

Dans ce dernier cas, manteau et chapeau (I) sont plus beaux ensemble; dans le premier cas, au contraire, le manteau est dissocié du chapeau (Ab), choisi comme terme de comparaison.

Les oppositions, brièvement caractérisées ci-dessus s'articulent d'après le schéma de la figure 1, où le signe ⊕ signale le terme marqué de chaque opposition et où les pointillés symbolisent les oppositions secondaires existant entre les cas fonctionnels et les emplois non-grammaticaux des cas non-fonctionnels. Il ne nous reste plus qu'à caractériser ces dernières oppositions.

\+ + + +
\+ + +

Les cas grammaticaux obligatoirement munis de l'article s'opposent tout d'abord au locatif, comme "non limitatif" à "limitatif". A l'intérieur du "non limitatif", le D s'oppose au CD comme "ponctuel", à "non-ponctuel", suivant le schéma de la figure 2.

Ainsi, un lieu (au sens spatial, temporel ou notionnel[14]) peut être désigné comme:

a) situé à l'intérieur d'une certaine limite (L)

k^{c}ałak^{c}-um "en ville" (spatial)

erek^{c} žam-um "en trois heures" (temporel)

džvar harc^{c}-um "dans une question difficile" (notionnel)

b) réduit à un point (D)

us-i-n "à l'épaule" (spatial)

žam-ə erek^{c}-i-n "à trois heures" (temporel)

c) mal localisé (ni à l'intérieur d'une limite, ni réduit à un point (CD)

verev-ə "en haut" (spatial)

gišer-ner-ə "la nuit, toutes les nuits" (temporel)

Non munis de l'article après les verbes signifiant au sens propre le mouvement, CD et D indiquent le but ou le terme final d'un processus quelconque et s'opposent à Ab et à I, qui désignent

respectivement a) le point de départ ou la phase initiale et b) les circonstances concomitantes de ce processus. Plus exactement, les trois moments d'un processus quelconque (a. point de départ b. lieu de passage ou circonstances concomitantes c. résultat ou point d'arrivée) ne présentent pas toujours le même intérêt aux yeux du locuteur. Celui-ci a tendance à considérer comme véritablement déterminé uniquement le but ou l'aboutissement (effectif ou escompté) du processus considéré. En référence à ce point d'arrivée "nécessairement déterminé" (CD - D), le lieu de passage et le point de départ se confondent souvent dans un en deçà "non nécessairement déterminé" (Ab I).

Si l'on considère maintenant séparément chacun des termes de cette dernière opposition, on observera que le CD est "exclusivement spatial", à la différence du D "non exclusivement spatial"; d'autre part, en raison de sa valeur associative, l'I est "concomitant", par opposition à l'Ab "non concomitant". On peut schématiser ce qui vient d'être dit, comme sur la figure 3. Sur un exemple précis, l'ensemble des oppositions schématisées fig.3 peut être illustré comme il suit:

avant		pendant		après		
ays	kołm-ic^{c} (Ab)	get-ov (I)	makuyk-ov (I)	myus	kołm-n (CD)	anc^{c}aw
ce	côté	fleuve	canot	autre	côté	le il passa

"de ce côté-ci il passa de l'autre côté, par le fleuve, avec un canot"

Le but du mouvement est ici indiqué au CD suivi d'un article, contrairement à la règle générale, du fait qu'il est déterminé par l'adjectif myus,"l'autre (de deux)", qui implique une valeur partitive. Si, au lieu d'indiquer le terme du mouvement par un mot désignant proprement une partie de l'espace, on l'eût indiqué indirectement par un mot dont le sens propre n'est pas spatial, ce mot serait apparu au D. Comparer:

banvor-ə (CD)	gnum ē	gorcaran (CD)
ouvrier le va		usine

"l'ouvrier va à l'usine"

vs banvor-ə (CD) gnum ē aăxatank^{c}-i (D) / aăxatel-u (D)

ouvrier le va travail / travailler

"l'ouvrier va au travail" / "travailler"

Au contraire de gorcaran "usine" (CD sans article), ni "travail", ni l'infinitif "travailler", ne désignent un lieu à proprement parler: ils sont donc notés au D, sans article, sauf dans certains contextes.

L'exemple précédent a permis de constater que l'instrumental a la faculté d'exprimer toute espèce de circonstance concomitante au processus envisagé: instrument ("avec un canot"), lieu de passage ("par le fleuve"); on aurait pu noter aussi bien l'humeur du sujet ("avec joie", "avec intérêt")etc. Il est significatif que le lieu de passage soit considéré comme une circonstance accessoire, une simple modalité du mouvement: celui-ci sera donc souvent décrit uniquement par son point de départ et son point d'arrivée. C'est notamment le cas dans les expressions redoublées:

srah-ic^{c} (Ab) srah (CD) — "de salle en salle"

p^{c}ołoc^{c}-ic^{c} (Ab) p^{c}ołoc^{c} (CD) — "de rue en rue"

De plus, le locuteur observe le mouvement en se plaçant le plus souvent au point d'arrivée, terme marqué de l'opposition, le seul qui demeure absolument fixe et déterminé. De ce point de vue, il n'est pas toujours possible de localiser le point de départ avec une précision telle qu'on puisse le distinguer sans équivoque du lieu de passage, de l'itinéraire emprunté. Par exemple, on hésite souvent à dire:

sa (CD) ?or p^{c}ołoc^{c}-ic^{c} (Ab) / p^{c}ołoc^{c}-ov (I) aysteł (CD) ekav

lui quelle rue rue ici vint-il

"par quelle / de quelle rue est-il arrivé (jusqu') ici ?"

Dans ce cas l'opposition entre point de départ (Ab) et lieu de passage (I) est pratiquement neutralisée[15], ce qui confirme que seul le point d'arrivée a une position déterminée, comme nous l'avons fait apparaître en donnant le schéma des oppositions (fig.3).

Etudiée, pour plus de clarté, dans le cas des verbes de mouvement, l'opposition CD - D vs Ab - I fonctionne de la même façon dans le cas d'un processus notionnel quelconque:

avant	pendant	après
xanut^{c}ic^{c} (Ab)	mi girk^{c} erek^{c} rubli-ov verc^{c}ri, sirov nvirec^{c}i (CD) (I) (I)	Aram-i-n (D)
boutique	un livre trois roubles j'ai pris, amitié j'ai offert	Aram le

"j'ai acheté un livre trois roubles à la boutique et je l'ai offert amicalement à Aram"

Le "complément d'objet indirect second" des grammaires françaises se traduit en arménien tantôt par un Ab de point de départ ("à la boutique") et tantôt par un datif indiquant le point d'arrivée ("à Aram"), par définition non spatial, dès lors qu'il s'agit d'une personne. Du moment que le processus envisagé n'est pas exprimé par un verbe de mouvement, le terme exprimé au datif peut être suivi ou non de l'article défini. On opposera par exemple:

nvirum em Aram-i-n (D)
j'offre Aram le = "je (l')offre à Aram"

nvirum em mi ənker-oǰ (D)
j'offre un ami = "je (l')offre à un ami"

\+ + + +
\+ + +

Tel est, dans ses grandes lignes, le système casuel de l'arménien oriental contemporain. Jointe aux principes méthodologiques structuraux brillamment illustrés par l'étude de J. Perrot, mentionnée en tête de cet article, la distinction que nous proposons entre cas fonctionnels et non fonctionnels (éventuellement grammaticaux) nous offre, semble-t-il, une solution possible pour trancher, sur des bases plus solides, la question controversée de l'opposition G D, en montrant qu'on a bien affaire à deux morphèmes différents, caractérisés

chacun par un signifiant et un signifié nettement identifiables. En revanche, il est clair que le CD ne peut être scindé en N et Ac, comme les grammaires scolaires continuent de le faire, transposant dans la langue moderne des distinctions valables seulement pour l'arménien classique.

La constatation que les cas fonctionnels représentent le terme marqué de l'opposition nous permet de comprendre pourquoi l'usage du CD et du D, définis négativement comme non fonctionnels ou grammaticaux, ne présente pas la même cohérence et nous incite à distinguer leurs emplois fonctionnels et non fonctionnels.

Le rôle systématique que joue l'article défini dans la distribution des marques et dans l'articulation des oppositions significatives est une originalité extrêmement frappante de l'arménien oriental contemporain, par rapport à l'arménien classique ou à l'arménien occidental actuel. La cohérence du système provient moins de la présence éventuelle que de l'exclusion absolue de l'article avec certaines formes casuelles. Par rapport à l'usage assez flottant des dialectes et aux hésitations qui persistaient encore au début de ce siècle jusque dans la langue littéraire, on paraît être parvenu à une parfaite clarté, sans doute favorisée par l'énorme effort de scolarisation résultant de la fondation de la R.S.S. d'Arménie.

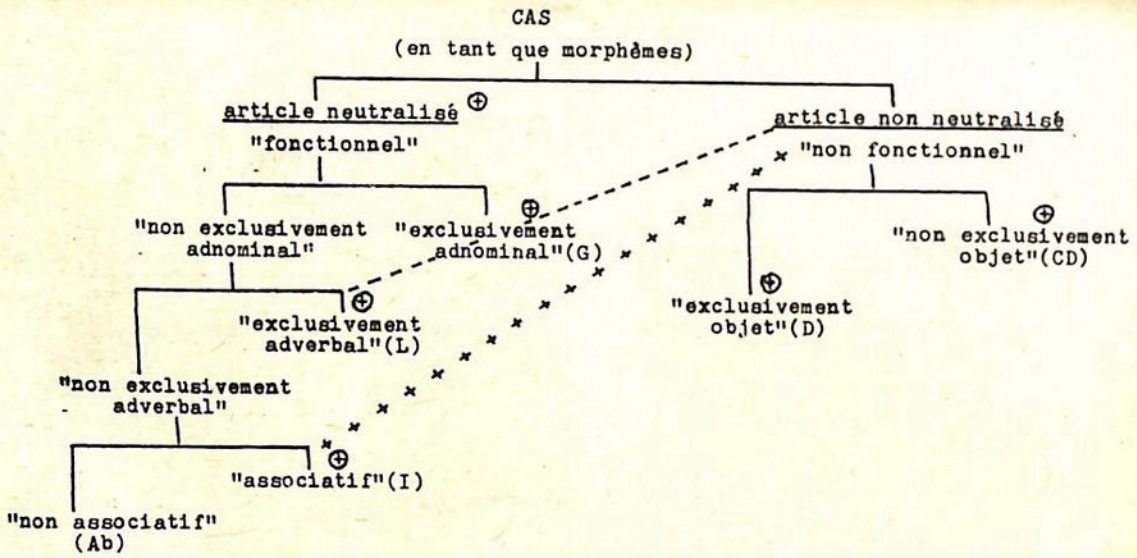

Figure 1.

⊕ termes marqués des oppositions principales

\- - - opposition secondaire L vs Cd-D (cf. fig.2)

\+ + + opposition secondaire CD-D vs Ab-I (cf. fig.3)

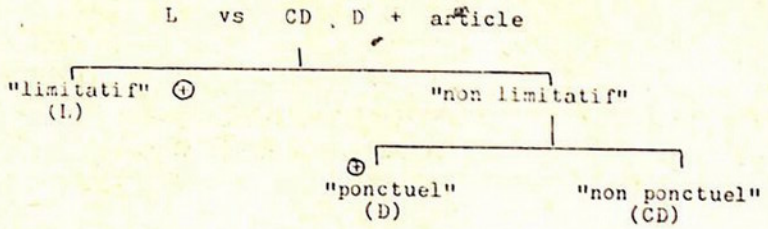

Figure 2.

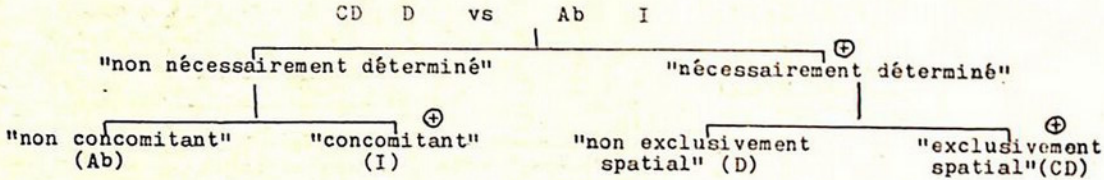

Figure 3.

NOTES

* Abréviations

Ab (ablatif), Ac (accusatif), Ad (adverbal), CD (cas direct), D (datif), E (ergatif), G (génitif), I (instrumental), L (locatif), N (nominatif), pl (pluriel).

L'article défini, invariable en arménien (-n / -ə en distribution complémentaire après voyelle ou consonne) a été représenté dans les exemples par "le, la, les", suivant les contextes.

Les mots arméniens cités dans cet article sont translittérés d'après le système Hübschmann-Meillet-Benvéniste, en usage notamment dans la Revue des Etudes Arméniennes. On a adopté l'orthographe en usage en R.S.S. d'Arménie.

1. J. PERROT, "Le fonctionnement du système des cas en latin", Revue de Philologie 40 (1966), p. 217-227.

2. Ce morphème lui-même peut être continu ou discontinu. Par exemple, le D tan-ə "à la maison" commute avec le L de presque tous les autres substantifs. C'est donc une variante du morphème de L, conditionnée par le fait que l'ancien locatif tn-um tend à s'éliminer de la langue littéraire actuelle. L'ablatif mek žam-ic^{c} "dans une heure" commute avec la locution prépositionnelle mek žam-ic^{c} heto et peut être considéré comme une variante de cette dernière. Ci-dessous on discutera uniquement de l'emploi morphématique des formes casuelles.

3. Sur les deux langues arméniennes modernes (occidentale et orientale), cf. H. ABEGHIAN, Neuarmenische Grammatik, Berlin Leipzig 1936. En ce qui concerne l'arménien oriental, cet ouvrage a beaucoup vieilli et diffère sensiblement de l'usage soviétique. La suele grammaire contrastive des deux langues arméniennes actuelles est le manuel assez sommaire de A. GALSTYAN, Hayoc^{c} lezu, Erévan (Mitk^{c}) 1968. Pour l'étude des

transformations de l'arménien oriental depuis la période soviétique, cf. Hayocᶜ lezvi zargacᶜumə sovetakan šrǰanum, Erévan (Académie) 1973, et les descriptions systématiques de l'arménien oriental contemporain, mentionnées infra n. 5 et 6, ainsi que M.MINASSIAN, Grammaire d'arménien oriental, New York 1980.

4. Ē.B. AŁAYAN - H.X. BARSEŁYAN, Hayocᶜlezu, dasagirkᶜ V-VII dasaranneri hamar, 6ème édition, Erévan (Luys) 1970.

5. Par exemple, A.G. ABRAHAMYAN, N.A. PAṚNASYAN, H.A. ŌHANYAN, Žamanakakicᶜ Hayocᶜ lezu, hator 2 (Jewabanutᶜyun), Erévan (Académie) 1974, qui retracent (p. 58 s.) l'origine et le fond de la discussion; G.B. JAHUKYAN, Žamanakakicᶜ Hayereni tesutᶜyan himunkᶜnerə, Erévan (Académie) 1974 etc.

6. Ē. AŁAYAN, Žamanakakicᶜ hayereni holovumə ew xonarhumə, Erévan (Académie) 1967, p. 211-220.

7. ID., ibid.

8. L'usage de l'article défini avec le locatif (par exemple, dprocᶜ-um-ə) est encore attesté dialectalement. L'article se rencontre aussi plus rarement avec l'I. Toutefois l'usage contraire est largement majoritaire: l'école soviétique n'a fait qu'accélérer, en la généralisant, une tendance déjà perceptible depuis longtemps, aussi bien dans le peuple que chez les lettrés.

9. Nous nous inspirons ici du classement des cas en géorgien ancien proposé par Ch. Mercier (17 leçons sur la grammaire du géorgien ancien, (cours polycopié en usage à l'Institut Catholique de Paris). Les cas "grammaticaux" (N D E), qui expriment l'agent ou le patient dans les différentes constructions du verbe, ont une structure morphologique très différente des cas "fonctionnels" (G I Ad).

10. Cf. E.BENVENISTE, Problèmes de linguistique générale, tome 1,

Paris 1966, p. 151-167 (-BSL 46 [1950])

11. L'Ab peut être sujet ou objet au sens partitif. Par exemple,

k^{c}o ənker-ner-ic^{c} tesa
(pl.)(Ab)

de toi ami j'ai vu
"j'ai vu (certains) de tes amis"

k^{c}o ənkerneric^{c} ekan inj mot
(pl.)(Ab) (D)

de toi ami vinrent moi chez
"Certains de tes amis sont venus chez moi".

12. Cet usage est tout à fait comparable à celui d'un certain nombre de langues ou de parlers romans, cf. E. BOURCIEZ, Eléments de linguistique romane (4ème édition revue par J. Bourciez, Paris 1956), p. 458: "un trait spécifique du castillan est de joindre au verbe par la préposition a le complément principal qui représente un être animé": faits analogues en gascon, en portugais, dans divers patois italiens et dans le rhétique d'Engadine. Mais cet usage n'apparaît ni en arménien occidental, ni en arménien classique. Tandis que le premier exprime l'objet exclusivement au CD, le second exprime l'objet déterminé à l'aide de la préposition z + Ac... mais sans opposer l'animé à l'inanimé.

13. L'arménien n'a pas de forme spéciale pour le comparatif; l'usage de l'adverbe aveli "plus" est facultatif. Seule la syntaxe permet de déterminer qu'une forme d'adjectif est prise en un sens comparatif.

14. Cf. B.POTTIER, Systématique des éléments de relation. Etude de morphosyntaxe structurale romane, Paris 1962, p. 125-127.

15. C'est toujours le cas en arménien occidental, où l'Ab est la seule expression possible du lieu par où l'on passe (cf.

F. FEYDIT, Manuel de langue arménienne - arménien occidental moderne -, 2ème éd., Paris 1969, p. 186); la même confusion est parfois perceptible en latin dans les différentes significations de per (cf. B.POTTIER, opus cit. n. 14, p.282 s.)

Н.А.МЕЛИКЯН (Ереван, СССР)

ПОРЯДОК СЛОВ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Поскольку результаты анализа порядка слов на материале математического текста опубликованы,[1] мы не будем излагать эту часть подробно. Коснемся лишь наиболее существенных моментов в разъяснение к тезисам.

I. О специфике реализации порядка OV в глагольной конструкции в армянском языке.

I) Порядок OV реализуется в глагольном словосочетании (с инфинитивом в роли главного компонента), когда оно взято вне предложения (например, в словаре) и расположение слов не зависит от требований построения связного текста. Объект в таком словосочетании (назовем эту форму словарной) выступает с нулевым артиклем - в генерализующей функции, и именно для такого объекта наиболее характерна препозиция по отношению к глаголу. Словарная форма словосочетания описывает ситуацию как класс однотипных событий и по признакам "генерализованность-конкретность", "расчлененность-нерасчлененность" противопоставляется словосочетанию, в котором объект выступает с определенным артиклем, почему и ситуация описывается как единичное конкретное действие; ср.: ճաշ պատրաստել - ճաշը պատրաստել, պատրաստել ճաշը.

Отметим, что препозитивное расположение по отношению к глаголу характерно в словарном сочетании не только для прямого, но и для косвенного объекта, ср.: Երեխային դպրոց ուղարկել, ընտանիքի համար ճաշ պատրաստել.

Словарная форма глагольного словосочетания - по порядку следования компонентов и по степени их спаянности - приближается к сложному слову. Не случайно такое словосочетание может быть транспонировано в сложное существительное аналитической конструкции (путем присоединения определенного артикля к неопределенной форме глагола, что обусловливает переход ее в ге-

рундий, ср.: ծաշ պատրաստել – ծաշ պատրաստելը) ; благодаря этому неограниченно расширяются словообразовательные возможности армянского языка и, в частности, компенсируется отсутствие в его лексике некоторых сложных существительных, ср.: хлебопек – հացթուխ , но хлебопечение – հաց թխելը .

2) Порядок OV реализуется в конструкции ответа на вопрос „Ի՞նչ ես անում": „Հաս եմ սովորում"; „Գիրք եմ կարդում": – с объектом вновь в генерализованном значении, тогда как конкретизированный объект может быть как пре-, так и постпозитивным по отношению к предикату, ср.: „Ինչ ես անում,,: – „Կարդում եմ Դյումայի „Կոմսուհի Մոնսորո„ վեպը:„.

3) Порядок OV лежит в основе конструкции т.н. аналитических (составных , или հարադիր) глаголов (ср.: ծաշ անել, փորձ անել, ակնարկ անել, ծայն տալ, բարև տալ) и фразеологизмов (ղեր կատարել, ղեր խաղալ, բնույթ կրել, նշանակություն ունենալ). И в этих случаях существительное вновь выступает в генерализованном значении. Отметим также, что в перечисленных случаях (I,2,3) глагол является слабоударяемым компонентом: ջուր խմել, հաց թխել, ծայն տալ, դեր կատարել, բնույթ կրել.

В математическом тексте примеры, в которых реализуется порядок OV – с объектом в составе комплексного ядра, распределяются, соответственно, на:

а) примеры с устойчивыми сочетаниями, бытующими в языке, напр.: Ականակիրը խարիսխ է ձգել ափի մոտակա կետից 9կմ հեռավորության վրա: Այս հատկությունը շատ հեշտ միջոց է տալիս շոշափողի կառուցման համար:

б) примеры, в которых с помощью OV описываются стереотипные математические действия; О при этом имеет генерализованное значение, а V – определенную лексико-семантическую характеристику: ср.: Այսպիսով ածանցյալների հարաբերությունը սահման չունի: Մինչդեռ ֆունկցիաների հարաբերությունը սահման ունի:

в) примеры, в которых объект выступает со значением неопределенности, а V – в инфинитивной форме: Կարելի է նաև կազմը բաժանը սահման: Отметим, что б) можно рассматривать как частный случай в) (генерализованность есть также проявление неопределенности).

Особенностью интонации вышеприведенных примеров (с фразовым ударением на О) является то, что она осложнена еще и наличием логического ударения (в случае б) - на V ; в случае в) - на А).

Добавим, что число примеров с порядком OV составляет 4I, в то же время число примеров со структурой SVO и альтернативной ей структурой OVS (с О в анафорической функции) составляет 825 (соответственно: 624 и 20I); т.о., в актуальной организации текста участвуют как V , так и О).

В идеальном виде соотношение OV и VO можно представить следующим образом: модель (словарная форма глагольного словосочетания) задает порядок OV , а на уровне связного математического текста в преобладающем большинстве случаев реализуется порядок VO , в связи с принципом логической организации текста и требованиями актуального членения в предложении (далее - АЧ)[2].

П. О порядке следования компонентов именного предиката.

При анализе порядка слов в предикатной составляющей с именным предикатом мы обратили внимание и на порядок следования компонентов именного предиката и заметили, что порядок следования компонентов предиката $N_u(П) + է$ (связка) стабилен и неизменен в тексте, чего нельзя сказать о порядке следования компонентов предиката $N_u(П) +$ լինել, դառնալ, մնալ ; здесь результаты таковы:

а) լինել + N_u - 35 примеров;
N_u + լինել - I пример.

а$_1$) լինել + П - I пример;
П + լինել - I6 примеров.

б) դառնալ + N_u - 5 примеров;
N_u + դառնալ - I пример.

Ср.: а) Վերջին ինտեգրալը մեր նշանակման համաձայն կլինի F:

а$_1$) Այդպիսի կետերի թիվը կարող է և մեկից ավելի լինի: Այդպիսի ֆունկցիաները պետք է ինտեգրման համապատասխան միջակայքում լինեն միարժեք և ինտեգրելի:

Зависит ли вышеприведенное распределение от х-ки N_u или

П, сказать трудно, ввиду малочисленности примеров и специфики плана выражения математических текстов (в роли N_a выступают знаки двух систем: формулы, наряду со словами; см. пример а), приведенный выше). Для нас важен сам факт изменчивости порядка следования именной части и глагольного слова в рассматриваемом случае, по сравнению с порядком следования компонентов в составляющей $N_a(П) + է$:

В этой связи уместно вспомнить о разграничении И.И.Ревзиным предикатов на К - предикаты, выражающие постоянные ингерентные свойства (предикативные прилагательные и существительные), и Т - предикаты, выражающие изменение субъекта или окружающей его обстановки (глаголы)[3].

В применении к нашему материалу, понятие К - предикатов должно быть, по-видимому, соотнесено лишь с конструкциями $N_a(П) + է$:

К К - предикатам не должны быть причислены именные предикаты с вспомогательными или полувещественными глаголами լինել, դառնալ, մնալ, поскольку в них уже выражено преобразование (как изменение во времени или видовое): лексико-морфологически (ср. "есть" - է , но: "было, будет", а также "быть - бывать" - соответствующие формы глагола " լինել ") или лексически (" դառնալ " - становиться)[4].

Если указанное разграничение именных предикатов понимать как противопоставление статики и динамики, то можно утверждать, что К - предикаты (статика) сохраняют в тексте центростремительный порядок, тогда как в Т - предикатах порядок следования компонентов различный.

Разграничение статики и динамики в их соотношении со свойством центростремительного порядка слов проявляется и иным образом, шире: в моделях аналитических глагольных и составных именных предикатов, существующих в нормативной грамматике (статика), центростремительный порядок слов задан, ср.:"Բաղադրյալ ժամանակների մեջ դերբայն ընկնում է օժանդակ բայից առաջ, օրինակ՝ Անծրևը դադարում է: Գոյական և անձական ստորոգյալներն և ստորոգելիական վերաղիրները րոնում են դերբայի տեղը... օրինակ՝ Երկինքը պայծառ է"[5]:

В тексте же (динамика) порядок следования компонентов предиката претерпевает изменения, о чем свидетельствуют, в частности, примеры, рассмотренные ранее (а также весь наш языковой опыт информантов).

Математический текст - как предельно упорядоченная разновидность письменного языка, как текст, порождаемый по стандарту, общему для различных языков, с присущими ему особенностями плана содержания (строго определенная тематика) и плана выражения (использование знаков различных систем) подавляет в какой-то мере специфику языка.

Поэтому анализ порядка слов на материале математических текстов был дополнен анализом порядка слов в разговорной речи (далее - РР).

При этом не ставилась задача всестороннего исследования порядка слов в РР не только потому, что в настоящий момент отсутствуют материалы, которые являлись бы результатом целенаправленного отбора и давали бы представление о речевом поведении говорящих в частотно-бытовых ситуациях "Магазин", "Улица", "Транспорт", но и главным образом потому, что нас интересовало распределение структур с порядком VO и OV .

Поскольку предоставленные нам материалы по РР были малочисленны, мы позволили себе использовать в определенных случаях еще и фольклорные тексты (ФТ), как тексты, которые, как и РР, являются продуктом устного и коллективного творчества и в которых элементы РР запечатлены непроизвольно. Были отобраны близкие исследуемому материалу по времени создания и по тематике тексты притч и анекдотов, в которых широко представлен диалог.

Как мы и предполагали, в РР в подавляющем большинстве высказываний реализуется порядок OV . Это связано со спецификой высказываний в РР (фрагментарность, незамещенность синтаксических позиций) и с условиями ее реализации (ситуативно-тематическая обусловленность, неподготовленность речевого акта, участие в нем каналов невербальной коммуникации и т.п.), ср.:

Բայց ապահի, մի հատ քեզ մի բան ասեմ, նոր էլի:
Իսկ էն երեք-չորս հարյուր ռուբլիանոցները, դրանք ի՞նչ էին:
Եթե սովորականն ես ասում, ուրեմն հսկա բաներ են, ծեորի չեն համեմատելու:
Կարինեինը սրանից, սրա չափ, բայց ավելի բարակ ա:
Դե ուրեմն էն չի:

Синтаксис в репликах вышеприведенного диалога резко отличается от синтаксиса связного текста в письменной речи, отметим явление компрессии (составляющая свернута и представлена одним элементом), наличие эмоциональной прокладки, именительного темы, нарушение грамматических связей, нанизывание элементов. Конструкция простого предложения под воздействием перечисленных факторов теряет четкость, оказывается размытой. В этих условиях попытка рассматривать порядок слов как выразитель АЧ в границах предложения оказывается искусственной, а подчас и невозможной. Исследователи РР предпочитают поэтому говорить о членении высказывания на информативные центры, а проявление АЧ видеть в факте большей или меньшей значимости указанных центров друг относительно друга[6].

Возвращаясь к порядку OV , следует сказать, что он характерен и для русской РР как "маркированный, инверсный" и обусловлен, по мнению ее исследователей, явлением актуализации, т.е. тенденцией "высказывать как можно раньше то, что в данном предложении считается самым существенным, и только потом присоединять элементы менее существенные"[7], ср.:

Я кнедлики не ем, нет. Ну, я знаю, ты талию сохраняешь.
Пушкина Алеша очень хорошо читает.
И я ходила вот так. И ногу волочила.
Она симптомы ему рассказала[8].

Полностью это явление можно объяснить лишь в свете новых данных по просодии фразы и акцентному выделению (факторам, связанным с устной речью).

В коммуникативно-нейтральном высказывании фразовое ударение оказывается в конце фразы и потому является автоматическим и как бы неслышным. При вынесении конечного (подударного) элемента фразы вперед, реализуется интонация подчеркивания, акцент становится слышным[9]. В армянской РР явление актуализации также имеет место и может стать предметом специального изучения, ср. конструкции с именительным - винительным темы:

Իսկ էն երեք-չորս հարյուր ռուբլիանոցները, նրանք ի՞նչ են:
Տալման ո՞նց ես եփում:
Էներս չե՞ս տեսել արածելիս:
Այ մարդ, քարն էլ հո չե՞ս ասնում ագլուխ:

Однако в армянской РР порядок OV (особенно с O в контактной препозиции) реализуется как специфичный для армянского языка и едва ли может быть воспринят как маркированный или инверсный (может быть, потому, что не сформирован окончательно нейтральный пласт), ср.:

Միսը թակիր: Գոնժի մեջ լցրու: Ալյուրը խառնիր: Աղը, սոքդեղը լցրու վրան: Սոխը, գինժը, նանան մանր կտրտի...

Препозитивный конкретизированный объект выступает с определенным артиклем в силу фактора определенности ситуации; препозиция объекта и фразовое ударение выполняют функцию его выделения; это как бы исходная точка, относительно которой уточняется действие (как одно из возможных); предупоминание присутствует имплицитно (а что до мяса, то его следует отбить; а что до зелени, то ..... и т.д.).

Таким образом, математический и, видимо, любой научный текст и записи РР соотносятся как текст письменный и устный, как текст максимально не благоприятствующий и благоприятствующий реализации порядка OV . Что касается иных функциональных разновидностей языка, то вопрос о распределении типов OV и VO в них еще требует тщательного изучения; можно лишь предположить, что это распределение будет зависеть от особенностей синтаксиса указанных текстов и степени его приближения к синтаксису устно-разговорной речи, а также времени создания изучаемых текстов и некоторых других факторов. Так, например, в романе Х.Абовяна ,,Վերք Հայաստանի,, в простом предложении, как показывает выборочное исследование страниц, почти всегда реализуется порядок SOV , в то время как для прозы Нар-Доса характерны оба типа VO и OV , со спецификой распределения OV . Это можно объяснить тем, что новоармянский литературный язык формировался на основе устной, а не письменной традиции и порядок VO утверждался в нем по мере его развития -- развития как канонизации и развития как приобретения свойства полифункциональности.

Представляет интерес описание порядка слов, сделанное М.Абегяном в двадцатые годы нынешнего столетия, т.е. в момент, когда, согласно точке зрения Г.Б.Джаукяна на периодизацию развития армянского языка[10], современный армянский язык еще только начал формироваться. М.Абегян различает два типа порядка

слов в предложении: обычный (սովորական) - с постпозицией глагола в предложении и обратный, инверсный (շրջուն) - при котором ,,բայը ավելի առաջ ընկնելով՝ մտնում է խոսքի մյուս մասերի մեջ, մանավանդ, երբ վերջիններս շատ են. օրինակ՝ սովորական շարադասություն.

Այո, այժմ նա իր հանցանքը խոստովանում է.

շրջուն շարադասություն.

Այո, այժմ նա խոստովանում է իր հանցանքը:

Այո, այժմ խոստովանում է նա իր հանցանքը,,[11]:

М.Абегян связывает выбор позиции глагола с просодией, в частности, с фактором основного (главного) ударения - գլխավոր շեշտ, имея в виду ударение логическое. При этом отмечается, что оба порядка равносильны / հավասարազոր են/... Анализ примеров (со знаками ударений, расставленными автором) позволяет убедиться в том, что коммуникативно-нейтральные высказывания с фразовым ударением на конечном элементе остаются вне поля зрения автора или, по-видимому, случайно, оказываются среди примеров с логическим ударением; ср.:

Այո́, այժմ նա խոստովանու́մ է իր հանցանքը: Օտարականը վար դրեց իր պա́րկը, ցած բերեց ուսից գործիքնե́րը, մոտեցավ թոնրի́ն, կծկվե́ց ու մնջե́ց[12]:

Явление сложно и многослойно.

Как установлено ныне, с порядком слов в предложении взаимодействует не только логическое ударение, но и весь арсенал просодических средств; конкретная форма этого взаимодействия обусловлена реализацией коммуникативного задания высказывания.

Изучение просодии и ритмической организации высказывания в кодифицированном восточноармянском литературном языке и армянской РР должно проводиться с учетом особенностей фонетики, морфологии, синтаксиса языка, из коих особо отметим следующие: отсутствие резкого различия между ударными и безударными гласными (и такого явления, как редукция безударных гласных), наличие фиксированного ударения в слове - обычно на конечном слоге - и в связи с этим большого безударного интервала в многосложных словах (в 4 слога и более); отсутствие флексий у прилагательных и причастий и спаянность элементов составляющих, с одной стороны, а с другой - аналитическая форма глагола и использование

энклитического ե при акцентном выделении, специфическое фразовое ударение на вопросительном слове в частновопросительной реплике и т.п.

Есть основание предположить, что ритмическая организация армянской РР в известной степени аналогична ритмической организации армянской стихотворной речи (силлабической по принципу построения), для которой перечисленные выше особенности армянского языка оказываются столь же существенными[13].

Результаты выполненного нами исследования позволяют уточнить типологическую характеристику порядка слов в армянском языке, данную Дж.Гринбергом (на основании статистического обследования)[14]. У Гринберга тип основного порядка слов в армянском языке - SOV , особенности порядка слов в других составляющих представлены с помощью схем P_o/GN/AN , вследствие чего армянский язык включается в группу 23, куда входят хинди, бенгали и другие индоевропейские языки Индии, финноугорские языки (за исключением финской группы), алтайский, юкагирский, палеоазиатские языки, корейский, японский, готтентотский, абхазский и другие кавказские языки, дравидские, китайско-тибетские языки. Между тем должно быть: тип основного порядка слов в армянском языке - SOV и SVO ; схемы порядка слов в остальных составляющих: Po/Pr/GN/AN ; при этом SVO является системно обусловленным в армянском языке - наличием предлогов; ср. постулат Гринберга: "Из универсалии 4, которая констатирует, что для подавляющего большинства случаев порядок SOV связан с наличием послелогов, следует вывод, что порядок OV связан с послелогами, а порядок VO с предлогами"[15].

В заключение коснемся еще одного момента. Известно утверждение Ш.Балли о том, что "прямой порядок представляет собой более общую тенденцию индоевропейского языка" и "мы можем определить степень архаизма того или иного индоевропейского языка по тому более или менее сильному противодействию, какое он оказывает данной тенденции"[16].

Затем в известном исследовании "Протоиндоевропейский синтаксис" В.Леман в качестве типовой модели порядка слов в протоиндоевропейском выдвигает последовательность SOV на основе исследования хетто-лувийских, кельтских и тохарских языков)[17].

Как в свете этих утверждений должно быть воспринято явле-

ние обратнонаправленного порядка слов в армянском языке, принадлежащем к индоевропейской семье языков, и в частности порядок SOV ? Факты истории языка изучены недостаточно. Синтаксис надписей еще не изучен подробно[18]. В самых ранних текстах (УШ--IX вв. до н.э.) - образцах эпического армянского /վիպասանական հայերեն/ в конструкциях с согласованным и несогласованным определением, как устанавливает Кусикьян, на одинаковых правах существуют и пре- и постпозиция определения[19], ср.: NA ծովն ծիրանի, տեղ ոսկի,

но AN զկարմրիկն եղեգնիկ, խարտեաշ զառանեկիկ,

GN ի Տուհաց զաւառէն, ի սարկաց կարգի,

но NG զմէջք փափուկ աւրիորդին, ի տամարին վիշապաց:

Однако в поэтических текстах порядок слов может быть обусловлен экспрессией, целью ее достижения.

Обратимся к языку авторов У века, языку, порядок слов в котором, по мнению Мейе, свободен, столь свободен, что воспроизводит при переводе почти без изменений порядок слов греческого оригинала[20]. Уже перечень заголовков произведений свидетельствует о том, что в языке реализовались схемы NG и NA : Եղն աղանդոց /Եզնիկ/, Վարք Մաշտոցի /Կորիւն/, Պատմութիւն Հայոց /Բուզանդ/:

По мнению Кусикьяна, "постановка определения до или после определяемого в древнеармянском языке имеет стилистическое значение":[21]

Ի Տարաւնեական զաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ /Կորիւն/, զանպակաս իմաստութիւնն, զամենայնգէտ գիտութիւնն /Եզնիկ/,
но: զաւձ յաղթանդամ, զգազան ինչ ծովածին /Եզնիկ/:

Преимущество в употреблении препозитивное определение (как A, так и G) получило после XII века. Если к этому добавить, что послелоги, имевшие окказиональное употребление в системе грабара, распространились лишь в среднеармянском языке, то станет ясно, что фиксированный порядок слов в составляющих GN , AN , NPo есть результат развития языка в период средневековья.

Что касается порядка SOV и SVO , то ознакомление с особенностями текстов У века (в интересующем нас аспекте) приводит к выводу: имели место оба типа основного порядка слов и даже все три типа: VSO , SVO, SOV, что подтверждается исследованиями А.Саркисяна и С.Айрапетяна[22].

Статистическое обследование текстов произведений У века, выполненное С.Айрапетяном, призвано, по его мнению, показать, что: а) порядок OV реализуется в текстах У века; б) при этом преобладающим образом реализуется в непереводных произведениях, у авторов, чутко реагирующих на живую народную речь и не принадлежащих к грекофильской школе (Корюн, Бюзанд). Однако при обследовании случаев реализации порядка OV , следует первоначально рассмотреть лишь простые предложения (т.к. в сложных предложениях и в больших периодах препозиция О по отношению к глаголу может быть обусловлена их структурой), затем следует исключить случаи препозиции О, связанные с его анафорической функцией (типа զայն լուեալ), и отдельно рассмотреть случаи препозиции О в устойчивых выражениях.

Так, ознакомление с отрывком из произведения Корюна "Վարք Մաշտոցի "[23] позволяет обнаружить значительное число устойчивых выражений (составных глаголов и фразеологизмов) с порядком OV :

ժեռն արկանէր
անունն Ճանաչէր
հրաման տայր
ողջոյնն տուեալ
հրաման առեալ
զաւուրս տանական ուրախութեամբ անցուցանէին:

Наличие устойчивых выражений со структурой OV в текстах У века позволяет предположить, что их возникновение обусловлено существованием порядка OV в живой народной речи и ранее У в., почему и порядок OV в современном армянском языке можно охарактеризовать как унаследованный из древности и поддержанный воздействием ареала в средневековье.

В заключение уместно привести следующее высказывание Кусикьяна: "Развиваясь в очень сложных общественно-исторических условиях и являясь одиноким ответвлением индоевропейского праязыка, армянский язык выработал особые синтаксические качества, представляющие большой интерес в аспекте сравнительного синтаксиса индоевропейских языков"[24].

П Р И М Е Ч А Н И Я

I. См.: Сб. "Сопоставительный анализ русского и армянского

языков", выпуск 2, Изд. АН Арм.ССР, Ереван, 1981, стр. 127-187.

2. Тенденция к реализации обратного, или центростремительного, по Теньеру, порядка слов может проявляться иным, специфическим для армянского языка, образом, напр.: а) в стремлении объекта в роли основы оказаться в контактной препозиции к глаголу, в связи с чем для О становится предпочтительной роль то интраядерной, то самостоятельной основы - при нескольких возможностях (43 примера), ср.:

   1. Էյլերին հետևելով, այդ սահմանը նշանակում են e տառով:
   2. Որոշ դեպքերում հնարավոր է խնդիրը հանգեցնել անմիջական ինտեգրման բանաձևին:

   б) в схеме расположения актантов при многоактантном предикате: два актанта слева, один - справа.

3. См.: И.И.Ревзин. К общесемиотическому истолкованию трех постулатов Проппа. Сб."Типологические исследования по фольклору", "Наука", М., 1975, стр. 78.
4. Ср.: "Глагольное предложение должно рассматриваться как такое расширение именного предложения, при котором к предикации как утверждению вневременной связи двух признаков добавляется номинация способа бытия (это собственное содержание глагола как члена глагольного номинативного класса) и категория времени (это собственное содержание одной из категорий аппарата локации)". Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания, М., 1975, с. 135.
5. Մ.Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, ,,Միտք,, հրատ., 1965, стр. 533.
6. См.: О.П.Лаптева."Русский разговорный синтаксис. "Наука", М., 1976, стр. 183-192.
7. См.: П.Адамец. Порядок слов в современном русском языке. Прага, 1966, стр. 71,72; см. также: О.Б.Сиротинина. "Современная разговорная речь и ее особенности". М., "Просвещение", 1974, стр. 130.
8. Примеры взяты из указ. выше соч. П.Адамца и О.Б.Сиротининой.
9. См.: Т.М.Николаева. Акцентно-просодические средства выражения категории определенности-неопределенности. В сб. "Категория определенности-неопределенности в славянских и бал-

канских языках". М., 1979, стр. 119-174.

10. См.: Գ.Բ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, ,,Միտք,, հրատարակչություն, 1964, стр. 66,70.

11. См.: Մ.Աբեղյան, Указ. соч., стр. 533,534. (Книга, впервые опубликованная в 1931 г., была написана в 1922-23 гг. - см.: Предисловие к указ. соч., стр. I).

12. Մ.Աբեղյան, Указ. соч., стр. 534,535.

13. Ср.: с русским языком, где указанная аналогия имеет место - при ином качестве рассматриваемых явлений: принцип стихосложения - силлабо-тонический, ритмическая организация РР основана на чередовании ударных и безударных звеньев (см. О.А.Лаптева. Русский разговорный синтаксис,"Наука",М.,1976, стр.194); соответствующие особенности фонетики и грамматики русского языка,обусловившие эту аналогию: резкое различие между ударными и безударными гласными и редукция последних - в определенных случаях, подвижное ударение в слове, нежелательность междуударного интервала более чем в 3 слога, наличие флексий у прилагательных и причастий, разрывные составляющие и связанная с их наличием возможность возникновения так называемой акцентной рамки и т.п.

14. См.: Дж.Гринберг. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов. В сб.: "Новое в лингвистике", вып. 5, изд. "Прогресс", стр. 157.

15. См.: Дж.Гринберг. Указ. соч., стр. 144.

16. См.: Ш.Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. ИЛ, М., 1955, стр. 227.

17. См.: Иванов Вяч.Вс. - Winfred Lehmann. Proto-Indoeuropean Syntax. Известия АН СССР, серия литературы и языка, 1977, № 1, стр. 362-365;
Нерознак В.П. Индоевропейское языкознание: новые аспекты. Известия АН СССР, серия литературы и языка, 1980, № 3, стр. 230-241.

18. Можно привести следующее высказывание по поводу позиции глагола в текстах надписей: In der Inschriftsammlung überwiegt bei weitem die MST über die EST (MST - центральная позиция, EST - конечная позиция глагола в предложении). См.: W.Dressler. Ein textsyntaktische Regel für indo-

germanische Wortstellung. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf der Gebiete der Indo-germ. Sprachen. Göttingen, 1969, N 1,

19. И.К.Кусикьян. Очерки исторического синтаксиса армянского языка. Изд-во АН СССР, М., 1959, стр. 19.
20. См.: A. Meillet. Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913, стр. 120,122; цит. по W. Dressler. Указ.соч., стр.
21. И.К.Кусикьян. Цит. соч., стр. 68.
22. Ա.Ե.Սարգսյան, Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը, Հայոց լեզվի կառուցվածքը, Ереван, 1975, стр. 346,347. Ս.Հայրապետյան, Ուղիղ խնդրի շարադասությունը դասական գրաբարում, "Вестник общественных наук", Ереван, 1981, № 9.
23. Կորիւն, Վարք Մաշտոցի /հատվածներ/. В кн.: Ա.Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Ереван, 1976, стр. 287-290.
24. См.: И.К.Кусикьян. Указ. соч., стр. 153.

Ն.Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ժամանակակից գրական արևելահայերենի ձևավորման ժամանակաշրջանից սկսած ինչպես նրա ամբողջ համակարգը, այնպես էլ քերականական կառուցվածքը ենթարկվել է որոշակի փոփոխությունների:

Ընդունված է ազգային գրական արևելահայերենի զարգացման ընթացքը բաժանել երկու ենթաշրջանի՝ XIX դարի կեսերից մինչև XX դարի 20-ական թվականները ընկած ժամանակաշրջան և 20-ական թվականներից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջան /սովետական կամ արդի շրջան/:

Եթե բառապաշարի զարգացման ընագավառում այդ ենթաշրջանները կարելի է հստակորեն սահմանազատել, ապա նույնը չի կարելի անել քերականական կառուցվածքի զարգացման ընագավառում: Եվ դա բնական է: Հայտնի իրողություն է, որ վերջինս /քերականական կառուցվածքը/ լեզվի համակարգի այն կողմն է, որը համեմատաբար դանդաղ է զարգանում: Նրանում կատարված փոփոխությունները, ի տարբերություն բառապանի, կախված չեն արտալեզվական գործոններից, մասնավորապես հասարակական-անտեսական փոփոխություններից: Քերականական կառուցվածքի զարգացումը կատարվում է հիմնականում ներքին օրինաչափությունների և արտաքին ազդեցությունների քիչ է ենթարկվում: Եթե կարելի է ցույց տալ, ասենք, նոր բառերի առաջացման, առաջին գործածության ժամանակը, նույնիսկ այն անհատին, որն ստեղծել է տվյալ բառը, ապա որոշել քերականական որևէ իրակության առաջացման որոշակի ժամանակը գրեթե անհնար է: Այս առումով չի կարելի խիստ սահմանազիծ դնել ժամանակակից գրական արևելահայերենի քերականական կառուցվածքի զարգացման հիշյալ ենթաշրջանների միջև: Այդ իսկ պատճառով մենք ընդհանուր գծերով քննության ենք առնում ժամանակակից գրական արևելահայերենի քերականական կառուցվածքի պատմական զարգացման ընթացքը՝ սկսած XIX դարի կեսերից մինչև մեր օրերը: Իհարկե, միաժամանակ ընդգծում ենք, որ սովետական շրջանում հայերենի՝ պետական լեզվի

ատիճանի բարձրանալը և դրա հետևանքով նրա գործառության շրջանակների ընդարձակումը, ինչպես նաև լեզվի նկատմամբ պետական հսկողությունն ու պետական հոգատարությունը չէին կարող խթան չհանդիսանալ ու չնպաստել նաև քերականական կառուցվածքի զարգացմանն ու կատարելագործմանը, գրական նորմաների մշակմանը, հստակացմանն ու կայունացմանը:

Ժամանակի և տեղի սղության պատճառով մենք ընդհանուր գծերով կներկայացնենք միայն այն փոփոխություններն ու միտումները, որոնք ավելի ընդհանուր, համակարգային բնույթ են կրում և որոնցով հիմնականում բնորոշվում է ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի զարգացումը՝ անտեսելով առանձին, մասնակի ընդգրկում ունեցող փոփոխությունները, որպիսիք նույնպես բավականին մեծ թիվ են կազմում:

Բարձրանալով Արարատյան բարբառի հիման վրա, ժառանգելով գրաբարի շատ քերականական իրակություններ և ձևավորվելով բազմաթիվ բարբառների առկայության պայմաններում՝ արևելահայ գրական լեզուն իր կազմավորման շրջանում բնականաբար պետք է լիներ անմիօրինակ, ունենար բազմաթիվ զուգաձևություններ, ունենար քերականական իրակությունների կանոնարկման, նորմաների մշակման, միօրինակացման կարիք, որպիսի ուղղությամբ էլ հենց ընթացել է նրա զարգացումը: Այսինքն՝ նրանում կատարված փոփոխությունները առաջին հերթին միօրինակացման, կանոնարկման միտումի արդյունքն են:

Ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի զարգացման ընթացքը և նրանում կատարված փոփոխությունները դիտարկում ենք և՛ գրավոր հուշարձանների պատմական ու համեմատական քննությամբ, և՛ առանձին շրջանների լեզվական պատկերը արձանագրող քերականական աշխատությունների համեմատական քննությամբ /Ստ. Պալասանյան, Մ. Աբեղյան, Ա. Ղարիբյան, Գ. Սևակ, Է. Աղայան և այլն/:

Արդ, ինչպիսիք են, կամ որոնք են այդ փոփոխությունները:

I. Ժամանակակից հայերենի ձևաբանական համակարգի զարգացումը ընթացել է լեզվի ձևաբանական միջոցների միօրինակացման, դրանց գործառության սահմանների ճշտորոշման, իմաստների հստակացման ուղղությամբ: Այսպես.

1. Գոյականների համակարգում կատարվել են հետևյալ հիմնական տեղաշարժերը.

ա/ XIX դարի կեսերից սկսեց ճշտվել և որոշակի դառնալ հոգնակիակերտ եր, -ներ մասնիկների գործառության շրջանակները, որոնք /այդ մասնիկները/ հաստատվեցին որպես գոյականների հոգնակի ձևերը կազմելու հիմնական միջոցներ: ք հոգնակերտ մասնիկը, որը գործա-

ռում էր անցյալ դարի գրական լեզվում, աստիճանաբար սկսեց իր տեղը զիջել ներ /եր/-ին և ի վերջո դադարեց գրական լեզվում որպես այդպիսին գործածվելուց: Եթե մինչև 20-ական թվականները որդիք, հոգիք, պատանիք, անգլիացիք կազմությունները շարունակում էին գործածվել որդիներ, հոգիներ, անգլիացիներ ձևերին զուգահեռ և դեռևս գրական նորմա էին, ապա լեզվի զարգացման վերջին տասնամյակներում վերջնականապես դուրս եկան գրական լեզվից՝ մնալով որպես բարբառների, մասամբ նաև խոսակցական լեզվի տարրեր: Գրավոր խոսքում ք-ն այժմ հոգնակերտ իմաստով գործածվում է միայն գեղարվեստական գրականության լեզվում՝ որպես խոսքի ոճավորման միջոց, ինչպես նաև եզակի կազմություններում /ինչպիսիք, որպիսիք/: Իսկ շատ կազմություններում այն թեև պահպանվել է, սակայն ձեռք է բերել ածանցական արժեք, այսպես՝ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին տարիք, շրջակայք, ալիք և այլ ձևեր դեռևս հոգնակի էին կամ գիտակցվում էին որպես այդպիսիք /Տարիքը մոտեցել էին 50-ին /Ր/, Շրջակայքը ծածկված էին մթության մեջ /Ր/, Ալիքը կայտառ գնում են, գալիս /ՀՀ/, սակայն այժմ դրանք դիտվում են զուտ իբրև եզակի ձևեր:

Գրական լեզվից դուրս եկան նաև XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների գրականության լեզվում հանդիպող եր և ունք հոգնակերտները, որոնք ևս իրենց տեղը զիջեցին ներ-ին՝ աղջկերք-աղջիկներ, տղերք-տղաներ /աղջկերք. և տղերք ձևերն այժմ հանդիպում են միայն գրական լեզվի խոսակցական տարբերակում, որպես կոչական արտահայտություններ/:

Ավարտին հասավ ունք հոգնակերտի վերածումը ածանցի: Նրանով կազմություններն այժմ դիտվում են միայն որպես եզակի թվի ձևեր: Եթե շրթունք, արցունք, ծաղկունք, սկզբունք ձևերն անցյալ դարի գրական լեզվում դեռևս գիտակցվում էին որպես հոգնակի ձևեր, ապա այժմ դրանք եզակի թվի ձևեր են և անհրաժեշտության դեպքում ստանում են ներ հոգնակերտ մասնիկը /շրթունքներ, արցունքներ, սկզբունքներ/:

բ/ Ժամանակակից հայերենի գոյականների հոլովման համակարգի զարգացման ընդհանուր միտումը եղել է նմանակության հիման վրա հոլովական ձևերի միօրինակացումը, հստակացումը, կանոնավորումը, շեղումների, զուգաձևությունների թվի պակասումը, հոլովումների սահմանների պարզորոշումը՝ իմաստային և ձևական հատկանիշների հիման վրա: Գործառությունից դուրս եկավ գրաբարյան ո հոլովումը, որը բավական տարածված էր XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին. ինչպես՝ որդվո /Մ./, քնո, բարվո, ամոթո, հավատո /Շ/, հա-

րավո /ՀՀ/, _մարդո_ /ՀՔ/, _մարդոց_ /ՎՏ/: Այժմ այդ հոլովման պատկանող գոյականների մի մասը ենթարկվում է _ի_ հոլովման, մի մասը՝ _ու_ հոլովման /մարդու, հավատի, հոգու, քնի, հարսի և այլն/: Հիշյալ հոլովումը պահպանվել է միայն _սեը_ բառի մեջ և մի քանի կայուն բառակապակցություններում /սգո միտինգ, պատվո պահակ, խնդրո առարկա, արտքո կարգի և այլն/:

Վերջնականապես ձևավորվեց _վա_ հոլովումը, որը XIX դարի կեսերին ավելի հաճախադեպ էր _վան_ զուգածևով /շաքաթվան, ամսվան, տարվան և այլն/: Որոշակի դարձավ նաև նրա գործառությունը որպես ժամանակ ցույց տվող բառերի դասանիշ:

Հոլովման համակարգում կատարված փոփոխությունները պայմանավորված են հիմնականում _ի_ հոլովման տարածմամբ: Դրանով է բացատրվում նաև զուգահեռ հոլովածևերի առկայությունը լեզվի զարգացման արդի փուլում: Զարմանալի չի լինի, եթե ասենք, որ բանավոր խոսքում զրեթե բոլոր գոյականները /բացառությամբ _ուրբաթ_-ով վերջացողների/ հնարավոր է հոլովել _ի_-ով /գինիի, ընկերի, ծյունի, քույրի և այլն/: Այդ զուգածևերից շատերը գրական նորմա չեն, սակայն դրանց մի մասը գործառում է նաև գրական լեզվի սահմաններում. այդպիսին են ժամանակ ցույց տվող բառերի հոլովումը նաև _ի_-ով /ամսվա-ամսի, օրվա-օրի, գիշերվա-գիշերի և այլն/, _ուշ_ ածանցով բայանունների զուգահեռ հոլովածևերը _ի_-ով /սպասումի-սպասման, կառուցումի-կառուցման, ծգտումի-ծգտման և այլն/: Զուգածևություններ հատկապես շատ են հանդիպում գործիական հոլովում. կառուցումով-կառուցմամբ, ծգտումով-ծգտմամբ, խոստումով-խոստմամբ և այլն: Սրանցից _ը_-ով ծևերն աստիճանաբար դուրս են գալիս գործածությունից՝ իրենց տեղը զիջելով _ով_-ով ծևերին /այսինքն՝ այստեղ ևս հաղթանակում է _ի_ հոլովումը/:

Լեզվի զարգացման վերջին տասնամյակներում նկատվում է ներգոյական հոլովի գործառության սահմանների ընդարձակում: Հատկապես պետք է նշել _ուրբաթ_ ածանցով թանձրացական նշանակությամբ գոյականների մի մասի՝ ներգոյական հոլովով գործածության տարածումը վերջին շրջանում. օրինակ՝ _շինարարությունում, նախագահությունում, կոլտնտեսություններում, տարածություններում_ և այլն:

գ/ Համակարգային բնույթ է կրում գոյականների հոլովման համակարգում հոլովածևերի հողառության սահմանափակման երևույթը: XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին որոշիչ հող կարող էին առնել ոչ միայն ուղղական, տրական և հայցական հոլովները, այլ նաև բացառականը, գործիականը և ներգոյականը: Շատ սովորական էին _պաը_-

ծեցիցը, բակիցն, սրթումը, կցովը, բուխըռումը, տնումը, բռունգ-քովը, դաշտովը և այլ ձևեր: Լեզվի զարգացման արդի շրջանում այս ձևերն արդեն դուրս են եկել գրական լեզվից, պահպանվել են միայն որպես բարբառային ու խոսակցական լեզվի տարրեր, այն էլ գործածվում են հիմնականում ստացական իմաստով /սրտումը-իր սրտում, գըրպանիցը-իր գրպանից, գլխովը-իր գլխով և այլն/:

դ/ Որոշակի համակարգային տեղաշարժ է կատարվել նաև դերանուններին հոլովման համակարգում:

Հյուսիսափայլյան շրջանում խիստ տարածված սորա, դորա, նորա, սոքա, դոքա, նոքա, սոցանից, դոցանով ... ձևերն աստիճանաբար դուրս եկան լեզվից: Եթե այդ ձևերը XX դարասկզբին այս կամ այն չափով դեռևս հանդիպում էին /օրինակ՝ նորա-/ՀԲ/, նորան /ԿՏ/, դոքա, նոցա /ՀՀ/, նորա, նոցա /ԵՉ//, [redacted] սովետական շրջանում դրանք խիստ դուրս եկան գործածությունից՝ տեղը զիջելով սրա, նրա ... սրանք, դրանք ձևերին: Գործածությունից աստիճանաբար դուրս եկավ նաև յուր ձևը, որն այժմ գործածվում է միայն ոճական նկատառումներով:

2. Առաջին էական փոփոխությունը, որ նկատվում է արևելահայ գրական լեզվի բայական համակարգի զարգացման մեջ, լծորդություններին մեջ տեղի ունեցած տեղաշարժն է: Հայ ազգային գրական լեզվի կազմավորման շրջանում՝ հյուսիսափայլյան շրջանում, արևելահայերենն ուներ 3 լծորդություն՝ ա, ե, ի:

ի լծորդության բայերը, որոնք հիմնականում չեզոք սեռի էին, համեմատաբար մեծ թիվ էին կազմում XIX դարի վերջերի գեղարվեստական գրականության մեջ /բնակիլ, ապրիլ, աշխատիլ, գրավիլ, հակառակիլ, սառչիլ, հապաղիլ, մեկնիլ և այլն/: Այս բայերն անցյալ կատարյալում ունեին կրավորակերպ խոնարհում՝ բնակեցայ, ապրեցայ, աշխատեցայ, գքաղեցայ: Սակայն հենց այս շրջանում /70-ական թվականներից/ ի խոնարհման ձևերի կողքին սկսում են գործածվել նաև այս բայերի ե լծորդով ձևերը, դա բնականաբար իր ազդեցությունն է թողնում նաև դրանց անցյալ կատարյալ ձևերի կազմության վրա, որոնք սկսում են հանդիպել նաև եցի ձևով /աշխատեցի, ապրեցի և այլն/: Վերջին ձևերը, որ արձանագրել է նաև Պալասանյանը 1894թ.՝ համարելով շեղումներ գրական լեզվից, հետագայում աստիճանաբար տարածվեցին՝ դուրս մղելով նախորդ ձևերը: Արդեն 1906թ. Մ. Աբեղյանն իր ,,Աշխարհաբարի քերականության,, մեջ նշում է, որ ի-ով ձևերը բարբառային են և գրական լեզվի մեջ սովորաբար փոխարինվում են ե-ով. ,,Աշխատիլ, խոսիլ, ծաղկիլ, մեռնիլ, հաջողիլ, համարվիլ և

այլ սովորաբար ասվում և ավելի գրվում են աշխատել, խոսել, ծաղկել, մեռնել, հաջողել,, /էջ 92/: ի խոնարհման արտամղման պրոցեսը շարունակվեց մինչև 20-ական թվականները և իր վերջնական ավարտին հասավ սովետական շրջանում: Մինչ այդ, XX դարի առաջին տասնամյակներում, դեռևս նկատվում էին այդ բայերի զուգահեռ գործածության բազմաթիվ դեպքեր նույնիսկ նույն հեղինակի մոտ: Ահա մի քանի օրինակ՝ Կարծես զատկի գառ լինիս... կարծես աղջիկ լինես /ՆԴ/, դուք չեք կարող պրծել... սովորեցեք պրծիլ /Ր/: Պրծիր, իմ քաջեր /ՄԴ Մ/ ...կսառչին և կկազմեն... /Ր/, մեկնեցավ /Ր/, ունիս /ՆԴ/ և այլն:

Իհարկե, լեզվի զարգացման սովետական շրջանում ևս, հատկապես 20-30-ական թվականներին, երբեմն հանդիպում են ի լծորդության առանձին գործածություններ: Այսպես, օրինակ, կկոչինք /Շիրազ/, ունիս, լինիս, կորչին /ԵՉ/ և այլն:

Անցյալ դարի գրական լեզվում ի լծորդը համեմատաբար ավելի լայն տարածում ուներ վ սեռածանցի հետ: Քանի որ աշխարհաբարում վերացել էր ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումների հակադրությունը որպես ներգործական ու կրավորական սեռերի դրսևորման ձևաբանական միջոց, այդ դերը վերջնականապես ստանձնեց վ սեռածանցը՝ նախապես ի լծորդի հետ և համատեղելով նաև ի խոնարհման ձևերը /պատըժվիլ-պատժվեցա/, ապա ինքնուրույնաբար, երբ արդեն լեզվում ավելորդ դարձավ նույն քերականական իմաստն արտահայտելու համար միաժամանակ գործածել երկու ձևաբանական ցուցիչ: Մեկ որ ի լծորդը դուրս մղըվեց խոնարհման համակարգից որպես կրավորական սեռի ցուցիչ, նմանության օրենքով այն սկսեց դուրս մղվել նաև այն դեպքում, երբ կրավորական սեռի իմաստ չէր արտահայտում /պատժվիլ-պատժվել և ապրիլ-ապրել/: Նմանության օրենքով պետք է բացատրել նաև մի շարք չեզոք բայերի ել վերջավորության վերածվելը վել-ի և կրավորաձև չեզոք բայերի խմբի առաջացումը /բնակիլ-բնակվել, համարիլ-համարվել, հարձակիլ-հարձակվել, գանգատիլ-գանգատվել և այլն/:

Բայերի եղանակային ձևերի համակարգում կատարված փոփոխություններից այստեղ կնշենք միայն համակարգային բնույթ կրողները.

ա/ Ինչպես ասվեց, ի խոնարհման արտամղման հետ կապված և դրանով պայմանավորված՝ աստիճանաբար լեզվից դուրս մղվեցին անցյալ կատարյալ ժամանակի կրավորաձև խոնարհման ձևերը /ա, ար, աւ/՝ մնալով միայն ան, են, ն, չ ածանց ունեցող բայերի խոնարհման համակարգում:

Հյուսիսափայլյան շրջանում դեռևս գերակշռում էին ա, ար, աւ ձևերը որպես կրավորական և ի լծորդով չեզոք բայերի ձևեր /պատահե-

ցավ, Թափառեցավ, շարժվեցավ, վճռվեցան, տեսնվեցան, աշխատեցավ, համարձակվեցան, հանդիպեցավ և այլն/: XIX դարի վերջերից դրանց զուգահեռ հանդիպում են նաև ի, իը, օ ձևերը, սակայն դեռևս լայն տարածում ուներ կրավորաձև խոնարհումը /կանգնեցա, սկսվեցան, հայտնվեցան, բարեհաճեցավ, կարմրեցավ /Ր/, խաղաղեցան, ուղղվեցավ, ցնցվեցավ, պատժվեցա, վրդովվեցա /Մուր.//:

XX դարի սկզբներից հարաբերակցությունը փոխվում է. գերակշռում է արդեն ներգործաձև խոնարհումը. այդպես է, օրինակ, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Հ. Թումանյանի ստեղծագործություններում. /լըսվեցին, բաժանվեցին և այլն/: Սակայն այդ շրջանում հանդիպում են նաև ա, ար, աւ-ով ձևեր. օրինակ՝ ցանվեցա /ՆԴ/, խեղդվեցան /ՀԹ/, պըրեցա /ՀՀ/, վախճանվեցա, հանգցնեցավ, նստա, նստան, հանդիպեցա /Իս./: Կրավորաձև խոնարհման արտամղման գործընթացը իր ավարտին հասավ 20-ական թվականներին: Դրանից հետո հանդիպող հատուկենտ ձևերը արդեն դիտվում են որպես շեղումներ գրական նորմայից և հնաբանություններ են կամ բարբառների ու արևմտահայերենի ազդեցություն:

Տեղաշարժ կատարվեց նաև պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի կազմության մեջ: Եթե հյուսիսափայլյան շրջանում դրանց անցյալի հիմքը կազմվում էր հիմնականում /ց/ուց-ով՝ ամրացուց, շտապեցուց, չքացուց, հեռաջեցուցին և այլն, ապա աստիճանաբար դրանց զուգահեռ և դրանց փոխարեն սկսում է գործածվել ցր: Ստ. Պալասանյանն արդեն արձանագրում է ցր կազմությամբ կատարյալը /հագցրի, հագցրիր ... հագցրեց/, թեև նշում է նաև եզակի III դեմքի համար ուց-ով ձևը, որը 70-ական թվականներին բավականաչափ տարածված էր ցր հիմքակազմիչի հետ՝ ցցալացրուց, բնակեցրուց, ավելացրուց, վազեցրուց: Հետագա զարգացման ընթացքում այդ ձևերը բոլորովին դուրս եկան գործածությունից, և արդեն XX դարի սկզբներից պատճառական բայերի անցյալ կատարյալ ժամանակն ունի ժամանակակից տեսքը:

բ/ XX դարի II կեսերին, մասամբ նաև XX դարի սկզբներին հարակատար և անցյալ հարակատար ժամանակները, որոնք նույնանիշ էին վաղակատար և անցյալ վաղակատար ժամանակներին, լայն կիրառություն ունեին. օրինակ՝ Քեզ ոչինչ չեմ ասած /Ր/, պատահած էր ոչ այնքան հեռու մեզանից /Ր/, համալսարան էինք գնացած /ՆԴ/, գրաբարից են մտած /Աբեղյան/ և այլն: Սակայն աստիճանական զարգացման ընթացքում դրանք իրենց տեղը զիջեցին վաղակատար և անցյալ վաղակատար ձևերին՝ մնալով միայն կրավորական սեռի և վիճակ, դրություն ցույց տվող մի խումբ բայերի խոնարհման համակարգում /կառուցված է, նստած եմ/:

Նախասովետական շրջանում նկատվում էր նաև ներգործական սեռի բայերի հարակատար ժամանակների գործածությունը չեզոք սեռի իմաստով /դռները փակած էին, վարագույրները ցած էին թողած /Ր/, որի վրա կառուցած էր ամրոցը, շրջապատած էր .../Մուր./: Այժմ այս ձևերը գործածվում են վ ածանցով /կառուցված էր, շրջապատված էր, փակված էին և այլն/:

գ/ Ըղձական եղանակի կազմության մեջ կատարված տեղաշարժերը ևս պայմանավորված են ի խոնարհման վերացմամբ:

XIX դարի կեսերից սկսած հանդիպում են ի խոնարհման բայերի զուգահեռ գործածություններ ե խոնարհման ձևով, որոնք աստիճանաբար տարածվելով՝ վերջնականապես դուրս մղեցին նստիմ, հասնիմ, մեռնիմ, կորչիմ ձևերը և 20-ական թվականներից արդեն գրական նորմա են: ի խոնարհման ձևերը պահպանվեցին միայն եզակի III դեմքում /նստի, հասնի, կորչի և այլն/: Այնուհետև, դարձյալ նմանակության օրինքով, հիշյալ ձևերը տարածվեցին նաև ա խոնարհման բայերի վրա:Վերջիններս արևելահայ գրական լեզվի կազմավորման շրջանում, նաև XX դարի I կեսերին, ըղձականի եզակի III դեմքում ունեին ե, օրինակ՝ ուսումնասիրե, առնե, պատմե, վախեցնե, կվշտակցե, պիտի պատասխանե, կնշանակե և այլն և այլն /այս շրջանում ե-ով կազմությունը նմանակությամբ երբեմն տարածվում էր նաև ի լծորդով բայերի վրա. ինչպես ապրե, նստե, պառկե, հուզվե և այլն/: Այնուհետև սրանց զուգահեռ սկսում են գործածվել ի-ով ձևերը /օրինակ՝ ասի, շարժի և այլն/, սակայն մինչև 20-ական թվականները /գուցե նաև 20-ական թվականներին/ դեռևս գերակշռում էին ե-ով ձևերը: Այդպիսիք շատ են հանդիպում հատկապես Ավ. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի, Շիրազի ստեղծագործություններում /խոխոջե, տարածե, գիտե, այրե, պիտի օրորե, կվառե և այլն/: 30-ական թվականներից արդեն գերիշխում և գրական նորմա է դառնում ե խոնարհման բայերի ըղձական եզակի III դեմքի կազմությունը ի-ով: Բնականաբար այդ փոփոխությունները համակարգորեն կատարվում են նաև ըղձականից կազմվող ենթադրական և հարկադրական եղանակներում: Վերջիններում այլ էական տեղաշարժ չի կատարվել: Միայն կարելի է նշել կ եղանակիչի արտասանության և գրության միասնականացման գործընթացը, ինչպես նաև պիտի, պետք է եղանակիչների գործածության հաստատումը որպես նորմա և պիտո, պիտո է ձևերի վերջնական դուրս մղումը խոնարհման համակարգից:

դ/ Ժամանակակից հայերենի հրամայական եղանակը բնորոշվել և այժմ էլ բնորոշվում է ձևերի կազմության անմիօրինակությամբ և բազմազանությամբ: Լեզվի միօրինակացման և պարզեցման միտումը, սա-

կայն, գործում է նաև այսօր, քեև շատ գործընթացներ դեռևս ավարտին չեն հասել: Հայոց լեզվի զարգացման քննվող շրջանում հրամայական եղանակի կազմության մեջ նկատվում են հետևյալ հիմնական փոփոխությունները.

1/ արգելական մի՛_գրնը, մի՛_խոսը ձևերը, որոնք անցյալ դարի գրականության մեջ համեմատաբար էին, XX դարի սկզբներից սկսած իրենց տեղը զիջեցին մի՛_գրնը, մի՛_խոսիը ձևերին, այժմ գնում է այդ ձևերից ը-ի անկման պրոցեսը: Մի կողմից հոգնակի հրամայականի, մյուս կողմից ըղձականի ազատու նմանակությամբ վերջին շրջանում խիստ տարածվել է ե խոնարհման պարզ բայերի հաստատական խոնարհման անցոյական ձևը՝ գրե՛ք, ցատկե՛ք, ապահովե՛ք և այլն /գրեցե՛ք, պահպանեցե՛ք ձևերին զուգահեռ/:

2/ Հաստատական ձևերի նմանակությամբ ենթադրյալ ածանցավոր բայերի ներկայի հիմքից կազմված արգելական հրամայականի կանոնական համարվող ձևերի կողքին /մի՛_մոռենաս, մի՛_մոռենաք, մի՛_բարձրացնես, մի՛_բարձրացնեք/ խիստ տարածվել և հավանաբար արդեն նորմայի աստիճանի է բարձրանում հաստատական ձևից մի մասնիկով կազմված արգելականը /մոռացի՛ր-մի՛ մոռացիր, բարձրացի՛ր/ցե՛ք-մի՛ բարձրացիր/ցեք, իջեցրո՛ւ-մի՛ իջեցրու և այլն/:

Գործածությունից քոլորովին դուրս են եկել երգե՛-մի՛_երգե, /մի՛/_կարկաչէ, /մի՛/_կանչէ ձևերը, որոնք որպես զուգահեռներ հանդիպում էին XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների գրականության մեջ:

ե/ Որոշակի տեղաշարժ է կատարվել ժխտական խոնարհման համակարգում: Այսպես. XIX դարի վերջերին ներկա ժամանակի եզակի III դեմքի ժխտականը կազմվում էր չէ ձևով. չէ_պատրաստվել, չէ_տնօրինում, ինչու_չէ_եկել, չէ_խնայում, չէ_հասկանում և այլն /Ր, Մուր., ՀՀ, նաև Իս./, սակայն դրանց կողքին արդեն սկսում են գործածվել չի-ով ձևերը, որոնք Աբեղյանը 1906թ. համարում էր ժողովրդական և ոչ հանծնարարելի ձևեր: Սակայն աստիճանաբար վերջին ձևերն սկսեցին տարածվել և արդեն 20-ական թվականներին վերածվեցին գրական նորմայի /չէ_պատրաստվել, չի_տնօրինում, չի_խոսում և այլն/: Չէ ձևը ետադաս շարադասությամբ որպես գրական նորմա պահպանվեց միայն բաղադրյալ ստորոգյալի կազմության մեջ /մեծ_չէ, խելոք_չէ, ամուր_չէ/: Իսարկե խոսակցական լեզվում բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում ևս այժմ տարածված է չի ձևը /խելոք չի/, որը սակայն գրական նորմա չէ:

Համակարգային փոփոխություն է կատարվել ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի կազմության մեջ: XIX դարի վերջերին ենթադրական

ղանակի ժխտական ձևերը կազմվում էին օժանդակ բայի ժխտական ձևերով և խոնարհվող բայի ըլլ_ալ վերջավորություններով, ընդ որում ներկայի եզակի III դեմքը միշտ արտահայտվում էր չի ձևով. չեմ_գընալ, չեմ_գրել, չի_ասել, չի_ունենալ, չեմ_գովել և այլն: XIX դարի վերջերից, սակայն, սկսվում է լ-ի անկման գործընթացը, որն իր վերջնական ավարտին է հասնում 20-ական թվականներին, և ձևավորվում է ժխտական դերբայը:

II. Որոշակի տեղաշարժեր են կատարվել նաև ժամանակակից հայերենի շարահյուսական կառուցվածքում. վերջինիս զարգացումը ևս ընթացել է հիմնականում ներքին օրինաչափություններով, սակայն այստեղ, ի տարբերություն ձևաբանական կառուցվածքի, զարգացման ընթացքի վրա որոշակի ազդել է նաև արտաքին գործոնը: Հասարակական հարաբերությունների բազմաբնույթ դառնալը, ինչպես նաև այլ լեզուներից, մասնավորապես ռուսերենից կատարվող թարգմանությունները, այլև առանձին բառերի իմաստային պատճենումները հիմք են հանդիսացել ժամանակակից հայերենի շարահյուսական կառուցվածքի որոշ տեղաշարժերի: Այդ բանը նկատվում է առանձնապես կապակցական միջոցների համակարգում: Բավարարվենք նշելով շարահյուսական կառուցվածքում կատարված փոփոխություններից մի քանիսը: Պատմական զարգացման ընթացքում ավելի կուռ է դարձել նախադասության կառուցվածքը, ուժեղացել է ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունն ու քերականական կապը, հազվադեպ են դարձել մինչև 20-ական թվականները բավականին տարածված բակառության դեպքերը: Որոշակի տեղաշարժեր են կատարվել հոլովների կիրառական առանձնահատկությունների մեջ, ճշտվել, որոշակի են դարձել դրանց գործառության ոլորտները, որի հետևանքով փոփոխություններ են առաջացել նաև նախադասության անդամների ձևավորման մեջ:

Նախադասության անդամների արտահայտության մեջ կատարված փոփոխություններից կարելի է նշել հետևյալները.

ա/ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին տարածված էր ժամանակ ցույց տվող բառերի ներգոյական հոլովի կիրառությունը ժամանակի պարագայի պաշտոնում. օրինակ՝ Այդպիսի դժվար_ժամանակներում նրան օգնության էր հասնում յուր սովորական թերահավատությունը /Ր,7,48/: Նա այդ_օրերում մի քանի լավ ծառայություններ արեց ինձ /Ր,7,164/: Իր կյանքի վերջին օրերում մի բանավեճով էր բռնված /իս.,3,358/: Ես էլ ծերության_օրերում իր ջրերն ընկած կապրեմ /ԱԲ,9/: Գետակը ... անանցանելի է դառնում գարնան վերջերում /Մ, 2,328/: Այժմ այս ձևերի փոխարեն գործածվում և գրական նորմա է

տրական հոլովաձևը /դժվար րոպեներին, այդ օրերին, իր կյանքի վերջին օրերին, գարնան վերջերին/: Գործածությունից դուրս են եկել նաև ընթացքին, միջոցին կապական բառերը՝ իրենց տեղը զիջելով ընթացքում և ժամանակ կապական բառերին. օրինակ՝ Թափառումներիս ընթացքին հյուր եղա.../Իս.,3,320/: Բայց չկոտրեց հավատը... սնուցած իր ողջ կյանքի ընթացքին /Իս./: Նրանց զրույցի միջոցին ներս է մտնում Օքերը /ՍԶ,ԽԺ,3,195/: ...Ճաշի միջոցին.../Շ/: Այդ միջոցին ներս մտավ.../ՄԳՄ/: Տարոնով անցնելու միջոցին նրանք մեր ամրոցում հյուր կլինեն /Ր,7,32/: Այժմ արդեն հնացած և ոչ հանձնարարելի են ժամանակի պարագայի կիրառությունը տրական հոլովով /երբ այն ժամանակ ցույց տվող ղոյական չէ/. ինչպես՝ Նրա քաղաքակալությանը՝ մարդիկ շինել էին իրենց բնակարանները /ՀԲ/: Պատերազմին քո հայրենասեր բուրժուա անգլիացիները... զենք էին ծախում իրենց թշնամի Գերմանիայի վրա /Իս./: Հետագա հանդիպումներին սիրտ արեցի հարցնել /Իս./:

բ/ XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին տարածված էր գործողության կատարման տեղը ցույց տվող տեղի պարագայի գործածու - թյունը հայցական հոլովով. այսպես՝ Ուզում էի դուրս գալ և թափառել դաշտերը /Իս./: Խենթացած թափառում էր Աղամ, առանց դադարի, դրախտի մեկուսի վայրերը /Իս.,3,319/: Այդ երկրի մի կողմը ծփում էր Ախթամարա ծովակը /Ր,7,259/: Ժամանակակից հայերենի արդի փուլում այդ ձևն արդեն հնացած է և գրեթե չի հանդիպում: Այն իր տեղը զիջել է ներգոյական հոլովին կամ սեռականին՝ մեջ կապի հետ:

Նկատվում է նաև ներգոյական հոլովի տարածման միտում սեռական+ մեջ կառույցի փոխարեն. օրինակ՝ ...Որ սպանվեց այս դիվական պատերազմի մեջ /Իս./: Ճարտարապետն աշխատում էր Անիի մեջ /Իս./: Ու կորչում է հեռու երկնքի մեջ /ԵՉ/: Այժմ հանձնարարելի են պատերազմում, Անիում, երկնքում:

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին ուղևորման հայցականի փոխարեն հաճախ գործածվում էր ներգոյական հոլովը, օրինակ՝ Մուտք գործեցին Ողական ամրոցում /Ր,7/: Հեռացավ սենյակի մի անկյունում /Ր/: Այս ձևերը ևս արդեն դուրս են եկել գործածությունից և փոխարինվել են հայցական հոլովով /մուտք գործեցին Ողական ամրոց, հեռացավ մի անկյունը/:

XIX դարի վերջերի և XX դարի սկզբների գրականության մեջ հանդիպում ենք ուղղական հոլովով դրված անձ ցույց տվող կողմնակի ենթակայի /բուն ենթակայի նմանողությամբ/. օրինակ՝ Նատալինա Նարլովնան մյուս սենյակ անցնելուց հետո, Պյոտր Ստեփանիչի դեմքն ա-

վելի փոխվեց /Շ,4,106/: Էս հարևանը վարելու ժամանակ խոփը դեմ է ընկնում, դուրս է գալի մի կարաս՝ մեջը լիքը ոսկի /ՀՔ,1,447/: Ըզգին աքստրվելուց հետո նա միաժամանակ աստծուց երես էր դարձրել /Շ,4,231/:

Այժմ կանոնական է անձ ցույց ավող գոյականների սեռական հոլովով ղրված կողմնակի ենթական:

Եթե XX դարի սկզբներին գործիական հոլովը արտահայտում էր նաև պատճառային հարաբերություն /օրինակ՝ մեռավ քոքախով-իս./, ապա այժմ կանոնական է այդ իմաստով բացառականի կիրառությունը /մեռավ քոքախից/: Գործիականի այդ իմաստը պահպանվել է միայն հեթանքով, պատճառով կապական բառերի մեջ:

Լեզվի զարգացման վերջին շրջանում զգալիորեն համալրվեց ու հարստացավ ժամանակակից հայերենի կապերի ու շաղկապների համակարգը, որը պայմանավորված է վարչա-գրասենյակային, իրավաօրենսդրական, գիտատեխնիկական, հասարակական-քաղաքական ոլորտներն ու բնագավառները սպասարկող լեզվաարտահայտչական միջոցներ ստեղծելու, մշակելու ու կատարելագործելու անհրաժեշտությամբ: Նպակցական նոր հարաբերություններ արտահայտելու պահանջով ծնվեցին որոշ կապերի կիրառությունները, այլ խոսքի մասերից փոխանցման կարգով առաջացան նոր կապեր ու կապական բառեր: Այդպիսիք են՝ ընդհքեը, կից, համաձայն, համապատասխան, ուղղությամբ, գծով, կողմից, կապակցությամբ, նվիրված և այլն, ինչպես նաև հարադրական կազմությամբ՝ ընդհուպ մինչև, հետ համատեղ: Ժամանակակից հայերենի գործառական որոշ ոլորտում /հրապարակախոսություն, մամուլ, գրասենյակային ոճ/ տարածվեցին գրաբարյան ի, մասամբ նաև ըստ նախդիրները /ի նշանավորումն, ի փառս, ի դեմս, ի բարօրություն, առ այն, առ 1-ը մայիսի, առ այսօր և այլն/:

Բառերի իմաստային զարգացման հետ կապված՝ որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին նրանց կապակցելիության և խնդրառության մեջ: Մամուլի ու հրապարակախոսության լեզվում բայանունների գործածության մեծացման հետ կապված՝ վերջին տասնամյակներում խիստ տարածվեց գոյականների խնդրառությունը, առանձնապես կապական խնդրառությունը /հանդիպում Մոսկվայում, պայքար հանուն խաղաղության, հարգանք դեպի ընկերը և այլն/, առաջացան բառակապակցության նոր տեսակներ /օրինակ՝ բարձր արտադրողականության աշխատանք/, նախադասության կառուցվածքային նոր տիպեր /Ձնեխ, Պահպանել լռություն/, մեծ տարածում ստացան անվանական նախադասությունները և այլն:

Ա.Ե. ՄԱՐԳՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀՆՉՈՒՅԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ-ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հայերենագիտության համար կարևոր է արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների կառուցվածքների հետևողական զուգադրությամբ լեզվական ընդհանրությունների և առանձնահատկությունների բացահայտման խնդիրը։

Արդի հայերենի երկու գրական վիճակների հնչույթային համակարգերի համաժամանակյա կտրվածքների տիպաբանական բնութագրերի բացահայտմանը, անշուշտ, նախորդել է համապատասխան կտրվածքների քննությունը ըստ լեզվական միավորների գործառական արժեքների։ Այսինքն, նախքան բուն զուգադրությանն անցնելը բացահայտվել են հնչույթային միավորները, նրանց ենթահամակարգային փոխհարաբերությունները և այլն։

Նախ զուգադրվում են նշված լեզուների հնչույթային համակարգերը՝ հարացույցի տիպաբանություն, ապա բացահայտվում են համապատասխան ոլորտների շարակարգային առանձնահատկությունները՝ <u>տեքստի</u> տիպաբանություն։ Վերջին դեպքում, բնականաբար, գործ ենք ունենում քանակական արժեքների, վիճակագրության հետ։

ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2. Նշված գրական լեզուների ձայնավորական ոլորտներն աչքի են ընկնում ավելի մեծ ընդհանրությամբ, քան բաղաձայնականը։ Երկու դեպքում էլ՝ ա/ ձայնավորական ոլորտում առկա վեց հնչույթները՝ <u>ա, ե, ը, ո, ի, ու</u>, բնութագրվում են որակական բնույթի հատկանիշներով՝ բարձրություն, շարք, շրթնայնություն, բ/ քանակական բնույթի հատկանիշները՝ ձայնավորների երկարություն, երկբարբառայնություն և այլն, հատուկ չեն երկուսին էլ, գ/ իբրև ընդհանրույթ կարելի է նշել, որ երկուսում էլ ձայնավորների որակը բնութագրվում է հիմնականում երկու հատկանիշի՝ բարձրություն և շարք, հա-

մակցումով:

3. Ըստ Ֆ. Միլևսկու ընդհանրական տիպաբանական սխեմայի, աշխարհի լեզուների ծայնավորային ոլորտի միջուկային հատկանիշներից է շրջնայնությունը: Վերջինս հայերենում հանդես է գալիս շ-ը հատկանիշի զուգակցմամբ: Այն կարծիքը, թե հայերենում շրջնայնությունը հավելուրդային հատկանիշ է, չի հիմնավորվում ինչպես ընդհանուր լեզվաբանական, այնպես էլ մեր երկու գրական լեզուների ավյալներով:

4. Երկու գրական լեզուներում էլ ա/ բարձրություն հատկանիշով բնութագրվում է ծայնավորական ոլորտի միավորների կեսը /վեց հնչույթից երեքը/: Ընդ որում ծայնավոր հնչույթների 50 տոկոսը միջին շարքի միավորներ են /ե, ը, օ/; բ/ շարքը հնչույթների տարբերակման գործում հանդես է գալիս շրջնայնություն հատկանիշի զուգակցությամբ:

5. Երկու գրական լեզուների հնչույթային համակարգերի տարբերությունները դրսևորվում են զերազանցապես բաղածայնական ոլորտում: Արևելահայերենի ծայնորդային ենթաոլորտում տարաբերաբար ուժեղ է դրսևորվում վերաամանայնություն / ոչ վերաամանայնություն հակադրությունը, որով տարբերակվում են ը և ը հնչույթները: Արևմտահայերենում նշված հատկանիշը թույլ է դրսևորվում. ուսաի հնչաշղթայում ը և ը հնչյունների տարբերակումը որոշ չափով դժվարանում է: Դրանով է նաև պայմանավորված այն իրադրությունը, որ արևմտահայ ուղղագրության մեջ դժվար կետերից մեկն էլ ը և ը հնչյունների տարբերակման հարցն է:

6. Արևելահայերենին հատուկ ծայնեղ-խուլ-շնչեղ-խուլ եռաստիճան հակադրությունը արևմտահայերենում գործում է ծայնեղ-շնչեղ խուլ երկաստիճան հակադրության պատկերով: Այսինքն, ծայնեղներ-զարգ խուլեր-շնչեղ խուլեր զծապատկերում մեջտեղի շարքը արևմտահայերենում վերացել է: Ձայնեղություն-խլություն հակադրությունը գրական արևմտահայերենում մաքուր ձևով հանդես չի գալիս: Խլությունն այնտեղ դրսևորվում է շնչեղության հատկանիշի հետ միասին:

7. Քանի որ արևելահայերենի բաղածայնական ոլորտի համեմատությամբ, արևմտահայերենի համապատասխան ոլորտն աչքի է ընկնում սահմանափակ բաղածայն հնչույթներով, այդ հանգամանքը նպաստում է համակարգում ծայնավորների ունեցած տեսակարար կշռի ավելացմանը՝ արևելահայերենի 13 տոկոսի փոխարեն 19,7 տոկոս:

8. Եթե նկատի ունենանք, որ լեզուներում հնչույթների առավելագույն քանակը շուրջ 70 է, ապա կարելի է ասել, որ մեր երկու գրա-

կանները միջին դիրք են գրավում աշխարհի լեզուների շարքում:

9. Հնչույթային համակարգերի զուգադրության ժամանակ տարբերում են /արևելահայերենն ունի 36 հնչույթ, արևմտահայերենը՝ 31/ միջուկային՝ առանցքային, և եզրային երևույթները: Պետք է ասել, որ մեր երկու գրական լեզուներում եզրային երևույթներն ընդհանուր առմամբ համընկնում են. այսպես՝ երկուսում էլ ֆ հնչույթը եզրային է. այն հանդես է գալիս միայն փոխառյալ և գերազանցապես բնաձայնական բառերում՝ օֆ, ուֆ և այլն: Սակայն կան եզրային երևույթներ էլ, որոնք գործում են մեկ համակարգում և հատուկ չեն մյուսին: Այսպես, օ/ը[1] հնչյունափոխությունը /օրինակ՝ ցերեկորը-ցերեկըրը/ եզրային երևույթ է արևելահայերենում և գործում է խոսակցական տարբերակում, մինչդեռ այն արևմտահայերենում բացառվում է անգամ համապատասխան տարբերակում. ուստի նույնիսկ եզրային երևույթ չէ: Կամ՝ սպ, ստ, զբ և այլ բաղաձայնական կապակցություններում արևելահայ գրական ժամանակակից արտաբերմամբ իսկապես գործ ունենք բաղաձայնական կապակցությունների հետ[2] և ոչ թե ը-ով ձևերի հետ՝ ըսկսել և այլն, մինչդեռ արևմտահայերենում առկա են հենց ը-ով ձևերը:

10. Հնչույթային համակարգի առաջնային և երկրորդային տարրերի հարաբերությամբ աշխարհի լեզուները բաժանվում են երկու խմբի՝ ձայնավորական և բաղաձայնական: Սովորաբար ավելի տարածված են բաղաձայնական լեզուները: Թեև մեր երկու գրականներն էլ մտնում են բաղաձայնական խմբի մեջ, արևմտահայերենն, այնուամենայնիվ, արևելահայերենի համեմատությամբ ավելի մոտ է ձայնավորական խմբին /արևմտահայերենի համակարգում ձայնավորները 6,7 տոկոսով ավելի են/. դա պայմանավորված է բաղաձայնական ոլորտում պարզ խուլերի բացակայությամբ:

ՇԱՐԱԿԱՐԳԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

11. Տիպաբանական զուգադրության համար կարևոր է նաև խոսքում հնչյունների ունեցած բեռնվածությունների ուսումնասիրությունը: Շարակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր երկու գրականներն էլ՝ 1.ձգտում են խոսքում ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունների համաչափ բաշխման. 2.խոսքում ինչպես ձայնավորական, նույնպես էլ բաղաձայնական կապակցություններից խուսափելու միտումը կարելի է դիտել իբրև մեր երկու գրական լեզուների տիպաբանական ընդհանրույթ. 3.ձայնավոր գրույթների կապակցությունը արմատի /բառի/սահմաններում վկայում է տվյալ լեզվական միավորի փոխառյալ լինելը /օրինակ՝ աորտա, Նաուագե և այլն/: Սովորաբար նման դեպքերում եր-

կու գրականների հնչաշղթայում ձայնավորական կապակցությունները վերանում են կիսաձայն յ-ի օգնությամբ. 4. ձայնավորական կապակցությունները վերացվում են նաև հետևյալ միջոցներով. ա/առաջին ձայնավորի բաղաձայնեցմամբ /ուրու-ուրվական/, բ/երկու ձայնավորներից առաջինի սղմամբ /արևել.՝ կը ասի > կասի, արևմտ.՝ կը ըսէ > կ՚ըսէ/, գ/երկու ձայնավորների կապակցությամբ առաջացող որակական փոփոխությամբ՝ նոր ձայնավորի հանդես գալով երկուսի փոխարեն՝ ցինի-ա-տուն > ցինետուն:

12. Իբրև արևմտահայերենի ձայնավորական հաջորդականությունների ոլորտում ի հայտ եկող տարբերություն պետք է նշել սույն հընչյունի /խոսքը ը ձայնավորի մասին է/ պարտադիր հաջորդականությունը հասարակ անունների հոլովման ժամանակ՝ ցինի-ցինիի, գարի-գարիի և այլն: Արևելահայերենը նման դեպքերում սովորաբար կատարում է հնչյունափոխություն՝ գինու, գարու և այլն, բ/կից ձայնավորներից առաջինի սղման երևույթը՝ մի ընկեր-մ՚ընկեր, չի ըլլար-չ՚ըլլար և այլն:

13. Ինչպես ձայնավորական, այնպես էլ բաղաձայնական հաջորդականությունները երկուսում էլ հանդես են գալիս ածանցի և արմատի կցման կետում՝ ամենաարդյունավետ, մակբայ և այլն: Ընդ որում արևմտահայերենը ձայնավորական հաջորդականություններից խուսափում է վերլուծական ձևերին նախապատվություն տալով՝ ամենեն արդյունավետ, փոխանակ՝ ամենաարդյունավետ:

14. Արևմտահայերենում բառամիջի ձայնավորի սղման հետևանքով՝ մտնալ, ցընալ և այլն, առաջացել են միայն արևմտահայերենին հատուկ բաղաձայնական հաջորդականություններ՝ ըլնալ, կլլել և այլն:

Որևէ լեզվի ձայնավոր-բաղաձայն իրական հակադրության պատկերը երևան է գալիս այդ լեզվի իրացված վիճակում՝ տեքստում: Ուստի կատարել ենք վիճակագրական քննություն: Գրական արևելահայերենի համար վիճակագրության են ենթարկվել Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Դեմիրճյանի, Ռ. Զարյանի, Վահրամ Փափազյանի, իսկ գրական արևմտահայերենի համար՝ Զոհրապի, Բաշալյանի, Շահնուրի, Ծառուկյանի, Վահյանի, Որբունու ստեղծագործություններից ընտրված հատվածները:

15. Վիճակագրական քննությունից պարզվում է, որ թեև համակարգում բաղաձայնները զգալի գերակշռություն ունեն /արևելահայերենում՝ 83 տոկոս, արևմտահայերենում՝ 80 տոկոս/, շարակարգում /լեզվի իրացված վիճակում/ առկա է արդեն ձայնավոր-բաղաձայն 42:58 հարաբերությունը: Այդ տվյալով երկու գրականներն էլ ընդհուպ մոտենում են ձայնավորական լեզուների խմբին: Ընդ որում արևմտահայերենը

0,2 տոկոսով ավելի հարուստ է ձայնավորներով: Ստորև ներկայացվում են արևելահայերենի և արևմտահայերենի ամենահաճախական վեց հնչույթները /համապատասխան վիճակագրական արժեքներով/.

արևելահայերեն	արևմտահայերեն
ա /14,31/	ա /13,60/
ն /9,13/	ն /9,67/
ե /է/ /8,61/	ե /է/ /8,78/
ր /8,53/	ր /7,97/
ի /5,96/	ը /5,87/
ը /4,88/	ի /5,37/
ընդամենը 51,42	ընդամենը 51,26

Երկու գրականներում էլ ամենահաճախական առաջին վեց հնչույթները կազմում են տեքստի շուրջ 52 տոկոսը: 100 հնչյունի կեսից ավելին ձայնավորներ և ձայնորդներ են: Ընդ որում ձայնորդներից ն-ն /ըստ նվազող հաճախականության/, ա-ից հետո, երկրորդ դիրքն է գրավում: 100 հնչույթից շուրջ 10-ը ն է: Ն հնչույթի ամենահաճախական բաղաձայն լինելը երկու գրականներում էլ պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով. ա/ այն հանդես է գալիս ամենահաճախական ածանցների կազմում /ություն, ան, և այլն/, բ/ հոգնակազմ թեքույթների տարր է /ներ/, գ/ բայաձևերի 3-րդ դեմքի ցուցիչ է, գ/ որոշյալ հոդի տարբերակ է և այլն:

16. Ամենահաճախական հնչույթների պատկերը վկայում է, որ Միլևսկու ներկայացրած՝ աշխարհի լեզուների հնչույթների առաջնային շարքը հստակորեն է դրսևորվում հայերենում: Որպես երկու գրականներին հատուկ ընդհանրույթ կարելի է դիտել նաև ը հնչույթի գործառական մեծ բեռնվածությունը:

17. Ուսումնասիրությամբ պարզվում է, որ հայոց լեզուն ունի վիճակագրական կայուն արժեքներով բնութագրվող որոշակի հնչույթային ոլորտներ: Եթե տվյալ ոլորտում միավորներից մեկը /հնչույթը/ դուրս է գալիս, ապա նրա վիճակագրական բեռնվածությունը բաշխվում է նույն ոլորտում եղած մյուս միավորների վրա: Ըստ այդմ, իմանալով արևելահայերենին հատուկ եռաշարք հակադրությունների անդամների վիճակագրությունը առանձին-առանձին, կարելի է պնդել, որ նրանց ընդհանուր միջին արժեքը համապատասխանում է արևմտահայերենի երկշարք համապատասխան հակադրությունների ոլորտի անդամների վիճակագրական արժեքների գումարին: Եթե արևելահայերենում ձայնեղները, խուլերը և շնչեղ խուլերը միասին վերցրած կազմում են տեքստի

շուրջ 19 տոկոսը, ապա երկշարք բաղաձայնական համակարգ ունեցող արևմտահայերենի տեքստում դարձյալ ձայնեղները և շնչեղ խուլերը միասին վերցրած կազմում են շուրջ 19 տոկոս: Այդ ևս վկայում է, որ գործառական բեռնվածության ժամանակ հնչյունները ոչ թե առանձին-առանձին, այլ որոշակի ոլորտներով են ունենում իրենց կայուն արժեքները: Այսինքն՝ եթե հայտնի է, որ երկու գրական լեզուներում ձայնավորները կազմում են տեքստի 41 տոկոսը, ապա այդ նշանակում է, որ նրանցից որևէ մեկի հաճախականության միջին ցուցիչից բարձր կամ ցածր արժեքներ ունենալու դեպքում ստեղծվում է նույն ձայնավորային ոլորտի մյուս միավորների բարձր կամ ցածր հաճախականության ռեալ հնարավորություն:

18. Երկու գրական լեզուներում էլ ձայնավոր-բաղաձայն հարաբերակցությունը ստանում է 41:59 տոկոսային հարաբերություն: Ըստ այդ ավյալի, մեր գրական լեզուները աշխարհի լեզուների դասակարգման համապատասխան շարքում <u>միջին</u> դիրք են գրավում:

19. Արևելահայերենի և արևմտահայերենի վիճակագրական արժեքների միջև նկատելի շեղումները պայմանավորված են ինչպես հնչույթային, այնպես էլ լեզվական այլ մակարդակների օրինաչափություններով. օրինակ՝ արևելահայերենում <u>ս</u> ձայնավորի ավելի հաճախական լինելը արևմտահայերենի համեմատությամբ՝ պայմանավորված է նաև <u>ս</u>-ի թույլ դիրքով արևմտահայերենի բառամիջում, ուր սովորաբար այն ընկնում է՝ շեշտի հետ կապված. ինչպես, օրինակ՝ <u>ս</u>ըջիւ /առաջին/:

20. Եթե արևելահայերենը հնդեվրոպական մի շարք լեզուներին հատուկ գիծը պահպանում է՝ խուլ բաղաձայնների զեռակշռությունը ձայնեղների հարաբերությամբ /մմմ. 4 տոկոս 15 տոկոսի համեմատությամբ/, ապա արևմտահայերենին այն բնորոշ չէ. այստեղ գործ ունենք ձայնեղների և շնչեղ խուլերի հարաբերական հավասարակշռության հետ /շուրջ 10 տոկոս յուրաքանչյուրը/: Արևելահայերենում, ինչպես նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, խուլ հնչյունները ավելի հաճախական են, քան ձայնեղները /ընդ որում ամենահաճախականը <u>ս</u>-ն է, իսկ հայերենում՝ <u>կ</u>-ն/: Ամենահաճախական հնչյունների հաջորդականության մեջ հայերենում առկա է տեղաշարժ /հայերենում <u>կ</u>-ն ավելի հաճախական է, քան <u>ս</u>-ն, որ դարձյալ պայմանավորված է համակարգում <u>կ</u>-ի ունեցած հարաբերաբար մեծ բեռնվածությամբ. հիշենք թեկուզ <u>կ</u>-ի հանդես գալն իբրև եղանակիչ/:

<u>Տ</u>-<u>կ</u> տեղաշարժը /ըստ հաճախականության շարքի/ գուտ արևելահայերենին հատուկ երևույթ չէ. արևմտահայերենում այն դրսևորվել է <u>ք</u>-<u>գ</u> տեղաշարժով, համապատասխանաբար ունենալով 2,45 և 2,74 արժեքները:

21. Երկու գրականներում էլ հնարավոր վանկատիպերը սահմանափակ են /ընդամենը ինը վանկատիպ/: Դրանք են՝ V, CV, VC, VCC, CVC, CCV, CVCC, CCVC, CCVCC .

Երկու գրականներում էլ ամենահամախական վանկատիպն է բաղաձայն-ձայնավոր /CV / երկհնչույթ վանկատիպը /49 տոկոս/: Բաղաձայնական կապակցություն չունեցող վանկատիպերը /ընդամենը չորս տիպ/ կազմում են տեքստի վանկատիպերի շուրջ 93 տոկոսը: Յուրաքանչյուր վանկի միջին հաշվով ընկնում է 2,4 հնչույթ: Դա լիովին համապատասխանում է երկհնչույթ բաց և եռահնչույթ երկփակ վանկատիպերի ամենահամախական լինելու երևույթին: Ըստ այդմ երկու գրական լեզուների բառի տիպաբանական կառույցը կներկայացնի հետևյալ տեսքը՝ ԲՀ+ԲՀԲ /CV + CVC /:

22. Որպես տիպաբանական ընդհանրույթ կարելի է նշել այն, որ չնայած բաղաձայն հնչյուններով հարուստ լինելուն, երկու գրականներն էլ բնութագրվում են վերջիններիս սահմանափակ կապակցելիությամբ և դա հանգեցնում է վանկատիպերի քանակի սահմանափակման. երկուսում էլ 1/քաց վանկի ծգտումը պայմանավորված է նաև շեշտի բառավերջային դիրքով, 2/մեհնչույթ Ձ /V/ և երկհնչույթ ԲՀ /CV/ վանկատիպերը վիճակագրական տվյալներով կազմում են բոլոր վանկատիպերի 54 տոկոսը:

Այսպիսով, միայն հարացույցի տվյալները հիմք ընդունելու դեպքում մեր երկու գրականները կմտցվեն լեզուների քաղաձայնական խմբի մեջ, մինչդեռ շարակարգի քննությունից պարզվում է, որ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը ձայնավորական և քաղաձայնական լեզուների միջակայք դիրքն են գրավում /ընդհուպ մոտենալով ձայնավորական լեզուների խմբին. ընդ որում արևմտահայերենը, արևելահայերենի համեմատությամբ, 0,2 տոկոսով ավելի հարուստ է ձայնավորներով/:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Բերվող ձևերում նկատի ունենք հնչույթային միավորները և ոչ թե տառային ձևերը:

2 Տարբերակվում է արևելահայերենի խոսքի տեմպի երկու փոփոխակ՝ արագ և դանդաղ: Արագ տեմպի ժամանակ ը-ն չի հնչվում: Դանդաղ տեմպի ժամանակ հին սերունդը ը-ն սովորաբար հնչում է, իսկ նոր սերունդը, եթե հնչում էլ է, ապա՝ նկատելիորեն թույլ:

СТ.СТОЯНОВ, В.ЦВЕТКОВ, Э.СЕЛЯН (София, Болгария)

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РУКОПИСНОЙ И МАШИННОЙ СТЕНОГРАФИИ НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Стенография может быть определена как скоропись, сокращенное письмо, использующее графические символы для фонем, слогов, морфем, слов и словосочетаний, позволяющие вести синхронную запись устной речи и рационализировать технику письма. Из данного определения видно, что проблематика стенографии является неотъемлемой частью общелингвистической проблематики /2,II/.

Так например, аббревиатуры, встречающиеся и в современном армянском языке /կենսկոմ (կենտրոնական կոմիտե) и др./, являются предметом изучения как со стороны лингвистики, так и со стороны стенографии.

Орфографическая запись языка обычным и стенографическим письмом осуществляется по определенным правилам, которые в значительной степени совпадают в обеих системах. В стенографической системе существуют некоторые отклонения от орфографии обычного письма. Их можно разделить на две основные группы.

В первую группу входят случаи, касающиеся означаемых букв в составе слова: пропуск и замена строчных букв, а также замена прописных букв строчными. К этой группе относятся и случаи пропуска знаков препинания.

Во вторую группу входят случаи, касающиеся внешнего /графического/ оформления изображения слова: запись слова с пробелом, объединение двух или больше слов одним графическим изображением и т.д.

Способы оптимального сокращения речевого сигнала и основные принципы, требуемые любой стенографией, рассмотрены в специальной литературе /2,3,4/.

Особенно тесной является связь стенографии со структурной и математической лингвистикой. Разнообразные стеногра-

фические системы в различной степени и форме отражают структуру языка и частоту ее элементов на различных уровнях. В этом отношении в традиционной стенографии известно понятие вокализации, основанное на изменении позиции знаков относительно друг друга. Подбор этих знаков учитывает самые частотные единицы языка. Машинное стенографирование идет дальше традиционной стенографии в использовании теоретических постановок и данных, полученных благодаря теоретико-прикладным достижениям лингвистики. В машинной стенографии уделяется особое внимание частоте букв, слогов, аффиксов. Некоторые исследования в этом направлении могут оказаться полезными для совершенствования алфавита.

Имеется много общего между стенографией и тайнописью при упрощенной записи букв обычного письма. Так например, в одном из ключей ахтаракской тайнописи используется знак "Ч" для буквы "ч" армянского алфавита. В тайнописи используются и знаки, составленные из геометрических фигур. В вышеупомянутом ключе используется знак "◪" для обозначения буквы "ш" армянского алфавита.

Стенографические системы, использующие упрощенные формы или элементы букв обычного письма, называются курсивными, а системы, использующие геометрические фигуры в качестве знаков - геометральными. К курсивным стенографическим системам относится и Государственная единая система стенографирования СССР /ГЕСС/.

История стенографии многовековая. Мраморная плита, найденная в Акрополе в 1883 г., свидетельствует о том, что стенография существовала в древней Греции примерно в 350 г. до н.э. Применялась стенография и в древнем Египте, в Хеттском государстве. Общество Армянского нагорья еще до II тыс. до н.э. имело связь с письменными культурами хеттов и хурритов и, по всей вероятности, не осталось несопричастным к ним.

До 17 в. стенография была словной. Каждому слову соответствовал свой значок, рисунок или упрощенное начертание буквы. Известная стенографическая система Тирона /раба знаменитого оратора Цицерона - "Тироновы ноты", созданная в 63 г. до н.). насчитывала около 5000 знаков. Последователи Тирона довели это число до 13000.

Согласно данным, приведенным проф. Абраамяном А.Т., в 12-13 вв. армяне использовали стенографические знаки, образованные из элементов букв армянского алфавита /13/.

Автором первой буквенной системы стенографирования был англичанин Джон Уиллис, который в 1602 г. издал книгу "Искусство скорописи, или стенография". Знаки его системы напоминали геометрические фигуры, поэтому система Джона Уиллиса была названа геометральной. В 1789 г. в Англии Симон Бордлей создал первую курсивную систему.

Геометральные стенографические системы характерны для языков с относительно короткими словами /английский, французский/. Курсивные системы свойственны языкам с длинными словами /русский, немецкий/.

В 1834 г. в Германии была создана система стенографии Франца Габельсбергера, которая была переработана и адаптирована для большого числа языков.

Согласно исследованиям Дрезденской библиотеки в 1887 г., Цейбих сообщает об адаптации системы Габельсбергера для армянского языка, сделанной Тирояном и О.Греко. Библиотека также располагает рукописью, которая была, как предполагается, учебником по армянской стенографии. В 1888 г. в Венеции опубликован учебник по армянской стенографии, написанный Тирояном /10/. В это же время в Париже была опубликована адаптация геометральной системы Дюплойе на армянском языке /8/.

Наиболее удобной и доступной в СССР была признана в 1933 г. система Н.Н.Соколова, которую и приняли в качестве основы Государственной единой системы стенографирования.

Стенография все более и более упрощалась, и в 1958 г. были изданы два учебника по стенографии - А.Г.Гильдебранда и О.С.Акопяна. О.С.Акопян создал систему, которая имеет ряд преимуществ:

а/ состоит из двух частей - массовое и профессиональное письмо;

б/ удобна для приложения во всех славянских языках;

в/ при стенографировании можно использовать любые письменные средства - перо, карандаш, ручку.

Акопяну также принадлежит заслуга возвращения и доразви-

тия забытых аккордных знаков /I/. Последние могут заменить от двух до пяти звуков и ускоряют процесс стенографирования на 30–40%.

Согласно некоторым предварительным данным, полученным в результате исследований в Софийском университете, аккордные знаки могут использоваться с успехом и на армянском языке и, особенно, в связи с машинным стенографированием.

Машинная стенография может с успехом использовать также и грамматические сокращения, что, с точки зрения традиционной стенографии, не обязательно, но целесообразно. Этим достигается рационализация стенографирования на стабильной основе грамматики, а не на основе случайных соображений. Сокращения подобного рода могут быть распознаны и дешифрированы машиной на выходе. Задача здесь аналогична автоматическому анализу и синтезу при машинном переводе.

В настоящее время верховным достижением письменности считается не изобретение знаков, а ввод алфавитной системы, в которой каждый звук обозначается на письме только одним знаком. Однако, с точки зрения машинной стенографии, самый большой интерес представляют слоговые письменные системы, которые использовались в прошлом. Элементы слоговых письменных систем зарегистрированы в древнейшей письменной системе – клинописи, которая, как предполагается, возникла в середине IУ тыс. до н.э. в Месопотамии. Первыми клинопись использовали шумеры /5/. Ассирийская клинопись более позднего периода, хеттские иероглифы и древнеперсидская письменность очень близки к слоговому письму.

Вероятно, будет необходимо переоценить использованные в прошлом системы письма в свете машинной стенографии. Любая система письма удовлетворяла потребности определенных кругов: дворцово-административных, административно-бытовых и т.д. /7/, в соответствии с возможностями существующих технических средств. Степень удовлетворения потребностей общества в письме соответствовала качеству применяемых письменных систем и технических средств. В однородном с точки зрения языковой коммуникации обществе существовала возможность одновременного использования как двух иностранных письменных систем /напр. древнеперсидская и греческая, используемые

армянским народом в прошлом/, так и различных вариантов одной письменности /наряду с обычными письменностями существовали и системы скорописи/. С последним связан пропуск гласных в словах /բոլոր - բլր / или написание первого слога слова /ամենայն - ամ / в древней армянской скорописи, что используется и в современной армянской стенографии /I4/.

Армянский алфавит, созданный в начале У в. гениальным Месропом Маштоцем, удовлетворяет потребности армянского общества, но думается, что значимость письменной коммуникации в обществе актуализирует тему о скоростном вводе языковой информации. Ввод данных не только в автоматизированные, но и в другие системы нуждается в совершенствовании. В этом отношении машинная стенография располагает некоторыми возможностями, которые в недостаточной степени использованы.

При машинном стенографировании впервые применяется принцип полибуквенного ввода языковой информации. Во всех остальных случаях ввода языковой информации посредством печатающей машины, вводных устройств ЭВМ, телетайпа, полиграфических машин и т.д. используется монобуквенный ввод информации, при котором скорость ввода не отвечает возросшим требованиям потребителей информации.

Ввод системы машинного стенографирования осуществляется при помощи многопальцевого такта на определенной клавиатуре. Структура многопальцевого такта соответствует мануально-пальцевой форме речи. Кроме этого она связана с делением словоформ на слоги.

Модель фонологического слога описана в некоторых современных лингвистических разработках /6/. Считается, что в его рамках наиболее целесообразным является изучение правил сочетания фонем, которые имеют свою специфику для каждого языка. Общеизвестная структура слога - согласный /С,консонант/ + гласный /V, вокал / - является характерной особенностью всех языков мира, но слогоделение не во всех языках совпадает с морфемоделением. Только в так называемых "слоговых" языках, как правило, морфемы являются однослоговыми, т.е. границы слогов и морфем совпадают /например, в китайском языке/.

Машинное стенографирование имеет стопятидесятилетнюю историю. Первые попытки создания машины для стенографирования

связаны с революцией в промышленности I9 в., когда начало развиваться машинное производство. Первую стенографическую машину создал француз Гоно в I827 г. До конца I9 в. и начала 20 в. такие машины были созданы и патентованы в Италии, Англии, США и других странах /9/.

Родоначальником машинного стенографирования в СССР считается К.Е.Циолковский, на имя которого в I929 г. был издан патент № 9488 для стенографической машины, которая давала возможность стенографировать на различных языках.

В настоящее время машинное стенографирование широко применяется в развитых странах, таких как США, Канада, Франция, Австралия и др.

Новым этапом в развитии машинного стенографирования являются электронные стенографические машины с автоматическим дешифрированием /I2/. В последнее время такие машины были созданы в Болгарии, США и Италии. На мировых соревнованиях по машинному стенографированию, состоявшихся в I98I г. в ФРГ, первое место с достижением скорости записи 500 слогов в минуту было завоевано болгаркой на болгарской машине для стенографирования и дешифрирования МСД - I300.

Болгарская машина для стенографирования МСД - I300 является универсальным устройством для скоростного ввода языковой информации. Информация вводится по слогам. Преимущество этого устройства состоит в том, что на его выходе получается не специфический стенографический текст, а обычный печатный текст на обычном орфографическом письме.

МСД - I300 адаптирована на I4 языках, в том числе и на армянском языке. Адаптация на армянском языке является первой машинной стенографической системой на этом языке в мире. Армянский язык оказался очень подходящим для машинного стенографирования. Специфическая слоговая структура армянского языка, которая характеризуется преобладанием слогов типа CV /согласный + гласный/, составляющих почти половину всех слогов в языке в отношении частоты их встречаемости в словах, дает возможность для его вполне удачной адаптации к машинному стенографированию.

Согласно нашим исследованиям, около 95% слогов в армянском языке - это слоги типов CV, CVC,VC и V , которые

вводятся машиной МСД - 1300 одним тактом. В этом отношении армянский язык близок японскому языку и превосходит все другие языки мира.

Так например, частота слогов типа CV в русском, польском и греческом языках приблизительно 45%, в английском - 34%, в немецком - 26%. Общая частота слогов типов CV, CVC, VC и V в текстах на русском языке - 78%, на греческом - 75%, на польском - 74%, на английском - 73%, на немецком - 71%. Немаловажен также и факт, что относительная часть слогов типов CCV, CCCV, CCVC / с двумя и больше начальными согласными/, создающих затруднения как при машинном, так и при рукописном стенографировании, в армянском языке составляет всего 4,4%, тогда как в немецком языке этот процент 11,2%, в английском - 14,7%, а в польском - 19%.

Все эти лингвистические предпосылки, как и умелое расположение букв армянского алфавита и других знаков, применяемых в текстах на армянском языке, на клавиатуре МСД - 1300, сообразно их частотному распределению и работоспособности пальцев левой и правой руки, позволяют достичь максимально высоких скоростей при стенографировании на армянском языке.

При обучении армянской стенографии целесообразно пройти предварительный этап обучения рукописному, так называемому, "слоговому стенографированию", для которого разработана специальная система "Стоянов" на болгарском языке. Ее адаптация на армянском языке дается в прилагаемой схеме (стр.).

1. Стенограммы консонантов и вокалов являются одноэлементными и двуэлементными.

2. Стенограммы биконсонантов образуются посредством сочетания грамм[1] консонантов.

3. Стенограммы силабов[2] образуются посредством сочетания грамм консонантов и вокалов.

На этом этапе, при использовании современных технических средств, обучение по стенографии предполагает, кроме наличия знаковой системы для записывания слогов в армянском языке, и создание навыков для быстрого слогоделения слов. В связи с этим очень важна лингвистическая проблема создания формализованной процедуры многопальцевого слогового такта и клавишных сочетаний для слогов, соответствующих реально

существующим слогам в армянском языке.

Здесь, в качестве приложения к докладу, демонстрируется машина для стенографирования на армянском языке, которая, с небольшими совершенствованиями, может обеспечить почти полное выравнивание времени акустической и письменной регистрации текстовой информации и интегрирует в одну некоторые виды деятельности: машинопись, стенография, перевод и др.

ПРИМЕЧАНИЯ

I Грамма - знак для буквы
2 Силаб - знак для слога

ЛИТЕРАТУРА

I. Акопян О., Масово и професионално писмо - В: "Предложения за усъвършенствуване на българската стенография" - сборник от резюмета на ръкописите, представени за конкурса I96I - I963 г., София, I965 г., с. I24-I30
2. Андрейчин Л., Някои мисли за стенографията от езиковедческо гледище - В: Сборник статии "Въпроси на българската стенография", София, I959 г., с. 5-7
3. Банов Ст., Донев М., Българска стенография, София, I979г., с. 346
4. Вопросы оптимизации естественных коммуникативных систем. Издательство Московского университета. Под редакцией Ахмановой О.С., Москва, I97I г., с. I33-I35
5. Диринтер Д., Алфавит, Москва, I963 г., с. 59-77, I93-222
6. Панфилов Е.Д., Фонологические слоги классической латыни. Издательство Ленинградского университета, Ленинград, I973 г., с. 3
7. Саркисян Г., К предыстории армянской письменности - В: Второй международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, Ереван, I978 г., том I, с. 2I9-225

8. Gontard, Anpassung des Systems Duployé an Armenisch, Paris, 1888
9. Racine M. et R., La stenographie dans le monde, Montreux, 1965, p. 91-96
10. Tiroyan I.H., Haygagan A.X., Segakrutium est trutian F.X. Gabelsberghery Harmeal ... Venedig, 1888
11. Tzvetkov., The Stenographic Theory as a Linguistic Discipline. Report of the 32nd Congress of INTERSTENO, Rotterdam, 1977, p. 57-58.
12. Tzvetkov V., Present State and Tendencies in the Development of Shorthand Reporting in Bulgaria. National Shorthand Reporter, Vol. 43, p. 30-31
13. Աբրահամյան Ա.Գ., Հայոց գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1973
14. Մուրադյան Բ.Գ., Նշագրություն, Երևան, 1982, էջ 3

Ա.Մ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հայ բազմադարյան բառարանագրությունը իր զարգացման սովետական փուլը թևակոխեց հարուստ ավանդույթներով:

Սովետական շրջանում հայ բառարանագրության վերելքը պայմանավորված է քաղաքական-տնտեսական և մշակութային մի շարք գործոններով: Հայ պետականության վերականգնման հետևանքով հայոց համաժողովրդական ազգային լեզվի՝ ժամանակակից հայերենի, պետական, վարչական, հասարակական-քաղաքական կյանքի, գիտության ու տեխնիկայի, միջնակարգ և բարձրագույն դպրոցի և այլնի պաշտոնական լեզու դառնալու շնորհիվ անհամեմատ ընդարձակվեցին նրա գործածության ոլորտները և ընդհանրապես բարձրացավ նրա հասարակական կշիռը:

Սովետական իշխանության տարիներին լեզվաբանության մյուս ճյուղերի հետ զարգացման նոր փուլ թևակոխող հայ բառարանագրության մեջ կյանքի են կոչվում ոչ միայն նրա ավանդական ուղղությունները, այլև ժամանակակից գիտական մակարդակին համապատասխան ստեղծվում են նոր ուղղություններ, կազմվում նոր տիպի բառարաններ:

Բառարանագրությունն անձնական նախաձեռնությունից դառնում է պետական, համազգային գործ: Այդ նպատակով ստեղծվում են հատուկ գիտահետազոտական կենտրոններ՝ գիտական բազայով և գիտատեխնիկական սարքավորումներով: Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ տասնամյակում բառարանագրական աշխատանքների մեջ են ներգրավվում հայագիտության և հայերենագիտության հին սերնդի այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են Հ. Ամատունը, Մ. Աբեղյանը, Սմ. Մալխասյանը, Ն. Տեր-Մինասյանը, Թ. Ավդալբեկյանը և ուրիշներ:

Հետագա տասնամյակներում արդեն հայ լեզվաբաններից կազմվում է հատկապես բառագետ-բառարանագիր մասնագետների մի սակավ չոկատ: Այս շրջանի մյուս կարևոր առանձնահատկությունն էլ այն է, որ եթե նախկինում հայերեն բառարանները լույս էին տեսնում հայերի քնօրրանից՝ Հայաստանից դուրս՝ Վենետիկում, Ն.Պոլսում, Փարիզում,

Ռոստոնում, Նահիրեում և այլուր, ապա վերջին վեց տասնամյակներում արդեն՝ հայերեն լավագույն բառարանները կազմվում և հրատարակվում են Սովետական Հայաստանում: Այսպիսով Սովետական Հայաստանը դառնում է նաև հայ բառարանագրության կենտրոնը, նրա հիմնական օջախը:

Սովետական շրջանում հայ բառարանագրությունը զարգանում է հետևյալ ուղղություններով.

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում միալեզվյան բառարանագրությանը՝ բացատրական, սուղաբանական-արմատական, հոմանիշների, հականունների, դարձվածաբանական, ուղղագրական-ուղղախոսական բառարաններին:

Համեմատաբար կարճ ժամանակում՝ մի քանի տասնամյակների ընթացքում կազմվեցին և հրատարակվեցին հայ ազգային գրական լեզվի բացատրական երեք բառարաններ:

ա/ Սա. Մալխասյանցի քառհատոր ,,Հայերեն բացատրական բառարանը,, լույս է տեսել 1944-45թ.թ. և պարունակում է հայոց լեզվի բոլոր դրսևորումների՝ գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների, գրական լեզվի արևելահայ և արևմտահայ տարբերակների մոտ 120 հազար բառ և դարձվածքային միավոր:

Բառերի և դարձվածքների ընդգրկմամբ, բառիմաստների տարբերակմամբ, բառերին տրվող ոճական ու քերականական նշումներով և բնութագրումներով այն ոչ միայն ազգային գրական լեզվի առաջին ընդարձակ, այլև որոշ իմաստով նաև պատմական բառարան է: Նրանում համատեղված են ինչպես պատմական, այնպես էլ ժամանակակից գրական լեզվի բացատրական բառարանների սկզբունքները: Այն արդի գրական լեզվի բառարան է՝ ժամանակակից գրական լեզվի երկու տարբերակների՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարով, բառերի և դարձվածքների ժամանակակից իմաստների տարբերակմամբ, նրանց կիրառության ոլորտների ոճական ու գործածության սահմանափակման վերաբերյալ բազմազան նշումներով ու հանծնարարականներով. պատմական է՝ գրաբարյան, միջին հայերեն և բարբառային բառապաշարների ընդգրկման ծավալով և շերտերով, բառիմաստի պատմական զարգացման տվյալներով, այդ իմաստների տարբերակմամբ ու դասակարգմամբ: Բառարանում զգալի աշխատանք է կատարված նաև բառերի քերականական և ոճական բնութագրումների ուղղությամբ: Ժամանակակից հայերենի քերականության և բառապաշարի ոճական կիրառության օրինաչափությունների համաձայն՝ քերականական և ոճական բնութագրման շնորհիվ նորմավորման է ենթարկվել բառարանում ներկայացված հայոց լեզվի ամբողջ բառամթերքը: Հատուկ նշաններով և նշումներով տարբերակվում են նորաբանու-

թյունները, արմատահայերեն, գրաբար, միջին հայերեն, բարբառային, հնացած և հազվադեպ գործածվող բառերը, ինչպես նաև հին և նոր փոխառությունները: Տրվում են նաև լեզվի առանձին ոլորտներում, հասարակական-քաղաքական կյանքի, գիտության և տեխնիկայի առանձին բնագավառներում բառերի կիրառության վերաբերյալ հատուկ նշումներ: Բառահոդվածում հաճախ բերվում են նաև սաուզաբանական և այլ օվյալներ:

Բառերի և դարձվածքների ընդգրկման ծավալով, բառահոդվածի կազմության հարստությամբ, բառերի և դարձվածքային միավորների իմաստաբանական, բառագիտական, ոճագիտական և քերականագիտական բազմակողմանի մշակվածությամբ Սա. Մալխասյանցի ,,Հայերեն բացատրական բառարանը,, անկասկած երևույթ է ոչ միայն հայ բառարանագրության, այլև սովետահայ մշակութային կյանքում: Եվ պատահական չէ, որ այն հայ բանասիրության միակ գործն է, որ արժանացել է ՍՍՀՄ պետական առաջին կարգի մրցանակի:

բ/ Հայկ.ՍՍՀ ԳԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցների ջանքերով է կազմվել բառահատոր ,,ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը,, , որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1969թ., վերջինը՝ 1980-ին: Բառարանը պարունակում է ժամանակակից հայոց լեզվի ավելի քան 125 հազար բառ և դարձվածքային միավոր: Ի տարբերություն Սա. Մալխասյանցի՝ սույն բառարանի հեղինակներն աշխատել են խուսափել արդի հայերենում արդեն հնացած, գրաբարյան, հազվադեպ գործածվող, նեղ բարբառային բառերից, հասարակաբանություններից և գեհկաբանություններից: Բառարանը ձգտում է ընդգրկել հայ գեղարվեստական ու գիտական գրականության, պարբերական մամուլի և հրապարակախոսության մեջ լայնորեն տարածված այն հին և նոր բառերը, ինչպես նաև բառերի նոր իմաստները, որոնք տարբեր պատճառներով տեղ չեն գրավել նախորդ՝ Սա. Մալխասյանցի բառարանում: Բառարանը նորմատիվ բնույթ ունի: Բառապաշարի ընտրությունը, բառերի ուղղագրության, բառիմաստների տարբերակման ու բացատրության, գործածության սահմանների ու ոլորտների, ինչպես և քերականական նշումների հիմքում ընկած են ժամանակակից հայերենի գործող նորմաներն ու կանոնները: Բառերի և դարձվածքային միավորների տարբեր իմաստներն ու նրբերանգները, նրանց գործածության սահմաններն ու ոլորտները հաստատելու համար բերվում են համապատասխան օրինակներ՝ քաղված նախասովետական և սովետական շրջանների հայ գեղարվեստական և գիտական-մասնագիտական գրականությունից, դասագրքերից, մամուլից և այլն: Իբրև ազգային գրական լեզվի ակադեմիական նորմատիվ

բառարան՝ ,,ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը,, կարևոր տեղեկատու ձեռնարկ է ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի իմաստային, ոճական և քերականական հարստությունը յուրացնելու համար:

գ/Վերջին տարիներին հայ բառարանագրությունը հարստացավ ազգային գրական լեզվի մի նոր բառարանով: Էդ. Աղայանի ,,Արդի հայերենի բացատրական բառարանը,, , որ լույս է տեսել 1976թ., պարունակում է մոտ 136 հազար բառ ու 10 հազար դարձվածքային միավոր: Այն հիմնականում ամփոփում է արդի հայ գրական լեզվի ակտիվ և պասիվ բառապաշարը: Բառացանկն ընդգրկում է հայ գեղարվեստական, թարգմանական, հանրամատչելի գիտական գրականության, հրապարակախոսության, կարևոր դասագրքերի, գրավոր այլևայլ աղբյուրների, ինչպես նաև բանավոր՝ խոսակցական լեզվի բառային ու դարձվածքային միավորները: Ընդհանուր գործածական բառերից բացի՝ բառացանկում տեղ են գրավել նաև պասիվ բառապաշարի այն բառերը, որոնք վերաբերում են գրաբարին, միջին գրական հայերենին, բարբառային շերտերին, հին ու նոր փոխառություններին, նորաբանություններին, ինչպես նաև մասնագիտական բառապաշարին՝ տերմինաբանությանը:

Բառարանի նորմատիվությունը արտահայտված է բառապաշարի ընտրությամբ, բառերի, դարձվածքների և նրանց իմաստների ոճական տարբեր կիրառությունների նորմավորման, ժամանակակից բառագործածության օրինաչափությունների որոշման, բառերի ուղղագրական տարբերակների, քերականական սխալ ձևերի մշման նպատակով արված զանազան հղումների և համապատասխան հանձնարարականների միջոցով:

Գիտական բարձր մակարդակով են կատարված բառահոդվածի կազմությունը, համանունների առանձնացումը, գլխաբառին արվող քերականական և ոճական այլևայլ նշումները, բառիմաստների տարբերակումն ու դասակարգումը, տարբերակված իմաստների բացատրությունը, զանազան տեսակցությունների սահմանումները, իմաստները հաստատող որոշ օրինակների ընտրությունն ու տեղադրումը:

Էդ. Աղայանի ,,Արդի հայերենի բացատրական բառարանը,, բառացանկի հարստությամբ, բառահոդվածի մշակվածությամբ, իմաստների բացատրության կատարելությամբ նշանակալից երևույթ է ոչ միայն սովետահայ բառարանագրության, այլև ՍՍՀՄ ազգային լեզուների նույնատիպ բառարանների մեջ:

Բացատրական է իր բնույթով նաև ավյալ լեզվի դարձվածքների՝ դարձվածաբանական բառարանը: 1975թ. լույս տեսավ Ա. Սուքիասյանի և Ս. Գալստյանի ,,Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանը,, , որ

պարունակում է մոտ 20 հազար դարձվածքային միավոր և ընդգրկում է ժամանակակից հայոց գրական լեզվի դարձվածքների ամբողջությունը, ինչպես նաև գավառական-բարբառային դարձվածքային այն միավորները, որոնք լայն չափերով քափանցել են գեղարվեստական գրականության մեջ կամ լայնորեն գործածվում են ժողովրդախոսակցական լեզվում:

Քննվող շրջանում երևան եկած միալեզվյան-բացատրական բառարանի նոր տեսակ է հեղինակային բառարանը: Համաբարբառի սկզբունքով արդեն կազմվել են ինչպես առանձին հեղինակների որևէ գործի /օրինակ՝ Ավ. Իսահակյանի ,,Աբու-Լալա-Մահարի,, վեպի, կազմող՝ Թ. Նանեյան/, այնպես էլ բոլոր գործերի /օրինակ՝ Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի, կազմող՝ Ա. Քոչոյան/ բառարանները: Այդ կարգի աշխատանքներից առանձնապես պետք է հիշատակել Լ. Պետրոսյանի ,,Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարանը,, /Երևան,1976թ./,որ պարունակում է մոտ 9 հազար բառ և Ա. Պաչոյանի ,,Գ. Սևակի չափածոյի բառարանի,, երկու հատորները /1981-82թ.թ./, որոնցում ընդգրկված է ավելի քան 17 հազար բառային միավոր:

Բառագիտական-իմաստաբանական բառարանների մեջ իր ուրույն տեղն է գրավում որևէ լեզվի հոմանիշների բառարանը: 1967թ. լույս տեսավ Ա. Սուքիասյանի ,,Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանը,, , որ պարունակում է 33 հազար հոմանիշ բառ և դարձվածքային միավոր: Բառահոդվածում առանձնացվում են հոմանշային կապերով իրար հետ առնչվող բառերն ու դարձվածքային միավորները, տարբերակվում՝ ըստ իմաստային նրբերանգների և ոճական-կիրառական գործածության, տրվում են հոմանիշների արտահայտած հուզա-արտահայտչական գունավորման համապատասխան բնութագրումներ, նշվում՝ նրանց ոճական զանազան կիրառությունները և պատկանելությունը տարբեր քերականական կարգերին, լեզվի տարբեր շերտերին ու գործածության ոլորտներին:

Վերջին տարիներին հրատարակվել են նաև հայերեն համանունների և հականիշների բառարաններ:

Միալեզվյան-բառագիտական բառարանների մեջ իր որոշակի տեղն ունի Հ. Բարսեղյանի ,,Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը,, /Երևան, 1973թ./, որ պարունակում է ժամանակակից հայոց լեզվի ավելի քան 152 հազար բառ: Բառացանկում գրական հայերենի լայն գործածական բառերից ու հոգեվումներից բացի ընդգրկված են նաև հնացած, հին և բարբառային որոշակի քվով բառեր, ինչպես նաև մասնագիտական տերմիններ, որոնք հանդիպում են գեղարվեստական, գիտական և գիտատեխնիկական հանրամատչելի գրակա-

նույթյան մեջ: Բառերը բերվում են մեկ ընդունված ուղղագրությամբ: Հազվագյուտ դեպքերում քույլատրվում են բառային, արտասանական, ինչպես և գրությամբ արտահայտված տարբերակներ. ճշտված, կրճատված և հնարավորության սահմաններում միօրինակացված են ուղղագրական տարբերակները՝ երկգրություն ունեցող բառերը: Բառերին արվում են քերականական ու ոճական, և հատկապես տերմինների գործածության ոլորաններին, բառերի հուզա-արտահայտչական տարբեր գունավորման պատկանելու համապատասխան նշումներ ու բնութագրումներ: Հ. Բարսեղյանի ,,Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը,, ընդգրկված բառերի քանակով, գլխաբառի ուղղագրական, ուղղախոսական իրողությունների մշակվածությամբ, քերականական, ոճական, բառագործածական զանազան նշումներով ու հանճնարարականներով վստահելի ծեռնարկ է ոչ միայն ժամանակակից հայերենի ուղղագրությունն ու ուղղախոսությունը, այլև բառերի ու տերմինների ոճական-կիրառական հարստությունը յուրացնելու համար:

Աշխարհի սակավաթիվ լեզուների է վիճակված ունենալու սեփական լեզվի ստուգաբանական բառարան: Այդ սակավաթիվ երջանիկ լեզուներից է հայերենը:

Հայերեն արմատական-ստուգաբանական բառարանը /1-ին հրատ. 7հ. 1926-1936թթ., 2-րդ հրատ. 1957-1980թթ., 4 հատոր/ լինելով Հ. Աճառյանի՝ ասանամյակների աքնաջան աշխատանքի արդյունքը, ոչ միայն հեղինակի գլուխգործոցն է, այլև հայ բառարանագրության պսակն ու պարծանքը: Բառարանում ընդգրկված է հին մատենագրությամբ ավանդված 11 հազար բառարմատ: Բառահոդվածում կատարվում է հայերեն բառարմատների հնչյունական, իմաստաբանական-բացատրական, բառակազմական, բառագործածական, արմատների հնչյունական տարբերակների, նրբանց ստուգաբանության, ավյալ արմատի ստուգաբանության պատմության ու բարբառային օրինաչափության խոր և բազմակողմանի քննություն:

Լեզվաբանական-բանասիրական մի շարք բաժինների ծավալով սույն աշխատանքը դուրս է գալիս սոսկ ստուգաբանական բառարաններին տրաջադրվող խնդիրների սահմաններից և փաստորեն դառնում է բառի լեզվաբանական համակողմանի քննության ու բնութագրման մի կարևոր տեղեկատու ծեռնարկ: Բառարմատների ընդգրկման ծավալով, յուրաքանչյուր արմատին տրվող ստուգաբանական, բառագիտական, իմաստաբանական և այլ տվյալներով այն իր տեսակի մեջ մնում է անգերազանցելի:

Այսպիսով, մեծ է եղել հայերեն միալեզվյան՝ բացատրական և բառագիտական բառարանների դերն ու նշանակությունը ժամանակակից հայոց լեզվի բառային կազմի, նրա իմաստային համակարգի հարստու-

քյան, բառերի ոճական բազմազան կիրառությունների, ուղղագրության և ուղղախոսության յուրացման և ընդհանրապես խոսքի մշակույթի բարձրացման ուղղությամբ:

Սովետական շրջանը առանձնապես հարուստ է թարգմանական ընդհանուր և տերմինաբանական ու մասնագիտական բառարաններով: Այդ շրջանում լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին առանձնապես ռուս-հայերեն բառարանագրության զարգացման համար, որ պայմանավորված է հայ ժողովրդի կյանքում, գիտության և մշակույթի այլևայլ բնագավառներում ռուսաց լեզվի խաղացած դերով և նշանակությամբ:

Ռուս-հայերեն թարգմանական ընդհանուր բառարանագրության մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում Թ. Ավդալբեկյանի, Գ. Սոսնիկյանի, Ե. Տեր-Մինասյանի և Վ. Փոքեյանի երկհատոր ,,Ռուս հայերեն նոր բառարանը,, /1933-35թթ./, որ պարունակում է մոտ 30 հազար բառ, 1954-1958թթ. լույս տեսած Ե. Տեր-Մինասյանի, Վ. Փոքեյանի, Հ. Կուսիկյանի, Հ. Համբարձումյանի և Մ. Գևորգյանի բառահատոր ,,Ռուս-հայերեն բառարանը,, , Ա. Ղարիբյանի ,,Ռուս-հայերեն բառարանը,, /1963թ./, որոնք ընդգրկում են ռուսերենի ավելի քան 100 հազար բառ և արտահայտություն, ինչպես նաև ընդարձակ ,,Ռուս-հայերեն դարձվածաբանական բառարանը,, /1975թ./: Նշված, ինչպես նաև մյուս ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն երկլեզվյան բառարանները գործնական և գիտական կարևոր արժեք են ներկայացնում: Գործնականորեն նրանք մեծ դեր են խաղում ինչպես ռուսաց և հայոց լեզուների ուսուցման, այդ լեզուների տնօրեն հարստությունների յուրացման, այնպես էլ թարգմանական գործի բնագավառում:

Թարգմանական ընդհանուր բառարանագրության մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հարկ է հիշել այդ շրջանում հրատարակված եվրոպական և հարևան ժողովուրդների լեզուներին՝ անգլերենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին, ինչպես և աղբեջաներենին ու քրդերենին առնչվող երկլեզվյան բառարանները:

Սովետական շրջանում հայ բառարանագրության մեջ իրենց նշանակությամբ առանձնահատուկ տեղ են գրավում թարգմանական-տերմինաբանական և մասնագիտական-տերմինաբանական բառարանները: Դժվար է գերագնահատել այդ կարգի բառարանների և տերմինաբանների դերը հասարակական-քաղաքական և գիտատեխնիկական հայ տերմինաբանության ստեղծման, մշակման և կարգավորման գործում: 20-ական թվականներից սկսած կազմվեցին և հրատարակվեցին գիտության և տեխնիկայի տարբեր բնագավառներին վերաբերող հիմնականում ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն տասնյակ տերմինաբանական և մասնագիտական բառարաններ:

Տերմինաբանական բառարանների առանձնապես հիշատակության արժանի են ռուս-հայերեն ռազմական, իրավաբանական, տնտեսագիտական, պոլիտեխնիկական, լատիներեն-ռուսերեն-հայերեն բժշկական բառարանները: Մասնագիտական բառարաններից հատկապես պետք է նշել լեզվաբանական և գրականագիտական բառարանները, որոնց շնորհիվ ոչ միայն մշակվում և կարգավորվում է հայերեն համապատասխան տերմինաբանությունը, այլև հայ հասարակությունը մայրենի լեզվով հաղորդակից է դառնում այդ բնագավառների գիտելիքների ժամանակակից մակարդակին:

Հայ բառարանագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Հ. Աճառյանի 5 հատորանոց ,,Հայոց անձնանունների բառարանը,, /1942-1962թթ./: Հեղինակի նպատակն է եղել հավաքել և բառարանագրական մշակման ենթարկել այն բոլոր անունները, որ գոյություն ունեցել է որևէ հայ անհատ, անկախ նրա դիրքից ու ասպիճանից, ապրած շրջանից և երկրից: Բառացանկն ընդգրկում է 5-15 դ.դ. ներառյալ հայոց պատմության մեջ արժանացրված և ընդհանրապես այս կամ այն առիթով հիշատակված հայոց բոլոր այն անձնանունները, որոնք մեզ են հասել գրավոր հուշարձանների միջոցով: Հեռագա դարերից առնված են պատմական և գրական կարևոր, նշանավոր դեմքերը: Բառարանը գործունակում է մինչև մեր դարի 40-50-ական թթ. հայերենի մեջ ընդհանուր գործածություն գտած անձնանունները: Այն բանասիրական-լեզվաբանական և պատմական-հանրագիտական բառարանների սկզբունքների միավորմամբ ստեղծված բառարանի մի նոր տիպ է, որտեղ արվում են հայերենի անձնանունների թե՛ լեզվաբանական-ստուգաբանական և թե՛ պատմական-մասնագիտական, մատենագիտական, կարևոր, անհրաժեշտ և մանրամասն ակյալներ ու բնութագրումներ:

Մշակութային և քաղաքական նշանակալից երևույթ պետք է համարել ,,Հայկական սովետական հանրագիտարանի,, 10 հատորների ստեղծման և հրատարակման ուղղությամբ արվող աշխատանքները:

Հանրագիտական ընդհանուր բառարան կազմելու համար անհրաժեշտ են գիտատեխնիկական, քաղաքական-սոցիալական և նյութական որոշակի նախադրյալներ և պայմաններ: Հայկական հանրագիտարանի ստեղծումը հնարավոր դարձավ միայն սովետական կարգերի պայմաններում հայ ժողովրդի ազգային և սոցիալական վերածննդի, նրա տնտեսության, մշակույթի, գիտության և տեխնիկայի աննախընթաց զարգացման շնորհիվ:

Իբրև ազգային հանրագիտարան, նրանում պատշաճ տեղ է գրաված հայ ժողովրդի պատմական անցյալին, տեղանուններին, աշխարհագրական անուններին, Սովետական Հայաստանի ստեղծման և զարգացման պատմությանը, նրա տնտեսության, արտադրության, գիտության և մշակույթի

նվաճումներին, կենսագրական և այլ ավյալներ են բերվում գիտության, մշակույթի, պետական ականավոր գործիչների, նշանավոր մարդկանց կյանքի և գործունեության մասին: Հանրագիտարանում ընդգրկված հոդվածների մյուս մասը նվիրված է համաշխարհային, սովետական և ռուսական կյանքի, գիտության և մշակույթի տարբեր բնագավառների լուսաբանմանը:

Այսպիսով, սովետական իշխանության տարիներին վերելք է ապրել նաև հայագիտության հնագույն և ավանդական ճյուղերից մեկը՝ հայ բառարանագրությունը: Այն ծառայում է հայ ժողովրդի գիտատեխնիկական առաջընթացին, լեզվական և ընդհանրապես մշակութային պահանջմունքները բավարարելուն, մեծապես նպաստում է յուրացնելու մայրենի լեզվի, ինչպես և օտար լեզուների ենսպես գանձերը և դրանով իսկ մեր ժողովրդին հաղորդակից է դարձնում համաշխարհային գիտության, տեխնիկայի, արվեստի և գրականության հարստություններին, համամարդկային գաղափարներին:

Բառարանագրական աշխատանքներն այժմ լայն թափ և մեծ ծավալ են ստանում Սովետական Հայաստանում: Հայագիտական կենտրոններում՝ Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտում, Երևանի պետական համալսարանում և գիտության այլ օջախներում կազմվել և հանձնվել են տպագրության կամ կազմության ընթացքում են գտնվում տարբեր տիպի և նպատակների համար նախատեսված մի շարք բառարաններ:

Հրատարակության ընթացքում են գտնվում ,,Հայ-ռուսերեն երկհատոր բառարանը,, , բազմահատոր ,,Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի,, անդրանիկ հատորը, հանձնված է արտադրության ավելի քան 160 հազար բառ պարունակող հայերենի բառակազմական-ստուգաբանական բառարանը, աշխատանքների ավարտման և խմբագրման ընթացքում են գավառական-բարբառագիտական, գրաբար-աշխարհաբար, միջին հայերենի, օտարազգի բառերի բառարանները:

Ռ. Լ. ՈՍՈՍՏՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժամանակակից հայերենում բայական բառակապակցություններն օժտված են մեծ դինամիզմով՝ սկսած կայուն բառակապակցություններից մինչև ազատ շարահյուսական կապակցությունները: Այդ պատճառով դրանք նկարագրելիս առաջ է գալիս անհրաժեշտ կաղապարի ընտրության խնդիրը: Իսկ ժամանակակից լեզվաբանությանը հայտնի են առավել տարածված երկու՝ նախադասության անդամների և անմիջական բաղադրիչների կաղապարները: Դրանք լինելով ձևային կաղապարներ՝ ունեն սահմանափակություններ, որոնք պայմանավորված են ելակետային տվյալների ու միջանկյալ միավորների արտածման կանոնների ընտրմամբ: Մասնավորապես նախադասության անդամների դիրքային փոփոխությունների տեսակետից նախադասության անդամների կաղապարը սահմանափակություն ունի: Դա պատճառ է դառնում այն բանի, որ բայական բառակապակցությունների նկարագրության մեջ լրիվ չեն արտացոլվում դրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև իմաստաշարահյուսական այն տեղաշարժերը, որոնք կապված են այդ բառակապակցությունները կազմող բառերի դիրքային փոփոխությունների հետ: Այստեղ քննությունից դուրս են մնում բայական հարադրությունների կազմման բնութագրական հիմունքները:

Եթե փորձենք իբրև բառակապակցությունների հետազոտման միջոց ընտրել անմիջական բաղադրիչների կաղապարը և բայական բառակապակցությունների սերման պրոցեսում միջանկյալ միավորների տրոհումն առանձնացնենք կառույցի տեսքով, ապա այդ բառակապակցությունները կազմող բառերի ու բառախմբերի միջև գոյություն ունեցող իմաստաշարահյուսական հարաբերությունները կարելի է դիտարկել երկու խմբով՝ արտակառույցային և ներկառույցային: Առաջին խումբն արտահայտում է միևնույն կառույցի բաղադրիչների, իսկ երկրորդ խումբը՝ տարբեր կառույցների միջև գոյություն ունեցող հարաբերություննե-

րը: Այդ դեպքում միևնույն բայական բառակապակցությունը, կախված ներկառուցվածային և արտակառուցվածային կապերի բաշխումից, կարող է ունենալ մեկից ավելի ձևային նկարագրություններ, որոնք բացահայտում են տվյալ բառակապակցության այս կամ այն իմաստային առանձնահատկությունը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ որպես բայական բառակապակցության աշխատանքային սահմանում ներկա զեկուցման հիմքում ընկած է ակադեմիկոս Գ.Բ. Ջահուկյանի կողմից տրված ընորոշումը, որ,եթե բայական բառակապակցությունը դիտենք լայն առումով՝ ներառելով ոչ միայն բայի խնդրառությամբ պայմանավորված խնդիրները, այլև բայի արժույթով պայմանավորված բուն /զործող/ ենթական և ստորոգելին, ապա նախադասության օբյեկտիվ պլանը հանդես կգա հենց որպես բայական բառակապակցություն՝ ստորոգմամբ կամ առանց դրա, և նախադասությունը կլինի բայական բառակապակցություն՝ լրացված ստորոգումով /տես Գ.Բ.Ջահուկյան, ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները/:

Նախադասության /կամ բառակապակցության/ անմիջական բաղադրիչների համակարգը նշված աշխատության մեջ առաջարկված գոյաբանական կարգերի օգնությամբ նկարագրելիս ոչ ծայրագույն միավորներին կվերագրվեն կազմի, իսկ ծայրագույն միավորներին՝ կախման կարգեր: Նշենք, որ բառակապակցության արտածման ցանկացած մակարդակում սերված միավորները տվյալ մակարդակի նկատմամբ կլինեն ծայրագույն միավորներ և կունենան կախման կարգ: Նույն ծայրագույն միավորը արտածման հաջորդ փուլի նկատմամբ կհանդիսանա արդեն ոչ-ծայրագույն միավոր ու կստանա կազմի կարգ: Կախման կարգ ունեցող միավորներից մեկն անվանենք մյուսի շարահյուսական Ֆունկցիա: Ստորադասության դեպքում միավորներից մեկին տրվում է կախունակության, իսկ մյուսին՝ կախյալության կարգեր: Այսպես, օրինակ, նախադասությունը, իբրև ոչ-ծայրագույն միավոր, կունենա կազմի կարգ. արտածման առաջին փուլում անվանական ու բայական բառախմբերը կդիտվեն իբրև ծայրագույն միավորներ, որոնց վերագրվում են կախման կարգեր: Բայական կամ անվանական բաղադրիչները երկատվելիս կստանան կազմի կարգեր, որովհետև դրանք արդեն հանդիսանում են ոչ-ծայրագույն միավորներ:

Քննարկենք այս հարցերը ժամանակակից հայերենի երկու՝ զուտ մակբայական և զուտ գոյականական, բառակապակցությունների օգնությամբ: Դժվար չէ ցույց տալ, որ ստացված արդյունքները ընդունելի կլինեն ցանկացած այլ բայական բառակապակցության համար:

Նախ քննարկենք զուտ մակբայական ստորադասությամբ բայական

բառակապակցությունները: Եթե ունենք բայական բառակապակցություն, որի մեջ բային՝ իբրև գերադաս անդամի, նախորդում են մի, պատճառի, տեղի և այլ մակբայներ, ապա բառակապակցության վերլուծությունը կտա անմիջական բաղադրիչների մի համակարգ, որի մեջ յուրաքանչյուր մակբայ, իբրև շարահյուսական Ֆունկցիա, բնորոշում է, մինչև բայը ներառյալ, բառակապակցության մնացած հատվածը: Եվ քանի որ որևէ բառակապակցության շարահյուսական Ֆունկցիան համընկնում է կախունակ բաղադրիչի շարահյուսական Ֆունկցիայի հետ, ապա անմիջական բաղադրիչների կաղապարով արված զուտ մակբայական ստորադասությամբ բայական բառակապակցությունների նկարագրությունը կունենա երկակի բնույթ: Առաջինը վերաբերում է ստատիկ կաղապարմանը, իսկ երկրորդը՝ դինամիկ: Ստատիկ կաղապարմանն է վերաբերում, որովհետև բայական բառակապակցության մեջ ներառված բոլոր մակբայները վերջին հաշվով դառնում են բայական անդամի լրացումներ, և դինամիկ կաղապարմանը՝ որովհետև բառակապակցություն կազմելիս յուրաքանչյուր մակբայի շարահյուսական Ֆունկցիան հաստատուն չէ: Կախված բառակապակցության մեջ ներառված մակբայների քվից՝ այն կարող է փոփոխվել, քանի որ տարբեր անգամ միևնույն մակբայը բնորոշում է տարբեր բառախմբեր:

Ասվածը ցուցադրելու համար Գ.Բ. Ջահուկյանի ,,ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները,, աշխատությունից փոխառենք ՂԸՍՈՒՄ_ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ_ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ զուտ մակբայական ստորադասությամբ բայական բառակապակցության նմուշը: Այս բառակապակցության անմիջական բաղադրիչների համակարգում ՂԸՍՈՒՄ մակբայի շարահյուսական Ֆունկցիան ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ_ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ բայական բառակապակցությունն է, իսկ ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ մակբայի շարահյուսական Ֆունկցիան՝ ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ բայը: Քանի որ ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ_ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ բառակապակցության կախունակ բաղադրիչը ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ բայն է, հետևաբար ՂԸՍՈՒՄ մակբայը անուղղակիորեն՝ այդ բառակապակցության միջոցով, բնորոշում է նաև ՔԱՂՈՒՄ ԷՐ բայը: Եթե ելակետային բառակապակցությունից արտաքսենք ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ մակբայը, ապա կփոփոխվի ՂԸՍՈՒՄ մակբայի շարահյուսական Ֆունկցիան: Այժմ այն կբնութագրի միայն ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ բայը: Եվ հակառակը, եթե ելակետային բառակապակցության մեջ ներառենք ՍՄՈՔՈՒ մակբայը /այսպես՝ ՂԸՍՈՒՄ_ՍՄՈՔՈՒ_ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ_ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ/, ապա ՂԸՍՈՒՄ մակբայի շարահյուսական Ֆունկցիան կհանդիսանա արդեն ՍՄՈՔՈՒ_ԿՈՒՑԵԿՈՒՑ_ՔԱՂՈՒՄ_ԷՐ բառակապակցությունը: Ահա այն դինամիզմը, որ բացահայտում է անմիջական բաղադրիչների կաղապարը: Եթե նույն բառակապակցությունը նկարագրենք նախադասության անդամների կաղապարով,

ապա նրանում ներառված բոլոր մակբայները կատարում են բայի լրացման ֆունկցիա, որ, ի դեպ, կախված չէ մակբայների բանակից:

Ժամանակակից հայերենում լայն տարածում ունեն նաև անվան ստորադասությամբ բայական բառակապակցությունները: Ելն հաշվի առնենք այն, որ անվան համար իբրև կախյալ բառ կարող ենք ընտրել ածականը, իսկ բայի համար՝ մակբայը, գոյական < բայ կապակցության համար մեկ աստիճանի երկատման դեպքում /եթե ածականն էլ իր հերթին ստորադասենք մակբայով/ կստանանք ուղ բառակապակցություն, որոնց գլխադաս բաղադրիչը բայն է կամ՝ մակբայի ստորադասությամբ բայական բառակապակցությունը, իսկ ստորադաս բաղադրիչը՝ գոյականը կամ ածականի ստորադասությամբ անվանական բառակապակցությունը:

Դիտարկենք բոլոր ուղ բառակապակցությունները:

1/ Գոյական < բայ. այս բառակապակցությունը ժամանակակից հայերենում ունի շատ լայն գործածություն և օժտված է մեծ դինամիզմով: Ներկառուցային կապի տեսակետից գոյական և բայ բաղադրիչների միջև հաստատվում է խնդրային կամ պարագայական հարաբերություններ /զանց ենք առնում բայի ենթակառուցությունը/: Արտակառուցային կապի տեսակետից գոյական/բայ կառուցը խոսքում դրսևորվում է բայական բաղադրիչի ֆունկցիայով: Որպես օրինակ բերենք նվեր_տալ բառակապակցությունը: Ինչպես հայտնի է, ժամանակակից հայերենում այս բառակապակցությունը հանդես է գալիս երկակի՝

ա/ սովորական շարահյուսական կառուցվածք /նվեր կոչված իրը տալ/,

բ/ հարադրական բարդություն /նվիրել/:

Նշենք, որ հարադրական բարդության հասկացությունն անմիջական բաղադրիչների քերականության մեջ ընդունվում է լայն առումով: Բայական հարադրական բարդություն ենք համարում բայական այն կազմությունները, որոնք խոսքում հանդես են գալիս իբրև մակբայի շարահյուսական ֆունկցիա: Անմիջական բաղադրիչների կաղապարը հնարավորություն է տալիս բնորոշելու բայական հարադրական բարդությունը նրա ընդհանուր ներկայացմամբ. այսպես, եթե գոյական/բայ կառուցը խոսքում չի կարող դրսևորվել գոյական<մակբայ<բայ կառուցվածքով, ապա գոյական<բայ կառուցվածքը կլինի հարադիր բայ:

2/ Գոյական<մակբայ<բայ. այս բառակապակցությունների մեջ հարադրական հարաբերություններ չեն ստեղծվում: Առանձին դեպքերում հարադրության մասին խոսք կարող է լինել գոյականի և մակբայ<բայ կապակցության միջև, ինչպես օրինակ, <u>տող_կըսկսի_ըսաժանելին</u> → <u>տող կըսկսնըսաժանելին</u>: Քանի որ խոսքային առանձին իրադրություններում,

համաձայն նախորդ դեպքի, հարաղրական հարաբերությունները կարող են ստեղծվել հող և կրկնաբաժանեցնել բաղադրիչների միջև, ապա այդ հարաբերությունը կարող է փոխանցվել հող և կրկնաբաժանեցնել բաղադրիչներին:

3/ Ածական<զոյական<բայ. այս բառակապակցության մեջ ավելի ուժեղացված են խնդրային կամ պարագայական հարաբերությունները, նեև դրանք ստեղծվում են անուղղակիորեն՝ բայի ու անվանական բառակապակցության միջոցով, օրինակ, գեղեցիկ նվեր տալ:

4/ Ածական<զոյական<մակբայ<բայ. հնշտ է նկատել, որ այս բառակապակցությունը կարելի է ստանալ նախորդ երկու բառակապակցություններից: Կամ երկրորդում զոյականին ստորադասված է ածական, կամ երրորդում բային ստորադասված է մակբայ: Այստեղ բայի ու զոյականի կապն անուղղակի է՝ բայական ու անվանական բառակապակցությունների միջոցով: Այդ բառակապակցությունների միջև կարելի է ստեղծել հարաղրական հարաբերություններ, սակայն դրանք արտածման հաջորդ փուլում վերանում են:

5/ Մակբայ<զոյական<բայ. այս բառակապակցության մեջ մակբայը որոշում է հարաղրական ստատիկ վիճակ, որ ունի զոյական<բայ բառակապակցությունը: Այստեղ չի ժխտվում զոյականի ու բայի միջև ներկառուցյային կապը, որ կարող է բխել թե՛ խնդրային, թե՛ պարագայական հարաբերություններից:

Նշենք նաև, որ ժամանակակից հայերենում մակբայի ստորադասությամբ զոյականի ընդարձակման դեպքերը, ինչպես օրինակ՝ շտապ օգնություն, շատ հազվադեպ են:

6/ Մակբայ<զոյական<մակբայ<բայ. այստեղ զոյական և մակբայ<բայ բաղադրիչների միջև հնարավոր է բացահայտել հարաղրական հարաբերություն, քանի որ առաջին մակբայը ոչ թե զոյականի անմիջական բաղադրիչն է, այլ զոյական<մակբայ<բայ կապակցության:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ բաղադրիչների քանակի ավելացումը զուգընթաց հարաղրական հարաբերությունները թուլանում են, քանի որ հնարավոր է լինում կազմել ներկառուցյային ու արտակառուցյային կապերի այլ զուգորդումներ ևս: Դա պարզ երևում է հաջորդ երկու կառուցվածքներում:

7/ Մակբայ/ածական/զոյական/բայ կառուցը ժամանակակից հայերենում ունի երկու դրսևորում՝ ա/մակբային իրրև ածականի անմիջական բաղադրիչ, բ/մակբային իրրև ածական<զոյական<բայ բառակապակցության անմիջական բաղադրիչ:

8/ Մակբայ/ածական/զոյական/մակբայ/բայ կառուցի դրսևորումը

լրիվ համընկնում է նախորդի հետ միայն այն լրացումով, որ այստեղ բայը ստորադասված է մակբայով։

Այժմ, երբ մեզ հայտնի է գոյական+բայ կառուցվածքի նկարագրությունը, իբրև ամփոփում, կարող ենք անցնել զուտ գոյականական ստորադասությամբ բայական բառակապակցությունների վերլուծությանը։ Որպես օրինակ վերլուծենք գործարանում ջուրը մեքենայով հեղուկից դարձնում են պինդ մարմին բառակապակցությունը, որը նշված է Գ.Բ. Ջահուկյանի ,,ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները,, աշխատության մեջ։

Բերված բառակապակցության մեջ բոլոր գոյականները ստորադասվում են բային։ Նախադասության անդամների կաղապարը այս բառակապակցության համար տալիս է մի վերլուծություն, որի մեջ նշվում է յուրաքանչյուր գոյականի գործառությունը։ Համեմատաբար ընդարձակ նկարագրություն ենք ստանում, երբ կիրառում ենք անմիջական բաղադրիչների կաղապարը։

Ներկառույցային ու արտակառույցային կապերի տարբեր զուգորդումների միջոցով այստեղ կստանանք հինգ տարբեր վերլուծություն։ Եթե ընդունենք այն դրույթը, որ արտածման տարբեր սխեմաներ արտահայտում են տարբեր իմաստներ, և հակառակը, առանձին իմաստների արտահայտումը հանգեցնում է տարբեր արտածման սխեմաների, ապա նշված բառակապակցությունը կարելի է սերել հինգ տարբեր սխեմաներով, որոնց համար կարելի է նշել իմաստային տարբերակներ։

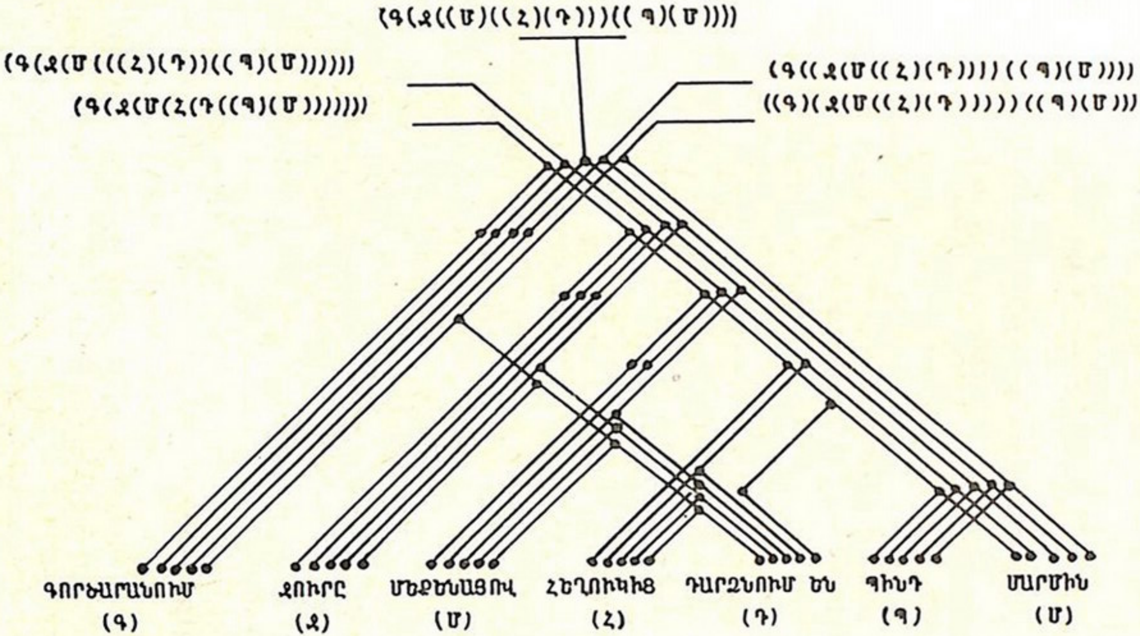
(Գ(Ջ((Մ)((Հ)(Դ)))((Պ)(Մ))))
(Գ(Ջ(Մ(((Հ)(Դ))((Պ)(Մ))))))
(Գ(Ջ(Մ(Հ(Դ((Պ)(Մ)))))))
(Գ((Ջ(Մ((Հ)(Դ))))((Պ)(Մ))))
((Գ)(Ջ(Մ((Հ)(Դ)))))((Պ)(Մ)))
ԳՈՐԾԱՐԱՆՈՒՄ
(Գ)
ՋՈՒՐԸ
(Ջ)
ՄԵՔԵՆԱՅՈՎ
(Մ)
ՀԵՂՈՒԿԻՑ
(Հ)
ԴԱՐՁՆՈՒՄ ԵՆ
(Դ)
ՊԻՆԴ
(Պ)
ՄԱՐՄԻՆ
(Մ)

Ա.Ն. ՔՅՈՒՐՔՉՅԱՆ /Երևան, ՍՍՀՄ/

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բաղադրյալ ստորոգյալը[1], ըստ հատկանիշ ցույց տվող մասի արտահայտության՝ անու՞ն, թե՞ բայ, բաժանվում է երկու խմբի՝ ա/ անվանաբայական բաղադրյալ ստորոգյալ /մարդ է, բարի է, տխուր է թվում, ուրախ կճանա և այլն/, բ/ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ /հանդգնեց պատասխանել, ուզեց տեսնել և այլն/:

Արևելահայ ու արևմտահայ արդի գրական լեզուներում բաղադրյալ ստորոգյալի համաժամանակյա կտրվածքով ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այս ընդհանուր կառույցները երկու ճյուղերի համար լինելով ընդհանուր, հիմնականում ունեն նաև արտահայտության տարբերություններ, որոնք և մեր քննության նյութն են:

Անվանաբայական բաղադրյալ ստորոգյալի հատկանիշ ցույց տվող մասը՝ ստորոգելիական վերադիրը կամ ստորոգելին[2], արտահայտման տարբերություններ չունի գրական հայերենի երկու ճյուղերում: Անվանաբայական բաղադրյալ ստորոգյալի կառուցվածքային տարբերությունը հիմնականում պայմանավորված է հատկանիշը վերագրող հանգույցով կամ էական բայով[3], որն արտահայտվում է՝ ա/ նույն հանգույց-բայի լծորդության ու բառապատկերային տարբերություններով՝ երևալ-իլ, թվալ-իլ, համարել-իլ, լինել-ըլլալ, ասել-ըսել, անել-ընել, կարող եմ-կրնամ և այլն.

բ/ արևմտահայերենում բայերի՝ որպես հանգույց վերացականանալու ընդգծված ճկունությամբ՝ ցրվիլ՝ լինել, դառնալ /զինվորք ցրվեցավ/, նկատել-վիլ՝ համարել-վել /կարևոր նկատեց-նկատեցավ/, գիտեմ, հավատալ՝ կարծել /խելացի գիտեի, դաշնակից էինք հավատացեր/, ընծայել՝ դարձնել, է-լինել /տեսանելի կընծայեր, կընծայեր փաստը ազնիվ խառնվածքի մը. ՎՎ/, շինել՝ դարձնել, անել-ընել ընդհանուր իմաստներից բացի, արևմտահայերենում նաև՝ կազմել /կախարդիչ տեսարան մը շիներ էին. ՎՎ/, ասել-ըսել՝ է, նշանակել, անվանել, կոչել ընդհանուր իմաստներից բացի, արևմտահայերենում նաև՝ համարել /Թ-

ասր մը ըսել եք/ և այլն.

գ/ արևմտահայերենում հանգույց-բայերի համանիշների առատությամբ, որը հավանաբար բխում է բայերի՝ որպես հանգույց վերացականանալու մեծ հակվածությունից. հմմտ. սեպել, շամպրհել, կաբճել, նկատել, հավատալ, ղասել, ղառել, բռնել, գտնել, ծեսնել, ըսել և այլն:

Արդի գրական հայերենում որպես հանգույց վերացականանալու համեմատ են և՛ չեզոք, և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի բայերը, որոնք սաորոգումը կատարելու հետ մեկտեղ՝ երկփեղկված ձևով պայմանավորում են նաև նախադասության կառուցվածքը՝ չեզոք, ներգործական, կրավորական, և միաժամանակ իրենց բառիմաստն են թելադրում ամբողջ սաորոգյալին՝ հատկանիշի վերագրումը կատարելով էական-լինելության, քվացողական, մնայունության-հարատևման, վերածման-փոխարկման, համադրողական ու այլ իմաստներով:

Բացի ամենատարածված եմ_լինել-ըլլալ բայերից, երկու ծյուղերի համար ընդհանուր՝ հատկանիշը էական-լինելության իմաստով վերագրող հանգույցներից են հանդիսանալ, հանդես_գալ, ի_հայտ_գալ, նշանակել, կանգնել-ել, ցանվել-ել, ներկայացնել, կազմել, դուրս_գալ /հեռացրեք_դուրս_եկավ//ժորթը միանգամայն ըանասեղն ու նկարիչ դուրս_եկավ. Շիր./, արևելահայերենում նաև՝ ստացվել /ընդհանուրը_է ստացվում/ և այլն, քվացողական իմաստով հատկանիշ վերագրող քվալ-ել, երևալ-ել, ձևանալ ընդհանուր բայ-հանգույցներից բացի, արևմտահայերենում նաև՝ ցեսնվիլ_գալ_ձևացնել բայերը՝ գիտուն կցեսնվեը, նեղ կուգաը, քանգարան մը կձևացնեին/, վերջինն այլ է անցողական իմաստով, որը հատուկ է նաև արևելահայերենին՝ ընդունված ձևացուցիչը ինքզինքդ /գԶ/, իրեն խելացի_էը_ձևացնում, իսկ մնայունության-հարատևման, վերածման-փոխարկման իմաստներով հատկանիշ վերագրող՝ մնալ_դառնալ այլև՝ լինել-ըլլալ բայերի որպես հանգույց կիրառությունը ընդհանուր է գրական հայերենի երկու ծյուղերի համար. հմմտ. Անծնական կյանքում նա միշտ ողբ_մնաց /ՊՍ/, անկշռելի_կը մնան_/ՎՎ/, Գուլսեցի Հաճի Մեհրուբեն Սիրանուշ_դարձավ /Փափ./, մայր_եղավ և այլն:

Հանդիսանալ_ներկայացնել բայերի՝ հանգույցի դերում կիրառությունը ընդհանրապես համարվում է օտարաբանություն, ռուսական ազդեցություն, մինչդեռ դա շատ սովորական է նաև արևմտահայերենում. հմմտ. վերելք_մը_կը_հանդիսանա, հիմնադիրը_հանդիսացավ, Գորկին հանդիսացավ հզոր_հեղափոխին գալիք հաղթանակին /ՎՎ/, ողակ_կներկայացնեն, արժանիք մը կներկայացնեն և այլն. այլ է հարցը իրենից

ներկայացնել, ներկայանալ որպես-իբրև, հանդիսանալ, հանդես գալ, աշխատել, ծառայել//որպես-իբրև+վերադիր կառույցների դեպքում, որոնք, սակայն, կարծում ենք, ոչ թե առհասարակ հատուկ չեն եղել հայոց լեզվին, այլ աշխուժացել են արևելահայերենում՝ ռուսերենի ազդեցությամբ. հմմտ. գրաբարում՝ ...Ես եղէց ձեզ ի հայր, և դուք եղիջիք ինձ յուստերս և ի դստերս...: ...Դու լիցիս յառաջնորդ ի վերայ Իսրայելի: Եղիջիք դուք մեզ ի ծառայս...[4]: Արևմտահայերենում՝ Սարուխան ի հայտ եկավ որպես քաղաքական մեծատաղանդ երգիծանկարիչ /Շիր./: Իբրև պարզ գործավոր կաշխատի, երևցեր էին իբրև ֆիզիկական բժշում մը, կ՚ինա իբրև իրագործում և այլն:

Վերածման-փոխարկման իմաստով հանգույցի դեր են կատարում նաև դառնալ բայի պատճառականը՝ դարձնել, այլև՝ անել-ընել, արևմտահայերենում նաև՝ կացուցանել, հազվադեպ՝ հանդիսացուցանել բայերը, սակայն, ի տարբերություն ցարդ նշված բայերի, որոնց էական-չեզոք իմաստի շնորհիվ նախադասությունն ունի չեզոք կառուցվածք, դարձնել բայի և մյուսների գործողության բնույթով պայմանավորված՝ նախադասությունն ունենում է ակտիվ՝ ներգործական կառուցվածք, և նրանով վերագրվող հատկանիշն արդեն վերաբերում է ոչ թե ենթակային, այլ ուղիղ /սեռի/ խնդրին[5]. հմմտ. Մի քանի օրից քաղաքը նրան հարազատ դարձավ//Մի քանի օրվա ծանոթությունը քաղաքը նրան հարազատ դարձրեց. նաև՝ ցցոն դարձրեց, քաղծալի դարձուցեր էին, Կրնես վաղվան գայն պատրաստ /ՎԹ/, երջանիկ ըրեր էին, բախտավոր կկացուցանեին, շնորհալի հանդիսացուցեր էին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, ածական+դարձնել, անել-ընել կառույցներում ածականների՝ ստորոգյալի մաս կազմելը կասկած չի հարուցում: Այսպես կարելի է գնահատել նաև այդ միջավայրն ընկած գոյականները. հմմտ. մեծ դարձրեց-մեծ դարձուց՝ մեծացրեց-մեծացուց և մարդ դարձրեց-մարդ դարձուց՝ մարդացրեց-մարդացուց:

Նույնը պետք է ասել նաև դրության, վիճակի փոփոխության, համարողական, անվանողական և նման իմաստների ներգործական բայերի մասին /կարգել, նշանակել, օծել, ճանաչել, ընտրել, սեպել, կարծել, քննել, համարել, հաշվել, անվանել, կոչել և այլն/, որոնց մոտ ածականների, այլև մակբայների՝ ստորոգյալի մաս կազմելը դարձյալ կասկածից վեր է. Անմա՞հ էիր քեզ կարծում /ՀԹ/, երջանիկ ցցաց, համակրելի ցտավ, հարմար դատեց, մեղավոր ճանաչեց-ճանչցավ, անմեղ հայտարարեց, փոքր չէիր ասի, վաղաժամ նկատեց, վատ համարեց-ավ և այլն. ուստի, հիշյալ հիմունքով, այդ նույն միջավայրն ընկած գոյականները ևս ունեն հատկանշային արժեք և նույնպես ստորոգյալի մաս են

կազմում. դրա ապացույցն այն է նաև, որ նրանցից շատերը կարող են ուղեկցվել որպես, իբրև կապերով, որոնք փաստորեն կրկնում են չեզոք ու կրավորական բայերով նման կառույցները. Հմմտ. ընտրել, առաջադրել՝ որպես-իբրև պատգամավոր, արժեքավորել, գնահատել, որակել, ընկալել՝ իբրև-որպես բարձրարվեստ գործ, ներկայացնել, ճանչնալ-ճանաչել՝ որպես-իբրև բարեկամ, Չեմ նկատեր իբրև պատվո խնդիր /ԳԶ/, Կդասե իբրև իր լավագույն գրողը /Շիր./ և այլն:

Որպես հանգույց վերացականանում են ներգործական բայերի նաև կրավորական ձևերը՝ իրենցով էլ պայմանավորելով նախադասության կրավորական կառուցվածքը. Հմմտ. գեղեցիկ է համարվում, Անթամար կոչվեց, մայր կկոչվի, նշանակված է /իբրև/ դերակատար, նկատվում է իբրև ցերի, դիտվում է /որպես/ բարբառային ձև, առաջադրվեց /որպես/ թեկնածու, ճանչցված եք իբրև ռահվիրա, ընկալվում է որպես գեղեցիկ երևույթ և այլն:

Ուշագրավն այն է, սակայն, որ ոչ բոլոր նշված ներգործական բայերի կրավորականներին է հատուկ որպես հանգույց կիրառությունը. այսպես՝ անել-ընել, ասել-ըսել, ցցալ, բռնել, դատել, դնել, ընդունել, տեսնել, անվանել և նման համեմատաբար նվազ վերացական իմաստի բայերի կրավորական ձևերի և նույնիսկ առավել վերացական սեպվել, կարծվել բայերի՝ հանգույցի դերում կիրառությունը սակավ է հանդիպում. Հմմտ. անհրաժեշտ կկարծվեր, Գայթակղություն մը սեպվեցավ /ԳԶ/, Կնիկ Մարգար մը. ինչպես ըսվեցավ անկե ետքը /Օշ/, համար տեսնվեց-ավ, Եվ հրաշքը հոն է, որ այդ տղաներեն դուրս գան մարդեր, որոնք անվանվին Վարուժան, Մեծարենց, Զարդարյան, Թլկատինցի... /Նտ/ և այլն:

Ելնելով այս հանգամանքից՝ գտնում ենք, որ որպես հանգույց վերացականանալու գործընթացն սկսվում է ներգործական սկզբնաձևերից, և ոչ բոլոր վերացական-ներգործական բայերն են իրենցով պայմանավորում նաև կրավորաձև հանգույց:

Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ. 1/Բայական բաղադրյալ ստորոգյալի՝ դիմավոր հանգույց+անորոշ դերբայ հատկանիշ կառույցում որպես հանգույց կիրառվում են և՛ չեզոք, և՛ ներգործական սեռի բայերը:

Չեզոք եղանակիչ բայերը կարող են լինել ինչպես սկզբնաձևային, որոնց թվում՝ կրավորակերպ չեզոքների մի մասը արևմտահայերենի ի խոնարհիչով ձևերին համապատասխան, այլև կրկնասեռություն հանդես բերող կրավորականները՝ չեզոք իմաստով. Հմմտ. համարձակվել-կիլ, համաձայնվել-նիլ, հարկադրվել-իլ, պարտավորվել-իլ, ստիպվել-իլ, հոժարել-իլ, երդվել-նուլ և այլն: Բացի գրական հայերենի համար

ընդհանուր բայերից, յուրաքանչյուր ճյուղին հատուկ են նաև այլ եղանակիչ չեզոք բայեր՝ երբեմն բառապատկերային տարբերությամբ, երբեմն համանիշներից մեկն ու մեկի նախընտրությամբ. այսպես՝ արևելահայերենին առավել բնորոշ են՝ կարողանալ, շտապել, սակայն նաև՝ աճապարել /Աճապարեց կանչել արհեստական փաստարկից. ՀԶ/, ձգտել, սարսափել, դադարել, հասցնել /հասցրեց խոչընդոտել. ՍՀ/ և այլն, արևմտահայերենին՝ կրնալ, փութալ, աճապարել, վարանիլ, յամառիլ, հավատալ, հավակնիլ, տանիլ /հանդուրժել/, նկրտիլ և այլն:

Բերված բայերի դիմավոր ձևերը անորոշ դերբայի հետ կապակցության մեջ ձեռք բերելով եղանակիչ արժեք՝ անորոշ դերբայ հատկանիշը կերպավորում են նպատակադրվածության, հակամետ լինելու, պարտավորվածության և այլ իմաստներով:

Չեզոք սեռի բայ-հանգույց+անորոշ դերբայ հատկանիշ կայունացումը, որպես ստորոգյալ, տեղի է ունենում ոչ միանգամից, և եթե արևմտահայերենում, հայոց լեզվի ներքին օրինաչափություններով պայմանավորված, ընթանում է բնական հունով և դիմավոր ու անդեմ ձևերի միջև տալիս է կառավարման մեծ տատանումներ /չէր դադրած մտածելէ, դադրեր էր քաշքշելէ ըլլալէ, կվախնան համբուրել-հուսալու, տեսնվելու, կհոժարեր գալ-ու, կդժվարանար գտնել-ու, դատապարտված է մնալ-ու, վարժված են խոնարհելու-ամբարտավան ըլլալ, հաջողեցավ ըսել-կհաջողի վեր ելլելու և այլն/, ապա արևելահայերենում, չնչին բացառությամբ /դադարեց սիրել-ուց, պատրաստվեց մեկնել-ու և այլն/, գրեթե ավարտուն գործընթաց է՝ ռուսերենի համանման կառույցների անմիջական ազդեցությամբ: Բերված եղանակիչ բայերից հաջողել-ը յուրահատուկ է նրանով, որ արևմտահայերենում հանդես է գալիս երկկազմ նախադասության մեջ, իսկ հաջողվել-ը արևելահայերենում՝ միակազմ նախադասության մեջ. հմմտ. Չէիր հաջողած նամակըդ մեջ պատկերդ տգեղ ու խիստ ընծայել /Վազ./: Ժամանակին որսորդ մը հաջողեցավ որսալ գեղեցիկ թռչուն մը /ՆՍ/: Ոմանց դժվարությամբ է հաջողվում տիրանալ երկրի չեմպիոնի կոչմանը /ԵՆ/: Տեղ-տեղ տանկերին հաջողվել էր առաջ անցնել /ՍՀ/: Ուշագրավ է, որ ,,Հետադարձ հայացքի,, առաջին հատորում մոտ տասը միակազմ նախադասության կողքին խոսում է նաև արևմտահայ Վ.Փափազյանը. Եվ Համլետը չարախինդ հաճույքով փորձում է և հաջողում ահաբեկել եղբայրասպան սրբապիղծ արքային/300/:

Դիմավոր բայ-հանգույց+անորոշ դերբայ հատկանիշ կառույցներում որպես եղանակիչ հանդես են գալիս նաև ներգործական սեռի բայերը[6]. այս դեպքում դիմավոր ու անդեմ ձևերի փոխադարձ ազդեցությամբ տեղի է ունենում կառավարման կապի մթագնում, որով և դիմավոր բայը

ներգործականության-անցողականության թուլացմամբ ծեռք է բերում եղանակիչ արժեք, իսկ անորոշ դերբայը՝ հատկանիշ-վերադրային խմաստ: Սրա ապացույցը կրկնասեռ բայերի՝ այդ դերում չեզոք իմաստով կիրառությունն է. հմմտ. աշխատել-իլ, ջանալ՝ ձգտել, ճգնել իմաստներով /կաշխատեր գրել, կջանար հիշել/, սովորել-սորվիլ՝ վարժվել իմաստով /սովորեցի-սորվեցա կարդալ/, սպառնում էր-կը սպառնար պայթել, սպասեց լսել և այլն:

Ի դեպ, ներգործական բայերը բայական բաղադրյալ ստորոգյալների կազմում ևս վերացականանալու տարբեր աստիճաններ կարող են դրսևորել. հմմտ. աշխատել, սովորել-սորվիլ, երազել, սկսել-իլ, սիրել, գիտեմ-գիտենալ, մերժել և այլն: Բնագրային միջավայրը ևս նշանակություն ունի ներգործական բայերի՝ առավել կամ պակաս վերացական իմաստի համար. հմմտ. սիրում եմ կարդալ//սիրում եմ հավատալ /իմա՝ հակված եմ հավատալ/, Ուսուցիչը սկսել է կարդալ//Երեխան սկսել է կարդալ /իմա նաև՝ Երեխան վարժվել է կարդալ/ և այլն:

Ներգործական սեռի բայերի՝ որպես հանգույց կիրառության համար, ինչպես դիտվել է մեզանում,[7] պարտադիր է դիմավոր ու անդեմ ձևերի ենթակաների նույնություն. Նկատելի է, որ այս հանգամանքը պայմանավորված է ներգործական բայի գործողության բնույթով. այսպես՝ ուզել, ցանկանալ, կամենալ, փափագել-իլ, որոշել, խորհել-իլ, մտածել, փորձել, մոռանալ-մոռնալ[8], սկսել-իլ[9], շարունակել և նման իմաստների բայեր, որոնք ցույց են տալիս մի բան անելու ցանկություն, մտադրություն, միտում, վերաբերմունք, գործողության սկիզբ ու ընթացք, չեն բացառում դիմավոր ու անդեմ ձևերի ենթակաների նույնություն, որով և դիմավոր ձևերը հանդես են գալիս կնրպավորող հանգույցի դերում, իսկ անդեմ ձևերը՝ հատկանիշ-վերադրի. հմմտ. խոստացավ օգնել /նույն ենթական/՝ խոստացավ, որ կօգնի: Դեռևս Ա. Այտընյանն է դիտել, որ ,,դիմավոր բայի տեղ երբեմն պարզապէս աներևույթ մը կը դրուի՝ անյօդ ու անհոլով, առանց գլխաւոր բային խընդիրն ըլլալու... Կը մտածէր որ երթայ//Կը մտածէր երթալ[10]...,,:

Մինչդեռ մի շարք ներգործական սեռի բայեր՝ հրամայել, հարկադրել, կարգադրել, թույլատրել-արտօնել, պահանջել, ստիպել և այլն, բացառում են դիմավոր ու անդեմ ձևերի ենթակաների նույնությունը, ուստի հիշյալ բայեր և անորոշ դերբայ կառույցներում ունենք երկու ինքնուրույն անդամներ՝ ստորոգյալ և ուղիղ խնդիր. հմմտ. պարտադրեց օգնել, հրամայեց մտնել, հարկադրեց կարդալ և այլն:

Ի դեպ, այս խմբի որոշ բայեր ևս, ըստ բնագրային միջավայրի, կարող են անորոշի հետ նույն ենթական ունենալ՝ պայմանավորված՝

ա/ դիմավոր բայի դեմքով՝ Առաջարկեցի ինձ ուղեկցել /տարբեր ենթականեր/, Առաջարկեցին ինձ ուղեկցել /նույն ենթական/, բ/ այդ կառույցին հատուկ հանգման խնդրի՝ դիմավո՞ր, թե՞ անդեմ ձևին պատկանելությամբ՝ Ես խնդրեցի իրեն օգնել /նույն ենթական/, Ես խնդրեցի իրեն օգնել /տարբեր ենթականեր/:

Հայերենում հանդիպում են նաև դիմավոր+անորոշ+անորոշ եռանդամ կառույցի բայական բաղադրյալ ստորոգյալներ, որտեղ երկրորդ անորոշի ենթական նույնպես նույնն է /այլապես այն կառանձնանա որպես ինքնուրույն անդամ/. Հմմտ. մտածեց գալ պատմել, փորձել շարունակել աշխատել-ել, չէր ուզեր երթալ տեսնել, հաճի գալ պատմել և՝ համաձայնվեց թույլատրել իջևանել, փորձեց հորդորել լքել և այլն:

Չափազանց ուշադրավ են կարծել, թվել, ձևանալ բայերի դիմավոր ձև, այլև՝ պետք եմ-էի հանգույց+անորոշ դերբայ կառույցի բայական բաղադրյալ ստորոգյալները արևմտահայերենում, որոնց արևելահայերենում համապատասխանում են բարդ ստորադասական նախադասություններ. Հմմտ. Երիտասարդը կկարծեր հալածվիլ կնոջ դժգոհ հայացքեն /Շահ./, Կարծում էր, որ հալածվում է : Շատ մարդիկ չտեսնել կձևացնեին իր ամուսինը /ԳԶ/: Ինքը իր տան մեջ ըլլալ կթվեր /Նա/: Խոսելու տեղ մարդիկ պետք էին ըսելիքը արտահայտել քիչ բառերով /ՆՍ/, այլև՝ կկարծեր համադրած ըլլալ, կթվեր տեսած ըլլալ, կկարծե մարդ ըլլալ, Այդ ձայնը ընկերուհիիս ձայնը կթվի ըլլալ, Պետք էինք անօգուտ ու աննպատակ հայտարարել և այլն: Այս ստորոգյալներում երկրորդական վերլուծական ժամանակների ու կողմնակի վերադրի առկայությունը ավելի արտահայտիչ է դարձնում խոսքը:

Այս կառույցը հանդիպում է նաև Վ.Փափազյանի լեզվում. Մարիի ցանկալի սավերը կարծեցի տեսնել /259/:

2/ Բայական բաղադրյալ ստորոգյալների մի խումբ են ներկայացնում անորոշ, ենթակայական դերբայներ+եմ-էի և այլ դիմավոր բայ-հանգույց կառույցները. վերջինների հետ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ է կազմում նաև հարակատար դերբայը: Սրանք ընդհանուր են գրական հայերենի երկու ճյուղերի համար, սակայն բազմաբնույթ հանգույցների հետ ամենաճկուն կապակցելիություն է հանդես բերում հարակատար դերբայը՝ հատկապես արևմտահայերենում. Հմմտ. հուզված թվաց-թվեցավ, քնած մնացին, լեցված կցցաս, ափորձած կերևեր, մոռցած կարծեց, մարած գիտեի, վերջացած համարեց, ուղղված կնկատեմ /Մեծարանքը որ ընծայվեցավ ինծի, ինծմե վեր՝ հայ ուսուցիչին ուղղված կնկատեմ /ԾՊ/, խանգարված գտավ, սուզված կհավատային, Միակ ելանելի ճանապարհը Հայաստան մեկնելն է /Փափ./, Նա շուտ հարմարվող է և այլն:/վերջին օրի-

նակներում գործ ունենք դերբայական դարձվածք վերադիրների հետ/:

3/ Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ կարելի է համարել բաղադրյալ ստորոգյալ+անորոշ դերբայ կառույցները /անհրաժեշտ է տեսնել, պատրաստ եմ գնալ/: Այս դեպքում հատկանշացույց մասը անորոշ դերբայն է, իսկ բաղադրյալ ստորոգյալը ամբողջությամբ կատարում է օժանդակիչ-հանգույցի դեր:

Այս կառույցի ստորոգյալները կարելի է երկու խմբի բաժանել, ըստ հանգույցի՝ մյուս դեմքերին հակադրվելու և հարացուցային շարք կազմելու հնարավորության: Առաջին խմբի համար հանգույց են ծառայում միադիմի բաղադրյալ ստորոգյալները /պետք է, հարկ է, անհրաժեշտ է, հնարավոր է, պատշաճ է, հարմար է, հեշտ է-դյուրին է, դժվար է և այլն/, որով նախադասությունն ունենում է միակազմ կառուցվածք /հմմտ. հնարավոր է գալ/[11], երկրորդ խմբի համար՝ կարող եմ, անկարող եմ, ընդունակ եմ-ատակ եմ, պատրաստ եմ, մտադիր եմ և նման բաղադրյալ ստորոգյալներ, որոնց դեպքում նախադասությունը երկկազմ կառուցվածքի է /հմմտ. պատրաստ եմ//ես//է գալ/:

Գրական հայերենի երկու ճյուղերում այս դեպքում ևս դիմավոր ու անդեմ ձևերի միջև կառավարման կապի մթագնումը նույն գործոններով է պայմանավորված և գրեթե նույնպիսի տարբերություններ է տալիս, ինչ պարզ ստորոգյալ հանգույց+անորոշ դերբայ հատկանիշ կառույցների դեպքում. հմմտ. արևելահայերենում՝ պատրաստ է ստորագրել-ու, Արաբացիները ընդունակ են դրսևորելու բարոյակամային բարձր հատկություններ, վճռական բեկում մտցնել խաղի ընթացքի մեջ և ցուցաբերել հաղթանակի հասնելու կամք ու վճռականություն /ՀՂ/ և այլն. արևմտահայերենում՝ ընդունակ եմ պաշտպանել-ու, պատրաստ եմ սիրել-ու, անկարող կըլլան տեսնել-ու, նաև դեռևս գրեթե չմթագնված՝ պատրաստ է վազելու, մտադիր չեն հպատակելու, ատակ է ընդունելու, անընդունակ է խանդավառվելու և այլն:

4/ Ուշագրավ է վերացական գոյական+դիմավոր բայ /հիմնականում՝ ունեմ, այլև՝ տալ, խնայել և այլն/+անորոշ դերբայ կառույցը: Այն նույնպես ձևավորվում է կառավարման կապի մթագնման ճանապարհով, որը եթե արևելահայերենում ծավալվում է ռուսերենի ազդեցությամբ, ապա արևմտահայերենում ընթանում է բնական հունով, որի համար նման կառույցի հատուկենտ օրինակների միայն կարելի է հանդիպել. հմմտ. ցանկություն ունեմ գալ-ու, նպատակ ունեմ սրել-ու, առիթ եմ ունեցել հանդիպել-ու, ջանք չէր խնայում նկարագրել-ու և այլն//Ատեն ունեցե՞ր էին մտնել /ԳՁ/, Խորհուրդ կուտա չանալ /ՎՎ/:

Այս կառույցներում վերացական գոյական+դիմավոր բայ կապակցու-

թյան մեջ դիմավոր բայն առանց գոյականի թերի է ու անիմաստ. ուստի, կարծում ենք, այդ ամբողջությունն ունի հանգույցի արժեք՝ բայական հարադրության իմաստով, որտեղ վերացական գոյականները հիմնականում կազմված լինելով եղանակիչ բայերի հիմքից՝ փաստորեն կրկնում են եղանակիչ բայ+անորոշ դերբայ կառույցները՝ անշուշտ կերպային իմաստների տարբերություններով. հմմտ.

ցանկանում եմ գալ//ցանկություն ունեմ գալ

փափագեցի տեսնել//փափագ ունեցա տեսնել

ջանում էր թեթևացնել//ջանք չէր խնայում թեթևացնել

մտադրվում էր գալ//մտադիր էր գալ//մտադրություն ուներ գալ

պարտավորվում է ասել//պարտավոր է ասել//պարտավորություն ունի ասել

Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ վերացական գոյական+ունեմ ...+անորոշ դերբայ կառույցները ևս բայական բաղադրյալ ստորոգյալներ են: Հմմտ. նաև՝ կարևորություն է ներկայացնում//կարևորություն ունի, արժեք է ներկայացնում, արժեք է//արժեք ունի:

5/ Արդի հայերենը հարուստ է նաև դարձվածքային արժեքի ստորոգյալներով. բացի ընդհանրություններից, այստեղ ևս կան այս կամ այն ճյուղին առավել բնորոշ կառույցներ, ինչպես նաև նույն դարձվածքային ստորոգյալի կառուցվածքային տարբերություններ: Այսպես՝ արևմտահայերենին առավել բնորոշ են գալ, երթալ բայերի դիմավոր ձև+անորոշ դերբայ կառույցի դարձվածքային արժեքի ստորոգյալները՝ անձնանիշ ենթակայի դեպքում դիմավոր ու անդեմ ձևերի միջև նպատակային մթագնված հարաբերությամբ, որը նմանակությամբ տարածվել է նաև իրանիշ ենթակայով կառույցների վրա. հմմտ. Եկավ կծկվիլ երիտասարդին բազուկներուն մեջ /Շահ./: Ո՞վ գիտի գար գինք արցիլել /Նտ/: Շատ անգամ ցացին միասին ճաշել ու կատակել, կամ միասին թատրոն մը երթալ /Նտ/: Սև շրջանակով թուղթը եկավ անոր մահը ծանուցել /ԳԶ/: Կառքը գնաց նետվիլ...: ժիչեր եկան խեղդվիլ... և այլն: Այս կառույցների դարձվածքային արժեքը պահպանվում է նաև անորոշի թեք ձևով կառույցներում. այսպես՝ իր ,,Ընկեր Փանջունին,, կուգար դառնալու պարզ նկարագարդումե ավելի բան մը... /Շիր./: Պչրանքը ոչընչանալու կերթար /ԳԶ/ և այլն: Դարձվածքային արժեք ունեն նաև աչքը վեցը մտածել, խրատելու կելլեր, կարդալու տված է, կոչված են պատկերացնելու, տեսնելու էին սահմանված, ի գործ դնելու կոչված է և նման կառույցները: Այսպիսի որոշ կառույցներ հանդիպում են նաև արևելահայերենում. այսպես՝ նա կոչված է բացառիկ արժեքով մի ող-

բերցու լինելու /Փափ.,200/: Ձեր համաժողովը կոչված է քննարկելու.../ՍՀ/: Նա կոչված է իր ավանդը բերելու /ՀՁ/: Հայկական եկեղեցու տոկայությունը գալիս է հաստատելու... /ԵԵ/ և այլն:

Գրական հայերենի երկու ճյուղերին բնորոշ են դարձվածքային արժեք ունեցող այլ ստորոգյալներ. այսպես՝ Նա մեր դասարանի աշխատասեր աշակերտներից մեկն է, եթե ոչ ամենից աշխատասերը: Դանիել Վարուժան մեծագույն փառքերէն մեկն էր մեր քնարերգության, եթե ոչ մեծագույնը /Օշ./: Սրանց համարժեք են դարձվածքային ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ+վերադիր կառույցը՝ արևելահայերենում, բաղադրյալ ստորոգյալ+ըլլալու համար+վերադիր կառույցը՝ արևմտահայերենում. այսպես՝ Նա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի հասարակ մահկանացու: Սիամանթոյի գործը անամբողջ է ու միալար, ըլլալու համար տկար /Օշ./:

Այս համառոտ շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, որ՝

ա/Գրական հայերենի երկու ճյուղերում բայերի՝ որպես հանգույց վերացականանալու և այդ միջավայրում անուն և բայ մասերի՝ հատկանիշի իմաստ ձեռք բերելու շնորհիվ ընդլայնվում են բաղադրյալ ստորոգյալի արտահայտման սահմանները. ինչպես անվանաբայական, այնպես էլ բայական բաղադրյալ ստորոգյալները, սեղմ ու պատկերավոր նկարագրությամբ, անուն ու բայ հատկանիշների համակցությամբ ու զուգորդմամբ՝ կարծես գալիս են լրացնելու ժնաբանական մակարդակում բայական բառույթով չարտահայտվող բայագաղափարների թերին:

բ/Արդի գրական հայերենի երկու ճյուղերում բաղադրյալ ստորոգյալի, այլև ընդհանրապես լեզվական իրողությունների տարբերությունները, բացի յուրաքանչյուր հատվածին հատուկ բուն լեզվական ներքին օրինաչափություններից, պայմանավորված են նաև արտալեզվական ազդակներով. եթե արևելահայերենը պետական լեզու լինելու շնորհիվ շարունակ կանոնարկվում է ու միօրինականանում, ապա արևմտահայերենը գոյատևելով խայտաբղետ միջավայրում՝ իրենով էլ պայմանավորում է միայն իրեն հատուկ լեզվական որոշ երևույթներ:

գ/Հայրենիք-Սփյուռք օրավուր ամրացող կապի, գրական արժեքների փոխադարձ տարածման ու այլ բնույթի շփումների շնորհիվ ծավալվում են գրական հայերենի երկու տարբերակների՝ արևելահայերենի ու արևմտահայերենի դրսևորումների փոխադարձ ազդեցությունները և լեզվական իրակությունների փոխներթափանցումները. կարելի է ենթադրել, որ դա հավանական ուղիներից է գրական հայերենի երկու տարբերակների լեզվական ընդհանրությունների ծավալման համար:

Այս տեսակետից բնորոշ օրինակ է, ինչպես վկայում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալի հետ կապված հպանցիկ ակնարկը, տաղանդավոր Վ.

Փափազյանի լեզուն, որն արևմտահայ լեզվամտածողությամբ գրելով արևելահայերենով՝ հիանալի ներդաշնակում է մեկի կանոնաբկվածությունն ու ճշգրտությունը, մյուսի ոճական-արտահայտչական միջոցների մոխությունն ու բազմազանությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ստորոգյալ եզրի փոխարեն արևմտահայերենում գործածվում է բայ, վերջերս նաև՝ ստորոգիչ: Իսկ ստորոգյալ եզրը արևմտահայերենի քերականության մեջ հանդիպում է յուրահատուկ իմաստով. ,,Էական բային տէր-բայիին կ'ըսենք ստորոգեալ,,/տես Զ.Մելքոնեան,Գործնական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Միջին և բարձրագոյն դասընթացք, Պէյրութ, 1966,53/. հմմտ. ըրըշյալ, հատկացյալ,քացյտնյալ: Մ. Աբեղյանը ստորոգյալ է համարում ընդհանրապես ,,հատկանիշը կամ հատկանիշի գաղափարը, որ վերագրվում է ենթակային,, /տես Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, 360/:

2 Մ. Աբեղյանը եմ_լինելի բայերով վերագրվող հատկանիշը համարում է ստորոգյալ, մյուս վերացական բայերով վերագրվող հատկանիշը՝ ստորոգելիական վերադիը /տես նշվ.աշխ., 367-368/: Գ.Բ. Ջահուկյանը ևս տարբերակված մոտեցում է ցուցաբերում, միայն թե եմ և դառնալ բայերով վերագրվող հատկանիշը տնվանում է ստորոգելի /տես ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, 339, 402/: Արևմտահայերենում ստորոգելին է կոչվում բաղադրյալ ստորոգյալի հատկանշացույց մասն առհասարակ: Այդ մասին տես նաև Ս.Աբրահամյան, ժամանակակից գրական հայերեն, 1981, 286:

3 Հանգույցը նաև էական բայ է կոչել Մ. Աբեղյանը. տես նշվ.աշխ., 367: Արևմտահայերենի քերականության մեջ այն կոչվում է էական կամ ժամանակ_բայ:

4 Տես Մ. Շամչեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1859, 222, Ա. Բագրատունին, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, 276:

5 Տես Մ. Աբեղյան, նշվ.աշխ., 401: Այդ մասին տես նաև Զ. Մելքոնեան, նշվ.աշխ., 271. ,,Սորոգելին՝ երբ ներգ. կամ անց. բայով կազմուած նախադասութեան մը մէջ է՝ Սեռի խնդիրին կը վերաբերի: Երբ /էական/, Չէզոք կամ Կրաւորական բայով կազմուած նախադասութեան մը մէջ է՝ կը վերաբերի Տէր-բայիին,,:

6 Տես Ա. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Ա, 1958, 139-143, Ս.Գ. Աբրահամյան, Վ.Գ. Առաքելյան, Վ.Ա. Քոսյան, Հա-

յոց լեզու, հ. Բ, 1975, 158-159, Գ.Բ. Ջահուկյան, նշվ.աշխ., 412-413, Ս.Գ. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, 1975, 280-281, այլև՝ նրա նշվ.աշխ., նտ., Ս.Գ. Աբրահամյան, Ն.Ա. Պառնասյան, Հ.Ա. Օհանյան, Խ.Գ. Բադիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ.3, 1976, 159-161։

7 Տես Վ. Առաքելյան, նշվ.աշխ., 144-145, Գ.Բ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., 416։

8 Ա. Այտընյանը դիտել է, որ մի շարք չեզոք բայերի թվում /վախնալ, ամչնալ, քաշվիլ/ նաև մոռնալ բայի մոտ ,,աներևույթը տրական կը դրուի... Նամակներն եղբօրս կարդալու մոռցայ,,. իմա՝ Միտքս չեկավ, որ կարդամ /իսկ այլ է` ,,Գիր կարդալը մոռցեր եմ,, որտեղ կարդալը ուղիղ խնդիր է. տես ,,Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի,, , Վիեննա, 1866, 221/։ Մոռնալ բայի մոտ անորոշը մեզ հանդիպել է ինչպես թեք, այնպես և ուղիղ ձևերով՝ կառավարման տառանումներով. համտ. Զեմ մոռնար իսկույն ոտքի ելլելու /ԳՋ/։ Եթե պատահեր որ մոռնար շնորհակալ ըլլալու.../ՆՍ/ և՝ Ան նույնիսկ մոռցավ նախանձիլ /Շահ./։ Պիեռ մոռցնր էր տուն չցալ, մոռցեր էր կրկին վար իջնել և բանալին կախել իր տեղը/Նտ/։

9 Ուշագրավ է, որ Այտընյանը մի շարք բայերի /համարձակիլ, հանդըգնիլ, պարտավորիլ, հաճիլ, ստիպել, սկսիլ և այլն/ դիմավոր ձևերի մոտ անորոշի` ուղի՞ղ, թե՞ թեք կիրառությունը պայմանավորել է նրա՝ դիմավորի նկատմամբ ունեցած դիրքով. ,,Եթէ գլխաւոր բայէն յառաջ է աներևոյթը՝ տրական հոլով կը դրուի. իսկ եթէ ետքը՝ կը մնայ անփոփոխ աներևոյթ,,. համտ. Գրելու սկսաւ//սկսաւ գրել, մերժելու կը պարտաւորիմ//կը պարտաւորիմ մերժել և այլն/տես նշվ. աշխ., 222/։ Նշված ներգործական բայերի մոտ անորոշի թեք ձևերը մեզ չեն հանդիպել, իսկ չեզոք բայերի մոտ, ինչպես տեսանք, անորոշը տառանումներ է տալիս հենց նույն դիրքում։

10 Տես Ա. Այտընեան, նշվ.աշխ., 219։

11 Այդ մասին տես Գ.Բ. Ջահուկյան, նշվ.աշխ., 394-395։

Կարծում ենք, այս մոտեցմամբ բացառվում է նաև անորոշը ենթակա համարելու հարցը։ Ինչ վերաբերում է այդ կառույցներում անորոշի` հոդ ստանալու դեպքում ենթակա լինելու փաստարկին,պետք է ասել, որ դրանք արդեն տարբեր կառույցներ են։

ՀԱՅԿ.ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայերենի համեմատական քերականություն

ԱՂԱԲԵԿՅԱՆ Մ.Ա. Երևան, ՍՍՀՄ, Շեշտը և նրա հետ կապված հըն-չյունական փոփոխությունները նախապատմական շրջանի հայերենում 7

ԱՍՄԱՆԳՈՒԼՅԱՆ Հ.Ա. Երևան, ՍՍՀՄ, Հայերենի ազգակցություն ցույց տվող բառերի պատմաստուգաբանական ուսումնասիրության մի քանի հարցեր 15

ԲՈՆՖԱՆՏԵ Ջ. Հռոմ, Իտալիա, Հայերենի ազգակցական տերմինները 26

ԳԱՄԿՐԵԼԻՁԵ Թ.Վ. Թբիլիսի, ՍՍՀՄ, Հնդեվրոպական ,,կատակայիննե-րի տեսությունը,, և գրաբարի բաղաձայնական համակարգը 31

ԳՐԵՊԻՆ Ջ.Ա. Կլիվլենդ, ԱՄՆ, Հնդեվրոպական շնչեղ խուլերի ար-տացոլումը հայերենում 35

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Է.Գ. Մոսկվա, ՍՍՀՄ, Հայերենում հնդեվրոպական նախա-ձևերի վերականգնման մի քանի առանձնահատկություններ.........49

ԻՎԱՆՈՎ Վ.Վ. Մոսկվա, ՍՍՀՄ, ,,Վահագնի երգի,, բնագրի սկզբնա-կան խորքային կառուցվածքը և հին հայերենի ստուգաբանության խըն-դիրները 61

ԿԼԻՉԿՈՎ Գ.Ս. Մոսկվա, ՍՍՀՄ, Գրաբարի գաղտնավանկ ը-ն և հընդ-եվրոպական ստորին ձայնորդի վերականգնումը 87

ԿՈՐՏԼԱՆԴՏ Ֆ. Լեյդեն, Նիդեռլանդներ, Նախահայերենի հոլովա-կան վերջավորությունները 97

ՀԵՄՓ Է. Չիկագո, ԱՄՆ, Հայերենի անվանական հոլովման հնատիպ երևույթների մասին 107

ՄԱՓ Ֆ. Վեշեմբեկ-Օպեմ, Բելգիա, ,,Դերանվանական մասնիկնե-րը,, հնդեվրոպականից հայերեն անցման շրջանում 114

ՅԱԿՈԲՍՈՆ Ռ. Քեմբրիջ, ԱՄՆ, Հին հայկական Վահագնը համեմատա-կան դիցաբանության լույսի տակ 118

ՇԻՐՈԿՈՎ Օ.Ս. Մոսկվա, ՍՍՀՄ, Համահնդեվրոպական և հայկական բաղաձայնական համակարգերը 123

ՇՄԱԼՍՏԻԳ Վ.Ռ. Պենսիլվանիա, ԱՄՆ, Հին հայերենի և լիտվերե-նի շարահյուսական մի կառույցի համեմատությունը կրավորական դերբայներ 136

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆ Գ.Բ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի ստուգաբանական կրկնակների մասին 146

ՌԱՍԵԼ Ջ. Նյու-Յորք, ԱՄՆ , Հայոց նախաքրիստոնեական կրոնական անվանումների մասին 161

ՌՈՒՍԱԿՈՎ Ա.Յ. Լենինգրադ, ՍՍՀՄ , Ալբաներենն ու հայերենը. մի քանի խնդիրներ 171

ՍԱՐԱՋԵՎԱ Լ.Ա. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայ-սլավոնա-թրակական մի նորաբանության մասին 186

ՎԱՅՏԵՆԲԵՐԳ Ջ.Ջ. Լեյդեն, Նիդեռլանդներ , Մի թվականի հոլովումը իբրև նախահայերենի անվանական սեռի մնացորդ 195

ՕԼՍԵՆ Բ.Ա. Կոպենհագեն, Դանիա , Հնդեվրոպական միջձայնավորային   -ի զարգացումը հայերենում 219

ՖԻՆԱՑՑԻ Ռ.Բ. Միլան, Իտալիա , Հունարենի ազդեցությունը հայերենի վրա բառապաշարային հայեցակետ 224

Հայոց լեզվի պատմություն և բարբառագիտություն

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա.Ս. Երևան, ՍՍՀՄ , Արսեն Այտընյանը որպես հայոց լեզվի պատմաբան 287

ԱՆԹՈՍՅԱՆ Ս.Մ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի կրավորականի դրսևորումների պատմական զարգացումը 246

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Վ.Դ. Երևան, ՍՍՀՄ , Դասական հայերենի հարցի շուրջը 252

ԲՈՒԴԱՂՈՎԱ Զ.Ի. Բաքու, ՍՍՀՄ , Հայ-ադրբեջանական լեզվական շփումների պատմությունից 260

ԳՅՈՒԼԲՈՒԴԱՂՅԱՆ Ս.Վ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի ուղղագրության պատմությունից 270

ԳՈՐԳԱՁԵ Ռ.Կ. Թբիլիսի, ՍՍՀՄ , Հայերենից վրացերենին անցած մի քանի փոխառություններ 280

ՎԱՆ ԷՍԲՐՈԿ Մ. Բրյուսել, Բելգիա , Մշո Տոնական ժողովածուի կառուցվածքը 282

ԹՈՄՍՈՆ Ռ.Վ. Քեմբրիջ, ԱՄՆ , Կեղծ Դիոնիսիոս Արիոպագացու հայերեն թարգմանության տեքստը 307

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ա.Ե. Երևան, ՍՍՀՄ , Ձայնդարձի հին երևույթներ հայ բարբառներում 318

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ա.Հ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի բարբառների շնչեղ ձայնեղների բնույթը 327

ԿՈՋՍ Կ. Բրանդոն, Կանադա , Ապառնի դերբայի կիրառությունը Հըն-

զամասյանի հայերեն քարզմանության մեջ 337
ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Վ.Գ. Երևան, ՍՍՀՄ , 18-19-րդ դդ. զրաբարի մարտավանական տերմինաբանությունը 352
ՀԱՆՆԵՑԱՆ Ա.Ն. Երևան, ՍՍՀՄ , Բարբառային ժայնեղ հագագները և նրանց աղերսը հին հայերենի բառասկզբի յ ժայնորդի հետ 360
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Լ.Շ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի իրանական փոխառությունների տարբերակման սկզբունքների մասին 369
ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Լ.Ս. Երևան, ՍՍՀՄ , Հին հայերենի պատմության շրջանաբաժանման մասին 379
ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ Վ.Լ. Բաքու, ՍՍՀՄ , Հայ-ուտիական լեզվական շփումների պատմությունից 385
ՄԱՐՑԻՐՈՍՈՎ Ա.Գ. Թբիլիսի, ՍՍՀՄ , Գրաբարի և հին վրացերենի քերականական մի քանի երևույթների զուգադրական-տիպաբանական քննություն 394
ՄԻՐՋՈՅԱՆ Հ.Ղ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հովհաննես Հոլովի զործունեության գնահատության հարցի շուրջը 402
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Ա.Ն. Երևան, ՍՍՀՄ , Հունաբան դպրոցի ժամանակագրության հարցը 410
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Հ.Դ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի բարբառագիտական ատլասի սկզբունքները և նյութերի հավաքման ընթացքը 421
ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ Մ.Հ. Երևան, ՍՍՀՄ , Բարբառային տարբերակվածությունը հայերենի զարգացման միջին շրջանում 429
ՄՈՒՐԱՎՅՈՎ Ս.Ն. Մոսկվա, ՍՍՀՄ , Նովկասի երեք հին այբուբենների առաջները և տառերի կարգը որպես հին հայերենի, հին վրացերենի և հին ուտիերենի հնչույթաբանության աղբյուր 437
ՇՄԻՏ Ռ. Սաարլանդ, ԳՖՀ , Իրանական անունների շերտերն ու միջերը հայ պատմիչների նկատմամբ 456
ՉՈՒԽԱՍՅԱՆ Բ.Լ. Երևան, ՍՍՀՄ , Եղիա Մուշեղյանի /Տարոնցու/ քուրքերեն-հայերեն անհայտ բառարանը 473
ՓԻՈՎԻՉ Ա. Նրակով, Լեհաստան , Հայ բարբառների նոր պարսկերեն փոխառությունների հնչյունաբանության մի քանի հարցեր ...486
ՍԱՖՈՆՈՎԱ Մ.Մ. Թբիլիսի, ՍՍՀՄ , Գրաբարի անվանական-սաստկական և բայական-սաստկական /էրգատիվ/ կառույցները շարահյուսական տիպաբանության խնդիրների լույսի տակ 497
ՍԱՆՋՅԱՆ Ա.Գ. Լոս Անջելես, ԱՄՆ , Օտար բառեր 14-15-րդ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ 517
ՍԵԼՅԱՆ Է. Սոֆիա, Բուլղարիա , Հայկական տեղանունների բուլղարական Ռողոպիում 533

ՍԼԻՎՆՑԱԿ Դ.Ի. Երևան, ՍՍՀՄ , Քերականությունն ու տրամաբանությունը հայերեններում 543
ՏԵՐՑԱՆ Ա. Բերիեն Սթրինգս, ԱՄՆ , Փիլիսոփայական տերմինների և հասկացությունների հայերեն միջնադարյան մի բառարան 557
ՖԵՑԴԻ Ֆ. Փարիզ, Ֆրանսիա , Հարաբերական նախադասությունը հայերեն գրաբար լեզվին մեջ 584

ժամանակակից հայոց լեզու

ԱԲՐԱՀԱՄՑԱՆ Ս.Գ. Երևան, ՍՍՀՄ , ժամանակակից հայերենի տերմինակազմության մի քանի հարցեր 595
ԱՂԱՑԱՆ Է.Բ. Երևան, ՍՍՀՄ , ժամանակակից հայերենի հասարակական դերը և զարգացման հեռանկարները 603
ԱՍԱՏՐՑԱՆ Մ.Ե. Երևան, ՍՍՀՄ , Արևելահայ գրական լեզվի և արևմտյան բարբառի հնչյունական համակարգերի փոխհարաբերությունը 614
ԱՎԵՏԻՍՑԱՆ Տ.Մ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայկական ազգանունների ընդհանուր բնութագիրը 623
ԱՐԱՄՑԱՆ Ա.Մ. Երևան, ՍՍՀՄ , Արդի հայերենի պայքականների բաշխմանը վերաբերող մի քանի դրույթներ 630
ԲԱԴԻԿՑԱՆ Խ.Գ. Երևան, ՍՍՀՄ , Անվանական քերականական կարգերի իմաստազատիչ դերը ժամանակակից հայերենի բայական դարձվածքանական միավորներում 637
ԲԱՂԻՐՎ Գ.Ա. Բաքու, ՍՍՀՄ , Հայկական բառապաշարային տարրերը աղբբեջաներենում 648
ԲԱՐՍԵՂՑԱՆ Հ.Խ. Երևան, ՍՍՀՄ , Արդի հայերենի բայի ժամանակի քերականական կարգը և ժամանակային ձևերի տերմինավորումը ...654
ԳՐԻԳՈՐՑԱՆ Վ.Մ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայոց լեզվի նկարագրական քերականության սկզբունքային մի քանի հիմունքների մասին 666
ԶԱՔԱՐՑԱՆ Հ.Լ. Երևան, ՍՍՀՄ , Երևանի արդի լեզվավիճակը և նրա հանրալեզվաբանական ուսումնասիրությունը 671
ՁՆՁԻՑԱՆ Լ.Գ. Վենետիկ, Իտալիա , Հայերենի վերաբերումի հարցը ,,Արևմայան,, սփյուռքին մեջ 682
ԹՈՒՄՈՑԱՆ Ռ.Մ. Երևան, ՍՍՀՄ , Փորձառական հնչյունաբանության աշխատանքները Հայաստանում 695
ԻՇԽԱՆՑԱՆ Ռ.Ա. Երևան, ՍՍՀՄ , Նոր գրական հայերենը 17-րդ դարում 700
ԽԱՄՈՑԱՆ Մ.Հ. Երևան, ՍՍՀՄ , ժամանակակից հայերենի դարձվածքների կառուցվածքային-իմաստաբանական սիպաբանություն 709

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Վ.Ա. Լենինգրադ, ՍՍՀՄ , Հայերենի աղմկային պայթականների տարբերակիչ հատկանիշների հարցի շուրջը 716
ԿՈԶԻՆՑԵՎԱ Ն.Ա. Լենինգրադ, ՍՍՀՄ , Հարակատարի կարգը ժամանակակից գրական արևելահայերենում 721
ՂԱԶԱՐՅԱՆ Բ.Կ. Երևան, ՍՍՀՄ , Նախընթաց անդամը հայերենի պարբերությունում 729
ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ Ս.Վ. Երևան, ՍՍՀՄ , Ինչու-որ հարցման հնչերանգի զուգադրությունը արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներում 736
ՄԱՀԵ Ժ.Պ. Փարիզ, Ֆրանսիա , Քերականական և գործառական հոլովները ժամանակակից արևելահայերենում 744
ՄԵԼԻՔՅԱՆ Ն.Ա. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայերենի շարադասությունը ..765
ՊԱՐՆԱՍՅԱՆ Ն.Ա. Երևան, ՍՍՀՄ , Ժամանակակից գրական հայերենի քերականական կառուցվածքի զարգացման ընթացքը 779
ՍԱՐԳՍՅԱՆ Ա.Ե. Երևան, ՍՍՀՄ , Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների հնչույթային համակարգերի զուգադրական-տիպաբանական քննությունը 791
ՍՏՈՅԱՆՈՎ Ս., ՑՎԵՏԿՈՎ Վ., ՍԵԼՅԱՆ Է. Սոֆիա, Բուլղարիա , Ձեռագիր և մեքենագիր հայերեն սղագրության լեզվաբանական խնդիրները 798
ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ Ա.Մ. Երևան, ՍՍՀՄ , Հայ բառարանագրության նվաճումները սովետական իշխանության տարիներին 808
ՈՒՌՈՒՏՅԱՆ Ռ.Լ. Երևան, ՍՍՀՄ , Ժամանակակից հա՛յերենի բայական բառակապակցությունների կառուցվածքային մի քանի առանձնահատկություններ 817
ՔՅՈՒՐՔՉՅԱՆ Ա.Ն. Երևան, ՍՍՀՄ , Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բաղադրյալ ստորոգյալ զուգադրական քննություն 824

С О Д Е Р Ж А Н И Е

I. Сравнительная грамматика армянского языка

АГАБЕКЯН М.А. (Ереван, СССР). Ударение в доисторический период развития армянского языка и связанные с ним звуковые изменения 7

АСМАНГУЛЯН А.А. (Ереван, СССР). Некоторые вопросы историко-этимологического изучения терминов родства армянского языка 15

БОНФАНТЕ Дж. (Рим, Италия). Терминология родства в армянском языке 26

ГАМКРЕЛИДЗЕ Т.В. (Тбилиси, СССР). Индоевропейская "глоттальная теория" и система древнеармянского консонантизма 31

ГРЕППИН Дж. А.К. (Кливленд, США). Рефлекс индоевропейских глухих придыхательных в армянском языке 35

ТУМАНЯН Э.Г. (Москва, СССР). О принципах структурной реорганизации индоевропейских архетипов в армянском языке ... 49

ИВАНОВ Вяч.Вс. (Москва, СССР). Первоначальная глубинная структура текста гимна Вахагну и проблемы древнеармянской этимологии 61

КЛЫЧКОВ Г.С. (Москва, СССР). Фонологический статус древнеармянского и проблемы реконструкции индоевропейской ступени редукции 87

КОРТЛАНДТ Ф.(Лейден, Нидерланды). Протоармянские падежные окончания 97

ХЭМП Э. (Чикаго, США). Проблемы архаичных явлений в именном склонении армянского языка 107

МАВЕ Ф. (Везембеек-Оппем, Бельгия). "Местоименные частицы" в период от индоевропейского до армянского 114

ЯКОБСОН Р. (Кембридж, США). Древнеармянский Ваагн в свете сравнительной мифологии 118

ШИРОКОВ О.С. (Москва, СССР). Общеиндоевропейский и армянский консонантизм 123

ШМАЛЬСТИГ В.Р. (Пенсильвания, США). Сравнение синтаксиса древнеармянского языка с литовским (пассивные причастия) 136

ДЖАУКЯН Г.Б. (Ереван, СССР). Об этимологических дублетах армянского языка 146

РАССЕЛ Дж. (Нью-Йорк, США). Армянские наименования религиозных понятий дохристианского периода 161

РУСАКОВ А.Ю. (Ленинград, СССР). Албанский и армянский: некоторые проблемы 171

САРАДЖЕВА Л.А. (Ереван, СССР). Об одной армяно-славяно-тохарской инновации 186

ВАЙТЕНБЕРГ Дж. (Лейден, Нидерланды). Следы протоармянского рода в склонении числительного 195

ОЛСЕН Б.А. (Копенгаген, Дания). Развитие индоевропейского интервокального в армянском языке 219

ФИНАЦЦИ Р.Б. (Милан, Италия). Влияние греческого языка на армянский (лексический аспект) 224

2. История и диалектология армянского языка

АБРААМЯН А.С. (Ереван, СССР). Арсен Айтынян - историк армянского языка 237

АНТОСЯН С.М. (Ереван, СССР). Историческое развитие способов выражения пассива в армянском языке 246

АРАКЕЛЯН В.Д. (Ереван, СССР). К вопросу о классическом периоде в развитии армянского языка 252

БУДАГОВА З.И. (Баку, СССР). К истории азербайджанско-армянских языковых контактов 260

ГЮЛЬБУДАГЯН С.В. (Ереван, СССР). Из истории орфографии армянского языка 270

ГОРГАДЗЕ Р.К. (Тбилиси, СССР). Несколько заимствований в грузинском языке из армянского 280

ЭСБРОК М. ван.(Брюссель, Бельгия). Структура содержания Мушского Тонакана 282

ТОМСОН Р.У. (Нью-Йорк, США). Текст армянской версии Дионисия Ареопагита 307

ХАЧАТРЯН А.Е. (Ереван, СССР). Некоторые древние явления чередования гласных в армянских диалектах 318

ХАЧАТРЯН А.А. (Ереван, СССР). Природа звонких придыхательных в армянских диалектах 327

КОКС К. (Брандон, Канада). Употребление причастия будущего времени в армянском переводе Пятикнижия 337

АМБАРЦУМЯН В.Г. (Ереван, СССР). Терминология риторики на грабаре в XУШ-XIX веках 352

АНЕЯН А.Н. (Ереван, СССР). Звонкие придыхания в диалектах и их взаимосвязь с древнеармянским инициальным сонантом 360

АВАНЕСЯН Л.Ш. (Ереван, СССР). О принципах разграничения иранских заимствований в армянском языке 369

ОВСЕПЯН Л.С. (Ереван, СССР). О периодизации истории древнеармянского языка 379

ГУКАСЯН В.Л. (Баку, СССР). К истории армянско-удинских языковых контактов 385

МАРТИРОСОВ А.Г. (Тбилиси, СССР). Сопоставительно-типологический анализ некоторых грамматических явлений древнеармянского и древнегрузинского языков 394

МИРЗОЯН Г.К. (Ереван, СССР). К вопросу об оценке деятельности Ованеса Олова 402

МУРАДЯН А.Н. (Ереван, СССР). Вопросы хронологии грекофильской школы 410

МУРАДЯН О.Д. (Ереван, СССР). Принципы составления диалектологического атласа армянского языка 421

МУРАДЯН М.А. (Ереван, СССР). Диалектная раздробленность в

средний период развития армянского языка 429

МУРАВЬЕВ С.Н. (Москва, СССР). Графическая форма и порядок букв трех древних алфавитов Кавказа как источник о фонологии древнеармянского, древнегрузинского и древнеудинского языков 437

ШМИТТ Р. (Саарланд, ФРГ). Слои и типы иранской ономастики у древнеармянских историков 456

ЧУКАСЯН Б.Л. (Ереван, СССР). Неопубликованный тюрко-армянский словарь Егии Мушегяна (Карнеци) 473

ПИСОВИЧ А. (Краков, Польша). Некоторые вопросы фонетики новых персидских заимствований в армянских диалектах 486

САХОКИЯ М.М. (Тбилиси, СССР). Именная посессивная и глагольно-посессивная (эргативная) конструкции древнеармянского языка в свете проблем синтаксической типологии 497

САНДЖЯН А.Г. (Лос-Анжелес, США). Заимствования в колофонах армянских рукописей XIУ-XУ вв. 511

СЕЛЯН Э. (София, Болгария). Армянская топонимика в болгарских Родопах 533

СЛИВНЯК Д.И. (Ереван, СССР). Грамматика и логика в айренах 543

ТЕРИАН А. (Бериан Спрингс, США). Армянский средневековый словарь философских терминов и понятий 557

ФЕЙДИ Ф. (Париж, Франция). Относительные предложения в древнеармянском языке 584

3. Современный армянский язык

АБРААМЯН Й.Г. (Ереван, СССР). О некоторых вопросах терминообразования в современном армянском языке 595

АГАЯН Э.Б. (Ереван, СССР). Общественная роль современного армянского языка и перспективы его развития 603

АСАТРЯН М.Е. (Ереван, СССР). Взаимоотношения фонетических

систем восточноармянского литературного языка и араратского диалекта 614

АВЕТИСЯН Т.М. (Ереван, СССР). Общая характеристика армянских фамилий 623

АРАМЯН А.М. (Ереван, СССР). Некоторые положения относительно дистрибуции смычных современного армянского языка 630

БАДИКЯН Х.Г. (Ереван, СССР). Смыслоразличительная роль именных категорий в глагольных фразеологических единицах современного армянского языка 637

БАГИРОВ Г.А. (Баку, СССР). Армянские лексические элементы в азербайджанском языке 648

БАРСЕГЯН О.Х. (Ереван, СССР). Категория глагольного времени в современном армянском языке и вопросы наименования временных форм 654

ГРИГОРЯН В.М. (Ереван, СССР). О некоторых принципиальных основах описательной грамматики армянского языка 666

ЗАКАРЯН О.Л. (Ереван, СССР). Современная языковая ситуация в Ереване и ее социолингвистические исследования 671

ЗЕКИЯН Л. (Венеция, Италия). Проблема устойчивости армянского языка в "западной" диаспоре армян 682

ТОХМАХЯН Р.М. (Ереван, СССР). Экспериментально-фонетические исследования в Армении 695

ИШХАНЯН Р.А. (Ереван, СССР). Новоармянский литературный язык в XУП в. 700

ХАМОЯН М.У. (Ереван, СССР). Структурно-семантическая типология фразеологизмов современного армянского языка 709

КАРАПЕТЯН В.А. (Ленинград, СССР). К вопросу о дифференциальных признаках шумных смычных армянского языка 716

КОЗИНЦЕВА Н.А. (Ленинград, СССР). Категория результатива в современном восточноармянском литературном языке 721

КАЗАРЯН Б.К. (Ереван, СССР). Об антецеденте в армянском абзаце 729

ГУКАСЯН С.В. (Ереван, СССР). Сопоставление интонации вопросительной конструкции (с) в восточноармянском и западноармянском языках 736

МАЭ Ж.П. (Париж, Франция). Функциональные грамматические падежи в современном восточноармянском языке 744

МЕЛИКЯН Н.А. (Ереван, СССР). Порядок слов в армянском языке 765

ПАРНАСЯН Н.А. (Ереван, СССР). Развитие грамматической структуры современного армянского языка 779

САРКИСЯН А.Е. (Ереван, СССР). Сопоставительно-типологическое исследование фонологических систем восточноармянского и западноармянского языков 791

СТОЯНОВ Ст., ЦВЕТКОВ В., СЕЛЯН Э. (София, Болгария). Лингвистические проблемы рукописной и машинной стенографии на армянском языке 798

СУКИАСЯН А.М. (Ереван, СССР). Достижения армянской лексикографии в годы советской власти 808

УРУТЯН Р.Л. (Ереван, СССР). Некоторые структурные особенности глагольных словосочетаний современного армянского языка 817

КЮРКЧЯН А.Н. (Ереван, СССР). Сопоставительный анализ составного сказуемого в восточноармянском и западноармянском языках 824

CONTENTS

I. Comparative Grammar of the Armenian Language

Aghabekian, M.A. (Yerevan, USSR)
The stress in prehistoric Armenian and some related sound changes 7

Asmangulian, H.A. (Yerevan, USSR)
Some problems of historical and etymological study of the Armenian kinship terminology 15

Bonfante, G. (Rome, Italy)
The Armenian family-terminology 26

Gamkrelidze, T.V. (Tbilisi, USSR)
The Indo-European "glottal theory" and the system of the Old Armenian consonantism 31

Greppin, J.A. (Cleveland, USA)
The reflexes of the Indo-European "voiceless aspirates" in Armenian 35

Toumanian, E.G. (Moscow, USSR)
Some peculiarities of structural remodelling of the Indo-European archetypes in Armenian 49

Ivanov, V.V. (Moscow, USSR)
The original deep structure of the Armenian Song of Vahagn and some problems of the Old Armenian Etymology 61

Klichkov, G.S. (Moscow, USSR)
The phonological status of the Old Armenian and the reconstruction of the Indo-European reduction stages 87

Kortlandt, F. (Leiden, Holland)
Proto-Armenian case endings 97

Hamp, E. (Chicago, USA)
Problems of archaic features in Armenian noun inflexion 107

Mavet, F. (Vezembeck-Opem, Belgium)
The "pronominal" particles in the transition period from common Indo-European to Armenian 114

Jakobson, R. (Cambridge, USA)
Old Armenian Vahagn in the light of comparative mythology 118
Shirokov, O.S. (Moscow, USSR)
Common Indo-European and Armenian consonant systems 123
Schmalstieg, W.R. (Pennsylvania, USA)
A syntactic comparison of Old Armenian and Lithuanian: the case of the passive participles ... 136
Djahukian, G.B. (Yerevan, USSR)
On the etymological doublets in Armenian 146
Russel, J. (New York, USA)
On the pre-Christial religious vocabulary of the Armenians 161
Roussakov, A.U. (Leningrad, USSR)
Albanian and Armenian: some problems 171
Saradjeva, L.A. (Yerevan, USSR)
On an Armenian-Slavic-Tokharian innovation 186
Weitenberg, J. (Leiden, Holland)
The inflexion of mi 'one' as a trace of proto-Armenian nominal gender 195
Olsen, B.A. (Copenhagen, Denmark)
The Armenian reflexes of Indo-European intervocalic -w- 219
Finazzi, R.B. (Milan, Italy)
The influence of Greek on Armenian: lexical aspect 224

II. History and Dialectology of the Armenian Language

Abrahamian, A.S. (Yerevan, USSR)
A.Aytinian's views on the history of the Armenian language 237
Antossian, S.M. (Yerevan, USSR)
The historical development of the passive voice in Armenian 246

Arakelian, V.D. (Yerevan, USSR)
On Classical Armenian 252
Budaghova, Z.I. (Baku, USSR)
Towards the history of Azerbaijanian-Armenian linguistic contacts 260
Gyulbudaghian, S.V. (Yerevan, USSR)
On the history of the Armenian orthography 270
Gorgadze, R.K. (Tbilisi, USSR)
On some Armenian borrowings in Georgian 280
Van Esbroeck, M. (Bruxelles, Belgium)
The structure of the Tonakan of Mush 282
Thomson, R.W. (Cambridge, USA)
The text of the Armenian version of Pseudo-Dionysius the Areopagite 307
Khachatrian, A.E. (Yerevan, USSR)
Some archaic forms of vowel gradation in Armenian 318
Khachatrian, A.H. (Yerevan, USSR)
The nature of voiced aspirated plosives in Armenian dialects 327
Cox, C. (Brandon, Canada)
The use of participium necessitatis in the Armenian translation of the Pentateuch 337
Hambartsumian, V.G. (Yerevan, USSR)
The 18th and 19th century Grabarian rhetoric terms 352
Haneyan, A.N. (Yerevan, USSR)
Voiced aspirates in Armenian dialects and their correlation with Old Armenian initial y 360
Hovhannissian, L.Sh. (Yerevan, USSR)
The differentiation principles of the Iranian borrowings in Armenian 369
Hovsepian, L.S. (Yerevan, USSR)
On periodization of the history of Old Armenian 379
Ghukassian, V.L. (Baku, USSR)
On the history of Armenian-Udi language contacts 385

Martirossov, A.G. (Tbilisi, USSR)
Comparative-typological analysis of some grammar phenomena of Old Armenian and Old Georgian 394
Mirzoyan, H.Gh. (Yerevan, USSR)
On the problem of appreciation of H.Holov's activity 402
Mouradian, A.N. (Yerevan, USSR)
Some chronological problems of the Hellenizing School 410
Mouradian, H.D. (Yerevan, USSR)
The principles of making up the Armenian dialect atlas 421
Mouradian, M.H. (Yerevan, USSR)
The dialectal multiplicity of Middle Armenian 429
Mouraviov, S.N. (Moscow, USSR)
The graphical form and the order of letters of the three ancient Caucasian alphabets as the sources of phonology of Old Armenian, Old Georgian and Old Udi languages 437
Schmitt, R. (Saarland, GFR)
The types and layers of Iranian names in the works of Armenian historians 456
Chookaszian, B.L. (Yerevan, USSR)
The unpublished Turkish-Armenian dictionary of Yeghia Moosheghian (Karnetsi) 473
Pisovitch, A. (Krakov, Poland)
Some phonetic problems of New Iranian borrowings into Armenian dialects 486
Sakhokia, M.M. (Tbilisi, USSR)
The nominal possessive and the verbal possessive (ergative) constructions in Old Armenian in the light of syntactic typology 497
Sanjian, A.K. (Los Angeles, USA)
Loan-words in the colophons of Armenian manuscripts of the 14th-15th centuries 511
Selian, E. (Sofia, Bulgaria)
Armenian toponyms in Bulgarian Rhodope 533

Slivniak, D.I. (Yerevan, USSR)
Grammar and logic in Hayrens 543
Terian, A. (Berrien Springs, USA)
A mediaeval Armenian glossary of philosophical terms and concepts 557
Feydit, F. (Paris, France)
Some peculiarities of the relative clause in Grabar 584

III. Modern Armenian

Abrahamian, S.G. (Yerevan, USSR)
Some problems of term-formation in Modern Armenian 595
Aghayan, E.B. (Yerevan, USSR)
The social functions of Modern Armenian and the prospects of its development 603
Assatrian, H.A. (Yerevan, USSR)
The relationship of the phonological systems of Eastern literary Armenian and the Ararat dialect 614
Avetissian, T.M. (Yerevan, USSR)
General characteristics of Armenian surnames 623
Aramian, A.M. (Yerevan, USSR)
Some observations of the distributive analysis of the plosives in Modern literary Armenian 630
Badikian, Kh.G. (Yerevan, USSR)
The distinctive role of nominal grammatical categories in Armenian verbal phraseological units 637
Baghirov, G.A. (Baku, USSR)
Armenian lexical elements in Azerbaijanian 648
Barseghian, H.Kh. (Yerevan, USSR)
The category of tense in Modern Armenian and the terminology of tense-forms 654
Grigorian, V.M. (Yerevan, USSR)
Towards the principles of the Armenian descriptive grammar 666

Zakarian, H.L. (Yerevan, USSR)
The state of the language in Yerevan and its sociolinguistic study 671
Zekiyan, B.L. (Venice, Italy)
The problem of the maintenance of Armenian in "Western" Diaspora 682
Tokhmakhian, R.M. (Yerevan, USSR)
Experimental phonetic investigations in Armenia 695
Ishkhanian, R.A. (Yerevan, USSR)
The New Armenian literary language in the 17th century 700
Khamoyan, M.H. (Yerevan, USSR)
Structural-semantic typology of phraseological units in Modern Armenian 709
Karapetian, V.A. (Leningrad, USSR)
On some distinctive features of Modern Armenian stop obstruents 716
Kozintseva, N.A. (Leningrad, USSR)
The category of resultativeness of Eastern Armenian 721
Ghazarian, B.K. (Yerevan, USSR)
The antecedent in Armenian paragraphs 729
Ghukassian, S.V. (Yerevan, USSR)
A contrastive analysis of special questions in Eastern and Western Armenian 736
Mahé, J.-P. (Paris, France)
Grammatical and functional cases in contemporary Eastern Armenian 744
Melikian, N.A. (Yerevan, USSR)
Word order in Armenian 765
Parnassian, N.A. (Yerevan, USSR)
The development of the grammatical structure of Modern Armenian 779
Sarkissian, A.E. (Yerevan, USSR)
A contrastive-typological analysis of the Eastern and Western Armenian phonological systems 791

Stoyanov, S., Tsvetkov, V., Selian, E. (Sofia, Bulgaria)
Linguistic problems of manual and machine stenography in the Armenian language 798
Sukiassian, A.M. (Yerevan, USSR)
The achievements of the Armenian lexicography in the Soviet period 808
Urutian, R.L. (Yerevan, USSR)
Some structural properties of verbal collocations in Modern Armenian 817
Kyurkchian, A.N. (Yerevan, USSR)
A contrastive examination of the compound predicate in Eastern and Western Armenian 824

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СИМПОЗИУМ ПО
АРМЯНСКОМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

Ереван, 21–25 сентября 1982 г.

Доклады

Сдано в производство 28.09.1984 г.,
подписано к печати 12.07.1984 г., ВФ 00084,
60 x 84 1/16, бумага № 1, офсетная печать.
Печ. 53,5 л., усл.печ. 49,75 л., изд. 44,3 л.,
Тираж 500. Заказ 904 Изд. № 6142.
Цена 6р. 90к.

Эчмиадзинская типография АН Армянской ССР

A II
71530